

पराशरधर्मसंहिता

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता ।

टिप्पणी पाठान्तराणि विषयानुक्रमणिका वर्णानुक्रमः
सूचिरित्यादिभिः सहिता ।

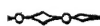
तृतीयं

व्यवहारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधितः ।

मुंबई ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९११

मूलं रूपकचतुष्टयम् ।

मुम्बय्याम्

एज्युकेशन सोसायटी मुद्रणालयमिलित-
ब्रिटिश इंडिया मुद्रणालये मुद्रितम् ।

PREFATORY NOTE.

In presenting to the public the third volume, व्यवहाराध्याय or व्यवहारमाधव, of the Parâśara-Dharma-Samhitâ, Part I., I have to offer a few preliminary remarks on the printed copy and MSS. procured by me personally and those received from friends in different parts of the country, which were consulted in the preparation of this Part. In all I have eleven MSS. and one printed copy of Parâśara-Dharma-Samhitâ with me, and they may be divided into two classes : (i) The four which were used by me ; (ii) the seven which I had to reject, as they were very defective all through, very carelessly written, and were of the least value. Those in the first class may be particularized as follows :—

A. This is an excellent Devanâgarî MS., written on paper manufactured in Portugal, consisting of 268 pages (leaves), à 7 to 13 lines, à 21 to 25 aksharas, written Śaka 1727 (A. D. 1805) at Kavalé and corrected throughout in ochre (सौनकाव) and white lead (सफेता), coloured ink substitutes. The special praiseworthy feature of this MS. is that it gives various readings together with the corresponding meaning, either in the margin or in the body of the leaf itself, evidently derived from the number of the MSS. and authorities consulted by the original writer. The genuineness of these readings is luckily enough on a satisfactory and sound basis, which helps

to clear up the charge often and lightly laid against the old-time Indian Sanskritists, that they had not the genius or patience to trace variations in the readings of the texts they have laboriously preserved for posterity.

This valuable MS. was purchased for me by my friend and co-student, Ramkrishna Prabhakar Dhavalkar Shastri, the learned hereditary Purâṇika (पुराणिक) at the ancient Shrine of "Śrī-Śāntā Durgā" of Kavalé or Kaivalyapūra (कैवल्यपुर) in Goa. The largest and predominating worshippers at this famous shrine come from the Sârasvata (Gauda) Brahman community of the Mahârâshṭra, who are to be found all over the Bhârata-varsha. This happy purchase, together with some more MSS., came from the valuable collection in the possession of Govare Bâwâ, a learned Pandit known for his vast knowledge and mastery over the Vedas and the Shastras. The colophon is as follows :—

इति श्रीमत् सायणमाधवाचार्यप्रणीतम् व्यवहारमाधवाख्यं प्रकरणं समाप्तम् ।
गोपाळ गाडगीळ इत्यनेन लिखित्वा । श्रीमत्कैवल्यरूप गोत्रेणैवा गुरुचरण-
राविंदयो समर्पितम् । शकै १७२७ श्रीः शुभमभवतु लेखकपाठकयोः ।

B. This MS. was most kindly and liberally placed at my disposal by my friend, M. R. Ry. Vyenkata Swami, who had also obtained for me the MSS. for the first two volumes of this Part. As might be expected from its southern origin, this MS. is in Telugu characters on palm leaves, consisting of 198 leaves, à 2'-3" × 2", à 8 lines, à

50 to 54 aksharas, and is written by stencil, with the red and the black colouring substances introduced in the headings to the various chapters and the text respectively. The writer of this MS. has made an effort to elucidate in Telugu the technical words, giving their popular substitutes. The colophon is as follows :—

लिखितमिदं शालिवाहनशके विरूपाक्ष क्षेत्रे अष्टसप्तत्यधिक षोडशशतमे वर्षे
आषाढ कृष्ण दशम्यां श्रीमत व्यंकट रायर् ममयजमानस्य निदेशात् राज
राजेश्वर शर्मणा धर्मवृद्धिर्भवतु शुभंभवतु श्रीः श्रीः श्रीः

- C. This MS., which is written in the Jain style, has been purchased for me by Veda Shâstra Sampanna Narayan Shastri Parvanikar, Court Pandit to H.H. the Maharaja of Jayapur. This is defective in many parts and more or less mutilated throughout, with several omissions in the text, though tolerably correct. It has no date at the end.
- D. This MS. was kindly lent to me by the late lamented Raja Rajendralal Mitra, the eminent Oriental Scholar of Calcutta. It is written on country-made paper in the old Maithila (मैथिल) characters, consisting of 256 pages (leaves) à 16 lines, à 21 aksharas. This has some parts wanting, and a few mutilations, but is correct generally. It has no date at the end.
- E. This is a copy of Parâsara Dharma Samhitâ (पराशरधर्म-संहिता) printed in the *Bibliotheca Indica* at Calcutta.

2. To begin with, this volume contains the Civil Law (व्यवहार) of Parâsara, condensed in four verses only. This concise treatment of this important portion of Hindu

Law is not due to the absence of its development at the time. The Civil Law of the Smritis was, it seems, considerably modified, and Parâśara, to avoid further conflict, has wisely invested the verdicts of the learned in the current usages of the country with great authority by stating that questions of Civil Law be referred, for determination, to a Parishad or an assembly of the learned.

This gap in a detailed treatise on Law by Parâśara has been filled up by Mâdhavâchârya's commentary or rather an enlargement and amplification of the view expressed or propounded in the text—the four verses of Parâśara, which is given *in extenso* in the present volume. Mâdhava has quoted largely from मनु, याज्ञवल्क्य, कात्यायन, बृहस्पति, प्रजापति, हारीत, वसिष्ठ, विष्णु, नारद, गौतम, &c.

Quotations from मनु, याज्ञवल्क्य and नारद are generally to be found in their known works. In rare instances quotations attributed to one of these three jurists cannot be traced in their works; but this may be probably due to occasional errors in citing the author's name. For instance, I refer to pp. 86 and 115. On the latter page there is an alleged quotation from मनु, but it is not to be found in his known works. It is, however, to be found in Nârada *in extenso*, and yet it is quoted *verbatim* by Vijñâneśvara in his Mitâksharâ, who attributes it to कात्यायन. It is a common experience that identical thoughts and expressions are often found in the works of two distinguished writers in different parts of the country, where either of them could not possibly have heard or seen any writings of the other, and such coincidences are not rare in literature in different parts of the civilized world. It is, therefore, not quite

proper to definitely deny the authorship of the above quotation to Nârada (नारद) and attribute it to कात्यायन alone.

Again, there are several quotations attributed to कात्यायन and बृहस्पति, whose works have been made frequent use of by माधवाचार्य in this work, which are not to be found in any of the works, printed or in manuscript, of the two authors named, which I have been enabled to secure and consult. The authors, in fact, have not, as far as I know, treated Civil Law (व्यवहार) in any of their known works.

As to गौतम, वसिष्ठ, विष्णु and हारीत, quotations from these can be ascertained well enough except in a few instances.

I have given Brihat-Parâśara-Samhitâ (‘बृहत्पराशरसंहिता’) as an Appendix to this Part. I reserve my remarks as to this work of Parâśara for some future occasion. The Table of Contents, the List of the Names of the Authors, Index to Quotations, &c., will be found in the second Part of this Volume.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay.

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरधर्मसंहिता ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं
मज्जन्सज्जनतीर्थसंगनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीर्युथी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यदृशप्रत्ययः
स्मार्त्तोऽष्टायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याद्भिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतमिः ।

प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बेलापन्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

१. B. C. read अष्टव्यक्त° for अष्टव्याक्ति°. २. A. reads°पुन्रन्धरो for°धुरन्धरो.

३. A. B. C. read विजयतां for° विजयते. ४. D. reads°पन्निका for°पन्निका.

५. A. has marginal reading °तला for °टपा.

शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

परावरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

व्याख्याते आचार-प्रायश्चित्ते । अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्यृणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान् तथापि आचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेण आचारान् ब्रुवन्

‘क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्,’

इत्यस्मिन्वचने क्षत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेव-
 मवोचत्—

‘क्षितिं धर्मेण पालयेत्’ ।

इति । तत्र क्षितिपालनं नाम क्षित्यादिश्रितासु प्रजासु दुष्टानां

१. A. B. C. read सुकीर्त्तिः. २. C. reads लोकनाथ° for भोगनाथ° and

D. reads °बुद्धिस्° originally, but it is corrected by red ink °बुद्धी स्°.

३. A. and B. read °षु यथा, but B. has in correction °सुषमा°
 instead of °षु यथा; while C. स्मृतिसुखगी°.

४. A. B. D. read पराशरस्मृति° for परावरस्मृत°. ५. C. reads °लनादित्यादि श्रुतासु प्रजासु
 दुष्टानांक्षित्ये°.

शिक्षया शिष्टोपद्रवपरिहारः । ऐतदर्थ एव हि जगदीश्वरस्य
राम-कृष्णादिक्षत्रियावतारः । तच्च गीतासु भगवता विस्पष्टम-
भिहितम्—

‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ’ ॥
(भ. गी. ४. ६-७)

इति । यथा महतां रावणादीनां शिक्षायै रामाद्यवतारस्तथा
क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षायै राजावतार इति द्रष्टव्यम् । अत-
एव मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥
चन्द्रां-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ।
इन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

१. D. reads निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च. २. D. reads एतदर्थेनैव for एतदर्थ एव. ३. C. adds आह after एव. ४. C. and D. read सर्वस्य for लोकस्य. A. also in marginal reading and B. in correction read सर्वस्य for the same. ५. B. originally reads इन्द्रा° for चन्द्रा°. ६. D. reads आ-हृत्य for निर्हृत्य. ७. D. reads एव for एषां. ८. D. reads एवं for एनं.

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निनरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसंचयम् ॥
 कार्यं चावैक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः' ॥

(म. स्मृ. ७. ३-१०)

इति । एतच्च सर्वमाचारकाण्डेऽस्माभिः राजधर्मान् व्याचक्षमाणैः
 प्रपञ्चितम् । बृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्यवहार-
 विचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारक्षमत्वमुपपाद-
 यितुमिन्द्राद्यात्मकत्वं राज उदाजहार—

‘गुणधर्मानतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।
 धनिकार्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभू-लेख्य-साक्षिणः ॥
 विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।
 सोमा-ऽग्न्यर्का-ऽनिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ॥
 तेजोमात्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि निर्मिता ।
 तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

१. B. reads ऽनन्त° for नर°. २. C. reads दुरव° for दुरुप°. ३. B. C. D. read सो° for चा°. ४. B. and D. add एव after °काण्डे. ५. C. reads °व्यवहारमेव instead of °व्यवहारविचारमेव. ६. B. and C. read गुणधर्ममतो; while D. reads गुणधर्मवतो for गुणधर्मानतो. ७. C. and D. read °मात्रं for °मात्रां. ८. D. substitutes वि° for हि. ९. C. reads भोगस्य for भोगाय; while D. reads भूयो भोगाय for भयाद्भोगाय.

नाश्राजके कृषि-वणिक-कुसीदपरिपालनम् ॥

तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरो^१ ।

इति । लोके हि राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः । भूप-नृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः । नृन् पातीति नृपः । तथा च राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्प्रयुक्तो धर्मो व्यवहार-विचारः । स च पूर्वमेवाभिहितः । किं तु वर्णाश्रमधर्मान्वया-चक्षणेन बृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्वरूपवर्णप्रयुक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्र-युक्तो व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता । ऋणिकस्तदीयस्य धनस्य गृहीता । तयोः सन्दिग्धविवादः । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्र-तिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य बोढा । लेख्यं धनसंख्यावृद्धि-विशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्तमा-ऽधमर्णयोः सम्प्रतिपन्ना मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभ्वादीनां त्रयाणां सन्दिग्धन्यायान्या-यवर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति यो राजा विचार-यितुं प्रभवति तस्योत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः । यस्माद्राजा सो-मेन्द्रादिदेवतांशसम्भवत्वात् ऋणादानादीन् व्यवहारान् विचार-यितुं प्रभवति तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads 'पशु' for 'परि'. २. D. reads सुतैः for पुरा. ३. D. does not add 'रूप' after क्षत्रियत्व°. ४. D. substitutes अर्थस्य for धनस्य. ५. A. and B. read 'संदिग्ध' and C. 'संदिग्धे' for 'संदिग्धिः'. ६. A. reads 'भूत्वादीनां' while B. also originally reads the same, but in correction of the same and in marginal reading of A. C. 'भुवादीनि'. ७. A. and B. read 'प्रवर्तिताभ्यां'. ८. B. originally reads 'ऋणादि' for 'ऋणादान'.

‘व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-लोभविवर्जितः’ ॥

(या. स्मृ. २. १.)

इति । अत्र व्यवहारशब्दो रूढि-योगाभ्यां निर्णयफलकमर्थि-
प्रत्यर्थिविबोधमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता—

‘प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते’ ॥

इति । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः
‘इदं मदीयं धनमन्येनापहृतम्’ ‘तत् क्षेत्रधनादिकं एतस्य युक्तं
नान्यस्य’ इत्युपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्न्यायविस्तरे वि-
षयीभूते सति तत्प्रवर्तको र्थि-प्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार
उच्यते । ‘मदीयं धनमन्येनापहृतं तत्पुनर्मया साधनीयम्’
इत्यर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य
विवादस्य सोऽयं साध्यमूलः । अयं च कदा सम्पद्यत इत्यपे-
क्षायामुक्तम्—

‘प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे’ ।

इति ।

‘सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यान्न वार्धुभिः’ ।

इत्यादिविधि-निषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नस्तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा

१. B. C. D. read अर्थिविवादं instead of अर्थि-प्रत्यर्थिविवादं. २. C. reads विस्तारः for विस्तरः. ३. This sentence is not in A. B. C.; ४. B. originally reads अन्येन, but in margin reads अनेन ; while C. reads अनेकेन for अन्येन. ५. This sentence is not mentioned in C. ६. C. and D. read स for अयं. ७. This word is not mentioned in C.

विच्छिन्नो भवति तदानीमयं विवाद उपपद्यते । असति तु धर्मविच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अत एव नारदः—

‘मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमब्रूभुजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते’ ॥

(ना. स्मृ. १. १-२.)

इति । बृहस्पतिस्तु द्वेष-लोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वमाह—

‘धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभ-द्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तितः’ ॥

इति । तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि रूढिमभिप्रेत्याह—

‘स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते’ ॥

इति । व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह—

‘विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्यवहार इति स्मृतः’ ॥

इति । व्यवहार इत्यत्र वि शब्दो नानेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । अव-शब्दश्च सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणो व्यवहारानर्थ्यादिगतराग-द्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत् ।

१. C. reads उत्पद्यते for उपपद्यते. २. A. and B. had original reading नास्मिन्, but corrected form is नास्ति. ३. C. and D. read व्यवहर्तृत्वं for व्यवहारकर्तृत्वं. ४. B. originally reads प्रवर्तते, but corrected reads प्रवर्तितः; while D. reads प्रवर्तते for the same. ५. D. reads निरूढि° for रूढि°. ६. B. originally reads अर्थादि°, but corrected reads अर्थ्यादि°; while D. reads अर्घ्यादि° instead of अर्थ्यादि°.

तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएवाचारकाण्डे
 व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डम-
 कृत्वा 'क्षितिं धर्मेण पालयेत्,' इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां
 कृतवान् । तानेतान् सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि
 तन्निबन्धनानि चानुस्मृत्य यथाशक्ति निरूपयामः । तत्र पूर्वो-
 दाहताभ्यां रूढि-योगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।
 अथ तद्भेदा निरूप्यन्ते । तत्र सपणत्वाऽपणत्वाभ्यां द्वैवि-
 ध्यमाह नारदः—

‘सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः’* ॥

(ना. स्मृ. १. ४)

*अस्य व्याख्यानम् । व्यवहार इत्यनुवर्तते । व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो
 अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः । सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन
 व्याख्यातम् । ‘सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः’ इति । अत्र च
 व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते । यत्किल
 लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति स एव सोत्तर उच्यते । यत्पुन-
 र्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति । तदिदमसमञ्जसं
 वचनम् । किंतर्ह्यत्र मुनिनारदांतर्गतभावार्थोऽयमेवैष्वेवाक्षरेषु लक्ष्यः
 । यदेकं तावल्लभ्यद्रव्यं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं
 यदमर्षितो वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्रव्यव्यवहारेऽपि शतद्वयमात्रं
 शतैकमात्रं वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यति
 स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य । अतः पणाधिक्यमेतत् द्वितीयद्रव्योपन्यास
 एव द्रष्टव्यम् । न पुनरनवस्थाप्रसंगो द्रव्याधिक्यविषय इति ।

१. C. reads तानेव तेनैवात्र for तानेतान्; while D. तानेवात्र. २. B. and
 A. originally °स्मृ°, but corrected it read °सृ°; while C. and D. read
 °सृज्य for °स्मृत्य. ३. B. had formerly °पूर्वकः, but corrected became
 पूर्वतः; while C. and D. read °पूर्वकः for °पूर्वतः.

इति । 'अहं यदि पराजयेयं तदा शास्त्रप्रापिताङ्गुलद्रव्यादधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यं च दास्यामि' इति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं तदुत्तरं तेन सह वर्तत इति सोत्तरः । तद्ग्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि चतुष्पादोदिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैर्व्यवहारस्यावांतरभेदान् स एव निर्दिश्य विवृणोति—

‘चतुष्पादश्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।

चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्तितः* ॥ (८)

तथाचोक्तमेवान्यैरपि च—

‘वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे ।

द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति स पणः स्मृतः’ ॥

इति । अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव संबध्यते ।

यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र ‘विलेखापूर्वकः पणः’ इति यथोक्तम् । सोऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुत्तर एव । अस्य निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कर्त्तव्य इति । अत्रापि मुनिभावार्थो ज्यम् । यदि विलेखा लिखिताक्षरनिबन्धपूर्वः पणो भवति तदासोत्तरो व्यवहारो ऽसौ । यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चाक्षरैर्निर्बद्धस्तदा सपणः कृतोऽपि अकृतवत् द्रष्टव्यः । यतो ऽनक्षरैर्निर्बद्धपणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव इति ॥ ४ ॥

* अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृतः ॥ ८ ॥

१. B. originally had °दा°, but corrected it became °त्वा°; while C. and D. substitute °त्वा° for °दा° २. In the word चतुष्पादः C. and D. read चतुष्पाच्च for चतुष्पादः.

त्रियोनिर्द्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशौखस्तथैव च* ॥ (९)

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः† ॥ (१०)

इतत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥ (११)

* सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ ९ ॥

† एवं चतुष्पादोऽयमभिहितो व्यवहारः। अस्य चैवंनिर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोकोऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

§ यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारेऽपि परस्परं सत्याच्चलनं नास्ति तदाऽसौ सत्यव्यवहार उच्यते। तस्मिन् सत्यसंव्यवहारे साक्षात् धर्म एव स्थितो भवति । स च व्यवहार-चरित्र-राजशासनानामदत्तावकाशस्वरूपत्वेन स्वतो वर्तमानः धर्म एवोच्यते । 'व्यवहारस्तु साक्षिषु' इति यदुक्तं तत्र धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते । स चोत्तर-पूर्वस्य बाधयोत्पन्नस्तेन पूर्वबाधक इति । यत् 'चरित्रं पुस्तकरणे' इत्युक्तं तच्चरित्रमिति पत्रक-भूज-चीरक-संपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते । स च पूर्ववाक्यात् 'उत्तरः पूर्वबाधक' इति । यस्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तम्--

‘ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः’ ॥

इति । तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देश कालवशात् ॥ ११ ॥

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।

चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः* ॥ (१२)

कर्तृनर्थो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।

व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः† ॥ (१३)

धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्तेस्तथैव च ।

चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः‡ (१४) ॥

कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।

त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् त्रयमेतद्विवादकृत् ॥ (२६)

*साम-भेदोपप्रदान-दण्डैश्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैःसाध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्खलितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

†स च यदा सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति । अथ कुदृष्टो भवति ततस्तानेव पापरूपेण व्याप्नोति इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

‡लोकपक्तिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणात् चतुष्कारीति उच्यते ॥ १४ ॥

१. D. reads कर्त्तारं तत् for कर्तृनर्थो. २. C. reads सत्यात् for सभ्यान्. ३. A. reads °हेतोः also B. the same, but corrected reads °पक्तेः. ४. A. and B. read °च वर्तते instead of प्रवर्तते. ५. A. reads येन. B. also originally reads येन, but corrected reads तस्मात् and तत्र; while C. reads यस्मात्, and D. reads यत्र. *

द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंका-तत्त्वाभियोगतः ।

शंकाऽसतां तु संसर्गात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥* (२७)

पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।

पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिवादस्तदुत्तरः† ॥ (२८)

* तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति । एकः शंकाभियोगो द्वितीयस्तत्त्वाभियोगः । एतयोश्च द्वयोरपि लक्षणमेकस्यैव श्लोकस्यार्धेनाभिहितम् । शंका सदा असत्संसर्गादिति । असन्तो ये प्रसिद्धाश्चोरकर्मवृत्तयः । तथा वेद्या-द्यूतव्यसनं चासत् एतेषु यस्य सदा अत्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदज्ञस्योपरि नाष्टिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते । तेनार्थचलनं तस्यासत्संगिनो नाष्टिकोऽभियोगं यं ददाति स शंकाभियोग उच्यते । यस्तु तत्त्वाभियोगः स होढादिदर्शनाद्भवति । स्वकीयं द्रव्यं यन्नष्टं तद्धोढमुच्यते । तं दृष्ट्वा योऽभियोगः परस्य दीयते स तत्त्वाभियोग उच्यते । तत्र शंकाभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्थानम् । तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति ॥ २७ ॥

† पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति । द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति ॥ २८ ॥

१. B. originally reads संबद्धो but corrected reads सम्बन्धात्, while C and D. read, संबन्धात् for संबद्धो. २. Only C. reads द्विवारः for द्विद्वारः. ३. In this whole line A. B. C. read पूर्वपाद° and प्रतिपाद° respectively. ४. B. originally reads °स्तु यो, but corrected read °स्तयोः. ५. B. before correction had °स्तु उत्तरः but after °स्तदुत्तरः

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥* (२९)

राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणक-लेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥† (१५)

‡ ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ॥ (१६)

* व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विर्द्वारः तथा नियमनकाले अपि द्विर्गतिः । तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्त्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

† तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा नियुक्तः प्राङ्निवाकः पुरुषः । स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च । तथा सभ्या उपरिवक्ष्यमाणलक्षणाः । तथा शास्त्रं मनु-नारदविश्वरूपात्मकम् । सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डनियमसन्देहविच्छेदकारकम् । तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः । भाषोत्तरक्रिया जयपत्रादिलेखनोपयोगी । हिरण्यमग्निरुदकमिति एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । इत्येतान्यष्टावप्यङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति तदा दिव्यादिष्वपि धर्मः साक्षादेव । तीर्थं सत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फूटिकरोति ॥ १५ ॥

‡ अथाष्टादशपदमुच्यते । तस्य 'ऋणादानं' मित्यादि सूत्रम् ।

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपणीया व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टास्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरणस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । एष सकलशास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टादशव्यवहारपदानामनुलभा एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंशदधिकशतप्रमाणाः । शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेप-विस्तर-संख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते । तत्रतावत्संक्षेपसंख्येयम् ।

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ॥ (१७)

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ (१६)

विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ (१७)

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुद्दिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सवि-
स्तरादभिधीयते । तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः । ऋणभेदो धनभेद
आपद्रवाह्मणवृत्तिः । प्रमाणभेदः । कुर्सीद-वार्धुषिकभेदौ । प्रतिभूभेदः ।
आधिभेदो लेख्यभेदः । असाक्षिभेदः । पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः । षड्विवादपद-
कसाक्षिनिन्दा । साक्षिप्रत्युद्धारः । कूटसाक्षिकम् । साक्ष्यधिश्रावणा ।
साक्षिवलाबलम् । लेख्यसाक्ष्यभावविधिः । घटविधिः । अग्निविधिः ।
उदकविधिः । विषविधिः । कोशविधिः इति पञ्चविंशति
भेदमृणादानं भवेत् ।

तथा औपनिधिके-न्यासः । औपनिधिकम् । याचितकम् । अन्वाहि-
तकम् । शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट् । संभूयसमुत्थाने-सामवायिकम् ।
ऋत्विग्याज्यम् । शौलिककं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके-देयमदेयं दत्त-
मदत्तं चेति भेदचतुष्टयम् । अशुश्रूषाभ्युपगमे-शुश्रूषाभेदः । अशुभकर्म-
भेदः । शिष्यवृत्तम् । अन्तेवासिवृत्तम् । अधिककर्मकृद्भूतम् । स्वामिप्रसा-
दाद्वास्यविमोक्षश्चेति भेदा नव । वेतनस्यानपाकर्मणि-भृतकवेतनम् । गोपा-
लादिकम् । पण्यस्त्रीशुल्कविधानम् । भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम् ।

अस्वामिविक्रये-अस्वामिविक्रयो निधिलाभश्चेति भेदद्वयम् । विक्रि-
यासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुशये-कालभेदः । परिभुक्तवासोनियमः ।
धातुक्षयभेदः । तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम् । समयस्यानपाकर्म-
कभेदम् । तथा क्षेत्रजे-क्षेत्रवादो गृहवादः । उद्यानवादो निपानवादः ।
आयतनवादो ग्रामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं । खिल-
विषयः सस्यरक्षा सस्यवृद्धिहेतुविधानम् ।

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ (१८)

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।

द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ (१९)

एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशखो निगद्यते' ॥ (२०)

(ना. स्मृ. १. ८-२९)

स्त्री-पुंसयोःसंबन्धे—पुंस्त्वपरीक्षा । कन्यादाननियमः । ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः । कन्यादानकालः । कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः । विवाहविधिः । स्वैरिण्यादिविधानम् । अपत्यताविवेकः । संग्रहणविधानम् । स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः । गुरुतल्पलक्षणम् । पश्चादिगमनदोषः । पत्न्यभावेऽपत्यविधिः । जारजातविधानम् । नियुक्ता-अनियुक्तापरगमनविधिः । दुष्टस्त्री-पुरुषविधानम् । प्रोषितभर्तृकानिर्णयः । संकेतलक्षणम् चेत्येवं विंशतिभेदाः ।

दायभागे—रिक्थभागविवेकः । तद्भागनिरूपणा । अविभाज्यनियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृद्रव्यविधिः । मातापितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृपुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीत्रामयादिपुत्रांशविधिः । संसृष्टिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृद्रव्यलब्धविधिः । कुटुम्बार्थं युक्तायासादिविधिः । विभागसंदेहनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः ।

साहसे—साहसलक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छलस्तेयम् । क्षुद्रद्रव्यमध्यमोत्तमविधानम् । द्विविधतस्करलक्षणम् । तस्करस्य व्यत्रकर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन चौरान्वेषणविधिः । चोराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।

वाक्पारुष्ये—तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् । द्यूतसमावह्यमेकभेदम् । प्रकीर्णके—राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपालनम् । राजोपवर्णनम् । राज-ब्राह्मणवृत्तिः । स्वद्रव्यदाने राज्ञोऽभ्यनुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृत्तिनिरूपणम् । अष्टमंगलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमेतेष्वष्टादशप्रधानव्यवहारपदेष्वंतर्गतव्यवहारपदभेदाः द्वात्रिंशदधिकशतं भवन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १६-२० ॥

इति । ननु-धर्मादीनां पादत्वमयुक्तम् । प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाण-
निर्णयानां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि
प्रकृत्याह—

‘चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं * विवादेषूपदर्शितः’

(या. स्मृ. २. ८.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः ।
योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थः पादोऽभिहितः । स धर्मादिभिश्चतुर्भि-
र्निष्पद्यते । तदाह बृहस्पतिः—

‘धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुष्प्रकारोऽभिहितः संदिग्धेऽर्थे विनिर्णयः’ ॥

इति । तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भ-
विष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्—

‘दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः’ ॥

इति । दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी । यस्मिन्विवादे व्यवहारे
चरित्र-राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नैर्धर्माद्भीतः स्वकी-

* चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषु उपवर्णितो दर्शित
इत्यर्थः । भाषोत्तरक्रिया-साध्यसिद्धिरित्याख्याः चत्वारः पादाः । संप्र-
तिपत्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धि-
लक्षणः पादोऽस्ति । अतः तत्र द्विपात्रमेव भवति ।

१. B. originally reads प्रकृत्यादीनि, but corrected reads प्रतिज्ञादीनि.

२. D. reads सद्धनो° for सन्नध°.

यं दोषकर्तृत्वं स्वयमेवांगीकरोति यत्र धनस्वामी व्यवहारादि-
प्रयासमन्तरेणाधर्माभिमुखाद्द्वनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति
तत्र दोषकारिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य
निर्णयहेतुत्वं स एवाह —

‘स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयार्थे तु व्यवहारः स्मृतो हि सः’ ॥

इति । यत्र धर्मशास्त्रकुशलैर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयार्थं
धर्मशास्त्रं प्रख्यापितं भवति स निर्णयो व्यवहारजन्यः ।
चरित्रजन्यं निर्णयमाह स एव—

‘यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं चाधर्म्यमेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्वि कीर्तितम्’ ॥

इति । शास्त्रोक्तधर्मानपेतं धर्म्यं तद्विपरीतमधर्म्यम् । तदुभयं
देशाचारानुसारेण यत्र स्वीक्रियते तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः
राजशासनस्य निर्णयहेतुतामाह स एव—

‘न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम्’ ॥

इति । न्यायशास्त्रमिति व्यवहारप्रतिपादकस्मृतिशास्त्रम् । तस्य
च देशाचारस्याविरोधेन राजायमनुशास्ति स निर्णयो राजशा-
सनजन्यः । यथोक्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य
बाध्यत्वं उत्तरस्योत्तरस्य बाधकत्वं च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्—

१. D. reads निर्णयाद्धेतोः for निर्णयार्थे तु. २. C. and D. read निर्णयाच्च
for निर्णयार्थे. ३. D. reads आचरते for आचर्यते. ४. C. and D. read
वा° for चा°. ५. B. originally reads °शास्त्र°, but corrected °शास्त्रा°. ६. B. originally reads न्याय्यं, but corrected न्याय्यं; while C. sub-
stitutes स्थाप्यं and याप्यं. *

‘शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वैर्द्धते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृपः ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तया’ ॥

इति । चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्वाजद्रोहं कृत्वा राज्ञा तर्जितः सन्
अतिभीरुतया स्वापराधमद्गीचकार तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो
वर्णिवधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लंघ्य—

‘तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्’

(म. स्मृ. १०. १३०.)

इत्येतादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः ।
तत्र व्यवहारेण धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेद्यागमने
साक्षिभिरापादितेऽपि देशाचारवशान्नायं राज्ञा दण्डयते ।
तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः । सत्यपि तादृशे देशाचारे त्वयैवं
न कर्तव्यमिति राजा चेदनुशास्ति तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बा-
धः । य एते प्रोक्ता धर्मादयश्चत्वारः पादाः ते चतुर्षु सभ्यादिषु
प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वयमनृताद्गीतोऽप्यपराधोऽस्तीति सत्यं

१. C. and D. read शास्त्रमेव स° for शास्त्रं केवलम्. २. B. originally reads वर्द्धते, but corrected हीयते; while C. and D. read नीयते for वर्द्धते. ३. B. originally reads बाध्यते, but corrected कथ्यते; while C. and D. both read साध्यते for बाध्यते. ४. B. originally reads °नु नर्तनम् for पुनर्नृपः. ५. C. and D. read राज्ञो भीतः सन् for राज्ञा तर्जितः सन्. ६. A. has marginal reading तादृशैतन्न व्यवहर्तव्यम्; while B. has original reading, the same, but corrected त्वयैतन्न व्यवहर्तव्यम्. ७. A. has marginal readings सत्या° and सामा° and B. has corrected readings सत्या° and सभ्या°. ८. A. in marginal reading reads अपराधात्; while B. originally reads अपराधात् and corrected अनृतात्.

ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्येऽवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः
साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते तस्य जयः । तेन व्यवहार-
स्य साक्षिण्यवस्थानम् । कर्नाटकदेशे बलान्मातुलसुताविवाहो
न दोषाय । केरलदेशे कन्याया ऋतुमतीत्वं न दोषायेत्येवमा-
दिकस्तद्देशे समयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनेऽवतिष्ठते ।
शिष्यत इति शासनम् । राजानुशासनेन प्रजानां वर्तनम् ।
तत्र राजाज्ञायां प्रतिष्ठितं साम-भेद-दान-दण्डैश्चतुर्भिर्दोषका-
रिणो दोषनिवारणाच्चतुःसाधनत्वम् ॥ चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् ।
कर्त्रादिचतुष्टयव्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्—

‘पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम् ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति’* ॥

(म. स्मृ. ८. १८.)

* नचैषा मनीषा कर्तव्या अर्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यप
न्हियते स एव भूम्यपहारदोषभाग् भवति । वयं तु तदकारिणः
किमिति दोषवन्तः स्यामो ? यतस्तस्यायं चतुर्धा विभज्यते । अर्थवाद-
श्चायम् । न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमास्ति । तेषामपि मिथ्या-
दर्शननिषेधादुत्पद्यते मिथ्यालम्बनम् । राज्ञः स्वयमपश्यतोऽन्यधि-
कृतराजस्थानीयादिदोषात् दोषवत्त्वम् । यदि राजाधिकृतो मिथ्या-
चरितेन शापितः पराजितं दुष्टं न गृण्हीते न च पुनः सम्यङ्निर्णयं
करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति । अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राज-
ग्रहणम् । यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति । यदा
राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषः । यदा पुनर्निन्दार्ह एव निन्द्यते तदा राजा
भवत्यनेनाः अपापः । सभासदोऽपि तस्मात् पापाद्विमुच्यन्ते । तत्सर्वमेवैनः
कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते । यथाह नारदः—

‘राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते’ इति ।

१. A. and B. originally read तादृशः, but A. has marginal reading तद्देश° and B. has corrected the same. २. A. has marginal reading राजानुज्ञानुसारेण and B. has corrected reading the same. ३. In A. this word दोषनिवारणात् is not found. ४. A. originally reads °व्याप्तित्वं.

इति । जेतुर्नृपस्य वा धर्माऽर्थयेशो-लोकानुरागसंपादनाच्चतु-
ष्कारित्वम् । त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितव-स्तेनादीनां
संसर्गं यः करोति तस्मिन्नपि चौर्यादिशंका जायते । होढा अपहृत-
द्रव्यादिदर्शनं तल्लिङ्गं वा तस्मादभियोगो भवति । अर्थि-प्रत्यर्थि-
नोर्यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यवहारस्य प्रवर्तकौ तस्मात् द्विद्वारत्वम् ।
द्रव्यसंख्यादिकं याथातथ्येनान्यथा वा राजादीनामग्रे यदा
ब्रूते तदा तस्योभयस्योपरि व्यवहारः प्रवर्तते ततो द्विगै-
तित्वम् । अष्टाद्वेषु स पुरुषो राजेत्येतदेकमङ्गम् । अतो-
नास्ति नवत्वसंख्याप्रसक्तिः । ऋणादानादीनामष्टादशपदानां
स्वरूपमुपरिष्ठात्तत्रतत्र विचारयिष्यते । एतेषामष्टादशपदानां
मध्ये एकैकस्य पदस्यावांतरक्रियाभेदादनन्तभेदभिन्नत्वं शतशां-
खत्वम् । एतानष्टादशपदानवांतरानन्तभेदभिन्नान्व्यवहारान्प्र-
कारान्तरेण द्वेधा उपसंगृह्णाति कात्यायनः—

‘द्विपदे साध्यभेदात्तु पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा’ ॥

इति । द्विपदत्वं विशदयति बृहस्पतिः—

‘द्विपदो व्यवहारस्याद्वन-हिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु हिंसामूलश्चतुर्विधः’ ॥

१. A. has marginal reading °शास्त्रयशो° for °यशो° and B. has correction.
२. C. reads द्विमितित्वम् for द्विगितित्वम्. ३. B. originally reads
विचारयिष्यते, but corrected विचरिष्यते, C. reads विवरिष्यते, and D.
विचारयिष्यन्ते. ४. A. and B. originally read °शास्त्र°, but in mar-
gin A. reads °शास्त्र° and B. corrected; while C. D. also read °शास्त्र°
instead of °शास्त्र°. ५. C. and D. simply read संगृह्णाति. ६. B.
originally reads द्वे पदे, but corrected द्विपदे; while C. and D. read
द्वे गती for द्विपदे. ७. A. has °क्षि° in margin, B. corrected. C. origi-
nally reads °धि° for °ध्य°.

इति । तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति—

‘कुसीद-निधि-देयाद्यं संभूयोत्थानमेव च

भृत्यदानमशुश्रूषा भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

ऋय-विक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्री-पुंसयोगः स्तेयं च दायभागो ऽक्षदेवनम् ॥

एवं सम्यक् समुत्थानं पदानि च चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसं च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह बृहस्पतिः’ ॥

इति । जगति संभावितानशेषान्विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स
एवान्तर्भावयति—

‘पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः’ ॥

इति । इति व्यवहारपरिच्छेदः ॥

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षावृतं पृथक् ।

प्राक्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

१. B. originally reads °निष्ठो,° but corrected °निधि° and °निध्य°; while C. °निधि° and D. °निध्य°. २. B. originally दार°, corrected दान°; while C. reads दात° for दाय°. ३. A. and B. originally read ऽथ°, but corrected read ऽक्ष°, C. and D. also substitute ऽस्त्र°. ४. B. has marginal reading प्रजापतिः and B. corrected. ५. D. reads °वृक्षान्वितं °वृक्षावृतं.

माल्य-धूपोसनोपेतां बीज-रत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमा-लेख्य-देवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा' ॥

इति। गृहं राजगृहम्। तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा।

सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या । तस्याः सभाया धर्मा-
धिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति—

‘धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥

इति । मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं तत्त्वनिष्कर्षः।

तत्र प्रवेशनं स एवाह—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः* ।

गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्देवान्विप्रान्पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान्संपूज्य सुपुष्पाभरणांब्रैः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन्सुमुखां प्रविशेत्सभाम्' ॥

इति । प्रविश्य च विद्वद्भिर्मन्त्रिभिः सहकार्याण्यनुसन्दध्यात् ।

तदाह मनुः—

* शौच—गुरु-ज्योतिर्विदादिपूजनं नित्यकृत्यत्वेन विहितम् । न पुन-
र्व्यवहारदर्शननिमित्तम् । व्यवहारान् अदितृक्षोरपि शौचादीनामवश्य-
कर्तव्यत्वेनोक्तत्वात् ।

१. B. corrected reads °पट्टा° for °धूपा°. २. A. in margin reads °सार°
B. originally reads °सार°, but corrected °शास्त्र°. D. reads °धर्म° for
°शास्त्र°. ३. C. reads प्रवेशं for प्रवेशनं; while D. substitutes प्रवेशकालं
for प्रवेशनं. ४. A. and D. read the whole line thus प्रातरुत्थाय च
नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः । ५. A. has marginal reading समा°; while
B. reads in correction समा° for पुरो°. ६. C. reads °भरणं नृपः; while D.
reads °भरणैर्नृपः. ७. C. and D. read सुमुखान् for सुमुखां. ८. only D.
substitutes तत्र for च.

‘व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १-३)

इति । अथ विचारकालमाह कात्यायनः—

‘दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा कालत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः’ ॥

इति । दिवसं अष्टधाकृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा

अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह संवर्तः—

‘चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिष्वामु न पश्येत्तु व्यवहारान्न नित्यशः’† ॥

† सामान्यतः प्रतिक्षणं प्रत्यहं च प्राप्तस्य व्यवहारदर्शनस्य अपवादो-
प्यम् । दिवसस्याष्टमभागवर्जनं चतुर्दश्यादितिथिवर्जनमपि सति स-
म्भवे द्रष्टव्यम् । दण्डपारुष्यादौ तु तत्कालमेव व्यवहारा द्रष्टव्याः ।
यथाह कात्यायनः—

‘साक्षि-लिङ्गादिनाशने साध्यनाशस्य सम्भवे ।

न कालनियमं पश्येत् व्यवहारस्य दर्शने’ ॥ इति ।

१. C. reads व्यवहारेदिदृक्षुः instead of व्यवहारान् दिदृक्षुः. २. C. reads प्राविशेत् for प्रविशेत्. ३. B. originally reads कारिणाम्, but corrected कार्थिणाम्. ४. D. reads व्यवहारान् instead of निबद्धानि. ५. in C. and D. अथ is not found. ६. D. substitutes च for तु. ७. This word is only found in C. and D.

इति । येथमुक्ता सभा तस्याश्चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः—

‘प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिताः शास्त्रिताः तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चलानामप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता’ ॥

इति । राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्य-
मुख्यानि स्थानान्याह भृगुः—

‘दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति वादं प्राप्य च वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिनः ॥

उभयानुमतं चैव गृह्णन्ति स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुर-ग्रामनिवासिनः ॥

ग्राम-पौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्णिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा’ ॥

१. A. has marginal reading एवं या; while B. originally reads एवं and corrected येयं. २. C. reads मुद्रिका for मुद्रिता. ३. B. originally reads शास्त्रिता, but correction is शास्त्रिता. ४. A. and C. originally read बला° and B. originally reads छला°, but corrected बला°. ५. A. and B. originally read शास्त्रिता; while corrected शास्त्रिता. ६. C. D. read विवादं for वादं. ७. च. is not found in C. and D. ८. B. reads originally स्वास्तिकं, but corrected तु स्वकैः. ९. B. originally reads आर्थिकाः and corrected सार्थिकाः. १०. C. and D. read °वा-
सिभिः for °वासिनः. ११. C. reads गृह्णते; while D. गृह्यते for गृह्णन्ति. १२. B. originally reads स्वामिनेप्सितम् and corrected स्थानमीप्सितम्. १३. B. originally reads चातुर्विद्याः, but corrected चातुर्विद्याः; while D. reads चातुर्विद्याः. १४. B. originally reads वर्णिनः, but corrected वर्णिणः. १५. B. originally reads च प्रतिष्ठिताः instead of नृपतिस्तथा.

इति । स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादिशब्दात् ये तु अरण्यादौ
ग्रामे च निवसन्ति ते ह्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिः अरण्यवासि-
भिर्वा निर्णयं कुर्युः । उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः
कुलश्रेष्ठिनः । सार्थिनो ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्या
ग्रामण्यादयः । पुरं मुख्यं नगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुर-
ग्रामनिवासिनां भेदः कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्य-
कादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समी-
पग्रामनिवासिभिर्निर्णयः । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरनुशयानुमतं स्थानं
कुलिक-सार्थमुख्य-पुरग्रामनिवासिनो गृह्णते । ग्रामादीनि दश
स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः
पुरवासिनां समूहः । गणाः कुलानां समूहः । श्रेण्यः रजका-
द्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्या आन्वीक्षिक्यादिविद्या-
चतुष्टयोपेताः* । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथा च कात्यायनः—

* विद्याचतुष्टयं कामन्दकीये प्रदर्शितम्—

‘ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।

विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ’ ॥

इति । तत्र आन्वीक्षिकी—श्रवणादनु पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः ।
न्यायविद्येत्यमरः । प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
ईक्षणं अन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । इयं हि त्रयी
वार्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका ।
एतस्यां ये कुशलास्ते विद्याचतुष्टयेऽपि कुशला एव । त एवात्र विव-
क्षिताः । न केवलं तर्कशास्त्रकुशलाः ।

१. This sentence is not found in A. B. and C. २. This sentence is not found in A. B. and C. ३. C. and D. read सार्थो for सार्थिनो. ४. C. reads °मादि कुर्वतो गणिताः for °मनिवासिनो गृह्णते, which is absurd; while D. reads गृह्यन्ते.

‘ गेणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्णाख्या ये बृहस्पतिः’ ॥

इति । आयुधधराणां समूहो व्रातः । कुलान्यर्थि-प्रत्यर्थिनोः
सगोत्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धा नियुक्ता अपि प्राङ्निवाकसहिता-
स्त्रयः सभ्याः नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः

‘ श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्यारिपौ मित्रे च ये समाः’ ॥

(या. स्मृ. २. २.)

इति । तेषां संख्यामाह बृहस्पतिः—

*‘ लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

*मनुरपि सभां प्रविश्य व्यवहारान् पश्येदित्युक्त्वा सभाशब्दो लोके
गृह-प्रासादविशेषेऽपि वर्तते—

‘ मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृता’

इत्यादिभारतोक्तेः क्वचित् पुरुषविशेषसंघटिताऽपि सभा भवेदिति
तन्निरासार्थं सभाया लक्षणमाह—

‘ यस्मिन् देशे निषिदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ११.)

इत्युक्तवान् ।

१. A. in marginal reading, B. in correction and C. originally substitute मानस्थाश्च पुरस्थाश्च ब्राह्मणाः for गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च, but D. reads the same as in original, A. only substituting ब्राह्मणाः for व्राताश्च. २. A. in marginal reading, and B. in correction; while C. and D. as usual read वर्णाख्याः for वर्णाख्याः. ३. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read °स्ते for ये. ४. This sentence is dropped from C.; while D. substitutes जातम् for व्रातः. ५. B. and C. only mention अपि. ६. D. reads नृपतिर्ब्राह्मणादिसहितः for नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः. ७. A. in marginal reading; while B. in correction and C. and D. as usual read °धर्माङ्ग-तत्त्व° for °वेदाङ्ग-धर्म°.

यन्त्रोपविष्टा विप्राःस्युः सा यज्ञसदृशी सभा' ॥

इति । तत्र वर्ज्यान् स एवाह—

‘देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मैत्त-लुब्ध-क्रुद्धाश्च न प्रष्टव्या विनिर्णये’ ॥

इति । राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपश्यता कार्यवशाद्वधवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्’ ॥

(या. स्मृ. २. ३)

इति । सोऽपि राजवत्सर्वकार्याणि विचारयेत् । तदाह मनुः—

‘यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्न्यामासीनः स्थित एव वा’ ॥

(म. स्मृ. ८. ९-१०.)

इति । स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक* इत्युच्यते
तदाह बृहस्पतिः—

*अर्थि—प्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् । तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च
सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राट् चासौ विवाक-
श्चेति प्राङ्निवाकः । उक्तं च—

‘विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तान् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततो मतः’ ॥ इति ।

१. A. has marginal reading शास्त्रो°; while B. has original and corrected B. reads तत्रो°. २. A. has marginal reading लोकाग्न्याः; while B. has recorrected reading, C. and D. also read विप्राग्न्याः for विप्राःस्युः. ३. B. originally reads उन्मैत्त-लुब्ध-क्रुद्धाश्च and corrected °क्रुद्धाश्च; while D. reads उन्मैत्त-क्रुद्धा लुब्धाः. ४. C. reads यदाह for तदाह. ५. B. originally reads प्रविश्याग्न्या°, but corrected प्रविश्याग्न्या°; while D. reads प्रविश्येमा°.

‘राजा कार्याणि संपश्येत्प्राङ्निवाकोऽथ वा द्विजः ।
 न्यायांगान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥
 बलेन चतुरङ्गेण यतो रञ्जयते प्रजाः ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाभिधीयते ॥
 विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते’ ॥
 इति । नारदोऽपि—

‘अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आन्वीक्षिक्यादिकुशलः श्रुति-स्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति येस्तस्मात्प्राङ्निवाकस्तु संस्मृतः ॥
 *यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यैन्वयुक्तितः ।
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः’ ॥ (१६) ॥
 (ना. स्मृ. ३. १६.)

*यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषक्वैद्यः शस्त्रक्रिया-
 निपुण इत्यर्थः । बहुप्रकारं शल्यतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत् ।
 एवमेव प्राङ्निवाकः व्यवहारान्तर्गतं पापशल्यं अनुपलक्ष्यमपि व्यवहार-
 युक्तिभिरुद्धरेदित्यभिप्रायः ।

१. C. reads प्राग्वदति for प्राग्वदति. २. A. has marginal reading यत्तस्मात्; while B. corrected reads यत्तस्स्यात्. ३. A. has marginal reading °यच्च for यञ°; while B. originally reads यच्च and corrected यन्ञ°.

इति । प्राङ्निवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

‘अकूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु’ ॥

इति । प्राङ्निवाकस्यानुकल्प्यमाह कात्यायनः—

‘ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥

इति । तदवर्जने बाधमाह मनुः—

‘जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ (२०)
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (२१)
द्विजान्निहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०-२२)

इति । गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह बृहस्पतिः—

१. B. C. and D. read अनुकल्प° for अनुकल्प्य°. २. A. has marginal reading °तत्त्वज्ञं; while B. has original, but corrected reads °न्यायज्ञं. ३. C. and D. read ब्राह्मणो ब्रुवः instead of ब्राह्मणब्रुवः. ४. D. reads सम्पश्येत् for यः पश्येत्. ५. C. reads प्रक्षुभ्यते for प्रक्षुभ्यते. ६. C. reads राष्ट्रं for राष्ट्रः.

‘ शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणक-लेखकौ ’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘ त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं* स्फुटप्रत्ययकारकम् ।
श्रुताध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
स्फुटलेखं नियुञ्जीत शाब्दं लाक्षणिकं शुचिम् ।
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् ’ ॥

इति । साध्यपालोऽपि कर्तव्य इति तेनैवोक्तम्—

‘ साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ’ ॥

*तत्रतावत् ज्योतिः शास्त्रस्य त्रयः स्कन्धाः । ते च गणितस्कन्धः
जातकस्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धश्चेति त्रयः । तत्र गणितं द्विविधमुक्तं
लीलावत्याम् । व्यक्तं पाटीगणितं अव्यक्तं बीजगणितमिति । जातक-
स्कन्धे तु जातस्य शिशोः शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्कन्धस्तु भास्क-
राचार्यैः शिरोमणौ प्रदर्शितः । यथा—

‘ त्र्युदयादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।
भू-धिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं जन्मादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ’ ॥

इति । एवं प्रकारकत्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञो लेखकोऽत्र नियोक्तव्य
इत्याशयः ।

१. A. has marginal reading राजा वि° for शब्दाभि° and B. originally reads राजा वि°, but corrected शब्दाभि°. २. B. originally reads °तिथिज्ञौ, but corrected reads °लिपिज्ञौ; while C. and D. read °क्षरज्ञौ and °विधिज्ञौ. ३. D. reads °कारणम् for °कारकम्. ४. A. has marginal reading सुतीर्था° for श्रुताध्यय°; while B. originally reads सुतीर्थाब्धान° and corrected श्रुताध्ययन°.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थि-प्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स पूरुषः’ ॥

इति । राज्ञा कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

‘कुल-शील-वयो-वृत्त-वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्’ ॥

इति । कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह स एव—

‘श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः’ ।

इति । यथोक्तराजादियुक्तायाः सभाया दशाङ्गानि सप्रयो-

जनान्याह बृहस्पतिः—

‘नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणक-लेखकौ ।

सहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायं पश्येत्कृतमतिः सा सभाऽध्वरसंमिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् ।

वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं धनं तथा ।

शपथार्थौ हिरण्याग्नी जलं तृषित-लुब्धयोः ॥

१. D. reads °वृद्धैः for °वृत्त°. २. D. reads °दर्शने for °दर्शिनः.
३. A. B. C. read हेमाग्न्यम्बु-स्वपुरुषाः for सहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः. ४. B.
originally reads वक्ताऽध्यस्तो, but corrected वक्ताऽध्यक्षो; while D.
reads सभाध्यक्षो for वक्ताऽध्यक्षो. ५. C. and D. read शपथार्थे for
शपथार्थौ. ६. B. originally reads °क्रुद्धयोः, but corrected °लुब्धयोः; while
C. reads °क्रुद्धयोः for the same.

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायञ्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्ड-वधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुल-श्रेणि-गेणादयः ।

साहस-न्यायवज्र्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्' ॥

इति । यथाविधिविचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः—

‘सप्राङ्निवाकः सामात्यः सब्राह्मण-पुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः’ ॥

इति । वैपरीत्ये दोषमाह मनुः—

‘अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ८. १२८.)

इति । सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः—

‘अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।

निरामयान्यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥

इह कीर्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिं च सः ।

लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात् कार्यनिर्णयम् ॥

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्’ ।

इति । विपक्षे दोषमाह कात्यायनः—

‘न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति न संशयः ॥

१. C. and D. read °दर्थं for °र्थं. २. A. has marginal reading °धि for °धी°; while B. had originally °वि°, but corrected became °धी°. ३. C. reads °गुहोदयः for °गणादयः.

अपन्यायप्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः ।
 उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥
 अन्यायेनापि तं यातं येऽनुयांति सभासदः ।
 तेष्वपि तद्भागिनस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥
 न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।
 कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत् ॥

इति । कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रावादिनो नास्ति प्रत्य-
 वाय इति स एवाह—

‘सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
 शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः’ ॥

इति । यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणे
 पक्षपातं न करोति तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः—

‘राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते’ ॥
 (म. स्मृ. ८. १९.)

इति । अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः—

‘रागादज्ञानतो वापि यो लोभादन्यथा वदेत् ।
 सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि —

१. A. in margin reads उपेक्षेयुः and B. originally and corrected reads उपेक्षन्ते; while C. D. उपेक्ष्यं तत् for उपेक्षेरन्. २. D. substitutes तु for ऽनु. ३. A. has marginal reading स्मर्तव्यं; while B. has in correction and C. D. as usual read वक्तव्यं for कर्तव्यं. ४. C. reads न पातो for निष्पापो. ५. B. originally reads विद्यन्ते, but corrected निन्द्यते; while C. नेष्यन्ते for the same.

‘स्नेहादज्ञानतो वापि लोभाद्वा मोहतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं * दमैम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ४.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्त्वोचजीविनः ।

विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते’ ॥

इति । कात्यायनः—

* अत्र विज्ञानेश्वरः—विवादपराजयनिमित्ताद्विगुणं दमं दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात् । तथा सति स्त्रीसङ्ग्रहणादिषु दण्डाभाव-प्रसङ्गः । राग-लोभ-भयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञान-मोहादिषु इति नियमार्थम् । न च—

‘राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्’—

इति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रशं-सार्थत्वात् । यत्तु—

‘षड्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यश्चा-ऽबन्ध्यश्चा-ऽदण्ड्यश्चा-ऽबहिःकार्य-श्चा-ऽपरिवाद्यश्चा-ऽपरिहार्यश्च

इति तदपि ‘स एष बहुश्रुतो भवति । लोक-वेद-वेदाङ्ग-वित् वाको वाक्येतिहासपुराणकुशलः तदपेक्षसादृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा समयाचारिकेष्वभिविनीतः’ । इतिप्रतिपादितबहुश्रुतविषयम् । न ब्राह्मणमात्रविषयं इति ।

‘अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषित रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽर्थे दण्ड्यः स्यात्सभ्याश्चैव विशेषतः’ ॥

इति । राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह बृहस्पतिः—

‘पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः’ ॥

इति । सभोपविष्टौ नृपादयो यस्यांगानि तमद्भिन्नं व्यवहारं

पुरुषरूपेण परिकल्पयति स एव—

‘एषां मूर्द्धा नृपोद्भानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः ।

बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणक-लेखकौ ॥

हेमाग्न्यम्बवन्न-पुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च’ ।

इति । या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता सा मुख्या सभा ।

तदुक्तं महाभारते—

‘न सा सभा यत्र न संति वृद्धाः

वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छ्लेनानुविद्धम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १८.)

इति । इति सभा निरूपणम् ।

१. D. reads ऽपि for ऽथ. २. A. has marginal reading सभाप्रविष्टा; while B. originally reads the same, but corrected सभोपविष्टाः. ३. D. reads कृतः for स्मृतः. ४. B. originally reads कपदेना°, but corrected यच्छ्लेना°. C. also reads as B.'s corrected form.

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते । तत्र प्रजापतिः—

‘ राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

धर्मासिनगतः पश्येद्व्यवहाराननुल्बणम्’ ॥

इति । नारदः—

‘ * तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ (३४)

(ना. स्मृ. १. ३४.)

इति । वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना—

* यस्मात्—

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।

सम्भवन्ति गुणाः सर्वे सत्यं वन्हेरिवाचिषः ॥ (३२)

धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।

प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

तस्मादेवंविधमहार्थलाभात् राजा विगतमत्सरो राग-द्वेषविवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकर्मजातशुभाशुभ-फलदत्वं तद्विभूतिवान् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति भावः ।

† ‘ वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना ’ नास्तीदं A. संज्ञकपुस्तकातिरिक्तेष्वदर्शपुस्तकेषु । नोपलभ्यते चाधस्तनं वाक्यं बृहस्पतिस्मृतौ । D. संज्ञकपुस्तके इदं वचनं यमवाक्यत्वेन दर्शितम् । परं नोपलभ्यते यमस्मृतौ । तस्मादिदं बृहस्पतिवाक्यं यमवाक्यं वेति विचारयन्तु सुधिय इत्यलमप्रसक्तेन ।

१. A. had marginal reading ‘स्थानं’ and original reading ‘नप’ similarly B. has corrected reading ‘ज्ञानं’ and original ‘सनं’ C. also reads ‘नप’ for ‘सन’.

‘यथा यमः प्रिय-द्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राजा नियंतव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम्’ ॥

इति । यद्व्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं
द्रव्यदण्डादिरूपमर्थशास्त्रं तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राजाऽ-
नुसरणीयम् । तदाह स एव-

‘धर्मशास्त्रा-र्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।
समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत्’* ॥

(ना. स्मृ. १. ३७)

इति । धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि-

‘वेदाः साङ्गस्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।
एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्’ ॥

इति । ननु-नधर्मशास्त्रांतर्गतमर्थशास्त्रम् । कृत्वन्त्यदेवं
नीत्यात्मकम् । यत्तु भविष्यत्पुराणे दर्शितम्-

* क्वचित् धर्मशास्त्रोक्तं अर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । क्वचित् पुनरर्थशा-
स्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतरतामालोच्य यथा लोका-
चारविरुद्धं न भवति तथा ससभ्योऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् निर्णय-
कुर्यादित्यर्थः ।

१. D. split the two words यथा यमः, and quotes them as author
and reads the following thus:-प्रिय-द्वेष्यौ समौ ज्ञात्वा for यथा यमः प्रियद्वेष्यौ.
२. A. has marginal reading; °वर्तिना for °दर्शिना; while B. originally
reads °दर्शिना and corrected °वर्तिना. ३. D. reads निपुणो for निपुणं.
४. D. reads पौराणं न्यायवित्तमम् for पुराणं न्यायदर्शनम्. ५. A. in margin
reads रीत्यात्मकम्; while B. originally reads रीत्या° and corrected
नीत्या°. ६. D. reads भविष्यपुराणे, for भविष्यत्पुराणे.

‘ षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्चाप्रयोगः कार्यगौरवात् ।
 सामादीनामुपायानां योगो व्यास-समाप्ततः ॥
 अध्यक्षाणं च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।
 दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज’ ॥

इति । बाढम् अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स
 उपादेयः । इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः—

‘ यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्’* ॥
 (ना. स्मृ. १. ३९)

* धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत् । धर्मशास्त्रेऽपि एकस्याः
 स्मृतेः स्मृत्यन्तरेण विरोधे पुरस्तादुक्तयाज्ञवल्क्यवचनेन व्यवहार-
 न्यायस्य बलवत्त्वम् । धर्मशास्त्रोक्तमपि न सर्वं ग्राह्यम् । यथा—

‘ अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ।

इत्यादिना विहितोऽपि नियोगो—

‘ नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ (६४)
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥ (६५)
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः’ । (६६)

(म. स्मृ. ९. ६४—६६)

इत्यादिवचनैर्निषिद्धत्वात् । लोकव्यवहारे शिष्टैरनादृतत्वान्नाचर-
 णीयम् । तथा—

१. D. reads °स्य for °श्चा°. २. C. reads च for सं°; while D. reads यं° for सं°.

इति । धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः’

(या. स्मृ. २. २१)

इति । व्यवहारतो बृहद्व्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान् ।
न्यायानाश्रयणे बाधमाह बृहस्पतिः—

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्वासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत्’ ॥

इति । न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः—

‘यथानयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ (४४)

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

इत्यादिवचनैः पुनरुद्वाहे विहितेऽपि अन्यत्र निषेधदर्शनात् शिष्टैर-
परीगृहीतत्वाच्च स्त्रीपुनरुद्वाहो वर्जनीय एव । एवं मातुलकन्यापरिणयः
श्रुति-स्मृत्यादिभिर्निषिद्धोऽपि शिष्टैरादृतत्वात् दाक्षिणात्यैः कर्तव्य
एव भवति ।

बाह्यैर्विभावयेद्विज्ञैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्गिताकारैश्चक्षुषश्चेष्टितेन च' ॥ (२५)

(म. स्मृ. ८. २५-४४.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘असाक्षिके हते चिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृताद्भयात्' ॥

(या. स्मृ. २. ३९)

इति । ‘यत्तु पूर्वमुक्तं ‘भूतछलानुसारित्वात् द्विगतिः’ इति
तत्र छलं हेयं भूतमुपादेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः’ ॥

(या. स्मृ. २. १९.)

इति । निर्णये प्रमाणं साक्ष्यादिकम् । तदाह गौतमः—

‘विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता तस्य व्यवस्था’ ।

(गौ. स्मृ. २७. १३)

—इति । मनुरपि—

‘प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३.)

१. D. reads वाक्यैः for बाह्यैः. २. B. originally reads धने, but corrected reads हते. ३. C. and D. read चिन्हे for चिन्हैः. ४. B. originally reads °तु° for °यं°; while C. and D. do not read हेयं भूतमुपादेयं. ५. B. originally reads बलं, but corrected reads छलं. ६. C. reads निर्णायके for निर्णये. ७. D. reads निबन्धानि for निबद्धानि.

इति । देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चोष्टादशपदसंबन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः—

‘तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमंतं नयेत्’ ॥

इति । देशदृष्टस्य लक्षणमाह स एव—

‘यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुति-स्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते’ ॥

इति । तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे तद्देशदृष्टेन निर्णयः ।

तदाह स एव—

‘देश-पत्तन-गोष्ठेषु पुर-ग्रामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह’ ॥

इति । यत्र तद्देशीयानामितरैः सह विवादः । तत्र शास्त्रतो निर्णयो न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् । तदाह स एव—

‘लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः’ ॥

इति । वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् ।

तदाह व्यासः ।

१. C. reads °सा° for °आ°. २. C. reads °दृष्टमनन्तयेत्; while D. reads °दृष्टेन तन्नयेत् for °दृष्टमंतं नयेत्. ३. C. reads प्रवृत्तः for प्रवृत्तः. ४. D. omits तत्. ५. B. originally substitutes °मार्गेषु for °ग्रामेषु. ६. A. and B. read स्वसमये. ७. D. reads धर्म शास्त्रतो for धर्मः शास्त्रतो. ८. D. adds तद् to तद्देशीयानाम्. ९. A. and B. read शास्त्रे यो for शास्त्रतो.

‘ वणिक्शिल्पि-प्रभृतिषु कृषि-रद्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तत्तैरेव तु कारयेत् ॥
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।
विवादं नैव पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम् ॥

इति । निर्णयकारिणामुत्तमाधमभावमाह नारदः—

‘ कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥

इति । पितामहोऽपि— (ना. स्मृ. १. ७.)

‘ ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञादृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भयम् ॥

इति । राज्ञो नियममाह पितामहः—

‘ न रागेण न लोभेन न क्रोधेन ग्रसेन्नृपः ।
परैरप्रार्थितानर्थान्न चापि स्वमनीषया ॥

इति । अस्यापवादमाह स एव—

‘ छलानि वाऽपराधांश्च पदानि नृपतेस्तथा ।
स्वयमेव निगृण्णीयान्नृपस्त्रीवेदकैर्विना ॥

इति । तत्र छलान्याह स एव—

१. C. reads अन्यैरेव न and D. तत्तैरेव तु for तत्तैरेव तु. २. D. reads कुटुम्बं for कुटुम्बी. ३. D. reads विवादानथ for विवादं नैव. ४. A. B. C. read गुर्व्येषा° for सर्वेषा°. ५. A. has marginal reading पुरं; while B. in correction पुरी. ६. B. originally reads सुदृष्टो; while corrected कुदृष्टो. ७. B. corrected reads भवेत्, C. reads भवः, D. also reads as C. ८. D. reads कोपेन for क्रोधेन. ९. B. corrected reads ग्रसे°, D. reads नये°. १०. D. reads नृपतिः for नृपतेः.

पथिभङ्गी कराक्षेपी प्राकारोपरि लङ्घकः ।
 निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजछिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते ।
 विष्णु-श्लेष्मघातानां क्षेमकामो नृपाग्रतः ॥
 पर्यङ्कासनबन्धश्चाऽप्यग्रस्थाननिरोधकः ।
 राजोतिरिक्तवर्षश्च श्ववृत्तःप्रविशेत्तु यः ॥
 यश्चापद्वारेण प्रविशेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः ।
 राजो विद्विष्टसेवी चाप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च ।
 एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽर्जुङ्गितः ॥

१. A. has marginal reading नृपालस्य; while B. originally reads नृपालस्य and corrected निपानस्य° २. C. substitutes वा for च. ३. D. reads निरीक्ष्यते. for निरीक्षते. ४. B. originally reads °वातानां, but corrected °घातानां. ५. B. originally reads हेतुकामः, but corrected क्षेमकामः. ६. C.D. read नृपालजः for नृपाग्रतः, ७. D. reads °बन्धी चा° for °बन्धश्चा. ८. A. has marginal readings °वर्षश्च, द्विवर्षश्च, वर्षाद्यः; while B. reads the same forms in correction and D. reads °वेषश्च विधृतश्च for °वेषश्च श्ववृत्तः. ९. C. reads °द्वैत्यायां for °द्वेलायां. १०. A. has marginal reading °श° for °स° in the word °नासन°; while B. in correction reads °श°. ११. C. D. read वा° for चा°. १२. A. has marginal reading °कुं°, °लु° for °गु° in the word ऽगुङ्गितः, while B. reads in correction मुण्डितः, C. reads °लुङ्गितः and D. ऽगुहीतः for ऽगुङ्गितः.

विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परिधानविधूनकैः
 शिरःप्रच्छादनश्चैव छिद्रान्वेषणतत्परः ॥
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च पक्षि-पर्णा-क्षिदर्शकः ।
 दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्ण-नासाविशोधकः ।
 छलान्येतानि पञ्चाशद्भवंति नृपसन्निधौ' ॥

इति । सापराधानाह नारदः—

‘ आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीवधो वर्णसंकरः’ ।
 परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिविना ॥
 वाक्पारुष्यमवाच्यं यद्दण्डपारुष्यमेव च ।
 गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव हि’ ॥

इति । विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वादितेषामपराधत्वम् ।

अतएव संवर्त्तः—

‘ आसेधं प्रतिभङ्गं च यश्च गर्भः पतिं विना ।
 स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥
 कन्यापहारकं पापं विप्रं च पतितं तथा ।
 परार्थवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥
 षड्भागकालं शुक्रार्थं मार्गभेदकमेव च ।
 स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च परदाराभिमर्शनम् ॥

१. A. has marginal reading °काल° for °धान°; while B. reads in correction °बाल° and C. reads °बाल° for °धान°. २. A. substitutes °म° for °न° in the margin; while B. has corrected reading and C. reads originally °म° for °न°. ३. These three lines are omitted in C. and D. ४. C. and D. read अपराधा° for सापराधा°. ५. C. and D. read आसेवं for आसेधं. ६. A. has marginal reading पथि°; while B. in correction and C. D. as usual read पवि° for प्रति°. ७. C. reads पतन्ति वा for पतिं विना.

गो-ब्राह्मणनिहंतारं सस्यानां चैव घातकम् ।
दशैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत् ॥

इति । पादान्याह पितामहः—

‘ उत्कृती सस्यघाती च अग्निदंश्च तथैव च ।

विवेसकः कुमार्याश्च निधानस्थोपगोपकः ॥

सेतु-कण्टकभेत्तारः क्षेत्रसंसारकस्तथा ।

आरामछन्दसश्चैव गरदश्च तथैव च ॥

पटहा घोषणाछादी द्रव्यमस्वामिकं च यत् ।

राजावलीढद्रव्यं च यच्चैवांगविनाशनम् ॥

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिताः ’ ।

इति । यत्र छलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः तत्रस्तोभकात्

सूचकाच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः—

‘ शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं मुख्यश्चार्थः प्रचोदितः ॥

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम् ।

नृपस्य सम्यं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः ’ ॥

इति । शास्त्रेण निन्दितं छलादिकमर्थम् । मुख्यो धनलाभश्च

प्रधानः । राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् ।

तदाह हारीतः—

१. B. originally reads उत्कृष्टसस्य° for उत्कृती सस्य°; while A. has marginal reading निकृत्तवित्त°. २. A. in margin and B. originally read °दग्धः for °दश्च. ३. In C. and D. these three lines are not found and is this word विवेसकः; A. and B. one in margin and one in correction but substitute °ज्ञ° for °स°. ४. C. reads °विंशति° for °विंशति°. ५. C. reads द्रष्टव्यम् for बोद्धव्यम्. ६. A. in margin reads मुधास्वा°, B. originally and D. मुख्यो राज्ञा for मुख्यश्चार्थः. ७. B. originally reads °मवेक्षितुम् for °मवेक्षितुम्. ८. D. reads सूचयेत् for समयं.

‘शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनां च भूपतिः ।
व्यवहारस्वरूपं च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्’ ॥

इति । प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः—

‘रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तकश्च विज्ञेयो म्लेच्छो भिल्लस्तथैव च ॥
मेथिकस्त्रिरवव्यालः हस्तलक्ष-दुघट्टिकाः ।
कोसेदिका भारुपदा मातंगाः पदगोपकाः ॥
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादशमनीषिभिः ।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा तु बहिः स्थिताः’ ॥

इति । मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह—

‘जाति-जानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्माश्च शाश्वतान् ।
समीक्ष्य कुलधर्माश्च सवर्णे प्रतिपादयेत्’ ॥

इति । उन्मार्गवर्त्तिनो बलात्स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः—

‘कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणिर्जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि’ ॥

इति । कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः—

१. These two lines are omitted in B. and C. २. B. in correction reads ज्ञात्यादि and C. originally जात्यादि. ३. C. reads ज्ञाति° for जाति°. ४. A. has marginal reading स्वे for स°; while B. in correction, and C. and D. originally read स्ववर्णे for सवर्णे. ५. B. reads उन्माद° for उन्मार्ग°; C. and D. also the same. ६. C. reads बालान् for बलात्; while D. reads कुलादिन्. ७. A. and B. originally read °चरितान् for °चलितान्.

‘ धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्निवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥
 आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
 विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 (ना. स्मृ. १. ३५-३६)

इति । आगमोऽर्थवचनश्रवणं तदादौ कर्तव्यम् । ततस्तद्वचनमृणादानाद्यन्यतमस्मिन्पदेऽन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाणानां विचारः । ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।
 इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः—

‘ वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादार्थी यावदाव्हानदर्शनम् ॥
 (ना. स्मृ. १. ४७)

इति । प्रथमं तावदर्थी प्रत्यर्थिनोऽग्रे त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत् तदा स्वकार्यपर्यंतं राजाज्ञया तं निरुंध्यात् । आसेधस्य भेदानाह स एव—

‘ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।
 चतुर्विधः स्यादासेधस्तर्मासिद्धो न लङ्घयेत् ॥
 (ना. स्मृ. १. ४८)

इति । अस्मात्स्थानाच्चया न चलितव्यमिति स्थानासेधः ।
मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अद-
त्वा ग्रामान्तरं नगन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्वा न सन्ध्या-
वन्दनं कार्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनि-
रोधो नासेधार्हः । तदाह कात्यायनः—

‘यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्यवहारोत्सवादिभिः ।

आसेधयेदनासेध्यैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्’ ॥

इति । इन्द्रियनिरोधवद्विषमदेशोऽपि नासेधार्ह इत्याह
नारदः—

‘नदीसन्तार-कान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुक्तामन् नापराध्रुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. १. ४९)

इति । आसेध्यासेधकयोः स्वकालोल्लङ्घने दण्डमाह स एव—

‘आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्’ ॥

(ना. स्मृ. १. ५१)

इति । अन्यथा कुर्वन्नयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन् ।

अनासेध्यानाह कात्यायनः—

‘वृक्ष-पर्वतमारूढा हस्त्यश्व-रथ-नौगताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

१. C. reads व्यासेधात् कुशलादिभिः; while D. reads व्याहरेत् कुशलादिभिः for व्यवहारोत्सवादिभिः. २. B. originally reads °धैः while correction °ध्यैः, C. and D. read for the same. ३. D. reads तत्° for स्व°. ४. A. in marginal reading and in correction reads °मताः for °गताः; while C. reads the same. ५. B. originally reads °सिद्धिदैः, but corrected °साधकैः. A. also has marginal reading °सिद्ध° for °साध°.

व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च ।
 अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥
 न कर्षको बीजकाले सेनाकाले च सैनिकाः ।
 प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥
 उद्युक्तः कर्षकः सस्ये वापस्यागमने सदा ।
 आरम्भात् सङ्ग्रहं यावत्तत्कालं न विवादयेत् ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तोन्मत्त-बालकाः ।
 मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
 आसत्रे सैनिकः सङ्ग्रे कर्षको वापसङ्ग्रहे ।
 विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
 अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥
 गवां प्रचारे गोपालः सस्यारम्भे कृषीवलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

१. A. in marginal reading and B. in correction read से° for व्या° in the word व्याध्यार्त्ताः. २. C. and D. substitute ५थ for च. ३. A. in margin and B. in correction read य° for स° in the word सदा. C. and D. also read the same. ४. D. reads आरम्भसंग्रहं for आरम्भात् संग्रहं. ५. A. in margin, B. in correction substitute °त्रो° for °त्रो°; while C. reads originally. ६. C. reads मत्त° for °न्मत्त° and D. °मृत्° for the same. ७. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual substitute °नि° for °नु°. ८. D. reads कर्षकश्चाय° for कर्षको वाप°. ९. C. reads सेना for °स्येन. १०. A. in margin and B. in origin read °स्त्र° for °श्च; while C. and D. as usual read °श्च, but B. corrected reads °स्त्र°.

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाव्हयेनृपः' ॥

(ना. स्मृ. १. ५२--५४)

इति । कदा तर्हिद्रव्यं दापनीयमित्याकांक्षायां बृहस्पतिराह—

‘वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीवलः ।

सन्नोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृत क्रियाः’ ॥

इति । यद्यासिद्धो नागच्छेत्तदा राज्ञा समानेयः । तदाह

बृहस्पतिः—

‘यस्याभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्क्याऽथ वा ।

तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्यनैराव्हानयेनृपः’ ॥

इति । आव्हानानर्हानाह हारीतः

‘अकल्प-बाल-स्थाविर-विषमस्थ-क्रियाकुलान् ।

कार्यातिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।

धर्मोत्सुकान् जडानर्तभृत्यान् नाव्हानयेनृपः’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

१. A. in margin, B. in origin read °दको for °न्मुखो; while B. in correction reads °त्सुको, C. and D. as usual, read °न्मुखो. २. D. reads यत्रा° for यस्या°. ३. Only C. reads तमेनं दीपयेत् for तमेवानाययेत्. ४. D. reads तथा शनः for शनैर्यनैः. ५. A. in margin and B. originally read आव्हानानर्थान् instead of आव्हानानर्हान्; while C. reads आहूतानर्हानाह. ६. D. reads this line thus जडान्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिविमुखां स्त्रियम् and C. रोगोन्मत्तप्रमत्तांश्च जातिव्यक्तां स्त्रियं तथा and E. मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाव्हानयेनृपः. ७. This line is found only in P.

‘धर्मोत्सुकानभ्युदये रोगिणो थ जडोनपि ।

अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त-स्त्रियो नाव्हाययेन्नृपः ॥

न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।

स्वजातिप्रभुकां चैव तथा नाव्हानयेन्नृपः’ ॥

इति । स्वजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता—

‘सर्ववर्णोत्तमा कन्या सा जातिप्रभुका स्मृता ।

तदर्धीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥

निष्कुला याश्च पतितास्तासामाव्हानमिष्यते’ ।

इति । दुष्टस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘आहूतो यस्तु नागच्छेद्दर्पाद्वन्धुबलान्वितः ।

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः’ ॥

इति । आपन्नस्याग्नागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः—

‘परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराव्हानं दण्डं न परिकल्पयेत्’ ॥

इति ।

इत्यासेधविधिः ।

१. A. in margin and B. in correction substitute °ना° for °डा° in जडानपि. २. This is mentioned only in D.; ३. A. B. C. read ता जातिप्रभुका स्मृताः; while in the preceding half of this line, D. reads nominative case instead of objective case. ४. C. and D. read दृष्टस्य for दुष्टस्य

अथ दर्शनोपक्रमः ।

तत्र मनुः—

‘ धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३.)

इति । आरब्धुः कर्तव्यमाह कात्यायनः—

‘ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मभैषीर्ब्रूहि मानव’ ॥

इति ।

केन कस्मिन्कथं कस्मात्पृच्छेदेनं सभागतत् !

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ आगतानां विवदतामसकृद्वादिनां नृपः ।

वादान्पश्येन्नात्मकृतान्न चाध्यक्षनिवेदितान् ॥

पीडितः स्वयमायातः शस्त्रेणार्थी यदा भवेत्

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत्पुरुषो वा शनैः शनैः’ ॥

इति । पृष्ठश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्’ ॥

(या. स्मृ. २. ५.)

१. D. reads आरब्ध for आरब्धुः. २. A. in margin and B. in correction read कदा for कथं. ३. D. reads °देवं for °देनं. in B. C. D. mention this line, But not in A.; ४. A. in margin and B. in correction substitute °स्थि° for °स्तु.

इति । यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत् । तदा स व्यवहारो न बलात्कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सख्यादयो वर्जनीया इत्याह उशनाः—

‘ससखोऽनुत्तरीयो* वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सखी वदेद्वण्डमवाप्नुयात्’ ॥

इति । अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति †कात्यायनः—

‘अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जय-पराजयौ’ ॥

(ना. स्मृ. २. २२.)

इति । अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः—

‘पिता माता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत्’ ॥

*सखा मित्रं तेन सहितः ससखः । अनुत्तरीयः प्रावरणरहितः । सहासनः प्राड्विवाक-सभ्यादीनामासने तैः सह स्थितः । यद्वा हासो हास्यं तेन सहितः । वामहस्तमग्रे कृत्वा यः वदति इत्यनेन सभ्यादीनामवज्ञाव्यञ्जनं गम्यते । एते सर्वेऽपि दण्ड्या एव ।

†सर्वेष्वप्यादर्श पुस्तकेषु अधस्तनं अर्थिनेत्यादि वाक्यं कात्यायनीयत्वेनावतारितम् । उपलभ्यते चैतन्नारदस्मृतौ । कात्यायनव्यवहारस्त्वदृष्टाश्रुतपूर्वः । अतो न निश्चीयते इदं कात्यायनीयं वानवेति । विज्ञानेश्वरेण तु (व्य. ६ श्लोकव्याख्यायां) अन्यतरनामनिर्देशमन्तरा ‘इति सामान्यतयैवोद्धृतम् ।

१. D. does not read न. २. A. in margin and B. originally read शख्या° for सख्या°. ३. A. and B. read स्वशस्त्रो for ससखो. ४. A. in margin and B. in correction place °शस्त्रः for °कच्छः. ५. A. in margin and B. originally substitute द्वय° for अ.° ६. A. in margin and B. originally read भ्राता for माता.

यः कश्चित् कारयेत् किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित् ।
तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं अनिवर्त्यं हि तत्स्मृतम् ॥

इति । उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादं निषेधति नारदः ।

‘यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

परार्थवादी* दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन् ॥

(ना. स्मृ. २. २३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘दासाः कर्मकराः शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्† ॥

इति । आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः—

‘रागादिना यदैकेन कोपितैः करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु ॥

(ना. स्मृ. २. १८.)

इति । करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्यार्थस्य सम्भावितत्वे
सति प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः—

* केचन पुरुषाः काम-क्रोध-लोभाद्यभिभूताः परकीयार्थे स्वयमसंब-
ध्यमाना अपि अनियुक्ता अपि स्वस्य कमपि सम्बन्धं प्रदर्श्य वैरसाध-
नार्थं परार्थं विवदन्ते तन्निवारणाय अयं नियमः ।

† तेभ्यो दासादिभ्योऽन्यः । यस्यार्थे ते विवदन्ति स एव दण्ड्यो न
तु दासादयः । तेषां परार्थवादित्वाभावेन स्वामि-गुर्वादिभिः सह तेषामे-
वार्थत्वेऽपि प्रत्यक्षतया अर्थक्रियायाः कर्तृत्वाभावादिति तात्पर्यम् ।

१. A. in margin and B. originally read स for वि°. २. D. reads
रागादीनां for रागादिना. ३. A. and B. read कोपितैः for कोपितः; also
A. and B. substitute तत् after °पि in कोऽपि.

‘एवं पृष्ठः स यद्भूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाव्हानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत्’ ॥

इति । आहूतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह
पितामहः ॥

‘सभायाः पुरतःस्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा तु न’ ॥

इति । स्थापितस्य छलवादित्वं भूतवादित्वं वा लिङ्गै-
र्निश्चेयम् । अतएव मनुः—

‘बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वर-वर्णेङ्गिता-ऽऽकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च’ ॥

‘आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं *मनः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २५-२६.)

इति । लिङ्गान्तराण्याह याज्ञवल्क्यः—

* अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणां निश्चेतव्या
इति श्लोकार्थः । अतश्च स्वरादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन निश्चितलिङ्गे-
नैव परिछिन्द्यादित्युक्तं भवति । न पुनः स्वरादिभिरेव । सव्यभिचारि-
त्वात्तेषाम् । अनुचितप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोऽपि
स्वभावतो विक्रियन्ते । प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति । स्वरश्च वर्णश्च
इङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितानि । तेषामाकाराः । आकारो विकारः । स्वाभा-
विकानां हि स्वरादीनामन्यथात्वम् । तैर्विवादि-साक्ष्यादीनां मनुष्याणां

१. C. reads समुद्भूयात् for स यद्भूयात्; while D. reads ब्रूयात् for द्रूयात्.
२. A. in margin and B. originally read बल° for छल°, but corrected
B. reads छल°. C. omits छल°, and D. reads छलवादित्वादि बाह्यलिङ्गै-
र्निश्चेयम् instead of छलवादित्वं भूतवादित्वं वा लिङ्गैर्निश्चेयम्.

‘ देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते तस्य मुखं वैवर्ण्यमेति च’ ॥

परिश्रुण्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः* ॥

(या. स्मृ. २. १३—१५.)

इति ! छलवादपक्षे स एवाह ।

अन्तर्गतं भावं विभावयेत् निश्चिनुयात् । तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्गद-रुदितादि । वर्णस्य गात्र-रूपविपर्ययादि । इङ्गितं वेपथु-रोमाञ्चादि । चक्षुषा सम्भ्रम-क्रोधदृष्टिपातेन । चेष्टितेन हस्तनिक्षेप-भ्रुविक्षेपादि । स्वसंवेद्यं चैतत् । यद् गृह्यमाणमप्यभिप्रायं स्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लक्ष्यमाणाः । यतः प्रसिद्धमेतेषां गूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् । तथा हि लोके दृष्टं शक्तितः ।

अनेन श्लोकेन स्वरादीनां पूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौ-नरुक्त्यम् । तत्र आक्रियन्ते विक्रियन्ते इत्याकारा इङ्गितादयः । इङ्गितं व्याख्यातम् । अत्र व्यक्तिभेदाद्बहुचनम् । गतिः पूर्वश्लोकाद-त्राधिका । सा प्रस्खलन्ती स्वभावतो अन्यथाभूता । भाषितं पौर्वा-पर्यविरुद्धं वचनम् । वक्त्रविकारः आस्यविशेषादिः । शेषं पूर्व-श्लोक एव व्याख्यातम् । एतैर्विकृतैरन्तर्गतं चित्तं लौकिकैरन्यत्रापि गृह्यते इति समासार्थः ।

* भयादिनिमित्तं विनापि स्वभावादेव यः मनोवाक्कायकर्मभिर्विकृतिं याति स पुरुषः साक्ष्ये दुष्टः वर्जनीय इत्यर्थः । विकृतीरेव दर्शयति । एकस्मादेशादेशान्तरं याति न कचिदवतिष्ठते । सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण स्पर्शयति घटयतीति एषाकर्मणो विकृतिः । यस्य

१. C. and D. read चास्य for तस्य. २. A. in margin and B. in correction read बल° for छल°.

‘ उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये’ ॥

(या. स्मृ. २. १०.)

इति । तत्र वज्यानाह कात्यायनः—

‘ न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न कश्चित् ॥

इति । तथा च—

‘ नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासिनः

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशाक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियांप्रति’ ॥

इति । यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः तदापि तेनैवोक्तम्—

ललाटं श्रमादिकारणमन्तरापि स्वेदबिन्द्वङ्कितं भवति मुखं च विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं स्वाभाविकवर्णविहीनत्वं वा गच्छतीत्येषा कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलत् व्यत्यस्तं च वाक्यं यस्य । विरुद्धं पूर्वापरविरोधि बहुभाषत इति एषा वाचो विकृतिः । परोक्तां वाचं प्रति-वचनदानेन न पूजयति, प्रतिवीक्षणेन चक्षुर्वा न पूजयति इति मनोविकृ-तेर्लिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयति इत्यपि कोपस्य विकृतिः । एतच्च विकृतिदर्शनं दोषसम्भावनार्थसाधनमात्रमुच्यते । न दोषनिश्चया-र्थम् । स्वाभाविक-नैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ काश्चिन्निपुणमतिर्विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि कस्यचिन्मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्ग-इति सुधियो विदाङ्गवन्त्वित्यलं पल्लवितेन ।

१. C. and D. read निरुद्धो for निरुद्धो. २. D. reads °वासितः for °वासिनः. ३. C. does not mention this word.

‘ अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्य वादिनः ।
 स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥
 द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्वाह्यचारिभिः ।
 शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडने तु ॥
 अतिक्रमेऽप्याते च दण्डयेत्तं पणौष्टकम् ।
 नित्यकर्मोपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम् ॥

इति । अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः—

‘ तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
 तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम् ॥

इति । प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथा च नारदः—

‘ आज्ञालेख्ये पट्टके शासने वा
 आधिःपत्रं विक्रयो वा क्रयो वा ।

१. A. has marginal reading वाद°, while B. originally reads the same and corrected कार्य°, also A. in margin and B. originally substitute °श्च° for स्य; while in correction B. reads °स्य. C. reads वाद° for कार्य°; D. दक्षो यस्य च for कार्ययोग्यस्य. २. A. in margin and B. originally substitute °हि° for °क्षि°, but corrected B. reads °क्षि° in the word राक्षितो. ३. A. in margin and B. originally read °ब्रूता°, but corrected B. °ब्रूत्या°. ४. A. substitutes °ले° for °डे° in margin; while B. substitutes °ले° originally and in correction reads °डे°. ५. A. and B. read °पमाने° for °पयाते°. ६. D. reads °दिना° for °पणा°. ७. C. reads प्रभूयान् प्रतिमां for प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां. ८. D. reads पाट्टिके for पट्टके. ९. A. originally and B. in correction read आधा पारे and C. आधौ पत्रे for आधिःपत्रं.

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः* ॥

(ना. स्मृ. २. ३८.)

इति । विवादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः ।

तत्रापवादमाह स एव—

‘यस्य स्यादधिकापीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्’ ॥

इति । कात्यायनः—

‘यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्’ ॥

इति । यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च साध्यभे-

दाद्युगपद्भवति तत्रोत्कृष्टजातेर्बहुपीडस्य वार्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथा च बृहस्पतिः—

‘अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा’ ॥

* यो राज्ञे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । आवेदनोदाहरणानि यथा—आज्ञा—एतेन राजाज्ञा न गणिता । लेखः—प्रभुसत्कृतलेखेनायं प्रारब्धः । पट्टकं—अनेन मदीया दासी अवष्टब्धा । पट्टकं लिखितम् । शासनं—अयं मदीयं शासनग्राममवष्टभ्य भुंक्ते । ममेदं शासनं तिष्ठति । आधिः—मम ऋणिकेन प्रथममयमाधिः कृतः तत् केन भोक्तव्यः ? । पत्रं—एष मम पत्रलिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छति । क्रयः—अस्य हस्तात् भाण्डं मया क्रीतं, मूल्यद्रव्यं च दत्तं, भाण्डं मम नार्पयति इत्यादीनि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वा आवेदनोदाहरणानि भवन्ति ।

इति । समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युग-
पदुपस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः—

‘ अर्था-ऽनर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्मा-ऽधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्याणि कार्याणाम्*
(म. स्मृ. ८. २४.)

इति । दर्शनोपक्रमो निरूपितः—

अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तूयते ।

तत्र प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्र
प्रतिज्ञां संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।
समा-मासतदर्द्धानाम्-जात्यादिचिन्हितम् ॥
(या. स्मृ. २. ६)

*धर्माधर्माविव केवलौ अर्थानर्थौ । न गोहिरण्यादिलामोऽर्थः तद्विपर्ययो
वा अनर्थः । किं तर्हि धर्मएवार्थो ऽनर्थश्चाधर्मः इति बुद्ध्वाहदिनिश्चित्य
कार्याणि पश्येत् । अथवा अर्थाननर्थावपि शोध्यौ धर्माधर्मावपि । धर्मस्य
सारता बोद्धव्या । अर्थस्य फल्गुता । अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चा-
धर्मः तत्र अनर्थं परिहरेत् । शक्योहिमतार्थेन ईषदधर्मो दानप्रायश्चित्ता-
दिना निराकर्तुम् । बहूनां व्यवहारिणां सन्निपाते वर्णक्रम आश्रितव्यः । एष
च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा अर्थे तुल्यपीडा भवन्ति । यदा त्ववर-
वर्णस्यात्यायिकं कार्यं महद्वा तदा—

‘यस्य चात्ययिका पीडा’ ।

इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् । न वर्णक्रममाद्रियेत । ‘राज्य
स्थित्यर्थोहि व्यवहार निर्णयः’ इत्युक्तम् । अतो न यथाश्रुतमादरणीयम् ।

१. Marginal reading of A., corrected reading of B, is सर्वदा for कार्याणाम्; while C. and D. read thus-सर्वाणि पश्येत् and कार्याणि सर्वदा, respectively, only substituting वादिनाम् for कार्याणाम्. २. B. C. D. read तच्च for तत्र.

इति । एतच्च बृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्--

‘उपस्थिते ततस्तस्मिन्वादी पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निरवद्यं सप्रतिज्ञं प्रमाणागमसंयुतम् ॥

देश-स्थान-समा-मास-पक्षा-ऽहो-नाम-जातिभिः ।

द्रव्यसंख्योदयं पीडां क्षमा लिङ्गं च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो बह्वर्थश्चाप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधिकरणे विरोधिप्रतिषेधकः’ ॥

इति । ततः प्रत्यर्थ्याव्हानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति निरवद्यं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषास्तु कात्यायनेन दर्शिताः—

‘देश-काल-विहीनश्च द्रव्यसंख्याविर्वाजितः ।

साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इष्यते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि--

‘अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्’ ॥

इति । अप्रसिद्धं-मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं-अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि । निरर्थकं-अभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं यथा--अयं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि ।

१. C. reads लिपिस्थिते for उपस्थिते. २. C. reads निर्णयज्ञं and D. reads निवेद्य for निरवद्यं. ३. D. reads विरोध° for विरोधि°. ४. These two sentences between निराबाधं and निष्प्रयोजनं are not in C.

असाध्यं यथा—अहं देवदत्तेन इमश्रूभङ्गं ग्रहसित इति । विरुद्धं
 यथा—अहममुकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । एवं-
 विधेपक्षदोषरहितं निरवद्यम् 'मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्य-
 र्पणीयम्' इति प्रतिज्ञा तथा युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखित-
 भुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः । कात्यायनोऽपि
 स्पष्टमुदाजहार—

‘निर्दिश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।
 वेलं प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥
 साध्य प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ख्या नाम तथात्मनः ।
 राज्ञां च क्रमशो नाम निवासः साध्यनाम च ॥
 क्रमात् पितृणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ ।
 क्षमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥
 देशं कालं तथात्मानं सन्निवेशं तथैव च ।
 जाति-संज्ञाधिवासांश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥
 पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
 स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेदयेत् ॥

इति । देशादीनां स्थावरविवादेषु पुनरभिधानं यत्र याव-
 दुपयुज्यते तत्र तावदुपादेयम् । न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शना-
 र्थम् । सङ्ग्रहकारोऽपि—

१. C. and D. read भागञ्च after °विरुद्धं वा; which A. and B. do not mention. २. विषय° for एवंविध° is substituted by C. and D. ३. C. reads °षाभिहितं and D. reads °षनिहितं for °षरहितं. ४. D. reads तथोन्मानं for तथात्मानं. ५. A. in margin and B. in correction substitute श° for °द°, but C. and D. both have °श° and not °द° in origin. ६. A. has marginal reading °देवो° after ताव° and before °पादेय°; while B. in correction and C. and D. read as usual तावदेवोपादेयम्.

‘अर्थवद्भर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।

संक्षिप्तं निखिलार्थं च देश-कालाविरोधि च ॥

वर्षर्तु-मास-पक्षा-ऽहो-वेला-देशप्रदेशवत् ।

स्थाना-ऽऽवसथ-साध्याख्या-जात्याकारवयोर्युतम् ॥

साध्यप्रमोष्यसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते’ ॥

इति । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः-परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेकराजानो भुक्तिकालीनाः तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः--

‘अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः ॥

(ना. स्मृ. १. ८.)

इति । तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे—

‘दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यर्थे वा नियुक्तकः ।

लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्था तां विदुर्बुधाः ॥

१. A. in margin and B. originally substitute 'वे' for 'हे', but corrected B. reads 'हे'. २. C. D. read 'प्रमाण' for 'प्रमाप्य'. ३. A. in margin and B. originally read 'रञ्जितम्' for 'रङ्कितम्', but corrected B. reads 'रङ्कितम्'. ४. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read 'यद्यर्थे वा' for 'यद्यर्थे वा'. ५. C. and D. read 'मन्यार्था' for 'मन्यार्था'. ६. C. reads 'नो' instead of 'तां'; while D. reads 'च' for 'तां'.

गणिते तुलिते मेये तथा क्षेत्र-गृहादिके ।
 यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥
 नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥
 समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च ।
 यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः ॥
 लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टे च तथोत्तरे ।
 उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत् ॥
 यत्र स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।
 सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टभाषां तु तां विदुः' ॥

इति । अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये पुनरपि स
 एव पक्षं सङ्ग्रह्य विवृणोति—

‘भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीणार्थो निरर्थकः ।
 अतीतकालोद्दिष्टश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥
 यथास्थाननिवेशेन नैवं पक्षार्थकल्पना ।
 शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
 मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
 निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ॥
 भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
 अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥

१. A. in marginal reading has आगमे तुलिते. B. has the same originally, for गणिते तुलिते. २. A. in margin and B. in correction read कक्षं यत्र न लिख्येत for न त्वेवं लिख्यते यत्र. ३. B. originally reads न तथैव च, but corrected च तथोत्तरे. ४. D. reads उद्दिशेत् for उद्दिष्टे. ५. B. originally reads संहिताः, but corrected is साक्षिणः. ६. A. in margin, B. originally substitutes °त्तरं for °भयं in the word स्यादुभयं, but corrected B. reads °भयं.

यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।

विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षो दिष्ट उच्यते' ॥

इति । एकेनैर्नार्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्तव्यः ।

कालभेदेन तु कर्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह—

‘पूर-राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदैसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥

बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामं तदपि गृणीयाद्राजां तत्त्वबुभुत्सया’ ॥

इति । पूर्ववादिनो नियममाह बृहस्पतिः—

‘मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।

पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥

अपदिश्याभियोगं यस्तमतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियामुकत्वान्यथा ब्रूयात्सवादी हानिमाप्नुयात् ॥

ऊनाधिकं पूर्वपक्षे तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत्प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अधिकान् छेदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूजयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थोऽभिवर्णितः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

१. C. and D. read येनकेन for एकेन. २. This sentence is not in C. ३. A. in margin and B. originally read °पक्ष° for °पद°, but corrected B. reads °पाद°. ४. C. reads राज्यतत्त्व° for राज्ञा तत्त्व°. ५. A. in margin and B. corrected read पाद° for वाद°. C. also reads पाद°. ६. D. reads उपदिश्य for अपदिश्य. ७. C. reads यः सम° and D. reads यत् सम°. ८. D. reads न्यूना° for ऊना°. ९. C. reads प्रत्यर्थे for प्रत्यर्थी. १०. A. in marginal reading substitutes °ति° for °णि°; while B. originally reads °वर्तितः and corrected °वर्णितः.

‘भाषायाँ उत्तरं यावत् प्रत्यर्थीनाभिलेखयेत् ।
अर्थी, तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम्’ ॥

(ना. स्मृ. २. ७)

इति । अप्रगल्भं वादिनं प्रति बृहस्पतिराह—

‘अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्बहुं नोत्सहते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः’ ॥

इति । काले इयत्तामाह कात्यायनः—

‘सोल्लेखनं वा लभते व्यहं सप्ताहमेव वा ।
मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः’ ॥

इति । पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यं प्रतिपादयति बृहस्पतिः—

‘चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥

शङ्काभियोगस्तत्त्वञ्च लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनन्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा वदयं नष्टार्थदर्शनम् ।

लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहस्तथावृत्ते पुनः क्रियाः’ ॥

१. D. reads भाषायाम् for भाषायाः. २. C. reads यस्मात्तु for अर्थी तु and D. स यत्तु for the same. ३. B. originally reads विवर्जितम्, but corrected substitutes °क्षि° for °जि°. ४. C. reads °शक्तावुपायतः for °शक्त्यनुरूपतः. ५. D. reads स्वी° for सो°. ६. B. originally reads °स्तथ्यञ्च, but corrected °स्तत्त्वं च. D. also reads °स्तथ्याच. ७. B. originally reads °र्थे; while corrected °र्थि° in °अभ्यर्थिनं. ८. C. reads समुद्दिष्ट्य for समुद्दिष्टा. ९. B. originally reads तथ्यं and corrected उवदयं. D. also reads तथ्यं. १०. A. in margin and B. originally substitute °र्थे°, but corrected B. reads °र्थि°; C. and D. also read °र्थे° for °र्थि°. ११. A. in margin, and B. in correction read मोहात् for मोहः.

इति । एतत्पाण्डुलेखेन लिखित्वा वायोद्धारेण शोधितं पत्रे निवेशयेदित्याह कात्यायनः—

‘पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्’ ॥

इति । शोधनं यावदुत्तरदर्शनम् । न अतः परम् । अतएव नारदः—

‘शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरणे निवृत्तं शोधनं भवेत्’ ॥

इति । हेयादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति बृहस्पतिः—

राज्ञाऽपर्वर्जितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुर-ग्राम-महाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं अन्यायं वा करोति यः ।

ने लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति ॥

विरुद्धं चैविरुद्धं च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत् ॥

१. D. reads पूर्वपक्षस्य भावोक्तं for पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं. २. D. reads लेखयेन for लेखेन. ३. D. substitutes च for वि°. ४. This was not mentioned in A. ५. C. reads अवष्टब्धश्च for अवष्टब्धस्य. ६. D. reads उपवर्जितो for विवर्जितो. ७. C. reads विरोधतः for विरोधकाः. ८. C. reads अप्रादेयाः for अनादेयाः. ९. B. reads originally न्यायमालभते. १०. D. reads नान्यार्थं for अन्यायं. ११. D. substitutes यत् for यः. १२. B. substitutes स. for न. १३. B. D. substitute वा°. for चा° also the next च is replaced by यत्. १४. C. and D. read दृश्येतां; B. also the same originally, but corrects दृश्येत. १५. B. originally reads परतः and corrects दूरतः.

उन्मत्त-मत्त-निर्धूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेया स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनदेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी यश्च पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पीडातिशयमाश्रित्य यद्वधीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादि पूर्वपक्षः स उच्यते' ॥

इति । इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथोत्तरपादो निरूप्यते ।

तं च याज्ञवल्क्यः सङ्गृह्णाति—

‘श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ’ ॥

(या. स्मृ. २. ७.)

इति । तदेतद्वृहस्पतिर्विवृणोति—

‘यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः’ ॥

इति । उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तत् दापनीयमित्याह—

१. D. reads °मत्ताभिभूताः for °मत्त-निर्धूताः, but this breaks in metre.
२. A. B. C. read च for स्युः. ३. C. substitutes वा° for च. ४. C. reads नयः for यश्च, but corrects यादृग्वादी विवादी च पक्षो ग्राह्यश्च यो भवेत्. ५. A. and B. read तथा for तं. ६. D. substitutes च for तु. ७. C. and D. read °सम्बन्धं for सम्बद्धं. ८. A. in margin and B. in origin read तथा for तदा, but corrected form of B. is सदा. ९. A. and B. read यत् for तत्; while C. यद्यप्युभय° for तद्दापनीय°.

स एव—

‘पूर्वपक्षे यथार्थे तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
प्रियपूर्वं वचः साम भेदस्तु भेयदर्शनम् ।
अर्थोपकर्षणं दण्डस्ताडनं बन्धनं तथा’ ॥

इति । उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः—

‘पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः’ ॥

इति । हारीतोऽपि—

‘पूर्वपक्षार्थसंबद्धमनेकार्थमनाकुलम् ।
अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥
सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकान्तसंभवम् ।
अर्थिश्रवणमगूढार्थं देयमुत्तरमीदृशम्’ ॥

इति । स्वपक्षैकान्तसंभवमनवशेषितस्वपक्षैकदेशं सम्पूर्ण-
स्वपक्षमिति यावत् । सहसोत्तरं दातुमशक्तं प्रति
कात्यायन आह ---

‘श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यादि ।
कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः’ ॥

१. C. reads प्रियः, D. reads अयेत् for वचः. २. C. reads ‘स्तूभयदर्शनम्’ and D. ‘स्तूभयदर्शिनः’ for ‘स्तु भयदर्शनम्’, both seem to be incorrect. ३. C. reads अथाप° and D. यथाप° for अर्थोप°. ४. D. reads साध्य° for सार°. ५. C. substitutes अथाख्या° for अव्याख्या°. ६. D. reads ‘पक्षस्य-सम्बन्ध°’ and C. पक्षमर्थसम्बन्ध° for ‘पक्षार्थसम्बद्ध°’ the latter seems incorrect. ७. D. reads ‘कांश°’ for ‘कान्त°’. ८. C. and D. read ‘समूढार्थ°’ for ‘मगूढार्थ°’. ९. D. reads ‘कांश°’ for कान्त°, B. originally reads ‘कांश°’ but, corrected ‘कान्त°’. १०. B. originally reads अनवेक्षित° for अनवशेषित°. D. corrected reads अनवधारित°. ११. C. reads ‘मतत्वार्थ°’. D. मसत्त्वार्थ° for ‘गतं त्वर्थ°’.

इति । कालभेदं कारणविशेषं चाह नारदः—

‘शालीनत्वाद्भयार्तत्वात् प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तं लब्धुमर्हति ॥

एकाहं त्र्यह-पञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेव वा ।

मासं चतुष्टयं वर्षं लभते शक्त्यपेक्षया’ ॥

इति । तत्र व्यवस्थामाह स एव—

‘सद्यःकृते तदा वादः समाप्तीति दिनं क्षिपेत् ।

षडब्दिके त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहं तु मासार्द्धं वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समाप्तीति त्रिपक्षं परतो भवेत् ॥

अस्वतन्त्र-जडोन्मत्त-बाल-दीक्षित-रोगिणाम् ।

कालः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्के व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरप्रपन्ने च अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥

मूलं वा साक्षिणो वाथ परदेशस्थिता यदा ।

१. C. and D. read कारणार्थशेषं for कारणविशेषं. २. Only D. reads तत्र तत् for तत्रेदं. ३. C. reads द्विमासं वा for चतुष्टयं; while D. reads मासत्रयं for the same. ४. C. reads न भवेत् for लभते. ५. B. originally °त्यं, but corrected °द्यः°. ६. D. reads सद्य° for तदा. ७. C. reads समानीति and D. reads मासेऽतीति for समाप्तीति. ८. B. originally reads त्यजेत्, but corrected क्षिपेत्. ९. C. reads संवत्सरात् गते मासे मनाकत्वे व्याधिपीडिते for संवत्सरं जडोन्मत्तेत्यादि whole line. १०. B. reads प्रपन्नेन substituting last word च for °नि C. reads °गतेनच for °प्रपन्ने च, and D. reads °प्रपन्नेन for °प्रपन्ने च.

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात् पुनः कार्यस्य गौरवात् ।'

इति । कालदानस्य विषयमाह नारदः—

‘गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया’ ॥

(ना. स्मृ. १. ४४)

इति । ऋणादीन्दर्शयति पितामहः—

‘ऋणोपनिधि-निक्षेप-दान-सम्भूयकर्मणाम् ।

समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः’ ॥

इति । कालदानस्यानर्हविषयमाह याज्ञवल्क्यः—

साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. १. १२)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिशपि तथात्यये ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘धेनावनडुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रय-विक्रये ॥

१. B. originally reads महत्तत्वात् for गहनत्वात्. २. B. originally reads दृणा° for ऋणा°. ३. B. reads तत्र ज्ञानं, but corrected. B. reads कामं; while D. reads मासं for कालं. ४. B. originally नागो°, but corrected ऋणो°. ५. D. reads °वृत्त° for दान°. ६. C. °कर्मणा and D. reads °कर्मणि for °कर्मणाम्. ७. The sentence and one verse is not mentioned in C. D. ८. C. reads स्तेनावन-द्रुमक्षेत्रे for धेनावनडुहि क्षेत्रे; while D. reads अनडुहि for अनडुहि.

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥

इति । उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरभेदानाह

नारदः—

‘ मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तरौः प्रोक्ता चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥

इति । मिथ्यादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

‘ अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निन्हवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु संप्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्धिरुदाहता ॥

अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘ यावदावेदितं किञ्चिन्मत्संबन्धमिहार्थिना ।

तावत् सर्वमसंभूतमिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

१. B. originally reads विधौ, but corrected निधौ. D. also reads the same. २. A. B. C. read उपाधिः for उपाधिः. This sentence was originally in B. as उपाधिर्भयादिवशान्तिकार्यम् also A. had the same in margin, which seems incorrect. ३. A. B. C. read °श्चोत्तरः for °श्चोतराः. ४. B. originally reads तत्र प्रवर्तते and corrected तत् प्रतिपद्यते. ५. B. reads सत्यार्थी for प्रत्यर्थी, which is not preferable. ६. A. in marginal reading and B. originally read ऽग्नेऽचिरं and B. corrected आवेदितं.

यस्यैतदेवमेवैतं नासंभावितमर्थिना ।

इति संप्रतिपच्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥

दत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।

प्रतिदत्तमितीदृक्च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रलब्धोऽस्म्यहमर्थिना ।

जितश्चायं मया तत्र प्राङ्गन्यायविधिरुच्यते' ॥

इति । मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह स एव—

‘मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्' ॥

इति । उत्तराभासानाह कात्यायनः—

‘अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

सन्दिग्धा-सम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये' ॥

इति । अप्रसिद्धादीन् स एव व्याचष्टे—

‘चिन्हाकारसहस्रं तु समयं वा विजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहि ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

१. D reads यस्यैव हेय° for यस्यैतदेव°. २. D. reads प्रारब्धो° for प्रलब्धो°. ३. B. originally चापि, corrected चाति°. ४. B. C. D. read सद्यापि for मद्यापि. ५. B. originally समं चाति°, but corrected समयं वा.

जितः पुरा मयाऽयं तु अर्थेऽस्माकं भाषिते
 पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम् ॥
 गृहीतमिति वाच्ये तु कार्यं तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेद्वक्ति भूरि तत् ॥
 देयं ममेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ॥
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुक्तमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ॥
 अस्मै दत्तं मया सार्धं सहस्रमिति भाषिते ।
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत्तदिहाऽव्यापकं स्मृतम् ॥
 पूर्ववादक्रियां यावत्सम्यङ् नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वत्रो तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत् किं तामैरसं किञ्चिदगृहीतं प्रदास्यति ।

१. C. reads जेतुरर्थे, for जितःपुरा and D. substitutes त्वं for अयं.
 २. D. reads भाषितम् for भाषिते. ३. A. reads यद्भूतं चोत्तरं; while B.
 originally अयमिति तद्वत्तं चोत्तरं, but corrected as A. yet यद्भूतं चोत्तरं for
 प्रमितमङ्गीकारोत्तरं. is another correction in B. D. C. reads पत्रमिति यद्वत्तं
 चोत्तरं. ४. D. reads चास्मान्ते for वाच्ये तु, but it seems incorrect.
 ५. A. reads वस्त्र°. B. also the same; while B. in correction and C.
 read वस्य रूपि and D. वस्तु भूरि for वक्ति भूरि. ६. A. B. in correction,
 C. and D. read मयेति for ममेति. ७. B. originally reads बलात्तेन न चैतेन
 साहसं स्थापितं पुरा; while C. reads साहस्यं स्थापितं for साहसं स्थापितं.
 ८. C. reads भाषितम् for भाषिते. ९. C. and D. read तदर्थं for तदर्थ, but
 D. believes it in correction तदर्थ. १०. C. reads क्रिया यद्यत्सम्यक्त्वेन
 for क्रियां यावत्सम्यङ् नैव. ११. D. substitutes न for नो. १२. D. reads
 कामरसं, A. in mar. and C. ori. reads तामरसः कश्चित् for तामरसं किञ्चित्,
 but B. in cor. reads as ori. A.; १३. D. गृहीतं न for अगृहीतं.

निगूढार्थं तु तत् प्रोक्तेमुत्तरं व्यवहारतः ॥

किं तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्त्वेन सम्यङ्ङोत्तरमिष्यते ^३ ॥

इति । अत्र चिन्हेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गो-हिरण्या-
दिद्रव्यस्य वर्णविशेषादिकं चिन्हम् । दीर्घश्रृङ्गत्वादिराकारः ।
सहजादिः संख्या । समयः कालविशेषः सङ्केतविशेषो वा । तत्
सर्वमजानता यत् प्रोक्तम्, जानता वा सभ्यानामपरिचितया
भाषया यदुक्तं तदुभयमप्रतिद्धम् । बाल्य एव मया सर्वं द्रव्यं
प्रतिदत्तमित्युक्त्वा स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रतिवादिबुद्धिं
प्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यद्भूयान्तद्विरुद्धम् । 'पुरा
मया^४ जित' इति वक्तव्ये सति, जितशब्दं परित्यजति चेत्त-
दुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमं तदनुक्त्वा
तेन यत् कर्तव्यं तत् कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रस्तुतानुपयोगि
किञ्चिदुक्त्वा पश्चाद्गृहीतमिति यद्भूयान्तदुत्तरं भूरि^५ देयं मयेत्युक्ते
सति सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति तदनुक्त्वा मया

१. C. and D. substitute ज्ञेयम् for प्रोक्तम्. २. D. reads कति वा दन्ता
for दन्ता नो सन्ति. ३. D. reads तत्त्वेन for तत्त्वेन. ४. A. and B. read
अपरिचिन्तया. ५. A. and B. read सत्यं for प्रति°, but B. in correction
reads सम्य°. ६. A. and B. omit डयं. ७. D. reads परित्यज्य for
परित्यजति. ८. C. reads तदुत्तरम् for तदुभयम्. ९. D. reads प्रथमतः and
C. प्रथमः for प्रथमं. १०. D. does not insert यत्. ११. D. reads प्रकृता°
for प्रस्तुता°. १२. D. adds भूति to भूरि. १३. A. B. C. read तदनुक्तं.

देयमिति यद्भूयात्तदानीमदेधेमिति वा देयमिति वा पदस्थे
 छेत्तुं शक्यत्वादुत्तरं सन्दिग्धं भवति । यदि षोडशवर्षः प्रति-
 वादी 'मत्पौत्रेण दत्तम्' इति ब्रूयात्तदसम्भवं । एकादश वस्त्राणि
 मया दत्तानीति वक्तव्ये सति रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्र-
 योगशब्दवाच्येन विभागितानीत्येवमप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्त-
 रमव्यक्तम् । प्रकृतार्थस्योचितमुत्तरमनुक्त्वा अनुपयुक्तमेव
 किञ्चिद्भूते, 'एतेन वादिना प्राबल्येन दौर्बल्येन वा किञ्चित्सा-
 हसं कृतम्'-इत्यादि तत्र प्रकृतेस्यानुक्तत्वादुत्तरमन्यार्थं भवति ।
 शतं देयमिति प्रतिज्ञा तस्यार्थस्य शतद्वयं दत्तमित्युत्तरं दोष-
 वत् । सार्द्धं सहस्रं मह्यं देयमिति प्रतिज्ञा तस्य तदर्थं प्रत्येपितमि-
 त्युत्तरमव्यापकम् । वादिना स्वपक्षस्य सम्यक् लेखनात् पूर्वमेव
 मया न गृहीतमित्युत्तरं व्यस्तपदम् । मया दत्तमपि यदा न गृहीत-
 मिति वक्तव्ये सति विस्पष्टं न वदति किन्तु लोके यः कोऽपि कि-
 मगृहीतं ताम्ररसं प्रदास्यतीत्येवमप्रसिद्धेन शब्देन व्यतिरेकमु-
 खेन काकस्वरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किं ते नैव सदा देयं मया
 देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरदेयं मया देयमिति पदच्छेदसंभवा-

१. D. reads 'मस्य देयमिति वा. २. D. reads पदं for पदस्थ. ३. D. reads असम्भवे for असंभवम्. ४. B. C. and D. read 'प्रतियोगि' for 'प्रयोग'. ५. D. reads 'वाच्यत्वेन विभाविताति' for वाच्येन विभागितानि and A. in margin and B. originally substitute विहायितानि for विभागितानि. ६. C. and D. substitute उक्तम् for अव्यक्तम्. ७. C. and D. read प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य. ८. C. and D. add च before अनुपयुक्त. ९. A. B. and C. do not insert प्राबल्येन दौर्बल्येन वा. १०. B. originally adds तस्य before प्रकृतस्य. ११. B. C. insert तत् after अनुक्तत्वात्. १२. D. omits दत्तम्, C. also. १३. D. reads प्रमितं. also C.; १४. From इत्युत्तरम् till न गृहीतमिति वक्तव्ये सति is not mentioned in D.; C. also omits as. १४. D. reads 'नाम रत्नं. १५. D. reads आदेयं.

दर्थस्यानिश्चयात् किमिति काका व्यज्यमानस्याप्यनिश्चयादि-
दमुत्तरं व्याकुलम् । त्वत्पित्रा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे
पितुर्वाक्यं जानामीति वक्तव्ये व्यत्यस्यान्वयेन दुर्बोधं
वचो ब्रूते गृहीतं शतमिति वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति
तदिदमुत्तरं व्याख्यागम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं
असारमिति । सङ्कराख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः---

‘पक्षैकदेशे यत्सत्यं एकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैवैकदेशे यत्सङ्करात्तदनुत्तरम्’ ॥

इति । तच्च स एव विशदयति--

‘न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्’ ॥

इति । मिथ्याकारणोक्तयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि
क्रिया प्राप्नोति ।

‘मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि’ ।

इति स्मरणात्तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । तथा
सुवर्णं रूपकशतं अनेन गृहीतम्’ इत्यभियोगे ‘सुवर्णं न
गृहीतं, रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तम्’ इति । कारणप्राङ्न्याय-
सङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् ।

‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्’ ।

१. C. reads व्यतिषक्तस्य for व्यज्यमानस्य. २. C. D. read एकैक° for पक्षैक°. ३. D. reads कै° for वै°. ४. D. reads संस्कारात् for संकरात्. ५. C. and D. read °उत्तरयोः for °उक्तयोः. ६. C. and D. insert तदपि after स्मरणात्. ७. A. in margin substitutes° य; while B. originally य° and cor. त°, D. also reads य° for त°. ८. the word अनेन was not mentioned in A. B.; ९. C. reads °कारणेनोक्ते for °कारणोक्तौ तु.

इति स्मरणात् । यथा 'सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपके व्यवहोरमार्गेण पराजितः' इति । अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमित्यविरोधः । एवंमुत्तरत्रयसङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथा 'अनेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि' इत्यभियोगे 'सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि । रूपकशतं तु न गृहीतम् । वस्त्रविषये पूर्वन्त्यायेन पराजितः' इति । एवं चतुस्सङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । तस्य-तस्यांशस्य तेनतेन विवादप्रसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छ्रया भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादन्यविषयांतरोपादानेन । यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च सङ्करः तत्रोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तेः प्रयोगाभावात् । यथा हारीते-नोक्तम्---

‘मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्’ ॥

१. C. reads यत् for यथा. २. A. in margin and B. originally read व्यवहारे for व्यवहार°, but corrected व्यवहारात्. ३. C. and D. read °न्यायेन for °न्याये. ४. A. and B. read °लिप्या° for °लेख्या°. ५. in this sentence C. omits एवम् and instead of उत्तरत्रय° reads उत्तरत्र. ६. D. reads पूर्व° for पूर्व°. ७. B. reads तस्यान्तस्य for तस्यांशस्य. ८. C. reads विवादप्रसिद्धेः for विवादप्रसिद्धेः. ९. A. and B. read यश्चात्प°; while C. reads पश्चादल्प° for पश्चादन्य°. १०. C. reads °उत्तरोपादान° and D. उत्तरोपादानेन for उत्तरान्तरोपादानेन.

इत्युक्त्वा—

‘यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र विज्ञेयं असंकीर्णमतोऽन्यथा’ ॥

इति । सङ्कीर्णं भवतीति शेषः ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थविषयं यथा—‘अनेन रूपकशतं सुवर्णं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे ‘सुवर्णं रूपकशतं न गृहीतम्, वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि च इति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चाद्वस्त्रविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवाभियोगे ‘सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि । वस्त्राणि तु न गृहीतानि प्रतिदत्तानि’ इति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूतिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावात् मिथ्योत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणयोरुत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं, यथा—गृह्णग्राहिकया कश्चिद्वदति ‘इयं गौर्मदीया’ अमुकस्मिन्काले नष्टा, अस्य गृहे दृष्टा’ इति । अन्यस्तु ‘मिथ्यैतत्, एतत्पदशितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता । मम गृहे जाता’ वा इति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव । कारणोपन्यासात् । नापि अकारणम् । एकदेशाभ्युपगमाभावात् ।

१. B. reads असंकीर्त° for असंकीर्ण°. २. B. originally reads वस्तु°, but corrected वस्त्र°. ३. D. reads °विषये for °विषयः. ४. D. reads °कारणोत्तरयोः for °कारणयोरुत्तरयोः. ५. B. C. D. read मिथ्यैतदेतत् for मिथ्यैतत्. ६. these three words are not found in D.; ७. D. reads सेति for वा इति. ८. C. reads मिथ्या वा for मिथ्यैव.

तस्मात् संकारणमिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया ।
 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात् । ननु- 'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे'
 इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति । तस्यै शुद्धमिथ्यावि-
 षयत्वात् । 'कारणे प्रतिवादिनि' इति एतदपि कस्माच्छुद्ध-
 कारणाविषयं न भवति । नैतत् सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य
 मिथ्यासहचरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तर*स्याभावात् । प्रसिद्ध-
 कारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्या-
 त्वम् । यर्थः— 'सत्यं रूपकशतं गृहीतम्, न धारयामि, दत्तत्वात्'
 इति । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति
 विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—

‘मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्’ ॥

इति । यत्र मिथ्या-प्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं यथा— 'रूपक-
 शतं धारयति' इत्यभियोगे 'मिथ्यैतत् अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं
 पराजितः' इति तत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया ।

‘प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्’

इति वचनात् । शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरप्रस-
 ज्ञात् । संप्रतिपक्षेऽपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य सिद्धत्वोपन्यासेन सा-
 ध्यत्वनिराकारणादेवोत्तरत्वम् । यत्र तु कारणं प्राङ्न्यायसङ्करः ।

१. C. substitutes तु for स°. २. D. reads यस्मात् for कस्मात्. ३. this is omitted in C.; ४. C. reads वा स्यात् for कस्मात्. for the same D. reads तस्मात्. ५. A. in marginal reading and B. originally substitute °दा for °था but B. corrects °हि. ६. A. in margin and B. in origin reads °त्वं. for °त्वं. but B. corrects °त्वं. ७. B. & D. read प्रतिज्ञार्थैक° for प्रतिज्ञातार्थैक°. This portion is omitted in C.; ८. D. reads °तत्तस्मिन्° for °तत् अस्मिन्. ९. D. reads °अनुत्तरस्य for अनुत्तर°. १०. D. reads निरा-
 कारणाद्भूतोत्तरत्वम् for निराकारणादेवोत्तरत्वम्.

यथा—‘शतमनेन गृहीतम्’ इत्यभियुक्तः प्रतिवदति ‘सत्यं गृहीतम् । प्रतिदत्तं च’ इत्यास्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति न कचिद्वादि-प्रतिवादिनोरे-कस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह—

‘उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति’ ॥

इति । हीनवादिनं दर्शयति नारदः—

‘पूर्ववादं परित्यज्य योजन्यमालम्बते पुनः ।

वादसङ्क्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ (२४)

न मयाभिहितं कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चाविधः स्मृतः’ ॥

(ना. स्मृ. २--२४--३३)

इति । तान् वादिनो विवृणोति स एव—

‘लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाभ्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगं तु सोर्हति ॥

१. A. in margin and B. originally read °ब्रवीति for °रुचीति, but corrected read °रुच्यमिति. २. B. reads अतिकाले and C. reads मुक्त-स्यान्ते. ३. B. originally reads हितो° for जितो°, but corrects हीनो°. ४. B. originally reads हीन° and corrected reads हीन°. ५. D. reads समया° for न मया°. ६. D. reads आहूतोऽप्यपलापी च and C. आहूतः प्रपलायी च for आहूतव्यपलापी च. ७. B. reads वाक्यादूनं for वाक्यमूनं. C. मूलं वा व्यधिसंयुतः, D. मूलवाद्यादिसंयुतः for ऊनं वाऽभ्यधिकं पुनः.

सभ्याश्च^१ साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणः ।
 तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥
 आव्हानादनुपस्थानात् सद्य एव प्रहीयते ।
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्सद्यो बन्धनमर्हति ॥
 द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ।

इति । बृहस्पतिः—

‘आहूतव्यपलापी च मौनी साक्षिः पराजितः ।
 स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः’ ॥

इति । हीनत्वे कालावधिमाह स एव—

‘प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत्सप्तभिर्दिनैः ।
 साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च हीयते’ ॥

इति । दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध
 इत्याह स एव—

‘दैव-राजकृतो दोषस्तत्काले तु यदा भवेत् ।
 अवधित्यागेमात्रेण न भवेत् स पराजितः’ ॥

इति । हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः—

१. C. reads ससाक्षिणः for °श्च साक्षिणः. २. B. reads originally मनीषिभिः, but corrected मनीषिणः; while D. reads मनीषिणम्. ३. B. substitutes हि for ऽपि. ४. A. originally and B. in correction read दुष्टे च for दुर्बुद्धेः. ५. D. आहूतोऽप्यपलापी च for आहूतव्यपलापी च. ६. B. originally and C. as usual read °क्षी for °क्षि, but corrected B. reads °क्षिः. ७. A. in margin and B. originally read, स्वभाव° for स्ववाक्य°, but B. corrects स्वावाच्य°. ८. D. reads हीनत्वकालावधि° for हीनत्वे कालावधि°. ९. A. in margin, B. originally substitutes स for °च, but corrected B. reads प्र°. १०. A. in marginal reading and B. originally read °त्यक्त° for °त्याग° and corrected B. reads °स्वत्व°.

‘अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियोद्वेषी पणान् दश ।
नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः ॥
आहूतप्रपलायी च पणान् ग्राह्यस्तु विंशतिम्’ ।

इति ।

‘त्रिराहूतमनायातमाहूतप्रपलायिनम् ।
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः’ ॥

इति । यत्तु तेनैव पुनर्वादनियेधकथनम्—

‘दोषानुरूपं संग्राह्यः पुनर्वादो न विद्यते’ ॥

इति । तदेतन्नयंकृतविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृति-
हानिर्नास्तीत्याह नारदः—

‘सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।*

पशु-स्त्री-भूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते’ ॥

(ना. स्मृ. २--२९)

* अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु । वाक्छले प्रमादाभि-
धानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतादर्थोद्धीयते इत्यर्थः । अत्रो-
दाहरणं पशु-स्त्रीत्यादि । पशु-स्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डयोऽपि
यथा प्रकृतादर्थोऽन्यहीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादग्रह-
णात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थोद्धीयत इति गम्यते ।

१. C. reads °द्वेषात् for °द्वेषी. २. A. in margin and B. originally
read उपस्थायी and in cor. नोपस्थायी. ३. D. C. read व्यपलायी for °प्रपलायी.
४. B. and D. originally substitute °व्य° for °प्र°, but corrected B.
reads °प्र°. ५. D. reads °धःकथितः for °धकथनम्. ६. C. reads संग्राह्य
for संग्राह्यः. ७. C. reads पुंकृत° for न्यकृत° and D. °नमन्युकृत°. ८. B
originally reads प्रकृत° and corrected प्रकृति°; while D. reads प्रस्तुत°. ९
A. and B. read न च सीदति for नावसीदति. १०. B. originally reads
°प्यर्थो न, but corrected °प्यर्थान्न, C. reads °प्यर्थान्न for the same.

इति । नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः—

‘ उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात्तस्मादर्थोऽसहीयते’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ सन्दिग्धार्थस्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्दीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. २. १६)

इति । अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वे सिद्धे पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतादार्थाद्दीन इति ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रम्य निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘ पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे संप्रवर्तिते ।

प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्’ ॥

इति । तदेतन्नृपवचनविषयमित्याह कात्यायनः—

‘ आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते’ ॥

यथा ‘ अहमनेन शिरसि पादेन ताडितः ’ इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले ‘हस्तेन पादेन वा ताडितः’ इति वदन् न केवलं दण्ड्यः अपि तु पराजीयते च ।

१. B. C. D. read प्रतिज्ञानार्थस्य for प्रतिज्ञातार्थस्य. २. C. reads °चार्थात् for °दार्थात्. ३. C. reads संदिग्धार्थस्वतन्त्रो for संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो. ४. C. reads उपक्रमनिवृत्तये; while D. reads उपक्रमतो निवृत्तये for उपक्रम्य निवृत्तयोः. ५. B. ori. reads पूर्वोत्तरे, cor. पूर्वरूपे. ६. C. reads वाचने for विचारे. ७. B. ori. पणम् and cor. दमम्. A. also in margin reads पणम्. ८. नृप° is omitted in C.; ९. D. reads °वचन° and C. °वाचनं.

इति । एवञ्चावञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अत एव
बृहत्पातः--

‘पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोः सन्तप्तयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥
साक्षिसंभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।
दोलायमानयोः सन्धिः प्रकुर्यातां विचक्षणैः ॥
प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्र-चरित्रयोः ।
तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते’ ॥

इति । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरभियोगे कञ्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः ।

‘अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्’ ॥
(या. स्मृ. २. ९)

इति । प्रत्यर्थी स्वस्मिन् वादिना सम्पादितमभियोगमपरिहृत्य
प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी चान्येनार्थिना अभियुक्तं प्रत्यर्थिनं
तदभियोगपरिहारात्पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्यामपि
प्रतिज्ञारूपमुत्तरस्वरूपं वाचां यद्यथाभिहितं तत्तथैव समा-
प्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्यापवादमाह स एव—

‘कुर्यात् प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च’ ।
(या. स्मृ. २. १०)

१. C. reads वाऽ for चाऽ; while D. reads च. for the same. २. D. reads °सत्य° for °सभ्य° ३. B. ori. दोलायमानौ, but cor. दोलायमानयोः. ४. C. reads प्रकुर्यात्तां for प्रकुर्यातां. ५. B. ori. विचक्षणः cor. विलक्षणैः. C. reads व्याचक्षणः for विचक्षणैः. ६. D. reads प्रत्यर्थिनि for प्रत्यर्थी. ७. D. reads यस्मिन्. of for स्वस्मिन्, C. also as D.; ८. C. reads अनिस्तीर्य forऽपरिहृत्य also insert नैनम् afterऽपरिहृत्य. D. inserts प्रत्युतैनम् after the same. ९. C. and D. read simply °रूपं for °स्वरूपं. १०. D. reads वचो for वाचा; while C. वा यस्मिन् instead of वाचा यद्यथा°.

इति । कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके । साहसेषु च विष-शस्त्रा-
दिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्यभियोगसम्भवे त्वभियो-
गमनिस्तीर्यापि स्वाभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् ।

ननु—अत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दरूपत्वेनानुत्तरत्वात् प्रत्यभियो-
गस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समानः । सत्यम् ।
नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः । अपि तु
न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा हि । ‘अनेनाहं
ताडितः शप्तो वा’ इत्यभियोगे ‘पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो
वा’ इति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् । यथाह कात्यायनः—

* ‘पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः’ ॥

इति । पश्चाद्यः आक्षारयेत् सोऽप्यसत्कारी दण्डभाक् । तयोर्मध्ये

* विज्ञानेश्वरेण तु अयं श्लोकः नारदवाक्यत्वेनोद्धृतः व्यवहाराध्याये
नवमश्लोकव्याख्याने । परमयं मुद्रितनारदस्मृतौ न दृश्यते । एवं युगपद्व्य-
वहारप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान् भवति ऋणादा-
नादिषु तु निरर्थक एवेति तात्पर्यम् ।

१. C. reads विष-शस्त्रादिभिः for विषशस्त्रादि°. २. C. and D. read
‘सम्भवेनाभियोग°’ for ‘सम्भवे त्वभियोगम्. ३. C. reads ह्यभि° for स्वाभि°. ४. C. reads चानुत्तरत्वात् for ‘नानुत्तरत्वात्. ५. D. reads च for वा.
६. B. originally reads this verse in the following way—

पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं भुवि नयोगुरुः ॥

but corrected reads thus—

पूर्वमावेदयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पुर्वं तु विनयो गुरुः ॥

पूर्वस्य दण्डाधिक्यं इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः । तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति—

‘ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्’ ।

(या. स्मृ. २. ७)

इति । बृहस्पतिस्तु तं विवृणोति—

‘पूर्वपादे विलिखितं यथाक्षरमशेषतः ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्’ ॥

इति । क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः—

‘कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया तदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधनी’ ॥

इति । क्रियाभेदानाह बृहस्पतिः—

‘द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥

साक्षि-लेख्यानुमानं च मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं नवधा दैविकी क्रिया’ ।

इति । दैव-मानुषक्रिययोर्मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः—

‘यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयात्तु त्वं दैवीं क्रियां नृपः ॥

१. D. reads तत्र for तच्च. २. C. and D. omit संगृह्णाति. ३. B. C. D. read °वादे for °पादे. ४. B. reads ऽभिलिखितं for विलिखितं. ५. C. reads यवक्षर°, which seems incorrect; while D. reads यदक्षर° for यथाक्षर°. ६. C. D. read पूर्वपक्षस्य for पूर्वपक्षप्र°. ७. A. in margin and B. originally read द्विधा, but corrected B. reads त्रिधा. ८. D. reads मानुषी for नवधा. ९. C. substitutes च for तु.

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा न्याय्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

इति । मानुषयोः साक्षि-लेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह । स एव—

‘ क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः’ ॥

इति । लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह स एव—

‘ पूर्णै-श्रेणि-गणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः’ ॥

इति । क्वचित्तु साक्षिणः प्राबल्यं तदाह स एव—

‘ दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रियादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति ॥

द्यूते समावहये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्’ ॥

इति । कचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः

याज्ञवल्क्येनानुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात् ।

१. this verse is omitted in C. and D.; २. A. in margin, B. originally read सति instead of प्रति°, But in correction B. reads कति. ३. A. in marginal reading and B. in original reading reads पुरा for पूरा°, but correction of B. is पूर्ण°. ४. in this quotation marked sentence. B. originally reads प्रागल्भ्यं, but corrected प्राधान्यं. C. साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह for साक्षिणः प्राबल्यं तदाह omitting क्वचित्. D. also reads as C.; ५. B. originally substitutes च for °षु. ६. B. originally reads अपृच्छति, corrected अयच्छति; while D. अनिच्छति for the same.

* ‘ प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
(या. स्मृ. २. २२)

इति । भुक्तिप्राबल्यविषयमाह कात्यायनः—

‘ द्वार-मार्ग-क्रियाभोगे जलवाहादिके तथा ।

भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः’ ॥

इति । दैवक्रियाविषयमाह व्यासः—

‘ रहःकृतं प्रकाशं च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं दैविकेन रहःकृतम्’ ॥

इति । प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यमित्यस्यापवादमाह बृहस्पतिः—

‘ महापापाभिशापेषु निक्षेपे हरणे तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥

मणि-मुक्ता-प्रवालानां कूटकृत्पाशहारकः ।

हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा ॥

*ननु—लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावात् युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम्? । उच्यते । भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकं अव्यभिचारादनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेनार्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेवेति न कश्चिद्विरोधः ।

१. B. reads °प्रागल्भ्य°, but corrected °प्राधान्य. C. भुक्तिविषयप्राबल्यम्. D. भुक्तिप्राबल्यस्य विषयम् for भुक्तिप्राबल्यविषयम्. २. C. reads बृहस्पतिः for कात्यायनः and D. व्यासः for the same. ३. This verse is omitted by C. and D.; ४. B. originally reads कुल°, but correction is स्थल°. ५. This sentence is not mentioned in C. and D.; also the word °विषय° after °क्रिया° is omitted by A.; ६. C. and D. read करणे for हरणे. ७. These three lines are not mentioned in C. and D.;

चिरन्तनोपांगुकृते चिरनष्टेषु साक्षिषु ।

प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकाविवादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृष्ठेत्तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥

सर्वं तु दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रं ह्यर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्यो दैवेन निर्णयः’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं यद्राजश्रावितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः’ ॥

इति । दिव्य-साक्षिविकल्पविषयमाह कात्यायनः ।

१. C. reads प्राणान्तिके for प्राणान्तिक°. २. A. in marginal reading and B. originally reads सृष्टे च for दृष्टेन and B. in correction reads कुष्टेन, as well as A. also, which seems incorrect. C. also reads कुष्टेन which is also incorrect; while D. reads दिव्यदृष्टेन for दिव्यं दृष्टेन. ३. B. originally reads °कृतं for °कृत्य, but corrected °कृत्य. ४. C. reads दिव्येन for दैवेन. ५. C. reads राज्ञा श्रावितं for राजश्रावितं and D. सप्रज्ञैश्चालितं for यद्राजश्रावितं. ६. B. originally reads अनेन and corrects दिव्येन. ७. B. C. D. read स एव for कात्यायनः.

‘प्रक्रान्ते साहसे वादपारुष्ये दण्डवाचिके ।
 बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥
 ऋगे लेख्यं साक्षिणो वा युक्ति-लेख्यादयोऽपि वा ।
 दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया’ ॥

इति । युक्तिस्तेनैव दर्शिता—

‘साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।
 लिङ्गेद्देशस्तु युक्तिः स्यादिव्यानीह विषादयः’ ॥

इति । चोदनादीनां मुख्यानुकल्पभावमाह स एव—

‘चोदना प्रतिकालं तु युक्तिर्लेखस्तथैव च ।
 तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैर्ऋणं साधयेत् क्रमात्’ ॥

इति । अस्यार्थस्तेनैव विवृतः—

‘अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
 त्रि-चतुः-पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥
 चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैः समन्वियात् ।
 देश-काला-र्थसम्बन्ध-परिणाम-क्रियादिभिः ॥

१. B. C. D. read वादे for वाद. २. B. originally reads अभिभूतेषु for बलोद्भूतेषु and substitutes अत्रोद् for बलोद् in correction. ३. C. reads कृषे for ऋणे. ४. A. also in margin reads लेखा B. originally reads लेखा for लेख्या. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. originally reads भुक्तिः and corrects युक्तिः. ७. B. has original form भुक्तिः and corrected form युक्तिः. ८. B. has original reading दिव्यानाह; while corrects दिव्यानीह. ९. B. reads वादनादीनां originally and corrects चोदनादीनां. १०. C. and D. place तु at चोदनादीनां. ११. A. C. originally read यत्किलेशः for युक्तिलेशः; but B. originally reads भुक्तिर्लेखः and in correction भुक्तिलेशः for युक्तिलेखः. १२. C. reads स ऋणं and D. तत्क्षणं for तैर्ऋणं. १३. B. originally reads भुक्तिलेशैस्तथान्वियात् and in correction युक्तिलेशः समन्वियात्. C. also the same as corrected B.; १४. B. reads परिमाणं for परिणामं.

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बु-सुकृतादिभिः' ॥

इति । येयमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवश्यं परिपालनीया ।

तदाह नारदः—

‘प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिभाष्यानि यत्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमेयानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः’ ॥

(ना. स्मृ. १. ६७.)

इति । अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणकथितोऽर्थो यतो विनश्यति

अतः कालस्यानन्तत्वात् न किं प्रमाणमिति प्रत्याकलनकुशलैः

प्रत्याकलयितव्यानीत्यर्थः* । यत्र प्रमाणैर्निर्णयः कर्तुं न शक्यते

तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः—

* अत्र यत् किमपि प्रमेयं वस्तु-प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयमित्यर्थः । तत्सर्वं प्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटीभवति । यथा—गणितं सङ्ख्यया मापनेन, तथात्रापि द्वात्रिंशच्छतभेदोपलक्षितो अष्टादशपदो व्यवहारः प्रमेयभूतो लिखित-साक्षि-भुक्ति-दिव्यप्रमाणैः परिच्छिन्नः स्फुटो भवति । अतो मतानि प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पुरुषैः साधु-नृपति-सभ्यादिभिः यत्नतः परिकल्प्यानि । यतः प्रमाणैर्व्यवस्थापरिभ्रष्टैः सद्भिः यानि प्रमेयाणि सन्दिग्धीकर्तुमभिप्रेतानि तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्ति इत्यतः प्रमाणरक्षणे यत्न उपन्यस्त इति तात्पर्यम् ।

१. युक्तिष्वर्थसमर्थासु is reading originally in B.; but correction is युक्तिष्वप्यसमर्थासु. २. B. reads अर्थकाले in original, but corrects अर्थकाल°. C. reads अथ कालबलं प्रेक्ष्य. D. also as B. in original, for अर्थकालबलापेक्ष°. ३. C. reads येन युक्त्या प्रमाणव्यवस्थाऽवश्यं परिसमानेया and D. reads शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थाऽवश्यं परिपालनीयम् for येयमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवश्यं परिपालनीया. ४. C. omits this verse. ५. D. and E. read पालनीयानि for परिभाष्यानि. ६. D. reads सीदन्ति for स्पन्दन्ति. ७. D. reads पुरुषस्यापराधत for प्रमाणैरव्यवस्थितैः. ८. this portion including quotation marks is omitted in C. and D.; but. only प्रमाणज्ञैः प्रमाणं is read in D. before प्रत्याकलयितव्यानि, which A. and B. do not mention.

‘लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादिः सन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः’ ॥

इति क्रियापादो निरूपितः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः—

‘समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चैव सिध्यति’ ।

(म. स्मृ. ८. ७४)

इति । विष्णुरपि—

‘समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाद्वा’ ।

(वि. स्मृ. ८. १३)

इति । चक्षुषा श्रोत्रेण सह मनोव्यापारो यस्य स साक्षी
 इति ।

‘साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्’ ।

(पा. सू. ३. ७.)

इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनानि मनुरेवाह—

‘सन्दिग्धेषु च कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्ट-श्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १४७)

१. B. reads न च for वादाः. २. D. reads सर्वे तस्य प्रभावतः for स सर्वस्य प्रभुर्यतः. ३. B. reads originally समीक्ष्य and corrects समक्ष°. ४. C. and D. do not mention श्रोत्रेण. ५. A. in margin and B. in correction read नारह° for मनु°. ६. C. D. substitute तु for च. ७. C. reads साक्षिणो for साक्षिभ्यो.

इति । साक्षिलक्षणं तु मनुः—

‘ यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥
गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्र-विट्-शूद्रयोनयः ।
प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽप्लुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ६१-६३)

इति । व्यासो ऽपि—

‘ धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
श्रौत-स्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेष-मत्सराः ॥
श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाऽप्रवासिनः ।
युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि— ।

‘ तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥

१. A. in margin and B. in correction read व्यासः for मनुः. B. has also व्यासः. २. A. B. read धर्मभिः which seems incorrect. D. reads अर्थिभिः for धनिभिः. ३. B. originally reads °णा मौलिकाः साक्ष्ये for °णः पुत्रिणो मौलाः. ४. B. originally reads साक्षिणो°, but corrected साक्ष्य°; while C. reads शास्त्र°.

अथवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौत-स्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥

(या. स्मृ. २. ६८—६९)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।
अथवराः साक्षिणो ज्ञेया शुचयश्च सुबुद्धयः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु स्वे चैव वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १५२—५५)

इति । बृहस्पतिः सङ्ख्यामाह—

‘नव सप्त च पञ्च स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृष्ठेत् कदा च न’ ॥

इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

१. The portion is omitted in C. D. as.—

अथवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौत-स्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥

(या. स्मृ. २. ६८—६९)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।

२. A. in margin and B. in correction read वा स्मृताः for वादिन. ३. A. in margin reads वर्णेषु and वर्गेषु; while B. originally reads वर्णेषु and in correction वर्गेषु and स्वे चैव. C. and D. both read वर्गेषु for स्वे चैव.

‘ द्यूतकः शटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योऽत्रानुभूतवाक् ।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः’ ॥

इति । यदपि कात्यायनेन—

‘ आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्ष्यमेकोऽपि वा वदेत्’ ॥
इति तदेतत्सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथा च नारदः—

‘ उभयानुमतो यः स्यात् द्वयोर्विवदमानयोः ।
स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि’ ॥
इति । साक्षिषुं वर्ज्यानाहमनुः—

‘ नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः केर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः * ॥

* दृश्यते चायं श्लोको नारदस्मृतावपि (३, १७७) ।

१. A. in margin B. in correction read द्यूतकः for द्यूतकः. C. also reads as A.; but B. D. read कृतकः and E. हृतकः. २. A. in margin and B. in correction read शटिका° for शटिका°, but C. and D. read शाटिका° for शटिका°. ३. A. in margin and B. originally read °गमः for °गतः, but B. in correction reads °गतश्च यः. ४. C. reads शुक्रियश्च शुधर्मज्ञः for शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः. ५. A. in margin and B. originally read पुत्रो for योऽत्रा°; while D. reads योक्ता° for योऽत्रा°. ६. B. originally reads निक्षेपो; while corrects विज्ञेयो. ७. B. reads originally साक्षिम् and D. reads साक्षिषु for साक्ष्यम्, but B. corrects साध्यम्. ८. B. originally reads वा वहेत् for वा वदेत्. C. also वा हरत् for वा वर्त्त; while D. reads वा भवेत् instead of वा वदेत्. ९. D. reads यस्तु for यः स्यात्. १०. A. in margin and B. originally read साक्ष्ये; while corrected B. reads साक्षिषु. ११. A. reads प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः.

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारक-कुशीलवौ ।
 न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ।
 नाऽन्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥
 न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियैः ।
 नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥
 न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः' ।

(म. स्मृ. ८. ६४-६८)

इति । नारदोऽपि—

‘दास-नैकृतिक-क्रुद्ध-वृद्ध-स्त्री-बाल-चाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्त-प्रमत्तार्त्त-कितव-ग्रामयाजकाः ॥
 महापथिक-सामुद्रिवणिकप्रव्रजिताऽऽतुराः ।
 व्यङ्गैक-श्रोत्रिया-ऽऽचारहीन-क्लीब-कुशीलवाः ॥
 नास्तिक-ब्राह्म्य-दाराभित्यागिनो ऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थाली सहावासी चर-ज्ञाति-सनाभयः ॥
 वाग्दृष्टदोष-शैलूषा विषजीव्यहितुण्डिकाः ।
 गरद-छद्मभिदाता शूद्रापत्युपपातिकाः ॥

१. B. originally reads न for वि°, but corrects ऽपि. २. C. reads नैषां for नैको. ३. A. reads °विवसेन्द्रियः for °विकलेन्द्रियः. ४. C. reads °नैकृतिका-ऽश्रुद्ध. ५. A. in margin and B. originally substitutes, °अ° for °ऽऽर्त्त°, but corrects ऽर्त्त°. ६. D. reads त्वरिचरः अरिज्ञाति° for सहावासी चर-ज्ञाति°. ७. D. reads °दोषि° for °दोष°. ८. A. in margin and B. originally reads.—

गरद-ऽभिद-कीनाश-शूद्रापत्युपपातकाः ।

while C. reads—

गरदश्चाभिदानाश्च शूद्रापत्येन पातकाः ।

but corrected B. reads—

गरदश्छद्मभिदाता शूद्रापत्योपपातकाः ।

D. reads गरदश्चाभिदश्चैव for गरदश्छद्मभिदाता.

कान्तसाहसिक-श्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनैः ।

भिन्नवृत्ताऽसमावृत्य जड-तैलिक-मूलिकाः ॥

भूताविष्ट-नृपद्विष्ट-वर्षनक्षत्रसूचकाः ।

अघशंस्यात्मविक्रेतृ-हीनाङ्ग-भगवृत्तयः ॥

कुनखी श्यावदन्तश्च मित्रध्रुक-शठ-शौण्डिकाः ।

ऐन्द्रजालिक-लुब्धोग्र-श्रेणीगणविरोधिनः ॥

वधकाश्चित्रकृन्मूर्खः पतितः कूटकारकः ।

कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः ॥

मनुष्य-विष-मांसा-ऽस्थि-मधु-क्षीरा-ऽम्बु-सर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः सूचको हीनसेवकः ।

पित्रा विवादमानश्च भेदकृचेत्यसाक्षिणः' ॥

(ना. स्मृ. ३. १७८-१८७)

१. D. reads 'शान्त' for 'श्रान्त'. २. C. reads 'न्त्यवसायिनः'; while D. reads 'न्त्यावसायिनः'. ३. B. originally reads 'समावृत्त', but corrects 'समावृत्य'. C. reads 'समावृत्त' and D. 'समावृत्ताः' for 'समावृत्य' also A. in margin reads the same. ४. A. in margin, and B. originally read 'तल्पक-पौषिकाः', but B. corrects 'तैलिक-पालिकाः'. ५. C. reads 'द्वेष्टा' for 'द्विष्ट'. ६. C. reads.

अन्धशंस्यात्मविक्रेतृहीनाशनविवृत्तयः ॥

and D.

अघशंस्यात्मविक्रम्भविहीनाशनवृत्तयः ॥

७. A. in margin reads 'श्याम' for 'श्याव'. ८. D. also not mention 'शठ'. ९. A. in margin, B. originally read 'लुब्धोऽर्थ' for 'लुब्धोग्र'; while corrected B. 'स्तब्धोग्र'. १०. A. in margin and B. originally read 'भृष्टभुग्मांस' for 'चित्रकृन्मूर्खः', but the reading is incorrect. B. corrects 'चित्रकृन्मूर्खः'. ११. B. originally reads 'छलिकः' and corrects 'कुलिकः'.

इति । नैकृतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्रवणिग्वाहित्रयायी । युग्मौ द्वित्वविशिष्टौ एकस्थालीत्यस्य द्वेधाविग्रहः । एका पाकसाधनस्थाली यस्य । यद्वा पाकस्थाली भोजनस्थानम् । एकं भोजनस्थानं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः । शत्रुसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः—

४ मातुः स्वसुः सुताश्चैव सोदर्य-सुत-मातुलाः ।

एते सनाभयस्तूक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ॥

इति । शैलुषो नटः । विषजीवी विषस्य सङ्ग्रह-रक्षणादिव्यापारे नियुक्तः । अहितुण्डिकः सर्पग्राही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदाहादिकर्त्ता । कीनाशः कृपणः । श्रान्तः श्येनः । निर्धूतो बहिष्कृतः । अन्तावसायी प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । असमावृत्तोऽनैष्टिकब्रह्मचारी । जडो-मन्दबुद्धिः । तैलिकस्तिलाघाती । वर्षसूचको वृष्टिसूचकः । नक्षत्रसूचको ज्योतिषः । अवशंसी परदोषप्रकाशकः । भगवृत्तिः स्ववृत्तये भार्यावेश्यात्वकारी । शौण्डिको मद्यविक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजीविको मूर्खः । कुहको दाम्भिकः । प्रत्यवसितः

१. D. reads स्वाहित्रयायी for वाहित्रयायी. २. D. reads °त्यत्र for °त्यस्य. ३. D. reads यद्वा पाकस्थाली, भोजनस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं यस्येति for यद्वा पाकस्थाली भोजनस्थानम् । एकं भोजनस्थानं यस्य. ४. C. reads सोदर्यःसुतमातुलाः for सोदर्यसुतमातुलाः. ५. C. reads व्यापारैः for व्यापारे. ६. C. reads युक्तः for नियुक्तः. ७. C. reads हीनाशः for कीनाशः; while D. omits this. ८. C. and D. read अन्त्यावसायी for अन्तावसायी. ९. D. omits this sentence. १०. A. in margin and B. originally read द्रव्योपार्जकः for द्रव्योपजीविकः, but B. corrects द्रव्योपजीविकः. ११. A. in margin and B. in correction read मखः, मुखः and मंशः for मूर्खः, which is incorrect; while D. reads अन्तमविष्कम्भः for मूर्खः. १२. A. has marginal reading दम्भादिकः and B. corrects दम्भाधिकः.

प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं राज्ञा नियुक्तः ।
भेदकृत् पिगुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि—

‘ पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ।
नगर-ग्राम-देशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ॥
वह्मभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपूरुषाः’ ।

इति । न पृच्छेयुः भवदीयो विवादः कीदृश इति तैर्न-
प्रष्टव्यम् । साक्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे
हेतुमाह नारदः—

‘ असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दास-नैष्कृतिकादयः । (१८८)
तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ॥
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा । (१९०)
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ॥
विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः । (१९१)
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्वह्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ॥
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १८८-१९९, ८, मनुः ७७)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ स्तेनाः सौहसिकाः षण्ढाः कितवाः सूचकास्तथा ।
न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु साक्ष्यं न विद्यते’ ॥

१. D. reads परेषु for पदेषु. २. A. originally reads तद्वच्छुद्रो; while B. reads in correction the same. ३. A. in origin and B. in correction C. also originally reads सौहसिकाः for साहसिकाः. ४. A. has marginal readings च्यवकाः and वधकाः; while B. reads originally बाधनाः and corrects सूचकाः, and चवकाः, D. reads वंचकाः all for सूचकाः.

इति याज्ञवल्क्योऽपि—

‘श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनात्तत्र हेतुरुदाहृतः’ ॥

इति । उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसव-
माह नारदः—

‘असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैष्कृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १८८)

इति । मनुःपि—

‘स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण वापि दासेन बन्धुना मृतकेन वा’ ॥

(म. स्मृ. ८. ७०)

इति । नारदोऽपि—

‘स्तेयेऽपि साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

शर्मादीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षिषु स्मृतः’ ॥

इति । व्याघ्रोऽपि—

‘साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः’ ॥

इति । यत् पूर्वमुक्तं ‘साक्षी द्वादशभेद’ इति तान् द्वादश-
भेदानाह बृहस्पतिः—

१. A. in margin and B. originally and D. also, read °न नत्र for °नात्तत्र. २. D. reads साक्षिणो येन for असाक्षिणो ये. ३. D. substitutes च after ये. ४. C. reads शान्ताः for दास°. ५. A. in margin and B. originally read रागा° for शर्मा°, but B. in correction reads दमा°; while D. reads कृणादीनां for शर्मादीनां.

'लिखिते लेखितो गूढः स्मारितः कुल्य-दूतकौ ।
 यदृष्टोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥
 नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः' ।
 प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च ।
 निवासञ्च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥
 सन्धिक्रिया क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके ।
 प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ऋणिभाषितम् ।
 विनिन्दुते यथाभूतं गूढः साक्षी स कीर्तितः ॥
 आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुहुस्तच्च स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दान आधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः कुल्यः स परिकीर्तितः ॥
 अर्थि-प्रत्यर्थिवचने शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः सम्मतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥

१. D. reads मूढः for गूढः. २. A. originally and B. in correction read
 °सूतकौ. ३. D. reads पितृनाम च for पित्र्यमेव च. ४. D. reads.—

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च ऋणादिकम् ।

for

संधिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके ।

५. C. and D. read °व्यवस्थितो for °व्यवहितो. ६. D. reads ऋण° for
 ऋणि°. ७. B. originally reads तथा for यथा, but corrects कदा. ८. D.
 reads समानधर्मज्ञः for समानो धर्मज्ञः. ९. B. originally reads प्रेरितः for
 प्रेषितः. १०. B. originally reads सूचकः, but corrects दूतकः.

क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र साक्षी त्वमस्माकं उक्तो यादृष्टिको मतः ॥
 यत्र साक्षी दिशं गच्छन्मुमूर्षुर्वा यथास्मृतम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं वा विनिवेदितम् ।
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थि-प्रत्यर्थिनोर्वापि यद्वृत्तं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥
 व्युषितं^३ छादितं यत्र सीमायां च समं ततः ।
 स कृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः' ॥

इति । तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह स एव—

'लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रि-चतुः पञ्च लेखिताः ।
 यदृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥
 दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
 एक एव प्रमाणं स्यान्नृपो ध्यक्षस्तथैव च ' ॥

१. B. originally reads मुमूर्षा च यथाश्रुतम्, but corrects मुमूर्षुर्वा यथा-
 स्मृतम्, C. reads °स्मृतः for °स्मृतम्. २. B. originally reads सत्य°, but
 corrects सभ्य°. ३. B. and C. read मुषितं, but B. corrects अद्युषितं.
 while D. reads उषितं A. also in marginal reading reads मुषितं. ४. A.
 in margin and B. originally read आहूतोऽपि for स कृतोऽपि, but B.
 corrects. स्रुतोऽपि. ५. A. and C. originally read दूषितौ for लिखितौ.
 ६. B. reads द्यूतकः and corrects दूतकः. ७. D. reads पृच्छकग्राही for
 खटिकाग्राही.

इति । लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः—

‘ सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः शुद्धिमाप्नुयात् ।
आत्मनैव लिखेज्जातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १६७)

इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

‘ अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।
आपञ्चमात्तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु
आतृतीयात्तथा वर्षात्सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
आसंवत्सरात्सिद्धिं च वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १६८-१६९)

इति । तदेतत्परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरि
स एवाह—

‘ निर्णये कालनियमो न दृष्टः साक्षिणंप्रति ।
स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।
सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १७०--१७१)

इति । साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति बृहस्पतिः—

१. B. reads लिखितादेरपरं for लिखितादावपरं. २. A. in margin and B. originally read सिद्धिम्; while D. as usual read सिद्धिम्, but correct शुद्धिम्. ३. B. and D. read ज्ञातम् for जानम्. ४. A. B. read अथवा for निर्णये. ५. A. in marginal reading and B. originally read प्रायपेक्षं, but B. corrects अत्यपेक्षं. ६. C. reads °ज्ञवनं for °ज्ञावनं.

‘ साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान्यस्तु दोषेण दूषयेत् ।
 अदुष्टं दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ’ ॥
 साक्षिणो दूषणं हार्यं पूर्वसाक्षिपरीक्षणम् ।
 शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्कार्यं विशोधयेत् ’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते ’ ॥

इति । संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः ।
 युष्मास्वभिहितो दोषः सत्यं न वा । ते च यदि दूषणमभ्यु-
 पगच्छन्ति तदा न साक्षिणः । अथ न अङ्गीकुर्वन्ति तदा
 दूषणवादिना दूषणक्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न
 शक्नोति तदा दूषणवादी सारानुसारेण दण्ड्यः । यदि भावयति
 तदा तेन साक्षिणः सर्वे एव दुष्टा भवन्ति तदा अर्थिनः परा-
 जयः । विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ साक्षिणां दोषैः स-
 भ्यानां साध्यार्थसन्देहस्तदा वादविशेषः साधनान्तरेण प्रवर्त-
 यितव्यः । यदि साधनान्तरं पूर्वं निर्दिष्टं तदा वादसमाप्तिः ।
 ‘ पूर्वमावेदितं न चेत् ’ ।

इति वचनात् । नचैतत्प्रस्तुतव्यवहाराद्व्यवहारान्तरम् ।
 तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारादिति । एतत्सर्वं
 कात्यायन आह—

१. A. and B. read दोषेषु for दोषेण. २. D. reads दूषयेत् for दूषयन्.
 ३. D. reads °परीक्षणात् for °परीक्षणम्. ४. B. originally reads न साध्यं, but
 corrects असाध्यं. ५. D. reads तदनुसारेण for सारानुसारेण. ६. A. in
 margin and. B. originally, read विषयस्य for विपर्ययस्य. ७. C. reads दोषः
 for दोषैः. ८. C. reads साधारणान्तरेण for साधनान्तरेण. ९. D. inserts न
 after पूर्वं and before निर्दिष्टं.

‘साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

पत्रे विलिख्य तान्सर्वान्वाच्यः प्रत्युत्तरं ततः ॥

प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वमर्हन्ति न कदाचन ।

अतोऽन्यथाभावनायाः क्रियया प्रतिवादिना ॥

अभावयन्धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् ।

भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

‘प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि साक्षिदूषणसाधने ।

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ॥

जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः’ ॥

इति । दोषोद्भावनकालमाह स एव—

‘लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् न दूषयेत्’ ॥

इति । उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह स एव—

‘उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

न तथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाच्चापि हीयते’ ॥

इति । साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः—

१. C. and D. do not mention these three lines. २. C. and D. read साक्षिणं for साक्षिणः. ३. B. originally reads आविताः, but corrects भाविताः. ४. C. reads जितं for जितः. ५. B. originally reads दाप्यः, but corrects प्राप्तः. ६. D. reads वादकालेषु for वादकाले तु. ७. A. originally reads उक्तार्थैः. ८. C. and D. read नाऽतथ्येन for न तथ्येन.

‘ राजा क्रियां समीक्ष्यैव यत्नान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णैर्द्वितादिभिः’ ।
इति । इङ्गितादीनि दर्शयति नारदः—

‘ यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वान्न दक्ष इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥
कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्षणं निश्चसत्यपि ।
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवर्णस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १९३-१९६)

इति । साक्षिनियोजनमाह मनुः—

‘ सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । (७९)
प्राड्विवाको निर्युञ्जीत विधिनाग्नेन सान्त्वयन् ॥

१. D. reads समाहूय for समीक्ष्यैव. २. B. originally reads यथान्यायं for यत्नान्यायं. ३. C. and D. read इङ्गितादीन् विशदयति प्रजापतिः for इङ्गितादीनि दर्शयति नारदः. ४. B. originally reads अस्वस्थ°, but corrects न दक्ष°; while D. reads निः स्वस्थ° for न दक्ष°. ५. B. reads चानुभाषते C. reads वानुधावति for चानुधावति. ६. C. and D. read नासश्च, नासाश्च respectively for वासश्च. ७. C. reads गोप°, which is incorrect, but D. reads सोऽय for शोष°. ८. C. reads चेष्टां पूर्वं निर्णाय वीक्षते. D. substitutes आगच्छते for आगच्छतः and the rest as C.; ९. C. and D. read साक्ष्यनियोजन° for साक्षिनियोजन. १०. D. reads प्रयुञ्जीत for निर्युञ्जीत.

यत् द्वयोरनयोर्वैत्य कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।
 तद्भूत सर्व सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥
 सत्यं सत्ये ब्रुवन्साक्षी लोकान्प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषाब्रह्मपूजिता ॥ (८१)
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ' ।

(म. स्मृ. ८. ७९-८२.)

इति । नारदोऽपि—

‘ शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ।
 सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ॥
 तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ।
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परंतपः ॥
 सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति हि स्मृतिः । (२१४)
 सत्यं देवाः समानेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ॥
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः । (२१५)
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ॥
 साक्षिर्धर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः' । (२१६)
 (ना. स्मृ. ३.)

इति । व्यासोऽपि—

१. D. reads ऋतं सत्यं for सत्यं सत्ये. २. C. reads बाह्येषा व्रतपूजिता.
 ३. C. and D. read पूज्यते for पूयते. ४. B. reads सत्यंसत्यं for तस्मात्
 सत्यं. ५. C. reads लोकान्तम् for लोकानाम्; while D. reads लोकोत्तरम् for
 लोकानाम्. ६. A. in margin and B. originally read विश्रुतिः for हि स्मृतिः;
 while हि is omitted in D.; ७. D. reads this whole line thus सत्ये देवाः
 समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्. ८. A. in margin and B. originally read
 मनुष्याणां नवं, but B. corrects मनुष्यास्त्वनृतं. ९. A. and B. read साक्षि-
 धर्मो for साक्षिधर्मै.

‘ साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विप्रतिष्ठिताः ॥
 पितरश्चावलम्बन्ते वितथाख्यानशङ्कया ।
 सत्यवाक्ये व्रजन्त्यूर्ध्वं अधो यान्त्यन्यथा च ते ॥
 तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यैसन्निधौ ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ कुबेरा-ऽऽदित्य-वरुण-शक्र-वैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
 मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति सर्वैवान्तरपूरुषः ॥
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रा-ऽर्का-ऽग्नि-यमाऽ-निलाः ।
 रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ’ ॥
 (म. स्मृ. ८. ८४-८६)

इति । वसिष्ठोऽपि—

१. this line is not mentioned in A. B. C.; २. A. in margin and B. originally read ऽभियुक्तानां for नियुक्तानां. but B. corrects नियुक्तानां. ३. A. in margin reads विंशतिस्थिताः and वितताः स्मृताः for विप्रतिष्ठिताः. B. originally reads विततं स्मृताः and corrects विंशतिस्थिताः for विप्रतिष्ठिताः; while C. reads विधिना स्थिताः and D. reads विंशतिस्थिताः. ४. A. in marginal reading and B. originally read संशयः, but B. corrects शङ्कया. ५. B. originally reads वाक्ये and corrects वाक्ये; while D. reads सत्यवाक्यात्. ६. C. reads भान्त्यतथा तु ते for यात्यन्यथा च ते. B. with D. reads यान्ति तथाऽनृतात्. ७. A. B. C. read सत्य° for सभ्य°. ८. C. reads य° for स्व°. ९. the word व्रतज्ञाः wrongly written in A. and B. as वृत्तज्ञाः; while, C. reads तनूजाः and D. तनुगाः for वृत्तज्ञाः.

अथ चेदनृतं ब्रूयात्सर्वतोऽमेध्यलक्षणम् ।
मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छेदनन्तरम् ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि तिष्ठन्ति नरके ध्रुवम् ॥
तेषां वर्षशते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
कालेऽतीते मुक्तपाशास्तिर्यग्योनिषु जायते’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘सूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्दभः ।
श्वा चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिः ॥
कृमि-कीट-पतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ।
मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥
मानुषत्वं यदाप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु सः ।
दारिद्र्यं भवेत्तस्य पुनर्जन्मानि जन्मानि’ ॥

इति । पुराणेऽपि—

‘स नरो जायते पश्चात्संपरित्यक्तबान्धवः ।
पङ्ग्वन्धबधिरो मूकः कुष्ठी नम्रः पिपासितः ॥
बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।

१. B. reads for ऽमेध्यवृत्तवत्^०, but corrects ऽमेध^०; while D. reads ऽसाध्य^० for the cem. २. D. reads नीचत्वं यात्यनन्तरम् for तिर्यग्गच्छे-
दनन्तरम्. ३. C. and D. read तिष्ठन्ते for तिष्ठन्ति. ४. B. reads °योनिस्तु.
for °योनिषु; but corrects जन्मसु. ५. D. reads वानरो for स नरो. ६. B.
reads सम्परित्यज्य originally, but corrects संपरित्यक्त^०; while D. reads
परित्यक्तस्तु बान्धवैः for सम्परित्यक्तबान्धवः.

ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान्ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ॥

श्रेयस्करमिहामुत्र सत्यं साक्ष्ये वदेत्ततः' ।

इति । साक्षिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः—

‘देव-ब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्दृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाण्हे वै शुचिः शुचीन्' ॥

(म. स्मृ. ८. ८७)

इति । सर्वानिवोपवेशयेत्—

‘सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गो-बीज काञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ (११३)

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्री-बालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ (८९)

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शूनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ (९०)

यावतो बान्धवान्यास्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ (९७)

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

१. D. reads त्वनृतदोषांश्च for त्वनृततो दोषान्. २. C. and D. read साक्ष्यम् for साक्ष्ये. ३. D. reads °ततो for °दृतं. ४. B. C. D. substitute सर्वानिवोपवेशयेत् for पूर्वाण्हे वै शुचिः शुचीन्; A. reads this originally, but B. reads in correction. ५. B. reads originally मित्रद्रोहकृतघ्नश्च and corrects कृतघ्नस्य. C. reads मित्रभिद्; and D. reads मित्रद्रोहि°. ६. C. reads ब्रुवतो नृपे and D. B. ब्रुवतस्तव°. ७. D. reads तेऽस्मिन् for यस्मिन्.

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेः ॥
 अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥
 एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वथानृतभाषणे ।

यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद' ॥ (१०१)

(म. स्मृ. ८.८९.११३)

इति । साक्षिणामुक्तिप्रकारमाह वसिष्ठः—

‘प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी शपथैः शापितः स्वकैः ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान्तान्संस्पृश्य वदेदृतम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘विहायोपानदुष्णीषं दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोशकृद्भान्समादाय ऋतं वदेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मो नित्यः स्यात्स्थावरेषु च ॥

१. A. originally and also B. read वदीः, but corrects वदेः. C. also वदीः and D. वदः. २. C. reads पद्यभूमिवत्; while D. reads यच्च for पद्य. ३. B. originally reads अन्त्य°, but corrects अब्ज°; while C. reads आज्येषु which seems improper and D. अन्येषु for अब्जेषु. ४. A. in margin and B. in origin read दोषान्, but B. corrects एतान्. C. सर्वान् दोषानपेक्ष्य त्वं for एवं दोषानवेक्ष्य त्वं. D. also reads एवं दोषविधं जानं. ५. This heading and the verse under this is omitted in C. and D.; ६. B. reads समादाय for संस्पृश्य. ७. D. reads °उष्णीषौ for उष्णीषं. ८. B. originally reads सभान्तश्चैव, but corrects सभान्तस्थैश्च; while D. substitutes °रतु for °अ. ९. A. reads साक्षिसत्ये त्वयं for सव साक्षिष्वयं.

अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।

चतुष्पादेष्वयं धर्मो द्विपदस्थावरेषु च ' ॥

इति । तयोः पूर्वोक्तयोः स्थानयोः । कचिद्वर्धेरूपविवादे
ताभ्यां स्थानाभ्यां विनापि साक्ष्यं वदेत् । तथाच स एव—

‘ वधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छ्वसन्निधौ ।

तदभावे तु चिन्हस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ’ ॥

इति । ऋतं वदेदित्यस्य कचिद्विषयेऽपवादमाह मनुः—

‘ गूढ-विट्-क्षत्र-विप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ’ ॥

इति । साक्ष्युक्तौ कचिद्विशेषमाह वसिष्ठः—

‘ समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नैरेव तत्कार्यं वक्तव्यं स्यात् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यच्च साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः ’ ॥

इति । साक्ष्युक्तौ उपादेयं हेयं च विभजते मनुः—

‘ स्वभावेनैव यद्वायुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ७८.)

इति । बृहस्पतिः—

१. C. reads समं for विना. २. C. and D. read प्राणिवध° for वध°. ३. C. reads चेह for च. ४. A. reads शिव° for श्व°. ५. D. सत्त्वे for सभावे. ६. C. and D. read °इति शास्त्रस्य for °दित्यस्य. ७. A. reads सत्योक्तौ for यथोक्तौ. ८. D. reads तत्र for तद्धि. ९. A. reads विषय-विशेषे for कचिन्. १०. C. reads अनेकैरेव सत् for विभिन्नैरेव तत्. ११. A. reads स्यात् यत्र for वा यच्च. १२. D. reads वाक्षिभिः for साक्षिभिः. १३. B. substitutes साध्योक्तौ. १४. D. reads न for वि°.

देश-काल-वयो-द्रव्य-संज्ञा-जातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगते ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥

यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥

ऊनमभ्यधिकं वार्यं विब्रूयुर्यत्र साक्षिणः ।

तदर्थानुक्तविज्ञेयमेष साक्षिविधिः स्मृतः ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥ ४८ ॥

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेनैव हि ’ ।

(या. स्मृ. २. ७७)

इति । कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः—

‘ लोभान्मोहाद्रयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषं तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

१. C. and D. °वाक्तेषु for °जातेषु. २. D. reads वारी for साक्षी. ३. C. reads °वर्जने for आगते. ४. C. reads यन्त्रा° for यस्या°. ५. A. and D. reads स जयी for सोऽजयी. ६. A. reads सार्थं for वार्यं. ७. A. reads अनुक्तार्थं तु तत् ज्ञेयम्. ८. D. reads ददातीर्हि for ददाति हि. ९. D. reads दण्ड्यो न for दण्डेन. १०. C. and D. read °ऽन्यतमत्वेन for °ऽन्यतमे स्थाने. ११. D. reads मैत्र्यात् for मैत्रात्.

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वि शते पूर्णे बालिद्याच्छतमेव तु ॥

एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्याभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥

कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान् स्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

यस्य पश्येत्तु सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः* ॥

(म. स्मृ. ८. ११८-१२३)

इति । कात्यायनः—

‘साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् स सदण्डं वहेदृणम् ।

अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘आहूतो यस्तु नागच्छेत्साक्षी रोगविवर्जितः ।

ऋणं दमञ्च दाप्यः स्यान्निपक्षात्परतस्तु सः’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

*नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । केचन कात्यायन-
वचनत्वेनोदाहरन्ति ।

१. B. originally reads दण्डशिरः, but corrects दण्डयित्वा. २. A. reads
दृश्येत्तु; while B. in correction reads दृश्येत for पश्येत्तु. B's form seems
correct. ३. D. reads रोगोऽग्निर्ज्ञाति for रोगोऽग्निर्ज्ञाति. ४. D. reads
समदण्डं वहेदृणम् for स सदण्डं वहेदृणम्. E The quotation of D. seems
wrong.

‘अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।

साक्षिणश्च निरोद्धव्या ग० ह्या दण्ड्याश्च धर्मतः’ ॥

इति । साक्षिणामनेकविधत्वे ग्राह्यान्विभजते बृहस्पतिः—

‘साक्षिद्वैधे प्रभूताः स्युर्ग्राह्याः साम्ये गुणान्विताः ।

गुणिद्वैधे क्रियायुक्तास्तत्साम्ये शुचिमत्तराः’ ॥

इति । मनुरपि —

‘बहुत्वं प्रतिगृणीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ७३)

इति । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः’ ॥

इति । तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तम् । न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा ‘द्वैधे बहूनाम्’ इत्यादि वचनविरोधात् । अनेकत्वे विशेषान्तरमाह नारदः—

‘द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥

१. B. originally reads विरोद्धव्याः for निरोद्धव्याः. २. C. reads अर्थ-
दण्ड्याः for ग० ह्या दण्ड्याः. ३. C. and D. read ग्राह्यान् for ग्राह्यान् and
the preceding word विधत्वे is substituted by विधो. ४. A. and B. read
स्तु° for स्युः. ५. C. reads स्यात् for तत्°; while D. reads साम्येऽनु for
तत्साम्ये. ६. B. in correction and C. read नाहूतः; while for the same D.
नाहितम् for बहुत्वम्. ७. D. reads साक्षित्वे for अनेकत्वे. ८. A. B. originally
read मध्ये for अर्थे. ९. A. and B. originally read यस्तु for यस्य.
१०. D. reads भावयेत् or भवेयुः.

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः' ॥

इति । अत्रोदाहरणम्—यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा
त्यक्त्वा सकुटुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लब्धं भुक्तं च
सोऽपि देशविप्रेवादिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ
द्वावपि चिरन्तनकालापगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वस्थानमागत्य
क्षेत्रविवादनिर्णयार्थं मानं युगपदायतौ । तत्रैकः प्रतिजानीते ।
जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् ।
अन्योऽपि प्रतिजानीते । धर्मपालेन राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवै-
तत्क्षेत्रम् । अथचैकस्यैवं प्रतिज्ञा । सत्यं जयवर्माख्येनास्मै दत्तम् ।
एतस्य हस्ताधर्मपालेनैतत्क्षेत्रं क्रयेण गृहीत्वा मह्यं दत्तमिति ।
सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः साक्षिणः तत्रेदमुक्तं 'द्वयोर्विवदतो-
रर्थ' इति । अयमर्थः—यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत्पूर्व-
कालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुतयोपन्यासेन पक्षो भवेत् । तस्यै
साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । नेतरस्य साक्षिणः । तेषामुत्तर-

१. A. and B. add क्षेत्रं after प्रतिग्रहेण. २. B. originally reads पुनर-
प्यनेन for पुनरन्येन. ३. D. substitutes °विभ्रमा° for °विप्रेवा°. ४. D. reads
°कालागमे for °कालापगमे. ५. D. substitutes स्वकीयम् for स्वस्थानम्.
६. C. and D. has only the word क्षेत्रम् for क्षेत्रविवादनिर्णयार्थं मानं युगपदा-
यतौ । तत्रैकः प्रतिजानीते । जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवै-
तत्क्षेत्रम्. ७. B. reads धर्मपालेन in correction, also C. omits the
following:— जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम्.
८. D. reads नयवर्माख्येन for जयवर्माख्येन. ९. C. reads सत्त्व° for स्वत्व°. १०.
D. inserts यः after उपन्यासेन and before पक्षो. ११. B. originally
reads तत्र, but corrects तस्य. १२. C. and D. missingly read अन्येतरस्य
साक्षिणः and D. अन्यतरस्य साक्षिणश्च for नेतरस्य साक्षिणः.

कालदानसाक्षित्वेनाऽसाक्षिप्रायत्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा
तदार्थवशेनैतस्य हस्तात्क्रीत्वा मह्यं दत्तमित्यादिना पूर्वदानोप-
न्यासपक्षस्याधर्थं अकिञ्चित्करत्वं भवेत् तदा पश्चात्प्रतिजाना-
नस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । न पूर्वं प्रतिजानानस्य । असिद्ध-
साध्यत्वेन वैयर्थ्यात् । किन्तु असाक्षित्वादुपेक्षणीयाः । एतदे-
वाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य आह—

‘साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः’ ॥

(या. स्मृ. २. १७.)

इति । साक्षिणमन्तरेण ज्ञानोपायमाह नारदः—

‘असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुटारपाणिस्तु वनछेत्ता प्रकीर्तितः ।

प्रत्यग्रचिन्हैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ॥

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तत्परीक्षणम्’ ।

(ना. स्मृ. ३. १७२—१७५)

इति । शङ्ख--लिखितावपि—

१. C. reads °साक्षिप्रायत्वात् for °साक्षित्वेनासाक्षिप्रायत्वात्; while D. साक्षिणामसाक्षिप्रायत्वात्, for the original reading. २. D. omits प्रष्टव्याः न पूर्वं प्रतिजानानस्य । असिद्धसाध्यत्वेन वैयर्थ्यात् । किं तु असाक्षित्वादुपेक्षणीयाः । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य आह—‘साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः. ३. C. reads °साध्यत्वं न for °साध्यत्वेन. ४. A. reads असाक्षित्वेऽनादरणीयाः. ५. D. reads साक्ष्यमन्तरेण for साक्षिणमन्तरेण. ६. B. in correction and A. and C. read ससाक्षि° for असाक्षि°. ७. D. substitutes तु for तत्.

‘केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः । उल्काहस्तोऽग्निदेः ।
शस्त्रपाणिर्घातकः । लोप्त्रहस्तश्चोरः’ ।

इति ।

अथ लेख्यम् ।

साक्षिनिरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति
बृहस्पतिः—

‘साक्षिणामेष निर्दिष्टः सङ्ख्या-लक्षणनिश्चयः ।
लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥
ऋणादिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
धात्राऽक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥
देशाचारयुतं वर्ष-मास-पक्षादिवृद्धिमत् ।
ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तांकं लेख्यमुच्यते ॥
राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यन्तु त्रिविधं प्रोक्तं विदुरेवं बुधाः पुनः’ ॥

इति । एतन्नयं द्वैविध्येन संगृह्णाति वसिष्ठः—

‘लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्यात् द्विलक्षणम्’ ।

इति । तयोरवान्तरभेदानाह बृहस्पतिः—

‘भाग-दान-क्रयाधानं संविद्भास-ऋणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

१. C. and D. read ऽग्निधारा for ऽग्निदेः. २. D. reads °एव for एष. ३. C. reads यद्वा for यतः. ४. B. originally reads धारा° for धात्रा, but corrects substituting त्रा for रा°. ५. A. and B. originally read दृष्टानि and सृष्टानि respectively. ६. C. reads यत्र° for पत्रा°; while D. reads यत्रा°. ७. D. reads वित्तं तत् द्विविधा for विदुरेवं बुधाः. ८. C. and D. read द्विविधेन for द्वैविध्येन. ९. A. B. in correction and C. read भागाधानं for भाग-दान°. १०. A. B. in correction and C. read संविद्भास for संविद्भास°.

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।
 विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥
 भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्युश्चन्द्रार्ककालिकम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तदुच्यते ॥
 गृह-क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
 पत्रं कारयते यत्र क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यः ।
 गोप्य-भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति दासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनीषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेद्धर्मं स्थान-वंशादिसंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं भाव्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्र-पौत्रान्वयानुगम् ॥

—१. C. reads कुर्वन्ति भागलेख्यं तत् and D. कुर्वन्ति भागपत्राणि for विभागपत्रं कुर्वन्ति. २. C. and D. read कुर्वन् for कुर्युः. ३. C. reads अनाद्यम् for अनाच्छेद्यम्. ४. D. substitutes विदुः for उच्यते. ५. D. reads बद्धं यत्र for बन्धं दत्त्वा; while C. substitutes बली for दत्त्वा. ६. A. B. C. read तत्कृतम् for तन्मतम्. ७. D. reads दासपत्रं for दासपत्रं. ८. D. reads धर्मे and 'वंश्यादि' for धर्मे and 'वंशादि' respectively. ९. A. originally and D. reads भयं for भाव्यं.

दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दानछेदफलं लिखेत् ॥
समुद्रा-वर्ष-मासादि धनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥
एवंविधं राजकृतं शासनं तदुदाहृतम् ।
देशादिकं यस्य राजा लिखितं तु प्रयच्छति ॥
सेवा-शौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ।
पूर्वोत्तरक्रियावादानिर्णयान्ते यदा नृपः ॥
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते' ॥

इति । यत्पूर्वमुदाहृतं 'लिखितं दशधा स्मृतम्' इति तद्विशदत्वेन
संपन्नम् । लौकिकस्य सप्तविधत्वात् । राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् ।
शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं आज्ञा-प्रज्ञापनपत्रयोरैकीकारेण
तृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—
'शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्' ॥

इति । तत्र शासन-जयपत्रे पूर्वमुदाहृते । शासने विशेषमाह
याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads स्वर्ग for स्वर्ग्य. २. D. reads समुद्रं for समुद्रा°. ३. D. reads दानमेवेति for ज्ञातं मयेति. ४. C. and D. read समुदाहृतम् for तदुदाहृतम्. ५. C. reads °सौख्यादिना for °शौर्यादिना. ६. D. substitutes °पाद्° for °वाद्°. ७. C. and D. read °निर्णयान्तं for °निर्णयान्ते. ८. D. adds तु after तत् and substitutes संमतम् for संपन्नम्. ९. D. reads राज्ञः शासनपत्रयोरैकीकरणे for आज्ञाप्रज्ञापनपत्रयोरैकीकारेण; while C. omits the portion शासनमेकम् जयपत्रं द्वितीयं आज्ञा-प्रज्ञापनपत्रयोरैकीकारेण तृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—'शासनं प्रथमं ज्ञेयम्. १०. C. reads आज्ञापनायनं for आज्ञाप्रज्ञापनं; D. reads आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं for आज्ञाप्र-ज्ञापनापत्र.

‘ दत्त्वा भूमिं^१ निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१८)

इति । अत्र निबन्धो वाणिज्यादिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासं वा किञ्चिद्भनं अस्मै ब्राह्मणायास्यै देवतायै वा देयमित्यादि-प्रभुसमयलभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तु-स्तथापि निबन्धनकर्तुरेव पुण्यम् । तदुद्देशेनैव तस्य प्रवृत्तेः । व्यासोऽपि—

‘ राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥

क्रिया-कारकसम्बन्धं समासार्थ-क्रियान्वितम्’ ।

इति । क्रिया-कारकयोः सम्बन्धो यस्मिन्शासने तत्तथोक्तम् । समासार्थक्रियान्वितं संक्षिप्तार्थक्रियया समन्वितमित्यर्थः । तत्रलेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः । ३१९
प्रतिग्रहपरीमाणं दानछेदोपवर्णनम् ॥

(या. स्मृ. १. ३१९--३२०)

इति । व्यासोऽपि—

१. C. reads कार्यनिबन्धं for भूमिं निबन्धं. २. C. and D. read °धिकारिभिः for °दिकारिभिः. ३. D. reads प्रबन्ध° for निबन्धन°. ४. D. reads संक्षिप्तार्थं क्रियया and समक्रियया for संक्षिप्तार्थक्रियया. ५. D. reads लिखेच्चैव for अभिलेख्य. ६. A. in margin and B. C. originally read °भेदो for °छेदो°.

समा-मास-तदर्धा-ऽहर्नृपनामोपलक्षितम् ।
 प्रतिगृहीतृजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥
 स्थान-वंशादिपूर्वं च देश-ग्राममुपागतम् ।
 ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानाधिकृताँल्लिखेत् ॥
 कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ-दूत-वैद्य-महत्तरान् ।
 ते च चण्डालपर्यन्तान् सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥
 मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
 दत्तं मयाऽमुकायाथ दानं सब्रह्मचारिणे ' ॥

इति । अपरमपि विशेषं स एवाह—

‘ सन्निवेशं प्रमाणं च स्वहस्तं च लिखेत्स्वयम् ।
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥
 सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां
 काले काले पालनीयो भवद्भिः ।
 सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्
 भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः ’ ॥

१. D. reads सर्वमास-पक्षाह° for समा-मासतदर्धाह°. २. C. reads स्थान-वंशानुपूर्व्यं च and D. स्थानं वंशानुपूर्वं च for स्थान-वंशादिपूर्वं च. ३. C. D. read देशं ग्राममुपाहारम् for देशग्राममुपागतम्; while A. in margin and B. originally substitute °नु° for °दि°. ४. D. reads कुटुम्बनायका यस्य दूत-वैद्य-महत्तराः; while C. substitutes °नाथका for °नायका and महत्तरान् for महत्तराः; also A. in margin B. originally substitute °द्यूत° for °दूत°. ५. D. reads °पर्यन्ताः for °पर्यन्तान्. ६. this would be सम्बोधयन्त्विति instead of सम्बोधयन्निति. ७. B. originally reads अमुकायार्थ° for अमुकायाथ; while C. reads °अमुकीयार्थ° which seems to be अमुकायाथ and D. अमुकीयाय for अमुकायाथ. ८. A. reads निर्वन्धं for विशेष. ९. D. reads °पुत्रस्याप्यमुकस्य for °पुत्रस्य अमुकस्य.

इति । जयपत्रे विशेषमाह स एव—

‘व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्षणेनात्मसात्कृतम् ।

भागाभिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्वोत्तरे क्रियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥

निर्गदं स्मृतिवाक्यं च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

एतत्सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितजराद्रय ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्’ ॥

इति । जयपत्रकभेदमाह कात्यायनः—

‘अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

१. C. and D. read व्यवहारान् for व्यवहारं. २. B. originally reads प्रमाणेना° and corrects परीक्षणेना°; while D. reads °परीक्षयाप्या° for परीक्षणेना°. ३. D. reads नानाभिशाप° for भागाभिशाप°. ४. In C. the following verse is given in margin—

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ॥

पूर्णान्तरक्रियापादं प्रमाणं तद्विदो विदुः ॥

and B. originally reads °निश्चितम् for °लेखितम्. ५. C. and D. read पूर्णान्तरक्रियापादं for पूर्वोत्तरे क्रियापादं. ६. B. C. and D. read निर्गदन् for निर्गदं. ७. C. reads लिखेदिति for विलेखयेत्. ८. °हस्ताङ्कमुद्रितं for °हस्ताङ्कं मुद्रितं. ९. A. in margin and B. originally read देयं for लेख्यं, but B. corrects लेख्यं. १०. A. in margin and B. originally read पश्चात्कारं for पश्चात्कार्यं. ११. D. reads तिरस्कार° for निरस्ता तु.

पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृद्धानुवादसंसिद्धिस्तच्च स्याज्जयपत्रकम् ।

इति । आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः—

‘ आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

ऋत्विक्-पुरोहिता-ऽऽचार्य-मान्येष्वभ्यर्हितेषु तु ॥

कार्यं निवेदितं येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत् ।

इति । जानपदं पुनर्व्यासेन निरूपितम्—

‘ लिखेज्जानपदं लेख्यं प्रसिद्धस्थानलेखकः ।

राजवंशक्रमयुतं वर्ष-मासार्ध-वासरैः ॥

पितृपूर्वं नाम-जाती धनिकर्णिकयोर्लिखेत् ।

द्रव्यभेदप्रमाणं च वृद्धिं चोभयसंमताम् ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

१. B. originally reads प्रदीयते, but corrects विधीयते. २. B. originally reads in this line संसिद्धं तच्च, but corrects संसिद्धिस्तच्च; while C. substitutes वृत्तानुवाद° for वृद्धानुवाद° and D. वृत्तानुभावसंदिग्धं; the rest in C. and D. is as original in A.; ३. C. reads जयपत्र° for आज्ञापत्र°. ४. B. originally reads माने, but corrects in मान्ये; while C. reads नान्ये and D. सामान्येन्तर्हितेषु for मान्येष्वभ्यर्हितेषु. ५. B. in correction reads निवेद्यते, C. too the same; while D. निगद्यते for निवेद्यते. ६. C. reads प्रज्ञापनीयं तत् and D. प्रज्ञापनं यतः for प्रज्ञापनाय तत्. ७. after जानपदं D. inserts अपि पत्रं. ८. C. and D. read लेख्यं for लिखेत्. ९. D. reads लोके for लेख्यं. १०. D. reads °लेखकम् for °लेखकः. ११. B. originally reads °मासादि, but corrects °मासार्ध°; while D. reads °मासार्थ°. १२. B. originally reads °पूर्वोत्तमो जाति°; but corrects °पूर्वं नाम-जाती. १३. D. substitutes ज्ञाति° for धनि°.

‘ कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनं तथा ।
 दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥
 जातिं गोत्रं च शाखां च द्रव्यमाधिं ससंख्यकम् ।
 वृद्धिं ग्राहकहस्तं च विदितार्थौ च साक्षिणौ ’ ॥
 इति । ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम हस्तेन विनिवेशयेत् ।
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ८६.)

इति । ऋणिवत्साक्षिभिः पत्रलेखकेन च स्वहस्तनिवेशनं
 कर्तव्यमित्याह स एव—

‘ साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
 अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥
 उभयाभ्यर्थितेनैव मयाह्यमुकसूनुना ।
 लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्त्वन्ततो लिखेत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ८७—८८)

इति । पूर्वं लौकिकलिखितस्य सप्तविधत्वं बृहस्पतिना
 दर्शितम् । व्यासस्तु प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाहः—

‘ चीरकं च स्वहस्तं च तथोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपत्रं चतुर्थं च पञ्चमं कार्यपत्रकम् ॥

१. C. reads दायकं for दायकं २. C. reads पितृणां नाम° for पितृनाम्ना च.
 ३. B. originally reads स्वगोत्रं, but corrects गोत्रं च. ४. D. compound
 वृद्धिं ग्राहकं as वृद्धिग्राहकं. ५. B. originally and D. read स्वहस्तेन निवेशयेत्
 for हस्तेन विनिवेशयेत्. ६. D. reads यत्पत्रोपरि for यदत्रोपरि. ७. C.
 reads ऋणि° for पितृ°. ८. C. reads स्वं तु तद्विलेखेत् for °स्त्वन्ततो लिखेत्.
 ९. D. reads. °लिखितं तु for °लिखितस्य. १०. B. originally reads क्रय°, but
 corrects कार्य°; while D. reads क्रम° for कार्य°.

पठं तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।

विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम् ॥

इति । तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र सङ्ग्रहकारः—

‘चीरकं^१ नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः^२ ।

अर्थि-प्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥

स्ककीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थि-प्रत्यर्थि-साक्षिणाम् ।

प्रतिनामभिराक्रान्तमर्थि-साक्षिस्वहस्तवत् ॥

स्पष्टावगमसयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम् ।

इति । कात्यायनः—

‘ग्राहकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।

स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः’ ॥

इति । एवमेव दायकेन लिखितं ग्राहकेणाभ्युपगतं लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम् । आधिपत्रमाह नारदः—

‘आधिं कृत्वा तु यो द्रव्यं प्रयुंक्ते स्वधनं धनी ।

यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते’ ॥

इति । अन्वाधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः—

१. A. reads originally कारकः, also B. the same. २. D. reads throughout चीकरं for चीरकं, but the form seems incorrect, A. and B. also originally चीनकं, which is also incorrect. ३. C. reads पूर्वलेखितैः for पौरलेखकैः. ४. D. reads पत्रं प्रोक्तं for अर्थि-साक्षि°. ५. C. and D. omit in this verse, from—

‘.....साक्षिवर्जितम् ।

स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः’ ॥

इति । एवमेव दायकेन लिखितं ।

while D. reads पावकेन for ग्राहकेन. ६. A. and B. read अनुपगतं for अभ्युपगतं. ७. D. reads यद्रव्यं प्रयुक्तं तत्स्मृतं बुधैः and C. reads न स्मृतं बुधैः. ८. D. reads अन्याधि° for अन्वाधि°, but it seems a mistake.

‘ धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्’ ॥

इति । क्रय-स्थिति-सन्धि-विगुद्धिपत्राण्याह पितामहः—

‘ क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत्क्रियते क्वचित् ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रां ज्ञेयं तत्क्रयपत्रकम् ॥

यद्यत्पुरःसरश्रेणी-गण-पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थं तु यल्लेख्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापसमागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यज्ज्ञेयं तत्सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विगुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्’ ॥

इति । अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः—

‘ सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते’ ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रं शुद्ध्यै वाऽन्यत्तु कारयेत्’ ।

(या. स्मृ. २. ९४)

इति । लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः—

‘ स्थावरे विक्रियाधाने विभागे दान एव च ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया’ ॥

इति । लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः—

१. D. reads तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वा for तदाधिलिखितं पूर्वं चा°. २. D. reads क्रेतुः for क्रेत्रा. ३. A. originally and B. in margin read यः शूरसरसश्रेणि°; while D. पुरःसरश्रेणिगणा यत्र for यद्यत्पुरःसरश्रेणीगण°. ४. C. and D. read अभिवादे for अभिशाप°. ५. C. reads पत्रं for ज्ञेयं. ६. C. reads दत्त्वार्धं for दत्त्वर्ण.

‘अलिपिज्ञो ऋणी यः स्याल्लेखयेत्स्वमतं तु सः ।
साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८९)

इति । पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे घृष्टे हते तथा ।
भिन्ने दग्धेऽथ वा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. ९१)

इति । यच्च नारदेनोक्तम्—

‘लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १४२)

इति । तद्धनदानोद्यतऋणिकविषयम् लेख्यपराक्षामाह
बृहस्पतिः—

‘त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।
ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तोक्त्या शोधयेत्ततः’ ॥

इति । कात्यायनः—

‘राजाज्ञया समाहूय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
वर्ण-वाक्य-क्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।
अहीनक्रमचिन्हं च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्’ ॥

१. B. originally reads °समन्वितः, but corrects °समीपतः. २. D. reads घृष्टे for घृष्टे. ३. B. originally reads भिन्ने, but corrects लिप्ते, C. reads लुप्ते for भिन्ने. ४. D. reads दुष्टदर्शनम् for द्रष्टृदर्शनम्. ५. D. adds बृहत्° to the word बृहस्पतिः as a prefix. ६. C. reads सहोक्त्या for हस्तोक्त्या; while D. reads हस्तात् सं°.

इति । लेख्यस्य प्रामाण्यसिद्धिमाह स एव—

‘ लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः’ ॥

इति । देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह—
याज्ञवल्क्यः—

‘ विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते’ ॥

(या. स्मृ. २. ८९)

इति । परहस्तकृते पितामह आह—

‘ वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः’ ॥

इति । आधिपत्रे^१ नारद आह—

‘ देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं अविलुप्तक्रमाक्षरम्’ ॥

इति । लेख्यदोषमाह कात्यायनः—

‘ स्थानभ्रष्टाः स्तवकान्तिस्थाः सन्दिग्धा लक्षणच्युताः ।

यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

१. B. reads प्रमाणस्य for प्रामाण्यस्य. २. B. and D. read °स्थिता for °स्थिते; while C. reads °स्थिते तयोः. difference is only of omission of visarga or स्. ३. B. originally and D. read बलोपाधि° for बलोपधि°; while C. reads नोपाधिच्च for बलोपधि°. ४. D. adds विशेषं to आह पितामहः. ५. D. substitutes, वादिनाम् for वादिभ्याम्. ६. A. B. C. do not mention this quotation. ७. B. originally reads व्यक्त्या, but corrects व्यक्ता.; while C. reads धि for दि the last letter in this word and D. reads वक्रादि, which form altogether seems different. ८. B. originally reads °भ्रष्टाः, but corrects °भ्रष्टाः. ९. D. substitutes स for स्तव°, १०. C. reads यदा for यथा°; while D. reads the whole word, तोयसंस्थापिता, for यथा संस्थास्थिता.

देशाचारविरुद्धं यत्सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ' ॥

इति । हारीतोऽपि—

‘ यच्च काकपदाकीर्णं तल्लेख्यं कूटतामियात् ।

बिन्दु-मात्राविहीनं यत्सन्दिग्धसहितं च तत् ' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यं तु तत्प्राहुर्लेखको वापि तद्विधः ॥

मुमूर्षु-हीन-लुप्तार्थैरुन्मत्तव्यसनातुरैः ।

विषोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनं चाल्पकालिकम् ।

भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात् ' ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ मत्ता-ऽभियुक्त-स्त्री-बाल-बलात्कारकृतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा' ॥

(ना. स्मृ. ३. १३७)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ साक्षिदोषाद्भवेदुष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात्तथाचारणकस्य च' ॥

१. C. reads न लेख्यं for तल्लेख्यं. २. B. originally reads कूट° but corrects कूट°; while D. substitutes दुष्टताम् for कूटताम्. ३. D. reads सहितं महितं च for संदिग्धसहितं च. ४. D. reads °धनलुब्धार्थ° for हीन-लुप्तार्थः. ५. B. C. read निषोपाधि° for विषोपाधि°; while D. reads तत् सोपाधि. ६. D. reads °त्सृष्टा° for °न्मृष्टा°. ७. D. reads दग्धं for दुष्टं. ८. B. originally reads न तथाधारकस्य, but corrects तथा चारणकस्य; while D. substitutes तथा वा कर्णिकस्य for तथा चारणकस्य. A. in margin also reads न तथाधारकस्य.

इति । दोषोद्भावयितुः स एवाह—

‘ प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः काल-शास्त्रप्रदर्शनात् ॥

इति । उद्भावनप्रकारं च स एवाह—

‘ साक्षि-लेखनकर्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टैर्लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्ते^{१०} तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणम्^{११} ।

मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्साध्या^{१२}र्थाच्चापि^{१३} हीयते’ ॥

इति । अनन्तरभाधिराजकृत्यमाह बृहस्पतिः—

‘ तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणम् ।

एवं दुष्टं^{१४} नृपस्थाने यस्मिंस्तद्वि विचार्यते ॥

१. A. in margin and B. in correction and C. D. read भावयितुं for भावयितुः. २. C. and D. read त्यक्तव्याः for वक्तव्याः. ३. C. reads रूढ for गूढाः. ४. D. reads सुप्रकटाः for स्युः प्रकटाः. ५. B. originally reads काले, and corrects कोण°. while D. reads कार्ये. ६. A. in margin and B. originally read ते सदा for वादिनः; while B. in correction reads वादिनः. ७. B. originally reads प्रकर्तव्याः for प्रयोक्तव्याः. ८. C. reads दुष्ट, and D. दुष्टे for दुष्टैः. ९. C. reads लेखकेनापि for न लेखकेन. १०. D. reads प्रत्यर्थिनोक्तेन for प्रत्यर्थिनोक्ते तु. ११. C. and D. read दूषणेन तु for दोषेणैव तु. १२. A. in margin and B. in correction read दूषयेत् and दूषणम् respectively. १३. C. reads °नियोगे for °भियोगे. १४. C. reads °द्वापि and D. °दपि for °च्चापि. १५. C. and D. read दूषणेन तु for दोषेणैव तु. १६. D. reads दृष्टं for दृष्ट.

विमृश्य ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्तृदोषं निरूपयेत् ।

येन ते कूटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः ॥

तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत्' ।

इति । प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखान्निश्चेतव्यमित्याह

स एव—

‘दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु ऋणिको यदि निन्हुते ।

पत्रस्थैः साक्षिभिर्वाचां लेखकस्य मतेन च’ ॥

इति । निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्यनिर्णयमाह

याज्ञवल्क्यः—

‘सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्ति-प्राप्ति-क्रिया-चिन्ह-सम्बन्धा-ऽऽगम-हेतुभिः’ ॥

(या. स्मृ. २. ९२)

इति । नारदोऽपि—

‘यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तत्स्वहस्त-क्रिया-चिन्ह-प्राप्ति-युक्तिभिरुद्धरेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. omits,—

.....वक्तृदोषं निरूपयेत् ।

येन ते कूटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः ॥

तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत्’ ॥

प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखान्निश्चेतव्यमिति—

also D. reads वक्तृदोषाश्च निश्चितम् for वक्तृदोषं निरूपयेत् also omits as much portion C. has omitted. २. D. reads दातुः for दत्तं. ३. C. and D. read सहस्रं for स्वहस्तं. ४. C. reads पत्रस्थः and D. omitting instrumental plural combines it with the following word. ५. D. substitutes वाचि for वाचा. ६. D. reads लेख्ये, for °लेख्य°. ७. C. reads °प्रिया° for °क्रिया° which is incorrect. ८. D. reads यत्साक्षिसंशये for यस्मिन्स्यात्संशयो.

‘त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते तदा ।

ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तोक्त्या शोधयेत्तु तत्’ ॥

इति । कात्यायनः—

‘अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सहसाक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धयेत्तु न संशयः’ ॥

ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वेऽपि ते स्थिताः ।

लिखितं तत्प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘यत्रणीं धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि ।

म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्’ ॥

(वि० स्मृ० ७-१३,)

इति । निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः—

‘लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत् ।

कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ॥

आढ्यस्य निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।

शुद्धैर्णशङ्कया तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

१. C. and D. read विविधस्य for त्रिविधस्य. २. D. reads हस्तात् संशो-
धयेत् for हस्तोक्त्या शोधयेत्. ३. D. reads विशुद्धयेत् for विशुद्धयेत्. ४. A.
and B. read ऋणी for ऋणि°. ५. D. reads लेख्यविनिर्णयः for °स्तल्लेख्य-
निर्णयः. ६. D. substitutes च for अपि. ७. B. originally reads साक्षिषु
for तेषु च. ८. D. reads लिखिते लिखितं नैव स साक्षी साक्षिभिर्हरेत्. but
it seems incorrect. ९. C. reads साक्षिणं for साक्षिभिः. १०. C. substitutes
तु for °न. ११. A. in margin and B. originally read सुवर्ण° for शुद्धर्ण°.

लेख्यं त्रिंशत्समातीतमदृष्टाश्रावितं च यत् ।
 न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो नदर्शयेत् ।
 नैव याचेत ऋणिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति । नारदोऽपि—

‘अश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥ (१४१)
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिक-लेखकाः ।
 तदप्यर्थं लिखितं ऋते चाधेः स्थिराश्रयात् ॥ (१३८)
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।
 अबन्धलग्नकं चैव बहुकालं न सिध्यति ॥
 (ना. स्मृ. ३. १३८—१४१)

इति । लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः—

‘उन्मत्त-जड-मूकानां राजभीतिप्रवासिनाम् ।
 अप्रगल्भ-भयार्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥

इति । लेख्यसिद्धिप्रकारमाह नारदः—

१. C. reads this line as the following लेख्ये त्रिंशत्समातीतेऽदृष्टाऽश्रावितं च यत् । also D. substitutes त्रिंशत् for त्रिंशत्. २. D. reads वाच्यते for याचेत., but it does not give proper sense. ३. C. reads यः श्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारेऽर्थमागतम् and D. योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थमित्यादि क्रमवर्जितम् । ४. C. reads °लेखकान् for °लेखकाः. ५. A. and B. read अपार्थलिखितं for अपार्थं लिखितं. ६. A. and B. in correction read ऋणत्वाच्चेत्स्थिराश्रयात् C. ऋणत्वाच्चास्थिराश्रयात् and D. ऋणत्वाच्चेत्स्थिराश्रयात्. for ऋते चाधेः स्थिराश्रयात्. ७. D. reads अतथालग्नकं for अबन्धलग्नकं. ८. C. reads here नारदः and the next quoted verse ‘दर्शितं. and after reads लेख्यहतौ अपवादमाह बृहस्पतिः. and after that reads ‘उन्मत्त-जड-मूकानां. ९. C. reads अप्रमत्त° for अप्रगल्भ°. १०. D. reads °शुद्धि° for सिद्धि.

‘ दर्शितं प्रतिकालं यच्छ्रोवितं स्मारितं च यत् ।
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १४०)

इति । कात्यायनोऽपि —

‘ निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।
तथाऽदृष्टं स्फुटं दोषं^१ नोक्तवानृणिको यदि ॥
ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं पत्रं स्थितं भवेत् ।
शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्ये न भुज्यते ॥
वर्षाणि विंशतिं यावत्तत्परं दोषवर्जितम् ।
अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितम् ॥
तेन लेख्येन तत्सिद्धं लेख्यं दोषविवर्जितम् ।
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥
यस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
आधानसहितं यत्र ऋणं लेख्ये निवेशितम् ॥
मृतं साक्षिप्रमाणं तु स्वल्पभोगेषु^२ तद्विदुः ।

१. B. originally reads °वाक्यं for °कालं. २. D. reads तथातु आवितं for आवितं स्मारितं. ३. C. reads लेख्यसिद्धिर्हि सर्वत्र सर्वेष्वपि and D. reads this line न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणेष्वपि for लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि. ४. B. originally reads यथादृष्टं and D. यथा दृष्टे for तथा दृष्टं. ५. C. substitutes बन्धं for दोषं. ६. C. omits—

.....क्रीतं पत्रं स्थितं भवेत् ।
शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्ये न भुज्यते ॥
वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।
अथ विंशति वर्षाण्य°.

७. These two lines are omitted in C.; ८. A. in margin and B. originally read °पत्रं for °परं; while B. in correction reads वरं. ९. D. reads °प्यधिकं and separates the compound. १०. B. C. D. read तस्य for यस्य. ११. D. reads लेख्यं for लेख्ये. १२. B. C. D. read मृतः for मृतं. १३. B. originally reads °भोगे तु, but corrects °भोगेषु.

प्राप्तं वानेन चेत् किञ्चिद्ज्ञानं चाप्यनिरूपितम् ।
 विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥
 यदि लब्धं भवेत्किञ्चित्प्रज्ञसिर्वा कृता भवेत् ।
 प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः' ॥

इति । लेख्यानां मिथो विरोधे बाध्यबाधकप्रकारमाह
 व्यासः—

‘स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।
 प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।
 द्वित्रिलिपिज्ञैः स्वकृतं न संल्लेख्येन युक्तितः ॥
 कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यं तस्माज्ज्ञानपदं शुभम् ।
 अप्रकाशोत्साधियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥
 लोकप्रसादात्स्वकृताद्वरमन्यकृतं शुभम् ।
 देशाध्यक्षादिना लेख्यं पत्रं ज्ञानपदं कृतम् ॥
 समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्’ ॥

इति । साक्ष्याद्यसम्भवे हारीतः—

‘न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
 अधरी कृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः’ ॥

इति । प्रजापतिः—

१. A. in margin and B. originally C. and D. read वा for चेत्, but B. corrects by placing यत् for वा. २. A. in margin B. in correction and D. read दायं चात्र and C. दायं वात्र for दानं चाप्यं. ३. C. and D. read नचेत् for भवेत्. ४. This word is omitted in D.; ५. D. reads ज्ञानयुतं which is incorrect, also from this word of the line, the following 6 lines with exception of the words ज्ञानपदं कृतं. The included portion is omitted in C. and D.; ६. C. and D. read अर्थे for अथ.

‘स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यरूपं लेख्यं क्वचिद्भवेत् ।
अगृहीते धने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः’ ॥

इति । कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः—

‘लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेद्वा दैत्वर्णिको धनम् ।
धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिन्हितम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ९३.)

इति । लेख्य दोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः—

‘कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।
न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्’ ॥

इति । साक्षिणां वाक्यं वा लेखकस्य एवं प्रतिकूटोक्तौ
उक्तिं विधाय यो वादी कूटशुद्धिं न नयेत्स उत्तमसाहसं दण्ड्य
इत्यर्थः । स्थावरादौ तु विशेषमाह स एव—

‘स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।
असम्यग्भावितः कार्यो जिह्वा-पाण्यद्विवर्जितः’ ॥

इति । अन्यलेख्यधारकेण तल्लेख्यागमनकारणमुद्भावनी-
यमित्याह व्यासः—

१. D. reads स्वगृहीत° for अगृहीते. २. C. reads कृत्स्नं दातुं समर्थः
while D. °दान° for °दाना°. ३. D. reads तद्वर्णिको for दैत्वर्णिको.
४. C. reads. साक्षिणं वा for साक्षिणां वाक्यं. ५. D. reads च after लेख-
कस्य. ६. C. omits एवं and D. too. ७. D. reads उक्तविधां for उक्तिं
विधाय. ८. C. reads कूटं and separates the compound कूटशुद्धिं.
९. C. reads °भावितः for °भावितः. १०. B. originally reads अन्य लेख्या-
धारके याते तल्लेख्यागमन° for अन्य लेख्याधारके याते लेख्यागमन° but
corrects अन्य लेख्यधारकेण तल्लेख्यागमन°.

‘यच्चान्यस्य कृतं लेख्यं अन्यहस्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वै पैरीक्ष्यं तत्सम्बन्धा-ऽऽगम-हेतुभिः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १४४.)

इति व्यवहारमाधवीये लेख्य प्रकरणम् ।

अथ भुक्तिः । लिखितोपसंहारपुरःसरं भुक्तिमुपक्रमते
बृहस्पतिः—

‘एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

संप्रति स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिरुच्यते’ ।

इति । तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह—

‘विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य-भार्यान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याऽप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधंस्तु धनागमः’ ॥

इति । आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः—

१. D. reads पश्चात् यस्य for यच्चान्यस्य. २. C. reads देशान्तर° for हेत्वन्तर°; while D. reads बाह्यान्तर° for हेत्वन्तर°. ३. D. reads वैपरीत्यं for वै परीक्ष्यं. ४. D. reads सर्वैः for सम्बन्धा°. ५. D. reads स्थावरे प्राप्ते-र्भुक्तेश्च for स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च. ६. C. and D. read °प्राप्ति° for °प्राप्त°. ७. B. originally reads प्रवाहःस्यात् for ऽप्रजस्यांशं. ८. C. and D. read दानक्रियाप्राप्तं for दानात्क्रयात्प्राप्तं. ९. C. reads षड्विधं for षड्विधः.

‘ न मूलेन विना शाखा अन्तरिक्षे प्ररोहति ।
आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिःशाखा प्रकीर्तिता’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ आगमेन विगुह्येन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविगुह्यागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८५.)

इति । आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकरण-
मित्याह नारदोपि—

‘ आगमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरमोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यत’ ॥

इति । अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीत्याह
नारदः—

‘ सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगछलापदेशेन विज्ञेयः सतु तस्करः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८६.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ प्रनष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना ।
कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि संसदि’ ॥

इति । पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह सङ्ग्रहकारः—

१. B. originally reads व्यासः, but corrects नारदः. २. A. in margin and B. originally read परतोसितः, but B. in correction reads परमो-
ज्झितः; while C. परमोमितः and D. परबोधितः. ३. B. originally reads
°सन्निधानं च, but corrects सन्निधानश्च. ४. D. reads यस्तु for यस्तु.
५. B. originally reads प्रमृष्टा° for प्रणष्टा° while C. and D. read प्रणष्टा°
for प्रनष्टा°. ६. D. reads कीर्तनीयाधिसंसदि for कीर्तनीयानि संसदि.

‘भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमं तु कृषीवलाः ।

ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः क्रियां क्षेत्र-गृहादिषु ।

आगमे क्रय-दानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तना’ ॥

इति । क्रयदानावगमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखित-

त-साक्षि-भुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः—

‘भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमा नागमा तथा ।

त्रिपुरुषीया स्वतन्त्रा साचेदल्पा तु सागमा’ ॥

इति । पुरुषत्रयानुगता भुक्तिः आगमानुपन्यासेऽपि प्रमा-

णम् । स्वल्पा तु भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव बृह-

स्पतिरप्याह—

‘भुक्तिस्त्रैपुरुषी यत्र चतुर्थे संप्रवर्तिता ।

तद्भोगः स्थिरतां याति न पृच्छेदागमं क्वचित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी’ ॥

इति । त्रिपुरुषभोगेन षष्ठिसंवत्सरादय उपलक्ष्यन्ते । अत

एव व्यासः—

१. D. reads क्रिया and splits up the compound; while A. B. C. has compounded क्रिया with क्षेत्र-गृहादिषु. २. A. in margin B. in correction and C. read सापदानादौ for क्रयदानादौ. ३. B. originally reads प्रत्याख्याने, but corrects प्रत्याख्याते. ४. D. reads चिरन्तने for चिरन्तना. ५. C. क्रयदानावगमे and D. क्रयदानादावगमे. for क्रयदानावगमे. ६. D. reads क्रियाप्रमाणम् for क्रियाः प्रमाणम्. ७. D. reads त्रिपुरुषी for त्रिपुरुषीया and substitutes तु after स्वतन्त्रा. ८. B. originally reads भवेत्, but corrects साचेत्. also D. the same. ९. C. reads स्वतन्त्रानु भुक्तिः for स्वल्पा तु भुक्तिः and आगमसहिता च for आगमसहितैव. १०. D. reads त्रिपुरुषी यतः for तत्र गरीयसी.

‘ वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनो^१ऽव्याहता सती ।
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥
 त्रिपूरुषी त्रिगुणिता तत्रै नान्वेष्य आगमः’ ।

इति । बृहस्पतिस्तु नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति—

‘ पिता^२ पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
 त्रिंशत्समा या तु भुक्ता भूमिर^३व्याहता परैः ॥
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपूरुषी ।
 त्रिपूरुषी च त्रिगुणा परतः स्या^४च्चिरन्तना’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि पञ्चत्रिंशद्वर्षः पौरुषो भोग इत्युक्तम्—

‘ वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषो भोग उच्यते’ ॥

इति । यदि विंशतिवर्षः पौरुषो भोगः यदि वा त्रिंशद्वर्षः
 पञ्चत्रिंशद्वर्षो वा सर्वथापि त्रिपुरुषभोगेन स्मरणयोग्यः काल
 उपलक्ष्यते । अत एव कात्यायनः—

* ‘ स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

* नैगमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागतो अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्य-
 भावेन आगमाभाव अस्मार्ते इति अधिकं ए. संज्ञितपुस्तके ।

१. D. reads पूर्वाणि for वर्षाणि. २. D. reads व्याहता for ऽव्याहता.
 ३. C. does not read तत्र नान्वेष्य आगमः. ४. C. and D. read पितामहो
 यस्य जीवेत् for पिता पितामहो यस्य. ५. D. reads भुक्तिः for भुक्ता.
 ६. D. reads सा भुक्तिर्व्याहता for भूमिरव्याहता. ७. D. reads सा for स्यात्.
 and C. and D. substitute चिरन्तनी for चिरन्तना. ८. D. reads पंच-
 त्रिंशद्वर्षाणि for पंचत्रिंशद्वर्षः. ९. C. and D. read तत्करणयोग्यः for
 स्मरणयोग्यः. १०. C. and D. read स्मार्ते काले for स्मार्तकाले.

इति । अस्मार्ते निश्चयासम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाधिकशतवर्षपर्यन्तातीतकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिः स्वेतरप्रमाणावगतागममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् । स्वतन्त्रमूलागमस्य योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणायोग्ये पुनः पञ्चाधिकशतवर्षातीतकालात्प्राचीनकाले प्रारब्धा स्वकीयदाढ्येऽवसितागममूलिका विनापि मानान्तरागममूलतां स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्तेऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव नारदः—

‘अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८७)

इति । निश्चिता ज्ञागमाश्च भोगास्तेनैव दर्शिताः—

‘अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्ध-याचिते
अप्रत्यक्षं च यद्वक्तं षडेतांन्यागमं विना’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ९२)

१. C. reads ‘प्रमाणाभावात् अवगतागम’ for the original; while D. reads ‘स्त्वेतत्सारप्रमाणावगम’ for स्वेतरप्रमाणावगतागम. २. C. reads स्वमूलागमावमत्य and D. तन्मूलसागमाभावात् for स्वतन्त्रमूलागमस्य. ३. D. reads पञ्चाशदधिकशत° for पञ्चाधिकशत° also the foregone word पञ्चाधिकशत° is replaced by पञ्चाशततदधिकशत° in D.; ४. D. reads स्वका-लदाढ्योव° for स्वकीयदाढ्येऽव°. ५. D. reads ‘गतसागममूलतां for ‘गममूलतां. ६. C. reads तत्वे for स्वत्वे. ७. D. reads निश्चितानागमः स्वभोगः for निश्चितानागमाश्च भोगाः. ८. B. originally reads असहितं, but corrects अन्वाहितं and D. अनुवाहितं. in this very line B. also reads बलावलुब्ध° for बलाबष्टब्ध°. ९. C. and D. read षडेतेऽप्यागमं for षडे-तान्यागमं.

इति । अन्याहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमपहतम् ।
न्यस्तं निक्षिप्तम् । बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टम्भेन
भुक्तम् । याचितं परकीयमलङ्काराद्यर्थमानीतम् । संवर्त्तोऽपि-

‘या राज्ञा क्रोध-लोभेन छलान्यायेन वा कृता ।

प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

‘अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपकर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम्’ ॥

इति । एतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्तुमशक्यं किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमिति । शासन विरोधे भुक्तेः अप्रामाण्यमाह बृहस्पतिः—

‘यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः पारम्पर्यक्रमागता ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्वकाच्छासनादृते’ ॥

इति । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

‘स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

तैतस्त्रिपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते’ ॥

इति तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगवि-
षयम् । सत्येऽपि विच्छेदे सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह
बृहस्पतिः—

१. C. reads संहतम्. while D. आहतम्. २. C. and D. read परिहर्तुं,
and पराहर्तुं respectively for अपाकर्तुं. ३. A. originally reads अन्येनापि.
४. D. reads त्रिपुरुषी for त्रिपुरुषा. ५. C. reads परम्पर्यं for पारम्पर्यं.
६. D. reads पूर्विकात् for पूर्वकात्. ७. C. reads शासनादिव for शासनादृते.
८. D. reads स्वहस्तादागमं for स्वहस्तकात् ज्ञानं. ९. C. substitutes अतः
for ततः. १०. D. reads त्रैपुरुषो for त्रिपुरुषो. ११. D. reads सत्यविच्छेदे
for सत्यपि विच्छेदे.

‘भुक्तिर्बलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वं प्रसाधिता’ ॥

इति । चिरन्तनाया भुक्तेः काचिदपवाद माह याज्ञवल्क्यः—

‘योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९)

इति । नारदोऽपि—

‘अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यान्न तद्भोगान्निवर्तयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ९३)

इति । अनुद्धरे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरेः—

‘आगमस्तु कृतो येन स दण्डयस्तमनुद्धरन् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि’ ॥

इति । एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह—

‘आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान्विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्’ ॥

इति । त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति

नारदः —

१. C. reads °ऽनुपूर्वं प्रसाधिता for तु पूर्वं प्रसाधिता and D. पूर्ण प्रसाधिता for पूर्वं प्रसाधिता. २. C. reads तस्य विक्रीतम् for तस्य रिक्थी तम्. ३. B. originally reads तत्त्व°, but corrects तस्य. ४. C. reads °भोगो for भोगात्. ५. C. reads सुतो वापि भोग्यदानं for स्तत्सुतो वा भोग्यहानिः. ६. C. and D. read युक्तभुक्तोऽपि for भुक्तियुक्तोऽपि.

‘आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी’ ॥

इति । अक्षरार्थस्तु सङ्ग्रहकारेण दर्शितः—

‘कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागमः ।
तस्यैवात्मैतृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा ॥
भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता मता ।
परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता’ ॥

इति । कचिद्भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः—

‘स्थानिर्गमनद्वारे जलवांहादिसंश्रये ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्प्रमाणेष्विति निश्चयः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यन्नं भुक्तं न तत्स्थिरम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ७०)

इति । संवर्त्तोऽपि—

‘भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।
भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्’ ॥

इति । एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तम् । न पुनर्भोक्तुः
स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वासिद्धेः ।
अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अत एव कात्यायनः—

१. C. and D. read भुक्तिः for दानं. २. C. reads एकैका for एवैका.
३. D. substitutes वाऽय for 'वात्म'. ४. C. reads स्थावरेण, D. स्थावरेषु
for स्थावराणां. ५. C. reads येन or यन्न. ६. D. reads त्वज्यमाने for
भुज्यमाने. ७. C. omits न, but inserts तु after तत्र. ८. C. reads तच्च for
एतच्च. ९. C. reads भोक्तुं for भोक्तुः. १०. C. reads अपहारिणा for अपहारेण.

‘नोपभोगे बलं कार्यं आहर्त्रा तत्सुतेन वा ।

पशु-स्त्री-पुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः’ ॥

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी’ ॥

(या. स्मृ. २. २४)

इति । यदपि प्रजापतिनोक्तम्—

‘आदानकालादारभ्य भुक्तिर्यस्याऽविधातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यै तां न विचारयेत्’ ॥

इति । तदेतदासेधमकुर्वतः फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात्तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अत एव बृहस्पतिः—

‘त्रिपुरुषं भुज्यते येन समक्षं भूरवारिता ।

तस्य सा नापहर्तव्या क्षमालिङ्गं न चेद्वदेत्’ ॥

इति । आध्यादिषूपेक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘आधि-सीमोपनिक्षेप-जड-बालधनैर्विना ।

तथोपनिधि-राज-स्त्री-श्रोत्रियाणां धनैरपि’ ॥

(या. स्मृ. २. २५)

इति । मनुरपि—

१. D. reads दानकालादारभ्य for आदानकालादारभ्य. २. C. and D. read तस्य for यस्य°. ३. D. reads तस्यान्तं for तस्य तां. ४. B. originally reads अस्मार्त, but corrects यस्मात्तत् ; while C. यः स्मार्त° for यस्मात्तत्°. ५. D. reads °लिङ्गेन चेदथ for °लिङ्गं नचेद्वदेत्. . D. reads आध्यादिषूपेक्षकस्य for आध्यादिषूपेक्षकस्य.

‘आधि-सीमा-बलधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति’ ॥

(म. स्मृ. ८. १४९)

इति । श्रोत्रियग्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अत एव

कात्यायनः—

‘ब्रह्मचारी चरेत्कश्चिद्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं वसेन्नरः ॥

समावृत्तो ऽव्रती कुर्यात्स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगस्तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिल्पविद्यार्थिनां चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैवां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते’ ॥

इति । धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं तस्य

विषयविशेषे सङ्कोचमाह मरीचिः—

‘धनं बाह्यालङ्करणं याचितं प्रीतिकर्मणा ।

चतुः पञ्चाब्दिकं देयं अन्यथा हानिमाप्नुयात्’ ॥

इति । अत्रापवादमाह मनुः—

१. C. and D. read आधिः सीमा for आधि-सीमा°. २. C. reads यत् for षट्°. ३. B. originally reads अन्यार्थी, but corrects अर्थार्थी. ४. C. reads वसन् and D. चरेत् for वसेत्. ५. C. B. originally read बहुभिः, but correct बन्धुभिः. ६. C. reads °श्चैव for °श्चैषां. ७. A. in margin reads तत्त°; while B. originally reads तत्त°, but corrects भवेत्. ८. A. and B. originally read धेनु° for धन°; while C. reads धनु°.

‘सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्चो यश्च दम्यः प्रयुज्यते’ ॥

(म. स्मृ. ८. १४६)

इति । याचितेष्वप्यपवादमाह व्यासः—

‘याञ्चाधर्मेण यद्भुक्तं श्रोत्रियै राजपूरुषैः ।
सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भोगेन हीयते’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अनागमन्तु यद्भुक्तं गृह-क्षेत्र-पणादिकम् ।
सुहृद्वन्धु-सकुल्यैश्च न तद्भोगेन हीयते’ ॥

इति । अहानौ कारणमाह स एव—

‘धर्मोऽक्षयः श्रोत्रियस्य अभयं राजपूरुषे ।
स्नेहः सुहृद्वान्धवेषु भुक्तमेतैर्न हीयते’ ॥

इति । कचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तेष्वप्येकदेशान्तरेषु प्रमा-
णम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रागमाश्च लिप्सिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते’ ॥

इति ।

१. D. reads वहदृष्टो for वहन्नश्चो. २. D. reads वदयः for दम्यः. ३. B. originally reads प्रयुज्यते and corrects प्रयुज्यते; while D. reads प्रभुज्यते for प्रयुज्यते. ४. B. originally reads ‘क्षेत्रापणं’, but corrects क्षेत्र for क्षेत्रा; while C. reads ‘क्षेत्र-पणं’ and D. ‘क्षेत्रापणं’ for ‘क्षेत्र-पणं’. ५. C. substitutes ‘भुक्तं’ for ‘बन्धुं’. ६. C. reads ‘सुकुल्यैः’ for ‘सकुल्यैः’. ७. D. reads हानौ for अहानौ. ८. D. reads धर्मक्षयः for धर्मोऽक्षयः. ९. D. reads श्रोत्रिये स्यात् for श्रोत्रियस्य. १०. C. reads भुक्तेष्वेतेन and D. भुक्तान्येतानि for भुक्तमेतैर्न. ११. D. reads ‘भोगे’ for ‘भोगो’. १२. C. and D. read प्रत्येकं for ‘व्यप्येकं’. १३. B. originally and D. read लेखिताः for लिप्सिताः. १४. C. reads सर्वेषां तत् for सर्वे भक्ताः.

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

अथ भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति बृहस्पतिः—

‘स्थावरस्य तथोऽऽख्यातं लाभ-भोग-प्रसाधनम् ।

प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषो दैविकी क्रिया’ ॥

इति । प्रमाणं दिव्यव्यतिरिक्तं लिखितादि प्रमाणं विव-

क्षितम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. २. २२)

इति । दिव्यान्युद्दिशति बृहस्पतिः—

‘तुलांऽग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः ।

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थे महात्मभिः’ ।

इति । शङ्खः—

१. C. and D. read तदा° for तथा°. २. C. and D. read पादे for वादे.
३. C. and D. read न दोषो for निर्दोषा. ४. in D. The following is omitted, as—

प्रमाणं दिव्य व्यतिरिक्तं लिखितादि प्रमाणं विवक्षितम् ।

अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते’ ॥

५. C. and D. read घटो for तुला. ६. B. originally reads पञ्चकम्, but corrects पञ्चमः. ७. B. originally reads चैव, but corrects प्रोक्तः. ८. A. in margin and D. originally read धर्मजं, but B. corrects धर्मकं. ९. D. reads पुष्करार्थं for दुष्करार्थं. १०. B. originally and C. read महात्मने; while B. corrects महात्मभिः.

‘तत्र दिव्यं नाम तुला धारणम् । विषाशनमग्निप्रवेशः ।
लोह धारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च शपथान्कारयेत्’ ।

इति । शपथाश्च बृहस्पतिना दर्शिताः—

‘सतां वाहन-शस्त्राणि गो-बीज-कनकानि च ।

देव-ब्राह्मणपादाश्च पुत्र-दारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ता अल्पार्थे सुकराः सदा’ ॥

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘इष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च शपथान्कारयेत्’ ।

इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे
प्रयोक्तव्यानि । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘तुलाम्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि’ ॥

(या. स्मृ. २. १९)

इति । एषामग्निशब्देन तप्तायःपिण्ड-तप्तमाष-तप्तफा-
लाश्च गृह्यन्ते । ननु—

‘कोशमल्पेऽपि दापयेत्’ ।

इति । स्वल्पाभियोगे कोशः स्मर्यते । सत्यम् । कोशस्य
तुलादिषु पाठः सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न महाभि-
योगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्खाभियोग एव
प्राप्तिः स्यात् ।

१. A. सभ्यांश्च for अन्यांश्च. २. B. originally and D. read सत्यं for सतां, but B. corrects सतां. ३. B. C. read तुलाम्यापो for तुलाम्यापो. ४. C. reads ऽभियोक्तरि for ऽभियोक्तरि. ५. C. reads °पट्टालाश्च for °फालाश्च; while B. substitutes °तण्डुलाश्च. ६. C. and D. read न भुक्ता for ननु. ७. C. omits कोशः स्मर्यते । सत्यम् and D. स्मर्यते । सत्यम्.

‘ अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तन्दुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः’ ॥

इति स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः
तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न
स्यात्तदा एतानि दिव्यानि न देयानि । तथा च नारदः—

‘ शीर्षकस्थो यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते’ ।

(ना. स्मृ. ३. २९७)

इति । दिव्यदाने नियममाह पितामहः—

‘ अभियोक्ता शिरस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः’ ॥

इति । अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्य नियमस्यापवादमाह
याज्ञवल्क्यः—

‘ रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः’ ॥

(या. स्मृ. २. ९६)

इति । नारदोऽपि—

१. C. substitutes नियोक्ता for अभियोक्ता. २. D. omits this न. ३. A. originally B. in correction and C. read शिष्टावर्ति for शीर्षकस्थो. ४. D. reads तु for न. ५. A. in marginal reading and B. originally read कीर्तयेत् for कीर्त्यते, but B. corrects कीर्त्यते. ६. C. reads अवियुक्ताय for अभियुक्ताय. ७. C. reads नित्यस्य नियमस्य वा for दिव्यं दिव्यविशारदैः. ८. D. reads दातव्यं नान्यस्येति for दातव्यमित्यस्य.

‘परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः’ ॥

इति । कचिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं देयमित्याह

कात्यायनः—

‘पार्थिवैः शङ्खितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

शङ्खाशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरोविना ॥

लोकापवाददुष्टानां शङ्खितानां च दस्युभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि न शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शङ्खासु शिरःकोशे कल्पयेच्च कदाच न ।

अशिरोसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्’ ॥

इति । विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति सङ्घ-

हकारः—

‘घटादीनि विषान्तानि गुर्वर्थेषु च दापयेत्’ ।

इति । पितामहः—

‘अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तन्दुलाश्चैव कोशश्च शङ्खास्वेतौ नियोजयेत्’ ॥

इति । कात्यायनः—

१. A. and B. originally read ईश्वरानितरः and both in margin substitute यः for रः for इतरानितरः. २. C. reads शिरोवेनाऽपि and D. अशिरो भेदेनापि for शिरोविनाऽपि. ३. B. originally reads आत्म° and corrects शङ्ख°; while D. reads शाखा° for शाङ्का°. ४. C. and D. substitute तु for च. ५. D. reads नो for न. ६. C. reads विद्वगुः for वै भृगुः. ७. D. reads शोके for कोशे. ८. D. reads कल्मषेन for कल्पयेच्च. and C. कल्पयेत्. ९. A. B. D. do not mention this.

‘शङ्का-विश्वास-सन्धाने विभागे रिक्थिना सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्’ ॥

इति । पितामहोऽपि—

‘विलम्बे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च ।
एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिश्चित्तशुद्धये ॥
शिरस्थायिविहीनानि दिव्यादीनि विवर्जयेत् ।
घटादीनि विषान्तानि कोश एको शिरःस्मृतः’ ॥

इति । धनतारतम्येन दिव्यस्य व्यवस्थामाह बृहस्पतिः—

‘विषं सहस्रेऽप्यहते पादोने च हुताशनः ।
विभागोने तु सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा ॥
चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।
त्रिशते तन्दुलं देयं कोशश्चैव तदर्धके ॥
शते हते निन्दुते वा दातव्यं धनशोधनम् ।
गोचोरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः फालं प्रयत्नतः ॥
एवं संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीक्षकैः’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

१. C. reads विष्णुना for रिक्थिना. २. B. originally reads चित्तं चित्त-
विशुद्धये, but corrects विद्वद्भिश्चित्तशुद्धये; while C. परिशुद्धये and D. शुद्धि-
वृद्धये respectively for चित्तशुद्धये. ३. D. reads शिरस्थोऽपि for शिरस्थायि°. ४.
C. reads दिव्यानि for दिव्यादीनि. ५. C. reads विविधानि यत् and D.
विवर्द्धयेत् for विवर्जयेत्. ६. D. reads स्थितः for स्मृतः. ७. D. reads
उपाकृते for उपहृते. ८. C. and D. read सर्वे for अर्द्धे. ९. D. reads
एकाशिरःस्मृतः for चैव तदर्धके. १०. D. reads निकृते for निन्दुते. ११. B.
originally and D. read सस्ये for सभ्यैः, but B. corrects सभ्यैः.

‘ ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।
 अशीतिस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
 षष्ठ्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
 त्रिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तन्दुलाः ।
 तदर्द्धार्द्धस्य नाशे तु स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥
 तदर्द्धार्द्धस्य नाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः ।

इति । विष्णुरपि—

‘ सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । (७)
 तत्र कृष्णलोने शुद्धम् । (८)
 दूर्वाकरं शापयेद्विकृष्णलोने । (९)
 तिलकरं त्रिकृष्णलोने । (१०)
 रजतकरं चतुः कृष्णलोने । (११)
 सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने । (१२)
 शिरोद्धृतमहीकरं द्विगुणैर्ज्यैः । (१३)
 यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य । (१४)

१. A. in margin B. originally read शतनाशे, but B. corrects शतमाने and D. in margin and C. both read शतहाने for शतमाने. २. D. reads विषं for जलं. ३. C. reads चत्वारिंशे च, and D. चत्वारिंशतिके for चत्वारिंशति वै. ४. B. originally reads त्रिंशत्, but corrects त्रिंशत्. ५. D. reads देयं for स्पृशेत्. ६. C. reads °लोहेन for °लोने. ७. D. reads दूर्वा-
 कुरैः for दूर्वाकरं. ८. C. reads द्विकृष्णलेन for द्विकृष्णलोने also wherever
 this form (°लोने) occurs C. reads °लेन for that. ९. D. inserts the
 word सीरव्रतं before शिरोद्धृतमहीकरम् and reads सीरो° for शिरो°. १०. C. and D. read यथाविहिता for यथाभिहिता. ११. C. reads वैश्यः
 for वैश्यस्य.

त्रिगुणैर्ऽथै राजन्यस्य । (१५)

कोशवर्जं चतुर्गुणैर्ऽथै ब्राह्मणस्य । (१६)

इति । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

‘ निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।

ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात्कोशपानमतः परम् ’ ॥

इति । निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थांशो यो मुद्रामुद्रितः
प्रतिपाद्यते । तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् ।

‘ ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां ’ ।

इति । यदुक्तं तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः—

‘ लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्र-रूप्य-सुवर्णान्ताः प्रवक्ष्याम्यविशेषतः ॥

जांलांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।

ता राजसर्षपस्तिलस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥

सर्षपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ’ ।

इति । कृष्णलो गुञ्जा ।

‘ पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ॥

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः ।

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥

१. C. and D. omit this word. २. C. reads शेषः for विशेषः ३. C. and D. read विप्रे for निष्के. ४. D. reads रूप्यं for पुष्यं or पुष्पं. ५. C. and D. read सुवर्णानां ताः for सुवर्णान्ताः. ६. C. and D. read अशेषतः for अविशेषतः. ७. C. omits this whole line together with 10 following lines.

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।

(म. स्मृ. ८. १३१-१३७)

इति । त्रैसरेणुसंज्ञा पुराणे दर्शिता-

‘ अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत् ।

त्रसरेणुः स विख्यातस्ततः करक उच्यते ’ ॥

इति । माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णल-
शब्दस्तु कर्षाशीतिभागवाची माषपंचमांशस्य कृष्णलत्वात् ।
सुवर्णशब्दस्तु काञ्चनकर्षवचनः । पण-कार्षापण शब्दौ पलच-
तुर्थांशस्य ताम्रद्रव्यस्य नामधेये । पुराण-धरण शब्दौ पलद-
शमांशस्य नामनी । कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य
माषसंज्ञा । निष्क-शतमानशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तते ।
अतएव रूप्यसंज्ञाधिकारे याज्ञवल्क्य आह-

१. This sentence and the following verse is omitted from C. D.;

२. D. reads °पण तृतीय° for °शीति° . ३. A. and B. read पंच माषत्वात्
for माषपंचमांशस्य कृष्णलत्वात्; while D. wrongly substitutes कर्ष° for
कृष्णल°. ४. for, this and the following four sentences C. has the
following माषपंचमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामानि, कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्य-
द्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमानशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तते, also for the
above mentioned five sentences D. has the following, रूप्यद्रव्यस्य नामानि
कर्षवचनमस्ति । कार्षापणशब्दौ पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नामधेये पुराण-ध-
रणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामानि. कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्र-
व्यस्य माषसंज्ञा, । निष्कशतमाषशब्दे एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तते. both these are
not consistant with manus above quoted verses where description is
this. ५. C. reads °संख्या° for °संज्ञा°.

‘ शतमानं तु दशभिर्धरैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाः चत्वारः ’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६४—३६५)

इति । बृहस्पतिस्तु सुवर्णशब्दस्यार्थान्तरमाह—

‘ ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ॥

स एव चान्द्रिकां प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानका ।

ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह—

‘ पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ’ ।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति । राज्ञतोऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः—

‘ कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते ’ ।

इति । व्यासस्तु सुवर्णनिष्कस्य परिमाणमाह—

‘ पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात्सुवर्णानां चतुर्दश ।

एवं निष्कप्रमाणं तु व्यासेन परिकीर्तितम् ’ ॥

इति । अत्र मनूक्तप्रमाणान्तरमाषादिद्रव्यं दिव्यदण्ड-
व्यतिरिक्तविषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च
बृहस्पतिः—

१. D. wrongly reads धराचैः for धरैः. २. D. omits तु ३. D. reads कर्षकः for कार्षिकः. ४. B. originally reads चण्डिका for चान्द्रिका. ५. D. reads धातका for धानका. ६. D. substitutes तत् for ताः. ७. D. reads राजते for राजतो. ८. D. reads रौप्ये प्रवर्तते; while C. substitutes प्रवर्तकः for प्रवर्तते. ९. C. and D. read स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश. १०. A. B. read यत्र for अत्र. ११. A. B. omit दिव्यं; while C. and D. omit द्रव्यं.

‘संख्या रश्मिरजोमूर्ता मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥
कार्षापणसहस्रं तु दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः’ ॥

इति । जातिभेदेनापि दिव्यव्यवस्थामाह नारदः—

‘ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः’ ।

(ना. स्मृ. ३. ३३४— ३३५)

इति । अनित्या चेयं व्यवस्था—

‘सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषं वर्ज्यं द्विजोत्तमे’ ।

इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना
व्यवस्थापनीयम् । तदाह नारदः—

‘कृषीणान् दीनान् सत्वहीनान् पतितांश्चादितान्नरान् ।
बाल-वृद्ध-स्त्रियोऽन्धांश्च परीक्षेत घटे सदा ॥
स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
घट-कोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥
न मज्जनीया स्त्री बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥

१. C. and D. read °भूत्वा. २. C. reads अन्यनिमित्तविषया for अनित्या चेयम्. ३. D. reads दिव्य° for विषं. ४. C. reads कृषीबादीनां; while D. reads कृषीवानुन्मत्तबाधिरान् for कृषीबान्दीनान्सत्वहीनान्. ५. C. reads °स्त्रियो येषां; while D. °स्त्रिय एषां for स्त्रियो-ऽन्धांश्च. ६. D. reads अतस्तासां for अन्तस्तत्त्वं. ७. C. reads सज्जनीया for मज्जनीयाः. ८. C. reads यो मांसो for पुमांसो.

सोहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विषेणं विशोधयेत् ॥

(ना. स्मृ. ३. ३१-३१६)

इति । कात्यायनः—

‘ नै लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नांबुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्याच्च न क्वचित् ॥
तन्दुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनां मुखरोगिणाम् ’ ।

इति । पितामहोऽपि—

‘ कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्त-श्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘ पण्यस्त्रीणां व्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ मातृ-पितृ-द्विज-गुरु-वृद्ध-स्त्री-बालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रशमनां तु मन्त्र-योगक्रियाविदाम् ।
वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

१. C. reads साहसेऽप्यागते नित्यं; while D. reads सहसाऽप्यागतानेतान्.
२. D. reads विशेषं for विषेण. ३. C. reads बलेन for न लोह°. ४. C. reads °सेविना for सेविनाम्. ५. C. and D. read तन्दुले for तन्दुलैः. ६. B. originally reads विद्युञ्जीत, but corrects नियुञ्जीत. ७. B. originally reads मद्यपस्त्री°, but corrects पण्यस्त्रीणां; while D. यद्वाप्यस्त्री° for पण्यस्त्रीणां. ८. C. reads प्राज्ञा for प्राज्ञैः. ९. A. in margin and B. originally read प्रसवानां, but in correction B. reads प्रशमनां. १०. C. and D. read °जातीनां, for °जातानां.

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्दितेष्वेव यत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः' ॥

इति । यच्च पितामहेनोक्तम्—

‘सत्रतानां कृशाङ्गानां बाल-वृद्ध-तपस्विनाम् ।

स्त्रीणां तु न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते’ ॥

इति तदग्र्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘धनदारापहाराणां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत्’ ।

इति तत्तैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतस्तु वर्णविषये विशेषमाह—

‘राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ॥

कोश-तन्दुल-धर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ।

पुत्र-दारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्’ ॥

इति । दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः—

१. C. and D. read निन्द्येष्वेव तु for निन्दितेष्वेव. २. C. reads धातूनां for साधूनां. ३. A. originally reads नश्यन्ति for न सन्ति. ४. C. reads यत्तु for यच्च; while D. reads यदपि. ५. D. reads अस्पृश्यधनदाराणां स्तेयानां; while B. substitutes ंसासानां and C. ंसानानां for ंदाराणां. ६. B. originally reads संख्यायोग्येषु, but corrects संशये तेषु; while, D. reads संशयेषु न for संशये तेषु. ७. C. reads सुवर्ण° for वर्ण°.

‘चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

अग्निं शिशिर-हेमन्त-वर्षास्वपि च दापयेत् ॥

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्’ ।

इति । नारदोऽपि—

‘अग्निः शिशिर-हेमन्त-वर्षासु परिकीर्तितः ।

शरद्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृपः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २५४—२५९.)

इति । विष्णुरपि—

‘स्त्री-ब्राह्मण-विकला-ऽसमर्थ-रोगिणां तुला देया । सा च न
वाति वायौ । न नास्तिकस्य । न च कुष्ठयसमर्थ-लोह-कारा-
णामग्निर्देयः । न शरद्रीष्मयोश्च । ‘न कुष्ठि-पैत्तिक-ब्राह्मणानां
विषं देयम् । प्रावृषि च । न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां
श्वासकासिनामम्बुजीविनां न चोदकं हेमन्त-शिशिरयोश्च ।
नास्तिकेभ्यः कोशं न देयम् । न देशे व्येयाध्युपसृष्टे च’ ।

इति । पितामहोऽपि—

१. D. reads सार्वत्रिकः for सर्वर्तुकः. २. C. reads चाति for वाति. ३. C. omits this line; while D. replaces तथा for अग्निं. ४. C. reads नोपसिद्धिः. for तोयसिद्धिः; while D. reads कोशसिद्धिः for तोयसिद्धिः. ५. C. reads न गते for न वाति. ६. A. B. C. do not insert this word. ७. D. reads असद्धर्मलोहकारिणाम् for न च कुष्ठयसमर्थलोहकारिणाम्. ८. C. and D. read न. ९. D. only reads this न. १०. C. and D. read न. ११. B. and C. read कुष्ठव्याधिमारकोपसृष्टानां for न कुष्ठि-पैत्तिक-ब्राह्मणानां; while D. कुष्ठव्याधिमारकोपसृष्टेऽश्च.

‘पूर्वाण्हेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्निं च धटो भवेत् ।
मध्यान्हे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सतां ॥
दिवसस्य तु पूर्वाण्हे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम् ’ ॥

इति । दिव्यदेशानाह पितामहः—

‘प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ’ ॥

इति । इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अत
एव नारदः—

‘सभा-राजकुलद्वार-देवायतनचत्वरे’ ।

(ना. स्मृ. ३. २६५)

इति । अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति
कात्यायनः—

‘दण्डस्थानेऽभिशास्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः’ ॥

इति । दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः—

‘अदेशकाले दत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
व्यभिचारं सदार्येषु कुर्वन्ति हि न संशयः’ ॥

इति । वासो जननिवासः । तस्माद्वहिर्निर्जने^१ प्रदेश इति
यावत् । तथा च पितामहः—

१. B. originally reads ऽग्नीप्सया for ऽग्नीप्सता. २. D. reads °शस्त्रानां for °शस्तानां. ३. C. and D. read °काल° for °काले. ४. C. and D. read कुर्वन्तीह for कुर्वन्ति हि. ५. C. and D. read °निर्जन° for निर्जने.

‘ प्रेत्यक्षं दापयेद्विव्यं राजा अधिकृतोऽपि वा ।

ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च’ ॥

इति । दिव्ये साधारणेतिकर्तव्यतामाह स एव—

‘ दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।

तत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।

एहोहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥

सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्य-मरुद्गणैः ।

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्’ ॥

इति । धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसाधारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः—

‘ इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं चापि दक्षिणे ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

१. The following portion is not found in C. and D:—

‘ प्रेत्यक्षं दापयेद्विव्यं राजा अधिकृतोऽपि वा ।

ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च’ ॥

दिव्ये साधारणेतिकर्तव्यतामाह स एवः—

२. A. and B. read गजा व्याधि° for राजा अधि°, but it seems to be incorrect. ३. A. and B. read सूतवतां for श्रुतवतां, but सूतवतां does not give good meaning here. ४. A. and B. read पितामहः—for स एव. ५. After this word. A. B. C. add इति. ६. C. substitutes तत्र for ततः. ७. A. B. C. read तेन for ऽनेन. ८. C. and D. read दक्षिणे तथा for चापि दक्षिणे.

कुबेरस्तु सुवर्णाभो ऽप्यग्निश्चापि सुवर्णभः ।
 तथैवं निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥
 धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवाऽनिलो नलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम् ।
 धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणेशौ भगस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुर्जघन्यो जघन्यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्यानामभिः परिकीर्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥
 वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ।
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
 स्थाणुर्भगैश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेन्द्राणी चामुण्डा गणसंयुता ।
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥

१. C. reads सुवर्णभाः; while D. ऽऽर्यसुवर्णभाः for ऽपि सुवर्णभः. २. C. and D. read तत्रैव for तथैव. ३. D. reads ताम्रः for धूम्रः. ४. D. reads धर्मो for धरो, but it seems to be incorrect, because the name of वसु is धर, but not धर्म. ५. D. reads यथाक्रमम् for तथायनम्. ६. D. reads अजयो यो for अजघन्यो. ७. D. reads भवश्च for भगश्च. ८. D. adds तु after निर्ऋतेः.

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
 प्राणः प्राणेश-जीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
 धर्मस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चाध्यादिकं क्रमात् ॥
 अध्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारंगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ।
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥

इति । प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहान्तं प्रणव-
 मुच्चार्य समिदाज्य-चरुन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

‘अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥

इति स्मरणात् । एतत्सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् ।

तदाह नारदः—

१. A. in marginal reading and B. originally read प्राणापानौ च for प्राणः प्राणेश°. २. A. in marginal reading reads यमस्य; while C. धनस्य and D. धटस्य for धर्मस्य. also B. originally reads यमस्य for धर्मस्य. ३. A. in marginal reading and B. originally read स्थानान्यायतनं for स्वनाम्ना पूजनं. ४. C. and D. read पाद्यादिकं for चाध्यादिकं; while A. in marginal reading and B. originally substitutes नथा for क्रमात्. ५. C. reads देवानां for अंगानां. ६. A. B., C. and D. निवेद्यान्ते, but it seems incorrect form. ७. C. reads °पाठकैः for °पारंगैः. ८. C. reads घृतम् for स्मृतम्.

‘अहोरात्रोषिते^१ स्नात आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्वाण्हे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २६८.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृप-ब्राह्मणसन्निधौ’ ॥

(या. स्मृ. २. ९७)

इति । पितामहोऽपि—

‘त्रिरात्रोपोषितायैव एक रात्रोषिताय वा ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे’ ॥

इति । अयं चोपवासविकल्पो बलवदबलवद्विषयतया
द्रष्टव्यः । होमानन्तरं पितामहः—

‘यं चार्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम्’ ॥

इति । मन्त्रस्तु—

‘आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्’ ॥
इति । अयं च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

‘एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्’ ।

१. A. and B. read °स्थितः स्नातः for °षिते स्नाते; while D. °षितः स्नात्वाऽऽर्द्रवासाः स मानवः. २. D. reads सचैल° for सचैलं. ३. D. reads देव° for नृप°. ४. C. omits अबलवत्°. ५. D. reads यत् for यं; while D. originally reads यस्यार्द्धम् for यं चार्थम्. ६. C. reads अभियुक्तं for अभियुक्तः. ७. C. and D. read लिखितं for लिखित्वा. ८. C. and D. substitute च for तु. ९. C. and D. read इमं for एवं.

इति पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् ।
तथा च स एव—

‘ ऋत्विक्पुरोहिता-ऽऽचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः—

‘ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इंद्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ सभा-राजगृहद्वार-सुरायतनचत्वरे’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २६५.)

‘ विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डाल-वायसैः ॥

कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।

पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः’ ॥

इति । धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः—

‘ चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरं तु तयोर्हस्तो भवेदध्यर्द्धमेव वा ॥

छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः’ ॥

इति । नारदः—

‘ खादिरीं कारयेत्तत्र निर्ब्रणां शुक्लवर्जिताम् ।

शिंशिपा तदभावे तु सालां वा, कोटरैर्विना ॥२६४॥

अर्जुनस्तिलकोऽशोकस्तिमियो रक्तचन्दनः ।
 एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥२६६॥
 ऋज्वी धटतुलाकार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
 चतुरस्त्रा स्त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः' ॥२६३॥
 (ना. स्मृ. ३. २६३-२६५)

इति । पितामहः—

‘कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।
 हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि’ ॥

इति । व्यासः—

‘हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।
 षड्भुस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ’ ॥

इति । पितामहोऽपि—

‘तोरणे तु तयोः कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 धटादुच्चैतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधामुखौ ।
 मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ’ ॥

इति । नारदः—

‘शिक्यैर्द्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

१. D. reads शमीयो for °स्तिमियो. २. A. in margin and B. originally reads मुद्रकयोः, but B. corrects मुण्डकयोः; while C. reads उत्तंकयोः for मुण्डकयोः. ३. C. reads ऊर्ध्वतरे for उच्चतरे. ४. C. and D. substitute तु or च. ५. D. reads मृदतौ for मृण्मयौ. ६. A. and B. in correction and C. read शिरो° for शिक्य°. ७. B. originally reads समासाद्य, but corrects समासाद्य.

धारयेदुत्तरे पाद्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पिटकं पूरयेत्तत्र इष्टकायां सुलोष्टकैः' ॥

(ना. स्मृ. ३. २७१—२७२)

इति । पितामहः—

‘ एकस्मिन्तोलेयेन्मर्त्यं अन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टका-भस्म-पाषाण-कपालास्थिविवर्जिताम्' ॥

इति । अत्र मृत्तिकेष्टका-ग्राव-पांसूनां विकल्पः । समता निरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः—

‘ परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो धटः ।

उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ॥

धटं तु कारयेन्नित्यं पताका-ध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽग्नेन मन्त्रवित् ॥

वादित्र-तूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः' ।

इति । अत्र विशेषमाह नारदः—

१. C. reads तस्मिन् for तत्र; while D. पुरतस्तस्मिन्निष्टका-पांसुलोष्टकम् for पूरयेत्तत्र इष्टकायां सुलोष्टकैः. २. C. reads लोकयेत्; while D. रोपयेत् for तोलयेत्. ३. D. 'विवर्जिते; while C. 'विवर्जितान्, but both seem incorrect. ४. C. reads तुलायां तु for तुलामान°. ५. D. reads कार्यं for कार्यः. ६. C. reads अवलम्ब्य for अवलम्ब°. ७. B. reads लभते; while D. reads स्रवते for प्लवते. ८. B. and C. read अवतार्य तु; while D. अवतारयेत् for अवतार्य तु. ९. D. reads वाद्येन for वादित्र°.

‘रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत्’ ॥

इति । इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् ।

तदाह पितामहः—

‘धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन शास्त्रवित् ।

त्वं धटं ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं ढकारात्कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयते यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥

त्वमेव धटं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं मानुषस्तोऽल्यते त्वयि ॥

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि’ ॥

इति । शास्त्रावत् प्राङ्निवाकः । ततः संशोध्यः तुलामा

मन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥

त्वं तुले सत्यधर्मासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥

१. C. reads शिख्यां तु for शिष्टांश्च. २. D. reads चैवं for चैव. ३. B.

originally reads मन्त्रवित् for शास्त्रवित्. ४. D. reads भावयसे for भावयते.

५. C. reads संशयं तस्माद्धर्मतः स्थातुमर्हसि; while D. संशयं तस्मात् धर्मतश्छे

त्तुमर्हसि for संशयादस्माद्धर्मतत्त्वात्तुमर्हसि. ६. A. and B. read शोध्योऽपि

for संशोध्य. ७. D. reads आमन्त्रयेत् for आमन्त्रयेत्. ८. D. reads

‘धामा’ for ‘धर्मा’.

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद्भूमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥

(या. स्मृ. २. १००-१०२)

इति । ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शोध्यं
पुनरारोपयेत् । तथा च नारदः—

‘समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयन्नरम् ।

निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २७६)

इति । समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः—

‘ब्रह्मघ्नानां स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा’ ॥

इति । पुनरारोपणानन्तरं नारदः—

‘त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । (२७८)

त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वया ।

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि’ ॥

इति । देवा-ऽसुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।

‘सत्यसन्धो हि भगवान् शुभाशुभविभावनः ।

१. D. reads शुद्धिः for शुद्धः. २. C. and D. read समयं for समयैः.
३. D. reads निहिते for निर्वाते. ४. D. reads ब्रह्मघ्नो ये. ५. C. and D.
read कृताः for स्मृताः. ६. B. C. D. read वृथा for मृषा. ७. D. reads
नानृतं for मानवः. ८. D. reads तदेवं for तदेनं. ९. C. and D. read
सत्यसन्धोऽसि for सत्यसन्धो हि. १०. A. in margin and B. originally
read °विभावकः; while B. corrects °विभावनः, also D. reads °विभावतः.

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. २७८, ३. २८०).

इति । तदनन्तरं पितामहः—

‘ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाड्यः पञ्चविज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणोः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

तेषां वचनतो गम्यः शुद्ध्यशुद्धिविनिर्णयः’ ।

इति । आरोपितं च विनाडीपंचकं यावत्तावत्तथैव स्थाप-
येत् । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विनाडिका ।
उक्तं च—

‘दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका’ ।

इति । शुद्ध्यशुद्धिविनिर्णये कारणमाह नारदः—

‘तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २८३)

इति । व्यासः—

१. C. and D. read ब्राह्मणश्रेष्ठाः for ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः, २. C. reads एतेषां वचनैः for तेषां वचनतः. ३. C. and D. read शुद्ध्यशुक्ति° for शुद्ध्यशुद्धि°. ४. A. in marginal reading, and B. originally read °गुर्वर्णकः but B. corrects °गुर्वक्षरः; while this sentence does not appear in A. B. and C.; ५. C. reads विनाडिका, but it seems incorrect. ६. C. reads कारणाभावम् for °कारणम्. ७. A. and B. read विशुद्धिः for विशुद्धः.

‘अधोगतो न शुद्धोत्तु शुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।
 समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहता ॥
 शिक्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च भूयश्चारोपयेन्नरम् ।
 एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः’ ॥

इति । शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः—

‘तुला शिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विवर्णं व्यस्तलक्षणम् ।
 यदा वायुप्रणुन्नं वा चलत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
 निर्मुक्तः सहसा वा ऽपि तदा नैकतरं वदेत्’ ।

इति । अयमर्थः—यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक्चलितौ,
 यदा च समताज्ञानार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना
 प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते, यदा च तुला दोलाधारकेण
 हठात्प्रमुच्यते तदा जयं पराजयं वा न निश्चिनुयादिति ।
 राज्ञः कर्तव्यमाह पितामहः—

‘सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धं रूढं प्रपूजयेत् ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥
 एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
 महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते’ ॥

इति धटविधिः ।

१. A. and B. read अधोगतिः; while C. अधोगते for अधोगतो
 २. C. and D. wrongly read शिरच्छेदे for शिक्यच्छेदे. ३. D. reads विषमं
 व्यस्तं for विवर्णं व्यस्तं. ४. B. originally reads यथा and C. and D.
 वा सुप्रणुन्ना वा चलेत्पूर्वं. ५. A. and B. read तुलितौ for तुलामभागौ.
 ६. D. omits 'दोला'. ७. D. reads विनिश्चेतुं शक्यात् for निश्चिनुयात्.
 ८. A. and C. read शुद्धरूढं; while B. originally शुद्धरूढं and in
 correction शुद्धरूढं for शुद्धं रूढं.

अथाग्निविधिः ।

तेन प्रजापतिः—

‘अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।

सप्तमं सोमदैवत्यं अष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरग्निः पर्युक्षितानि च ॥

द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलीनां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः’ ॥

इति । तत्र नवमं मण्डलमपरिमिताङ्गुलिप्रमाणकम् । तद्वि-

हायाष्टभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलिप्रमाणै-

रङ्गुलीनां द्विहानां षट्पञ्चाशत्समधिकं शतद्वयं सम्पद्यते ।

अङ्गुलिप्रमाणं च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला’ ॥

इति । अत्र च गम्यानि सप्तैव मण्डलानि ।

१. C. and D. omit this. २. C. originally reads यथाशास्त्रप्रचोदयात्
for कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः. ३. D. reads मण्डलं परिमिताङ्गुलं.

‘स तेमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. १०६.)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि—

‘हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निवाकसमीरितः ।

स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि ब्रजेत्सप्त त्वजिम्हगः ॥

असम्भ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽनलंप्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥२९७॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ॥२९९॥

मण्डलं चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः’ ॥२९७॥

(ना. स्मृ. २९५—२९७)

इति । अग्निविसर्जनं नवमे मण्डले कार्यम् । तथा च

पितामहः—

‘अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः’ ॥

इति । अयसः पिण्डपरिमाणमाह पितामहः—

‘असंयतं चालहीनं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डं तु तापयेदग्नावष्टाङ्गुलमयोमयम्’ ॥

इति । आद्यमण्डलादक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्नये पवमा-

नायेति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् ।

१. C. does not insert सतमादाय सप्तैव मण्डलानि. २. A. and B. read अतो and D. यतो for ततो. ३. A. originally and B in correction and C. read स्वोन्नतं; while D. सोष्टमं for सोऽनलं. ४. A. and B. read तापयेत् for पातयेत्. ५. C. and D. read विसर्गश्च for विसर्जनं and कार्यः for कार्यम्. ६. D. substitutes ततः for बुधः. ७. A. and D. read अथ for अयसः. ८. B. originally reads असहीनं समं कृत्वा and in margin gives असत्यन्तु समं कृत्वा; while D. आयसन्तु for असंयतं. ९. C. reads समं मंडलं and D. प्रथममंडलात् for आद्यमण्डलात्.

‘शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ धृतमष्टोत्तरं शतम्’ ।

इति स्मरणात् । तस्मिन्नेवाग्नावयःपिण्डं लोहकारेण ताप-
येत् । तदाह नारदः—

‘जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चापि कर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाऽयोऽग्नौ तु तापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरंजितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्ब्रतः ॥

तृतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्’ ।

(ना. स्मृ. ३. २८८—२९०)

इति । लोहशुद्ध्यर्थमवितप्तमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्यो-
दके निक्षिप्य पुनः सन्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन्तापे
वर्तमाने धर्मावाहनादिग्रहणान्तं पूर्वोक्ताविधिं विधाय पिण्ड-
स्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयीत । मन्त्रांश्च नारदेन दर्शिताः—

‘त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः पञ्चयज्ञेषु हूयसे ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां तथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यते ॥

१. D. omits शान्त्यर्थं जुहुयाद्. २. C. reads वापयेत्. ३. C. and D.
read °आग्नि° for °आपि. ४. A. in margin reads सुरार्चितम् and सुरक्षितम्
and originally सुरार्जितम्; while B. originally सुरक्षितम् and in correction
सुरार्पितम् for सुरंजितम्. ५. C. and D. read शुचिर्द्विजैः for शुचिर्ब्रतः.
६. C. reads °वाहनादिबन्धनं; while D. °वाहनादिमन्त्रण्डपं for °वाहनादि-
ग्रहणान्तं. ७. C. reads अभिमन्त्र्य for अभिमन्त्रयीत and D. reads अभिमं-
त्रयेत्. ८. C. reads सुरं तमन्त्राश्च for only मन्त्राश्च. ९. D. reads स्वं च
for पंच°.

पापेषु दर्शयाऽऽत्मानं अर्चिष्मान्भव पावक ।
 अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥
 त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमग्ने देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयादस्मात् धर्मतस्त्रातुमर्हसि' ॥

(ना. स्मृ. ३. २९१—२९५.)

इति । शोध्यकर्तव्यमाह हारीतः—

‘प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराद्गुलिः ।

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्' ॥

इति । नारदोऽपि—

‘आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्निमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ॥

हव्यं वहसि देवानां हुतः शांतिं प्रयच्छसि ।

प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव सर्व जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ।

व्यवहाराभिशस्तोऽहं वन्दे तिष्ठामि संशये ॥

तस्मान्मां संशयारूढं धर्मतस्त्रातु मर्हसि' ।

(ना. स्मृ. ३. २९—३.)

इति । अत्रादावेव ब्रीहिमर्दनेन शोध्यस्य करौ लक्षयेत् ।
 तदाह विष्णुः—

१. D. reads त्वमग्ने for त्वमेव. C. too this same. २. C. and D. read त्वमेव for त्वमग्ने. ३. C. reads सिद्धि° for शुद्धि°. ४. A. and B originally read धर्मेण स्यातु°, but in correction B. reads धर्मतस्त्रातु°. ५. this is omitted in B. C. D.

‘करौ विमर्दितव्रीही तस्यादावेव लक्षयेत्’ ।
(वि. स्मृ. १०. ११)

‘लक्षयेत्तस्य चिन्हानि हस्तयो रुभयोरपि ।
प्राकृतानि च गूढानि सत्रणान्यत्रणानि च ॥
हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्द्वंसपदानि तु’ ।
(ना. स्मृ. ३. ३०१).

इति । अग्निधारणात्पूर्वमेतानि ज्ञानार्थम् । तस्य शोध्यस्य-
करद्वयस्थितत्रणादिस्थानेषु अलक्तकादिरसेन हंसपदानि कु-
र्यादित्यर्थः । ततः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘करौ विमृदितव्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्’ ॥
(या. स्मृ. २. १०३.)

इति । पर्णानि च समानि कर्तव्यानि—

‘पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः’ ॥

इति स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्तव्यानि ।

‘वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः’ ।

इति नारदस्मरणात् । तथा सप्त शमीपर्णानि तथैव
दूर्वापत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतानश्वत्थपत्राणामुपरि न्यसेत् । तदुक्तं
स्मृत्यन्तरे—

१. D. reads विमृदितौ व्रीहिभिः for विमर्दितव्रीही. २. D. reads प्राकृ-
तानीव for प्राकृतानि च. ३. B. originally reads मूढानि, but in correction
गूढानि. ४. D. reads ०धारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं for धारणात्पूर्वमेतानि
ज्ञानार्थम्. ५. C. and D. read ०पर्णादि for ०त्रणादि. ६. C. reads
सप्तानि for समानि.

‘सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।

दूर्वायाः सप्तपर्णानि दध्यक्तांश्चाक्षतान्यसेत् ॥

इति । न्यसेत् दद्यात् । पुष्पाणि च विन्यसेत् ।

तदाह पितामहः—

‘सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षताः सुमनो दधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे’ ॥

इति तदश्वत्थपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्थपत्राणां मुख्य-
स्वमाह पितामहः—

‘पिप्पलाज्जायते बन्धिः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्बुधः’ ॥

इति । अनन्तरकर्तव्यमाह स एव—

‘ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छूनैः शनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेद्बुधः ।

भयार्तः पातयेद्यस्तु व्रणं च न विभाव्यते ॥

१. C. and D. omit the following.

‘सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।

दूर्वायाः सप्तपर्णानि दध्यक्तांश्चाक्षतान्यसेत् ॥

न्यसेत् दद्यात् । पुष्पाणि च विन्यसेत् ।

तदाह पितामहः—

पुनरारोहयेल्लोहं स्थितिरेषा दृढीकृता' ।

इति । यदा च दग्धादग्धसन्देहः तदाह नारदः—

‘यदा तु न विभाव्येतै दग्धाविति करौ तदा ।

ब्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारं तु मर्दयेत् ॥

मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।

शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिन्हेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्रान्यदग्निसम्भवम् ॥

यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थितः' ।

(ना. स्मृ. ३. ३०२-३.)

इति । यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत

तथाप्यशुद्धो न भवति । तदाह कात्यायनः—

, प्रज्वालेनाभिगृह्यस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयो न दापयेत्' ॥

इति । शुद्धः कालावधिमाह पितामहः—

‘ततस्तद्वस्तयोः प्रास्येद्व्रीह्यं यदि वा यवान् ।

निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्' ।

इति अग्निविधिः ॥

१. B. originally and D. read ऽऽरोपयेत् for ऽऽरोहयेत्. २. D. omit दग्धा°. ३. C. and D. read °वारांस्तु for °वारं तु. ४. C. reads विनिश्चितम्. ५. D. reads गोप्यः and B. originally मोच्यः for शोध्यः. ६. B. originally and C. read पत्राणि for ऽन्यत्रापि. ७. A. in margin and B. originally read विशुद्धस्तुस and D. substitutes स for तु for यो निरुद्धस्तु. ८. D. read यत्तु त्रासात्प्रज्वालनेन for यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया. ९. A. B. C. substitute अपि for न and D. योजयेत् for दापयेत्. १०. D. reads गृहीत्वान्यैर्यवैर्यवान् for ब्रीह्यं यदि वा यवान्. ११. C. and D. read निर्विकारे for निर्विकारो.

अथ जलविधिः ।

तत्र प्रजापतिः—

‘ तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।
 मण्डलं धूप-दीपाभ्यां कारयितुं विचक्षणः ॥
 शरान्सम्पूजयेद्भक्त्या वैष्णवं च धनुस्तथा ।
 मङ्गलैः पुष्प-धूपैश्च ततः कर्मसमाचरेत् ’ ॥

इति । धनुषः प्रनाणमाह नारदः—

‘ कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
 मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेषज्ञेयो धनुर्विधिः ॥
 मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
 हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥
 न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथा ’ ।

(ना. स्मृ. ३. ३०७.)

इति । अत्राङ्गुलिसङ्ख्या विवक्षिता । शरार्थायसाग्राः
 कर्तव्याः ।

१. B. originally, and D. read धर्म for धर्म्य. २. D. reads पूजयेत्तु for कारयेत्. ३. C. reads वैष्णवांस्तु तत for वैष्णवं च धनुः. ४. A. originally reads मंडलैः for मङ्गलैः. ५. B. originally reads पृथक् for एव and corrects एव. ६. D. substitutes च for तु. ७. B. originally reads शतं सार्धं and corrects शते सार्द्धे; while D. शतैनार्धे for शते सार्द्धे. ८. B. originally reads विवर्जिता and corrects विवक्षिता. ९. D. reads शायसाग्रा for आयसाग्रा. B. originally and E. also read as D. but B. corrects आयसाग्राः.

‘शरानप्यायसैरग्नैः प्रकुर्वीत विगुह्ये ।

वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्’ ॥

इति वाचनात् ॥ क्षेप्ताचाञ्च क्षत्रियः । तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा ।

तदाह पितामहः—

‘क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।

अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेदिति ॥

शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् ।

सर्पन्सर्पन्शरो यायादूरादूरतरं यतः ॥

इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वा भृशम् ।

विषमे वा प्रदेशे च वृक्ष-स्थाणुसमाकुले ॥

तरु-गुल्म-लता-वल्ली-पङ्क-पाषाणसंयुते’ ।

इति । तोरणं च मज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणो-

द्धितं कार्यम् । तदाह नारदः—

‘गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचिः’ ॥

इति । उपादेयानुपादेये जले विविनक्ति पितामहः—

१. A. and B. in marginal version read पिच्छेन च समायुक्तान्; while C. and D. शरैर्नायसापैश्च. for शरानप्यायसैरग्नैः. २. A. and B. in marginal reading has धनुषस्तान्शरांश्चैव; while C. वेणुकाण्डमयांश्चैव and D. धनुषस्तान्शरांश्चैव; while C. वेणुकाण्डमयांश्चैव and D.—

धनुषस्तान्शरांश्चैव सुदृढानिविर्वितयेत् ।

for वेणुकाण्डमयांश्चैव, and

वेणुकाण्डमयांश्चैवक्षेप्ताचसुदृढंक्षिपेत् ॥

३. D. reads क्षिपेत्शरान् for क्षिपेदिति. ४. C. reads यज्ञसर्पन् for सर्पन्सर्पन्. ५. B. originally reads पंचपल्लवसंयुतं, but corrects पङ्क-पाषाणसंयुते. ६. D. reads सज्जलं स्थानं for तज्जलस्थानं. ७. C. reads भूमिभागसमसुरा while D. भूमिभागसमे शुचौ for भूमिभागे समे शुचिः. ८. D. reads देयजले for देवे जले.

‘स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।

तृण-शैवालरहिते जलौका-मत्स्यवर्जिते ॥

देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् ।

आहार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥

आविशेत् सलिले नित्यमूर्मि-पंकविवर्जिते ।

स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ।

ततरत्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानु मन्त्रयेत् ॥

इति । तत्र चादौ वरुणपूजा कर्तव्या । तदाह नारदः—

‘गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधु-क्षीर-घृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः’ ॥

इति । एवं वरुणपूजां कृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवता-
पूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तं कृत्वा प्राङ्निवाको
जलाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः—

‘त्वमन्तः सर्वभूतानां अन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेवाँम्भो विजानीषि न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयादस्माँर्द्धमतस्त्रातुमर्हसि’ ॥

(वि. स्मृ. ११. ७-८)

इति । पितामहोऽपि—

१. B. C. D. read तस्मिन् for यस्मिन्. २. D. reads शालं च for स्तम्भवत्.
३. C. reads कारिणः for कारिणम्. ४. D. reads त्वमेषां भो for त्वमेवाँम्भो.
५. C. D. read तस्मात् for अस्मात्.

‘तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टे राद्यं तु निर्मितम् ।
 शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
 अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे’ ।

इति । शोधयस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्यकम् ।
 नाभिदग्धोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विशेषत् ॥

(या. स्मृ. २. १०८)

इति । तदनन्तरकर्तव्यतामाह स एव—

‘समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।
 गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥

(या. स्मृ. २, १०९)

इति । अयमर्थः । त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान्मध्य-
 शरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो
 वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमुले तिष्ठति । एवं स्थितयो-
 स्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति । तत्समकालमेव
 तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति ।
 शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगत
 यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति । तदेव स्पष्टीकृतं
 पितामहेन—

‘गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम् ।
 गच्छेत्तोरणमूलात्तु शरस्थानं जवी नरः ॥

१. B. C. D. read अभिशाप्य तम् for अभिशाप्य कम्. २. C. and D. read 'मात्मनः' for 'माप्नुयात्'. ३. D. reads 'मोक्षण' for 'मोक्ष'. ४. D. reads मध्य for मध्यम. ५. D. reads तद्रुतरं for द्रुततरं. ६. C. and D. read लक्ष्यस्थानं for शरस्थानं.

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

इति । जविनोश्च नरयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—

‘पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥

इति । निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः—

‘अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशिते ॥

इति । एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण—

‘शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।

अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥

इतिविशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘निर्मज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत्प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जंस्तु स सचिन्हविभाविते ॥

इति जलविधिः ॥

१. C. reads °मूले for °मूलं. २. C. reads शुचिं for शुद्धिं. ३. D. reads अन्यस्थान° for अन्यथा न. ४. C. reads पूर्वनिर्वेशिते for पूर्वं निवेशिते. ५. C. reads तदपि for तमपि. ६. A. in margin, and B. and C. read निमग्न for निमज्ज्य; while A. originally and B. in margin read उल्लम्बते for उत्प्लवते. ७. A. originally and B. in margin read सज्ञ for स स° and D. वञ्च°. ८. A. in margin and B. read विभावितः for विभावितः.

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः—

‘विषस्या पि प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणचोदितम् ।

अभियुक्ताय दातव्यं तावन्मात्रं प्रदीयते ॥

यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा षट्संख्यया ।

शृङ्गिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च’ ॥

इति । वज्र्यन्याह स एव—

‘चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजातानि सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘भृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमथ्याशुद्धं विषं यत्नेन वर्जयेत्’

(ना. स्मृ. ३. ३२१.)

इति । कालश्च तेनैवोक्तः—

‘तोलयित्वेप्सिते काले देयं तद्धि दिनागमे । (३१९)

नाऽपराण्हे न मध्यान्हे न सन्ध्यायां च धर्मवित्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ३१९-३२०.)

१. A. and B. originally read पितामहः. २. C. omits ..... विधिं लक्षणं चोदित ॥

अभियुक्ताय दातव्यं तावन्मात्रं प्रदीयते ।

यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा षट्संख्यया ॥

शृङ्गिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च ।

D. also omits the same portion except—

‘शृङ्गिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च’ ।

and instead of the omitted portion, D. reads विषं च वात्सनाभादि ग्राह्यम्.

३. C. substitutes विषलक्षणान्याह for वज्र्यन्याह. ४. D. reads भूमिजानि च for भूमिजातानि. ५. D. reads भूमिजं for धूपितं. ६. B. originally reads ‘मथाश्वत्थं’, but corrects मथाशुद्धं; while C. reads ‘मथाशून्यं’ and D. ‘मलाबुं च’ for ‘मथाशुद्धं’. ७. B. originally and D. read हिमागमे, but B. corrects दिनागमे; while C. reads समागमे. ८. C. substitutes तु for च.

इति । कालान्तरे तु भुक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह स एव—

‘वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्वल्पा ततोऽपि हि’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ३२४.)

इति । विषं च घृतप्लुतं देयं । तदाह स एव—

‘विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद्धृतप्लुतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४२३)

इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् तस्य षष्ठो भागो दशमा-
षौ वा दशानां भाषाणां यवाः सार्द्धं शतं भवन्ति । पूर्वं च
दशयवाः । एवं षष्ठ्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः ।
तस्माद्विंशति तमो भागोऽष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एक-
यवहीनः । तं सप्तयवं घृतयुतं दद्यात् । घृतं च विषात्रिंशद्गुणं
ग्राह्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘पूर्वोक्तशीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।

घृतेन योजितं श्लक्ष्णं विषत्रिंशद्गुणेन तु’ ॥

इति । अत्र माहादेवस्य पूजा कर्तव्या । तदाह नारदः—

१. A. in margin and B. originally read उक्त, but in correction B. reads भुक्त°. also D. reads उक्त°. २. B. originally reads शुद्धे, but corrects शोध्ये. ३. D. reads the following portion after माषाः, माषस्य दश यवाभवन्ति, त्रियवत्त्वं च कृष्णलं, पञ्च कृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एव. ४. D. reads घृतप्लुतं for घृतयुतं. ५. C. reads °महणं for °गुणं. ६. C. and D. omit—

‘पूर्वोक्तशीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।

घृतेन योजितं श्लक्ष्णं विषं त्रिंशद्गुणेन तु’ ॥

इति । अत्रमाहादेवस्य पूजाकर्तव्या ।

‘प्रदद्यात्सोपवासाय देव-ब्राह्मणसन्निधौ ।
 धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
 द्विजानां सन्निधानेन दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः’ ॥

इति । प्रद्विवाकः कृतोपवासो महेश्वरं सम्पूज्य तत्पुरतो
 विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञा-
 पत्रं शोध्यशिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च
 पितामहेनोक्तः—

‘त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥
 मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
 त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्याऽमृतं भव’ ॥

इति । कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञ-
 वल्क्यनाक्तः—

‘एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षये द्विमशैलजम् ।
 यस्य वेगैर्विना जीर्येत्तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
 ‘त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
 त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ११०--१११)

इति । वेगो नामधातोर्धात्वन्तर प्राप्तिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे-

‘धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः’ ।

इति । वेगाश्च सप्तैव । तेषां लक्षणानि विषतन्त्रे
कथितानि—

‘वेगो रोमाञ्चभाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेद-प्रवेपौ ॥
यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गञ्च हिकां
षष्ठो निःश्वास-मोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य’ ॥

इति । शोध्यस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः—

‘त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्विव्यकारिणम् ॥
औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।
कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोप्तन्नान्परीक्षयेत्’ ॥

इति । शुद्धेः कालावधिमाह नारदः—

‘पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्’ ॥

इति । यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्परीक्षणीयमि
त्यर्थः । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

‘भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छा-छर्दिर्विवर्जितः ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत्’ ॥

इति तदेतच्चतुर्मात्राविषयम् । इति विषविधिः ।

१. C. reads तापरोधौ for तत्परौ द्वौ. २. D. reads रक्षयेत् for धारये
३. C. and D. read प्रतीक्षणीयम् for परीक्षणीयम्. ४. C. reads हितस्यान्ते
for दिनस्यान्ते.

अथ कोषविधिः ।

तत्र नारदः—

‘अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
 शास्त्रविद्विर्यथाप्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥
 पूर्वाण्हे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
 सशूकस्याध्यसनिनः कोशकार्यं विधीयते ॥
 इच्छतः श्रद्धाधानस्य देव-ब्राह्मणसन्निधौ’ ।

(ना. स्मृ. ३. ३२७—३२९)

इति । सशूकः आस्तिकः । अत्रेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः ।

‘देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलान्तु प्रसृतित्रयम् ॥

(या. स्मृ. २. ११२)

इति । उग्रौः रुद्र-दुर्गादित्यादयः । पितामहोऽपि—

‘प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं च तम्’ ॥

इति । पूर्वोक्तेनोति धर्मावाहनादिशोध्यशिरसि पत्रारोप-
 णान्तमद्भकलापं विधायाभियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं
 पाययेत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः—

१. D. reads कोशपानं for कोशकार्यं. २. C. and D. omit the following portion.—

सशूकः आस्तिकः । अत्रेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलान्तु प्रसृतित्रयम् ॥

इति. १. D. reads देवस्येति for उग्रः and omits रुद्र°; while C. inserts च after उग्रः. ४. D. adds प्राह्याः after this word. ५. C. reads पीतम् for स्नानम्. and D. आर्द्रपटं for आर्द्राम्बरं; while B. originally reads शुचिम् for च तम्. ६. C. and D. read पात्र° for पत्र°. ७. C. reads अतिशुक्तं; while D. reads इति । कारिणं नियुक्तं.

‘ तमाहूयाभिशास्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थिम् ।

* एनः संश्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृति त्रयम् ’ ॥

इति । स्नापनीयदेवानाह पितामहः—

‘ भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।

संभवावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ’ ॥

दुर्गायाः पाययेच्चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।

भास्करस्य च यत्तौयं ब्राह्मणं तन्नै पाययेत् ’ ॥

इति । स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह स एव—

‘ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं आदित्यस्य तु मण्डलम् ।

इतरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु ’ ॥

इति । शुद्धेः कालावधिमाह पितामहः ।

‘ त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।

वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥

तस्यैकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणं सैव तस्य विभावना ’ ॥

इति । विष्णुः—

* विज्ञानेश्वरस्तु ‘ आदित्याभिमुखं कृत्वा ’ इति पठति ।

१. C. reads अनः संश्रावयित्वा D. पयसा स्नापयित्वा for एनः संश्रावयित्वा
तु. २. D. reads सर्वाभावे for संभवावे. ३. B. originally reads च न;
while C. तच्च for तन्न. ४. D. reads पाययेत् for स्नापयेत्; while B. ori-
ginally reads कूलं for शूलं. ५. B. originally reads ततश्चैकस्य for तस्यै-
कस्य. ६. D. reads विभावयेत् for विभावना.

‘यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
 तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धिं तु विपर्यये’ ॥
 (वि. स्मृ. १४, ४-५)

इति । नारदोऽपि—

‘सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थनाशो यशःक्षयः ॥
 प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यान्तस्य पराजयम्’ ।
 (ना. स्मृ. ३. ३३०-३३१)

इति । एतानि त्रिरात्राद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्व-महत्वा-
 भ्यामभियोगाल्पत्व-महत्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अव-
 धेरूर्ध्वं वैकृतदर्शने न पराजय इत्याह नारदः—

‘ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु समुद्भवेत् ।
 नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्’ ॥
 (ना. स्मृ. ३. ३३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य हानिर्न जायते ।
 पुत्र-दार-धनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः’ ॥

इति । इति कोशविधिः ।

१. C. and D. read अर्थसंशोधनक्षयः for अर्थनाशो यशःक्षयः. २. D. reads द्वि-त्रि-सप्ताहाद्यवधि° for त्रिरात्राद्यवधि°. ३. C. and D. read समह-
 इवम् for तु समुद्भवेत्. ४. C. omits वा and reads द्विसप्ताहाद्यस्यापि जायते
 नतु; while D. substitutes किञ्चित् न for हानिर्न.

अथ तण्डुलादिविधिः ।

तत्र पितामहः—

‘तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणचोदितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिर्णयः’ ॥

इति । चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् ।

‘तदर्धार्धस्य तण्डुलाः’ ।

इति धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् ।

कर्तव्यं तदाह स एव—

‘तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्य चित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः’ ॥

इति । धर्मावाहनादि सर्वदिव्यसाधारणविधिना दिव्यस्य पुरतः कृत्वा देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामुत्थ प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवा-
कस्तथैव स्थापयेत् । तदनन्तरं कर्तव्यं तेनैव दर्शितम्—

‘प्रभाते कारिणो देयास्त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखाय तु ।

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥

१. C. and D. read भक्षण° for लक्षण°. २. C. and D. read विनिश्चयः for विनिर्णयः. ३. D. reads ततश्चार्थस्य for तदर्धार्धस्य. ४. C. omits सर्वः while D. omits सर्वदिव्य° and reads हवनान्तं for that. ५. B. originally reads विधिमादित्यस्य for विधिना दिव्यस्य. ६. D. reads त्रिःकृत्वा प्राङ्मुखं तथा for त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखाय तु. ७. C. and D. omit the following lines—

‘तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।

भुजेत्येव तु नान्यस्य पलाशे पिप्पलस्य तु’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘सोपवासः सूर्यग्रहे’ ।

८. B. originally reads त्रिधा for ततः.

भूर्जस्यैव तु नान्यस्य पलाशो पिप्पलस्य तु' ।

इति । बृहस्पतिः—

‘सोपेवासः सूर्यग्रहे तण्डुलान्भक्षयेच्छुचिः ।

शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे विपरीते तु दोषभाक् ॥

शोणितं दृश्यते यत्र हनुस्तालु च शीर्यतः ।

गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्' ॥

इति तण्डुल विधिः—

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः—

‘तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वाथमण्डलम्' ॥

इति । मण्डलं चतुर्लम् । एवंविधं पात्रं कृत्वा घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथा च स एव —

‘पूरयेद्धृत-तैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।

गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तर्पयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥

१. D. reads प्राङ्निवाकसमाहृतः; while, A. and B. substitute सूर्यगृहं for सूर्यग्रहे. २. D. reads शुद्धिः for शुद्धः. ३. B. reads यस्य for यत्र. ४. D. reads तस्याऽशुद्धिं for तमशुद्धं and C. तत्त्वशुद्धिं for the same. ५. D. substitutes तैलं and C. सत्यं for गव्यं. ६. C. and D. read पाचयेत् for तपयेत्.

कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ।

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराद्गुलिः' ॥

इति । अद्भुष्टाद्गुलियोगेन तर्जन्यद्भुष्टमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवलगव्यघृततापे विशेषमाह स एव—

‘सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा ।

गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं आयसीं वा विशोधिताम् ।

सलिलेन सरुद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमद्वीचितरद्गाढये अनखस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेत्तार्द्रपर्णेन चुरत्कारं सुघोषकम्' ॥

इति । प्राङ्निवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं कर्म कृत्वा घृताभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रास्तु तेनैव दर्शिताः—

‘परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं तःस्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा' ॥

इति । शोध्यस्तु ‘त्वमग्ने सर्वभूताना’ मित्यादि मन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गान्याह स एव—

१. B. C. substitute तु for न. २. D. reads निर्विकारा यदा° for निर्विकारकरा°. ३. B. originally reads °घृततापपक्षे and C. °घृततापन° and घृततापने or घृततापे. ४. A. B. and C. do not insert this whole verse but it is quite necessary here. ५. C. reads घृतस्पृश्य° for अनखस्पर्श°. ६. D. reads सचित्कारं. for चुरत्कारं. ७. C. omits घृत°. ८. D. substitutes तु for त्वं. ९. A. and B. read अतः for ततः.

‘प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः’

इति । इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र बृहस्पति—

‘आयसं द्वादशपलघटित फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णं तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते’ ॥

इति । अत्रापि धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं क-
र्यम् । इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविधिः ।

तत्र पितामहः—

‘अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ॥

लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सिता-ऽसितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।

एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समं ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

१. D. substitutes प्रदेशनं for प्रदेशिनीं, but it seems to be incorrect.
२. D. reads शुचिर्भूयात् for शुद्धिमियात्. ३. A. reads धर्मजल° B. धर्मज°. and D. धर्माधर्मविचार° for धर्माधर्म° ४. C. reads नव्यहस्ते and D. अनुपहते for अनुपहते.

उपलिप्ते शुचौ देशे देव-ब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
 धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदिपापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृण्हीताऽविलम्बितम् ।
 धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

इति । सीसकायसं सीसकमिश्रायसम् । इति धर्माधर्मविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते । तत्र बृहस्पतिः—

‘धर्मेण व्यवहारेण चारित्र्येण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपं तु दण्डं च परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितः सम्यङ्निर्णयः समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चारित्र्यमिति कथ्यते ।

१. D. reads उपलिप्य for उपलिप्ते. २. A. B. read ऽवलम्बितः and C. ऽवलम्बितः for ऽविलम्बितम्. ३. C. reads विनिर्णय° for निर्णय°. ४. C. and D. substitute अत्र for तत्र. ५. A. B. and D. read चरित्रेण for चारित्र्येण. ६. B. originally reads यद्धर्मः स विनिर्णयः; while D. धर्मस्य° for धर्मःस. ७. C. and D. read विनयः for निर्णयः. ८. Here also A. B. C. D. substitute चरित्रम् for चारित्र्यम्.

देशस्थित्या तृतीयस्तु शास्त्रेविद्विरुदाहतः ॥
 प्रमाणसमतायां तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।
 शास्त्र-सभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः' ॥

इति । सङ्ग्रहकारोऽपि—

‘उक्तप्रकाररूपेण स्वमैतस्थापितापि वा ।
 राज्ञा परीक्ष्यं साक्ष्यैश्च स्थाप्यौ जय-पराजयौ ॥
 यो यथोक्तान्यतमया क्रियया ऽर्थं प्रसाधयेत् ।
 भाषाक्षरसमं साध्यं स जयी परिकीर्तितः ॥
 असाधयन्साधयन्वा विपरीतार्थमात्मनः ।
 दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘जितं तु दण्डयेद्राजा जेतुः पूजां प्रवर्तयेत् ।
 अजिता अपि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः' ॥

इति । पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः—

‘सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः' ॥

इति । नारदोऽपि—

१. D. substitutes तत्त्व° for शास्त्र°. २. B. originally reads °प्रमाण° for °प्रकार°. ३. B. originally reads स्वागत° for स्वमत° and substitutes क्रियाः for °पिवा; while D. reads क्रिया for the same. ४. D. reads परीक्षया for परीक्ष्य. ५. C. reads सो for यो; while D. सोऽर्थोऽन्यतमया चैव for यो यथोक्तान्यतमया. ६. A. C. D. and B. in margin read सम्प्र° for ऽर्थं प्र°. ७. A. B. C. read पराजयः for पराजितः. ८. D. reads तं तुप्र° for जितं तु. ९. C. reads प्रवर्तते. १०. B. originally reads धर्मशास्त्रविधानतः for वेदशास्त्रविरोधिनः.

‘मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं चल वा यदि वा स्थिरम् ।
पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं जयिने पत्रसंयुतम्’ ॥

इति । पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते’ ॥

इति । धनदापनप्रकारे विशेषमाह कात्यायनः—

‘राजा तु स्वामिने वित्तं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान्सम्पिड्य दापयेत् ।
ऋक्थिनः सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्’ ॥

इति । न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं स्वयमपि दण्डं
गृह्णीयादित्याह नारदः—

‘ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्दृहीत्वांशं तु विंशकम्’ ॥
(ना. स्मृ. ३. १३२.)

इति । एतद्विप्रतिपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिक-
विषये विष्णुराह—

‘उत्तमर्णश्चेद्भाराजानमियात्तद्धि भावितोऽधमर्णो
राज्ञे धनदशभागसमं दण्डं दद्यात् ।
प्राप्तार्थश्चेत्तमर्णो विंशतितममंशम्’ ॥

(वि. स्मृ. ६. २१.)

१. B. originally reads निर्मथ्योक्तं for निर्णयान्तं. २. A. and B. read ‘प्रकारे’ for ‘प्रकारे. ३. D. wrongly substitutes विप्रं for वित्तं. ४. D. reads संतु for अंशं तु. ५. C. reads एतदपि तत्प्रपन्नं and D. एतदपि सम्प्रतिपन्नं for एतद्विप्रतिपन्नं. ६. D. omits धनं.

इति । उत्तमर्णे धनदानं भूतित्वेन न दण्डत्वेन । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या राज्ञे पूर्वं निवेदयति तत्र दण्ड-विशेषमाह मनुः—

‘यः साधयेन्तं छन्देन वेदयेद्भनिकं नृपे ।

सं च राज्ञा चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १७६).

इति । यत्तु तेनैवोक्तम् ।

‘यो यावन्निर्ह्वीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ९९)

इति तदुद्भूताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्ये-नोक्तम्—

‘निन्हेवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्’ ।

(या. स्मृ. २. ११).

इति तत् द्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याभियोगिनस्तु अपर्याप्तधनस्यापि तत्समो दण्डः । यदाह स एव—

‘मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्’

(या. स्मृ. २. ११)

इति । धनाभावेऽपि—

१. C. and D. read उत्तमर्णो for उत्तमर्णे. २. C. reads भूतित्वेन दण्डत्वेन; while D. भूतित्वे दण्डत्वे for भूतित्वेन न दण्डत्वेन. ३. C. and D. read शोधयन् स्वच्छन्देन and शोधयन् छन्देन for यः साधयेन्तं छन्देन. ४. C. and D. read राज्ञाकृणचतुर्भागं for स च राज्ञा चतुर्भागं. ५. D. reads निन्हेवीतार्थं for निन्हुवीतार्थं. ६. D. reads वा ह्यभिवदयेत् for यावति वा वदेत्. ७. D. reads तद्धता° for तदुद्भूता°. ८. C. reads भाविनो for भावितो. ९. D. inserts उत्प° before अपर्याप्त°. १०. C. and D. read तत्समं for तत्समो. ११. D. reads योगात् for योगी.

‘आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्’ ।

इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । यैः प्रथमतो निन्हवं कृत्वा पश्चात्स्वयं संप्रतिपद्यते । तस्यार्धं दण्डमाह व्यासः—

‘निन्हुते तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च तस्यार्धं विनयः स्मृतः’ ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

‘अर्थेऽप्यव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्भनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ५१).

इति तत्संदृष्टब्राह्मणाधमर्णविषयम् । निन्हवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘निन्हुते लिखितं नैकं एकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः’ ॥

(या. स्मृ. २. २०).

इति । नैकमनेकम् । सुवर्ण-रजत-वस्त्रादिकं प्रतिज्ञा काले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव मिथ्यैतदिति प्रतिजानीते तदा अर्थिना एकदेशभूतहिरण्यादिविषये आक्रमोदिभिः प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः तदा स सर्वं पूर्वलिखितमर्थिने नृपेणे

१. D. omits यः. २. D. reads निन्हवे for निन्हुते. ३. D. reads ऽर्ध-विनयः for अर्धे विनयः; while B. originally reads ऽर्थे for ऽर्धे. ४. B. originally reads तारणेन and in correction करणेन; while C. and D. substitute कारणेन for करणेन. ५. C. reads ऽर्धे for ऽर्थे. ६. A. and B. read एकदैव for एकदेश°. ७. C. and D. omit सुवर्णरजतवस्त्रादिकं. ८. D. reads °भू° for °भूत°. ९. A. B. C. do not insert °आदि°. १०. D. substitutes प्रमाणादिभिः for आक्रमादिभिः. ११. D. adds ऽर्थ after नृपेण.

दाप्यः । पूर्वं भाषाकाले अर्थिना अनिवेदितः पश्चान्निवेद्यमानो
न ग्राह्यो नोदर्यव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि—

‘अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलौपिनाम् ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते’ ॥

इति । ननु—प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाविधानेन धर्मनि-
र्णयार्थता न स्यात् । छलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभि-
धायकत्वात् । सत्यम् । तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यव-
हारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाधकत्वात् । अत एव बृहस्पतिः—

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते’ ॥

इति । यत्तु कात्यायनवचनम्—

‘अनेकार्थाभियोगे तु यावत्सार्धयते धनम् ।

साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधिता धनम्’ ॥

इति तत्पुत्रादिदेयपित्रादिकृणविषयम् । तत्रहि बहूनर्थान-
भियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति वदन्निहववादी न भवतीति ।
एकदेशविभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तेः । दिव्ये जयपराजया-
वधारणे दण्डविशेषः कात्यायनेन दर्शितः—

१. D. substitutes सर्व. २. A. B. C. read न वातव्यः. ३. D. reads सर्वार्थस्थाप° for सर्वार्थव्यप°. ४. D. प्रागुक्तार्थाविधाने for प्रागुक्तार्थाविधा-
नेन; while B. originally reads प्रागुक्ताभियाने. ५. B. originally reads
°निवर्त्यता and D. °निर्णयार्थत्वं for °निर्णयार्थता. ६. C. substitutes धन°
for धर्म°. ७. B. originally and C. read तेनाप° for तेनापि. ८. C. reads
तत्साधयेत् for साधयते. ९. C. reads जानाति; while D. ज्ञायते for जानाति.
१०. C. and D. read °प्रवृत्तिः for °प्रवृत्तेः.

‘ न दण्डं दापयेच्छुद्धं न शुद्धो दण्डभागभवेत् ।
 विषे तोये हुताग्ने च चर्या कोशे च तण्डुले ॥
 तप्तभाषकदिव्ये च क्रमादण्डं प्रकल्पयेत् ।
 सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि तु ॥
 चतुस्त्रिद्वेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ।
 इति । सपणविवादे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—
 ‘ सपणश्चेद्विवादः स्याद्राजा हीनं तु दापयेत् ।
 दण्डं तस्य पणं चैव धनिने धनमेव च’ ॥

(या. स्मृ. २. १८).

इति । नारदोऽपि—

‘ विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।
 स्वपणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये’ ॥
 इति । उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह स एव—
 ‘ शारीरश्चाऽर्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
 शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥
 काकिण्यादिस्त्वर्यदण्डः सर्वस्वान्तः प्रकीर्तितः ।
 शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वेकधा’ ॥

(ना. स्मृ. १८. ५३—५५).

१. C. and D. read शतार्द्धं for न दण्डं. २. C. reads शुद्धे for शुद्धो. for the following words यो कोशे च तण्डुले तप्तभाषकदिव्ये च । D. substitutes तण्डुले तप्तभाषके इति ॥ दिव्यक्रमात्. ३. A. B. D. read एकं while C. only substitutes तु for च. ४. C. inserts भाषकदिव्ये च क्रमं. after विशेषम्; while D. substitutes विधाने for विवादे in the word सपणविवादे. ५. C. and D. read दण्डं स्वस्य for दण्डं तस्यः. ६. D. reads चोत्तरपणो for सोत्तरपणे. ७. D. reads सपणं for स्वपणं; while C. reads the whole line thus—

सपणं सत्कृतं दाप्यो विनयं राजशासनमिति.

८. D. substitutes वै for तु. ९. C. reads °ध्वर्य° for °स्त्वर्य°; while D. °आर्य° for °स्त्वर्य°. १०. C. reads सर्वश्चान्तः and D. सर्वतस्तु for सर्वश्चान्तः.

इति । दशधेति न संख्यानियमार्थम् । बहुविधस्य बन्ध-
नाङ्ककरण-कर्मकरण-बन्धनागारप्रवेश-ताडनरूपस्य शारी-
रस्य विद्यमानत्वात् । तत्र नैवविधत्वं शरीरदण्डस्य दर्शयति
मनुः—

‘ दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । १२४
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ’ ॥
(म. स्मृ. ८. १२५)

इति । द्विविधइत्युपलक्षणार्थम् ।

‘ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ’ ॥

इति विधानान्तरस्य स्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य
चातुर्विध्यमाह—

‘ वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादिभे^१ ’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६७)

इति । वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति
कुंत्सनम् । समस्तानां योजने क्रममाह मनुः—

१. C. omits दशधेति न. २. D. reads शरीरे; while C, शरीरविद्यमान-
त्वात्. ३. D. reads दशविधत्वं for नैवविधत्वं. ४. D. reads नरदेहः for
धनं देहः. ५. D. substitutes तथा for तस्य. ६. C. reads चाति^० for
चाभि^०. ७. C. reads प्रापणं for प्रयाणं. ८. C. and D. read विध्यन्तर^० for
विधानान्तर^०. ९. D. reads °दितः for °दिभे. १०. D. substitutes भस्तेन
for कुत्सनं.

‘वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं च वधदण्डमतः परम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १२९)

इति । व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः—

‘स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।
मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥
निर्वासनं वधो वापि कार्यमात्महितैषिणा ।
व्यस्ताः समस्ता ऐकस्य महापातककारिणे’ ॥

इति । पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह स एव—

‘मित्रादिषुं प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक्त्तपस्विनाम् ।
विवादिनो नरांश्चापि दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥
गुरून्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्’ ॥

इति । यत्तु शङ्केनोक्तम्—

‘अदण्ड्यौ माता-पितरौ स्नातक-पुरोहितौ परिव्राजक-
वानप्रस्थौ जन्म-कर्म-श्रुत-शील-शौचा-ऽऽचारवन्तश्च’

इति यदपि कात्यायनेन—

‘आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।
एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते’ ॥

इति यत्तु गौतमेन—

१. C. and D. substitute तु for च. २. D. reads मध्यमे धनं for मध्योत्तमेऽर्थं. ३. D. reads एकस्मान् महापातककारिणाम् for एकस्य महापातककारिणः. ४. D. reads न्यायादर्थेन for दोषिणोऽर्थेन.

‘षण्ठः परिहार्यो राज्ञा अवध्यश्चा-

दण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च’ ।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति तदेतत्—

‘स एषे बहुश्रुतो भवति । लोक-वेद-वेदाङ्गविद्वाको

वाक्येतिहास-पुराण कुशलस्तदवेक्षस्तद्वृत्तिः चत्वा-

रिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु

वा समयाचारिकेष्वभिनिविष्टः विनीतः’ ।

(गौ. स्मृ. ८. २)

इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयम् । यत्तु पित्रादीनां दण्ड-

विधानं मनुबृहस्पतिभ्यामुक्तम्—

‘पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

ना दण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहिता-ऽमात्याः पुत्राः सम्बन्धि-बान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात्’ ॥

इति तदेतच्छरीरार्थव्यतिरिक्तदण्डेविषयम् ।

‘गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्’ ।

१. C. reads परिवृतो for परिहार्यो. २. C. and after this word D.

insert अवध्य°; while C. प्रवध्य°. ३. C. and D. read स एव for स एष.

४. C. reads तपस्विपरि° before लोक; while D. omits this word. ५. C.

reads विद्वान् कोविद् for विद्वान्वाको वाक्ये. ६. B. C. D. add आह°

after वृत्तिः. ७. C. reads सुनिरत. for स्वभिरतः. ८. C. and D. omit

this word. ९. D. reads °चारेष्वपि for °चारिकेष्वभि°; while C. °ष्वपि

for °ष्वभि°. १०. C. and D. omit this word. ११. D. reads शरीरार्थदण्ड°

for शरीरार्थ°. १२. C. omits this.

इत्युक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य वधदण्डो न कार्यः किन्तु स बहिष्कार्य इत्याह कात्यायनः—

‘ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राश्राच्चैनं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्’ ॥

इति । यस्तु बहिष्कारं नाङ्गीकरोति तस्य क्षत्रियादिवद्दण्ड इत्याह स एव—

‘ चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीर-धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । यत्तु गौतमेन—

‘ न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः’ ।

(ग. गौ. स्मृ. १२. ६).

इति तदङ्गभङ्गरूपदण्डनिषेधार्थम् ।

‘ नत्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्तिमनीषिणः’ ।

इति हारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

‘ त्रयाणामपि वर्णानामपहार-वध-बन्धाक्रिया ।

विवासनं धिक्करणं ब्राह्मणस्य’ ॥

इति तदेतदकिञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथा च गौतमः—

‘ कर्मवियोगविख्यापन-विवासना-ऽङ्गकरणान्यवृत्तौ’ ।

(गौ. स्मृ. १२. २३).

इति । अवृत्तिर्निर्धनः । धनदानासमर्थान् प्रत्याह मनुः—

१. A. B. C. do not mention this. २. C. and D. read त्वेनं for चैनं.
३. D. reads शारीरं for शारीर°. ४. A. B. C. do not read this word
but this is necessary here. ५. C. omits this word.

‘क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृत्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः’ ॥

(म. स्मृ. १०. २२९.)

इति । कर्मकरणासामर्थ्ये तु कात्यायन आह—

‘धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।
अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते’ ॥

इति । मनुरपि—

‘स्त्री-बालोन्मत्त-वृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमैम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २३०)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः—

‘मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयाचधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७९-३८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. and D. read °ऽगारप्रवेशो for °ऽगारे प्रवेश्यो. २. D. reads शिथिलाविल° for शिफाविदल°. ३. D. reads विद्यान्नृपतिर्मर्दनम् for विदध्या-
न्नृपतिर्ममम्. ४. B. originally and C. D. read पापात् for भूयान्. ५. B.
originally C. and D. read काचत for भुवि. ६. D. omits this.

‘ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।
महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ॥
निर्वासनाङ्गकरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः’ ।

इति । अङ्कने विशेषो नारदेन दर्शितः—

‘गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्’ ॥

इति । अङ्कनं न क्षत्रियादिषु कर्तव्यम् ।

‘ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुष्टयङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥
इतरेषां तु वर्णानामङ्कनं नात्र कारयेत्’ ।

इति । कचिद्विषये दण्डं निषेधति कात्यायनः—

१. D. reads ललाटाङ्को for ललाटाङ्गं. २. A. originally reads बन्ध° for वध°. ३. C. reads °व्वेको, while, D. °व्वेव for °व्वंको. ४. C. reads नै for नात्र. ५. The following portion is omitted in C. and D.

इति । कचिद्विषये दण्डं निषेधति कात्यायनः—

‘प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।
दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मोभृगुस्मृतः’ ॥

इति । नारदस्तु विहितदण्डस्थार्धदण्डेन दण्डमाह—

‘अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं ब्रजेच्च यः ।
ब्रूयात्सर्वं वा सदसि तस्य वाद्धो दमः स्मृतः’ ॥

इति ।

‘व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदतिनान्यति ।
नैतन्मयाकृतं कार्यं ब्रूयात्तस्यार्धको दमः’ ॥

इति । वर्णविशेषेण दण्डविशेषमाह पितामहः—

‘येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।
नचैत त्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥
प्रवक्ष्यावसितं शूद्रं जपहोमपरायणम् ।
बधेन गमयेत्पापं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम्’ ॥

‘प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।
दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मो भृगुस्मृतः’ ॥

इति । नारदस्तु—विहित दण्डस्यार्धदण्डेन दण्डमाह—

‘अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः ।
ब्रूयात्सर्वं वा सदसि तस्य वाऽर्द्धो दमः स्मृतः’ ॥

इति । अन्यच्च—

‘व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदति नान्यति ।
नैतन्मया कृतं कार्यं ब्रूयात्तस्यार्द्धको दमः’ ॥

इति । वर्णविशेषेण दण्डविशेषमाह पितामहः—

‘येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।
न चैतत्क्षत्र-विप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

वधार्हकः स्वर्णशतं दमं दाप्यस्तु पुरुषः ।
अंगच्छेदार्हकस्त्वर्धं सदसाहस्तदर्धकम् ॥
ताडनं बन्धनं चैव तथैव च विडम्बकम् ।
एष दण्डो हिहामस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः ॥

इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना दर्शिता—

‘पणानां द्वेशते सार्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वैव मुत्तमः’ ॥

इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपराधावृत्तौ तु याज्ञवल्क्य आह—

‘साक्षीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तम साहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्त स्तदर्धमध्वमः स्मृतः’ ॥

इति पणशब्देनात्र कार्षापणो गृह्यते । यथोक्तमार्गे व्यवहारनिर्णयमकुर्वतो मात्यादी-
न्दण्डयित्वा राजा पुनर्व्यवहारं प्रवर्तयेत् । तदाह मनुः—

‘अमात्यः प्राड्विवाको या ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं तु दण्डयेत्’ ॥

इति ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जप-होमपरायणम् ।

वधेन गमयेत्पार्श्वं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम् ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘वधार्हकः स्वर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।

अङ्गछेदार्हकस्त्वर्धं सदशंशस्तदर्धकम् ॥

ताडनं बन्धनं चैव तथैव च विडन्नकम् ।

एष दण्डो हि शूद्रस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः’ ॥

इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना दर्शिता—

‘पणानां द्वे शते सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेवमुत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ८. १३८)

इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपरा-
धावृत्तौ तु याज्ञवल्क्य आह—

‘साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६६)

इति । पणशब्देनात्र कार्षापणो गृह्यते । यथोक्तमार्गे
व्यवहारनिर्णयमकुर्वतो अमात्यादीन्दण्डयित्वा राजा पुनर्व्य-
वहारं प्रवर्त्तयेत् । तदाह मनुः—

‘अमात्यः प्राड्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं तु दण्डयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २३४)

इति । न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः । किन्तु जयिनो
ऽप्येत्याह बृहस्पतिः—

‘निश्चित्य बहुभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ३०५)

इति । रोग-लोभादिना व्यवहारस्यान्यथाकरणे जयिसहिताः

सभ्याः प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनोद्विगुणं दण्ड्याः ।

यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं तदा साक्षिण एव

दण्ड्याः । न सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णीतमपि

व्यवहारमौद्धत्यादधर्म इति मन्यते तं प्रत्याह नारदः—

‘तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्’ ॥

(ना. स्मृ. १. १६५.)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेत् द्विगुणं दमम्’ ॥

इति । तीरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः—

१. C. reads न राज्ञा, D. जय° for राग°. २. A. and B. read दण्डात् for °वर्धनात्. ३. C. reads ऽसत्यात्; while, D. माद्विघात् for औद्धत्यात्. ४. C. omits this verse:—

‘तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥

५. D. reads विधर्मवित् for विधर्मणा. ६. C. omits this. ७. C. mentions this to verse, but omits यो मन्येत in the first line in the beginning and पुनः in the second line after तमायान्तं. ८. D. reads this line thus:—

यस्तं पापमजित्वा च पातयेद्विगुणं दमम्’ ॥

‘ असत्सदिति यः पक्षः सभ्यै राज्ञोऽवधार्यते ।

तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात्प्रकीर्तितः’ ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

‘ तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यात् न तद्भूयो निर्वर्तयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २३३)

इति तत् स्त्रीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । ख्यादि-
विषये पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । तदाह नारदः—

‘ स्त्रीषु राज्ञौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेदमस्वरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात्’ ॥

(ना. स्मृ. १. ४३)

इति । बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्तनीय
इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ बलोपाधिविनिवृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्री-नक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा’ ॥

(या. स्मृ. २. ३१)

इति । कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारमाह स एव—

१. D. reads वा योऽ for राज्ञो°. २. D. substitutes अपि for नि°.
३. D. reads स्त्रीकृत° for स्त्रीकृत°. ४. C. reads for बलोपाधिविनिवृत्तान्व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यव्यवहारासिद्धिमाह स एव for the following—

‘ बलोपाधिविनिवृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागार-बहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥

इति । कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारमाह स एव—

५. D. reads व्यवहारासिद्धिम् for व्यवहारम्.

‘ मत्तोन्मत्तार्त-व्यसनि-बाल-भीतादियोजितः ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति’ ॥

(या. स्मृ. २. ३२)

इति । आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्ता व्यवहारा गृह्यन्ते ।

तथाच मनुः—

‘ मत्तो-मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ८. १६३)

इति । नारदोऽपि—

‘ पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विरुदाहतः’ ॥

इति । हारीतोऽपि—

‘ राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुनर्ग्राम-महाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः—

‘ साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानां तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः’ ॥

इति । अन्यानपि निवर्तनीयव्यवहारानाह मनुः—

१. C. reads बालेन स्थविरेण वा for बाल-भीतादियोजितः. २. C. and D. read ऽऽर्त-व्यसनि° for ऽऽर्ताध्यधीनै°. ३. C. reads अभेदे यो. and D. असंबद्धो for अनादेयो.

‘ योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र बाध्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥

(म. स्मृ. ८. १६५)

इति । परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना

प्राप्तिर्योगः । आधमनमाधिः योगेनाधमनं योगाधमनम् ।

एवं विक्रीतमित्यत्रापि योज्यम् । यमोऽपि—

‘ बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान्बलकृतानर्थान्निवर्त्यानाह वै मनुः ॥

इति । कात्यायनोऽपि ।

‘ उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचा^१न्तरेण वा ।

यद्दत्तं यत्कृतं वाथ प्रमाणं नैव तद्भवेत् ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ यद्बालः कुरुते कार्यं अस्वतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥ (३१)

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।

बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्ड इति कथ्यते ॥ (३५)

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥ (३६)

१. C. and D. read योगे आधमनं for योगेनाधमनं. २. C. omits एवं and substitutes च; while D. reads क्रीत° for विक्रीत°. ३. B. originally reads बलात्कारण लेखितम्; while C. बलाद्यच्चाभिलेखितम् for बलाच्चापि विलेखितम्. ४. B. originally reads भावांतरेण. ५. B. originally and C. reads यद्दत्तं; while D. reads यद्भुक्तं. ६. D. omits this quotation. ७. C. reads जीव-
नार्णः for जीवतोर्न, but it seems जीवतोर्न.

तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः' ॥ (३७)

(ना. स्मृ. ४. ३५—३९)

इति । केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह

हारीतः—

‘दाने वाऽऽधमने वापि धर्मार्थे वा विशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति’ ॥

इति । नारदः—

‘अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः आचार्ये तु स्वतन्त्रता’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ३३)

इति । अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्तनं स्वतन्त्रानुमत्य-
भावविषये वेदितव्यम् । तथा च नारदः—

‘एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पति-पुत्रयोः ॥ (२७)

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशं न दासः प्रभुरात्मनः ॥ (२९)

पुत्रेण च कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ’ ॥ (३०)

(ना. स्मृ. ४. २७—३०)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘न क्षेत्र-गृह-दासानां दाना-ऽऽधमन-विक्रयाः ।

अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिं प्रामुयान्नानुवर्णिताम् ॥

१. D. reads 'संदेशात्' for 'संदेशं'. २. D. substitutes वा for च. ३. C. प्रामुयादनुवर्णिताम् and D. प्रामुयुर्नानुवर्णिताः for प्रामुयान्नानुवर्णिताम्.

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रय-विक्रये ।
 यदि स्वं व्यवहारं ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 क्षेत्रादीनि तथैव स्युर्भाता भ्रातृसुतः सुतः ।
 निस्तृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छतेः' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यः स्वामिना नियुक्तस्तु धेनायस्यापलापने ।
 कुसीद-कृषि-वाणिज्ये निस्तृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभ-व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसंवदेत्’ ॥

इति । अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं
 स्वतन्त्रो नान्यथा कर्तुमर्हतीत्याह मनुः—

‘कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायं न विचारयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १६७.)

इति । प्रकृतिस्थस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिद्ध्यति नाप्रकृतिस्थ-
 कृतम् । तथा च नारदः—

‘कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
 तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं न स्वतन्त्रकृतं कृतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ४२.)

१. D. reads स व्यवहारान्ते for स्वं व्यवहारं ते. २. D. reads गच्छति for गच्छतः. ३. D. reads धनमस्यापलापयेत् for धेनायस्यापलापने. ४. D. reads वशंवदेत् for विसंवदेत्. ५. D. omits this word. ६. A. originally reads ऽध्यधीनोऽपि; while in margin ऽप्यधीनोऽपि. B. and C. too the same. ७. D. reads न्यायं स विचारयेत् for न्यायं न विचारयेत्. ८. D. substitutes ना for न.

इति । स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं कचिन्न सिध्यती-
त्याह कात्यायनः—

‘सुतस्य सुतदाराणां वंशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वंशित्वं न सुते पितुः’ ॥

इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कृतवतो राज्ञः फलं दर्शयति बृहस्पतिः—

‘एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साक्षि-लेख्या-ऽनुमानेन प्रकुर्वन्कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्’ ॥

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता । अथेदा-
नीमष्टादशपदान्यनुक्रमशो निरूप्यन्ते । तत्र बृहस्पतिः—

‘पदांशसहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

ऋणादानप्रधानानि द्यूताव्हानान्तिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः’ ॥

इति । तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य विधि-
रुच्यते । तच्च ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः—

१. D. reads दासीत्वं for वंशित्वं. २. D. reads स्वातन्त्र्यं for वंशित्वं-
३. C. and D. read कुर्वतो for कृतवतो. ४. C. and D. read साक्षिणश्चा-
नुमानेन for साक्षि-लेख्या-ऽनुमानेन. ५. D. reads ऽनुक्रमेण for ऽनुक्रमशः-
६. D. reads पदार्थ° for पदांश°. ७. A. originally and B., C., D. read
ऋणाधान° for ऋणादान°. ८. C. reads °प्रदानानि for °प्रधानानि. ९. D.
reads °दिकानि च for ऽन्तिकानि च. १०. A. and B. do not originally
mention this word.

‘ ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १.)

इति । तत्राधर्मणे पञ्चविधम् । ईदृशमृणं देयम्, ईदृश-
मदेयं च, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन्समये देयमनेन प्रका-
रेण देयमिति । उत्तमर्णे द्विविधम् दानविधिरादानविधिश्चेति ।
तत्र दानविधिपूर्वकत्वादितरेषामादौ दानविधिरुच्यते । तत्र
बृहस्पतिः—

‘ परिपूर्णं गृहीत्वौधि बन्धं वा साधुलग्नकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा’ ॥

इति । आधेः परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धि-
भेदाश्च बृहस्पतिना निरूपिताः—

‘ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्तौ निबोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतो ऽपरा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भागलाभस्तथैव च ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता ॥

१. D. reads ऽधर्मणे for ऽधर्मणे. २. C. and D. insert तत्र after इतरेषां. ३. A. in margin and B originally read गृहीत्वालं for गृहीत्वौधि. ४. D. reads वृद्धेः for बन्धं. ५. C. and D. read वृद्धेः for आधेः. ६. D. reads ताः for तां. ७. D. reads भोग° for भाग°. ८. B. originally omits this line and the preceding line. And reads कालिका दार्शिका वृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता for वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता. ९. C. substitutes कारिका for कारिता.

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृहात्स्तोमैः शदः क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः' ॥

इति । वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्ः—

‘अशीतिभागं गृण्हीयान्मासि वार्धुषिकः शते’ ।

(म. स्मृ. ८. १४०)

इति । वृद्ध्यर्थं निष्कशते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिमासि मासि गृण्हीयात् । एतत्संबन्धकविषयम् तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अशीतिभागो वृद्धिस्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वि-त्रि-चतुष्पञ्चकमन्यथा’ ॥

(या. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्यथा बन्धरहितप्रयोगे अधमर्णब्राह्मणादिक्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं धर्म्यं भवतीत्यर्थः । तथा च मनुः—

‘द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं तथा ।

मासस्य वृद्धिं गृण्हीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः’ ॥

(म. स्मृ. ८. १४२)

इति । सलग्नकप्रयोगे व्यासः—

‘सबन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधारे द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः’ ॥

इति । ग्रहीतृभेदेन वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

१. A. B. and C. read तोषः for स्तोमः and D. substitutes सदः for शदः.
 २. A. reads शतम् for शते. ३. A. and C. read सम्बन्धक° for सबन्धक°.
 ४. C. reads पंचशतं तथा for पंचकमन्यथा. ५. C. omits wrongly the following—अन्यथा बन्धरहितप्रयोगे अधमर्णब्राह्मणादिक्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पंचकं शतं धर्म्यं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च मनुः—‘द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं तथा. ६. C. reads °भेदे. and D. °भेदेः for °भेदेन.

‘कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्’ ।

(या. स्मृ. २. ३८)

इति । कान्तारगाः दुर्गभववर्त्मगन्तारः ते प्रतिमासं दशकं शतं दद्युः । सामुद्राः समुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न नियम इत्याह स एव—

‘दद्युर्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु’ ।

(या. स्मृ. २. ३८)

इति । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धकेऽबन्धके सर्वासु जातिषूत्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः—

‘यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदन्हां वृद्धिमाप्नुयात्’ ॥

(वि. स्मृ. ६. ४०)

इति । सममेव सामकम् । प्रतिदानकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतमुद्धिकं धनं यदि तर्तः प्राङ् न ददाति तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य वर्द्धत एवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः—

‘न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १०८)

१. B. reads समुद्राः. २. A. and B. omit this sentence. ३. C. reads उत्तमर्णसंभूतासु स्वाभ्युपगृहीतां or उत्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगता. ४. D. reads स तस्मात् for तदन्हां. ५. C. and D. read प्रतिदिनं for प्रतिदानं. ६. C. reads संग्रहं कृत्वा for अङ्गीकृत्य. ७. C. and D. read अवृद्धिकं for उद्धिकं. ८. D. omits this word. ९. D. reads या त्वनाकारिता for स्यादनाकारिता.

इति । याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः—

‘ यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ’ ॥

इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु स

एवाह—

‘ कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ’ ॥

इति । कृत्वोद्धारं याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा स्वदेशे एव स्थितो याचितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति तं प्रत्याह स एव—

‘ स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।

तं ततः कारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ’ ॥

इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । प्रीतिदत्ते प्रति-याचिते वृद्धिविशेषस्तेनैवोक्तः—

‘ प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ’ ॥

इति । दत्ते च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादावपि स एव—

१. D. reads देशे for स्वदेशे. २. C. and D. read तां ततोऽकारितां for तं ततः कारितां. ३. D. omits this following sentence—प्रीतिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धिविशेषस्तेनैवोक्तः and for this sentence the following first half of the verse, C. substitutes as :—

प्रीतिदत्ते च प्रतियाचिते वृद्धि विशेषं च क्रयविक्रय एव च ।

याच्यमानं च दत्तं न वर्द्धते याचनं प्रतिकारितं ।

४. D. reads याच्यमानं for प्रीतिदत्तं. ५. C. and D. omit दत्ते च प्रति-याचिते.

‘ निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयविक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्’ ॥

इति । गृहितपण्यस्य मूल्यानर्पणविषये तु स एव—

‘पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठाद्धनं वृद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । एतच्च प्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेस्प-
वादो नारदेन दर्शितः—

‘पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाक्षिकपणौ वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः’ ॥

(ना. स्मृ. २. ३६)

इति । वृथादानं नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो व्युत-
द्रव्यम् । अविवक्षिता अनाकारिताः । पण्यमूल्यस्य वृध्यभावः
प्रवासप्रतियाचनाभावे । न्यासस्य तु वृध्यभावो यथावस्थाने
प्रतियाचनाभावे च । अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः ।
संवर्त्तोऽपि—

‘न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता’ ॥

इति । यथास्थिते निक्षिप्ते व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं
योग्यमयोग्यं चेति सन्दिग्धेऽर्थे प्रातिभाव्ये ऋणिप्रत्यर्पणा-
दौ । कात्यायनोऽपि—

१. A. and B. read निक्षेपं for निक्षिप्तं. २. D. reads तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्.
३. D. reads अप्रतियाचित° for प्रतिचाचित° through mistake. ४. D. reads
°पणं for °पणाः. ५. C. reads प्रवासं for प्रवास°. ६. C. omits न्यासस्य तु वृद्ध्य-
भावः. ७. C. reads तथा° for यथा°. ८. A. and B. add लाभो वृद्धिः before
this word, and for the same C. has नातो वृद्धिः. ९. C. omits दातुं योग्यं.
१०. C. D. omit ऽर्थे. ११. A. and B. read °द्रव्यार्पणादौ for °प्रत्यर्पणादौ.

‘ चर्मसस्यासवव्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्री शुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाव्यागतेषु च ’ ॥

इति । सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः । पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः ।
व्यासोऽपि—

‘ प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धमगृहीतं च दित्सतः ।

न वर्द्धते प्रयत्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतम् ’ ॥

इति । भुक्तबन्धग्रहणं निक्षेपोपयोगे यथा वृद्धिर्देया तथा
गोण्याधिभोगे वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् ।

‘ भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिः ’ ।

इति गौतमस्मरणात् ।

‘ अगृहीतं च दित्सतः ’ ।

इति कृतवृध्यपवादे अकृतवृध्यपवादप्रसंगोऽयुक्तः । कृतवृ-
ध्यपवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘ दीयमानं न गृण्हाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ४४).

इति । प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकाला-
वस्थितस्य परम् । वृद्धिं द्रव्यभेदेनाह याज्ञवल्क्यः—

१. A. in margin and B. originally read कर्म° for चर्म°. २. A. and B. read °मूले for °मूल्ये. ३. A. in margin and B. originally read भुक्तबंधम् ४. D. reads wrongly निक्षेपोपायेन for निक्षेपोपयोगे. ५. D. omits °आधि° and C. also. ६. D. omits वस्त्रालङ्कारादिः. ७. B. does not insert this sentence. ८. C. and D. read नियुक्तं for प्रयुक्तं. ९. C. reads °कल्पितं for °स्थापितं. १०. D. reads वृद्धिद्रव्यभेदानाह for वृद्धिं द्रव्यभेदेनाह.

‘ सन्ततिस्तु पशु-स्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां चतुस्त्रि-द्विगुणा परा ’ ॥

(या. स्मृ. २. ३९.)

इति । पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः
स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः
परा वृद्धिः । वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा
द्विगुणा परा वृद्धिः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

‘ द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं, धान्येनैव रसा व्याख्याताः ।

पुष्प-मूल-फलादीनि च । तुला घृतैमष्टगुणम् ’ ।

इति यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ धान्ये शदे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९१)

इति शदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि । लवो मेषोर्णा चम-
रीकेशादिः । बाह्या बलीवर्द-तुरगादयः । धान्यं-शद-लव-बाह्यवि-
षया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामति यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘ हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्र-कुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शद-बाह्य-लवेषु च ’ ॥

१. C. reads त्रिगुणा for अष्टगुणा. २. C. reads धातुस्त्री° for चतुस्त्रि°. ३. C. reads तृतीयया for स्वकृतया. ४. C. adds ‘साध्यगुणा रस° after वर्धमान°. ५. C. and D. read परं वर्द्धते for ‘परा वृद्धिः. ६. A. and B. read ‘घृत° for ‘घृत°. ७. C. reads लवे नवे बाह्ये for शदे लवे बाह्ये. ८. C. omits शदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि. ९. B. omits बलीवर्द°; while C. बाह्या बलीवर्दतुरगादयः. १०. A. B. C. omit धान्य-शद-लव-बाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामति; while C. and D. omit the following portion also:— यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘ हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शद-बाह्य-लवेषु च ॥ ’

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेऽक्षौ षड्गुणा स्मृता ।

लवण-स्वेद-मद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ।

इति । कुप्यं त्रपु सीसकम् । शैदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फ-

लादि । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यतानुसारेण दुर्भिक्षादिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति नारदः—

‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठति’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १०६)

इति । देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचिद्देशे द्विगुणं

क्वचिद्देशे त्रिगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वसिष्ठोऽपि—

‘वज्र-शुक्ति-प्रवालानां रत्नस्य रजतस्य च ।

द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः कृता कालानुसारिणी ॥

ताम्रां-ऽयः-कांस्य-रीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालान्तरकृतस्य तु’ ॥

इति । शुक्तिमिति मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् । व्यासोऽपि—

१. C. reads उक्तमेवंगुणा for उक्ता पञ्चगुणा; while D. ऽप्यष्टगुणा for पञ्चगुणा. २. B. originally reads 'स्नेह'; while D. 'कुप्यद' for 'स्वेद'. ३. C. reads शदःक्षेत्रफलं for शदःक्षेत्रफलं; while D. omits शदःक्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि. ४. C. and D. omit क्वचिद्देशे द्विगुणं. ५. This word is also omitted in C. D.; ६. D. reads 'मुक्ति' for 'शुक्ति'. ७. A. in margin and B. originally read हेमश्च. ८. D. reads दीयते for दाप्यते. ९. D. reads कृतकालानुवर्तिनी for कृता कालानुसारिणी. १०. C. reads तत्राऽयः for ताम्रा-ऽयः. ११. D. reads काले स्वैरकृतस्य तु. १२. C. and D. read शुक्तिरिति for शुक्तिमिति.

‘ शाक-कार्पासबीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्तिता ।

वदन्त्यष्टगुणान् काले मद्य-स्नेह-रसा-ऽऽसवान् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ तैलानां च सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च’ ॥

इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव । तथा च विष्णुः—

‘ अनुक्तानां द्विगुणा ’ ।

(वि. स्मृ. ६. १७)

इति । अयं च वृद्धुपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यः । तथा च मनुः—

‘ कुसीद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता’ ।

(म. स्मृ. ८. १५१.)

इति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदा सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेक-सेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते । सकृदाहतेति पाठे शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्यमतीत्येति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि—

‘ चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य’ ।

(ग. गौ. स्मृ. १२. ५)

इति । प्रयोगस्येति एकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणं
द्वैगुण्यातिक्रमैः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैः शनैर्वृद्धिप्र-
हणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य कचिद्व्य-
विशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः—

‘तृण-काष्ठेष्टका-सूत्र-किण्व-चर्मा-ऽस्थि-वर्मणाम् ।

हेति-पुष्प-फलानां च वृद्धिस्तु न निवर्तते’ ॥

इति । किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः । चर्म बा-
णादिनिवारकः फलकः । वर्म तनुत्रम् । हेतिरायुधम् । पुष्प-
फलयोर्वृद्धिनिवृत्त्यभावोऽत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा
त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकवशिष्टवचनविरोधापत्तेः । विष्णुरपि—

‘किण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽयुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया’ ।

(वि. स्मृ. ६. १६.)

इति । अत्रापि कार्पासे तु षड्गुणप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः
पूर्ववद्विज्ञेयः । वशिष्ठोऽपि—

‘दन्त-चर्मास्थि-शृङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च ।

अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्प-मूल-फलस्य च’ ॥

१. A. and B. omit this word. २. B. originally read °क्रमेण for °करणं; while D. reads °करणे for °करणं. ३. D. adds ऽभिप्रेतः after °क्रमः.
४. A. and B. originally read तृणातीनिधारकः which seems wrong. C.
also like A. B.; ५. D. reads °वृद्धयनिवृत्तिरत्यन्त° for °वृद्धिनिवृत्त्यभावो-
त्यन्त°. ६. C. and D. read व्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः for वशिष्टवचन-
विरोधापत्तेः. ७. C. and D. omit the following—

‘किण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽयुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया’ ।

इति । अत्रापि कार्पासे तु षड्गुणप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः
पूर्ववद्विज्ञेयः ।

८. D. reads दण्ड-वर्म° for दन्त-चर्म°. ९. C. and D. read मृत्तिकादीनां
for मृण्मयानां.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।

धनी तावत् समादद्याद्यावन्मूलं न शोधितम्’ ॥

इति । तदेवम्—‘परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिम्’ इत्यत्राधिः परि-
पूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गात्सविशेषां वृद्धिर्निरूपिता । इदानीमाधि-
निरूप्यते । तत्र नारदः—

‘अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोऽद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च’ ।

(ना. स्मृ. ४. १२४)

इति । गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णे-
अधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । कृतकाले आधानकाल
एवामुष्मिन्दीपोत्सवेऽयमाधिर्मया मोक्ष्यते । अन्यथा तवैव
भविष्यतीत्येवं निरूपिते काले । उपनेयो मोचनीय इत्यर्थः ।
यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि निरूपितकाल इत्यर्थः ।
गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यः फलभोग्यादिः । बृहस्पतिरपि—

‘आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादृष्टिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्’ ।

१. A. and B. in margin read °प्रसङ्गात् सङ्गतः; while C. and D. read °प्रसंगागता विशेषाः for °प्रसंगात्सविशेषाः. २. C. reads न for स. ३. D. reads एतद्विषयावधि for ऽमुष्मिन् दीपोत्सवे. ४. C. reads उपनेयो सेवनीयः; while D. उपरिष्टात्सेवनीयः for उपनेयो मोचनीयः.

इति । आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः । गोप्यो भोग्यश्च ।
 पुनश्चैकैकशो द्विविधः । जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः ।
 पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः । यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावदृणं
 तव न ददामि तावदर्थमाधिरित्येवं कालविशेषावधिशून्यतया
 कृतो यादृच्छिकः । सावधिः कृतकालोपनेयः । पुनश्च लेख्या-
 वरूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भरद्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चा-
 तुर्विध्यमाह—

‘आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
 अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्त्वाज्ञया कृतः’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘श्रावणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।
 गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु दत्त्वा यो गोप्यते गृहे ॥
 अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते ।
 आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः’ ॥

इति । श्रावणं संसदि प्रकाशनम् । आधिर्ग्रहाणानन्तरं
 पाश-ज्हासं-विकारादयो यथा न भवन्ति तथासौ पालनीय
 इत्याह हारीतः—

‘बन्धं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् ।
 अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. reads त्रिविधः and D. reads चतुर्विधः. २. A. in margin and B. incorreced and C. D. read स्वं for °स्तु. ३. C. reads रहः for गृहे. ४. D. reads अर्थहेतुः for प्रत्ययाधिः. ५. D. omits this word.

‘ भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।
 बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥
 दैव-राजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।
 न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत दापिते ॥
 तत्रार्धिं दापयेद्देव्यात्सोदयं धनमन्यथा ’ ।

इति । दैवोपघातोऽभ्युदक-देशोपप्लवादिः । स्वापराधाभावे-
 ऽपि कृतो राजोपघातः । यदि ताभ्यामाधिर्नाशमाप्नुयात्तदा-
 ऽन्यमादध्यात् । सोदयं धनं वा दद्यात् । तथा च व्यासः—

‘ दैव-राजोपघाते तु न दोषो धनिनां क्वचित् ।
 अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥
 ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे बन्धं वान्यमृणी तथा ’ ।

इति । आधिरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथा च नारदः—

‘ रक्ष्यमाणोऽपि यत्रार्धिः कालेनेयादसारताम् ।
 आधिरन्योऽथ वा कार्यो देयं वा धनिने धनम् ॥
 (ना. स्मृ. ४. १३०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. A. and C. read नञ्च for तत्र. २. C. originally reads °त काविति; while D. °त्तयाऽकृते for °त दापिते. ३. D. reads दृष्टान् for दद्यात्. ४. B. originally reads वा धनं ऋणम्, but corrects धनमन्यथा. ५. C. and D. omit the following prose—

दैवोपघातोऽभ्युदक-देशोपप्लवादिः ।

स्वापराधाभावेऽपि कृतो राजोपघातः ।

यदि ताभ्यामाधिर्नाशमाप्नुयात्तदाऽन्यमादध्यात् ।

सोदयं धनं वा दद्यात् ।

६. D. reads बन्धं वान्यमृणं for बंधं वान्यमृणी. ७. C. reads यथार्धिः; while D. reads यथार्धिः for यत्रार्धिः. ८. C. reads कामं for काले.

‘आधिः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ’ ॥
(या. स्मृ. २. ६०)

इति । अयमर्थः—आधिर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणा-
द्ब्रह्मणोपभोगाच्च सिद्धिः । न साक्षिलेख्यमात्रेण । नाप्युद्देश-
मात्रेण । तदाह नारदः—

‘आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ’ ॥
(ना. स्मृ. ४. ३९)

इति । एवं च सति या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा
बलवती । पूर्वापि स्वीकाररहिता सा न बलवतीत्युक्तं भवति ।
आधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारतां गत-
स्तदान्य आधेयः । अथ वा धनिनै धनं देयम् । आधिसिद्धौ
भोग एव प्रमाणमित्याह विष्णुः—

‘ययोर्निक्षिप्त आधिः स्तौ विवदेतां यदा नरौ ।
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारविना कृता’ ॥
इति । द्वयोरपि तु भुक्तियुक्तत्वे बृहस्पतिराह—

‘क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे यद्वत्तं समकालिकम् ।
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयात् ’ ॥

इति । वसिष्ठः—

१. D. adds आधिग्रहणं after उपभोगाच्च. २. B. originally and C. and D. read द्वयोः for ययोः. ३. D. reads निक्षिप्तयोराधिः, for निक्षिप्त आधिः. ४. C. and D. omit this word. ५. C. and D. omit तु, and read respectively भुक्तियुक्ते and भुक्तस्य for भुक्तियुक्तत्वे. ६. D. reads तस्य तत् for पूर्वं तस्य.

‘तुल्यकाले निसृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा’ ॥

इति । भोगाविशेषेऽपि स एवाह—

‘यदेकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समं तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः’ ॥

इति । द्वयोरिकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः—

‘आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चोरदण्डभाक्’ ॥

इति । प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्ड-
विशेषमाह विष्णुः—

‘गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां

तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः ।

ऊनां चेत् षोडशसुवर्णं दण्ड्यः’ ।

(वि. स्मृ. ९. १८१-१८२)

इति । साक्षि-लेख्यसिद्धयोर्लेख्यसिद्धं बलवदित्याह

कात्यायनः—

‘आधानं विक्रयो दानं लेख्य-साक्ष्यकृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकम्’ ॥

१. D. reads विसृष्टानां for निसृष्टानां; while C. विसृष्टानां. २. C. reads तस्य सिद्धिस्तदुत्तरम् for तस्याधिर्बलवत्तरा. ३. D. reads °धिशेषे for °ऽविशेषे and omits ऽपि after this word. ४. C. and D. read यद्येक° for यदेक°. ५. C. reads भोक्तुं सम्यक् for भोक्तुकाम°. ६. B. originally and D. read तेन for तत्र. ७. C. omits दण्डम्. ८. A. in margin and B. originally read यत्र कुर्यात् सा प्रतिपद्भवेत् which seems incorrect. ९. D. reads दण्ड-भाग्भवेत् for चोरदण्डभाक्. १०. A. B. C. omit प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः. ११. D. reads आधि कृत्वा for आधीकृतां. १२. C. reads ऊनाधेः for ऊनां चेत्. १३. D. reads लेख्यसिद्धिर्बलवती for लेख्यसिद्धं बलवत्.

इति । लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह—

‘अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टं एकत्र च विलेखितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव—

‘यो विद्यमानं प्रथममनादिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमानेन अनिर्दिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् ।

इति । अयमर्थः—आधातुं आधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपितस्वरूपं च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतं तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । निर्दिष्टत्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः—

‘आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा’ ।

(या. स्मृ. २. २३)

इति । एकमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृण्हाति । तत्र पूर्वस्यैव क्षेत्रं भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे क्रये च योज्यम् । ऋणादिषु उत्तरक्रियाप्राबल्यमाह स एव—

१. D. reads अनिर्दिष्टं for अनिर्दिष्टात्. २. C. and D. omit the following—

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव—

‘यो विद्यमानं प्रथम मनादिष्टस्वरूपकम् ।

३. A. in margin and B. originally read आदध्यादनादिष्टं for °मानेन अनिर्दिष्टं; while C. substitutes अनादित्वं for अनिर्दिष्टं and D. reads आदाय अनादिष्टं for °मानेन अनिर्दिष्टं. ४. D. adds अनिर्दिशति after अनिर्दिष्टमिति. ५. C. reads निर्दिष्टत्वाविशेषं for निर्दिष्टत्वाविशेषे.

‘सर्वेष्वर्थविवादिषु बलवत्युत्तरक्रिया’ ॥

(या. स्मृ. २. २३)

इति । यदैकं क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वान्यस्य विक्रीयते तत्राह
वसिष्ठः—

‘यं पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् ? प्राक्तनं बलवत्तरम् ॥

इति । आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह स एव—

‘कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामिति सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ? ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं विभजेयुर्यथांशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोनं प्रतिग्रही ’ ॥

इति । अथ धनिदोषेणाधिनाशो व्यासः—

‘गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत् ।

ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी ’ ॥

इति । एतदाधितोऽभ्यधिकसंमलाभर्णिविषयम् । ऋणपर्या-
साधिनाशो त्वाह नारदः—

‘विनष्टे मूलनाशः स्याद्वैव-राजकृतादृते’ ।

(ना. स्मृ. ४. १२६)

१. B. C. D. read उत्तरा क्रिया for उत्तरक्रिया. २. D. reads यद्येकं for यदैकं. ३. D. reads विक्रीणीते for विक्रीयते. ४. D. reads यः पूर्वोत्तरम् for यं पूर्वतरम्. ५. D. wrongly reads प्रोक्तेन for प्राक्तनं. ६. D. reads ऽपि for इति. ७. C. reads धार्यं for धर्म्यं. ८. C. and D. omit the following—

अथ धनिदोषेणाधिनाशो व्यासः,—

‘गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत् ।

ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी ’ ॥ इति.

९. A. in margin and B. originally read °भावे for °नाशे. १०. C. reads ऽप्यधिकसमर्णं° and D. ऽप्यधिकसमर्णिक° for ऽभ्यधिकसमलाभर्णि°.

इति । बहुमूल्याधिनाशे धनिकं तोषयेदित्युक्तं तत्र विशेष-
माह मनुः—

‘मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्’ ।

(म. स्मृ. ८. १४४)

इति । गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैव-राजकृतादृते’ ॥

(या. स्मृ. २.५९)

इति । अयमर्थः—गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति
महत्यपि वृद्धिर्हातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते
व्यवहाराक्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । नष्टो विकारं प्रापितः
पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेन्मूल्यादि-
द्वारेण देयः । ‘गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः’ इत्येतद्वलात्कारभोग-
विषयम् । अत एव मनुः—

‘न भोक्तव्यो बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्’ ।

(म. स्मृ. ८. १४४)

इति । वंचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण भोगद्रव्यस्य
नाशमाह स एव—

‘यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते ऽविचक्षणः ।

तेनार्द्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः’ ॥

(म. स्मृ. ८. १५०).

१. D. reads समर्पयेत् for तोषयेत्. २. C. reads न सोदयो for नष्टो देयो.
३. C. wrongly reads न सो for नष्टो; while D. reads गोप्याधिः for नष्टो.
४. C. reads कृता for कृत्वा. ५. D. adds तत् after चेत्. ६. D. reads
‘द्वारेणैव निवेद्यः’ for ‘द्वारेण देयः’. ७. C. reads तावता कारं for बलात्कारं.
८. C. and D. respectively read वंचनादीनां and वंचनादित्वे for वंचनादिना.

इति । कचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह कात्यायनः—

‘आकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः’ ॥

इति । दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपीडने स एवाह—

‘यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन कर्मभिः ।

पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्’ ॥

इति । आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः—

‘आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति’ ॥

(या. स्मृ. २. ५८)

इति । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृतकालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते तदा नश्येदधर्मणस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति । कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः संप्रतिपन्ने काले यदि न मोक्ष्यते तदा धर्मणस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः—

१. C. reads °नाशस्याविकल्पं for °नाशस्य विकल्पं. २. C. reads भोक्तुः for भोक्ता. ३. C. reads वृद्धिः for वृद्धि. ४. C. and D. read कर्मफलं वेतनादि for कर्मफलं वेतनं. ५. C. and D. read कुर्वाणः for कुर्वाणं. ६. D. reads बाल्या वन्तेन for वाचा दण्डेन. ७. C. wrongly reads गोप्याधीनं for गोप्याधिर्न. ८. C. reads स्वयं and D. स for स्वं. ९. C. reads मोक्ष्यते for मोक्ष्यते. १०. C. read °परीक्षणं for °प्रतीक्षणं. ११. VIDNYĀNESVARA reads बहस्पतिः for व्यासः—

‘हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥

तदन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवामुयात्’ ।

इति । ननु-आधेः स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात्

उत्तमर्णस्यापि स्वत्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिग्रहादेरभावात् आधीकर-
णमेव स्वत्वनिवृत्तिप्रति कारणम्-इति चेत् तत्र । ‘न चाधेः का-
लसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय’ इति मनुवचनविरोधात् । काल-
संरोधाच्चिरकालावस्थानादेः । निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति ।
विक्रयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्ति-
कारणम् । प्रतिग्रहादिरेव वा स्वत्वापत्तिकारणम् । किन्तु द्वैगुण्ये
निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यादानमपि । तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव
ऋणि-धनिनोरात्यन्तिकस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्त्योः कारणत्वाव-
गमात् । न च मनुवचनविरोधः । तस्य कृतकालभोग्याधिवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तम्-

१. B. and C. read पूर्णकाले for पूर्णे काले २. D. reads धनस्वामी for
धनी स्वामी. ३. D. substitutes प्रतीक्षते for प्रतीक्ष्य तु. ४. C. and D. read
तन्नाशेस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणं नास्ति and नन्वाधेः स्वत्वनिवृत्तेः स्वत्वोत्प-
त्तेश्चकारणं नास्ति, respectively for the following portion.—

ननु—आधेः स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात्

उत्तमर्णस्यापि स्वत्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिग्रहादेरभावात्

आधीकरणमेव स्वत्वनिवृत्तिप्रति कारणम्—इति चेत् तत्र ।

‘न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः’

इति मनुवचनविरोधात् । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादेः ।

निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति.

५. D. reads विषयोऽपि for विक्रयोऽपि. ६. C. reads नैवं for मैवम्.

७. D. omits वा. ८. A. originally and B. read स्वत्वं प्रति for स्वत्वापत्ति°.

९. D. reads द्वैगुण्य° for द्वैगुण्ये. १०. D. reads द्रव्यादीनामपि for द्रव्यादानमपि.

११. D. reads स्वत्वोत्पत्ति° for स्वत्वापत्त्योः. १२. C. reads कारणत्वात् for

कारणत्वावगमात्. १३. C. and D. read उक्तकाल° for कृतकाल°. १४. D.

reads दशार्ह° for दशदिवस°.

‘ पूर्णे विधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति’ ॥

इति । तत् द्वैगुण्यव्यातिरिक्तवस्त्वादिविषयम् ।

‘ हिरण्ये द्विगुणी भूते’ ।

इति व्यासेन विशेषोपादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

‘ गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधेः ।

आवेदयित्वाणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्’ ॥

इति तद्भोगमात्रविधिपरम् । न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् ।

यदा तु सान्तलाभे धने बन्धकस्य तथैवावस्थितस्य मोचना-
त्प्रागृणिकस्य मरणादिर्भवेत् तदा किङ्कार्यमित्यपेक्षिते आह
बृहस्पतिः—

‘ हिरण्ये द्विगुणी भूते मृते नष्टेऽधमार्णिके ।

द्रव्यं तदीयं सद्गृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं परतो गृणीतान्यत्तु वर्जयेत्’ ॥

इति । हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वाक् अधमर्णिके
मृते नष्टे कुत्रचिद्वते चिरकालमविज्ञाते सति आधीकृतं द्रव्यं

१. C. reads पूर्णे वाधौ and D. पूर्णावधौ for पूर्णे विधौ. २. C. wrongly reads सान्तलोभे for सान्तलाभे and omits the following word बन्ध°. ३. For this whole sentence B. reads तत् द्वैगुण्यव्यातिरिक्तवस्त्वादिविषयम्. C. reads रक्तवस्त्वादिविषयम् and D. तद्वस्त्वादिविषयम्, but both the readings seem incorrect. ४. A. originally and B. read कृतकाल° for कृतकाल°. ५. D. reads °द्वयेङ्गि° for °द्वयित्वणि°. ६. A. originally and B. C. read शान्त° for सान्त°. ७. C. and D. read बन्धस्य for बन्धकस्य. ८. C. reads साथी° for आधी°.

ससाक्षिकं विक्रीणीयं ऋणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं
गृहीत । ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् । राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथा
च कात्यायनः--

‘आधाता यत्र न स्यात्तु धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञस्ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ।

इति । राज्ञे समर्पणं च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे
तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वै-
गुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्य स्वामित्वमवगम्यते ।
धनद्वैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधि-
विषयम् । अतएव न्यूनं अधिकं च बन्धे आधिनाशो नास्ति ।
किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञो दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः--

‘चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥

(या. स्मृ. २. ६१.)

इति । चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाशयत्वं तेन यद्वन्धकं चरि-
त्रबन्धकं । तेनैऽऽधिनाऽधिकेन न्यूनं वा यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं
पराधीनं वा कृतं तच्चरित्रबन्धककृतम् । तत्सवृद्धिकमेव दाप-

१. C. and D. read विक्रीय for विक्रीणीय. २. D. reads चस्तितानुरूपं for ऋणानुरूपं. ३. D. reads °द्रव्यं पर्याप्तं for °द्रव्यपर्याप्तं. ४. D. reads नष्टः स्यात् for न स्यात्. ५. C. wrongly reads धनिबंधे for धनी बंधः. ६. D. reads राज्ञा for राज्ञः. ७. C. reads विख्याते for विख्यातो. ८. C. reads त्याज्यत्वात् for न्याय्यत्वात्. ९. C. reads °कालावधौ for °कालावधिकाधौ. १०. D. reads धनिकस्यास्वामित्वं for धनिकस्य स्वामित्वं. ११. C. reads समानाधि° for समानाधि°. १२. C. reads राज्ञे for राज्ञा. १३. D. reads अपयेत् ततः for प्रतिपादयेत्. १४. C. and D. omit अधिना. १५. D. omits this word.

येत् । अथैवा चरित्रमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं
 चरित्रबन्धकम् । तेन यद्रव्यमात्मसात्कृतम् तदेव द्विगुणी-
 भूतमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति । न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधि-
 नाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः तेन कृतं सत्यंकारकृतं
 तदपि द्विगुणमेव देयम् नाधिनाशः । अयमभिप्रायः—बन्धका-
 र्यतासमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यम्, नाधिनाश
 इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति ।
 क्रय-विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते
 समर्पितं तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादिर्गृहीता व्य-
 वस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् ।
 इतरश्वेदङ्गुलीयकादिकमेव दद्यात् । अन्वाधौ नियममाह
 प्रजापातः—

‘ धेनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्’ ॥

इति । यद्वन्धस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेनैव पर-
 धनिकान्तरमाधिं नयेत् । न त्वधिकेन । अयं चान्वाधिर्धनस्य

१. A. B. C. do not read the following—अथवा चरित्रमग्निहोत्रादिजनि-
 तमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तदेव द्विगु-
 णीभूतमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति. २. C. reads वादी न दण्ड्यः which seems
 wrong ; while D. न तु लाभादिनाशः for नाधिनाशः. ३. D. reads नियमे for
 समये. ४. D. reads तदेव after कृते. ५. D. reads द्विगुण° for द्विगुणी°.
 ६. D. omits this word. ७. A. in margin and B. originally read ऋण°
 for क्रय°. ८. D. reads °गृहीत्वा for °गृहीता. ९. C. wrongly reads अभिकांक्षन्;
 while D. reads अभिक्रामन्. १०. C. reads अस्वातन्त्र्य° for अन्वाधौ; while
 D. वस्त्वाधौ for अन्वाधौ. ११. C. omits this word ; while D. reads यो वै
 for धनी. १२. C. reads यद्वन्धं; while D. बन्धक°. १३. A. and B. do not
 mention this word. १४. C. reads वा त्वाधिः D. वस्त्वाधिः for चान्वाधिः.

द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वागपि द्रष्टव्यः ।

॥ अथाधिमोचनम् ॥

तत्र बृहस्पतिः—

‘धनं मूलीकृतं दत्त्वा यैदाधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभाग्धनी’ ॥

इति । मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् । तच्च भोग्याधौ मूलमात्रम् । गोण्याधौ तु सवृद्धिकं तद्वत्त्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते तदा धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक् स्तेयदोषभाग्भवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात्’ ॥

(या. स्मृ. २. ६२)

इति । धनप्रयोक्तारि असन्निहिते सति तदा आप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निवेद्य स्वकीयमाधिं गृण्हीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते मोक्तव्य इत्याह व्यासः—

‘फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम्’ ।

इति । सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्त्वा ऋणी बन्धमाप्नुयादिति । आधिनाशन-बन्धद्वैगुण्यादिकादर्वागेवाधिर्मोक्तव्यः । तथा च स एव—

१. C. and D. read ऽर्थ for आधि. २. D. reads वस्तु° for तच्च. ३. D. adds यदा before तद्वत्त्वा. ४. C. and D. omit स्तेयदोषभाक्. ५. B. originally and D. read निधाय for निवेद्य. ६. C. reads उपभोग्यं for फलभोग्यं. ७. A. in margin and B. in correction read आधिनाशनिबन्धनत्वे गोण्यादिकालात् for आधिनाशनबन्धद्वैगुण्यादिकात्; while D. only substitutes वैगुण्यादि° for द्वैगुण्यादि°.

‘ अतोन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ’ ।

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिके ’ ।

इति तद्वैगुण्यादूर्ध्वमर्वाग्विद्वससाहान्मोचयेदित्येवंपरम् ।

अन्यथा—

‘ आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने ’ ।

(या. स्मृ. २. ६४.)

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि प्रयोक्तार्यसन्निहिते तत्कुले न धनगृहीतारः सन्ति, यदि वा आधिविक्रयेण च धनदित्साधमर्णस्य तत्र यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६३)

इति । ऋणदानेच्छाकाले यत्तस्याधेमूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत् । तदूर्ध्वं धनं न वर्द्धत इति । भोग्याधिविषये कचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः—

‘ क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयादृणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं दद्यात्तु धनिने ऋणी ।

तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे मोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

आधिस्तु सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम ’ ।

१. A. originally does not read धन°. २. D. reads धनादित्सा for धन-
दित्सा. ३. C. and D. read ऋणादाने° for ऋणदाने°. C. ऋणादानस्थानं for
ऋणदानेच्छा°. ४. C. reads आधिवृद्धि° for आधिं वृद्धि°. ५. D. reads अत्यन्तम्
for उत्पन्नम्. ६. A. and B. wrongly read मूलोदयं for मूलोदय°. ७. C. and
D. read तथा तु धनिके ऋणी for दद्यात्तु धनिने ऋणी. ८. B. originally reads
तेन C. तथा and D. त्वया for तदा. ९. D. reads तद्वृत्त° for तच्छान्त°. १०.
C. and D. read भोक्तव्यं for मोक्तव्यं. ११. D. reads प्रविष्टे for आधिस्तु.

इति । ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा क्षेत्रादि-
प्रवेशो क्रममादध्यात् तदा भोगेन क्षेत्रार्थव्ययसहितसंवृद्धिक-
धने सति आधिं मुञ्चेदुत्तमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि--

‘यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने’ ॥

(या. स्मृ. २. ६४)

इति । अयमेव क्षयाधिरुच्यते लौकिकैः । यत्र तु वृद्धयर्थ
एव भोग इति परिभाषा तत्र तद्भोगेनाधिकधनप्रवेशो याव-
न्मूल्यदानं तावदाधिर्न मोक्तव्यः । यत्र वृद्धेरप्यपर्याप्तो भोगः
तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिक्रामति भोग इत्याह बृहस्पतिः--

‘यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम् ।

तत्रर्णा चाप्नुयाद्वन्धं धनी चैव ऋणं तथा ॥

१. D. reads तेन प्रविष्टे for ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे.
२. C. wrongly reads ‘प्रदेशे for ‘प्रवेशे. ३. D. reads आदध्यादधमर्णः for
मुञ्चेदुत्तमर्णः. ४. C. and D. read प्रविशेत्. for प्राविष्टे. ५. D. reads लोकैः
for लौकिकैः. ६. D. reads परिभाषिते for परिभाषा. ७. D. reads मूल°
for मूल्य°. ८. C. and D. omit the following:—

यत्र वृद्धेरप्यपर्याप्तो भोगः तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिक्रामति भोग इति आह
बृहस्पतिः--

‘यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम् ।

तत्रर्णा चाप्नुयाद्वन्धं धनी चैव ऋणं तथा ॥

पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम् ।

अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ’ ॥

इति । क्षेत्रार्थाधिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समप्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि
प्रविष्टे सति.

पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम् ।

अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ' ॥

इति । क्षेत्रार्थादधिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समग्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि प्रविष्टे सति मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णो बन्धमाप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रमेव गृह्णीयात् । किन्तु पूर्णे प्रकर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिने मूलमात्रं देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । एतच्च परस्परानुमत्यभावे । परस्परानुमतौ तु वृद्धिपर्याप्तभोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभ इत्यर्थः । परिभाषितकालैकदेशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे स एवाह—

‘यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।

ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतंविना’ ॥

इति । इत्याधिविधिः ।

॥ अथ प्रतिभूः ॥

तत्र बृहस्पतिः—

‘दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

अहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्विणमर्पयामीति चापरः’ ॥

१. C. reads वृद्धिपर्याप्ते धनि° for वृद्धिपर्याप्ते धनिनि. २. C. and D. read पूर्वे वर्षे for पूर्णे प्रकर्षे. ३. C. and D. omit this word. ४. C. and D. read वृद्धिपर्याप्त° for वृद्धिपर्याप्त°. ५. C. reads वर्षत्रयप्रवेशे and D. वर्षप्रवेशे for प्रकर्षप्रवेशे. ६. C. reads ऋणं for ऋणी. ७. D. reads ऋणे for ऋणि°. ८. C. reads अर्पयामी for अर्पयामी.

इति । अहमेनं पलायनप्रवृत्तं तव दर्शयिष्यामीति प्राति-
भाव्यं भजन्नाह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूः एष साधुरवञ्चको
मम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छेति ब्रूते । दानप्रतिभूरपरः यद्ययं
न ददाति द्रविणं गृहीतं सबृद्धिकं तर्ह्यहमेव दास्यामीति व-
दति । अपरो ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूः यदायं गृहीतं न ददाति
तदाहमेतदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीति चतुर्णां प्रतिभुवां
भेदः । दर्शनप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव—

‘ दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

निबन्धं वाऽऽवहेत्तत्र दैव-राजकृतादृते’ ॥

इति । निबन्धं देयं द्रव्यम् । आवहेद्दनिने प्रापयेत् । यस्तु
न दर्शयति तं प्रत्याह मनुः—

‘ यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १५८.)

इति । दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः—

‘ नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

१. C. and D. omit the following portion:—

अहमेनं पलायनप्रवृत्तं तव दर्शयिष्यामीति प्रातिभाव्यं भजन्नाह । अपरः
प्रत्ययप्रतिभूः एष साधुरवञ्चको मम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छेति ब्रूते ।
दानप्रतिभूरपरः यद्ययं न ददाति द्रविणं गृहीतं सबृद्धिकं तर्ह्यहमेव
दास्यामीति वदति । अपरो ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूः यदा.

२. D. omits चतुर्णां प्रतिभुवां भेदः. ३. B. originally reads °हतात्, but
corrects °कृतात्. ४. C. reads निबन्धे for निबन्धं; while D. reads निबन्धं
ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् for this sentence. ५. C. reads आवेदयेत्
for आवहेत्. ६. C. reads द्रव्यन्तु for यस्तु.

‘नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥
 काले प्रेतीते प्रतिभूर्यादि तं नैव दर्शयेत् ।
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते’ ॥

इति । दान-प्रत्ययप्रतिभूवोः कृत्यमाह नारदः—

‘ऋणिव्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ हापिते ।
 प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ११९)

इति । अप्रतिकुर्वत्सु वञ्चनया दारिद्रेण वा ऋणमददत्सु प्रत्यये
 हापिते विश्वासे ऽपगतैः । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव—

‘विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।
 प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिनै धनम्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १२०)

इति । आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह स एव—

‘रवादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।
 मूल्यं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ११६)

इति । रवादको बन्धकभक्षकः । लग्नकः प्रतिभूः । स तु
 वृद्धिं दातुं नार्हतीति । रवादको दापयेत् ।

१. D. reads ऽप्यतीते for प्रतीति. २. C. reads बंधनया for वंचनया;
 while D. बंधनदाढ्येन for वंचनया दारिद्रेण वा ऋणम्. ३. C. reads ज्ञापितं
 तत्; while D. ज्ञापितं सत् for हापिते. ४. C. reads तदाह for प्रत्याह.
 ५. D. reads मूलं for मूल्यं. ६. C. and D. read बन्ध° for बंधक°. ७. A.
 in margin, B. originally read wrong form खादकादकमव्यय° for खादको
 दापयेत्; while D. खादकादप्यत्र for the same.

‘ मूल्येन तोषयेदेनम् ’ ।

(म. स्मृ. ८. १४४.)

इति वचनान्मूलमात्रमेव देयम् । एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविषये द्रष्टव्यम् । प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि दर्शयति हारीतः—

‘ अभक्षणे प्रत्यये दाने उपस्थानेऽपि दर्शने ।

पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्योऽपि प्रतिभूर्बुधैः ’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ दानोपस्थानवादिषु विश्वासशपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगविपर्यये ’ ॥

इति । उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि—

‘ लेख्ये कृते च दिव्ये च दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ’ ॥

इति । प्रतिभूर्ग्राह्य इति शेषः । गृहीतबन्धोपस्थानं याचितकत्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. and D. do not mention this word एनं. २. C. reads एतदेषां for इतरेषां. ३. D. विधयो द्रष्टव्याः; while C. विषयो द्रष्टव्यः for विषये द्रष्टव्यम्. ४. D. omits the following portion:—

प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि दर्शयति हारीतः—

‘ अभक्षणे प्रत्यये दाने उपस्थानेऽपि दर्शने ।

पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्योऽपि प्रतिभूर्बुधैः ’ ॥

and read instead of the following प्रतिभूर्ग्राह्य इति । प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि; while C. for to omitted portion substitute प्रतिभूर्बुधैः only. ५. B. C. D. read यथायोगं विपर्यये for यथायोगविपर्यये. ६. C. reads उपस्थान-दर्शनं for उपस्थानं दर्शनं. ७. D. omits the following portion:— गृहीतबन्धोपस्थानं याचितकत्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा.

‘ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्यादनाय चेत्स्थितः ’ ॥

(या. स्मृ. २-५४)

इति । यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा मृतः तदा तयोः पुत्राः प्रतिभाव्यायातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृतस्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः नै पौत्राः । पुत्रैरपि मूल्यमेव देयं न वृद्धिर्देया । तथा च व्यासः—

‘ ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ’ ॥

इति । तत्सुतौ पौत्र-प्रपौत्रौ । बृहस्पतिरपि—

‘ आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ’ ॥

इति । आद्यौ दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ । वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि । असौ साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोर्मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दानर्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादि दाढर्यादिना धने ऋणिकेनाप्रतिदत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत् प्रमाणप्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः । विवादप्रतिभूस्तु साधितं धनं दण्डं वा दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपि इत्याह व्यासः—

१. C. reads ये and D. यः for चेत्. २. C. and D read प्रत्ययिको for प्रात्ययिको. ३. D. reads तत्पुत्रपुत्रैरपि for न पौत्राः । पुत्रैरपि. ४. C. reads वृद्धौ for दाप्यौ. ५. C. and D. read विसंवादे for विसंवादि. ६. D. reads 'भुक्त' for 'भूस्तु'. D. substitutes न for वा.

‘विप्रत्यये लेख्यदिव्यदर्शने वाऽकृते सति ।

ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रं तेषां न दापयेत् ॥

दान-वादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा ’ ।

इति । यत्र दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभा-
व्यमङ्गीकृतवन्तौ तत्र विशेषमाह कात्यायनः—

‘गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः ’ ॥

इति । अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘बहवस्तुं यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकछायाश्रितेष्वेवं धनिकस्य यथा तथा ’ ॥

(या. स्मृ. १. ५५)

इति । एकछायानाश्रिताः प्रतिभुवः ऋणं विभज्य स्वांशेन
दद्युः । एकछायाश्रितेषु तु यं धनिकः प्रार्थयति स एव कृत्स्नं
दद्यात् । नांशतः । एकछायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतः
तदा तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात् ।
न कृत्स्नम् । तथा च कात्यायनः—

१. D. reads °दिव्ये for °दिव्य°. २. C. reads °कुरुतः for °कृतवन्तौ.
३. C. reads विरोधम् for विशेषम्. ४. C. reads यच्च for यत्र. ५. D. reads
दर्शनस्य for दर्शनेऽस्य. ६. D. reads तस्य for स्यात्. ७. D. reads स्युर्यदि
for °स्तु यदि. ८. A. in margin and D. read °षु for °च. ९. A. in
margin and C. D. read °रुचि for तथा. १०. D. reads एकस्मिन् प्रयोगे
द्वौ बहवो वा for एकछायानाश्रिताः. ११. D. adds तदा before ऋणं.
१२. C. reads चांशेन for स्वांशेन. १३. D. adds पुरुषं after यं. १४. C.
reads प्रार्थयते, D. प्रार्थयेत् for प्रार्थयति. १५. D. reads °ऽधिष्ठितेषु for
°ऽऽश्रितेषु. १६. C. omits न कृत्स्नम्.

‘ एकच्छायां प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते सुतः’ ॥

इति । प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः—

‘ यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु गच्छति ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं ऋणिकार्यैर्धर्तिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादाद्विगुणं दमम्’ ॥

इति ।

अथ प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. ५६.)

इति । धनिकेन पीडितः सन्प्रतिभूस्तत्सुतो वा जनसमक्षं

ता यद्भनं दापितः तद्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् ।

॥ च नारदः —

‘ यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्भनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तु प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत्’ ॥

इति । कदा द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

. C. and D. एकच्छायाप्रविष्टानां for एकच्छायां प्रविष्टानां. २. D. reads प्रति for गच्छति. ३. C. wrongly reads दोषो for दाप्यो. ४. D. reads इ चार्थं for ऋणिकार्यै. ५. C. and D. read तत्र for अथ प्रतिभूदत्त. C. wrongly reads गुणिकैकस्य for ऋणिकैस्तस्य. ६. C. reads तथाह; le D. यदाह for तथा च. ७. C. and D. read स्वप्रतिभुवे for स्तु भुवे. ८. after कदा. C. and D. add हि.

‘प्रातिभाव्यं तु यो दद्याद्दण्डितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति’ ॥

इति । द्वैगुण्यं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विशेषो याज्ञव-

ल्क्यनाक्तः—

‘सैन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः’ ॥

(या. स्मृ. २. ५७)

इति । सैन्निहितमृणिकमपृष्टैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह—

‘प्रतिभुवा तु यद्वत्तमपृष्टं ऋणिके धनम् ।

द्विगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु’ ॥

इति । प्रातिभाव्ये निषेधमाह कात्यायनः—

‘न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

१. C. and D. read पीडितः for दंडितः. २. C. omits—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥

इति । सैन्निहितमृणिकमपृष्टैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह,

and for the following verse reads—

‘संप्रतिस्त्री-पशुदत्तमपृच्छेदृणिकं धनम् ।

त्रिगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु इति’ ॥

३. D. does not mention the following—

सैन्निहितमृणिकमपृष्टैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह—

‘प्रतिभुवा तु यद्वत्तमपृष्टं ऋणिके धनं ।

द्विगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु’ इति.

४. C. reads त्रिगुणं for द्विगुणं. ५. C. reads स्वामिने for स्वामिना.

निरुद्धो दण्डितश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ॥

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत् ।

इति । दापने विशेषमाह कात्यायनः—

‘साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च सन्दिग्धश्चैव न क्वचित् ।

नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः ॥

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ।

न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ॥

न विज्ञातो गृहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति’ ।

इति । सन्दिग्धोऽभिज्ञस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्टिकब्रह्मचा-

रः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘भ्रातृणामपि दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ५२)

इति । नारदोऽपि—

C. reads विरुद्धो दंडितश्चैव for निरुद्धो दंडितश्चैव. २. D. omits the wing—

‘.....शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्यास्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत् ॥

इति ॥ दापने विशेषमाह कात्यायनः—

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च..... ।

D. reads रिक्तो for रिक्थी. ४. C. reads एतत्कार्यं° for राजकार्यं°.

5. reads न शक्यो for न शक्तो. ६. B. and C. read विज्ञाते for

ज्ञो and D. नाविज्ञातो for न विज्ञातो. ७. C. reads तु क्रियां for

क्रियां; while D. स्वक्रियां for °स्वक्रियां. also before the line न विज्ञातो

व्यः D. adds:—

जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः ।

A, in margin B. in correction, C. and D. read °य for °पि.

‘साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्’ ॥

इति । अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह कात्यायनः—

‘न स्त्रीभ्यो दास-बालेभ्यः प्रयच्छेत्कचिदुद्धते ।

दानं न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्वसु’ ॥

इति ।

अथ ऋणग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ४०)

इति । अस्यार्थः—अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्विभावितं वा धर्मादिभिरुपायैः साधयन्नृत्तमर्णो राज्ञा न निवारणीयः । धर्मादीनुपायान् बृहस्पतिराह—

‘धर्मोपाधि-बलात्कारैर्गृहसंरोधनेन न च’ ।

इति । धर्मादीन्स्वयमेवाह—

‘सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च ।

प्रायेण धनिने दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

१. B. and D. read प्रतिभाव्यं for प्रातिभाव्यं. २. C. reads न for धनं. ३. C. reads कचिदुद्धत्तं for कचिदुद्धते; while D. चकचिद्धनम्. ४. C. reads दानान्न; while D. दत्तं न for दानं न. ५. D. reads यद्धनं for यद्वसु. ६. C. reads ‘ग्रहि’ for ‘ग्रहण’. ७. C. and D. read प्रच्छन्नं for प्रपन्नं. ८. C. reads न चान्यो; while D. स वाच्यो for न वाच्यो. ९. D. reads भावितं for विभावितं. १०. C. omits वा. ११. C. and D. omit the word उत्तमर्णो. १२. C. omits धर्मादीन्; while D. reads यदि तु पापात्तदा for धर्मादीनुपायान्. १३. C. and D. read ‘संबोधनेन च for ‘संरोधनेन च. १४. C. and D. read प्रायेणाथ ऋणी for प्रायेण धनिने.

छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।

अन्वाहितादि वाऽऽहत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः ॥

दार-पुत्र-पशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते' ॥

इति । मनुरपि धर्मादीनुपायान्दर्शयति—

‘ धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च' ॥

(म. स्मृ. ८. ४९)

इति । धर्मादियश्चोपायाः पुरुषोपेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह

कात्यायनः—

‘ राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥

वणिजः कर्षकाश्चापि शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत्' ॥

इति । दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्' ॥

(या. स्मृ. २. ४९)

१. D. reads अन्वाहितं समाहत्य for अन्वाहितादि वाऽऽहत्य. २. C. reads दाप्यते for दाप्यते. ३. D. reads. द्वारोपरोधनम् for द्वारोपवेशनम्. ४. D. reads यत्रर्णे for यत्रर्णी. ५. B. substitutes तु for स्वं. ६. C. wrongly reads पलेन च for बलेन च. ७. C. and D. read वर्णिकाः for वणिजः. ८. D. reads कर्षिकाश्चैव for कर्षकाश्चापि. ९. A. in marginal reading and B. originally read गृहीतानु क्रमाद्दाप्यो.

इति । समानजातीयेषु धेनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमा-
द्भनं दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुम-
शक्तं धेनिनं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ राजाऽधर्मणिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकं तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थोऽप्युत्तमर्णकैः ’ ॥

(या. स्मृ. २. ४२)

इति । प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशममंशमधर्मर्णकाद्वण्डरू-
पेण गृहीयात् । उत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृहीयादि-
त्यर्थः । अधनिकऋणदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ४३)

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थं । तथा च
मनुः—

‘ कर्मणापि समं कुर्यादधनिकं वाऽधमर्णिकं ।

समोपकृष्टजातिश्च दद्याद्ध्यांस्तु तच्छनैः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १७७)

इति । नारदोऽपि—

१. A. originally does not mention this sentence—

धेनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमाद्भनं दाप्यः ।

भिन्नजातीयेषु तु. २. B. reads धेनिनं for धनिकं. ३. C. D. read ह्युत्तम-
र्णिकः for ऽप्युत्तमर्णकः. ४. C. and D. read अधमर्णिकात् for अधमर्णकात्.
५. D. reads ‘ऋणादानं’ for ‘ऋणदानं’. ६. C. reads हीनजातिपरिक्षीणं for
हीनजातिं परिक्षीणं. ७. C. reads ऋणार्थं for ऋणार्थं. ८. C. reads यत्र.
for अत्र; while D. omits this word. ९. D. reads कार्यं for कुर्यात्.
१०. A. in margin and B. also in margin read धनिकायाधमर्णिकः for
धनिकं वाऽधमर्णिकः.

‘ अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १३१)

इति । दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः—

‘ ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यादृहीत्वा द्विगुणं दमम् ’ ॥

इति । सन्दिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह

हस्पतिः—

‘ अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्सं चाऽप्यर्थो न सिध्यति ’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ’ ॥

इति । यस्त्वं धमर्णस्तूत्तमर्णसकाशाद्व्यवहारार्थं धनं गृहीत-
वान् स तस्यैव ऋणं दद्यात् । नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः—

१. D. reads °विहीनश्चेत् for °विहीनः स्यात्. २. D. reads द्विगुणो दमः
for द्विगुणं दमम्. ३. B. originally reads संदिग्धे बंधनं कुर्वतो for संदिग्धेऽर्थे
धनग्रहणं कुर्वतो; while D. reads ऋण° for धन°. ४. C. reads अज्ञाते यत्तु
राज्ञा for अनावेद्य तु राज्ञे. ५. D. reads संदिग्धार्थे for संदिग्धेऽर्थे. ६. C.
reads साधयेत् and D. प्रवेद्यः for विनेयः. ७. D. reads सर्वोऽपि for स
चापि. ८. C. omits the following:

°सकाशाद्व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान् स तस्यैव धनं दद्यात् ।

नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः—

°यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणि°.

९. In A. and B. स does not appear.

‘ यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।
तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ’ ॥

इति । निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भार-
द्वाजः—

‘ ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योर्थस्तु तत्क्रमात् ।
धान्यं हिरण्यं लोहं वा गो-महिष्यादिकं तथा ॥
वस्त्रं भूदासवर्गं च वाहनादि यथाक्रमम् ।
धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥
क्षेत्राभावे तथारामस्तस्याभावे गृहक्रयः ।
द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९४).

इति । अयमर्थः— प्रतिदानकाले धनासंपत्तिवशात् सवृद्धि-
कमूलदानाशक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनि-
कस्य समानार्थक्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत् स निष्पन्नां
वृद्धिं दत्त्वा करणं परिवर्तयेत् । पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्तमान-

१. C. reads अश्वं for धान्यं. २. A. and B. originally read रत्नं for वस्त्रं. ३. C. reads प्रदेयायानुपूर्वशः for प्रदेयमनुपूर्वशः. ४. A. and B. read तु विक्रयः and C. हयक्रयः for गृहक्रयः; while B. originally and D. read ऋणक्रयः for गृहक्रयः. ५. C. reads कारणं for करणं. ६. A. and B. read चिरन्तनत्वपरिहारतो for चिरन्तनत्वं परिहरतो. ७. A. B. and C. read हरणं for करणं; while C. substitutes परिकीर्तयेत् for परिवर्तयेत्.

वत्सरादिचिन्हितां कुर्यादिति । यः पूर्वनिर्जितां वृद्धिं दातुम-
समर्थः स तु तां मूलत्वेनारोपयेत् । तदाह स एव—

‘ अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।

यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति’ ॥

(म. स्मृ. ८. १५५)

इति । समग्रं हिरण्यमदर्शयित्वा निर्मितां वृद्धिमदत्वा
तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत् ।

यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं समग्रं मूलं न दातुं
शक्नोति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ९३)

इति । लेख्यासन्निधाने विष्णुः—

‘ असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः

स्वलिखितं दद्यात्’ ।

(वि. स्मृ. ६. २६)

इति । नारदोऽपि—

१. C. reads ‘विहितां’ for ‘चिन्हितां’. २. A. and B. do not mention the following:

यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति’ ॥.

३. D. reads तावतीं दातुमर्हति for तावतीं दातुमर्हति. ४. A. B. and D. omit समग्रं हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत् ।

५. A. B. and C. substitute मूल्यं for मूलं; while A. and B. omit नः.

६. A. and B. read विलिखेत् for ऽभिलिखेत्. ७. D. reads ‘मर्णस्य लिखितं’ for ‘मर्णःस्वलिखितं’.

‘ गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकैक्षे धनं धनी ।

अददद्याच्च्यमानस्तु दोषहानिमवाप्नुयात् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ११४)

इति । धनप्रवेशमारभ्य यावद्वेखनं लेख्यदानं वा न करोति तावन्नाधमर्णात् वृद्धिमाप्नुयात् । तथा च नारदः—

‘ यदि वा नोपरिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ।

धनिकस्यैवै वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य तत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ११५)

इति । यस्तु ऋणापाकरणं न करोति तस्य प्रत्यवायः नारदेन दर्शितः—

‘ तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्म्रियते यदि ।

तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिने भवेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ९)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ उद्गारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ’ ॥

इति । उद्गारादिकं दातुः यद्वेयतया स्थितम् । नारदोऽपि—

१. D. omits—

‘ .....क्षे धनं धनी ।

अददद्याच्च्यमानस्तु दोषहानिमवाप्नुयात् ’ ॥

इति । धनप्रवेशमारभ्य यावद्वेखनं लेख्यदानं वा न करोति तावन्नाधमर्णात् ।

C. too omits the same portion. २. A. and B. read तावद्धमर्णोत्पाद्यधनं. but it seems quite incorrect. ३. C. reads धनिकस्य न for धनिकस्यैव. ४. D. substitutes च for तत्. ५. D. reads पुराणे for नारदेन and adds अपि after पुराणे.

‘ याच्यमानं न देद्याद्यदृणं वार्धिं प्रतिग्रहम् ।

तद्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।

अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ७-८)

इति । प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ दत्तवर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्धौ वाऽन्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा दातव्यं वा ससाक्षिकम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ९४)

इति । ससाक्षिकं ऋणं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दातव्यम् । पूर्वसा-

क्षिणामसम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि—

‘ लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत्तदभावेऽप्रतीश्वरम् ।

धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ११६)

इति । ऋणप्रतिदातृनाह बृहस्पतिः—

‘ याचमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः ’ ॥

१. D. reads दद्यात्तु ऋणमार्धिं प्रतिग्रहं for दद्याद्यदृणं वार्धिं प्रतिग्रहं.
 २. C. reads विद्धि नष्टेन and D, दाननष्टेन for वेष्टितस्तेन. ३. C. reads
 अश्वसारो for अश्वः खरो. ४. A. and B. read शुद्धौ and D. शुद्धे for
 शुद्धयै. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. originally reads साक्षिमच्च
 भवेद्यद्वा and in margin gives another reading साक्षिणं तन्निवेद्यं वा. C. also
 read the same. ७. D. throughout is mistaken here by adding after
 शुद्धयेत्तदभावे, the forthcoming word सुतैरिति, and then अल्पकालमरी-
 र्थकालं &c., the commentator's explanation, whose proper place is after
 the quotations of बृहस्पति.

इति । अल्पकालमदीर्घकालमृणं याञ्चासमनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्ववधौ शान्तलाभं लभेत् । शान्त्य-
नन्तरं ऋणग्रस्तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं दात-
व्यम् । आवश्यकं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः—

‘ इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेनै स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

ऋणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ५-६)

इति । उत्तममृणं—

‘ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ’ ।

इत्यादिश्रुतिपादितम् । अधममृणं परहस्तात् कुसीदवि-
धिना गृहीतम् । कात्यायनोऽपि—

‘ पितॄणां सूनुभिर्जातैर्दानेनैवाऽधमादृणात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ’ ॥

इति । जातेनेत्यभिधानान्न जातमात्रस्य ऋणमोचनेऽधि-
कारः । किन्तु प्राप्तव्यवहारस्येत्याह स एव—

‘ न प्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेर्युर्नरके ऽन्यथा ’ ॥

इति । कचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह स एव—

१. C. reads श्रुक्तेन for जातेन. २. D. adds ह after जायमानो. ३. C. omits this word श्रुतिप्रतिपादितम्; while D. reads श्रुतिप्रतिपादितमृणम् for श्रुतिप्रतिपादितम्. ४. C. reads यत्तु प्रतिपादितमृणं for अधममृणं. ५. D. reads नृणां तु for पितॄणां. ६. C. reads अभिधानं न for अभिधानान्न. ७. D. reads नाऽप्राप्त° for न प्राप्त°. ८. C. reads वसेयं for वसेयुः.

‘ विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्वदेशात् प्रेषिते तथा ।
विंशात् संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।
जात्यन्ध-पतितोन्मत्त-क्षय-श्वित्रादिरोगिणः ’ ॥

इति । ऋणादानेऽधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः—

‘ ऋणं तु दापयेत् पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रवः ।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ पितर्युपरते पुत्राः ऋणं दद्ध्युपधांशतः ।
विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्वेहेद्गुरम् ’ ॥
(ना. स्मृ. ३. २)

इति । विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं तत्केन देय-
मित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

‘ पित्र्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।
देयं तद्गनिके द्रव्यं मृते गृणहंस्तु दाप्यते ’ ॥

इति । पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः—

‘ पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।
तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेतदृणं सदा ’ ॥

इति । पैतामहं ऋणं सममेव देयम् । तथा च स एव—

१. C. and D. read निरुपद्रवम् for निरुपद्रवः. २. D. reads विभक्तो वा for विभक्ता ह्यविभक्ता वा. ३. D. reads पितृणां for पित्र्यर्णे; while C. substitutes पित्र्ये for पित्र्यर्णे. ४. C. reads पित्र्यमेव मृते and D. पित्र्यमा-
रावृणं for पित्र्यमेवाग्रतो. ५. D. substitutes एवं for एतत्.

‘ ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ’ ॥

इति । तत्सुतस्यागृहीतधनप्रपौत्रस्य । एतदेवाभिप्रेत्याह

नारदः—

‘ क्रमादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यदृणमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ पुत्राभावे तु दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्तते ’ ॥

इति । देयमृणं अनेन देयं एतस्मिन्काले देयमित्येतत्

त्रितयं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

‘ पितरि प्रेषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्र-पौत्रैर्ऋणं देयं निन्हेवे साक्षिभावितम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ९०)

इति । अदेयमृणमाह बृहस्पतिः—

‘ सौराक्षिकं वृथा दानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रं न दापयेत् ’ ॥

१. D. reads च याचितम् for विभावितम्; while C. यच्छावितम् for विभावितम्. २. D. substitutes च for तु. ३. C. reads प्रपौत्र एव for प्रपौत्रस्य । एतदे. ४. A. in margin and B. originally read अभ्यागतं for अव्याहृतं. ५. A. in margin B. originally and D. read यज्जर्णम् for यदृणम्. ६. C. and D. wrongly read पित्रभावेऽपि for पुत्राभावे तु. ७. D. reads इत्यस्मिन् for एतस्मिन्. ८. D. omits ऽपि. ९. C. reads पत्रं for पुत्रं and D. °शुल्कं शेषं यत्तन्न for °शुल्कशेषं पुत्रं न.

इति । सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरं । द्यूतपराजयनिमित्तक-
माक्षिकम् । वृथा दानं धूर्तादिभ्यो दत्तम् । काम-क्रोधप्रतिश्रु-
तयोः स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्—

‘ लिखितं मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।
परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात् कामकृतं ऋणम् ॥
यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।
उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात् क्रोधकृतं च तत् ’ ॥

इति । मुक्तकं लेखनरहितं । प्रातिभाव्यं दर्शनप्रातिभा-
व्यागतम् । तथा च मनुः—

‘ प्रातिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं तथा ।
दण्ड-शुल्कावशिष्टं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ (१९२)
दर्शन-प्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ’ ॥
(म. स्मृ. ८. १९९—१६०.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. D. adds यत्तु before दत्तम्. २. A. in margin and B. originally
and C. read तत्तु for दत्तं. ३. D. reads नृणाम् for ऋणम्. ४. C. reads
पण्यं for द्रव्यं. ५. D. substitutes च for वा. ६. D. substitutes तु for च.
७. C. reads साक्षिकं for आक्षिकं. ८. C. substitutes यत् and D. तत् for
तथा. ९. C. is mistaken here throughout and D. substitutes—

दर्शनप्रातिभाव्ये तु नैषविधिः स्यात्,
for this line—

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ’ ॥

१०. D. and C. omit the following—

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ सुरा-काम-द्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथैवेह पुत्रोदद्यान्नपैदकम् ’ ॥

इति । उशना अपि.

‘सुरा-काम-द्यूतकृतं दण्ड-शुल्कावशिष्टकम् ।
वृथा दानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ४७)

इति । उशना अपि—

‘दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्’ ॥

इति । कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृणं गुही दद्यादित्याह
बृहस्पतः—

‘पितृव्य-भ्रातृ-पुत्र-स्त्री दास-शिष्या-ऽनुजीविभिः ।
यद्वृहीतं कुटुम्बार्थे तद्वृही दातुमर्हति’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘शिष्या-ऽन्तेवासि-दास-स्त्री-प्रेष्य-कृत्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १२)

इति । शिष्योऽत्र विद्यार्थी । शिल्पशास्त्रार्थी अन्तेवासी ।
उत्क्षिप्तमसन्निधानादिना स्वाम्यनुज्ञां विनापि कृतमृणम् ।
कात्यायनोऽपि—

१. A. in margin and B. originally read °पान° for °काम°. २. D. reads दण्डो for दण्डं. ३. B. originally reads °परैः for °करैः. ४. D. reads स्वानुज्ञां for स्वाम्यनुज्ञां.

‘ प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दास-स्त्री-भ्रातृ-शिष्यैर्वा दद्यात् पुत्रेण वा पिता’ ॥

इति । कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तऋणविषये याज्ञवल्क्यः—

‘ न योषित् पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्दृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा’ ॥

(या. स्मृ. २. ४६)

इति ।

‘ न पुत्रेण कृतं पिता ’ ।

इत्यस्य कचिदपवादमाह बृहस्पतिः—

‘ ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति’ ॥

इति । नारदोऽपि—

१. A., B. and C. read °माद° for °भ्राद°. २. A. and B. C. substitute पिता and add इति; while D. reads भृगुरपि and gives here—

‘ ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ॥

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति’ ॥

इति । नारदोऽपि

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।

इति । this which is required after the quotation—

कुटुम्बव्यतिरिक्तऋणविषये याज्ञवल्क्यः—

‘ न योषित्पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्दृणं कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा’ ॥

इति.

३. C. and D. read ऋणं for कृते. ४. C. and D. read कुटुम्बार्थी for कुटुम्बार्थे. ५. D. substitutes भृगुरपि for बृहस्पतिः. ६. C. D. read नान्यथा for नान्यथा.

‘ पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।

कृतं तु यद्वृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत् पिता ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ११)

इति । अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणं च

प्रभोरुपलक्षणार्थम् । तथा च कात्यायनः—

‘ कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीति व्याधिना तथा ।

उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतं तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु यत् कृतम् ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ’ ॥

इति ।

‘ न पतिः स्त्रीकृतं तथा ’ ।

(या. स्मृ. २. ४६)

इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ गोप-शौण्डिक-शैलूष-रजक-व्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ’* ॥

(या. स्मृ. २. ४८)

*गोपो गोपालकः । शौण्डिकः सुराकर्ता । शैलूषो नटः । रजकशब्देन वस्त्ररंजनकर्ता रंगारीति लोके प्रसिद्धः । व्याधो मृगादिहन्ता । एतेषां योषितः स्वयमेव गृहसम्बन्धि व्यवहारं कुर्वन्ति अतः ताभिः कृतमृणं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां वृत्तिः रुयधीना भवति । एवमन्येऽपि ये योषिदधीनवृत्तयः तैरपि स्वयोषित्कृतमृणं देयमिति गम्यते । केरलदेशे तु स्त्रीणामेव सर्वाधिकारित्वात् तत्र स्त्रीकृतमृणं न भर्तृदेयं भवतीति अलं विस्तरेण ।

१. C. and D. substitute वा for तु. २. C. reads कृत्स्नं and D. कृच्छ्रं. for कृच्छ्रे. ३. D. reads पुत्रेण. for पुत्रस्य. ४. C. substitutes वा for तत्. ५. A reads व्याधिते for व्याधिना. ६. C. reads °कार्ये च for °कार्येषु.

इति । योषित् पत्या कृतं ऋणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह
नारदः—

‘ दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा ।

या सा तद्रिक्थमादद्याद्यतो रिक्थमृणं ततः ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ’ ॥

(या. स्मृ. २. ४९)

इति । अप्रतिपन्नमपि तद्रिक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह
कात्यायनः—

‘ मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं तथा ।

अप्रतिपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात् सुतो यथा ’ ॥

इति । अविभक्तभ्रात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः—

‘ अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ’ ॥

(या. स्मृ. २. ४५)

१. C. wrongly reads यासां तद्रिक्थं for या सा तद्रिक्थं. २. C. reads
°रिक्थं for °रिक्थ. ३. C. and D. omits this verse and the following
sentence—

‘ मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं तथा ।

अप्रतिपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात्सुतो यथा ’ ॥

इति । अविभक्तभ्रात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः.

४. C. reads. मर्तुकामेन या भवेत् for ‘ अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं
भवेत् ’; while D. ऋणे कृते for अविभक्तैः. ५. D. reads भर्तुः कामेन या भवेत्
for यदृणं तु कृतं भवेत्.

इति । अविभक्तैः कुटुम्बार्थे कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् ।
तस्मिन्प्रेते प्रोषिते वा तद्विक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि—

‘पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वैरिक्थिनः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ३.)

इति । अनेकऋणदातृसमवाये याज्ञवल्क्यः—

‘रिक्थग्राहं ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः’ ॥

(या. स्मृ. २. ५१)

इति । यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । तदभावे यस्तु रागादिवशात् यदीयां भार्या गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः । तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो ऋणं दाप्यः । पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्यः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्याः । नन्वेतेषां समवाय एवानुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृ-भ्रात्रो रिक्थहारित्वमिति वाच्यम् ।

१. C. and D. omit प्रोषिते. २. D. reads सर्व. for सर्व°. ३. A. B. C. read रिक्थग्राही. ४. C. reads यदभावे for तदभावे. ५. D. reads तु for यस्तु. ६. D. adds यो before यदीयां. ७. D. reads दाप्याः for दाप्यः. ८. D. reads दाप्यः for दाप्याः. ९. C. reads नन्वेतेषां for नन्वेतेषां. १०. C. reads एकः पुरुषः पुनः and D. एकदाऽनुपपन्नः for एवानुपपन्नः. ११. C. adds सर्वस्व after रिक्थ°; while D. and C. almost read ऋक्थ for रिक्थ wherever this word occurs.

‘ न भ्रातरो न पितरः पुत्रो रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८५)

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयो रिक्थग्राहित्वस्य स्मृतत्वात् । योषिद्ग्राहोऽपि न सम्भवति ।

‘ न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्भर्तोऽपदिश्यते ’

(म. स्मृ. ५. १६५)

इति तेनैवोक्तत्वात् ।

‘ पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः ’ ।

इत्येतदप्यनर्थकम् ।

१. D. reads.

‘.....पुत्रेतद्रिक्थहारिणि ।

यतो रिक्थहरा एते पुत्रहीनस्य, रिक्थिनः’ ॥

इति । पुत्रे सति for

‘.....पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च’ ॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोः;

While C. from the following word रिक्थहरा, retaining the word

रिक्थ° reads the following :

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि

सत्येतदपि पुत्रो रिक्थग्राही तस्य स्मृतः

नयोषिद्ग्राहितस्य स्मृतः त्रयोपि न संभवति.

for ‘.....हराः पितुः ।

पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एवच’ ॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोरिक्थग्राहित्वस्य स्मृतत्वात् ।

योषिद्ग्राहोऽपि न संभवति ।

२. D. reads °ग्राहित्वस्याऽस्मृतत्वात् for °ग्राहित्वस्य स्मृतत्वात्. ३. D. reads

योषिद्ग्राहित्वं for योषिद्ग्राहो. ४. C. reads भर्तोऽपदिश्यते for भर्तोऽपदिश्यते.

‘रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः’ ।

इत्यनेनैकार्थत्वात् ।

‘पुत्रहीनस्य रिक्थिनः’ ।

इत्येतदपि व्यर्थम् । सत्यपि पुत्रे रिक्थग्राहिण एव ऋणा-
पाकरणाधिकारित्वस्य ‘रिक्थग्राही ऋणं दाप्य’ इत्युक्तत्वा-
दिति । तदेतदसङ्गतम् । सत्स्वपि क्लीबादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु
वा सवर्णापुत्रेषु पितृव्यादीनां रिक्थग्राहित्वसम्भवात् ।
क्लीवादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं मनुराह—

‘अनंशौ क्लीब-पतितौ जात्यन्ध-बधिरौ तथा ।

उन्मत्त-जड-मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । सवर्णापुत्रस्यान्यायवृत्तस्य रिक्थायोग्यत्वं गौतम आह—

‘तथा सवर्णापुत्रोऽन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्’* ।

(गौ. स्मृ. २९. १८)

* एकेषां मुख्यानामाचार्याणां मते । अन्यायवृत्तः अधर्मवर्ती सवर्ण-
स्त्रीपुत्रोऽपि रिक्थहरो न भवति किं पुनरसवर्णापुत्रः ।

‘सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति धातरो धनम्’ ।

(म. स्मृ. ९. २१४)

इति मनुना द्यूत-वेद्यासेवादिविकर्मासक्तानां रिक्त्यानधिकारि-
त्वमुक्तम् ।

१. C. reads इत्येतेन for इत्यनेन. २. C. and D. omit व्यर्थ; while C.
reads च for व्यर्थ. ३. C. reads सत्यैतदपि पुत्र° and D. पुत्रस्य for सत्यपि
पुत्रे. ४. D. reads °अधिकारस्य °for °अधिकारित्वस्य. ५. C. reads तदेतन्
संगतं for तदेतदसंगतम्. ६. D. reads सवर्णपुत्रेषु for सवर्णापुत्रेषु. ७. C.
reads °योग्यं and D. °योग्यतां for °योग्यत्वं.

इति । अतः पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह्यन्यः सम्भवति ।
 योषिद्ग्राही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिक्रान्तनिषेधः सम्भवत्येव । यो-
 षिद्ग्राहः कीदृश ऋणं दद्यादित्यपेक्षिते नारदः—

‘परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
 देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ५२
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णायाऽसपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ ४९
 कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ४७
 मृते भर्तारि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५०

१. C. and D. read °द्वाही for °द्वाही. २. C. reads व्यतिक्रान्ते for °प्यतिक्रान्त°. ३. C. and D. omit योषिद्ग्राहःकीदृशं ऋणं दद्यादित्यपेक्षिते.
 ४. C. omits the following :—

‘परपूर्वाःस्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥

५. C. and D. read अपेक्ष्य for अवेक्ष्य. ६. D. reads सवर्णा या सपिण्डा
 वा for सवर्णायाऽसपिण्डाय. ७. D. reads. प्राप्ता for प्राप्तान्.

प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ ५१

अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः* ॥

(ना. स्मृ. १२. ४५-५२.)

इति यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ या तु संप्रधनैव* स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २१)

इति तत् आश्रितभर्त्रादिविषयम् । अत एव कात्यायनः—

‘ बालपुत्राधिकार्या वा भयार्ता यान्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः’ ॥

इति यदपि नारदेनैवोक्तम्—

‘ अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. २२.)

* प्रकृष्टेन धनेन सहवर्तत इति संप्रधना । अपत्यसहिता अन्य-
माश्रयेदित्यादि ।

१. D. reads प्राप्ताद्या; while C. प्राप्तादेया for प्राप्ता देशात्. २. B. ori-
ginally and C. D. read उपासितः for उपाश्रितः. ३. C. reads न प्रधनैव
and D. लब्धधनैव for संप्रधनैव. ४. C. reads यो for सो. ५. C. reads
°कार्या for °कार्या. ६. C. reads नास्त्रियस्तु for आश्रितस्तत्. ७. C. and
D. omit एव, in नारदेनैव. ८. C. wrongly reads this line thus :—

ऋणं वानु स्वभजते सौवध्या स्मृता श्रुतमिति ।

इति तद्धनभागिपुत्र-योषिद्ग्राहयोरभावे यः कोपि योषि-
दुपभोक्ता ऋणं दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थः । पुत्रस्य पुनर्वचनं
क्रमार्थम् । 'अनन्याश्रितद्रव्य' इत्येतदप्यनर्थकं न भवति ।
पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थग्रहणयोग्य एव पुत्रो दद्यात् ।
नाऽयोग्यः षण्ड-क्लीबादिरित्येतत्प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य
रिक्थिन' इत्येतदपि न व्यर्थम् । पुत्र-पौत्रयोरभावे प्रपौत्रो रि-
क्थग्राही दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात् । यद्वा 'पुत्रहीनस्य
रिक्थिन' इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते ।
रिक्थशब्देन 'सैव त्वास्य धनं स्मृतम्' इति योषितो विवक्षि-
तत्वात् । अयमभिप्रायः—स्वैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथ-
मायाश्च सप्रधन-सापत्यस्त्रियाश्च ग्राहिणः अभावे पुत्रो
दाप्यः । पुत्राभावे च निर्धन-निरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति ।
अत एव नारदः—

‘घन-स्त्रीहारि-पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्री-धनिनोः स्त्रीहारी धनि पुत्रयोः' ॥

(ना. स्मृ. ३. १३)

१. D. reads तत् for योषिदु°. २. D. adds स before ऋणं. ३. C. reads प्रतिपादनार्थत्वात्; while D. प्रतिपादनार्थः. ४. C. and D. omit the following :—

पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।

अनन्याश्रितद्रव्य इत्येतदप्यनर्थकं न भवति ।

पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थग्रहणयोग्य एव पुत्रो दद्यात् ।

नाऽयोग्यः षण्डक्लीबादिरित्येतत्प्रतिपादनार्थत्वात् ।

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न व्यर्थम् ।

पुत्र पौत्रयोरभावे प्रपौत्रो रिक्थग्राही दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात् ।

५. D. reads °ग्राही for °ग्राहो. ६. D. reads स्वप्रधना for सप्रधन°. ७. D. omits च and substitutes घन° for निर्धन°. ८. C. and D. read घनस्त्रीध-
निनोः for ऽसतोःस्त्री-धनिनोः.

इति । धन-स्त्रीहारि-पुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् ।
 धनहारि-स्त्रीहारिणोरभावे पुत्र एव दद्यात् । धनि^१-पुत्रयोरसतोः
 स्त्रीहारी दद्यादिति । अथवा 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्यनेन पुत्र-
 हीनस्योत्तमर्णस्य यौ रिक्थी तस्य धनहारी पुत्र ऋणं दाप्य
 इत्युच्यते । तथा च नारदः—

‘ब्राह्मणस्य तु यद्वेयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् ।
 निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
 यदा तु न सँकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धि-बान्धवाः ।
 तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्’ ॥
 (ना. स्मृ. ३. ११२-११३)

इति ।

इत्यृणादानप्रकरणम् ॥

१. C. and D. omit, धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी दद्यात् इति । अथवा.
 २. C. adds धनि and D. धन before पुत्र°. ३. C. and D. read धन-स्त्रीहारि°
 for धनहारी. ४. C. reads स्व° for स°. ५. C. reads इत्यृणादानप्रकरणम्
 for इत्यृणादानप्रकरणम् ।

APPENDIX

B E I N G

BRIHAT PARĀŚARA SAMHITĀ

BY

SUVRATA MUNI

WITH

VARIOUS READINGS, TABLE OF CONTENTS, &c.

पूरणिका

बृहत्पराशरसंहिता

सुव्रतमुनिप्रोक्ता ।

भूमिका, पाठान्तराणि, विषयानुक्रमणिकेत्येतैः सहिता ।

PREFATORY REMARKS ON BRIHAT-PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ.

A.—This is an old manuscript of the Bṛihat-Parâśara Samhitâ. It belongs to the Government of Bengal, and is deposited in the library of the Asiatic Society of Bengal, at Calcutta. It was placed at my disposal by the order of the Government of Bengal. It contains 170 folios. There are 10 lines on a page, and each line contains about 35 letters. The last page is lost; in the absence of which the date and other particulars of the manuscript cannot be known. Its appearance is very old. Possibly it was written at least some 400 years ago. It is in old Devanâgarî character and is generally correct.

B.—This manuscript belongs to the Elphinstone College Library, Bombay. It is written on thick Portuguese paper. It consists of 65 folios, broad in size, with 18 lines on each side, and 45 letters in each line. It has no date; it has a neat appearance, and the copying is tolerably correct. It was placed at my disposal by Mr. Nârâyanrâv Dâsô Banahatti, B.A., then Fellow and Librarian of the said College.

C.—This is a lithograph compilation of 28 different Smṛitis, under the name of Dharmaśâstra Saṃgraha, published in the year 1805 of Śalivâhana era, by Mahâdeva Śâstri Amrâpurkar and Hariprasâda Bhagiratha. It is very incorrect, faulty, and carelessly printed.

NAMES OF THE AUTHORS AND OTHERS
OCCURRING IN THE TEXT OF THE
BRIHATPARÂŚARA-SAMHITÂ.

१ अत्रिः ...	१, १५.	१३ मनुः ...	१, ४.
२ आपस्तम्बः	१, १६.	१४ याज्ञवल्क्यः	१, १५.
३ अङ्गिराः...	१, १५.	१५ लिखितः	१, १६.
४ कश्यपः ...	१, १४.	१६ वसिष्ठः ...	१, १४.
५ कात्यायनः	१, १६.	१७ विष्णुः ...	१, १५.
६ गर्गः ...	१, १४.	१८ व्यासः ...	१, २.
७ गोपालकः	१, १४.	१९ शक्तिः ...	१, ९.
८ गौतमः ...	१, १४.	२० शातातपः	१, १५.
९ दक्षः ...	१, १५.	२१ शङ्खः ...	१, १६.
१० दशरथः	११, २०५.	२२ सुव्रतः ...	१, ६२.
११ पराशरः	१, १.	२३ संवर्तः ...	१, १५.
१२ प्रचेताः...	१, १६.	२४ हारीतः ...	१, १५.

श्री

TABLE OF CONTENTS OF BRIHATPARÂSARA.

अथ बृहत्पराशरसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

पृष्ठम्. श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मङ्गलाचरणम्	१	१
मुनीनां व्यासम्प्रति		
प्रश्नः ...	१	२-४
व्यासस्य पराशरम्प्रति-		
गमनम् ...	१	५
पराशराश्रमप्रवेशः	१	६
आश्रमवर्णनम्	१	७-८
पराशरवर्णनम्	२	९
व्यासकृतं पूजनम्	२	१०
पराशरकृतं स्वागतम्	२	११-१२
व्यासस्य प्रश्नः	२	१३-१८
पराशरकृतं धर्मवर्णनम्	३	१९
न कोऽपि वेदकर्ताऽस्ति	३	२०
मनुः धर्मं स्मरति	३	२१
कृतादिषु विभिन्ना धर्माः	४	२१-२३
कृतादिषु मानवादिधर्म-		
प्रामाण्यम्	४	२३-२४
कृतादिषु देशादित्यागः	४	२४-२५
कृतादिषु कर्त्रादीनां		
त्यागः ...	४	२५
कृतादिषु सम्भाषणादिना		
पतति ...	४	२६
कृतादिषु दानप्रकारः	४	२७

दानानामुत्तमत्वादिकम्	४	२८
कृतादिषु प्राणानां		
स्थितिः ...	४	२९
कृतादिषु शापस्यानुभवः	५	३०
युगेयुगे ये धर्मा द्विजाश्च		
ते नाभिनिन्द्याः	५	३१
कलौ धर्मस्य आयुषश्च		
पादेन स्थितिः	५	३२
आयुषोऽल्पत्वस्य		
कारणम् ...	५	३२
कलौ दंभाद्यर्थं धर्माद्या-		
चरणम् ...	५	३३
गवादीनां क्षीराद्यल्पत्वम्	५	३४
स्त्रियः स्त्रीजनन्यः	५	३४
पुरुषादयः ह्यादिभि-		
र्जिताः ...	५	३५
शूद्राः ब्राह्मणाचाराः	५	३६
कृतादीनां ब्राह्मणादि-		
युगत्वम् ...		३७
नारीणां पति-द्विजात्यु-		
षास्त्या धर्मर्द्धिः	६	३८
शतदानस्य फलं		
कलौ दशभिः		३९
कृतादिषु कोटिदादीनां		

बृहत्पराशरसंहितायाः

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
फलं कलौ शतदस्य६	४०	सन्ध्यावन्दने दिक्	१३ २९
वर्णाश्रमाणां धर्म-		अथाचमनम्	१४ ३०-३४
साधनम् ... ६	४१	मन्त्राचमनम्	१४ ३५-३७
निवासयोग्यो देशः ६	४२	मार्जनादौ छन्दो-देव-	
निषिद्धदेशः ७	४६	ध्यादीनामावश्य-	
यत्र कुत्रापि वा वसन्		कत्वम् ... १५	३८-५०
स्वाचारं न वर्जयेत् ७	४८	सन्ध्यात्रये विभिन्नानां	
अस्मिन् ग्रन्थे वर्ण्या		मार्जनमन्त्राणां क्रप्या-	
विषयाः ... ७	४९-६१	दीनि ... १६	५१-५६
शास्त्रकथने सुव्रतस्य		मार्जनप्रकारः १६	५६-५९
नियोगः ... ९	६२-६४	उपस्थाने मन्त्राः १७	६०
॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥		व्याहृतयः ... १७	६१-६२
पराशरमतस्य स्तवः १०	१	तासां देवताः १७	६३
आचारस्य महत्वम् १०	२-३	व्याहृतीनां छन्दांसि १७	६४
कर्मकथने व्यासप्रश्नः १०	४	तासां ऋषयः १७	६५
षट्कर्मकथनम् १०	५-७	व्याहृतिस्वरूपम् १७	६६-६७
वैश्वदेवेऽतिथिः स्वर्ग-		अथ प्राणायामः ... १८	६७-७१
संक्रमः ... ११	८	गोवाल्पवित्रस्य प्राश-	
अथ सन्ध्यां वक्ष्यामि ११	९-१०	स्त्यम् ... १८	७२-७४
सन्ध्यालक्षणम् ११	११-१२	अथार्घ्यदानं तत्र मन्दे-	
पूर्वसन्ध्याया ध्यानम् ११	१३-१४	हराक्षसकथादि १८	७४-८३
पूर्वा सन्ध्या सूर्योदयात्		सूर्योदयात् प्राक् स-	
प्राक् ... १२	१५	न्ध्यावन्दनम्... १९	८४
तस्या आवाहनम् १२	१६	सन्ध्याया अज्ञाने दोषः १९	८५
माध्यान्हसन्ध्या-		मान्त्रादिसप्त स्नानानि	
ध्यानम् ... १२	१७-१९	तत्प्रकारश्च २०	८६-९२
तस्या आवाहनम् १२	२०	उषःस्नानस्य फलाधि-	
सायसन्ध्याध्यानम् १३	२१-२३	क्यम् ... २०	९२
तस्या आवाहनम् १३	२४	प्रातःस्नानम् ... २०	९३
माध्यान्हसन्ध्याया		अस्नातेन क्रिया न	
आवश्यकत्वम् १३	२५-२८	कर्तव्याः २०	९४-९७

विषयानुक्रमिका ।

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
प्रातःस्नानप्राशस्त्यम् २१	९७-९८	अनन्तरं महाव्याहृत्या-	
स्नानकाले दन्तधावन-		चमनादि २४	
निषेधः ... २१	९८-९९	मृत्तिकास्नानम् २४	१२७-१३१
स्नानकाले श्मश्र्वादिगतं		गोमयलेपनम् २५	१३१-१३२
जलं न वस्त्रेण मा-		स्नाने पठनीया मन्त्राः २५	१३२-१३९
र्जनीयम् ... २१	९९-१०१	देश-काल-शरीरस्वा-	
स्नानार्थं तीर्थचिन्तनं		स्थायधभावे मन्त्र-	
न कार्यम् २१	१०१-१०३	स्नानादीनि	
देवतादीनि स्नान-		तेषां प्रशंसा च २६	१४०-१४९
योग्यानि २२	१०४-१०५	श्रद्धाविधिहीनं कर्म	
स्त्रीभिराकुलादिषु तीर्थेषु		आसुरम्... २७	१४९-१५०
न स्नायात् २२	१०५-१०६	श्रद्धाविधियुक्तं कर्म	
परक्रीयजलेन न		आनन्त्याय २७	१५०
स्नायात् ... २२	१०६-१०७	मन्त्रपाठे स्वरादिनि-	
वृथास्नानानि वज्यानि २२	१०८-१०९	यमाः पालनीयाः २७	१५०-१५४
नभसि मासे नदीषु		नाभेरधोङ्गानि क्षाल-	
न स्नायात् २२	१०९-११०	यित्वा ओङ्कारन्यासं	
क्षोभितास्वप्सु न स्ना-		कुर्यात् ... २७	१५५-१५९
यान्न क्षोभयेच्च २२	१११	धौते वाससी परिद-	
रविसिङ्क्रांत्यादावुष्णो-		ध्यात् ... २८	१६०-१६१
दकेन न स्नायात् २३	११२-११३	एकवासाः शुचिर्न-	
शुद्धहस्तादिना न		भवति ... २८	१६२-१६३
स्नायात्... २३	११३-११५	अथ प्राणायामस्तत्प्र-	
स्नानप्रशंसा ... २३	११५-११७	कारश्च ... २९	१६४-१६६
तैलाभ्यङ्गस्नानम् २३	११८-११९	गायत्रीजपादि २९	१६७
नित्यस्नानविधिः २४	११९-१२३	अथ तर्पणम्... २९	१६७-१७३
एकस्मिन् तीर्थे अन्यत्		देवादितर्पणविधिः ३०	१७४-१७९
न चिन्तनीयम् २४	१२४	पित्रावाहने मन्त्राः ३०	१८०-१८२
कृत्रिमजले गङ्गादीनि		तर्पणप्रकारः ३०	१८२-१८७
स्मरेत्... २४	१२५	अष्टवसवः ... ३१	१८८
		एकादशरुद्राः ३१	१८९-१९०

पृष्ठम्. श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

ब्राह्मशादित्याः	३१	१९१-१९२
कव्यवाहादयःपितरः	३१	१९३-१९४
यमतर्पणम् ...	३२	१९५-१९७
मातामहादितर्पणम्	३२	१९८-१९९
तर्पणे अन्येऽपि		
नियमाः	३२	२००-२०५
स्नानवस्त्रनिष्पीडनं		
तस्य विधिश्च	३३	२०६-२०९
लुप्तपिण्डादीनां तर्प-		
णम् ...	३३	२०९-२१२
जले मलनिक्षेपज-		
नितपापनिरासार्थं		
यक्षमतर्पणम्	३४	२१३-२१५
अपुत्रादीनां तर्पणम्	३४	२१६-२१८
पित्रादितीर्थेन तेषां		
तर्पणम् ...	३४	२१९
विप्रहस्ते पञ्च तार्थानि	३५	२२०-२२३
स्नानादि कृत्वा भोजनम्	३५	२२३-२२४
स्नानप्रशंसा ...	३५	२२५-६२२
विषयोपसंहारः	३६	२२७-२२८

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

तत्र जपविधिः	३७	१
जप्यसूक्तानि ...	३७	२-३
औङ्कारस्य गायत्री जप-		
स्य च श्रेष्ठत्वम्	३७	४-५
प्रणवस्य उत्पत्तिः	३७	६-८
गायत्र्युत्पत्तिः	३७	८-९
प्रणव-गायत्र्योःपति-		
मलीत्वम्	३८	८
प्रणवस्य त्रिगुणा-		
त्मकत्वादिति	३८	१०-११

प्रणवस्य त्रिवेद-त्रिधा-		
मत्वादि ...	३८	१०-१६
निर्मात्रकः समात्रो वा		
जप्यः ...	३८	१७-१८
कर्मारम्भेषु समात्रः	३९	१९-२०
ऋग्वेदादिषु प्रणवो-		
च्चारः ...	३९	२०-२१
यत्र प्रणवस्य विश्रान्तिः		
तदेव परंब्रह्म	३९	२२
तदेवाक्षरं सदा ध्येयम्	३९	२२-२७
एतदक्षरमुद्गीथम्	४०	२८
वेदाः प्रणवाद्याः	४०	२९
प्रणवस्य छन्दर्घ्यादि	४०	३०
प्रणवप्रशंसा ...	४०	३१-३२
विषयोपसंहारः	४०	३३

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

गायत्र्याः देवर्घ्यादि-		
कम् ...	४१	१-३
गायत्रीवर्णनम्	४१	४-७
ऋगादिभ्यः पादग्र-		
हणम् ...	४१	७
गायत्र्याः देवतादि	४२	८
गायत्र्या अवयवाः	४२	९-११
तुर्यपादे विशेषः	४२	१२
गायत्री माहात्म्यम्	४२	१३-१७
गायत्र्याः प्रत्यक्षर-		
देवताः ...	४३	१८-२५
गायत्रीन्यासः	४३	२६-३१
व्याहृतिन्यासः	४४	३१-३४
छन्दोदेवतायुक्तं जपं		
..	४४	३४-४२

विषयानुक्रमिका

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
जपार्थं स्थानादि	४४	४२-४३	एवं पूजनस्य फलम्	५६	१४३-१४६
सप्तसंख्यो जपः	४४	४४-४५			
जपार्थं मालाः	४५	४५-४७	पूजनम्...	५७	१४७-१५०
जपप्रकारः...	४५	४७-५२	एवं रुद्रादिदेवानां		
होमप्रकारः	४५	५२-५३	पूजनम् ...	५७	१५१-१५६
रुद्रजपादि ...	४५	५४-५८	उपसंहारः ...	५८	१५७-१५८
जपे नियमाः...	४६	५९-६२	अथ वैश्वदेवः ।		
जपयज्ञस्य स्तुतिः	४६	६३-६८	तत्प्रकारः ...	५८	१५९-१६४
जपकाले अन्येऽपि			लौकिकाग्न्यादिषु		
नियमाः...	४७	६८-७२	होतव्यम्	५८	१६५-१६६
गायत्र्याः तत्वाचि-			स्विष्टकृतम् ...	५९	१६७-१६८
न्तनम् ...	४७	७३-७९	बलिहरणम् ...	५९	१६८-१७६
अक्षरन्यासेन फल-			अनभिकस्य वैश्वदेवः	५९	१७७-१७९
विशेषः ...	४८	७९-१०२	अपमृत्युनिवारणादि-		
गायत्रीजपे अन्येऽपि			कामनार्थमन्येऽपि होमाः		
प्रकाराः ...	५२	१०३-१०९	तत्र देवता-मन्त्र-हवि-		
तान्त्रिकोऽपि जपः	५२	११०	र्द्रव्यादीनि च	६०	१७९-१८९
उपसंहारः ...	५३	१११-११४	भूतबलिः ...	६१	१८९
अथ देवार्चनम्	५३	११५-११७	अग्निप्रार्थना ...	६१	१९०-१९२
तत्र देवार्चने मन्त्राः	५४	११८	ज्ञान-धनादिप्राप्त्यर्थं		
पूर्वं मन्त्रन्यासः	५४	११९-१२०	शंभ्वादिपूजनम्	६१	१९३-१९६
विष्णोरर्चनम्	५४	१२१	उपसंहारः ...	६१	१९७
अपआदिषु विष्णोर-			अथ आतिथ्यम् ।		
र्चनम् ...	५४	१२२-१२४	अतिथिलक्षणम्	६२	१९८-२००
पुरुषसूक्तनोपचारा-			अतिथिविषये भावना	६२	२०१-२०२
	५४	१२५	अतिथिपूजनम्	६२	२०३
पुरुषसूक्तन्यासादि	५४	१२६-१३३	योगिनोऽतिथिरूपेणा-		
व्याहृतिन्यासः	५५	१३४-१३७	गच्छन्ति	६२	२०४-२०६
आवाहनादि...	५५	१३७-१३९	यत्यादयो नित्यमपूर्वाः	६२	२०७
अर्घ्यादिदानम्	५६	१४०-१४३	अतिथिप्रार्थना	६३	२०८
लानादावाचमनम्	५६	१४३			

बृहत्पराशरसंहितायाः ।

पृष्ठम् श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

एकाश्रमवासी दृष्टपूर्वश्च

नातिथिः... ६३ २०९

क्षत्रियादीनामतिथि-

त्वेन पूजनम् ६३ २१०-२१३

अतिथिपूजनफलम् ६३ २१४

उपसंहारः ... ६३ २१५

अथ वर्णधर्माः ।

ब्राह्मणकर्माणि ६३ २१७

क्षत्रियकर्माणि ६३ २१८

वैश्यकर्माणि ६४ २१९

शूद्रकर्माणि ६४ २२०

सर्वेषां जीवनं कृषिः ६४ २२१

भिन्नवृत्तिर्न भवेत् ६४ २२२

क्षत्रवृत्तिः ... ६४ २२३-२२४

वैश्यवृत्तिः ... ६४ २२५

शूद्रवृत्तिः ... ६४ २२६

शूद्रस्य वज्यानि ६४ २२८-२२९

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

तत्र गृहस्थस्य साधारण-

धर्मनिरूपण प्रतिज्ञा ६५ १-२

विप्रः कृषिवृत्ति-

माश्रयेत् ६५ ३

कृष्यां वृषभाः ... ६५ ३-५

अथ गोमहिमा ।

गवादिरक्षणम् ६५ ६-७

गोदोहनम् ... ६५ ८

गवामुपकारित्वम् ६६ ९

तासां पावनत्वम् ६६ १०-१५

अवत्सादयो गावो न

दोग्धव्याः ६६ १६-१७

पुष्पिता गावः कुल-

नाशकाः... ६७ १८

गोपालनफलम् ६७ १९-२०

गवां बन्धनम् ६७ २१

शालायां लोहयन्त्र-

स्थापनम् ६७ २२

गवां ताडने दोषः ६७ २३-२४

सपर्णदण्डेन ताडयेत् ६७ २४-२५

तृणादिदाने फलम् ६७ २६-२७

गवां कण्डूयनादि-

फलम् ... ६८ २७-३४

गोशृङ्गे देवतादि ६८ ३४-३५

गोदेहे सर्वा देवताः ६९ ३५-४३

अथ वृषभप्रशंसा ।

उदणामुत्पत्तिः ६९ ४४

तेषां पालनम् ६९ ४५-४७

षो धर्मरूपः ७० ४८

वृषभाणामुपकारित्वम् ७० ४९-५४

नासावेधनम् ७१ ५५-५६

गवादिशाला... ७१ ५७-५८

शालाप्रवेशे होमः ७१ ५९

अथ लाङ्गलवर्णनम् ७१ ६०-६७

सीरम् ... ७२ ६८-७६

लाङ्गलयोजने

नक्षत्रादि ७३ ७७-७८

मातृश्राद्धं कुर्यात् ७३ ७९

इन्द्रादिभ्यो बलिदानम् ७४ ८०-८३

सीरफालाग्रपूजनम् ७४ ८३-८४

लाङ्गलप्रार्थना ७४ ८५

कर्षणविधिः ... ७४ ८६-८८

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
तिलविक्रयनिषेधः	७४ ८९-९०	ब्राह्मणस्य नांशप्र-	
यवतुषजलेन पितृन्		दानम्	८० १५०-१५६
तर्पयेत् ...	७५ ९१	मुष्टिप्रदानम्...	८० १५६-१६५
दैवादियोगेन कृषिः	७५ ९२	भिक्षामात्रं दद्यात्	८१ १६५-१६७
शाल्यादिबीजानि		अथ खल्यज्ञः	८१ १६७-१८३
वापयेत् ...	७५ ९३	खल्यज्ञप्रशंसा	८३ १८४-१८८
अमावास्यायां कर्षणा-		लाभस्यांशदानं सर्वे-	
दिकं न कुर्यात्	७५ ९४-१०१	षाम् ...	८३ १८९-१९०
अमावास्यायां दन्तकाष्ठ-		उपसंहारः ...	८४ १९१-१९५
निषेधः ...	७६ १०२	॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥	
चरणाय विसर्जनम्	७६ १०३-१०६	विवाहनिरूपणम्	८५ १
अधिकाङ्गादयो वर्ज्याः	७६ १०७	विवाहभेदाः ...	८५ २-११
वाहनादिषु दृष्टिदुष्टान्		वर्णभेदेन विहिता	
वर्जयेत्...	७६ १०८	विवाहाः	८६ १२-१६
अन्नार्थमेतत्सर्वम्	७६ १०९-११२	तत्र वरगुणाः	८६ १६-१७
अन्नादीनां सम्भवः	७७ ११३	वर्ज्या कन्याः	८७ २७-३२
सर्वस्यापो मूलम्	७७ ११४-११८	ग्राह्याः कन्याः	८७ ३३-३८
सीताप्रार्थना...	७७ ११९-१२१	अभ्याधानम्	८८ ३९-४०
कृषौ वर्ज्या भूमयः	१२२-१२६	प्रीत्या स्त्रियः पालयाः	८८ ४१-५८
परकीयभूकर्षणं नि-		स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यम्	८९ ५९-६०
षिद्धम् ...	७८ १२६-१२८	सर्वथा स्त्रियः पावनाः	९० ६०-६५
क्षेत्रवाहने निषेधाः	७८ १२८ १३०	स्त्रीसंगे नियमाः	९० ६६
राजाकर्षुकाणामुपद्रवं		भार्याप्रशंसा	९० ७०-७२
नाशयेत्...	७८ १३१	पञ्चमहायज्ञाः	९१ ७२-८०
योग्या भूमिः	७८ १३२-१३३	चतुस्तनी वाग्धेतुः	९१ ८१-८४
विभिन्नबीजवापने वि-		प्राणामिहोत्रम्	९२ ८५-१२२
भिन्ना भूमयः	७८ १३४-१४०	प्राणामिहोत्रमजा-	
वृत्तिचतुष्टयम्	७९ १४१-१४२	नतो निन्दा	९५ १२३-१३१
सीरविदारणे पापम्	७९ १४२-१४५	भोजनप्रकारः	९६ १३२-१३५
तन्निवृत्त्यर्थं अंशप्रदा-		भोजनानन्तरकृत्यम्	९६ १३६-१३८
नम् ...	७९ १४६-१५०		

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
सायंसन्ध्योपासनम्	९६	१३९	शक्तेन प्रतिग्रहो न		
स्वाध्यायाभ्यसनम्	९६	१४०	त्याज्यः ...	१०५	२४०
शयनम् ...	९६	१४०-१४१	दानप्रतिग्रहे अन्य-		
स्त्रीसम्भोगः ...	९७	१४२-१४३	दपि ...	१०५	२४१-२४५
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय			सून्यादीनां न		
प्रातःसन्ध्या	९७	१४४	प्रतिग्रहः...	१०५	२४६-२४७
बह्निःसन्ध्योपासनम्	९७	१४५-१४७	परपाकादीनां		
सीमन्तोन्नयनादीनि	९७	१४८-१५१	निषेधः	१०६	२४८-२४९
मौज्जीबन्धनम्	९७	१५२-१५७	सत्यादिसेवनम्	१०६	२५०-२५४
भिक्षाव्रतम् ...	९८	१५७-१६३	रसादीनां विनिमयः	१०६	२५५-२५८
स्नातकव्रतम् ...	९८	१६४-१६७	अन्येऽपि नियमाः	१०६	२५८-२७६
उपनयनकालः	९९	१६८	अथ अभोज्यान्नाः	१०८	२७७-२८२
अथ ब्राह्म्याः ...	९९	१६९-१७७	मध्वादिविक्रयिणामन्नं		
पति-पत्नीसम्बन्धः	९९	१७८-१८३	वर्ज्यम् ...	१०९	२८३-२८७
पुत्रवतः प्रशंसा	१००	१८४-१९८	अथ पतिताः	११०	२८८-२९२
पूर्वं कन्यापि	१०१	१९९-२०१	अष्टकाः कर्तव्याः	११०	२९३-२९४
आधानादयः चत्वार-			दर्शादयः ...	११०	२९५-२९८
विंशत् संस्काराः	१०२	२०२-२०४	शूद्रभिक्षितं वर्ज्यम्	१११	२९९
आचारहीनस्य निर्दा	१०२	२०५-२११	अथान्येऽपि नियमाः	१११	३००-३१६
अथ शौचम्...	१०३	२१२-२१७	भोज्यान्नाः शूद्राः	११२	३१७-३१८
पात्रे दानं नत्वपात्रे	१०३	२१८-२२७	वर्ज्यं पयः ...	११२	३१८-३२०
हस्त्यादिप्रतिग्रहाः	१०४	२२८-२३२	कवकादिकं वर्ज्यम्	११२	३२०
सन्निहितसदाचारो न			वर्ज्यं मांसम्	११२	३२१-३२८
वर्ज्यः ...	१०४	२३३	मांसनिवृत्तिर्महा-		
आसन्ना विप्रा न			फला ...	११३	३२९-३३१
वर्ज्याः ...	१०४	२३४-२३५	अथ द्रव्यशुद्धिः	११३	३३२-३४६
आपदि प्रतिग्रहे			अथोपाकर्म	११४	३४७-३५३
दोषाभावः	१०५	२३६-२३७	अनध्यायाः	११५	३५४-३५९
दध्यादि न प्रत्या-			तत्कालानध्यायाः	११५	३६०-३७०
ह्येयम् ...	१०५	२३९	अध्ययने अन्येऽपि		
			नियमाः ...	११६	३७१-३७२

पृष्ठम्. श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

छायाक्रमणादया

निषेधाः...	११६	३७३-३७७
आचारेण वर्तेत	११७	३७६-३८०

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्राद्धकालाः	११८	१-४
वर्ज्या विप्राः	११८	५-१४
ग्राह्या विप्राः	११९	१५-१६
निमन्त्रणप्रकारः	१२०	१७-३०
निमन्त्रितविप्र- नियमाः	१२०	३०-३२
	१२०	३२-३४
निर्धनस्य श्राद्ध- प्रकारः	१२०	३४-३८
सधनस्य विप्र- संख्या	१२१	३९-४२
मातामहश्राद्धम्	१२१	४३-४४
पितृव्यश्राद्धम्	१२१	४५-४६
पत्नीश्राद्धम्	१२१	४७
ज्येष्ठभ्रातुः श्राद्धम्	१२१	४८
पुत्रादिकर्तृकं श्राद्धम्	१२२	४९-५८
द्विप्रकारकं श्राद्धम्	१२२	५९
क्षत्रियादिपुत्रकृतं श्राद्धम् ...	१२२	६०-६२
शूद्रस्य पत्नान्नश्राद्धं		
निषिद्धम्	१२३	६३-६९
न स्त्रियं भोजयेत्	१२३	७०
आमान्नश्राद्धनिषेधः	१२३	७०-७४
एकपाके श्राद्धद्वयं न	१२४	७४-८०
पर्वश्राद्धम् ...	१२४	८१
श्राद्धे वैश्वदेवः	१२४	८२-८४

पितृणां वामत आ-

सनम् ...	११४	८५-८८
कुतपः कालः	१२५	८९-९७
अब्दवृद्धौ श्राद्धद्वयम्	१२५	९८-९९
अधिमासश्राद्धम्	१२६	१००-१०६
नित्यश्राद्धम् ...	१२६	१०६-१०८
आभ्युदयिकम्	१२६	१०९
सगोत्रं न भोजयेत्	१२६	११०-११४
श्राद्धे देशः ...	१२७	११५
श्राद्धे पात्रादीनि	१२७	११६-१२१
वर्ज्यपात्राणि ...	१२७	१२२-१२४
रक्तपुष्पाणि वर्जयेत्	१२७	१२५-१२६
धूप-दीपौ ...	१२८	१२७
अन्येऽप्युपचाराः	१२८	१२८-१३२
देशधर्मादयोऽ- वेक्ष्याः...	१२८	१३३-१३४
देवाद्यं कुर्यात्	१२८	१३५
अन्येऽपि विशेषाः	१२८	१३६-१५१
म् ...	१२८	१५२
नान्दीश्राद्धम्	१३०	१५३-१७०
अथ श्राद्धप्रयोगः	१३१	१७१-२१७
श्राद्धे वर्ज्यानि	१३६	२१८-२२८
श्राद्धे देयम्...	१३६	२२९-२४१
अन्यान्यप्यदेयानि	१३७	२४२-२४३
गायत्राजिलेन		
प्रोक्षणम्	१३७	२४४-२४६
पिण्डनिर्वपणात्पूर्व-		
मन्त्रं न देयम्	१३७	२४९
पंक्तिभेदो न कार्यः	१३७	२५०-२५१
अन्ननिवेदनम्	१३७	२५२-२५४
मधुमतीश्रावणम्	१३८	२५५

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
आपोश नम् ...	१३८	२५६-२५७	आसां पुत्रा पतयश्च		
वैष्णवमन्त्रजपः	१३८	२५८	वर्ज्याः ...	१४६	३६८-३७१
अत्युष्णमन्नं देयम्	१३८	२५९	ब्राह्मण्याः अनुग-		
पुण्यसूक्तजपः	१३८	२६०	मनं न ...	१४६	३७२
विकिरम्...	१३८	२६१	चित्यारोहणे क्रियाः	१४७	३७३-३८७
पिण्डदानादि	१३८	२६२-२६६	औरसादीनां पिण्डदा-		
पिण्डार्चनम्...	१३९	२६७-२७०	तृत्वम् ...	१४८	३८८-३९४
अनन्तरकरणीयम्	१३९	२७०-२७९	उपसंहारः	१४८	३९५
मध्यमपिण्डप्राशनम्	१३९	२८०-२८२			
अन्यपिण्डविसर्जनम्	१४०	२८३	॥ अष्टमोऽध्यायः ॥		
अन्योऽपि विशेषः	१४०	२८४-२८७	सूतकादौ शुद्धिः	१४९	१
श्राद्धार्हतिथ्यादीनि	१४०	२८८-२९३	आशौचे दिनस-		
नामिषं श्राद्धे देयम्		२९४-२९९	...	१४९	२-४
पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं			विष्णुध्यानरतानां		
न रायणबलिः	१४१	३००-३०२	नाशौचं नापि		
नारायणबलिवि.			सूतकम्	१४९	५-७
धानम् ...	१४१	३०३-३१९	संसर्गो वर्ज्यः	१४९	८-९
एवं श्राद्धकरणे			सद्यः शौचम्	१४९	१०-२५
फलम् ...	१४३	३२०-३२३	राजादीनां नाशौच-		
उच्छिष्टविसर्गः	१४३	३२४-३२७	सूतके	१५०	१६ १७
दर्भाः ...	१४३	३२८-३३१	नृपादावेकाहः	१५०	१८
एकोद्दिष्टपार्वणादि-			दुर्भिक्षादौ सद्यः		
विचारः ...	१४३	३३२-३५०	शौचम्	१५०	१८-२०
कुल-देशरूढिः	१४५	३५१-३५२	त्रिरात्रम्	१५०	१२-१४
विकल्पे कर्ता यम-			शवस्पृशामाशौचम्	१५०	२५
ज्ञीकरोति स			अनाथब्राह्मणशव-		
विधिः	१४५	३५३	बहनादौ सद्यः		
बहुयाजक-गण-			शौचम्	१५१	२६-२९
गौणाः ...	१४५	३५४-३५६	रणेऽभिमुखो हतः	१५१	३०-३५
गणिका-पुनर्भवादयः			आचारहीनब्राह्मणा-		
स्त्रियः ...	१४५	३५७-३६७	द्याशौचम्	१५१	३६-३८

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
गर्भस्त्रावादौ	१५१	३८-३९	अशक्तानामनुग्रहः		
ऋष्यादयः सदा-			कार्यः ...	१५६	९१-९२
सूतकिनः	१५२	४०-४१	महायातकिनः	१५६	९३
आशौचसम्पाते	१५२	४२-४३	ब्रह्मघ्नप्रायश्चित्तम्	१५६	९४-१०४
भृशवादौ सद्यः			सुरापप्रायश्चित्तम्	१५७	१०४-१०५
शौचम्	१५२	४४	सुवर्णस्तेयप्राय-		
वालानां नाऽऽशौ-			श्चित्तम् ...	१५७	१०६-१०८
चम्	१५२	४५	गुरुदारगामिनः	१५७	१०९-११२
विवाहादौ नाशौचम्	१५२	४६	अनादिष्टस्य चान्द्रा-		
शिल्प्यादीनां स्वे-			यणम् ...	१५७	११३-११४
कर्मणि नाशौचम्	१५२	४७	ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-		
पुत्रजन्मनि श्राद्धम्	१५२	४८	हनने ...	१५७	११५-११६
जन्मनिमाता-पितृ-			वैश्यहनने ...	१५८	११६-११७
णाम् ...	१५२	४९	स्त्रीहनने ...	१५८	११७-१२०
उद्धन्वनादिमृतानाम्	१५२	५०-५३	गोघ्नस्य प्रायश्चित्तम्	१५८	१२१-१५७
सर्पादिहतानाम्	१५३	५३-५५	गजादिवधप्राय-		
अन्यायमृतानाम्	१५३	५५-५७	श्चित्तम् ...	१६१	१५८-१७२
उपसंहारः ...	१५३	५८	अस्पृश्यस्यर्शने अ-		
अथ प्रायश्चित्तम्	१५३	५९	भोज्य भोजने च	१६२	१७३-१८०
मन्वादिभिरुक्तं			अगम्यागमने	१६२	१८१-१८२
कृतादिषु	१५३	६०	अभक्ष्यभक्षणे अपेय-		
कलौ पराशरोक्तम्	१५३	६१-६२	पाने च ...	१६२	१८३-२२३
पर्षत् ...	१५३	६३-७२	उदक्यास्पर्शे	१६५	२२४-२३४
पर्षदुक्तं प्रमाणम्	१५४	७३	उदक्यादिगमने	१६६	२३५
पर्षदा देशकालाद्य-			क्षत्रिशिल्प्यादिगमने	१६६	२३६-२४६
वेक्ष्य वक्तव्यम्	१५४	७४-८२	पेतृव्यहत्यादिगमने	१६७	२४७-२५०
मन्वादिभिर्व्यवहार			चाण्डालादिस्पृष्टस्य		
उक्तः ...	१५५	८३-८६	शकृन्मूत्रादिकरणे	१६७	२५१-१५२
गोब्राह्मणहतानां			उच्छेष्टस्पर्शे	१६७	२५३-२६०
तप्तकृच्छ्रः	१५५	८८-८८	अन्येऽपि विशेषाः	१६८	२६१-२६९
बैडालव्रतिकाः	१५५	८९-९०	स्वप्नदर्शनादौ	१६९	२६९-२७१

पृष्ठम्. श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

शुनावलीढादौ	१६९	२७२-२७५
मैथुनादौ ...	१६९	२७६-२७८
गुरोः त्वङ्कारोच्चा- रणादौ ...	१६९	२७९-२८२
प्रेतवाहनादौ	१७०	२८३-२८५
दन्तकाष्ठादिभक्षणे	१७०	२८६-२८८
अर्धोच्छिष्टशुद्धिः	१७०	२८९-२९८
गायत्रीजपेन दोष- निवृत्तिः	१७१	२९८-३००
योगी आचारवान्		
विप्रश्च सदा शुचिः	१७१	३००-३०१
मक्षिकादयः शुचयः	१७१	३०१
आतुरस्नानम्	१७१	३०२-३०३
विवाहादौ न स्पर्श- दोषः ...	१७१	३०४
आद्यस्पृष्टादयः	१७१	३०५-३०८
अन्येऽपि विशेषाः	१७२	३०९-३१५
अन्येऽपि विशेषाः	१७२	३१६-३२०
भोज्यान्नः शुद्धाः	१७२	३२१-३२३
पर्युषितादिवर्ज्यानि	१७३	३२४-३३६
रथ्याकर्दमादयः		
शुचयः ...	१७३	३३७-३३९
उपसंहारः ...	१७४	३४०

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

तत्र व्रतानि ...	१७५	१
चान्द्रायणम्	१७५	२-८
कृच्छ्रः ...	१७५	९
तप्तकृच्छ्रः ...	१७५	१०
महासान्तपनम्	१७५	११-१२
पर्णकृच्छ्रः ...	१७६	१३

सान्तपनम्	१७६	१४-१५
पराकः	१७६	१६
पादकृच्छ्रः	१७६	१७
	१७६	१८
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः	१७६	१८
सौम्यकृच्छ्रः	१७६	१९-२०
चान्द्रायणादिषु- नियमाः	१७६	२१-२२
	१७६	२३-२९
उपसंहारः	१७७	४०-४३

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

तत्र दानानि	१७८	१
दानप्रशंसा ...	१७८	२-५
अन्नादिदानानि	१७८	६-१३
अन्नदानं सर्वेभ्यः श्रेष्ठम्	१७९	१४-१७
पक्वान्नादिदानानि	१७९	१८-२२
गृहदानम् ...	१७९	२३-२८
वृषदानम् ...	१८०	२८-३२
गृष्टिदानम् ...	१८०	३३-४३
द्विमुखी गोदानम्	१८१	४४-४८
तिलधेनुः ...	१८१	४९-७०
घृतधेनुदानम्	१८३	७१-८६
जलधेनुः ...	१८४	८७-१०३
सुवर्णधेनुः ...	१८५	१०४-१२०
उपसंहारः ...	१८६	१२१
कृष्णाजिनदानम्	१८६	१२२-१४९
सुखासनदानम्	१८८	१५०
अश्वरथदानम्	१८९	१५१-१५६
हयदानम् ...	१८९	१५६-१५९
गजरथदानम्	१८९	१५९-१६६

पृष्ठम्. श्लोक.

पृष्ठम्. श्लोक.

हस्तिदानम् ...	१९०	१६७-१७०
कन्यादानम् ...	१९०	१७१-१७२
पुत्रदानम् ...	१९०	१७२-१७३
भूमिदानम् ...	१९०	१७३-२०१
तुलादानम् ...	१९२	२०२-२०८
उष्ट्रादिदानानि	१९३	२०९-२१०
सुवर्णदानम्	१९३	२११-२१३
रौप्यदानम्	१९३	२१४
माणिक्यादिदानानि	१९३	२१५-२१६
घृतादिदानानि	१९३	२१७-२२२
अन्यान्यपि दानानि	१९४	२२३-२३३
अथ विद्यादानम्	१९५	२३४-२४१
औषधदानम्	१९५	२४२-२४५
मधुरवाग्दानम्	१९५	२४६
दयादानम्	१९५	२४७-२४८
कास्यपात्रदानम्	१९६	२४९-२५६
माघपौर्णिमायां तिल- श्राद्धम् ...	१९६	२५७-२६०
अन्यान्यपि तिथि- मास-नक्षत्रयोगादौ दानानि ...	१९७	२६१-२७८
आशौचादिषु दानादि- निषेधः ...	१९८	२७९-२८४
उपांशुदानम्	१९८	२८५-२८९
अन्येषु विशेषाः	१९९	२९०-२९८
राज्यभ्रष्टाय राज्यं देयम् ...	१९९	२९९
प्रतिश्रुत्यादाने दोषः	१९९	३००
गृष्ट्यादिलक्षणानि	२००	३०१-३१४
निष्फलानि दानानि	२००	३१४-३२२
स्वयनीत्वा देयम्	२०१	३२३-३२५

प्रदक्षिणं कृत्वा भूमेः प्रतिग्रहः	२०१	३२५-३२६
अन्येषु प्रातःग्रह- विधयः ...	२०१	३२७-३३५
दानप्रतिग्रहे विशेषाः	२०२	३३६-३४२
दाने विशेषफलदाः तिथ्यादयः	२०२	३४३-३६१
अथ पूर्वधर्मः	२०४	३६१
विष्णवादीनां मंदि- राणि	२०४	३६२-३६५
देवालये सम्मार्ज- नादि ...	२०५	३६६-३६८
वापी-कूपादयः	२०५	३६९-३७३
आरामादि ...	२०५	३७४-३७८
अश्वत्थारोपणम्	२०५	३७९
अन्येषां वृक्षाणां रोपणादि	२०६	३८१-३८४
उपसंहारः ...	२०६	३८५-३८६

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

तत्र शान्तयः	२०७	१
विनाशक शान्तिः	२०७	१
तस्या आवश्यक- कत्वम् ...	२०७	२-१०
अथ प्रयोगः...	२०७	११-३३
ग्रहशान्तिः ...	२०८	३४-३७
ग्रहाणां रूपाणि	२०९	३८-४०
ग्रहाणां देशाः	२०९	४१-४२
अधिदेवताः ...	२१०	४३-४४
समिधादीनि	२१०	४५-५०
समिधादिसंख्या	२१०	५०-५१

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
आवाहनम् ...	२१०	५२-५८	राजैव ब्रह्मादयो-		
ग्रहमन्त्राः ...	२११	५९-६७	देवाः ...	२३३	४
तिला होतव्याः	२११	६८-६९	राज्ञोऽभावे जगदु-		
स्थण्डिलादि...	२११	६९-७१	त्सन्नं स्यात्	२३३	५-६
मण्डपः ...	२१२	७१-७३	निर्गुणोऽपि राजा		
होमादौ विप्राः	२१२	७३-७५	पूज्यः ...	२३३	७
सूर्यदीनां ओद-			राजा धर्मिष्ठान् और-		
नादि ...	२१२	७५-७७	सानिव पालयेत्	२३३	८
विप्रपूजनादि	२१२	७७-८०	दण्डधारिणः कुर्यात्	२३३	९-१०
ग्रहपूजाप्रशंसा	२१२	८१-८५	अमात्यादीन् कुर्यात्	२३३	११-१२
अथ अद्भुतशान्तिः	२१३	८६-१०३	राज्ञा कुमाराणामन्तः-		
चरुनिर्वापः ...	२१४	१०३-१०६	पुरस्य च रक्षणे		
अथ रुद्रशान्तिः	२१४	१०७-१५८	यत्नः कार्यः	३३४	१३
रुद्रत्रपः ...	२१८	१५९-२०२	दुर्गाणि कुर्यात्	२३४	१४
तडागाद्युत्सर्गविधिः	२२१	२०३-२०९	उद्राहादिकम्	२३४	१४-१५
तत्प्रयोगः ...	२२२	२१०-२४०	प्रातः कृत्यानन्तरं-		
अथ लक्ष-कोटिहोम-			राजकार्याणि	२३४	१५-१७
विधिः ...	२२४	२४१-२४४	देवार्चनादि ...	२३४	१८-२४
ऋत्विगवरणम्	२२४	२४४-२४६	कायस्थादिभिः प्रजां-		
वेद्यादीनि ...	२२४	२४७-२४९	रक्षेत् ...	२३५	२४-२५
देवतादीनि ...	२२५	२५०-२५५	शत्रुजयार्थं यानादि	२३५	२५-३५
अभिषेकादीनि	२२५	२५६-२६२	साशिकान् भरेत्	२३६	३६
कोटिहोमः ...	२२६	२६३-२९६	परदेशे प्रजाः रक्षेत्	२३६	३७
पुत्रकामोष्टिः ...	२२८	२९७-३१३	अन्यदपि सस्यादिदा-		
ग्रहमन्त्राधिदेवताः	२३०	३१४-३४५	नम् ...	२३६	३८-४१
उपसंहारः ...	२३२	३४६-३४७	युद्धाय न यतेत	२३६	४२-४७
			अन्येऽपि नियमाः	२३७	४८-६६

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

तत्र राजधर्मनि-

रूपणम् ...	२३३	१
राजा परो देवः	२३२	२
राजालोकपालांशः	२३३	३

दैव-पौरुषसंयोगेन

सिद्धिः ...	२३८	६७-८६
स्वधर्मेण पालयतः		
फलम् ...	२४०	८७-९५

पृष्ठम्.	श्लोक.
अथ वानप्रस्थधर्माः २४१	९६-१०९
ग्रामोपान्ते वसेत् २४२	११०-१२०
अथ संन्यासः २४३	१२०-१४४
आश्रमचतुष्टयभेदाः २४५	१४५-१७४
अथ योगनिरूपणम् २४७	१७५
जन्मवर्णनम् २४७	४
बाल्यम् २४८	५-६
तारुण्यम् २४८	६
वृद्धत्वम् ... २४८	७-११
आत्मवर्णनम् २४८	१२-१५
अन्यदेहप्राप्तिः २४८	१६-२०
देहात् परः आत्मा अस्ति ... २४९	२१-२५
नटदृष्टांतः ... २४९	२६-२८
शुद्धानां महाकुलषु-जन्मादि २५०	२९-३४
ब्रह्माभ्यासः २५०	३४-३६
प्रणवस्वरूपम् २५०	३७
प्राणायामः २५१	३८-४४
दीर्घायुश्चादि २५१	४४-४६
प्राणवर्णनम् २५१	४७-५६
तत्रैव देवताध्या-तव्या २५२	५७-६२
प्राणायामस्य पावनत्वम् २५३	६३
पूरकादि ... २५३	६४
अन्येऽपि नियमाः २५३	६५-६९
त्रिमात्रप्रणवध्यानम् २५३	७०-७२
विशेषः ... २५४	७३-७८
प्रत्याहारः ... २५४	८०-८१
चतुर्थध्यानम् २५४	८२-१०३

पृष्ठम्.	श्लोक.
ध्यानम् ... २५६	१०४
कर्मात्मको जीवः २५७	१०५-१०६
कर्मणः परः पर-मात्मा ... २५७	१०७
अजस्य कथं जन्म? २५७	१०८
आत्मानं कर्मणा चेष्टयते ... २५७	१०९
कर्म वर्जयेत्... २५७	११०
एषा सीमा ... २५७	१११
वैदिककर्मयोगः आवर्तकः २५७	११२
हृदि आत्मानं ध्या-येत् ... २५७	११३-११४
हृत्पद्मवर्णनम् २५७	११५-११६
निरालम्बध्यानम् २५८	११७-१२०
आत्मस्वरूपम् २५८	१२१-१२४
सर्वभूतेष्व्वात्मानं पश्यति ... २५८	१२५-१२६
शोक-मोहौ तरति २५८	१२६
ओं त्वं ब्रह्मेति २५८	१२७
आत्मज्ञाने बहव उपायाः... २५८	१२८
वेदादिभिर्नात्म-प्राप्तिः ... २५८	१२९
गुरुदेशतः प्राप्तिः २५९	१३०
यत्र मनो विश्रमते तदेवोपदिशेत् २५९	१३१
तदेव ध्यायेत् २५९	१३२
तदेव निरालम्बतां-नयेत् ... २५९	१३३
योगशास्त्रोपदिष्टम् २५९	१३४

	पृष्ठम्	श्लोक.		पृष्ठम्	श्लोक.
त्रैविध्यम् ...	२५९	१३५-१३६	ज्ञानं समानम्	२६१	१६१-१६३
शिव-शक्ती ...	२५९	१३७	ज्ञानाग्निः सर्वं दहति	२६२	१६४-१६६
योगी न विभेति	२५९	१३८	विद्याविद्ये ...	२६२	१६६-१६८
ब्रह्मज्ञानी गतिं			कर्माणि मोक्षकृत्	२६२	१६८-१६९
ब्रजेत् ...	२५९	१३९	हरिध्यानम्	२६२	१६९-१७१
त्र्यम्बक एव त्रिविधा	२६०	१४०	एष एव पन्थाः	२६२	१७२-१७४
नाभिर्मध्यस्थितम्	२६०	१४१-१४३	एकमेवाभ्यसेत्	२६३	१७५-१७६
ध्यानक्रमः ...	२६०	१४३-१४७	भावशुद्धिः कर्तव्या	२६३	१७७-१८१
आनन्दरूपम्	२६०	१४८-१४९	अंते मतिः	२६३	१८२
व्योमवदेकम्	२६०	१५०	उपसंहारः	२६३	१८३
मणिवत् ...	२६०	१५१	कालपरिमाणम्	२६३	१८४-१९७
कालवत् ...	२६०	१५२-१५३	ग्रन्थोपसंहारः	२६४	१९८-२०२
तीर्थयात्रादि	२६१	१५४-१५५	ग्रन्थश्रवणफलम्	२६५	२०३-२०६
द्वौ मार्गौ ...	२६१	१५६-१६०	ग्रन्थसंख्या	२६५	२०७
धूममार्गः ...	२६१	१५८-१५९	महद्भयो नमनम्	२६५	२०८
अर्चिरादिमार्गः	२६१	१५९-१६०			

समाप्त्यमनुक्रमाणका.

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ बृहत्पराशरसंहिता प्रारभ्यते ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यक्तान्यक्ताय देवाय वेधसेऽनन्ततेजसे ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान् ॥ १ ॥
अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुर्वनाश्रये ।
व्यासमेकाग्रमासीनं पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः ॥ २ ॥
मनुष्याणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्संधारणं वद ॥ ३ ॥
युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिभिर्मुने ।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः ॥ ४ ॥
स पृथो मुनिभिर्व्यासो बहुभिः परिवारितः ।
प्रष्टुं जगाम पितरं धर्मान्पराशरं ततः ॥ ५ ॥
सर्वेषामाश्रमाणां च वरे बदरिकाश्रमे ।
स विवेशाश्रमे तस्मिन् तनुं योगीव वेधसः ॥ ६ ॥
नानापुष्पलताकोणै फल-पुष्पैर्^१
नदो-प्रस्रवणानेकपुष्पैर्^२तीर्थोपशोभिते ॥ ७

१. A. C. and D. read नमस्कृत्वा for नमस्कृत्य. २. C. and D. read
°वनाश्रमे for °वनाश्रये. ३. C. and D. read ऋषयः प्रष्टुमागताः, B. E. and F.
द्विजाः पृच्छन्ति धार्मिकाः both for पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः. ४. A. C. and D. read
मानुषाणां for मनुष्याणां. ५. B. reads कश्चित् for किञ्चित्. ६. D. reads युगे-
युगेषु for युगेषु त्रिषु. ७. F. reads आश्रमचारिभिः for आश्रमवासिभिः. ८. A.
C. and D. substitute मुनिभिः for बहुभिः; while A. C. D. E. and F.
substitute परिवेष्टितः for परिवारितः. ९. B. C. E. and F. read संविवेश for
स विवेश. १०. B. E. and F. read योगीव वेधसस्तनुम् and C. महायोगी च
वेधसः both for तनुं योगीव वेधसः. ११. F. reads अलङ्कृतैः; while B. and E.
फलैः पुष्पैः for अलङ्कृते and फल-पुष्पैः respectively. १२. B. C. D. E.
and F. read प्रस्रवणानेकैः for °प्रश्रवणानेकैः.

मृग-पक्षिभिरासेव्ये देवतायतनावृते ।

यक्ष-गन्धर्व-सिद्धानां नृत्य-गीतसमाकुले ॥ ८ ॥

तस्मिन्मृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रः पराशरः ।

सुखासीनो महातेजा मुनिमुख्यगणावृतः ॥ ९ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ १० ॥

ततः सन्तुष्टमनसा पराशरमहामुनिः ।

व्यासस्य स्वागतं ब्रूयादासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ ११ ॥

वत्स सुस्वागतं तेऽस्तु मर्हणीणां समन्ततः ।

कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासोऽपृच्छदतः परम् ॥ १२ ॥

यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि ।

धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि ॥ १३ ॥

श्रुतास्ते मानवा धर्मा गार्गेया गौतमास्तथा ।

वासिष्ठाः काश्यपाश्चैव तथा गोपालकस्य च ॥ १४ ॥

अत्रैर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षाश्चाङ्गिरसास्तथा ।

१. We follow here only A.; while all others substitute आक्रीर्णै for आसेव्ये. २. C. D. and F. read °सिद्धैश्च for °सिद्धानां. ३. E. reads सक्रिय-पुत्रः for शक्तिपुत्रः, but it seems incorrect. ४. A. B. and E. read °ऽभिवादैश्च for °ऽभिवादैश्च; while B. and E. परिपूजितः for प्रतिपूजितः. ५. A. and D. substitute पराशर° for पराशर°. ६. A. reads मुनिसत्तमः for मुनिपुङ्गवः. ७. B. E. and F. read वत्साद्य स्वागतं. C. वत्सस्य स्वागतं and D. वत्सस्य स्वागतं all for वत्स सुस्वागतं. ८. A. C. D. and F. substitute आसीनानां समन्ततः; while A. adds हि before आसीनानां and C. and D. substitute तेन for तेऽस्तु. ९. A. reads कुशलेन for कुशले इति १०. A. B. and E. read पृच्छत्यतः परम्, D. and F. पृच्छततः परम् both for ऽपृच्छ-दतः परम्. ११. A. reads स्नेहो वा यदि वा मयि, C. D. and F. स्नेहो वा यदि वत्सल both for स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि. १२. E. reads ब्रूह्यथ for कथय. १३. A. reads अनुग्राह्योस्तु, C. and D. अनुग्राह्योऽहि both for अनु-ग्राह्योऽस्मि; while F. कुरुष्वानुग्रहं मम for अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि. १४. A. and D. substitute तु and F. च both for ते. १५. A. C. D. and F. read आत्रेया विष्णुसांवर्ता; while C. and D. substitute °सांवर्ता for °सांवर्ताः. १६. C. substitutes दक्षाः for दाक्षाः and A. C. D. and F. आङ्गिरसः for आङ्गि-रसाः.

शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृतास्तथा ॥ १५ ॥
 आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
 कात्यायनकृताश्चैव प्रचेतोर्गदितास्तथा ॥ १६ ॥
 श्रुतिरात्मोद्भवा तात श्रुत्यर्था मानवाः स्मृताः ।
 मन्वर्थः सर्वधर्माणां कृतादित्रियुगेषु च ॥ १७ ॥
 धर्मं तु त्रियुगाचारं न शक्यं हि कलौ युगे ।
 वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्साधारणं वद ॥ १८ ॥
 व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
 सुखासीनो महातेजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 क्रियन्ते नैव वेदाश्च न चापि प्रभवन्ति ते ।
 न कश्चिद्वेदकर्ता ऽस्ति वेदस्मर्ता चतुर्मुखः ॥ २० ॥
 तथा स धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ।
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ २१ ॥
 अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ।
 तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमेव च ॥ २२ ॥

१. D. reads हारीत-याज्ञवल्क्यकृताः for हारीता याज्ञवल्क्यकृताः. २. A. reads शङ्खा लेखितिकाः, D. सशङ्खलिखिताः; while F. reads this line.—

आपस्तम्बाश्च ते धर्माः शंख-लिखितकास्तथा ।

३. C. प्राचेतसकृताः, D. प्रचेतसकृताः and F. प्रचेतःकृतकाः all for प्रचेतोर्गदिताः. ४. B. reads श्रुतेरात्मोद्भवाः for श्रुतिरात्मोद्भवा. ५. C. reads श्रुत्यर्थाः, but corrects श्रुत्यर्थमानवाः; while B. E. and F. substitute तथा for स्मृताः. ६. C. and D. read मन्वर्थसर्वधर्माणां for मन्वर्थः सर्वधर्माणां. ७. D. reads स शक्यं for न शक्यं; while C. D. A. F. substitute तु for हि. ८. F. reads ऽवसानेषु for ऽवसाने तु. ९. D. reads नैवाति° for न चापि. १०. E. reads वेदकर्ता for वेदस्मर्ता. ११. B. and E. read स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे and A. and D. स धर्मं स्मरति कल्पे both for स धर्मं स्मरति मनुः; while F. reads नित्यं स्मरति तद्धर्मं कल्पे for तथा स धर्मं स्मरति मनुः. १२. C. reads कल्पान्तरे ततः for कल्पान्तरान्तरे. १३. B. reads युगभासानुरूपतः, C. युगमासानुरूपतः and E. युगहासानुरूपतः all for युगहासानुरूपतः; while F. substitutes ऽनुसारतः for ऽनुरूपतः. १४. B. and E. read ज्ञानमुत्तमम्, C. D. and F. ज्ञानमुच्यते for ज्ञानमेव च.

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमस्य च ॥ २३ ॥

द्वापरे शाङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ २४ ॥

द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं च कलौ युगे ।

कृते तु लिप्यते देशस्त्रेतायां ग्राम एव च ॥

द्वापरे कुलमेकं तु कलौ कर्ता विलिप्यते ॥ २५ ॥

कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे भक्षणेऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

अभिगम्य कृते दानं त्रेतायामभिमन्त्र्य च ।

द्वापरे याच्यमानं तु सेवया दीयते कलौ ॥ २७ ॥

अभिगम्योत्तमं दानं मध्यमं साभिमन्त्रणम् ।

अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २८ ॥

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंश्रिताः ।

१. B. reads दानमेव and C. दानमेवं for दानमेकं. २. F. reads गौतमाः स्मृताः for गौतमस्य च. ३. B. D. and F. read शंख-लिखिताः and C. शंख-लिखितौ both for शाङ्ख-लिखिताः. ४. A. and F. substitute तु for च. ५. This and the following one line are omitted by A. D. and F.; C. also omits the same, but it appears in marginal correction. ६. B. reads कृते पतति सम्भाष्य, C. and D. कृते सम्भाष्य पतितैः and E. कृते पतति सङ्घातात् all for कृते सम्भाष्य पतति. ७. B. E. and F. substitute तु for च. ८. E. substitutes तस्य for ऽन्नस्य; while C. reads पतितकर्मणा for पततिकर्मणा. ९. A. C. and E. read साभिमन्त्रणं and B. अभिमन्त्रणम् for अभिमन्त्र्य च; while D. त्रेतामाहूय दीयते for त्रेतायामभिमन्त्र्य च. १०. A. reads याच्यमानस्य and F. याच्यमानस्य for याच्यमान तु. ११. A. reads कलौ सेवाय दीयते, B. and E. कलौ दीयेत सेवया and F. सेवकाय कलौ युगे all for सेवया दीयते कलौ. १२. A. C. D. and F. read आहूतं चैव मध्यमम् for मध्यमं साभिमन्त्रणम्. १३. A. reads दानं सेवाय निःफलम् and F. सेवायां निष्फलं स्मृतम् both for सेवादानं तु निष्फलम्; while C. and D. substitute च for तु. १४. A. B. and C. read धातुगताः for त्व-स्थिगताः. १५. A. and D. read मांसमेव च and F. मांसमाश्रिताः for मांससंश्रिताः.

द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नाद्यमेव च ॥ २९ ॥
 कृते तात्क्षानिकः शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
 मासेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संवत्सरेण तु ॥ ३० ॥
 युगेयुगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
 तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
 धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन कलौ युगे ।
 अदनात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥ ३२ ॥
 धर्मश्च लोकदम्भार्थं पाषण्डार्थं तपस्विता ।
 विविधा वाग्वच्चनार्थं कलौ सत्यानुकारिणी ॥ ३३ ॥
 अल्पक्षीर-घृतां गावो ह्यल्पसंस्या च मेदिनी ।
 स्त्रीजनन्यः स्त्रियः सर्वाः सुखार्थं कृतमैथुनाः ॥ ३४ ॥
 पुरुषाश्च जिताः स्त्रीभी राजानो दस्युभिर्जिताः ।
 जितो धर्मश्च पापेन अनृतेन तथा ऋतम् ॥ ३५ ॥
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
 अन्यानुयायिनश्चाद्या वर्णास्तदुपजीविनः ॥ ३६ ॥
 कृतं तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।

१. B. and C. read कलावन्ननिषेविणः, D. कलौ त्वन्नाद्यमेव च, and F. कलौ चान्नाद्यमेव च all for कलावन्नाद्यमेव च. E. also follows to B. and C., but adds तु before अन्न°. २. B. C. and F. read तत्क्षानिकः for तात्क्षानिकः. ३. A. and F. read °युगे च for °युगेषु. ४. F. substitutes ते for ये. ५. A. D. and F. read ते द्विजा नावमन्तव्याः for तेषां निन्दा न कर्तव्या. ६. B. reads धर्मः सत्यं सत्यसायुश्चतुर्यांशे for धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन. ७. B. and E. read स्थितः for युगे. ८. D. reads this line—

अदनात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥;

while C. अदनात्तदनाद्यत्वं and B. अदनात्तदनाद्यत्वं for अदनात्तदनाद्यस्य
 ९. D. reads तपस्विनः for तपस्विता. १०. B. C. E. and F. read धनार्थं स्यात् for वच्चनार्थं. ११. C. and D. read सत्यानुसारिणी for सत्यानुकारिणी. १२. B. substitutes °क्षीरास्तथा and E. °क्षीरकृता for °क्षीर-घृताः. १३. B. and D. substitute स्वल्प° for ह्यल्प°. १४. C. and D. read रत्यर्थं for सुखार्थं. १५. B. and E. read निर्जिताः स्त्रीभिर्भूपाला for च जिताः स्त्रीभी राजानो. १६. B. and E. read सत्यं च वितयैर्जितम्; while A. adds हि before ऋतम्. १७. D. reads आद्या for आद्या and F. आद्यवर्णाः for आद्या वर्णाः.

वैश्यं तु द्वापरयुगं कलिः शूद्रयुगं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 चातुर्वर्णिकनारीणां तथा तुरीयजन्मनाम् ।
 पति-द्विजात्युपास्त्यापि धर्मद्विर्महती कलौ ॥ ३८ ॥
 शतेन या कृते दत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य च ।
 स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा कलौ युगे ॥ ३९ ॥
 कृते यत् कोटिदस्य स्यात् त्रेतायां लक्षदस्य तत् ।
 द्वापरेऽयुतदस्य स्यात् शतदस्य कलौ फलम् ॥ ४० ॥
 युगस्वरूपमाख्यातमन्यच्च गदतः शृणु ।
 वर्णानामाश्रमाणां च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ४१ ॥
 मृगः कृष्णश्चरेद्यत्र स्वभावेन महीतले ।
 वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो यत्र तु तत्र तु ॥ ४२ ॥
 हिमपर्वत-विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः ।
 मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४३ ॥
 देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
 तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः^१ सेवितानि च ॥ ४४ ॥
 वसेयुस्तदुपान्तेऽपि शमिच्छन्तो द्विजातयः ।

१. B. reads कलिं for कलिः. २. D. reads °जन्मनी for °जन्मनाम्; while C. reads चातुर्वर्णिक° for चातुर्वर्णिक°. ३. C. substitutes उपास्त्यादि for उपास्त्यापि; while D. reads यति-द्विजाभ्युपास्त्यादि for पति-द्विजात्युपास्त्यापि. ४. This verse does not appear in B. and E. ५. C. and D. substitute सा for च. ६. C. and D. read दत्तेषु दशभिर्नृणां फलाप्तिः स्यात् for स्याद्दत्तैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा. ७. This verse does not appear in A. and D., C. also omits it, but gives in marginal correction and interchanges the place and puts before शतेन या कृते, &c. ८. This and the following two lines are omitted in A., but they appear in marginal correction. ९. A. C. and D. read अन्यत्रिगदतः शृणु for अन्यच्च गदतः शृणु. १०. B. reads कृष्णो मृगो and E. कृष्णा मृगा both for मृगः कृष्णः. ११. B. reads तु तत्र तु for तु तत्र तु. १२. A. reads हिमवान-प्रयागयोः; C. हिमांशेन प्रयागयोः; F. कुरुक्षेत्र-प्रयागयोः all for विनशन-प्रयागयोः; while D. °विन्ध्याद्रौ विनाशेन प्रयागयोः for °विन्ध्याद्र्योर्विनशन-प्रयागयोः through mistake. १३. A. reads पुण्यान्यायतनानि for मुनिभिः सेवितानि. १४. A. omits this whole line; while B. C. E. and F. read तदुपान्तेषु for तदुपान्तेऽपि; while D. शमिच्छन्ताः for शमिच्छन्तो.

मुनिभिः सेवितत्वाच्च पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥

यत्र पानमपेयस्य देशे ऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

अगम्यागामिता यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥

एवं देशः समाख्यातो यज्ञियस्तु द्विजन्मनाम् ।

एवमेवानुवर्त्तेरन् देशं धर्माभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥

वसन् वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्जयेत् ।

षट्कर्माणि च कुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः ॥ ४८ ॥

पराशरश्च यत् प्राह शास्त्रं पुत्रस्य वत्सलः ।

अथं तत्सम्प्रवक्ष्यामि द्विजकर्मादिकं द्विजाः ॥ ४९ ॥

षट्कर्म-वर्णधर्माश्च प्रशंसा गोवृषस्य च ।

अदोह्य-वाह्यौ यौ तत्र सीरं सीरप्रयोगिणाम् ॥ ५० ॥

अमावास्यानिषिद्धानि ततश्च पशुपालनम् ।

अन्न-तोयप्रशंसा च बाह्याऽवाह्या वसुन्धरा ॥ ५१ ॥

अयथार्थकृषौ पापं तदस्यापि शोधनम् ।

बलिं सीतामखं चापि विवाहाः कन्यकावराः ॥ ५२ ॥

स्त्री-पुन्धर्मौ मखाः पञ्च द्विजातिस्वर्गसाधनाः ।

विधिः प्राणाऽग्निहोत्रस्य आधानादिकसंस्कृतिः ॥ ५३ ॥

१. B. and F. read सेवितत्वेन for सेवितत्वाच्च. २. A. adds तु before अपेयस्य. ३. A. reads अगम्यागमिनो, B. and E. अगम्यागमनं both for अगम्यागामिता. ४. A. B. and E. read याज्ञिको हि for यज्ञियस्तु. ५. B. C. D. E. and F. read धर्मानुकाङ्क्षिणः for धर्माभिकाङ्क्षिणः. ६. A. B. E. and F. read उषित्वा for वसन् वा. ७. B. and E. read प्रकुर्वीरन् for च कुर्वीरन्. ८. C. and D. read स्वयं प्राह for च यत् प्राह. ९. B. reads स्वसुतवत्सलः for पुत्रस्य वत्सलः. १०. C. and D. read अथातः for अथ तत्. ११. A. B. E. and F. substitute तौ तु for तत्र and B. अदोह्य-बाह्यौ for अदोह्य-वाह्यौ; while C. क्षीरं क्षीरप्रयोक्त्रिणः and D. क्षीरं क्षीरप्रयोक्त्रिणा both for सीरं सीरप्रयोगिणाम्. १२. B. substitutes तपश्च for ततश्च. १३. C. reads वाप्या वा स्वा for बाह्याऽवाह्या. १४. C. and D. read अथार्थकृषतो पापं तदस्यापि for अयथार्थकृषौ पापं तदस्यापि. १५. D. reads बलिं for बलिं and विवाहः for विवाहाः. १६. D. reads स्त्रीषु धर्मौ for स्त्री-पुन्धर्मौ; while F. स्त्री-पुन्धर्मौ. १७. B. E. and F. read निषेकादिकसंस्कृतिः for आधानादिकसंस्कृतिः.

व्रतचर्यादितद्धर्मः प्रशंसा पुत्रजन्मनः ।

कृत्स्नो गृहस्थधर्मश्च भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव च ॥ ५४ ॥

निषिद्धवस्तुकथनं पात्रशुद्धिस्तर्तः परम् ।

द्रव्याणां च तथा शुद्धिरुपाकर्मादिकर्म च ॥ ५५ ॥

अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्र-काल-हविर्युतम् ।

बलिर्नारायणीयश्च सूतकाशौचमेव च ॥ ५६ ॥

परिषत्प्रायश्चित्तानि तद्वृत्तानि द्विजोत्तमाः ।

विधिवत्सर्वदानानि तेषां चैव फलानि च ॥ ५७ ॥

भूमिदानप्रशंसा च विशेषो विप्र-कालयोः ।

इष्टापूर्त्तो तथा विद्वन् तयोर्भिन्नफलानि च ॥ ५८ ॥

प्रतिग्रहविधिस्तद्वद्यथा यस्य प्रतिग्रहः ।

विनायकादिशान्तीनां विधयोऽथ द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥

वानप्रस्थस्य धर्मोऽथ तथा धर्मो यतेरपि ।

चतुराश्रमभेदोऽपि वपुर्निन्दा तथैव च ॥ ६० ॥

योगोऽर्चिर्धूममार्गौ च कालं रुद्रान्तमेव च ।

दृष्ट्यातीतं परं ध्येयं सर्वमेतत्पराशरः ॥ ६१ ॥

१. B. reads °व्रतधर्मः for °दितद्धर्मः; while A. and E. substitute च for °दि°; F. reads ब्रह्मचर्या च for व्रतचर्यादि°; while D. substitutes °तद्धर्मः for °तद्धर्मः. २. C. reads कृत्स्ना गृहस्थधर्माः. ३. E. reads भक्ष्याऽभक्ष्या तथैव for भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव. ४. A. C. D. and F. read तथा पुनः for ततः परम्. ५. C. reads द्रव्याणि for द्रव्याणां. ६. D. reads उपाकर्माणि for उपाकर्मादि°; while F. substitutes वा for the latter च. ७. D. reads विप्राः for विप्र°. ८. E. reads स्नातकाशौचम् for सूतकाशौचम्. ९. C. reads यथा द्विज and A. and D. यथा द्विजाः for द्विजोत्तमाः. १०. C. reads तयोः पृथक्, D. and F. पृथक् तयोः for तयोर्भिन्न°. ११. A. reads परिग्रह° and परिग्रहः for प्रतिग्रह° and प्रतिग्रहः respectively. १२. D. substitutes तस्य for यस्य; while B. and E. तत्र for तद्वत्. १३. C. and D. read विधयश्च for विधयोऽथ. १४. This verse is omitted in B.; while C. D. and F. substitute ऽपि for ऽय. १५. B. and E. read विधूममार्गौ for ऽर्चिर्धूममार्गौ. १६. B. and E. read भद्रान्तमेव and C. भद्रान्तमेव both for रुद्रान्तमेव; while A. कलिबूद्रान्तमेव for कालं रुद्रान्तमेव and F. कालरुद्रान्त° for कालं रुद्रान्त°. १७. B. and E. दिष्टातीतं परं, C. and D. दृष्टं च तत्परं and F. दिष्टातीतपरं all for दिष्ट्यातीतं परं.

प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं मुनिविभाषितम् ।

नियुक्तः सुव्रतः शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम् ॥ ६२ ॥

पराशरो व्यासवचो निशम्य

यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् ।

युगानुरूपं च समस्तवर्ण-

हिताय वक्ष्यत्यथ सुव्रतस्तत् ॥ ६३ ॥

शक्तिस्सूनोरनुज्ञातः सुतपाः सुव्रतस्त्वदम् ।

चतुर्वर्णाश्रमाणां च हितं शास्त्रमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे व्यासप्रभे सुव्रतप्रोक्तायां

संहितायां शास्त्रसङ्ग्रहेऽश्वमेधकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१. A. C. D. and F. read शेषं विप्राणां ख्यापनाय च for शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम्; while B. शेषं ख्यापनाय द्विजन्मनाम् for the same. २. B. reads ऽवगम्य and C. ऽधिगम्य for निशम्य. ३. D. °वर्णा हिताय for °वर्ण-हिताय. ४. A. B. C. E. and F. read चतुर्णामाश्रमाणां for चतुर्वर्णाश्रमाणां. ५. A. and F. read पाराशरे for पाराशरीये. ६. A. omits व्यासप्रभे; while A. C. D. E. and F. omit सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. ७. A. omits शास्त्रं; while B. reads शास्त्रे for the same.

बृहत्पराशरसंहिता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

विहितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २ ॥

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं च भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३ ॥

(व्यास उवाच) ।

कर्माणि कानीह कथं च तानि

कार्याणि वर्णैश्च किमाद्यकानि ।

तेषामनेहकारणे विधिश्च

सर्वं प्रसादात् प्रतनुष्व मह्यम् ॥ ४ ॥

(पराशर उवाच) ।

कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्तो द्विजातयः ।

गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारैर्बन्धहेतुभिः ॥ ५ ॥

अथोद्देशकमं शास्त्रं यच्छ्रुतं श्रुतिदृष्टिकृत् ॥

तदुक्तं कर्म यत् पुंसां शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ६ ॥

१. C. adds श्री before पराशरमतं. २. A. C. and D. read चिन्तितं for विहितं. ३. B. E. and F. read आचारहीन° for आचारभ्रष्ट°. ४. B. C. D. E. substitute तु for च. ५. व्यास उवाच does not appear in any of the manuscripts, but the following verse plainly contains questions, and as the preceding verses belong to Parāśara, these questions must be of Vyāsa. ६. E. and F. read किमाद्यकानि for किमाद्यकानि; while B. कर्माणि कानि च कथं हि for कर्माणि कानीह कथं च. ७. F. reads अनेहाः for अनेहा°. ८. This also does not appear in any of the MS., but the nature of following verses seems to be of Parāśara. ९. B. E. and F. read तत्षट्कर्म for कर्मषट्कं. १०. B. and E. read °दृढबन्धनैः, F. °गृहबन्धनः both for °बन्धहेतुभिः. ११. D. reads यथो° for अथो°. १२. D. reads श्रुतिर्हर्षकृत् for श्रुतिदृष्टिकृत्. १३. B. C. E. and F. read तदुक्तकर्मकृत् for तदुक्तं कर्म यत्; while D. substitutes तत् for यत्.

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
 वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ७ ॥
 प्रियो वा यदि वा द्वेभ्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
 वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ८ ॥
 सन्ध्यामथ प्रवक्ष्यामि देवता-काल-नामभिः ।
 वर्णषि-च्छदन्सा युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
 यावन्मन्त्रा यथोपास्तिरुपस्पर्शनमेव च ।
 आवाहनं विसर्गं च यावन्मन्त्रक्रमेण तु ॥ १० ॥
 दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कीर्तिता ।
 सोपास्या संहिजैर्यन्तात् स्यात्तैर्विश्वमुपासितम् ॥ ११ ॥
 मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याहः परस्य च ।
 पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तु क्षिपा चेति श्रुतिक्रमः ॥ १२ ॥
 पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री ब्रह्मणी हंसवाहना ।
 रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ १३ ॥
 रक्ताभरणभासाङ्गा रक्तमाल्याभ्वरा तथा ।

१. C. reads वैश्वदेवस् for वैश्वदेवं. २. B. C. and E. read अथ सन्ध्यां for सन्ध्यामथ. ३. A. reads यावद्विचार्य यथार्चनम्, but gives the marginal reading यद्विधा च प्रकीर्तिता. B. reads युक्ता यद्विधा च यथोचिता, C. and D. युक्तं यद्विधानं यथार्चनम्; F. also reads the same, but differs युक्तां for युक्तं and E. युक्तां यद्विधां च यथार्चितान् all for युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता. ४. B. and. C. read यावन्मन्त्रं for यावन्मन्त्रा, E. यावन्मन्त्रान्यथोपास्ति° for यावन्मन्त्रा यथोपास्ति°; while A. B. E. and. F. read °रूपस्पर्शनं for °रूपस्पर्शन°. ५. B. C. E. and F. read यावन्मन्त्रं, D. यावन्मानं both for यावन्मन्त्र°. ६. D. reads सन्ध्यः for सन्धिः; while B. substitutes गीयते for कीर्तिता. ७. C. and F. read संहिजैः for संहिजैः. ८. C. reads मध्याह्णोऽपि for मध्याह्नेऽपि; while A. B. C. and F. read पूर्वस्याहोऽपरस्य and D. पूर्वस्याऽहः परस्परम् both for पूर्वस्याहः परस्य च. ९. A. B. C. and E. पूर्वाह्णोऽपराहः for पूर्वाह्णो ह्यपराहः; while B. and E. substitute च for तु. १०. C. reads क्षिपा चेति श्रुतिक्रमात्, E. क्षिपा चेति श्रुतिक्रमः and D. क्षये चेति श्रुतिक्रमात् all for क्षपा चेति श्रुतिक्रमः. ११. D. and F. read पूर्वसन्ध्या for पूर्वा सन्ध्या. १२. A. C. ब्रह्मणी and D. reads ब्रह्मणः for ब्रह्मणी; while C. हंसवाहिनी for हंसवाहना. १३. A. reads °भारसाङ्गा for °भासाङ्गा; while B. रक्ताभरणरक्ताङ्गी for रक्ताभरणभासाङ्गा and E. रक्ताभरणभराङ्गा for the same.

अक्षमाला स्रग्धरा च वरहस्ता स्मरार्चिता ॥ १४ ॥
 प्रागादित्योदयाद् विद्वान् मुहूर्ते वैधसे सति ।
 उत्थायोपासयेत् सन्ध्यां यावत् स्यादर्कदर्शनम् ॥ १५ ॥
 'विश्वमातः सुराभ्यर्च्ये पुण्ये गायत्रि वैधसि ।
 आवाहयाम्युपास्त्यर्थं एहोनोमि पुनीहि माम्' ॥ १६ ॥
 सन्ध्या माध्याह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता ।
 वृषेन्द्रवाहना देवी ज्वलन्निशिखधारिणी ॥ १७ ॥
 श्वेताम्बरधरा श्वेता नागाभरणभूषिता ।
 श्वेतस्रगक्षमाला च कृतानुरक्तिशङ्करा ॥ १८ ॥
 जलाधारा धरा धात्री धरेन्द्राङ्गभवा तथा ।
 स्वभावविभातभूराद्या सुरौघनुतपाह्वया ॥ १९ ॥
 'मातर्भवानि विश्वेशि' विश्वे विश्वजनार्चिते ।
 शुभे वरे वरेण्यैहि आहूतासि पुनीहि माम् ॥ २० ॥

१. A. reads स्रग्धरा for स्रग्धरा and C. and D. भुवाधारा चारुहस्ता for स्रग्धरा च वरहस्ता. २. Before this verse B. inserts the following verse:—

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धोस्तमितभास्करोत् ॥

३. B. reads वैधसि स्थिते and D. वैधवे सति for वैधसे सति. ४. A. reads अहो जहि, D. एनोऽस्ति, and F. अहोमि for एनोमि. ५. A. B. E. and F. read शम्भुदेवता for रुद्रदेवता. ६. A. reads °त्रिशूल° for °त्रिशिख°; while D. बालत्रिशिख° for ज्वलत्रिशिख°. ७. D. reads नानाभरणभूषिता for नागाभरणभूषिता. ८. F. reads °माल्या च for °माला च; while A. C. and D. substitute ऽग्नि for च. ९. A. C. and D. read °रक्तशङ्करा for °रक्तिशङ्करा; while B. E. °रक्तिशङ्करा for the same. १०. B. C. E. and F. read जलाधारधरा धात्री for जलाधारा धरा धात्री; while A. जला. धारा वीरजटा for the same. ११. A. B. E. and F. read धरेन्द्राङ्गभवा for धरेन्द्राङ्गभवा; while D. substitutes ऽभवा for तथा. १२. B. reads this line thus:—

स्वभावभूरिभूषाढ्या स्वराढ्याऽनुत्तमाऽह्वया ।

स्वभावभावभूराद्या स्वराद्यनुतपाह्वया ॥

A. E. स्वराद्यनुत° and F. स्वरादिनुत° for सुरौघनुत°. १३. A. E. and F. read विश्वेशे for विश्वेशि. १४. A. reads ऽह्नि आहूतैः B. E. and F. एहि आहूतैः for एहि आहूतासि; while D. reads वरेण्याहि आहूता हि for वरेण्यैहि आहूतासि.

सन्ध्या सायन्तनी कृष्णा विष्णुदेवी सरस्वती ।
 खगगां कृष्णवस्त्रा तुं शङ्खचक्रगदाधरा ॥ २१ ॥
 कृष्णस्रग्भूषणैर्युक्ता सर्वज्ञानमयां वरा ।
 सर्ववाग्देवता सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ २२ ॥
 वीणा-ऽक्षमालिका-चापहस्ता स्मितवरानना ।
 चतुर्दशजनाभ्यर्च्या कल्याणी शुभवाक्प्रदा ॥ २३ ॥
 मातर्वाग्देवि वरदे वरेण्ये वचनप्रदे ।
 सर्वामरगणस्तुत्ये आहूतैहि पुनोहि माम् ॥ २४ ॥
 ब्रह्मेशार्क-हरीणां तु संगमस्तूभयोर्भवेत् ।
 माध्याह्निकायां सन्ध्यायां सर्वदेवसमागमः ॥ २५ ॥
 पूजाभिकाङ्क्षिणो ये च ये च केचिज्जलार्थिनः ।
 श्राद्धान्नभागधेया ये ये चाग्निहुतभागिनः ॥ २६ ॥
 अन्यान्युच्चावचानोह स्थावराणि चराणि च ।
 माध्याह्निकीमपेक्षन्ते तेषामाप्यायनी हि सा ॥ २७ ॥
 यस्तस्यां नार्चयेद्देवांस्तर्पयेन्न पितृस्तथा ।
 भूतान्युच्चावचानोह सोऽन्धतामिस्रमृच्छति ॥ २८ ॥
 ईशान्याभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा ।

१. A. and D. read विष्णुदेवा for विष्णुदेवी. २. D. स्वर्गगा and F. खे मायाः for खगगा. ३. B. and E. substitute च for तु. ४. D. reads कृष्णभूषणैर् for कृष्णस्रग्भूषणैर्. ५. B. and E. read °मया च सा, F. °मया ऽमया, and C. °मयि परा all for °मया वरा. ६. B. and E. read °देवताः for °देवता. ७. We follow here only A.; while B. reads °चार° and C. D. °चारु° for °चाप°; and E. and F. quite mistaken. ८. A. reads °हस्ता स्मितचारुजनानना for °चापहस्ता स्मितवरानना; while D. reads स्मिता for स्मित°. ९. D. reads शुभकप्रदा for शुभवाक्प्रदा. १०. A. C. D. and F. read मातर्वाग्देवते देवि for मातर्वाग्देवि वरदे. ११. D. reads च वरप्रदे for वचनप्रदे. १२. D. सर्वमरुद्रगणस्तुत्ये for सर्वामरगणस्तुत्ये. १३. D. reads आहूते हि पुनाहि for आहूतैहि पुनोहि. १४. D. reads सङ्गमोऽस्तूभयोः for सङ्गमस्तूभयोः. १५. B. C. and E. read सर्वे देवाः समागताः for सर्वदेवसमागमः. १६. D. reads किञ्चित् for केचित्. १७. D. substitutes आज्य° for श्राद्ध°. १८. B. C. D. E. and F. read माध्याह्निकाम् and आप्यायना for माध्याह्निकीम् and आप्यायनी, but C. and D. read आप्यायिका for आप्यायनी. १९. D. reads तर्पयेत् for तर्पयेन्न. २०. B. reads ईशानाभिमुखः C. and D. ईशान्यभिमुखो for ईशान्याभिमुखो.

सन्ध्यामुपासयेद्विद्वान्यथावत्तन्निबोधत ॥ २९ ॥
 आ मणेरबन्धनाद्धस्तौ पादौ चाऽऽजानुतः शुचिः ।
 प्रक्षाल्याऽऽचामयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः ॥ ३० ॥
 निर्मलं फेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् ।
 आचामेद्ब्रह्मतोर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ ३१ ॥
 मुखं निर्मार्जनं कृत्वा द्विस्तेनैवाधरान् यथा ।
 अद्भिश्च संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्ध्ये ॥ ३२ ॥
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा ।
 घ्राणं संस्पृश्य नेत्रे च तेनार्नामिकया श्रुती ॥ ३३ ॥
 नाभिं च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च ।
 शिरः सर्वाभिरंसौ च ह्यङ्गुल्यग्रैश्च संस्पृशेत् ॥ ३४ ॥
 आचम्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत् पुनः ।
 अत्रोपस्पर्शने मन्त्रं प्रातः केचित् पठन्ति हि ॥ ३५ ॥
 सूर्यश्चमेति मन्त्रेण प्रातराचमनं स्मृतम् ।
 'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने सायमग्निश्चमेति च ॥ ३६ ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।
 आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ ३७ ॥

१. B. C. D. and E. read यद्वत्तथावत् for विद्वान्यथावत् ; while C. substitutes उपासते for उपासयेत्. २. B. and E. read आमणिवन्धनात् for आ मणेरबन्धनात्. ३. A. B. C. read आचमेत् for आचामयेत् ; while D. ह्याचमेत् for the same. ४. D. reads निर्मलात् for निर्मला°. ५. C. D. read आचमेत् for आचामेत्. ६. A. C. D. and F. read वल्त्र° for मुख°. ७. A. उपरानया, B. and E. उपराण्यपि, C. and F. उपराण्यथ and D. उपराण्यथा for अधरान् यथा ; while F. substitutes तथैव for तेनैव. ८. D. reads नासिकया for अनामिकया. ९. B. C. D. and E. omit हि. १०. D. reads अनम्य for आचम्य. ११. B. and E. read उपसर्जने for उपस्पर्शने. १२. A. and D. read मध्याह्ने पुनन्त्वापो विपर्ययम् and omit the following whole line—

मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।

but D. reads मध्याह्ने पुनस्त्वापो ; while F. does not insert the whole verse. १३. B. reads जलं तथा and A. C. E. and F. तथा जलम् both for च तज्जलम्. १४. A. C. and F. read आरभेत् for आचरेत् ; while F. substitutes धर्मान् for धीमान्.

सोङ्कारां चैव गायत्रीं जप्त्वा व्याहृतिपूर्विकाम् ।
 आपोहिष्ठादि जल्पन्ति छन्दो-देवर्षिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥
 छन्दोभिर्विनियोगैश्च मन्त्र-ब्राह्मणसंयुतम् ।
 एतद्धीनं न कुर्वीत कुर्याच्चेत् स्यात्तदासुरम् ॥ ३९ ॥
 मृत्युभोतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।
 छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैस्ततोऽमराः ॥ ४० ॥
 छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽकृतेः ।
 छन्दोभिरावृतं सर्वं विद्यात् सर्वत्र नान्यथा ॥ ४१ ॥
 यस्मिन्मन्त्रे तु यो देवस्तेन देवेन चिह्नितम् ।
 मन्त्रं तद्देवतं विद्यात् सैवं तस्य तु देवता ॥ ४२ ॥
 येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै ।
 मन्त्रेण तस्य स प्रोक्तो मुनेर्भावस्तदात्मकः ॥ ४३ ॥
 यत्र कर्मणि चारब्धे जप-होमार्चनादिके ।
 क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगस्तु स स्मृतः ॥ ४४ ॥
 अस्य मन्त्रस्य चाऽर्थोऽयमर्थं मन्त्रोऽत्र वर्तते ।
 तत्तस्य ब्राह्मणं ज्ञेयं मन्त्रस्येति श्रुतिक्रमः ॥ ४५ ॥
 एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्विजैः ।
 तदनन्तफलं तेषां भवेद्वेदनिदर्शनात् ॥ ४६ ॥
 एकांशेनापि यद्वयूनं कुर्यात् कर्म द्विजोत्तमाः ।

१. C. and F. read °पूर्वकाम् and D. °पूर्वकम्. २. B. E. and F. read °देवता-ऋषिपूर्वकम् for °देवर्षिपूर्वकम्. ३. D. reads ह्येतत् for चेत् स्यात्. ४. D. reads अतः for ततः. ५. A. and F. वाससी कृतिरेव वा, B. C. E. वाससी वाथ वा कृते and D. वाससी कृतिरेव च all for वाससी वाथ वा ऽऽकृतेः. ६. B. C. D. and E. read नान्यतः for नान्यथा. ७. B. substitutes सत्रे for मन्त्रे; while E. substitutes च for तु and D. ये देवास्तेन मन्त्रेण for यो देवस्तेन देवेन. ८. B. and E. read तद्देवतं for तद्देवतं; while D. substitutes यत् for तत्. ९. B. and E. substitute सेति for सैव; while C. reads सन्ति तत्र तु देवता and D. सवितस्तत्र देवता for सैव तत्र तु देवता. १०. D. reads संप्रोक्ते for स प्रोक्तो. ११. B. reads °दिकैः for °दिके. १२. B. and E. read नियोगस्तस्य संस्मृतः A. also reads the same, but corrects स स्मृतः for संस्मृतः; while F. विनियोगश्च तस्य सः for विनियोगस्तु स स्मृतः १३. D. reads अधः for अर्थः and ऽनुवर्तते for ऽत्र वर्तते. १४. D. reads ब्रह्मणा for ब्राह्मणो. १५. F. reads वेदे for वेद°. १६. D. reads अकामेनापि for एकांशेनापि. १७. A. E. and F. read ऽद्विजो मतिः; C. and D. द्विजोऽपि यः for द्विजोत्तमाः.

तेनासौ हन्यते कर्ताऽमृतो गर्ह्यत्वमृच्छति ॥ ४७ ॥
 कुर्वन्नज्ञो द्विजः कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 नासौऽतस्य फलं विन्देत् क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ ४९ ॥
 आपद्यते स्थाणुं गर्तं स्वयं वापि प्रलीयते ।
 यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यफलदान्यपि ॥ ५० ॥
 सिन्धुद्वीप ऋषिश्छन्दो गायत्री ऋक्षु तिसृषु ।
 आपो हि दैवतं प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः ॥ ५१ ॥
 गांधिजो राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषिर्भवेत् ।
 आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥ ५२ ॥
 अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः
 छन्दोस्यानुष्टुभं प्राहुरापश्चैव तु दैवतम् ॥ ५३ ॥
 सौत्रामण्यावभृतके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।
 उदुत्यमृषिः प्रस्कण्वो गायत्रं सूर्यदेवता ॥ ५४ ॥
 चित्रमित्यत्र कुत्सस्तु शक्करी सूर्यदैवतम् ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्र्यापो ऋचां त्रयम् ॥ ५५ ॥
 द्रुपदाघमर्षणं सूक्तं मार्जने व्याहरेदिति ।
 स्मृतिभिः परिशिष्टैश्च विशेषस्तोत्रसेचने ॥ ५६ ॥
 उक्तोऽधोर्ध्वविभागेन कर्तव्यः सोऽपि सैद्द्विजैः ।
 आपोहिष्ठेति च ऋचामष्टाक्षरपदेन च ॥ ५७ ॥

१. A. B. and E. read गर्तत्वम्, D. गन्ताऽन्धम् for गर्ह्यत्वम्, C. also reads the same as D., but corrects गर्ह्यत्वम्. २. D. reads कञ्चन for किञ्चन. ३. A. reads कर्मफलाप्तः स्यात् तस्य for फलं विन्देत्; while D. substitutes कर्ममात्रं for क्लेशमात्रं. ४. A. substitutes च for वा. ५. B. and E. read फलदानि for ऽफलदानि. ६. B. and E. read °द्वीपर्षिश्छन्दो वै for °द्वीप ऋषिश्छन्दो. C. also follows this, but adds वै in the marginal correction after च्छन्दो. ७. A. B. E. and F. read कोकिलो and D. गोभिलो for गांधिजो. ८. B. and E. read द्रुपदायामर्घ उच्यते, A. द्रुपदायार्धमुच्यते and F. द्रुपदा ऋषिरुच्यते all for द्रुपदायामृषिर्भवेत्. ९. D. gives this verse after प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च, &c. C. also omits it, but gives in marginal correction. १०. A. E. and F. read अघमर्षणम् for अघमर्षणः. ११. B. C. E. read उदुत्यमिति for उदुत्यमृषिः. १२. C. D. E. and F. read सूर्यदेवता for सूर्यदैवतम्. १३. A. reads गायत्र्यापो हृचां, D. गायत्र्याप ऋचा both for गायत्र्यापो ऋचां. १४. A. and E. read °सेवने for °सेचने. १५. D. reads उल्का ऽयोर्द्ध° for उक्तोऽधोर्ध्व°. १६. B. C. D. F. read स for सद्. १७. A. and D. read त्र्यृचमष्टाक्षरपदं न च for ऋचामष्टाक्षरपदेन च. E. also reads the same; while C. substitutes त्रिऋचा° for च ऋचा°.

पादान्ते तु क्षिपेद्वारि पादमध्ये न च क्षिपेत् ।
भूमौ मूर्ध्नि तथाऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे पुनर्भुवि ॥ ५८ ॥
एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥ ५९ ॥
ऋगर्थे वा प्रकुर्वीत शिष्टानां मतमीदृशम् ।
उदुत्यं, चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् ।
हंसः शुचि षदित्यादि केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ ६० ॥
अव्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुर-मानुषम् ।
संक्षोभायाँसृजद्ब्रह्मा सप्तेमा व्याहृतीः पुरा ॥ ६१ ॥
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ॥ ६२ ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ६३ ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छन्दाँस्येतान्यनुक्रमात् ॥ ६४ ॥
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयः क्रमात् ॥ ६५ ॥
एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो नास्ति चापरम् ।
सप्तैते स्वर्गलोका वै सत्यादूर्ध्वं न विद्यते ॥ ६६ ॥

१. A. B. C. E. and F. read this line thus :—

पदान्ते प्रक्षिपेद्वापि पदमध्ये तु न क्षिपेत् ।

२. C. and D. substitute तथा for पुनः. ३. A. C. and D. omit this verse :—

एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥;

while C. gives in the marginal correction the following one line which is an additional one :—

पुनर्मूर्ध्नि पुनर्मूर्ध्नि आकाशे च पुनर्भुवि ।

४. B. and C. read संक्षेपेण and E. F. संक्षेपाय for संक्षोभाय; while C. reads सृजन् for ऽसृजद्. ५. D. reads सप्तमा for सप्तेमाः. ६. A. सर्वत्र तानि योजयेत्, B. E. and F. तासां सर्वत्र योजना, both for सर्वत्रैव नियोजनात्. ७. A. B. E. and F. read आदित्यो for सूर्यो. ८. B. and E. omit च; while C. D. substitute ऋषिः for ऋषयः. ९. A. सत्यस्योर्ध्वं च for सत्यादूर्ध्वं न.

तस्माल्लोकात् परा मुक्तिरर्वाचीनादपेक्षया ।
 प्राणसंयमनेष्वेता अभ्यस्याः पूरकादिभिः ॥ ६७ ॥
 ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयुज्यते ।
 प्रत्योङ्कारसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके ॥ ६८ ॥
 अत्रोङ्कारवदार्षादि विदुर्ब्रह्मविदो जनाः ।
 प्रणवाद्यन्तगायत्री प्राणायामेष्वयं विधिः ॥ ७० ॥
 गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्भन्तैश्च प्रागुदीरतैः ।
 उपासीरन्द्भिजास्तावद्यावन्नोदेति भास्करः ॥ ७१ ॥
 गवां वालपवित्रेण यस्तु सन्ध्यामुपासते ।
 सर्वतीर्थाभिषेकं तु लभते नात्र संशयः ॥ ७२ ॥
 गोवालं दर्भसारं च खड्गं कनकमेव च ।
 दर्भ-ताम्र-तिलैर्वापि एतैस्तर्पणकृद्- द्विजाः ॥ ७३ ॥
 स सन्तर्प्य पितृन्देवानात्मानं त्रिदिवं नयेत् ।
 त्रिशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ॥ ७४ ॥
 उद्यन्तं ते विवस्वन्तं बलादिच्छन्ति खादितुम् ।
 दिने दिने सहस्रांशुरलक्ष्यैस्तैरभिद्रुतः ॥ ७५ ॥
 भानुहीनः कृतस्तूर्णं तद्वश्यत्वमिवागतः ।
 अतस्तस्य च तेषां च ह्यभूद्युद्धं सुदारुणम् ॥ ७६ ॥
 किं भविष्यति युद्धेस्मिन्नित्यभूत्सुरविस्मयः ।
 अरुणस्य च ये बाणा ज्वलन्तो ये च भास्वतः ॥ ७७ ॥
 विलक्ष्यास्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्शनात् ॥ ७८ ॥

१. A. reads °द्यपेक्षया and D. °पेक्षया both for °पेक्षया. २. A. B. and E. read अभ्यस्ता for अभ्यस्याः. ३. F. omits ओम्. ४. B. C. and E. substitute च for न. ५. A. and B. read ये तु for यस्तु. ६. A. reads लभन्ते. for लभते ७. D. and E. read गोवालदर्भसारं च. for गोवालं दर्भसारं च. ८. C. दर्भ ताम्र-तिलम् and D. दर्भ-ताम्र-तिलं both for दर्भ-ताम्र-तिलैः. ९. A. reads तर्पणकैः for तर्पणकृद् ; while A. and B. substitute एभिः for एतैः. १०. B. reads अशक्तो यस्तु for त्रिशत्कोट्यस्तु. ११. B. reads उत्पतन्ते for उद्यन्तं ते. १२. B. C. D. E. read भानुहीनः for भानुहीनः; while B. and E. substitute नित्यं for तूर्णं. १३. B. and E. read भवेद् for ह्यभूद्. १४. A. C. and F. read ये ज्वलन्तो विवस्वतः for ज्वलन्तो ये च भास्वतः. १५. C. reads विलक्षाः for विलक्ष्याः and F. विलक्षणाः for the same.

खेरप्यंशवो ह्यस्माद्यातायाता ह्यशक्तितः ।
 अप्राप्त्या च शरीराणां स्वामिन्येव लयं गताः ॥ ७९ ॥
 हेषाशब्दमकुर्वाणाः शफस्फुरणवर्जिताः ।
 स्तब्धाङ्गा निर्जवा जाताः सूर्यस्यन्दनवाजिनः ॥ ८० ॥
 ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत् सन्ध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत् ॥ ८१ ॥
 ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचाभिमन्त्रितम् ।
 दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ८२ ॥
 सहस्रांशो रथे तिष्ठन् योऽधीयानंश्चतुः श्रुतीः ।
 याज्ञवल्क्यः समाप्त्येतन्निदर्शानुक्तवांस्तथा ॥ ८३ ॥
 मत्वेत्यनुदितादित्ये सन्ध्योपास्तिकरो भवेत् ।
 उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि सा ॥ ८४ ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः ॥ ८५ ॥

१. B. and E. read °यातो for °याताः; while A. °द्यशक्तितः and B. स्वशक्तितः for ह्यशक्तितः. २. B. and C. आप्राप्ताश्च and E. and D. अप्राप्ताव° for अप्राप्त्या च. ३. B. reads स्वात्मन्येव and D. स्वामिनैव both for स्वामिन्येव. ४. B. substitutes शब्द° for शक्°. ५. C. reads निर्जया जाताः, D. निर्जयाज्जाता both for निर्जवा जाताः. ६. B. and E. read मुनयः for ऋषयः. ७. B. and E. read this line as follows:—

ते सन्ध्यां यदुपासन्तः क्षिपन्ति तज्जलं महत् ।;
 while C. D. read उपासीत and C. D. and F. substitute प्राक्षिपन्ति for क्षिपन्त्येतत्. ८. C. and D. read दह्येरन् for दहन्ते. ९. D. reads सहस्रांशुरथे for सहस्रांशो रथे. १०. B. E. read ऽधीयाय for ऽधीयानः. ११. A. reads विदृशान्, B. तदृशान् and C. ऋषीशान् all for त्रिदृशान्; while E. and F. are quite mistaken. D. reads ततः for तथा. १२. B. reads ममेति, C. and D. सत्वे तु for मत्वेति; while D. substitutes अनुदिता° for अनुदिता° and E. अनुदिना° for the same. १३. Before this line C. inserts in the marginal correction the following verse:—

सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

It appears to occur in other Smritis. १४. C. and D. substitute च for हि. १५. A. सन्ध्यायैर्न, B. and E. नच सन्ध्या both for ज्ञात्वा नैव. १६. A. B. E. and F. read जीवन्नपि for जीवन्नेव. A. and F. शूद्रःस्यान्महापातकसंयुतः, B. and E. शूद्रःस्यात्सरापातकसंयुतः and D. शूद्रश्च ह्याशु गच्छति सान्वयः all for शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः.

मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥ ८६ ॥
 शं न आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्भं तु पार्थिवम् ।
 भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां रेणुभिरानिलम् ॥ ८७ ॥
 आतपे सति या वृष्टिर्दिव्यं स्नानं तदुच्यते ।
 बहिर्नद्यादिके स्नानं वारुणं प्रोच्यते बुधैः ॥ ८८ ॥
 यद्ध्यानं मनसा विष्णोर्मानसं तत् प्रकीर्तितम् ।
 असामर्थ्येन कायस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ ८९ ॥
 तुल्यफलानि सर्वाणि स्युरित्याह पराशरः ।
 स्नानानां मानसं स्नानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ॥ ९० ॥
 कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि तु द्विजाः ।
 दिव्यादीनां त्रयाणां तु स्नानानामौषसं परम् ॥ ९१ ॥
 सद्यः पापहरं प्राहुः प्राजापत्यव्रताधिकम् ।
 उषस्युषसि यत् स्नानं क्रियतेऽनुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ९२ ॥
 प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९३ ॥
 अस्नातो नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 क्लिद्यन्ते हि सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च ॥ ९४ ॥
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ।
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥ ९५ ॥

१. A. D. and F. read गोरेणुनाऽऽनिलं स्मृतम् for गवां रेणुभिरानिलम्. २. I. reads आदित्ये for आतपे. ३. B. and E. read तद्विव्यं स्नानमेकधा for दिव्यं स्नानं तदुच्यते. B. and E. read °र्नद्योदकम् for °र्नद्यादिके. ५. B. and E. read तत् कीर्तितम् for प्रोच्यते बुधैः. ६. B. and E. read कथ्यते बुधैः and A. प्रोच्यते बुधैः for तत् कीर्तितम्. ७. B. and E. read सर्वाणि फलतुल्यानि, C. and D. तुल्यफलानि सर्वाणि. ८. B. omits this line. ९. C. reads सद्यद्विजाः for तु द्विजाः. १०. E. omits this line. ११. C. reads °व्रताधिकम् for °व्रताधिकम्. १२. A. omits this and the following six lines. १३. B. E. and F. read अस्नात्वा for अस्नातो. १४. D. wrongly reads this line thus :—

विद्यन्ते च सुगुप्तानि द्रविणानि क्षरन्ति च ।

स्नवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानेन शुद्ध्यति ।

उषःस्नानं प्रशंसन्ति सर्वे च पितरो ऽमराः ॥ ९६ ॥

दृष्टादृष्टकरं पुण्यं शंसन्ति ऋषयो ऽपि हि ।

प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सोऽर्हः स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ९७ ॥

तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्सर्वं स्याद्यथार्थवत् ।

अविद्वान् स्नानकाले तु यः कुर्याद्वन्तधावनम् ॥ ९८ ॥

पापीयान् रौरवं याति पितृशापहतो ध्रुवम् ।

यच्च श्मश्रुषु केशेषु यज्जलं देहलोमसु ॥ ९९ ॥

हस्ताभ्यां न तु वस्त्रेण जलं विद्वान् प्रमार्जयेत् ।

मार्जिते पितरः सर्वे सर्वा अपि हि देवताः ॥ १०० ॥

तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजेन्त्यह्नाय तं द्विजम् ।

स्नातृसंचिन्तितं सर्वे तीर्थं पितृदिवौकसः ॥ १०१ ॥

ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ।

यातुः स्नानार्थिनस्तीर्थं चिन्तितं तज्जलाश्रयम् ॥ १०२ ॥

१. C. and D. read स्नवते च for स्नवत्येष. २. B. E. F. and D. read °स्नानं विशोधनम् for °स्नानेन शुद्ध्यति. ३. A. B. C. E. and F. read ऽपि for च. ४. D. reads पितरः, B. and E. मुनयः both for ऋषयः. ५. B. and E. read प्राप्नोति तत्कृतं पुण्यं सर्वं च for तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्सर्वं; while A. omits तत्. ६. B. C. E. D. and F. read °पादहतो for शापहतः; while B. E. and F. substitute द्विजः for ध्रुवम्. ७. D. reads याद्वा देहे च for यज्जलं देह°. ८. B. and D. substitute हि मार्जयेत् for प्रमार्जयेत्. ९. D. reads च for हि; while E. and F. read तोये for सर्वे. १०. D. reads त्यजेरन्नियतं for त्यजेन्त्यह्नाय तं. ११. B. and E. read स्नातुः सेवन्ति तत्सर्वं, C. स्नानं सेचन्ति ते सर्वे, D. स्नानं सञ्चितितं सर्वं and F. स्नातुः सिञ्चति तत्सर्वं all for स्नातृसंचिन्तितं सर्वं. १२. C. reads ऽन्यद्यद्यधो, D. नद्याद्यसौ for ऽन्यद्यद्यसौ; while D. reads गच्छन् for गच्छेत्. १३. D. reads this line thus :—

ये तु स्नानार्थिनस्तीर्थं सञ्चिन्तन्ति जलाश्रयान् ॥ १०२ ॥

१४. B. and E. read °जलाश्रयम् for °जलाश्रयम्.

तदेहमुपतिष्ठन्ति तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः ।
 अतो न चिन्तयेत्तीर्थं ब्रजदेव त्वचिन्तितम् ॥ १०३ ॥
 देवत्वात्-नदी-स्रोतस्-सरस्सु स्नानमाचरेत् ।
 स्नानं नद्यादिबन्धेषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥ १०४ ॥
 कृत्रिमं तोयकूपस्थं तोयं तत्र त्वकृत्रिमम् ।
 न तीर्थे ह्युयाकुले स्नायान्नासज्जनसमावृते ॥ १०५ ॥
 दर्भहीनोऽन्यचित्तश्च न नग्नो न शिरोविना ।
 कदाचिद्विदुषा मृत्या न स्नातव्यं पराम्भसा ॥ १०६ ॥
 अम्भःकृदुष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यते ।
 पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नार्यादुद्धृत्य तत्र तु ॥ १०७ ॥
 वृथास्नानादिकानीह विशेषेण विवर्जयेत् ।
 वृथा ह्युष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ॥ १०८ ॥
 वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ।
 मासे नभसि न स्नायात् कदाचिन्निम्नगासु च ॥ १०९ ॥
 रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
 नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्देहति कर्मणा ॥ ११० ॥
 न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
 न स्नायात् क्षोभितास्वप्नेषु स्वयं न क्षोभयेच्च ताः ॥ १११ ॥

१. A. and C. read तृप्तये पितृ-देवताः; E. तृप्ता ये पितृ-देवताः for तृप्त्यै पितृ-
 दिवौकसः. २. B. ब्रजदेवं न चिन्तितम्, C. D. and F. ब्रजदेवं तु चिन्तितम् for
 ब्रजदेवं त्वचिन्तितम्. ३. A. B. and E. read तोयबन्धत्वम् for तोयकूपस्थं
 and B. and E. च कृत्रिमम् and D. तु कृत्रिमम् for त्वकृत्रिमम्.
 ४. B. reads आकरे for रुयाकुले. ५. B. and E. read समाकुले and
 D. समाश्रिते for समावृते. ६. B. and E. read अन्यवित्तस्तु; while A.
 substitutes तु for च. ७. D. reads मिथ्या for मृत्या. ८. A. B. E.
 and F. read अम्बुकृत् for अम्भःकृत्. ९. A. B. E. read विलिप्यते for अपि
 लिप्यते. १०. B. and E. read स्नानात् and C. यावत् both for स्नायात्. ११. A.
 क्रिया for वृथा. १२. B. and E. substitute एव and C. and D. च for
 हि. १३. B. C. E. read जाप्यम् for जप्यम्. १४. F. reads असाक्षिके for
 असाक्षिकम्. १५. H. reads निम्नगाजले for निम्नगासु च. १६. A. B. E.
 and F. read ब्राह्मणो for न विप्रो. १७. D. reads आसु for अप्सु.

न निर्गतासु तीर्थाच्च पतन्तीष्वाहतासु च ।
 रविशक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये ॥ ११२ ॥
 व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णवारिणा ।
 न स्नायाच्छूद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा पुनः ॥ ११३ ॥
 उद्धृताभिरपि स्नायादाहताभिर्द्विजातिभिः ।
 स्वभावाभिरनुष्णाभिराद्भिः सहेमभिर्द्विजः ॥ ११४ ॥
 नवाभिर्निर्देशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः ।
 यैः स्नानमाचरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः ॥ ११५ ॥
 तस्माद्बहुगुणं स्नानं सदा कार्यं द्विजातिभिः ।
 उत्साहाप्यायनं स्वान्तप्रशान्ति-शक्ति-वृद्धिदम् ॥ ११६ ॥
 कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि-सौभाग्या-ऽऽयुःप्रवर्धनम् ।
 स्वर्ग्यं च दशभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
 सूर्यादिदिनवारोक्तैस्तैलाभ्यञ्जनपूर्वकम् ।
 हृत्ताप-कीर्ति-मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति-मृत्यवः ॥ ११८ ॥
 आयुश्चार्कादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात् ।
 जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णिषु ॥ ११९ ॥

१. B. reads तीर्थासु for तीर्थाच्च, but it seems incorrect. २. F. omits this verse. ३. B. and E. read ग्रहणे च or ग्रहणेषु. ४. A. F. C. and D. read तथा for पुनः. ५. A. and F. read °स्सहेमभिस्तथा द्विजाः, D. °स्सहसाभिस्तथा द्विजः for °रद्भिः सहेमभिर्द्विजः; while C. reads °स्सहैमाभिः and B. द्विजाः for सहेमाभिः and द्विजः respectively. ६. F. reads निर्देशाहोभिः for निर्देशाहाभिः. ७. F. does not insert this verse. ८. A. and F. read स्यात्तत्प्रसन्ति° B. शान्तप्रसन्ति° and E. स्वान्तप्रसन्ति° for स्वान्तप्रशान्ति°; while B. C. and E. °वृद्धिकम् for °वृद्धिदम्. ९. B. and C. कीर्तिः कान्तिर्वपुःपुष्टिः for कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि°; while E. and F. °वपुः पुष्टि° for °वपुः पुष्टि°. १०. C. reads द्वादशभिः for च दशभिः. ११. B. C. E. D. and F. read दिनवारोक्तं for दिनवारोक्त°. १२. A. reads °मरणसुतास्वानाप्ति° and D. °मरण-सुत-स्थानाप्ति° for °मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति°. E. follows this reading, but reads °स्वानाप्तमृत्यवम् for °स्थानाप्ति-मृत्यवः; while B. °सुतः स्नानाप्ति° and C. °सुतेः स्नानाप्त° for °लक्ष्मी-स्थानाप्ति°.

शक्तैरहरहः कार्यं तस्याथ विधिरुच्यते ।
 गोशकृन्मृकुशांश्चैव पुष्पाणि पत्रिकां तथा ।
 स्नानार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले समाहरेत् ॥ ११९ ॥
 स्वमनोऽभिमतं तीर्थं गत्वा प्रक्षाल्य पङ्कजम् ।
 हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखां बद्धैकचेतसा ॥ १२० ॥
 मृदम्बुभिः स्वंगात्राणि क्रमात् प्रक्षालयेद्यथा ।
 पादौ जङ्घे कटिं चैव क्रमात् प्रागम्बुभिः स्त्रिभिः ॥ १२१ ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य च तज्जलम् ।
 गुह्याय गुह्यमित्येतद्यजुषा प्रयताञ्जलिः ॥ १२२ ॥
 ऊरून्हीति च मन्त्रेण कुर्यादापोभिर्मन्त्रणम् ।
 विधिज्ञाः कवयः केचिमन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥ १२३ ॥
 यत्र स्थाने तु र्थेत्तीर्थं नदी पुण्यतमा तथा ।
 तद्भ्यायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ १२४ ॥
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ।
 भैहाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १२५ ॥
 उदुत्तममिति ह्यष्टु मन्त्रेण प्राङ्मुखो विशेत् ।
 ये ऽप्रयो दि वि चेत्येतत्कुर्यादालम्भनं ततः ॥ १२६ ॥
 सूर्यं पश्यञ्जलं मुक्त्वा समुत्तीर्य ततः स्थलम् ।
 आचम्याथ हरेन्मृत्स्नां तथा कार्यं समालभेत् ॥ १२७ ॥

१. C. substitutes अयं for अथ and E. अर्थ° for the same. २. A. reads पत्रकं for पत्रिकां. ३. C. and D. read सदा° for समा°. ३. A. reads °ऽभिहितं and F. °ऽभिहतं. for °ऽभिमतं. ५. E. and F. read पाङ्कजम् and C. and E. पङ्कजोः both for पङ्कजम्. ६. B. and D. substitute च for स्व°. ७. A. B. and D. read अथ for यथा. ८. D. reads प्राणं for प्राक्°. ९. C. and D. read गुह्योपगुह्य° for गुह्याय गुह्य°. १०. D. reads अभिमन्त्रिताः for अभिमन्त्रणम्. ११. B. C. D. and E. read स्थानेषु for स्थाने तु. १२. A. reads पुण्यतटा for पुण्यतमा, C. नदी पुण्यतरां and D. नदी पुण्यतरा all for नदी पुण्यतमा. १३. A. D. E. and F. interchange this line for the next one; while D. reads ताम् for तत्. १४. Before this line D. inserts the following line which is the same as the preceding one; but reads वापि for नित्यं. १५. B. C. E. and F. read आचमेत् for आचामेत्. १६. A. and F. read जले for जलं. १७. B. स च, C. तु तत् for ततः.

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्याद्यपि पठन्ति हि ।
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसाञ्चितम् ॥ १२८ ॥
 मृत्तिकाहरणे मन्त्रमिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ।
 समालभेत्रिभिर्मन्त्रैरिदं विष्ण्वादिभिर्द्विजः ॥ १२९ ॥
 शिरश्चांसावुरश्चोरू पादौ जङ्घे क्रमेण तु ।
 भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति त्रिभिः ॥ ३३० ॥
 उन्मृज्य सर्वगात्राणि निमज्जेच्च पुनः पुनः ।
 उत्तीर्याऽऽचम्य गात्राणि गोमयेनाथ लेपयेत् ॥ १३१ ॥
 मानस्तोक इति ह्युक्त्वा प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
 इमं मे वरुण, त्वन्नः, सत्यं नथ, उदुत्तमम् ॥ १३२ ॥
 मुञ्चत्ववभृथेत्येतैरात्मानमभिषेचयेत् ।
 निमज्ज्याऽऽचम्य चाऽऽत्मानं दर्भैर्मन्त्रैश्च पावयेत् ॥ १३३ ॥
 सर्वपापापनोदार्थं प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
 आपोहिष्ठादिकैर्मन्त्रैस्त्रिभिरन्यैश्च पावयेत् ॥ १३४ ॥
 हविष्मतोरिमा आप, इदमापस्तथैव च ।
 देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिति त्र्युचा ॥ १३५ ॥
 संस्मृत्य द्रुपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम् ।
 प्रेत्यङ्गं मन्त्रनवकमापोदेवी पुनन्तु माम् ॥ १३६ ॥
 चित्पतिं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावयेत् ।
 हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथा परम् ॥ १३७ ॥
 तरत्समन्दोधावति पवित्राण्यपि शक्तितः ।
 स्नानकर्मात्मकैर्मन्त्रैरन्यैरप्यम्बुदैवतैः ॥ १३८ ॥

१. B. and E. read विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे for इत्याद्यपि पठन्ति हि. २. A. D. and F. do not insert this line. ३. C. and D. substitute चैवम् for मन्त्रम्. ४. A. reads समालंभादिभिर् for समालभेत्रिभिर्. ५. A. reads तिसृभिः for त्रिभिः. ६. C. and E. read उद्घृष्य and D. उद्धृत्य both for उन्मृज्य. ७. C. reads निमज्ज्य for निमज्जेत् and D. निमज्ज्याथ for निमज्जेच्च. ८. A. B. C. and E. read उपलेपयेत् for ऽथ लेपयेत्. ९. B. E. and F. read प्राग्वोदग्वा for प्राग्वदङ्ग°. १०. D. omits this and the following one line. A. also omits the same, but gives in the marginal correction. ११. A. reads त्र्युचा and C. इत्युचम् both for त्र्युचा. १२. B. C. E. and F. read प्रत्येकं for प्रत्यङ्गं.

प्लाव्यात्मानं निमज्ज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाचरेत् ।
 काल-काय-प्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ १३९ ॥
 प्राकृत्ये सति चैवायं विधिरन्यो विपर्यये ।
 सौंकारां चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ॥ १४० ॥
 त्रिषण्णवैकधाऽऽवर्त्य स्नायाद्विद्वानपि द्विजः ।
 च्छन्दो-मुन्यमैर्युक्तं स्वशाखास्वरसंयुतम् ॥ १४१ ॥
 आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमर्धशतं दश ।
 चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ १४२ ॥
 अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ।
 गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ॥ १४३ ॥
 विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ।
 योऽधीते वेदवेदार्थः स स्नातः सर्ववारिषु ॥ १४४ ॥
 शुद्धयेदशुचिनः स्वान्तस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः ।
 मन्त्रैश्च मनसा स्नानं न गोमयमृदम्बुभिः ॥ १४५ ॥

१. H. substitutes पाव्य for प्लाव्य. २. A. and F. read आरभेत् for आ-
 चरेत्. ३. C. corrects प्राकृते for प्राकृत्ये; while F. प्राकृत्वा सरिते for
 प्राकृत्ये सति. ४. B. reads त्रिषवणं चैकधावृत्त्या स्नाति, C. त्रिषट् चैकधाव-
 र्त्य स्नायात्, E. त्रिषवणैकधावृत्त्या स्नायेत् and D. त्रिसप्ते वैकधावर्त्मा स्नानात्
 all for त्रिषण्णवैकधा ऽऽवर्त्य स्नायात्; while F. substitutes मर्त्यः for 'वर्त्य.
 ५. B. and E. read 'परैर् for 'मरैर् and D. 'मन्युं परैर् for 'मुन्यमरैर्. ६. D.
 reads 'क्षर° for 'स्वर°. ७. B. reads शतशोर्धशतं for शतमर्धशतं; while E.
 शतसार्धशतं for the same. ८. E. and F. read विद्रूपं for चिद्रूपं.
 ९. C. and D. स्मरेत् for स्मरन्. १०. A. and F. read अर्हः for योग्यः; while
 D. reads 'संशुद्धिस्त्यहं for 'संशुद्धो योग्यः. ११. This and the following
 two lines do not appear in E., and D. reads योऽधीते वेदवेदार्थं मुस्नातः
 for योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः; while A. स्नातः सन् for स स्नातः. १२. A.
 B. and F. read न शुद्धेदशुचिः for शुद्धयेदशुचिनः. C. follows our reading,
 but corrects न शुद्धेदशुचिः. १३. C. reads गोमयं मृदमम्बुभिः for न
 गोमय-मृदम्बुभिः; while A. B. D. E. and F. substitute नो for न.

तैश्चैद्रो-खर-मत्स्याश्च स्नानस्य फलमाप्नुयुः ।
 भावपूतः पवित्रः स्यान्मन्त्रपूतस्तथा नरः ॥ १४६ ॥
 उभयेन पवित्रस्तु नित्यस्नानी शुचिर्नरः ।
 विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ १४७ ॥
 न किञ्चित् फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ।
 उत्पद्यन्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ १४८ ॥
 तिष्ठन्तोऽपि च ते स्नानफलं नैवाप्नुयुर्यतः ।
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धयापि च ॥ १४९ ॥
 तद्धरण्यतुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः ।
 श्रद्धा-विधिसमायुक्तं यत् कर्म क्रियते नृभिः ।
 शुचिर्भोरेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५० ॥
 उदात्तमनुदात्तं च स्वरितं प्लुतमेव च ।
 द्रुतं च स्वरितोदात्तं स्वरं विद्यात्तथा प्लुतम् ॥ १५१ ॥
 स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं च विसर्गान्तं तथैव च ।
 सानुस्वारं पृथक्त्वं च ज्ञातव्यमपरं च यत् ॥ १५२ ॥
 वृत्रं शतक्रतुर्हन्ति वज्रेण शतपर्वणा ।
 यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रो हीनः स्वरादिभिः ॥ १५३ ॥
 स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्या-ध्यान-जपादिषु ।
 सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या हीनाः स्युरफला नृणाम् ॥ १५४ ॥
 नाभेरधस्तादङ्गानि क्षालयित्वा मृदम्भसा ।
 उपरिष्ठात् सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य शुचिर्भवेत् ॥ १५५ ॥

१. B. C. and E. read तैर्हीनाः for तैश्चैद्रो°. २. B. and E. read स्नातात्, A. स्नाने and F. स्नाताः all for स्नानस्य and अवाप्नुयुः for आप्नुयुः. ३. C. reads भावपूतं पवित्रं for भावपूतः पवित्रः. ४. B. E. and F. substitute मृताः, A. हताः for यतः. ५. D. reads भवेद्दुष्टं for भावदुष्टं; while C. follows our reading, but the correction of the same rectifies दुष्टं कृतमश्रद्धया and strikes off पि च. ६. E. substitutes यत् for च. ७. D. reads °ह्येकचित्तैः for °रेकचित्तैः; while A. and D. substitute तु for च. ८. D. reads विसर्गान्तं तथैव च for स्वरितं प्लुतमेव च. ९. B. C. and F. read ज्ञातव्यं परमं; while E. ज्ञातव्यपरमं and D. ज्ञातमन्यपरं all for ज्ञातव्यमपरं. १०. B. C. D. E. and F. read मन्त्रहीनं for मन्त्रो हीनः. ११. B. reads °स्नान° for °ध्यान°. १२. B. reads तु तन्मन्त्रैस्तन्मोक्षयाथ, A. सिक्तवस्त्रमन्त्रैर्वपि, C. सिक्तवस्त्रैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य, and E. सिक्तं मन्त्रैः प्रोक्ष्य all for सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य; while D. reads उपविष्टः; for उपरिष्ठात्.

चतुरश्चतुरस्त्वंद्वयोर्द्वौ च जङ्घयोस्तथा ।
 द्वौद्वौ च जानुनोर्न्यस्य ऊर्ध्वोः पञ्च च पञ्च च ॥ १५६ ॥
 द्वावप्येवं तथा गुह्ये दशदशोर्दूर-वक्षसोः ।
 द्वौद्वौ गले च बाह्वोश्च द्वौद्वावंसं मुखेषु च ॥ १५७ ॥
 द्वौद्वौ च चक्षुषोः श्रुत्योः सप्तोङ्गाराश्च मूर्धनि ।
 न्यस्तप्रणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात् सर्ववारिषु ॥ १५८ ॥
 अकारं मूर्ध्नि विन्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः ।
 मकारं कण्ठदेशे तु ब्रह्मीभवति वै द्विजः ॥ १५९ ॥
 अव्यङ्गाक्लिष्टधौते तु विद्राब्धुक्ले च वाससी ।
 परिधाय मृदद्भुभ्यां करौ पादौ च मार्जयेत् ॥ १६० ॥
 तद्वाससोरसम्पत्तौ शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च ।
 कुंतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ १६१ ॥
 न जीर्ण-नील-काषाय-माञ्जिष्टेन तु वाससा ।
 मूत्राद्युपगतेनैव शुचिः स्यान्नैकवाससा ॥ १६२ ॥
 एकं वासो यथाप्राप्तं परिधाय मनःशुचिः ।
 अन्यत् कृत्वोत्तरासङ्गमाचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ॥ १६३ ॥

द्वौद्वौ च गलबाहुभ्यां द्वौद्वावंसे मुखेऽपि च ।

* समानार्थकमिदं श्लोकार्थं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषूपलभ्यते । शतोप-
 रिसप्तपञ्चाशत्तमश्लोकोत्तरार्धस्य पाठान्तरभूतमिदं स्यादिति प्रतिभाति ।

१. F. reads पङ्घयो for अङ्घयो and C. त्वङ्गे for the same. २. E. reads
 द्वौद्वौ च गल-बाहुभ्यां; which is proper in the next third line. ३. A.
 B. E. F. read द्वावपि च for द्वावप्येवं. ४. A. reads दशदशोर° and D.
 दश द्वादश° both for °दशदशोदर°. ५. D. reads सुमुखेषु for अंसे मुखे. ६. B.
 reads सप्तोङ्गाराश्च for सप्तोङ्गाराश्च. ७. D. reads न रक्तवासी for युक्ते
 च वाससी. ८. B. and E. read ऊरू for करौ. ९. B. and E. substitute
 तु. for च. १०. C. and D. read कुन्तपं for कुतपं, but it seems
 incorrect. ११. A. substitutes °मल° for °नील°. १२. C. and D. read
 तु for च. १३. B. omits this line; while A. substitutes शूद्राद्यु°
 for मूत्राद्यु°. १४. B. and E. substitute एवं for एकं. १५. D. reads
 अन्ये for अन्यत्.

प्रत्योङ्कारसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तकास्तथा ।
महाव्याहृतयः सप्त दैवतार्षादिसंयुताः ॥ १६४ ॥
प्रणवान्ता च गायत्री शिरस्तस्यास्तथैव च ।
त्रिरावर्तनमेतस्याः प्राणायामो विधीयते ॥ १६५ ॥
शक्त्याऽऽसुसंयमं कृत्वा तथाचम्य विधानतः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यामुपस्थाय च भास्करम् ॥ १६६ ॥
गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन् ।
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥ १६७ ॥
तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
ब्रह्मेश-केशवान् पूर्वं प्रजापतिमथो श्रुतीः ॥ १६८ ॥
छन्दो यज्ञानुषोत् सिद्धानाचार्यास्तनयानपि ।
गन्धर्व-वत्सरतूश्च मासान् दिन-निशास्तथा ॥ १६९ ॥
देवान् देवानुगांश्चैव नागान्नागकुलानि च ।
सरितः सागरांस्तोत्रान् पर्वतान् कुलपर्वतान् ॥ १७० ॥
किन्नरान् खेचरान् यक्षान् मनुष्यान्थे तर्पयेत् ।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ १७१ ॥
आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
मानुषान् यातुधानांश्च तेषां चैव कुलान्यपि ॥ १७२ ॥
सुपर्णांश्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १७३ ॥

१. D. reads प्रणवाद्युतकाः for प्रणवाद्यन्तकाः. २. A. C. and D. read देवतार्षादि°, B. and E. दैवतर्षादि° for दैवतार्षादि°. ३. C. and D. read गायत्र्याः for गायत्री. ४. B. reads शक्त्याऽऽसु for शक्त्याऽऽसु°. ५. A. omits this and the following one line. ६. D. substitutes तोयेन for सव्येन. ७. D. reads वक्तव्यं for सेक्तव्यं. ८. A. and D. substitute अथ for अथो. C. and D. श्रुतिम् for श्रुतीः; while B. and E. read अथाब्रवीत् for अथ श्रुतीः. ९. B. E. and F. substitute यक्षान् for यज्ञान्, but the name appears in the fifth line next including this. १०. D. reads स्तनपायिनः for तनयानपि. ११. F. substitutes पुनः for तथा. १२. C. substitutes अपि for एव. १३. B. and E. read अग्न्यतर्पयेत् for अथ तर्पयेत्, but it seems incorrect. १४. B. and E. read ततः पश्चात्सनन्दकसनातनः for सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः. १५. E. and D. substitute वोढः for वोढुः; while C. वोढ° for the same. D. reads शिखिः for शिखः. १६. B. and E. read मनुष्यान् for मानुषान्. १७. D. adds च after वनस्पतीन्.

ब्रह्मादयो मयाहूता आगच्छन्त्वाददन्त्वपः ।
 अनृणं मां प्रकुर्वन्तु प्रसीदन्तु ममोपरि ॥ १७४ ॥
 ततः पूर्वाग्रदर्मेषु साग्रेषु सकुशेषु च ।
 प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु सेचयेत् ॥ १७५ ॥
 अन्वारब्धापसव्येन पाणिना दक्षिणे न तु ।
 भूस्थदक्षिणजानुः सन् देवेभ्यः सेचयेज्जलम् ॥ १७६ ॥
 देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा ।
 मन्यन्ते कवयः केचिदित्ययं तर्पणक्रमः ॥ १७७ ॥
 तर्प्यमाणेषु कर्मत्वं निजजन्तं च क्रियापदम् ।
 तर्पयामि पितॄन् देवानित्याहुरपरे पुनः ॥ १७८ ॥
 सिच्यमानेन तोयेन मन्यन्ते मुनयो परे ।
 देवास्तृप्यन्तु पितरस्तृप्यन्त्विति निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
 उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु नोर्जमित्यपि ।
 पितृभ्यश्च स्वधायिभ्यो ये चेह पितरस्तथा ॥ १८० ॥
 अग्निष्वात्तोपहूताश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ।
 येन पूर्वं च पितरः सोमपानामुदीरयेत् ॥ १८१ ॥
 आवाह्य च पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाभिमुखो द्वाभ्यां कराभ्यामम्बु सेचयेत् ॥ १८२ ॥

१. D. reads आगत्य ददन्तु त्वपः for आगच्छन्त्वाददन्त्वपः. २. A. reads च कुशेषु for सकुशेषु; while F. substitutes सकुलेषु for the same ३. B. and E. read प्रादेशिकेषु for प्रादेशिकेष्ु. ४. C. and D. read निःक्षिपेत् for सेचयेत्. ५. A. reads अथातश्चापसव्येन, D. अन्वारभ्यापसव्येन both for अन्वारब्धापसव्येन. ६. C. reads दक्षिणो जानु भूलग्नौ, D. दक्षिणे जानु भूलग्नौ and B. E. F. दक्षिणजानु भूलग्नौ भूस्थदक्षिणजानुः सन्; while C. सिच्येत् for सेचयेत्. ७ B. reads इत्येव तर्पणे क्रमम्, E. इत्येव तर्पणे क्रमम् and D. इत्येव तर्पणक्रमः all for इत्ययं तर्पणक्रमः. ८. B. and E. read त्यजन्तं and C. and D. निजजन्तं for निजजन्तं; while F. त्यजन्तं for the same. ९. D. reads सिच्यमानेन for सिच्यमानेन. १०. D. reads नियताः for पितरः. ११. D. reads अपहूताः for उपहूताः. १२. F. substitutes वा for च. १३. F. does not insert this and the following one line. १४. A. omits च. C. reads पितॄनथ तैरपसव्योपवीतिनः, E. पितॄन् तैर्मन्त्रैरपसव्योपवीतिनः, D. पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना, all for पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना.

भूलग्रसव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेषु च ।

रुक्म-रौप्य-तिलैस्ताम्र-दर्भ-मन्त्रैः क्षिपेत् पयः ॥ १८३ ॥

विना रौप्य-सुवर्णाभ्यां विना ताम्र-तिलैरपि ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठति ॥ १८४ ॥

दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काश-वीरण-वैत्वजैः ।

शूकधान्य-तृणैर्वापि दर्भकार्यं श्रयेद् द्विजः ॥ १८५ ॥

न तर्पयेत् पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचन ।

पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् ॥ १८६ ॥

वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारसमन्वितान् ।

एते च दिव्याः पितर एतदायत्तमानुषाः ॥ १८७ ॥

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १८८ ॥

अजैकपादाहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १८९ ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाको चार्पराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥ १९० ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।

अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ १९१ ॥

एते वै द्वादशादित्या देवानां परमाः स्मृताः ।

एवं हि^१ दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ १९२ ॥

कव्यवाहो नलः सोमो यमश्चैव तथार्यमा ।

अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥ १९३ ॥

१. A. substitutes °कुशेन for °कुशेषु. २. F reads °विल्वजैः for °ब-
ल्वजैः. ३. C. reads कदाचन for कथंचन. ४. D. substitutes स्वधा° for
सम°. ५. B. and E. read एतदायान्तु मानुषम् and C. एते दायान्तु मानुषम्
both for एतदायत्तमानुषाः. ६. A. B. C. and D. read ध्वरश्च for धरश्च,
but the name धर appears, in several Purânās. ७. A. B. E. and F. sub-
stitute अजैकपादो for अजैकपाद् and except A. C. and D. others
read अहिर्बुध्नो. ८. C. and E. interchange places of त्र्यम्बकः and रैवतः.
९. G. reads जयन्त्यश्च for जयन्तश्च; while C. D. °त्यप°, E. वाप°
and F. ह्यप° all for चार्प°. १०. G. reads सुरोत्तम for सुरोत्तमाः. ११. C.
reads परमं for परमाः. १२. C. and D. read च for हि. १३. B. E. and G.
read दिव्यपितरः for दिव्याः पितरः. १४. A. B. D. E. F. and G. read
कव्यवालो for कव्यवाहो.

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ।
 एतैस्तु तर्पितैः सर्वैः पुरुषास्तर्पिता नृभिः ॥ १९४ ॥
 यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथान्तकः ।
 वैवस्वतश्च कालश्च सर्वभूतक्षयस्तथा ॥ १९५ ॥
 औदुम्बरश्च नीलश्च दध्नश्च परमेष्ठ्यपि ।
 चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोदरस्तथार्यमाः ॥ १९६ ॥
 एतैस्तु तर्पितैः सद्भिर्विश्वं स्यात्तर्पितं नृभिः ।
 तस्मात् प्राग्तर्पयित्वैतान् पित्रादीन् तर्पयेत्ततः ॥ १९७ ॥
 मातामहान् मातुलांश्च सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 स्वजनान् ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान् गुरुनपि ॥ १९८ ॥
 मित्रान् भृत्यान्पत्यांश्च ये भवन्ति तदाश्रिताः ।
 तान् सर्वास्तर्पयेद्विद्वानोहन्ते ते यतो जलम् ॥ १९९ ॥
 जलस्थश्च जले सिंचेत् स्थलस्थश्च तथा स्थले ।
 पादौ स्थाप्योऽभयोश्चैव प्रक्षाल्योभयतः शुचिः ॥ २०० ॥
 यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
 नार्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।
 जानुदध्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

१. D. reads ब्रध्नश्च for दध्नश्च; while C. बुध्नश्च for the same. २. D. and others read परमेष्ठिना or परमेष्ठिनः for परमेष्ठ्यपि. ३. D. reads विवस्वास्तर्पितो for विश्वं स्यात्तर्पितं. ४. D. reads त्रिशतीन् for पित्रादीन्. ५. A. reads पितृ-भृत्यान् for मित्रान् भृत्यान्. ६. B. E. and G. read सिञ्चन् for सिंचेत्. ७. B. E. F. and G. read उभयत्रापि and C. उभयत्रैव for उभयोश्चैव; while B. reads भवेत्तूभयतः and C. शुची for प्रक्षाल्योभयतः and शुचिः respectively. ८. A. and D. do not insert these two s'lokās:—

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥

नार्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुदध्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

९. B. and E. read जानुदध्नः स्थल° and C. and G. जानुदध्नस्थल°. १०. B. C. and F. read विगत° for विगलत्°.

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य करौ विप्रो जले स्थितः ।
 अम्बरे तु क्षिपेद्वारि पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥
 उभाभ्यां सेचयेद्वारि आकाशे दक्षिणामुखः ।
 पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च ॥ २०४ ॥
 स्थलगो नार्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम् ।
 प्रेतादृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत् ॥ २०५ ॥
 एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजाः ।
 निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन स्नातो भवेद्विजः ॥ २०६ ॥
 निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमबुद्धिमान् ।
 निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ॥ २०७ ॥
 निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिल-दर्भसमन्वितम् ।
 न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं नैवाभ्यसि न पादयोः ॥ २०८ ॥
 एषु चेत् पीडयेत् द्वस्त्रं राक्षसं तदतिक्रमात् ।
 वस्त्रनिष्पीडने विप्रं इमं श्लोकमुदाहरेत् ॥ २०९ ॥
 'ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्र-दार-विवर्जिताः ।
 तेषां प्रदत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥ २१० ॥

१. A. C. and D. read 'मुत्क्षिप्य' for 'मुद्धृत्य'. २. D. omits the following portion :—

- - - - - पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥

उभाभ्यां सेचयेद्वारि - - - - - ।

३. B. C. E. F. and G. read कराभ्यां for उभाभ्यां. ४. Except D. all others read प्रता° for प्रेता°. ५. C. reads द्विज for द्विजाः. ६. A. and C. read अज्ञानतः and D. अज्ञानता for अबुद्धिमान्. ७. A. reads नवा° for नैवा° and B. E. and G. नचा° for the same. ८. B. C. E. F. and G. read राक्षसानां फलं भवेत् for राक्षसं तदतिक्रमात्. ९. C. D. and F. read मन्त्रं for विप्र. १०. B. E. and G. read उदीरयेत् for उदाहरेत्; while D. and F. insert the following line after this śloka :—

तिलदर्भसमायुक्तं कुमृत्युर्नष्टदेहिनाम् ॥.

In A. this line is visible in the marginal correction and reads कुमृत्योः for कुमृत्युः.

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे कुमृत्युना ।
 तेषां तृप्तिर्भवत्त्वेषा तिलमिश्रेण वारिणा ॥ २११ ॥
 जलमध्ये च यः कश्चित् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 निष्पोडयति चेद् द्रुखं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ २१२ ॥
 यदप्सु मलनिक्षेपः शौच-स्नानादिकुर्वताम् ।
 तत्पापस्य व्यपोहार्थमिमं मन्त्रमुदोरयेत् ॥ २१३ ॥
 'यन्मया दूषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः ।
 तस्य पापस्य निष्कृत्यै यक्ष्मणस्तव तर्पणम् ॥ २१४ ॥
 अम्बुपेभ्यो ॐ यक्ष्मभ्यो ददामीदं जलाञ्जलिम् ।
 अन्यथा गन्ति ते सर्वे लुकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥ २१५ ॥
 अपुत्रा ये मृताः केचित् पुमांसो योषितोऽपि वा ।
 अस्मद्वंशेऽपि तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया' ॥ २१६ ॥
 नास्तिक्येनापि यो विप्रस्तर्पयेत् पितृ-देवताः ।
 स तत्तृप्तिर्कृतो धर्मान् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ २१७ ॥
 नास्तिक्यावस्थितो यस्तु तर्पयेन्न पितॄन् द्विजः ।
 पिबन्ति देहीनिःस्त्रावं पितरस्तज्जलार्थिनः ॥ २१८ ॥
 पितॄणां पितृतीर्थेन देवानां दैविकेन तु ।
 इति मत्वा प्रकुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ २१९ ॥

१. A. C. D. and F. read तथैव च for कुमृत्युना. २. A. reads this line:—

एषा तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिणा ॥

and F. reads:—

एवं तृप्तिर्भवेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिभिः ॥

३. C. and D. do not insert this śloka. ४. B. reads तस्य पाप° for तत्पापस्य. ५. A. reads यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् for यक्ष्मणस्तव तर्पणम्. ६. G. reads उष्मपेभ्यो and E. युष्मणेभ्यो both for ॐ यक्ष्मभ्यो ; while A. B. E. F. and G. read दद्यादेताञ्जलाञ्जलीन्. A. differs from 'देवा° for 'देता°. ७. D. reads सर्वे for सर्वे. ८. C. and D. read अस्मिन् for अस्मद्. ९. D. reads 'करो for 'कृतो. १०. C. reads नास्तिक्ये, D. नास्तिक्यावस्थितो for नास्तिक्या° and नास्तिक्यावस्थितो respectively. ११. A. reads देहिनिः°; for देहिनि°; while B. also reads the same. १२. Except A. all others read दैवकेन ; while D. देवकेन for दैविकेन. १३. A. substitutes मत्वा for मत्वा ; while C. and D. read तु for प्र०.

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥ २२० ॥
 ब्राह्मं पश्चिमलेखायां दैवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि ।
 प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतः ॥ २२१ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् ।
 कुर्याद्यो ऽहरहश्चैवं सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः ॥ २२२ ॥
 स प्राप्नुयाद्गृहस्थो ऽपि ब्रह्मणः पदमव्ययम् ।
 स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च दत्त्वा चैव तु योऽश्रुते ॥ २२३ ॥
 सो ऽमृतं नित्यमश्नाति तस्य स्थानमनामयम् ।
 अस्नात्वाऽश्नन् मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूय-शोणितम् ।
 अजुह्वंश्च कृमीन् कीटानददंश्च शकृत्तथा ॥ २२४ ॥
 आह्लादकारणं स्नानं दुःख-शोकापहं तथा ।
 दुःस्वप्ननाशनं चैव कार्यं स्नानमतः सदा ॥ २२५ ॥
 चित्तप्रसाद-बल-रूप-तपांसि-मेधाम्
 आयुष्म-शौचं-बुभगत्वमरोगितां च ।
 ओर्जस्वितां त्विषमदात् पुरुषस्य चीर्णं
 स्नानं यशो-विभव-सौख्यमलोलुपत्वम् ॥ २२६ ॥

१. A. reads सन्ति च for तिष्ठन्ति and D. सप्ताथ for the same. २. B. and G. do not insert हि. ३. B. E. read विजानता and F. न जानता both for विजानतः. ४. A. C. D. E. and F. read अहरहश्चैवं for योऽहरहश्चैवं ; while B. and G. read धर्मतः for विधानतः. ५. B. E. F. and G. read शकृत्तथा दत्त्वा च for दत्त्वा चैव तु. ६. A. and F. read अमृतं सोऽश्रुयान्नित्यं, C. and D. अमृतं सोऽश्रुते नित्यं both for सोऽमृतं नित्यम-
 श्नाति. ७. C. अस्नात्वासि and D. अस्नात्वा श्रु° both for अस्नात्वाऽश्नन्. ८. C. and D. read °करणं for °कारणं. ९. B. and G. read °सौख्य° for °शौच°. १०. A. E. F. G. read ऊर्जस्विताम् ; while C. substitutes अ° for ओ°. ११. B. E. and G. read °पुण्य° for °सौख्य°.

गोर्वाणवृन्दद्विजसत्तमस्तुतः

प्राप्तो मया यस्तु वसिष्ठपौत्रतः ।

पापप्रणाशं वितनोति यः श्रुतः

प्रोदीरितः स्नानविधिः स लेशतः ॥ २२७ ॥

उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः

द्विजन्मनां हितार्थं तु जपस्यातः परो विधिः ॥ २२८ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
स्नानविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. B. E. and G. read °मः सुतः for °मस्तुतः and F. °मस्ततः for the same.
 २. D. reads प्रचोदितः for प्रोदीरितः. ३. B. and G. read च for तु; while D. परं for परो and F. अथ for अतः. ४. A. adds धर्म° before संहितायां
 ५. B. reads षट्कर्माणि, C. E. F. and G. षट्कर्मणि and D. षट्कर्म°. before स्नान°. ६. A. C. E. and F. omit नाम द्वितीयोऽध्यायः; while D. wrongly reads तृतीयोऽध्यायः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

जपस्यार्थं प्रवक्ष्यामि विधिं पाराशरोदितम् ।
यावद्विधो जपो यस्तु यथा कार्यो द्विजातिभिः ॥ १ ॥
जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि शिवसूक्तानि चैव हि ।
वैष्णवानि च सूक्तानि तथा सौराण्यनेकधा ॥ २ ॥
सारस्वतानि दौर्गाणि वारुणान्यानिलानि च ।
पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥ ३ ॥
सर्वेषां जप्यसूक्तानामृचां च यजुषां तथा ।
साम्नां वैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ ४ ॥
तस्याश्चैव तु ॐकारो ब्राह्मणा यमुपासते ।
आभ्यां तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ ५ ॥
तयोस्तु देवतार्षादि समासेनाभिधीयते ।
येन विज्ञातमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
आसीन्नैव यदा किञ्चित् सदेवाऽ-सुर-मानुषम् ।
तदैकाक्षर एवासीदात्मविन्यस्तविश्वकः ॥ ७ ॥
गतभीरद्वितीयोऽपि एकाकी सं न मोदते ।
चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

१. C. and D. read उत्तः for उत्थ. २. B. C. D. E. F. and G. read वारुण्या° for वारुणा°. ३. D. reads जप° for जप्य°. ४. A. substitutes तु- and D. च for वा. ५. A. C. D. and F. read थ उपासितः, B. E. and G. °यमुपासितः for °यमुपासते. ६. A. C. and D. read च for तु. ७. B. C. D. and G. read विज्ञान° for विज्ञात°; while D. अमुते for आमुयात्. ८. D. reads च for एव. ९. C. D. and F. read एव for एक°. and B. D. E. and G. °क्षरं for °क्षर. १०. C. and D. read दिवि for स न.

गायत्री साऽभवत् पत्नी प्रणवोऽभूत् पतिस्तदा ।
 पुनरन्यौ च दम्पत्याविति ताभ्यामभूज्जगत् ॥ ९ ॥
 प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम् ।
 त्रिदैवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम् ॥ १० ॥
 त्रिमात्रं च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः ।
 सर्वमेतत्त्रिरूपेण व्याप्तं तु प्रणवेन हि ॥ ११ ॥
 ऋग्यजुः-सामवेदाश्च त्रिवेद इति कीर्तितः ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन चोच्यते ॥ १२ ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्त्रिदैवत इतोष्यते ।
 अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम् ।
 हृत्कण्ठ-तालुकं चेति त्रिस्थान इति कीर्त्यते ॥ १४ ॥
 अकारोकारौ मध्येति त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल इति स स्मृतः ॥ १५ ॥
 खो-पुंनपुसकं चेति त्रिलिङ्ग इति कीर्तितः ।
 त्रिस्वभावः स्थितो देवो मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ १६ ॥
 पर्यवस्यति यत्रैतद्विश्वमुत्पद्यते यतः ।
 निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेव निरादिकः ॥ १७ ॥

१. A. C. and D. read तथा for तदा. २. B. F. and G. read पुनरन्योन्यदम्पत्यात् for पुनरन्यौ च दम्पत्यौ. ३. A. reads च त्र्यवस्थितम् for त्रिरवस्थितम्. ४. D. reads त्रिमानं and E. त्रैमात्रं both for त्रिमात्रं. ५. D. reads तु for हि; while A. reads ह for the same. ६. A. C. E. read त्रिवेदीति निगद्यते and D. substitutes वेदश्च for वेदाश्च. ७. B. E. and G. read परिकीर्तिते for तेन चोच्यते. ८. Some MSS. read दैवतं for दैवतः. ९. B. E. and G. read प्रकीर्त्यते and D. प्रकीर्तिता for प्रकीर्तितः. १०. We follow here only A.; while all others read अकारोकारमश्चेति for अकारोकारौ मध्येति. B. reads त्रिमात्र उच्यते स तु and D. त्रिमात्रा उच्यते सुत for त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः. ११. B. E. and G. read संस्मृतः for कीर्तितः. १२. D. reads वेदो for देवो. १३. A. B. E. F. and G. read एव for एतद्. १४. A. and D. read अपि for एव.

स जप्यः सर्वदा सद्भिर्ध्यातव्यश्च विधानतः ।
 वेदेषु चैव शास्त्रेषु बहुधा स व्यवस्थितः ॥ १८ ॥
 तथा सत्यपि घटकोऽयं घटाकाश इव स्थितः ।
 कर्मारम्भेषु सर्वेषु त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥
 स्थितो यत्र यथोक्तश्च स्मर्तव्यः स तथैव हि ।
 ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तस्तु यजुःश्रुतौ ॥ २० ॥
 सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स प्लुत एव च ।
 सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ॥ २१ ॥
 यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत् परं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 उच्चारितस्य तस्याथ विश्रान्तौ च यदक्षरम् ॥ २२ ॥
 तदक्षरं सदा ध्यायेद्यस्तत्रैवं प्रलीयते ।
 घण्टास्वनितवत्तस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः ॥ २३ ॥
 कुर्वीत ब्रह्मविद्विप्रो यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥
 सर्वस्यापि च शब्दस्य ह्यन्त उच्चारितस्य यत् ॥ २४ ॥
 तद्ब्रूयायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते ।
 याज्ञवल्क्यो मुनीनां प्रागब्रवीज्जनकस्य च ॥ २५ ॥
 वासिष्ठोऽपि तं ब्रूयात् स्वभावं शब्दवेधसः ।
 तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घं घण्टानिनादवत् ॥ २६ ॥

१. A. and F. read प्रकीर्त्यते, C. and D. प्रकीर्तितः for व्यवस्थितः, but in the margin of C. there appears the reading व्यवस्थितः. २. E. reads घटकोश इव स्थितः, C घटाकाशवदास्थितः and D. षट्काराद्यस्तदास्थितः all for घटाकाश इव स्थितः. ३. C. reads त्रिमात्रं सत् प्रकीर्तितम् for त्रिमात्रः सम्प्रकीर्तितः; while D. त्रिमात्रं and A. B. E. F. and G. स for त्रिमात्रः and सम् respectively. ४. D. and F. read तथोद्धारः for यथोक्तश्च. ५. Except C. and D. all others read च for हि. ६. C. reads यजुः स्मृतः for यजुःश्रुतौ; while A. B. E. F. and G. substitute च for तु; and C. and D. read ऋग्वेदः for ऋग्वेदे. ७. C. and D. read सामवेदः for सामवेदे. ८. A. and F. read यस्मिन्नस्य for यस्मिंस्तस्य. ९. C. and D. read विश्रान्तं for विश्रान्तौ. १०. B. E. and G. substitute यत् for यः. ११. A. and D. read स for प्र. १२. C. D. and F. read °स्तनित° for °स्वनित°. १३. C. F. A. and D. read अन्ते for ह्यन्ते and C. and D. substitute च for यत्. १४. D. B. substitute स and C. तं for तत्. १५. D. reads वसिष्ठ° for वासिष्ठ°; while A. reads तत् for तं. १६. C. and D. read °छन्न° for °छिन्न°.

अवाग्जं प्रणवस्यायं यस्तं वेद स वेदवित् ।

स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि ।

न तेन हि विना किञ्चिद्वक्तुं याति गिरा यतः ॥ २७ ॥

उद्गीथमक्षरं ह्येतदुद्गीथं च उपासते ।

उपास्यो मध्यतस्त्वेष नादं विश्रामयेद्बृद्धिं ॥ २८ ॥

प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥ २९ ॥

ब्रह्मार्थं तत्र विज्ञेयमग्निश्च दैवतं महत् ।

आद्यं छन्दः स्मरेत्तत्र नियोगो ह्यादिकर्मणि ॥ ३० ॥

उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्यावृत्त्य तिष्ठेत् प्रलयेऽपि यत्र ।

एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ३१ ॥

ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं तस्मान्न देवाद्वरणीयमन्यत् ।

दुस्तारसंसारपयोधिमग्नताराय विष्णुः प्रणवः स पूज्यः ॥ ३२ ॥

उक्तमुद्देशतो ह्येतद् रूपमेकाक्षरस्य च ।

जप्या च सततं देवो गायत्री साऽधुनोच्यते ॥ ३३ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां

षट्कर्मनिरूपणे प्रणवस्वरूपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१. A. and F. read अवाप्तं, B. E. and G. अपास्तं all for अवाग्जं. २. B. E. and G. substitute वै for हि. ३. B. E. and G. read गिरापि यत् for गिरा यतः. ४. B. C. and D. read उद्गीत° for उद्गीथ°. ५. B. E. and G. read उद्गीथः स उपास्यते for उद्गीथं च उपासते. ६. B. E. and G. read विश्रामयेद्यहि for विश्रामयेद्बृद्धि. ७. D. reads तर्पणे for पर्यव°. ८. C. reads ब्रह्मर्षिः for ब्रह्मार्थं and विज्ञेय; for विज्ञेयं; while B. E. G. substitute तत् for च. ९. B. C. and G. read ध्यानं for ध्येयं. १०. F. reads एतद् for अन्यत्. ११. A. D. and F. omit धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां Except B. and D. all others omit तृतीयोऽध्यायः; while D. omits प्रणव°.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥
जप्ये यथाविधा कार्या यथारूपा च साऽर्चने ।
होमे यथा च कर्तव्या यथा वा चाऽऽभिचारिके ॥ २ ॥
यत् फलं जपहोमादौ यदर्थं जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी यथावत्तन्निबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वाऽमरैरियं ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिज्ञेया उँकारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
एतयोरेव संयोगाज्जगत् सर्वं प्रवर्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तत्त्वाक्षराणि च ॥ ६ ॥
चतुर्विंशतिरेवास्यां तैर्हि व्याप्तमिदं जगत् ।

आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्भ्यो द्वितीयं तु तथा यजुर्भ्यः ।
साम्नस्तृतीयं तु ततोऽभवत् सा सावित्रिदेवी स्वयमेव सर्गे ॥ ७ ॥

१. A. C. D. and F. read यथाविधा for यथारूपा; while D. B. C. E. and G. जपे and A. जाप्ये for जप्ये and D. अर्चयेत् for अर्चने.
२. A. B. E. and G. read यथार्थं चा° for यथा वा चा°. ३. B. E. D. C. and G. read यथावत् for यदर्थं; while C. and D. substitute च for तु. ४. D. reads सत्यं for सर्वं. ५. A. substitutes वसेत् for विशेत्; while D. reads नितवशिम् for विशेदिदम्. ६. A. reads तस्यां पुरुष°, C. and D. ताभ्यामुभय° for एतयोरेव. ७. B. E. and G. read दत्त्वा for तत्त्वा°. ८. C. and D. read व्याप्तमखिलं जगत् for हि व्याप्तमिदं जगत्. ९. Except A. and D. others read स्वर्गे for सर्गे.

दैवत्यमस्यां सविर्ता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि गायत्रमभूच्च तस्याः ।
 विश्वस्य मित्रो द्विजराजं पूज्यो मुनिर्नियोगस्तु जपादिकेषु ॥ ८ ॥
 अस्यां तु तत्त्वाक्षरविंशतिस्तु चत्वारि पादत्रितयं तु देव्याम् ।
 भूरादिभिस्त्रिभिः संप्रयुक्तं सोङ्कारमेतद्वदनं च तस्याः ॥ ९ ॥
 केचिद्भुताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्योः श्रुतितत्त्वविज्ञाः ।
 इदं च वक्त्रं सकलामराणामित्येतया व्याप्तमशेषमेतत् ॥ १० ॥
 भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदत्रितयेन चास्याः ।
 प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादैस्त्रिभिर्व्याप्तमशेषमस्याः ॥ ११ ॥
 यस्तुर्यमस्या द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वन् परमं पदं तु ।
 व्याप्तिः पराऽस्याः सकलापि चैषा यो वेत्ति चैनां स तु वित्तमः स्यात् ॥ १२ ॥
 गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासयेत् ।
 नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषलो हि सः ॥ १३ ॥
 किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहास-पुराणकैः ।
 साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्यते ॥ १४ ॥
 गायत्रोमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ।
 इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 गायत्री च तथा वेदा ब्रह्मणा तुलिताः पुरा ।
 वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥ १६ ॥
 यदक्षरेषु दैवत्यं चतुर्विंशतिषूच्यते ।
 संन्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

१. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्यां for च तस्याः. २. C. substitutes °वृन्द° for °राज°. ३. A. substitutes तु for °षु. ४. B. and G. read च तस्याम्, D. तु तस्याम् for तु देव्याम् and C. तु यस्याम् for the same. ५. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्याम्. ६. B. D. E. and G. read इमां for इदं and D. वक्तुं for वक्त्रं. ७. A. C. and D. read परस्याः for पराऽस्याः. ८. B. E. and G. read ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः for ज्ञात्वा नैव उपासयेत्; while A. substitutes उपासते for उपासयेत्. ९. B. E. G. read °भ्यर्च्यते for °भ्यसते. १०. D. reads गायत्री चैव वेदाश्च for गायत्री च तथा वेदाः. ११. Some manuscripts read तोलिताः for तुलिताः. १२. D. reads सह-स्त्रेभ्यो and C. and F. सशास्त्रेभ्यो for षडङ्गेभ्यो; while D. substitutes च for अपि. १३. D. reads तद° for यद° and चतुर्विंशतिर् for चतुर्विंशतिषु.

जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाशुशुक्षणम् ।
 प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं शशिदैवतम् ॥ १८ ॥
 विद्युतश्च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च ।
 षष्ठं तु वारुणं तत्त्वं सप्तमं तु बृहस्पतेः ॥ १९ ॥
 पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं चेन्द्रदैवतम् ।
 गान्धर्वं दशमं विद्यात्वाष्टमेकादशं तथा ॥ २० ॥
 मैत्रावरुणमन्यद्वै तथा पूष्णस्त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं सुरेशस्य प्रागिदं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ २१ ॥
 मरुदैवतकं ज्ञेयं पञ्चदशं यदक्षरम् ।
 सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथा चाङ्गिरसं परम् ॥ २२ ॥
 विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमथाक्षरम् ।
 अश्विनोश्चोनविंशं तु विंशं प्रजापतोर्विदुः ॥ २३ ॥
 एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च ।
 त्रयोविंशं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशं तु वैष्णवम् ॥ २४ ॥
 इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यग्सर्वाश्चाक्षरदेवताः ।
 कुर्वन् जपादिकं विप्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५ ॥
 पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत् ।
 अक्षराणि च सर्वाणि वाञ्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ २६ ॥
 पादाङ्गुष्ठयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्वयोः ।
 जानुनोश्च द्वयोरेकमेकमूर्कयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥
 गुह्ये कट्यां तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः ।
 स्तनद्वये तथैकं तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ २८ ॥
 वक्त्रे तालुनि दृक्-श्रुत्योश्चतुर्वर्गेकैकमेव च ।
 भ्रुवोर्मध्ये तथैकं तु ललाटे चैकमेव हि ॥ २९ ॥

१. A. reads वैद्युतं for विद्युतः. २. A. and C. read ब्रह्मणा for ब्रह्मणः.
 ३. A. अङ्गिरसस्तथा परं, C. and D. आङ्गिरसमथापरम्, E. तत्तु अ-
 ङ्गिरसं परम् and F. तत् आङ्गिरसः परम् all for तथा आङ्गिरसं परम्. ४. B.
 E. and G. read च for तु. ५. B. E. and G. do not insert च;
 while C. and D. read स सर्वाक्षरं for सर्वाश्चाक्षरं. ६. C. and D. read
 कर्म for विप्रः. ७. A. reads प्रेच्छन्, D. पृच्छन् both for वाञ्छन्. ८. B.
 E. and G. read 'नूरुद्वयोर्द्वयोः, C. तूरुद्वये द्वयोः for 'मूरुकयोर्द्वयोः. ९. A.
 substitutes तु for च. १०. A. and F. read तथैकैकं for तथैकं तु; while B.
 E. G. तथैवैकं for the same and A. substitutes च for हि.

याम्य-पश्चिम-सौम्येषु एकैकमेकमूर्धनि ।
 गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो गायत्रो विप्र उच्यते ॥ ३० ॥
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाग्मसा ।
 प्रोक्तः प्रणवविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ॥ ३१ ॥
 सप्तापि व्याहृतीर्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु ।
 भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ ३२ ॥
 स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
 जनलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ ३३ ॥
 भुवर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
 हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ ३४ ॥
 तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
 देवस्य सवितुर्भर्गो वरेण्यं चैव धोमाहि ॥ ३५ ॥
 तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात् ।
 च्छन्दोदैवतमार्थं च विनियोगं च ब्राह्मणम् ॥ ४० ॥
 मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समाचरेत् ।
 स्वरतो वर्णतश्चैव परिपूर्णं भवेद्यथा ॥ ४१ ॥
 होनं न विनियुञ्जीत मन्त्रं तु मात्रयापि च ।
 देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ॥ ४२ ॥
 आश्रमेषु यतानां वा गोष्ठे वा स्वगृहेऽपि वा ।
 चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु ह्युत्तमादिक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
 दशगुणं सहस्रं स्यात् फलं विष्णावनन्तकम् ।
 अप्समीपे जपं कुर्यात् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ॥ ४४ ॥

१. B. C. E. G. read सप्तभिर्व्याहृतीर्न्यस्य भवेद्दर्शो, D. and F. follow this reading, but differ in सप्तापि for सप्तभिः. २. D. reads शुभं for शुद्धं. ३. A. B. and G. वरेणीयं च, D. and E. वरणीयं च all for वरेण्यं चैव. ४. D. reads 'दैवं तर्पणं for 'दैवतमार्थं. ५. A. C. and F. read सप्तारमेत् for समाचरेत्. ६. B. and G. read चतुर्ष्वन्त्यमपूर्वेषु, C. चतुर्षूत्तमपूर्वेषु, D. चतुर्षु मतिपूर्वेषु, E. चतुर्थ्यन्त्यमपूर्वेषु, and F. चतुर्थ्यन्तमपूर्वेषु all for चतुर्ष्वन्तिमपूर्वेषु. ७. A. ह्यन्ति वा°, C. युक्तमा°, D. ह्योनमा° all for ह्युत्तमा°. ८. D. reads निष्काममन्तकम् for विष्णावनन्तकम्. ९. A. reads अण्डु तीरे and D. असमीपे both for अप्समीपे.

असङ्ख्यमानुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्भुवम् ।

स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ ४५ ॥

अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा ।

अभावे त्वक्षमालाया कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥ ४६ ॥

यथा कथंचिद्गणयेत् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ ४७ ॥

अन्त्योऽङ्गारसमायुक्तां मन्यन्ते मुनयोऽपरे ।

प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपे क्रमम् ॥ ४८ ॥

आदावेव तु चोङ्गार आवृत्तावादिकोऽन्ततः ।

तदाद्यं च तदन्तं च कुर्यात् प्रवणसम्पुटम् ॥ ४९ ॥

आद्यन्तराक्षेतां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ।

यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥

प्रत्योङ्गारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात् ।

अक्षरप्रातिलोभ्येन सोङ्गारेण क्रमेण तु ॥ ५१ ॥

फट्कारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्नरिवद्यं बुधः ।

होमे चापि पठन् कुर्यात् प्रणवार्धवर्तनं द्विजः ।

आभिप्रेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदोरयेत् ॥ ५२ ॥

संकीर्णतां यदा पश्येद्रोगार्द्धां द्विषतोऽपि वा ।

तदा जपेच्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५३ ॥

रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च ।

शिवसंकल्पजाप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५४ ॥

१. C. E. and G. read स्फाटिकाब्जाक्ष°, D. स्फाटिकैर्द्राक्ष° for स्फाटिकेन्द्राक्ष°. २. A. reads अथोङ्गार° for अन्त्योङ्गार°. ३. A. C. and D. read कवयो for मुनयो. ४. A. B. E. F. and G. read जपक्रमम् for जपे क्रमम्. ५. A. reads तदाद्यां च तदन्तां च कुर्यात् प्रणवसम्पुटम् and F. also reads the same. E. too follows this reading, but differs in तदाद्यं for तदाद्य. ६. D. does not insert the following two lines:—

यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥

प्रत्योऽकारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमाप्नुयात् ।

७. B. C. D. E. F. and G. read जपन् for पठन्. ८. C. and D. read °वर्जनं for °वर्तनं, but C. reads in the margin °वर्तनं. ९. B. E. and G. read °प्रेताय, F. °प्रेताय° both for °प्रेतार्थ°. १. C. and D. read रागात् for रोगात्.

जप्यानि घ्नन्ति पापानि श्रेयो दद्युस्तर्द्धिनाम् ।
 अतो जपं सदा कुर्याद्यदोच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५५ ॥
 द्रुपदां वा जपेद्देवीमजपां जम्बुकां तथा ।
 प्रणवं च सदाभ्यस्येद्यदि ब्रह्मत्वोमच्छति ॥ ५६ ॥
 प्राणानामयुताभ्यां च तथा षोडशाभिः शतैः ।
 पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः ॥ ५७ ॥
 रविण्मण्डलमध्यस्थे पुरुषे लोकसाक्षिणि ।
 समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५८ ॥
 न जप्यं प्रसभं कुर्यात् प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः ।
 ब्राह्मणा भागधेयास्तु तेषां दैवो विधिक्रमः ॥ ५९ ॥
 उपांशु तु जपं कुर्यात् ब्राह्मणो वाथ मानसम् ।
 विवृतोष्ठमुपांशुः स्यादचलोष्ठं तु मानसम् ॥ ६० ॥
 द्विविधस्तु जपः प्रोक्तं उपांशुर्मानसस्तथा ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 उपांशुजपयुक्तस्तु मानसे च रतस्तथा ।
 इहैव याति वैधस्त्वमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥
 विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६३ ॥
 जप्येनैकेन सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥

१. A. and D. read घ्नन्ति जप्तानि° and तर्द्धिनः for जप्यानि घ्नन्ति and तर्द्धिनाम् respectively. २. B. reads जम्बुकं for जम्बुकां and E. जम्बुकां for the same. ३. D. reads यातिः for यदि. ४. B. and D. read प्रणवा° for प्राणाना°. ५. A. reads विवृते for साक्षिणि. ६. B. C. D. E. and G. read जपं and F. जपे for जप्यं. ७. A. reads ब्रह्मणे भागधेयस्तु, B. E. and G. read ब्रह्मणा भागधेयस्तु and F. and D. ब्राह्मणा भागधेयस्तु, all for ब्राह्मणा भागधेयास्तु. ८. B. C. E. and G. read चैव विधिः कृतः, D. reads चैवावधीकृताः and F. चैवावधिः कृतः all for दैवो विधिक्रमः. ९. A. and C. read कुर्याच्चैव तु, D. reads कार्यं चैव तु for ब्राह्मणो वाथ. १०. D. reads कुर्यात् for प्रोक्तः and उपांशुं मानसं and द्विविधं तु जपं. ११. A. C. and D. read यज्ञस्य and रतस्य च for युक्तस्तु And रतस्तथा. १२. B. and G. read विविध° for वैधस्त्व°. १३. B. E. G. and F. read ऽवदत् for ऽब्रवीत्. १४. D. reads जपे for जप्ये and किल for किं न.

शतेन जन्मजनितं सहस्रेण पुराकृतम् ।
 अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६५ ॥
 दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
 सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६६ ॥
 अस्मिन् कलौ च विदुषा विधिवत् कर्म यत् कृतम् ।
 भवेद्दशगुणं तद्धि कृतादेर्युगतो ध्रुवम् ॥ ६७ ॥
 न च तच्छक्यते कर्तुं मन्त्रास्नायेऽस्य दूषणात् ।
 अयथार्थकृतात् पाठात् मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी ॥ ६८ ॥
 न च क्रमन्न च हसन्न पार्श्वमवलोयन् ।
 नान्यसक्तो न जल्पन्श्च न चैवोर्ध्वशिखास्तथा ॥ ६९ ॥
 नाङ्घ्रिणा पीडयेत् पादं न चैव हि तथा करम् ।
 नैवविधं जपं कुर्यान्न च संचालयेत् करम् ॥ ७० ॥
 प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
 जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥ ७१ ॥
 य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादपि ॥ ७२ ॥
 अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि यथा तातं पितामहः ।
 लब्धवान् वेधसः पृष्ठाद्रायत्रीध्यानमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
 यदक्षरेषु यद्वर्णं यत्र यत्र च यः स्मरेत् ॥
 यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम् ॥ ७४ ॥
 तत् प्रकृतिः स स्वातं विकारो बुद्धिरेव च ।
 तुरित्येतदहंकारं वशब्दं विद्धि पापहम् ॥ ७५ ॥

१. A. reads अतः for अस्मिन्; while C. कलौ युगे विद्वान् and D. कलियुगे विद्वान् for कलौ च विदुषा. २. D. reads भूषणात् for दूषणात्. Except F. all read मन्त्रास्नायस्य. ३. F. and G. read पापात् for पाठात्. ४. C. and D. read मन्त्रोपहसनं for क्रमन्न च हसन्. ५. C. reads प्रावृत् for चैवोर्ध्व and D. चैवार्द्ध for the same. ६. B. E. F. G. read ध्यानाद्दे-
 शार्चना for तथा ध्यानार्चना. ७. A. reads यथामाऽऽह पितामहः and D. विशेषन्तु पितामहे both for यथा तात पितामहः. ८. A. C. and F. read तद-
 क्षरेषु, B. and G. अक्षरेषु च and D. तदक्षरे तु all for यदक्षरेषु. ९. D. reads
 विद्विषा for विद्धि पा.

रे स्पर्शं तु णि रूपं च यं रसं गन्धमत्र भम् ।
 गौं श्रोत्रं दे त्वचं वा व चक्षुः स्य रसना तथा ॥ ७६ ॥
 धी नासा च म वाचा च हि हस्तौ धि च पाद्वयम् ।
 यो उपस्थं मुखं यो ऽन्यो नः खं प्रकारमाहृतम् ॥ ७७ ॥
 चो तेजो द जलं यात् क्ष्मा गायत्र्यास्तत्त्वचितनम् ।
 चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्येकमक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥
 गायत्र्याः संस्मरेद्योगी स याति ब्रह्मणः पदम् ।
 तत्कारं पादयोर्न्यस्य ब्रह्म-विष्णु-शिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥
 शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्दहति किल्बिषम् ।
 सकारं गुल्फयोर्न्यस्येदतसीपुष्पसन्निभम् ॥ ८० ॥
 पैद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
 विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८१ ॥
 ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्तद्धिं स्मृतं क्षणात् ।
 तुरकारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥
 निर्दहेत् सर्वपापानि ग्रहरोगमुपद्रवम् ।
 ऊर्वोर्वं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकविद्युतिम् ॥ ८३ ॥
 विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात् कृतम् ।
 रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरितैतैजसम् ॥ ८४ ॥
 मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ।
 णि गुह्यं श्वेतवर्णं तु जातिपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥

१. D. reads पादयोर्न्यस्त्वा for गुल्फयोर्न्यस्य. २. G. omits the following verse :—

पद्ममध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।

विकारं जङ्घयोर्दीप्तं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८० ॥

३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for विचक्षणः. ४. B. C. E. F. and G. read दैतत् for उत्तद्धि. ५. B. E. F. and G. read ऋषानुपद्रवं for रोगमुपद्रवम्. ६. B. E. F. G. read °स° A. °व° for °वि° and C. °सन्निभम् for °विद्युतिम्. ७. B. E. F. and G. read संस्मरन्नाशयेद् द्विज.

गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्भ्यानचिन्तनात् ॥ ८५ ॥

शं कट्यां तारकावर्णं चन्द्रवद्विष्यभूषितम् ।

योगिनां वरदं प्राहुर्ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥ ८६ ॥

भं नभोवलिवर्णाभं मेघोन्नतिसमद्युतिम् ।

ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद् दहति पातकम् ॥ ८७ ॥

जठरे रक्तवर्णं तु मात्राद्वयविभूषितम् ।

गोहत्यादिकृतं पापं गौकारस्तु विशोधयेत् ॥ ८८ ॥

श्यामरक्तं च देकारं ध्यानं तद्देशयेद्दृढि ।

हिमं कुन्देन्दुवर्णाभं वकारममृतं स्रवत् ॥ ८९ ॥

पितृ-मातृ-वधोद्धूतं मित्रावरुणदैवतम् ।

गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥ ९० ॥

स्य कारं विन्यसेत् कण्ठे त्वाष्ट्रं स्फटिकसन्निभम् ।

मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रेणश्यति ॥ ९१ ॥

धीकारं वसुदैवत्यं वदन्ति स्वर्णसन्निभम् ।

१. B. E. and G. read नाशयेच्चिन्तनादपि for शोधयेद्भ्यानचिन्तनात्. F. reads the same, but differs in शोधयेत् for नाशयेत्. २. B. and G. read °दित्य° and D. °वर्णात् for °वर्ण°; while A. °द्विष्व° for द्विष्य°. ३. B. and C. read भकारं चालि°, G. भकारं चारु°, E. भकारं वादि°, F. भकारं भालि° all for भं नभोवलि°; while D. omits this and the following two lines. ४. B. °नतमहाद्युतिम्, C. °नतमहद् द्युतिम्, E. F. and G. °नतमहद्युति. ५. A. B. . F. and G. substitute भृङ्ग° for रक्त°. ६. C. and D. read °विहितं for °दिकृतं. ७. B. reads दिशयेत् for देशयेत्, and D. ध्यानकृद्देशमाश्रयेत् and C. ध्यानकृद्देशयेत् for ध्यानं तद्देशयेत्; while A. ध्यातं for ध्यानं. ८. B. C. D. F. and G. read हृदि, E. रुदि both for हिम°. ९. B. reads स्रवन्, D. स्रवेत् and F. स्रवन् all for स्रवत्. १०. D. does not insert this line:—

पितृ-मातृवधोऽद्धूतं मित्रावरुणदैवतम् ॥.

११. C. and D. read प्रशाम्यति for प्रणश्यति. १२. C. and D. read वदन् for वदन्ति.

प्रतिग्रहकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥९२॥
 मकारं पद्मरागाभं शिरस्थं दीप्ततेजसम् ।
 पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणश्यति ॥ ९३ ॥
 हिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
 पूर्वात्पूर्वतरं पापं स्मरणादेव नश्यति ॥ ९४ ॥
 धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
 मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥ ९५ ॥
 योकारौ द्वौ धूम्र-नीलौ भ्रू-ललाटे च संस्थितौ ।

१. A. reads प्रतिशब्द° for प्रतिग्रह°. B. E. F. G. read this line thus:—

प्राणिहत्याकृतं पापं धीकारेण प्रणश्यति ।
 and C. धीकारेण विनश्यति for तत्क्षणादेव नश्यति. २. A. B. E. F. and G. read पद्मनाभं तं स्फुरन्तं for पद्मरागाभं शिरस्थं. ३. C. reads प्रशाम्यति.
 ४. E. and F. omit this verse:—

धिकारं शान्तमक्ष्णोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।
 मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥;

while A. reads:—

धिकारं चन्द्र-सूर्याभं नेत्रयोर्विन्यसेद्बुधः ।,

C. and D. follow the reading of A., but read धिकारं तमाङ्गिरसं.
 ५. A. reads चिन्तितं संप्रणश्यति for चिन्तनादेव नश्यति. C. and D.
 °कायिकं for °कायजं and C. स्मरणात् for चिन्तनात्. ६. I am unable to
 find out the original reading here. A. reads:—

योकारौ द्वौ दक्षिणे वक्त्रे ध्यायन्पापैर्न लिप्यते ।;

for the whole verse. E. F. and G. read:—

योकारौ बह्विधे वक्त्रे कालानलसमद्युति ।

for the first line of this verse, and C. and D. read the following four
 lines for this one verse:—

योकारं रक्तवर्णाभमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनश्यति ।
 द्वितीयस्तु तथा प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निभः ।
 निर्वहेदुष्टपापानि अपेयापेयका(जा)नि च ॥.

ध्यायन्नित्यं द्विजो नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

नकारं तु मुखे पूर्वं द्वादशादित्यसन्निभम् ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः प्राप्नोति ब्रह्मणःपदम् ॥ ९७ ॥

प्रकारं दक्षिणे वक्त्रे कालाग्नि-रुद्रसन्निभम् ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ऐश्वरं पदमाप्नुयात् ॥ ९८ ॥

चोकारं पश्चिमे वक्त्रे विद्युद्दीप्तिसमप्रभम् ।

एकवारं द्विजो ध्यात्वा वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥ ९९ ॥

दकारमुत्तरे वक्त्रे शुक्लवर्णसमद्युतिम् ।

सकृद्ध्यानात् द्विजश्रेष्ठ प्राप्नुयात् पदमव्ययम् ॥ १०० ॥

याकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसंयुतम् ।

स एष त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्विंशतिमः स्मृतः ॥ १०१ ॥

यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ।

यं यं च भाषते किञ्चित्तत्सर्वं पूतमेव च ॥ १०२ ॥

१. C. reads नकारस्तु मुखे पूर्वं आदित्योदयसन्निभम्. D. also follows this reading, but differs in नकारे सुमुखे; while A. F. substitute पूर्वं for पूर्व.
 २. A. C. and D. read स गच्छेत् for प्राप्नोति; while C. and D. substitute ऐन्दवं for ब्रह्मणः. ३. C. and D. read this and the following five lines:—

नीलोत्पलदलदयामं प्रकारं दक्षिणामुखम् ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥

सौम्यं गोरोचनापीतं चोकारं पश्चिमांमुखम् ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

शङ्ख-कुन्देन्दुधवलं दकारं चोत्तरामुखम् ।

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥.

४. A. reads:—

.....दीप्तस्वर्णस्य भिन्नसम् ॥.

सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥

५. A. reads ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम्. ६. A. reads याकारं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्विंशतिमं स्मृतम्, C. and D. follow this reading, but D. differs in सगुणं and both in संस्मृतम् for त्रिगुणं and ० स्मृतम्; while B. E. F. and G. स्फुटम् for स्मृतः. ७. C. and D. read चित्ते for किञ्चित्.

जाप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा ।
 न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ॥ १०३ ॥
 सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
 जम्बुका नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १०४ ॥
 सा देवी द्रुपदा नाम मन्त्रे वाजसनेयके ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०५ ॥
 सोऽपनीय समस्तानि महैर्नांसि द्विजोत्तमः ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्रत्वा न निर्वर्तते ॥ १०६ ॥
 विना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्वन्भवेद्यदि ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥ १०७ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रोयं स्मर्तव्यः सर्वकर्मसु ।
 आवर्त्यः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः ॥ १०८ ॥
 अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तः समाहितः ।
 गायत्रीं च तथा देवीमभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥
 वैदिकं तु जपं कुर्यात् पौराणं पाश्चरात्रिकम् ।
 यो वेदस्तानि चैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः ॥ ११० ॥

१. D. omits the following portion :-

. . . . . पूजने तु चतुष्पदा ।
 न्यासे जप्ये तथा ध्याने अग्निकार्ये तथार्चने ।
 सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया . . . . . ।

C. also omits the same, but it appears in the marginal correction and reads सा ज्ञाने for पूजने. २. D. reads यज्ञवेद° for यजुर्वेदे. ३. C. and D. read वेदे for मन्त्रे. ४. A. reads मलिनानि, B. E. and G. read महीनां स and C. and D. महतां स all for महैर्नांसि. ५. C. and D. read for this verse the following line:—

प्रमादेन कथञ्चिद्वा जपं कुर्वन् भवेद्यदि ।

A. reads प्रमादेन कथञ्चिद्वा for विना श्रद्धां प्रमादाद्वा; while B. E. and G. substitute आर्द्धं for श्रद्धां and कुर्युरिमं यदि for कुर्वन्भवेद्यदि. ६. D. reads समावृतः for समाहितः. ७. C. and D. read:—

. . . . . वैदिकं तु जपं हि यत् ।

पौराणं पाश्चरात्रं च ह्यभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥

Here D. differs from C. in having तु for हि and योऽभ्यसेत् for ह्यभ्यस्यन्. ८. B. C. E. F. and G. read वेत्ति for वेदस्.

जपेन येनेह कृतेन पुंसो ददाति मार्गं सवितापि कर्तुः ।

अयं हि सर्वैष्टिकृतां वारिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम् ॥ १११ ॥

यदुक्तं सर्वशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि ।

उपनिषन्मतं तद्वो विप्रा ह्येतत् प्रकीर्तितम् ॥ ११२ ॥

न्यासं तनुत्रं न बबन्ध देहे जग्राह नोङ्कारमसि च तोक्ष्णम् ।

विप्रो वशे यस्त्रिपदां न चक्रे लोके स रुष्टः किमु कस्य कुर्यात् ॥ ११३ ॥

उद्देशेन मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावनः ।

देवार्चनविधानं तु सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ ११४ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे जपनिर्णयः ।

देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा ।

वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥ ११५ ॥

अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।

वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदस्वीकरणेन तु ॥ ११६ ॥

ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शंकरं स्वकैः ।

अन्यानपि तथा देवानर्चयेत् स्वीयमन्त्रकैः ॥ ११७ ॥

१. C. and D. read सर्वैष्ट° for सर्वैष्टि°; while D. निर्विकल्पः for निर्विकल्पम्. २. A. and D. read धर्म° for सर्व° ३. A. reads °समं for °मतं and हितं for ह्येतत्; while C. and D. are mistaken here. ४. B. E. F. and G. read सु° for च; while C. and D. are mistaken throughout in this verse. ५. D. and F. omit this whole verse; while A. B. C. E. read तस्योद्देशो for उद्देशेन. ६. Some manuscripts read °विधिः for °निर्णयः. ७. Before this line C. has the following two verses in the margin :—

समित्-पुण्य-कुशादीनि श्रोत्रियात् स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः स्वयं क्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

तुलसी-बिल्वपत्राणि सुवर्णकुसुमानि च ।

प्रक्षाल्य सर्वदेवानां पुनः पूजां समाचरेत् ॥;

while B. E. F. and G. read °नमहं वक्ष्ये for °नं प्रवक्ष्यामि and substitute मुनिभिः for ऋषिभिः. ८. B. C. E. and G. substitute यैः for ये and अपि for इति; while F. omits the following :—

वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥

अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।

९. B. E. F. and G. read किं वेदादधिकं परम्. १०. B. E. and G. read निज°, and F. द्विज for स्वीय°.

मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ।
 गायत्र्यौकारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ ११८ ॥
 न्यस्त्वा तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ।
 ब्रह्मभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥ ११९ ॥
 विष्णुरादिरयं देवः सर्वामरगणार्चितः ।
 नामग्रहणमात्रेण पापपाशं छिनत्ति यः ॥ १२० ॥
 तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
 यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं सायुज्यमाप्नुयुः ॥ १२१ ॥
 षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ।
 अप्सवग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥ १२२ ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्त्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ १२३ ॥
 आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
 सर्वगत्वेन विष्णोस्तु स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥ १२४ ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन आपः पुण्याणि चैव हि ।
 अर्चितं स्यादिदं तेन नित्यं भुवनसप्तकम् ॥ १२५ ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभस्य च दैवतम् ।
 पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १२६ ॥
 तस्य सूक्तस्य सर्वस्य ऋचां न्यासं यथाक्रमम् ।
 देवे चैवात्मनि तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १२७ ॥

१. A. reads °न्यस्ताङ्गः for °न्यस्ताङ्गः. २. A. reads न्यस्य, B. E. F. and G. read विन्यस्य for न्यस्त्वा; while A. °स्थाने for °स्थान°. ३. Except A, others read ब्रह्मी° for ब्रह्म°. ४. D. F. and G. read उपाचरेत् for उपक्रमेत्. ५. C. and E. read °राशिं, D. °योगं, G. °शङ्कां for °पाशं. ६. A. and D. read यज्ज्ञात्वा, B. तज्ज्ञात्वा, E. संज्ञानात्, F. यं ज्ञात्वा and G. स संज्ञा all for यत् कृत्वा; while some substitute विष्णोः for परं. ७. B. E. F. and G. read °स्वमेषु for °स्वेतेषु; while, except A., all others read कृतम् for स्मृतम्. ८. D. substitutes येषां for देवो. ९. B. reads पुण्यानि for पुण्याणि. १०. Except C. and D. all read विश्वं for नित्यं. ११. A. B. E. F. and G. read त्रिष्टुभं तस्य and C. and D. त्रिविधं तस्य for त्रैष्टुभस्य च. १२. C. substitutes हि for यो. १३. D. reads अस्य for तस्य. १४. B. and D. read ऋचा for ऋचां and B. E. and G. read °विधिम् for °क्रमम्. १५. A. reads °वात्मनि for चैवात्म°.

हस्तन्यासं पुरा कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम् ।
 शिखाबन्धं च दिग्बन्धं सैश्विन्य विष्णुमात्मनि ॥ १२८ ॥
 प्रथमां विन्यसेद्दामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १२९ ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं च दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकक्ष्यां च दक्षिणायां तथाष्टमीम् ॥ १३० ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ।
 एकादशीं वामपादे द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १३१ ॥
 कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ।
 अक्ष्णोः पञ्चदशीं न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ १३२ ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
 आसनं चिन्तयेन्मेरुमष्टपत्रं सर्गाणिकम् ॥ १३३ ॥
 व्याहृतीनामथ न्यासं कुर्याच्च विधिवद् द्विजः ।
 भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ १३४ ॥
 स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
 जनोलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ १३५ ॥
 भुवर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
 हिरण्यमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ १३६ ॥
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
 आवाहनमथ प्राहुर्विष्णोरमिततेजसः ॥ १३७ ॥
 यथार्चा क्रियते तस्य स्वदेहे चिन्तयेत्तथा ।
 आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥ १३८ ॥

१. B. E. and G. read तथा for पुरा. २. D. reads 'न्धशोऽर्चयेत् for 'न्धं सञ्चिन्त्य. ३. B. E. F. and G. read दक्षिणतो for दक्षिणे. ४. D. reads आसने for आसनं. ५. Except A. all others substitute 'दलं for 'पत्रं. ६. B. E. F. and G. omit च and add तं before कुर्यात्. C. reads the same, but adds तं after कुर्यात्; while D. substitutes तत् for the same. ७. D. reads न्यस्त्वा for न्यस्य. ८. B. and G. read नित्ये for कोशे. ९. A. reads शुभं for शुभ्रं. १०. D. reads सत् for यत्. ११. Except B. all read प्राह for प्राहृ. १२. C. and D. read यदर्चाकृतये, E. यथा वा क्रियते both for यथार्चा क्रियते and A. B. E. F. and G. substitute तत्र for तस्य; while D. substitutes यथा for तथा. १३. B. E. F. and G. substitute ऽत्र, C. and D. च for तु.

यथा देवे तथा देहे न्यासं कुर्याद्विधानतः ।
 द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥ १३९ ॥
 चतुर्थ्यर्घ्यः प्रदातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ।
 षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा ॥ १४० ॥
 यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।
 पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ १४१ ॥
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या नैवेद्यकम् ।
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥ १४२ ॥
 षोडश्याद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं हरेः ।
 षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति एवमेव हि योऽर्चयेत् ॥ १४३ ॥
 आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुं मनोमयम् ।
 स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४४ ॥
 ध्येयो दिनेशपरिमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्ख-चक्रः ॥ १४५ ॥

१. B. reads देहे तथा देवे for देवे तथा देहे and A. C. and D. substitute कृत्वा for कुर्यात्; while G. reads this line:—

यथा देहं तथा न्यासं कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

and E.—

यथा देहं तथा न्यासं सर्वं कुर्याद्विधानतः ।

२. C. and D. read वस्त्रधौतकम् for वसनं तथा. ३. B. C. and G. read निवेद्यकं, E. निवेधकं, D. निवेदनम् and F. निवेष्टकम् all for नैवेद्यकम्. ४. B. E. and G. read °कार्याणि for °कर्माणि. ५. Before this line C. has the following three lines in the margin, viz.:—

पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।

तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥

ततः षोडशभिर्मन्त्रैर्जुहुयारन्नआहुतीः ।

६. A. C. D. read °मुपैति यः for °मनोमयम्, but C. gives in the margin °मनोमयम्. ७. Some read ध्येयः सदा सविद् ° for ध्येयो दिनेशपरि°. ८. D. reads हरिर्मुनिजनैः for हिरण्यवपुः.

सूक्तेन विष्णुविधिना समुदीरितेन
योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम् ।
भक्त्याऽर्चयेत् पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशेषद्वरिवरेण कृतार्थदेहः ॥ १४६ ॥
पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वापि पूजयेत् ।
जलमध्यगतो वापि पूजयेज्जलमध्यतः ॥ १४७ ॥
द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्रक्रमेण तु ।
अभावे धौतवस्त्रस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः ॥ १४८ ॥
जलेऽपि हि जलेनैव मन्त्रैरेवार्चयेद्भरिम् ।
विष्णुर्विष्णुरित्यजस्रं चिन्तयेद्भरिमेव तु ॥ १४९ ॥
तिष्ठन् ब्रजंस्तथाऽऽसीनः शयानोऽपि हरिं सदा ।
संस्मरन्नाऽशुभं पश्येदिहामुत्र च वै द्विजः ॥ १५० ॥
रुद्रं रुद्रविधानेन ब्रह्माणं च विधानतः ।
सूर्यं संहितमन्त्रैश्च तदीरितविधानतः ॥ १५१ ॥
दुर्गां कात्यायनीं चैव तथा वाग्देवतामपि ।
स्कन्दं विनायकं चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान् ॥ १५२ ॥
विधिवदर्चयेत् सर्वान्यो विप्रो भक्तितत्परः ।
विष्णुना सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५३ ॥
ग्रहांश्च पूजयेद्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः ।
आरोग्य-पुष्टिसंयुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १५४ ॥
गृहा गावो नृपा विप्राः सद्भिः पूज्याः सदा नरैः ।
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यपमानिताः ॥ १५५ ॥
यो हितः सर्वसत्त्वेषु नृप-गो-ब्राह्मणेषु च ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

१. D. substitutes योगेन for योऽनेन. २. A. substitutes ऽय for ऽपि.
३. B. E. F. and G. substitute °तत्त्व° for °रात्र° and D. reads द्वादशारार्च-
नवव्यूहपञ्चतत्त्व° for द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्र°. ४. Except C. all are mis-
taken here. ५. B. omits this line; while E. F. and G. read किञ्चिदि-
हामुत्र भवेच्छृणाम् for पश्येदिहामुत्र च वै द्विजः and संस्मरेत् for संस्मरन्. ६. D.
reads विधानेन for विधिवत् and B. C. E. F. and G. पूजयेत् for अर्चयेत्.
७. Except A., all others read सु° for स. ८. B. E. and G. read पञ्चात्
for विद्वान्. ९. A. C. and D. substitute द्विजैः for नरैः. १०. C. reads
°र्हन्ति चाव° and D. °र्हन्ति चाप° for °निर्दहन्त्यप°.

उक्तो गृहस्थस्य सुरार्चनस्य धन्यो विधिर्विष्णुपदोपलब्धैः ।
कार्यो द्विजातेः प्रतिवासरं यो वेदोक्तमन्त्रैः स मया हिताय ॥ १५७ ॥

देवपूजाविधिः प्रोक्त एष उद्देशतो यथा ।

वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विप्रो मयाधुना ॥ ५१८ ॥

इति देवपूजाविधिः ।

वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्यं द्विजातिभिः ।

स्वगृह्योक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदैविकम् ॥ १५९ ॥

हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथालाभं शृतं हविः ।

जुहुयाद्विधिवद्भक्त्या यथा स्याच्चित्तनिवृत्तिः ॥ १६० ॥

यद्वा तद्वापि होतव्यमग्नौ किञ्चिद् द्विजातिभिः ।

फलं वा यदि वा मूलं घासं वा यदि वा पयः ॥ १६१ ॥

अहुत्वा च द्विजोऽश्रीयाद्यत्किञ्चित् स्वयमभुते ।

अश्रीयाच्चेदहुत्वापि नरकं स समाविशेत् ॥ १६२ ॥

जुहुयाद्व्यञ्जन-क्षारवर्ज्यमन्नं हुताशने ।

अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वा पुरुषर्षभः ॥ १६३ ॥

यैत्त्वग्नौ हूयते नैव यस्य चाऽग्रं न दीयते ।

अमोक्ष्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६४ ॥

लौकिके वैदिके चैव वैश्वदेवो हि नित्यशः ।

लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १६५ ॥

अभावादग्निहोत्रस्य आवसथ्यस्य वा तथा ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ १६६ ॥

१. B. C. and G. read 'लब्धौ' for 'लब्धै' and D. 'जनस्य' for 'परोप'.

२. D. reads 'समये हि°' for 'स मया हि°'; while E. and G. substitute 'याम्' for 'य' at the end of this verse. ३. B. E. and G. read 'पुण्यो विधिर्म्' and F. 'पुरुषो विधिर्म्' for 'विधिर्विप्रो म°'. ४. B. E. F. G. read 'एतद् तथा' for 'वा यदि वा'; while C. substitutes 'मासं' for 'घासं'. ५. B. E. F. G. read 'प्रतिपद्यते' for 'स समाविशेत्'. C. also reads the same in the margin. ६. B. G. and F. read 'क्षीर°' for 'क्षार°', but it is useless here. ७. C. and D. read 'यद्वा' and 'यद्वा°' for 'यत्तु'; while C. 'मासं', D. 'मासः' B. E. and G. 'वाक्' all for 'चाऽग्रं'. ८. B. E. F. and G. read 'वापि' and D. 'नैव' for 'चैव'. ९. A. B. C. F. and G. 'तथा चावसथ्यस्य च' for 'आवसथ्यस्य वा तथा', but it seems incorrect.

अग्निःसोमस्समस्तौ तौ विश्वेदेवास्तथैव च ।
 धन्वन्तरिः कुहूस्तद्वदनुमतिः प्रजापतिः ॥ १६७ ॥
 द्यावाभूभ्योः स्विष्टकृते हुत्वैतेभ्यः पुनस्ततः ।
 कुर्याद्बलिहृतिं पश्चात् सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
 सुत्राग्ने तस्य पुंभ्यश्च यमाय च सहानुगैः ।
 वैरुणाय सहैतैश्च सोमाय च सहानुगैः ॥ १६९ ॥
 मरुद्भिश्च क्षिपेद्भारि अश्विभ्यां च तथा हरेत् ।
 वनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलोलूखले हरेत् ॥ १७० ॥
 श्रियै च भद्रकाल्यै च उच्छीर्षे पादयोः क्रमात् ।
 ब्रह्मणे सानुगायेति मध्ये चैव बलिं हरेत् ॥ १७१ ॥
 वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ॥ १७२ ॥
 द्युचरेभ्यश्च भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ।
 वास्तोः पृष्ठे च कुर्वीत बलिं सर्वानुत्पत्ये ॥ १७३ ॥
 पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ।
 पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापरोणिणाम् ॥ १७४ ॥
 कृमि-कोट-पतङ्गानां सर्वेभ्योऽपि बलिं हरेत् ।
 एवं सर्वाणि भूतानि यो विप्रो नित्यमर्चयेत् ॥ १७५ ॥
 तत् स्थानं परमाप्नोति यज्ज्योतिः परवेधसः ।
 गृह्ये ऽग्नौ वैश्वदेवं तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः ॥ १७६ ॥
 अनग्निकस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं कथं त्विति ? ।
 महाव्याहृतिभिस्तिष्ठः समस्ताभिस्तथाऽपरा ॥ १७७ ॥
 इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा देवकृते ऽपि च ।
 त्रियम्बकं यजामह इत्यादि चाहुतिद्वयम् ॥ १७८ ॥

१. A. B. E. and G. read पुनस्त्वतः, C. and D. पुनः पुनः both for पुनस्ततः. २. D. omits this line. ३. C. and D. read अप्सरभ्यः and हरेत् for अश्विभ्यां च and हरेत् respectively. ४. D. meaninglessly reads उच्छीर्षे for उच्छीर्षे. ५. A. reads आकाशतो हरेत्, D. आकाशमुत्क्षिपेत् both for आकाश उत्क्षिपेत्. ६. B. E. G. read बलिः and C. बलीन् for बलिं. ७. C. reads इह for इति. ८. A. B. and F. read उपरे, C. and G. उपराः for उपरा; while G. सूर्या चैव for समस्ताभिस्.

वैश्वदेवेन जुहुयाद्विशेषोऽन्यत्र वै पुनः ।
 अपमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुःपुष्टिविवृद्धये ॥ १७९ ॥
 जुहुयात् त्र्यम्बकं देवं बिल्वपत्रैस्तिलैस्तथा ।
 विनायकाय होतव्या घृतस्याहुतयस्तथा ॥ १८० ॥
 सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं पूजयेद्यत्नतस्तु तम् ॥
 गणानां त्वेति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमोदृतः ॥ १८१ ॥
 चतस्रो जुहुयात्तस्मै गणेशाय तथाऽऽहुतीः ।
 तद्विष्णोरिति जुहुयाद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ १८२ ॥
 प्रणवेन च गायत्र्यां केचिज्जुहति तद् द्विजाः ।
 एतौ वै सर्वदैवत्यौ एतत्परं न किञ्चन ॥ १८३ ॥
 एताभ्यां तु हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं भवेत् ।
 जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं गव्येन पयसाऽथ वा ॥ १८४ ॥
 क्रोतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः ।
 सम्प्रोक्ष्य पार्थसा वाऽन्नं नाभ्यक्तं चाऽनुयादपि ॥ १८५ ॥
 अस्नेहो यव-गोधूमाः शालयो हवनीयकाः ।
 हविस्तु हविरभ्यक्तमहविस्तु हविर्यतः ॥ १८६ ॥
 अभ्यक्तमेव होतव्यमतो रूक्षं विवर्जयेत् ।
 दारिद्र्यं^{१३} श्वित्रितामेके रूक्षान्नहवने विदुः ॥ १८७ ॥
 जठराग्नेः^{१४} क्षयं चैके रूक्षमन्नं न हूयते ।
 ओंकारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥ १८८ ॥

१. A. reads °देवं च, B. D. E. F. and G. च. २. B. D. E. and G. read अल्प° for अप°. ३. A. reads तथाष्टौ तस्य चाहुतीः, D. तथा घृतस्य चाहुतिः for घृतस्याहुतयस्तथा. ४. B. reads च तत्तस्तु, C. यत्र तस्तु, D. सन्ततस्तु and E. यत्ततस्तु° all for यत्नतस्तु°. ५. A. D. and E. read पादतः for °मादृतः. ६. B. E. F. and G. read विधेः for विधि°. ७. A. B. E. read गायत्र्याः for गायत्र्या; while C. A. D. and F. read स द्विजाः for तद्विजाः. ८. B. E. F. and G. read तत्परं तु for एतत्परं न. ९. B. reads हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं for हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं. १०. B. E. and G. read सर्वपाभक्तं and D. सर्पिषा युक्तं for सर्पिषाभ्यक्तं, but the former reading is an incorrect one. ११. Except A. all others read पयसा for पार्थसा; while B. E. and G. read न for च. १२. B. E. F. and G. read निःस्नेहाः and D. चापि गोधूमाः for अस्नेहाः and यवगोधूमाः. १३. All others except A. read श्वित्रिताम् for श्वित्रिताम्. १४. B. E. F. and G. read जठराग्नौ for जठराग्ने. १५. A. रूक्षासनं न हूयते, C. रूक्षान्नं सम्प्रदीयते for रूक्षमन्नं न हूयते.

जुहुयादग्निः को विप्रो गृहमेधी हि नित्यशः ।
 बलिं चोपान्तभूतेभ्यः सर्वेभ्यो ऽप्यविशेषतः ॥ १८९ ॥
 हुत्वाऽथ कृष्णवर्त्मानं कृताञ्जलिः प्रसादयेत् ।
 त्वमग्ने द्युभिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् द्विजः ॥ १९० ॥
 आब्रह्मज्ञाति मन्त्रं तु जपेद्वै सार्वकामिकम् ।
 आह्वाव्यग्र इति ह्येनं मन्त्रं च प्रयतो जपेत् ॥ १९१ ॥
 अन्यं ह्यौताशनं मन्त्रं जपित्वाथ क्षमापयेत् ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।
 सर्वशान्तिककृत्यर्थं तथाग्निर्देवतेति च ॥ १९२ ॥
 ज्ञानं धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा द्विजः ।
 शम्भुमग्निं रविं विष्णुमर्चयेद्भक्तितः क्रमात् ॥ १९३ ॥
 अजानन् यो द्विजो नित्यमहुत्वाऽत्ति शृतं हविः ।
 पितृ-देव-मनुष्याणामृणयुक्तः स यात्यधः ॥ १९४ ॥
 शाकं चाऽपि तृणं वापि हुत्वाग्नावश्नुते द्विजः ।
 सर्वकामसमायुक्तः सोऽत्रैव सुखमश्नुते ॥ १९५ ॥
 स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच्च ।
 तथातिरिक्तं मम तत्क्षमस्व तदस्तु चाग्ने परिपूर्णमेतत् ॥ १९६ ॥
 सर्वपापापनोदाय सर्वकामाय वै द्विजाः ।
 द्विजन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ १९७ ॥

१. A. substitutes तु for हि and B. and G. read गृहमेधो for गृहमेधी.
 २. B. C. and E. read विशेषतः for अविशेषतः. ३. B. E. and F. read
 तु for ऽथ. ४. A. reads मन्त्रे for मन्त्रं. ५. A. reads यतः for जपेत्.
 ६. D. does not insert the following line:—

अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।

C. also omits the same, but gives in the margin. ७. A. and F. read
 मन्त्राणि for सूक्तानि. ८. F. inserts this line before the two preceding
 lines. ९. C. reads इष्टां for इच्छन्. १०. C. and D. read प्रयात्यधः for
 स यात्यधः. ११. D. substitutes च for वा. १२. B. E. F. and G. read
 ऽपि for एव. १३. D. reads कृपया for क्रियया. १४. B. E. and G. read
 चास्ते and C. and D. चाग्नेः for चाग्ने. १५. B. E. F. and G. read
 सर्वकामफलाय च for सर्वकामाय वै द्विजाः; while C. and D. read 'प्रणो-
 दाय for 'पनोदाय.

इति वैश्वदेवविधिः ।

आतिथ्यं सम्प्रवक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् ।

चातुर्वर्ण्योऽतिथिः प्रोक्तः काले प्राप्तोऽध्वगोऽश्रुतः ॥ १९८ ॥

अदृष्टोऽपृष्टगोत्रादिरज्ञाताचार-विद्यकः ।

सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः सोऽतिथिरुच्यते ॥ १९९ ॥

क्षुत्तृष्णा-ऽध्वश्चमश्रान्तः प्राणत्राणाशयाचकः ।

गृहीतपात्रमात्रः सन् गृहद्वारमुपागतः ॥ २०० ॥

विष्णुरूपोऽतिथिः सोऽयमुत्तरार्थमुपागतः ।

इति मत्वा महाभक्त्या वृणुयाद्भोजनाय तम् ॥ २०१ ॥

एवं स्वर्ग्यः समायातः सर्वदेवमयोऽतिथिः ।

निर्दह्य सर्वपापानि ममायं सम्प्रयास्यति ॥ २०२ ॥

ब्राह्मणैः सह भोक्तव्यो भक्त्या प्रक्षाल्य पाद्वयम् ।

आसनार्घ्यादिकं दत्वा कृत्वा स्रक्-चन्दनादिकम् ॥ २०३ ॥

योगिनो विविधै रूपैर्भ्रमन्ति धरणीतले ।

नराणामुपकाराय ते चाज्ञातस्वरूपिणः ॥ २०४ ॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं द्विजः ।

श्राद्धक्रियाफलं हन्ति तत्रैवापूजितोऽतिथिः ॥ २०५ ॥

तस्मादपूर्वमेवात्र पूजयेदागताऽतिथिम् ।

कदाचित् कश्चिदागच्छेत्तारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ २०६ ॥

यतिर्ब्रह्ममिहोत्री च तथा च मखकृद् द्विजः ।

सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥ २०७ ॥

१. B. E. F. and G. read अयातिथ्यं for आतिथ्यं सं०. २. D. reads बहुश्रुते; for अध्वगोऽश्रुतः. ३. B. E. and G. read श्रुतपूर्वादि, F. अपृष्टगोत्रादि for अपृष्टगोत्रादि. ४. B. E. and G. read परि for अभम; while B. substitutes च for अध्व. ५. B. E. F. and G. read गृहीतयात्रा-मात्रः सन् and C. and D. गृहिणो वैश्वदेवान्ते. ६. B. reads म्प्रद्वारार्थ, C. D. E. F. and G. read म्प्रत्तारार्थ for मुत्तरार्थ; while C. and D. इहा for उपा. ७. A. reads च भक्त्या य, D. च भक्त्या च both for महाभक्त्या. ८ B. C. E. F. and G. read एवं पुण्येन म, D. एवं शुभने म for एषः स्वर्ग्यः स. ९. B. E. F. and G. read भोक्तव्योऽसौ for भोक्तव्यो. १०. B. C. D. and G. read चार्दिकं for र्घ्यादिकं. ११. C. and D. read वेपै for रूपै. १२. B. E. F. and G. read कापि कदाचिदागच्छेत् for कदाचित् कश्चिदागच्छेत्. १३. B. reads ब्रह्मामिहोत्री and D. बाह्यामिहोत्री for ब्रह्ममिहोत्री.

अतिथेऽमरदेहस्त्वं मत्तारार्थमिहागतः ।

संसारपङ्कमग्नं मामुद्धरस्वाऽघनाशन ॥ २०८ ॥

नैकाश्रमे वसन् विप्रो मुनीन्द्रैरुच्यतेऽतिथिः ।

अन्यत्र दृष्टपूर्वो यो नैसावतिथिरुच्यते ॥ २०९ ॥

क्षत्रियो यदि वा गच्छेदतिथित्वेन वैश्वमनि ।

भुक्तेषु सत्सु विप्रेषु कामतस्तु तमाशयेत् ॥ २१० ॥

वैश्यो वा यदि वा शूद्रो विप्रगेहं समाव्रजेत् ॥

तौ भृत्यैः सह भोक्तव्यावितिपाराशरोऽब्रवीत् ॥ २११ ॥

क्लीबो वा यदि वा काणः कुष्ठी वा व्याधितोऽपि वा ।

आगतो वैश्वदेवान्ते द्रष्टव्यः सर्वदेवदत्तं ॥ २१२ ॥

क्षत्रियेणापि वैश्येन तथैव वृषलेन च ।

आतिथ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ २१३ ॥

योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या अन्याभ्यागतमेव च ।

बाल-वृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २१४ ॥

देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्युर्येन तृप्तेन च भूरि दिष्टम् ।

तस्यान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्यातिथेः केन समत्वमस्ति ॥ २१५ ॥

इति आतिथ्यविधिः ।

वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामि यत्कृत्यं ब्राह्मणादिभिः ।

निबोधं ध्वं द्विजास्तद्वै संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ २१६ ॥

यजनं याजनं विप्रे तथा दान-प्रतिग्रहौ ।

अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥ २१७ ॥

प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।

यजना-ऽध्ययने राक्षि विषयासक्तिवर्जनम् ॥ २१८ ॥

१. D. reads नैकग्रामे for नैकाश्रमे. २. D. reads ऽपि for यो. ३. B. ऽपि यथा for यदि वा. E. and G. also read the same ; while F. reads ऽपि यथा for the same. ४. D. reads अतिथिस्तस्य for अतिथित्वेन. ५. B. C. E. F. and G. read ते and भोक्तव्या इति for तौ and भोक्तव्याविति respectively. ६. B. C. F. and G. read ऽवदत् for ऽब्रवीत्. ७. C. reads 'देवतः and D. 'देवताः both for 'देववत्. ८. B. E. F. and G. read पूर्वमभ्यागतं तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा° for अन्या°. ९. B. and D. read तस्मा° for तस्या°. F. also reads the same. १०. D. reads निबोध्द्वयं for निबोधध्वं.

यजना-ऽध्ययने दानं पाशुपाल्यं तथा विशिं ।
 वाणिज्यं च कुसोदं च कर्मषट्कं प्रकीर्तितम् ॥ २१९ ॥
 शुश्रूषा ब्राह्मणादीनां तदाज्ञापालनं तथा ।
 एष धर्मः स्मृतः शूद्रे वाणिज्येन च जीवनम् ॥ २२० ॥
 सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम् ।
 भिन्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्याद्विप्रस्तथा च तत् ॥ २२१ ॥
 कुर्वन्नुक्तानि कर्माणि वृत्त्या वा क्षत्रियस्य च ।
 वृत्त्यभावे द्विजो जीवेद्विन्नवृत्तिं विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥
 प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभृत्त्वं प्रचण्डता ।
 निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः स्मृतो नृपे ॥ २२३ ॥
 पुष्पं पुष्पं विचिनुयान् मूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकार इवाऽऽरामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः ॥ २२४ ॥
 लोहकर्मस्थानां च गवां च प्रतिपालनम् ।
 गोरक्षा कृषि-वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥ २२५ ॥
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अन्यथा कुरुते यत्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ २२६ ॥
 लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
 न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ २२७ ॥
 विक्रयं मद्य-मांसानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 अगम्यागामिता चौर्यं शूद्रे स्युः पातहेतवः ॥ २२८ ॥
 कपिलाक्षोरपानेन ब्राह्मणोगमनेन च ।
 वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरको ध्रुवम् ॥ २२९ ॥
 इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१. D. reads कृषिः for विशि. २. G. reads जीवेत् for विवर्जयेत्. ३. B. C. D. E. and G. read °वृत्ति and F. °वृत्त for °भृत्त्वं. ४. D. reads प्रकीर्तितः for स्मृतो नृपे. ५. B. C. F. and G. read विचिन्वीत् for विचिनुयात्. ६. B. E. F. and G. read परि° for प्रति°. ७. B. E. F. and G. read यद-न्यत् कुरुते पुण्यं. C. also reads the same, but substitutes अथ for यत्. ८. A. C. and D. read पाप° for पात°. ९. A. C. and D. read नरक्रं for नरको. १०. C. does not insert धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः for it, it substitutes only वर्णधर्मविधिः; while D. omits संहितायां others read द्वितीयो for चतुर्थो.

बृहत्पराशरसाहिता.

पंचमोऽध्यायः ।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
वैर्णसाधारणं साक्षाच्चातुर्वर्ण्यक्रमेण तु ॥ १ ॥
युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पराशरवचोदितम् ।
षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनं च दुर्बलम् ।
क्षुद्युक्तं तृषितं श्रान्तमनद्वाहं न वाहयेत् ॥ ३ ॥
स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं साण्डं षण्ढविवाजितम् ।
अधृष्यं सबलप्राणमनद्वाहं तु वाहयेत् ॥ ४ ॥
वाहयेद् दिवसस्यार्धं ततः स्नानं समाचरेत् ।
कुगवैर्न कृषिं कुर्यात् सर्वथा धेनुसंग्रहम् ॥ ५ ॥
बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् ।
वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथा क्रमात् ॥ ६ ॥
न दूरे तास्तु नेतव्यांश्चारणाय कदाचन ।
दूरे गावश्चरन्त्यो हि न भवन्ति शुभावहाः ॥ ७ ॥
प्रातरेव हि दोग्धव्या दुह्यात् सायं न ता गृही ।
दोग्धुर्द्विःपयसो नैव वर्धन्ते ताः कदाचन ॥ ८ ॥

१. B. E. F. and G. substitute धर्मा° for कर्मा°. २. B. C. F. G. धर्म° and D. and E. धर्म° for वर्ण°. ३. B. C. and G. °मागमम् E. D. and F. °मागतम् for °मेण तु. ४. B. E. F. and G. read °मुखाच्छुतम्, C. °प्रचोदितम् for °वचोदितम्. ५. B. E. and C. read this line as follows :—

शान्तं च सबलं तृप्तं वाहयेद्दृषभं कृषी ॥.

F. also reads the same, but it differs in having दृषभं for तृप्तं and कृषी for कृषी. ६. C. and D. read पश्चात् for ततः. ७. B. E. F. and G. read वर्धनीया यथाक्रमम् and C. वर्धन्त्येते यथाक्रमम्; while D. reads यथाक्रमम् for यथा क्रमात्. ८. C. and D. read मोक्तव्या° for नेतव्या°. ९. A. reads दूरे गावो विचरन्त्यो, B. E. F. and G. गावो दूरेण चरन्त्यो for दूरे गावश्चरन्त्यो हि. C. omits this and the following two lines, but they appear in the margin; while D. reads शुभायनाः and others except A. शुभा यतः for शुभावहाः. १०. A. B. read ततो, E. and G. °तना and C. °तने and D. तथा all for न ता. ११. B. C. E. F. and G. substitute हि for द्विः; while D. reads विःपययेनैव for द्विः पयसो नैव.

अनादेर्यत्तृणान्यत्त्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः ।

तुष्टिदा देवतादीनां पूज्या गावः कथं न ताः ॥ ९ ॥

स्पृष्टाश्च गावः शमयन्ति पापं
संसेविताश्चोपनयन्ति वित्तम् ।

ता एव दत्तास्त्रिदिवं नयन्ति

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १० ॥

यस्याः शिरसि ब्रह्माऽऽस्ते स्कन्धदेशे शिवः स्थितः ।

पृष्ठे नारायणस्तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु च ॥ ११ ॥

या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः ।

सर्वदेवमया गावस्तुल्येत्तद्भक्तितो हरिः ॥ १२ ॥

हरन्ति स्पर्शनात् पापं पयसा पोषयन्ति याः ।

प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १३ ॥

यत्खुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।

प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १४ ॥

शकुन्मूत्रं हि यस्यास्तु पीतं दहति पातकम् ।

किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥

गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं गर्भसन्धिनी ।

प्रसूता च दशाहार्वाद्दोषि चेन्नरकं व्रजेत् ॥ १६ ॥

१. B. reads °दृणान्त्यक्त्वा, C. °दृणास्त्यक्त्वा, D. °दृणस्त्यक्त्वा, E. °दृणा त्यक्त्वा, F. °दृणान्यच्चा and G. °दृणास्त्यक्त्वा all for दृणान्यत्त्वा.
२. D. reads तुष्टिकृत् for तुष्टिदा. ३. C. and D. do not insert this whole verse, but it appears in the margin of C. ४. B. reads चित्तम् and G. चित्रम् both for वित्तम्. ५. C. and D. read स्मृतः for स्थितः. ६. A. C. and D. read विष्णुस्तथा for नारायणः. ७. B. reads दहन्ति and E. F. and G. read हरन्ति, D. हरति all for हरन्ति. ८. D. reads °छपा° for °खुरा° and B. E. F. and G. substitute तु for ये and C. and D. उद्यताः पांसुसंस्पृशः for उत्पद्यन्ते रजःकणाः; while A. omits this and the following one line, namely:—

यत्खुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।

प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥

९. D. reads प्रोणयेत् पुरुषस्येनो वन्द्या for प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या. १०. A. reads पीतं पुनाति पातकात् for पीतं दहति पातकम्; while E. reads सकृत् for शकृत्. ११. B. C. E. F. and G. read तथा for चैवं.

दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सर्का ।
 साधुभिर्न च दोग्धव्या धार्मिकैर्धनमीप्सुभिः ॥ १७ ॥
 कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहवस्तिलाः ।
 कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः ॥ १८ ॥
 एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना ।
 तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ १९ ॥
 यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्याः दुपूजिताः ।
 पालयन् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते ॥ २० ॥
 दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि ।
 बन्धनीयास्तथैताः स्युर्न प्राक्-पश्चिमतोमुखाः ॥ २१ ॥
 वाजि-गो-वृषशालायां तृतीक्ष्णं लोहदात्रकम् ।
 स्थाप्यं तु सर्वदा तत् स्यादवलुप्तविमोक्षकृत् ॥ २२ ॥
 गावो देयाः सदा रक्ष्याः पाल्याः पोष्याश्च सर्वदा ।
 ताडयन्ति च ये पापा ये चाक्रोशन्ति ता नराः ॥ २३ ॥
 नरकाग्नौ प्रपच्यन्ते गोनिःश्वासप्रपीडिताः ।
 संपलाशेन शुष्केण ता दण्डेन निर्वृतयेत् ॥ २४ ॥
 गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान् मा मा भैरिति वारयेत् ।
 संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तां च प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा बलुन्धरा ।
 तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाहिकम् ॥ २६ ॥

१. Except A. all others read °भूः for °का. २. A. and D. read वर्णिभिर् for धार्मिकैर्; while D. substitutes सुख° for धन°. ३. D. reads तथा for तस्या. ४. A. and D. read गो-वृषा-वाजि° and C. गो-वृष-वाजि° for वाजि-गो-वृष°. ५. B. and G. read °यन्त्रकम् for °दात्रकम्. ६. B. C. and G. read तस्या and D. तस्यां for तत् स्यात्; while B. and G. दुःखलब्ध-विमोक्षकृत्, C. अविलुप्तविमोक्षणात् and D. गवि लुप्तविमोक्षणात् all for अवलुप्तविमोक्षकृत्. ७. D. reads °कर्ष° for °क्रोश°. ८. B. and G. substitute च for प्र°. B. and G. read गोभिः श्वासप्र°, C. गोभिः श्वासेन for गोनिःश्वासप्र°; while D. reads this whole line as follows:—

नरके पच्यते ऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः ।

९. C. reads स पशुश्चर्मदण्डेन मृदुनैनां, D. स पशुचर्मदण्डेन मृदु तासां for स-पलाशेन शुष्केण ता दण्डेन; while B. ताडणेन for ता दण्डेन. १०. A. reads संस्पृश्य गां, B. E. F. and G. यां संस्पृश्य for संस्पृशन् गां.

सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 गवां कण्डूयनं स्नानं गवां दानसमं भवेत् ॥ २७ ॥
 तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपौति यः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ॥ २८ ॥
 गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 पातकानि कुतस्तेषां येषां गृहमलंकृतम् ॥ २९ ॥
 सततं बालवत्साभिर्गोभिः श्रीभिरिव स्वयम् ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥ ३० ॥
 तिष्ठन्त्येकत्र मन्वास्तु हविरेकत्र तिष्ठति ।
 गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
 गोभिर्वेदाः समुद्रोर्णाः षडङ्गाः सपद-क्रमाः ।
 सौरभेयास्तु यस्याग्ने पृष्ठतो यस्य ताः स्थिताः ॥ ३२ ॥
 वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये ।
 ते पुण्यपुरुषाः क्षोण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते ॥ ३३ ॥
 ये गोभक्तिकरा नित्यं भवन्ते ये च गोप्रदाः ।
 शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केशवः ।
 शृङ्गाग्रे शंकरं विद्याक्षयो देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥
 शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।

१. A. and B. read धूमं, E. धूमं and F. धूम° for स्नानं; while A. B. E. F. and G. read गोप्रदानसमं for गवां दानसमं and D. omits this whole verse. २. This and the preceding one line is omitted in C., but they appear in the marginal correction. ३. D. reads समुद्राश्च for आसमुद्रं. ४. B. F. and G. read °स्यापि for °स्नाने. ५. B. E. F. and G. read गोभिस्तु बालवत्साभिः सदा. C. also reads the same, but differs in सततं for गोभिस्तु; while D. substitutes स्त्रीभिः for श्रीभिः. ६. B. E. F. and G. read ब्राह्मणानां गवां चैव. ७. B. E. and G. read यत्र मन्वाश्च यत्र सन्ति हवींषि च for एकत्र मन्वास्तु हविरेकत्र तिष्ठति; while D. substitutes हरि° for हवि°. ८. B. E. and G. read वेदाः प्रवर्तिताः for देवाः प्रतिष्ठिताः; while C. वसन्ति ते and F. प्रवर्तिताः for प्रतिष्ठिताः. ९. A. reads सौरभेयस्य, B. सौरभ्यो यस्य and E. F. G. स्युरेता यस्य for सौरभेयास्तु; while D. तस्याग्ने for यस्याग्ने. १०. C. and D. do not insert this line; while B. E. F. and G. वर्षान्ते for भवान्ते. ११. F. omits the following :—

शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।
 सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥

सर्वे देवाःस्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥ ३५ ॥
ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः ।
कम्बलाऽश्वतरौ नागौ तत्कर्णाभ्यां व्यवस्थितौ ॥ ३६ ॥
स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशि-भास्करो ।
दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ ३७ ॥
सरस्वतो च हुंकारे यम-यक्षौ च गण्डयोः ।
ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्नात्वे जाह्नवीजलम् ॥ ३८ ॥
कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा ।
अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमहताः स्थिताः ॥ ३९ ॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा ।
मुखे चाहवनीयस्तु सभ्याऽऽवसथ्यौ च कुक्षिषु ॥ ४० ॥
एवं यो वर्तते गोषु ताडन-क्रोधवर्जितः ।
महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१ ॥
कुलं तस्या न शङ्केत पूतिगन्धं न वर्जयेत् ।
यावत् पिबति तद्गुग्धं तावत् पुण्यं प्रवर्धते ॥ ४२ ॥
यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणां वत्ससंयुताम् ।
शिवस्यायतने दत्त्वा दत्तं तेन तु विश्वकम् ॥ ४३ ॥

इति गोमहिमा ।

उक्षाणो वेधसा सृष्टाः सस्यस्योत्पादनाय च ।
तैरुत्पादितसस्येन सर्वमेतर्द्धिधार्यते ॥ ४४ ॥
यश्चैतान् पालयेद्यत्नाद्द्वयैवेत्यन्नतः ।
जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि च ॥ ४५ ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनोषिभिः ।

१. A. reads यमौ कुक्षौ for यम-यक्षौ. २. B. E. F. and G. read कुक्षौ सभ्यावसथ्यकौ, and D. चावसथ्यौ च कुक्षिषु. ३. A. reads कुलं तस्य for कुलं तस्या; while B. C. D. E. G. read लङ्केत for शङ्केत. ४. Except A. all others read 'गुग्धं' for 'गन्धं'. ५. B. E. F. and G. read thus:—

पयस्विनीं सवत्सां यः सुशीलां तरुणीं तथा ।

गां शिवस्यालये दद्यात्तेन दत्तं जगन्नयम् ॥

६. A. and D. do not insert this line. ७. D. reads thus:—

उक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य स्युत्पादनाय च ।

८. D. reads हि for वि°. ९. B. E. F. and G. read पालितानि न संशयः for साक्षात् स्युः पालितानि च. १०. B. and G. read पूर्वं for पूर्व; while C. 'पुण्यं मुक्तं', E. and F. 'पुण्यं प्रोक्तं' for 'पुण्यमुक्तं'.

उक्ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ।
जगदेतद्धृतं सर्वमनडुद्भिश्चराचरम् ॥ ४७ ॥
वृषं एव ततो रक्ष्यः पालनीयश्च सर्वदा ।
धर्मोऽयं भूतले साक्षाद् ब्रह्मणा ह्यवतारितः ॥ ४८ ॥
त्रैलोक्यधारणायालमन्नानां च प्रसूतये ।
अनादेयानि घासानि विघसन्ति स्वकामतः ॥ ४९ ॥
अमित्रा भूतलं दूरमुक्षाणं को न पूजयेत् ।
उत्पादयन्ति सस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥ ५० ॥
न्येन दूराच्च वहन्ति भारं नान्यन्ति किं ॥ ५१ ॥

पुण्यास्तु गावो बहुधातले या बिभ्रत्यमुं गोवृषगर्भभारम् ।
भारः पृथिव्यां दशताडिताया एकस्य चोक्ष्णो ह्यपि साधुवाचः ॥ ५२ ॥
एकेन दत्तेन वृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेयः ।
माहेयपीयं धरणीसमाना तस्माद्दृष्टात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ ५३ ॥
उत्पाद्य सस्यानि तृणं चरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति ।
न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहो वृषैर्जीवति जीवलोकः ॥ ५४ ॥

१. B. E. F. and G. read पुंसां for तेषां and उक्ष्णां च for उक्ष्णोऽपि. २. E. F. and G. read वृषा एव ततो रक्ष्यः पालनीयाः प्रयत्नतः. B. also reads the same, but it differs in स्वतो for ततो. ३. E. F. and G. अनायत्तानि for अनादेयानि and B. C. E. F. and G. भक्षयन्ति, D. विध्वंसन्ति for विघसन्ति; while C. स for स्व. ४. B. E. F. and G. read कैर्न पूजिताः. ५. From the letters वहं G. omits the following:—

..... ति च ।

आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥

स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारं नान्यन्ति किं ..... ॥

६. C. reads दवीयस्थमुक्षाणं and F. दवीयस्तात् for दवीयस्तदुक्षतः and दवीय-स्तत् respectively. F. substitutes ऽवनौ for भुवि. ७. B. C. E. and G. read नाक्षन्ति किञ्चिद्धनिकस्य दुःखम्. F. reads also the same, but it differs in माख्याति for नाक्षन्ति; while E. and F. substitute दृष्ट्या च for दूराच्च. ८. A. and D. read जीवेन for देहेन. ९. B. C. E. F. and G. read धन्याः for पुण्याः and except A. and F. others read ऽस्मिन् for या. १०. A. and B. read पृथिव्यां. ११. A. reads वाऽथ for वाचः. १२. E. F. and G. read दृष्टान्यसन्ति तान्येव for तृणं चरन्ति तदेव; while A. C. and D. read सकलं for सततं. १३. C. and D. read धार्यति for जीवति.

तृतीयेऽद्धे चतुर्थे वा यदा वत्सो दृढो भवेत् ।

तदा नासाऽस्य भेत्तव्या नैव प्राग्, दुर्बलस्य च ॥ ५५ ॥

नासावेधनंकीलं तु खादिरं वाथ शैशपम् ।

द्वादशाङ्गुलकं कार्यं तज्ज्ञैस्तैश्च समं च वा ॥ ५६ ॥

शालां द्विजेन्द्रा वृष-गो- हयानां

तां याम्यदिद्धारवतीं विदध्यात् ।

सौम्याककुब्धारवतीं सुशोभां

तेषां शमिच्छन् ध्रुवमात्मनश्च ॥ ५७ ॥

गावो वृषा वा हय-हस्तिनो वा

अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः ।

याम्यामुखा वोत्तरदिङ्मुखा वा

नान्याशकास्ते खलु बन्धनीयाः ॥ ५८ ॥

शालाप्रवेशे वृष-गो-पशूनां

राजा ऽपि यत्नाद्द्वय-कुञ्जराणाम् ।

होमं च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं

कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनं च ॥ ५९ ॥

इति वृषभप्रशंसा ।

लाङ्गलं सम्प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः ।

हलेषार्यास्तथोन्मानं प्रतोदस्य युगस्य च ॥ ६० ॥

१. A. B. C. and D. read तु for ऽस्य; while E. substitutes न for च.
 २. B. E. F. and G. read भेदनकीलः, C. वेधनकालः for वेधनकीलं and B. G. शैशवः, C. सैशियं, D. सैशिवं, E. सैशवः and F. सैशयः all for शैशपम्.
 ३. B. E. and G. स्त्रैणस एव स, C. D. स्त्रीणि समे च वा, F. स्त्रैणं तमेव सः for स्तैश्च समं च वा. ४. B. C. D. E. and G. read शाला for शालां and F. सोलो (?) for the same. ५. D. reads धृत° for ध्रुव°. ६. D. reads दिङ्मुखमुत्तरादिङ्मुखाशकाः. ७. B. C. F. and G. read शास्त्रयुक्त्या for शास्त्रयुक्तं. ८. A. and D. do not insert this. ९. B. E. F. and G. substitute च and C. and D. यत् for सं. १०. A. and G. read हलीषा° and some read हलीशा° for हलेषा°.

चत्वारिंशत्तथा चाष्टावङ्गुलानि कुथः स्मृतः ।
 अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो हलेषावेधतश्च यः ॥ ६१ ॥
 षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि ।
 वेधस्तस्याश्च कर्तव्यः प्रमाणेन षड्गुलः ॥ ६२ ॥
 अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तस्माद्वेधः स्यात् प्रातिहारिकः ।
 तस्याधस्ताच्च चत्वारि वेधश्च चतुरङ्गुलः ॥ ६३ ॥
 अष्टाङ्गुलमुरस्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ।
 ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्तग्राही ततः स्मृतां ॥ ६४ ॥
 साऽपि तज्जैः शुभा कार्या तद्वेधस्त्यङ्गुलो भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलं पुरस्तस्य शिरसोऽपि विभावनम् ॥ ६५ ॥
 पृथुत्वं शिरसो धार्यं हस्ततलप्रमाणकम् ।
 अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता भवेत् ॥ ६६ ॥
 वेधाद्बहिः प्रतीकारी षट्त्रिंशदङ्गुला भवेत् ।
 सुतीक्ष्णलोहफलका मृत्काष्ठादिविदारकृत् ॥ ६७ ॥
 न सीरं क्षीरवृक्षस्य न बिल्व-पिचुमन्दयोः ।
 इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही ॥ ६८ ॥

१. B. and F. read कुठः, C. कुहः and D. कुहुः all for कुथः. २. B. and G. read ऊर्ध्वार्धमङ्गुलैर्भाज्या, E. and F. अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्या, A. अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्या and D. अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यः for अर्धार्धमङ्गुलैर्भाज्यो and here some read हलीषा and हलीशा for हलेषा. ३. B. F. and G. read षट्त्रिंशति for षड्विंशति. ४. B. and G. read स्यान्मानि for स्यात्प्राति; while D. interchanges place of this verse for the next one. ५. Except A. all others omit this च and read स वेधः for वेधश्च. ६. A. reads °गुलः मुर° for °गुलमुर°. ७. B. E. and G. read देशगुणा for दशाङ्गुला. C. दशाङ्गुली for the same and B. स्मृताः, C. and E. स्मृतः for स्मृता; while G. reads ऊर्ध्वहस्तग्राही for ऊर्ध्व हस्तग्राही. ८. D. reads सार्वत्रजैः for साऽपि तज्जैः. ९. B. E. F. and G. read मुरस्तस्य शिरसीति. C. reads the same, but substitutes शिरस्येति for शिरसीति; while D. reads तस्याः for तस्य. १०. A. reads °ताल° for °तल°. ११. D. reads स्मृता for भवेत्. १२. D. reads बन्धाद्बहिः प्रतीहारी for वेधाद्बहिः प्रतीकारी. १३. A. reads षट्त्रिंशदं for षट्त्रिंशदं. १४. B. reads सुतीक्ष्णो लोहफला स्यात्, C. E. and F. सुतीक्ष्णा लोहफाला स्यात्, G. सुतीक्ष्णे लोहफला स्यात् for सुतीक्ष्णलोहफलका and B. E. and G. substitute °विकार° for °विदार°; while D. reads this line as follows :—

सुतीक्ष्णे लोहपाल्यस्य सुक्ताशमादिवारकृत् ॥.

पुक्षाक्षयोर्न तत् कुर्यात् कीर्तिद्यौ तौ प्रकीर्तितौ ॥
 तयोः कौष्ठस्य तत् कुर्वन्ससस्यो नश्यति ध्रुवम् ॥ ६९ ॥
 प्राञ्जला सप्तहस्ता च चतुरस्राऽग्रवर्तुला ॥
 सालादिशुभकाष्ठानां हलीषा विदुषां मता ॥ ७० ॥
 अस्या वेधः सकर्णायाः कार्या नववितस्तिभिः ॥
 नीचोच्चवृषमानेन तद्ज्ञा एवं वदन्ति हि ॥ ७१ ॥
 चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् ॥
 मेषशृङ्गाः कदम्बस्य सालाद्यन्यतमस्य वा ॥ ७२ ॥
 शम्या वेधाद्बहिः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणिका ॥
 तन्मानेन प्रणाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् ॥ ७३ ॥
 प्रतोदश्च समग्रन्थिवैणवश्च चतुष्करः ॥
 तदग्रे चापि कर्तव्यो यवाकारस्तु लोहजः ॥ ७४ ॥
 हीनातिरिक्तं कर्तव्यं नैव किञ्चित् प्रमाणतः ॥
 कुर्यादनडुहोऽदैन्यादैन्यात्तु नरकं व्रजेत् ॥ ७५ ॥
 यथा दृढं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः ॥
 भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सीरं वदन्ति हि ॥ ७६ ॥
 योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसंगुक्ते पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥ ७७ ॥
 अन्यत्र वा शुभे मे च तत्र कार्यं विपश्चिता ॥
 यत्तु कृत्यं हितं वापि पुण्यं वा मनसि स्फुरेत् ॥ ७८ ॥
 मातृश्राद्धं द्विजः कुर्याद्यथोक्तविधिना गृही ॥

* तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽन्हि तद्विधीयते ॥

उपलभ्यत इदमर्थं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु । तथापीदं प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति ।
 न कमप्यर्थविशेषं दर्शयति । अत उपेक्षितमिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

१. B. D. E. F. read राक्षसौ, २. C. प्रमादस्तु तत्कुर्वन् ३. A. B. C. D. and F. read °ते गृही. ४. B. D. and F. सालादि°. ५. E. हलीषा. ६. B. D. E. °चन्द्रकम्. ७. B. C. D. E. F. read सालाद्य°. ८. B. C. D. E. F. read प्रवाली. ९. All others except A. read यवाकारा तु लोहवत्. १०. A. reads अनडुहां दैन्यादैन्यात्तु for अनडुहोऽदैन्यादैन्यात्तु. ११. C. reads सर्वे for सीरं. १२. only C. reads श्रेष्ठानक्षत्र° for ज्येष्ठानक्षत्र°. १३. All others except A. and C. read पुण्येऽहनि for पुण्येऽन्हि. १४. C. reads कृत्वा for कुर्यात्.

द्रव्य-कालानुसारेण कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ७९ ॥
 प्रोल्लिख्य मण्डलं पुष्प-धूप-दीपैः समर्च्य तत् ॥
 इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः ॥ ८० ॥
 कुर्याद्वलिहतिं विद्वान् उदग्वै कश्यपाय च ॥
 तथा कुमार्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिः ॥ ८१ ॥
 नमःस्वाहेति मन्त्रेण स चेच्छन्नात्मनो हितम् ॥
 दधि-गन्धा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ ८२ ॥
 दद्याद्बलिं वृषाणां च मध्वाज्यप्राशनं तथा ॥
 सङ्घृष्य सीरफालाग्रं हेम्ना वा रजतेन वा ॥ ८३ ॥
 प्रलिप्य मधु-सर्पिभ्यां कुर्याच्च तत्प्रदक्षिणम् ॥
 अग्न्युक्ष्णोर्मण्डलं कृत्वा कुर्यात्सीरप्रवाहणम् ॥ ८४ ॥
 पुण्य लाङ्गल कल्याण कल्याणाय नमोऽस्त्विति ॥
 सीतायाः स्थापनं कृत्वा पराशरमृषिं स्मरन् ॥ ८५ ॥
 सीरा युञ्जन्ति इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् ॥
 दधि-दूर्वा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥ ८६ ॥
 सीतां पूज्य वृषौ भक्त्या रक्तवस्त्रविषाणकौ ॥
 सप्तधान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली ॥
 तानि कृत्वोक्ष्णोः क्षेत्रे च किरन् भूमिं कृषेद्विजः ॥ ८७ ॥
 न तिलैर्न यवैर्हनिं द्विजः कुर्वीत कर्षणम् ॥
 तद्विहीनं तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः ॥ ८८ ॥
 तिलपात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्यां पतोद्दिशि ॥
 तेन तृप्यन्ति पितरो यावन्न तिलविक्रयः ॥ ८९ ॥

१. A. C. and F. read °कालानुरोधेन; while B. E. read °कालानुमानेन for °कालानुसारेण. २. Only B. reads बलिहतिं for बलिहति. ३. Except A. and F. all others read दुग्धान्नं for उदग्वै. ४. In all others except A. शुभम् is substituted for हितम्. ५. C. only substitutes प्रलेप्य. for प्रलिप्य. ६. B. D. and E. read कुर्वीत. ७. A. reads उक्ष्णोश्च; while B. reads मंगलं and F. reads मण्डनं. ८. A. B. and F. read दत्त्वा for कृत्वा.

विक्रीणीते तिलान्यस्तु मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान् ॥
 विमुच्य पितरस्तं तु प्रयान्ति हि तिलैः सह ॥ ९० ॥
 तुषाज्जलं यवस्थं च पत्रेभ्यो भूतले पतत् ॥
 पथो-दधि-घृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ ९१ ॥
 दैव-पर्जन्य-भू-सौरयोगात् कृषिः प्रजायते ॥
 व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् ॥ ९२ ॥
 शालीक्षु-शण-कार्पास-वार्ताकप्रभृतीनि च ॥
 वापयेत् सस्यबीजानि सर्वं वापि न सीदति ॥ ९३ ॥
 चन्द्रक्षये स्मृतिर्विप्रो यो युनक्ति वृषं क्वचित् ॥
 तं पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हितम् ॥ ९४ ॥
 चन्द्रक्षये तु योऽविद्वान् द्विजो भुङ्क्ते पराशनम् ॥
 भोक्तुर्मासार्जितं पुण्यं भवेदशनदस्य वै ॥ ९५ ॥
 चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् ॥
 स्यूरेतोभोजनास्तस्य तन्मासं पितरो हताः ॥ ९६ ॥
 चन्द्रक्षये तु यः कुर्यात्तरुस्तम्भनिकृन्तनम् ॥
 तत्पर्णसंख्यया तस्य भवन्ति भ्रूणहत्याकाः ॥ ९७ ॥
 वनस्पतिगते सोमे योऽध्वानं तु ब्रजेद्विजः ॥
 प्रभ्रष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः ॥ ९८ ॥
 वासांसीन्दुप्रणाशे यो रजकस्याग्रतः क्षिपेत् ॥
 पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रमलाम्बु तत् ॥ ९९ ॥
 सोमक्षये द्विजो याति त्यक्त्वा यस्तु हुताशनम् ॥
 स देव-पितृशापाग्निदग्धो नरकर्माविशेत् ॥ १०० ॥

१. A. reads °स्तोमकान्; and all others except C. read °वामकान्; while C. substitutes तर्पयेत्सर्वदेवताः for मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान्. २. Except A. all others read तिथौ for स्मृतिः. ३. C. reads नरस्तरुनिकृन्तनम्; and F. reads तरुस्तम्भनिकृन्तनम्. ४ B. E. F. read भ्रूणहत्या न संशयः; while A. and C. read °हत्याकाः. ५. B. D. and E. substitute गच्छति for ब्रजेत्. and F. reads गच्छते. ६. B. C. and E. substitute तु for यो. ७. D. reads त्यक्त्वान्यं यस्तु वाशनम् for त्यक्त्वा यस्तु हुताशनम्. ८. A. and C. read आविशेत्; while others read आवसेत् for आविशेत्.

अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः ॥

कुहूश्च दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ १०१ ॥

चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु देवादद्यादमत्या यदि दन्तकाष्ठम् ॥

ताराधिराजः स्वदितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृ-देवतानाम् ॥ १०२ ॥

तत्राभ्यज्य विषाणानि गावश्चैव तथा वृषाः ॥

चरणाय विसृज्यन्ते आगतान् निशि भोजयेत् ॥ १०३ ॥

य उत्पाद्येह सस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः ॥

जगत् सर्वं धृतं यैस्तु पुज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०४ ॥

चरणाय विसृष्टं तु यस्य गोदशकं भवेत् ॥

यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०५ ॥

स्युः पाल्या यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि ॥

स याति नरकं घोरं यो वाहयत्यपालयन् ॥ १०६ ॥

नाऽधिकाङ्गो न होनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः ॥

वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन्क्षयमश्नुते ॥ १०७ ॥

वर्जयेद्द्रष्टृदोषांश्च वाहने दोहने नरः ॥

पाल्या वैयत्नतः सर्वे पालयन्च्छुभमाप्नुयात् ॥ १०८ ॥

अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥

अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०९ ॥

अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः ॥

गृह्णाति चाम्भसां सूर्यो रसानन्नायं रश्मिभिः ॥ ११० ॥

अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाजीवितमुच्यते ॥

अन्नं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १११ ॥

सर्वेषां देवतादीनामन्नं जीवः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥ ११२ ॥

१. All others except A. read येनैकेन प्रदत्तेन for चरणाय विसृष्टं तु.
 २. only F. reads वाहयेत् for वाहयति. ३. A. C. F. read हि; while B. D. E. read न. ४. C. only reads आप्नुयात् for अश्नुते. ५. A. B. and C. substitute ते for वै. ६. B. reads अन्नार्थमृषभान्सृष्टा; while F. reads अन्नार्थं वृषभान्सृष्टा for अन्नार्थमेतानुक्षाणः. ७. C. reads आनीय for अन्नाय. ८. A. reads अन्नं सर्वस्य धातारः and C. reads अन्नं सर्वस्य चाऽऽधारः for अन्नं च जगदाधारं. ९. A. reads the whole line thus भूरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थिते; and C. reads सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्मृतम्.

द्यौः पुमान्धरणी नारी अम्भो बीजं दिवश्च्युतम् ॥
 द्यु-धात्री-तोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः ॥ ११३ ॥
 आपो मूलं हि सर्वस्य सर्वमण्डु प्रतिष्ठितम् ॥
 आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः ॥ ११४ ॥
 सर्वस्य बीजमापो हि सर्वमद्भिः समावृतम् ॥
 सद्य आप्यायना ह्याप आपो ज्येष्ठतरा ह्यतः ॥ ११५ ॥
 किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ॥
 न जीवन्ति विना तांभिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृताः ॥ ११६ ॥
 दत्ताभिरद्भिरेतस्यां किं न दत्तं कलौ युगे ॥
 यथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह ॥ ११७ ॥
 अतोऽप्यन्नार्थभावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजैः ॥
 यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादि प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥
 सीते सौम्ये कुमारि त्वं देवि देवार्चिते श्रिये ॥
 शक्तिसूनोर्यथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव ॥ ११९ ॥
 शक्तिसूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥
 विनाऽभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षसः ॥ १२० ॥
 वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे ॥
 एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानां च प्रवेशने ॥ १२१ ॥
 देवतायतनोद्यान-निपातस्थान-गोव्रजान् ॥
 सीमा-स्वशान-भूमिं च वृक्षच्छायां क्षितिं तथा ॥ १२२ ॥
 भूमिं निखातं यूपांश्च अयनस्थानमेव च ॥
 अन्यामपि हि चाऽर्वाह्यां न कृषेत्कृषिकृद्धराम् ॥ १२३ ॥
 नोषरां वाहयेद्भूमिं न चाऽश्म-शर्करावृताम् ॥

१. C. reads पिता for पुमान्. २. A. reads सर्व° and F. आद्य for सद्य. ३. C. reads यस्य for ह्यापः. ४. A. reads त्वद्भिः for ताभिः. ५. A. and C. read एतस्मात् for एतस्यां. ६. C. reads क्षितौ for कलौ. ७. A. and B. read सत्कृता हि for शक्तिसूनोः. ८. B. reads मर्दे. ९. except A. all read धान्य° for गन्त्री°. १०. A. यवन°, C. यजन°, and B. D. E. read अयन° for अयन°. ११. B. D. and E. read निर्वाह्यां and C. reads निर्वास्यां for चावाह्यां.

न गोचरां न प्रदत्तां न नदीपुंलेना तथा ॥१२४॥

यद्यसौ वाहयेल्लोभाद्रेषाद्रोपि हि मानवः ॥

क्षीयतेऽसौ चिरात्पापात् सपुत्र-पशु-बान्धवः ॥१२५॥

नरकं धोरतामिच्छं पापीयान् याति निश्चितम् ॥

योऽपहृत्य परकीयां कृषिकृद्वाहयेद्धराम् ॥ १२६ ॥

स भूमिस्तेयपापेन सुचिरं नरके वसेत् ॥

एकसङ्ख्यमपि स्वर्णं भूमिमङ्गुलमात्रिकाम् ॥ १२७ ॥

तथैकामपि गां हत्वा सृष्टयन्तं नरकं वसेत् ॥

न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ॥१२८॥

वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्दुःखभाग्भवेत् ॥

क्षेत्रेष्वेवं वृत्तिं कुर्याद्यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ॥ १२९ ॥

न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो नभिन्द्याद्यां च शूकरं ॥

बन्धाश्च यत्नतः कार्या मृगादित्रासनाय च ॥ १३० ॥

अत्राप्युपद्रवं राजा तस्करादिसमुद्भवम् ॥

संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मात् गृह्णात्यसौ करान् ॥ १३१ ॥

कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषेद्धराम् ॥

अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥ १३२ ॥

निम्नां हि वाहयेद्धर्मि यत्र विश्रमते जलम् ॥

वाहयेत्तु जलाभ्यर्णमवृष्टौ सेकसम्भवः ॥ १३३ ॥

शारद्यमुच्चकैर्भूमौ कङ्गवाद्यं चापयेद्धली ॥

अधित्यकास्तु कार्पासं वदन्त्यन्यत्र हैमकम् ॥ १३४ ॥

वासन्तं ग्रीष्मकालीयं वैष्णवं स्निग्धेषु तद्विदा ॥

१. A. reads वाहयेन्नाप्रदत्तां च for न गोचरां न प्रदत्तां, B. also वाहयन्नाप्र-
मन्तश्च. २. B. D. E. F., read मस्सरतोऽपि च for वा पि हि मानवः.
३. B. and C. read पापात्; while D. and E. read पापैः. ४. A.
reads चेतसा and C. चैनसः for निश्चितम्. ५. B. D. E. F. read
भुवम् for धराम्. ६. A. and C. read भूमिस्थेन for भूमिस्तेय°. ७. A.
reads ह्यनन्तं for सुचिरं and B. substitutes स चिरं. D. E. also the
same. ८. only E. reads हत्वा for हत्वा. ९. A. and C. read भुवम् for
धराम्. १०. except A. and C. all read नोयं स्थिरीभवेत्. ११. A. only substi-
tutes स्थाने for भूमौ. १२. only C. reads सुधीः for हली. १३. A. B. C. read
हैमतम्, D. हैमनम्, E. हैमजम् and F. हैवनम् for हैमकम्. १४. C. reads उष्यं.

केदारेषु तथा शालीञ्जलोपान्तेषु चेक्षवः ॥ १३५ ॥

वृन्ताक-शाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके ॥

वृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ॥ १३६ ॥

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्याः खलकुशास्तथा ॥

समस्त्रिग्धेषु वाप्याश्च भूमिजीवान्विजानता ॥ १३७ ॥

तिला बहुविधाश्चोप्या अतसी-शणमेव च ॥

समस्त्रिग्धेषु वाप्यानि धान्यान्यन्यानि योगतः ॥ १३८ ॥

कुलत्थामुद्गमाषाश्च राजमाषादिकास्तथा ॥

वाप्या भूमिविशेषे तु भूमिजीवं विजानता ॥ १३९ ॥

मृदश्चुयोगजं सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥

सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥ १४० ॥

चिन्तयेत्सर्वमात्मीयं स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥

प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं पशुपोषणम् ॥ १४१ ॥

तृतीयं क्रीतविक्रीतं चतुर्थं राजसेवनम् ॥

नखैर्विलिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १४२ ॥

तस्याः सोरविदारेण किं न पापं क्षितेर्भवेत् ॥

तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः ॥ १४३ ॥

असङ्ख्यकन्दनिर्नाशादसङ्ख्यातं भवेद्दधम् ॥

यद्वर्षे मत्स्यबन्धानां तथा सङ्कुरिणामपि ॥ १४४ ॥

अंहः कुक्कुटिकानां च तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥

वैधकानां च यत् पापं यत् पापं मृगयोरपि ॥

कदर्याणां च यत् पापं तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥ १४५ ॥

वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्त्युपजीविनाम् ॥

तदेनसौ विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतोपतिः ॥ १४६ ॥

१. A. reads चलकुलाः B. reads चलकुशाः and C. reads खलकुलाः.

२. B. reads °पालनम् for °पोषणम्. C. D. and E. too read the same.

३. A. reads क्रयविक्रयौ for क्रीतविक्रीतं. ४. C. reads °निर्वासात् for निर्नाशात्.

५. A. reads शूकरिणाम् for सङ्कुरिणाम्. ६. A. बन्धकानां for वैधकानां.

७. Only A. reads कृषिजीविनाम् for कृषिकारिणाम्.

द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा
धान्यभागः प्रदातव्यो सीरिणा खलके ध्रुवम् ॥ १४७ ॥

अश्मर्यव्यूढभूमौ च विंशांशी क्षेत्रभुग्भवेत्
*एकैकांशाय कर्षः स्याद्यावद्दशम-सप्तमौ ॥ १४८ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि वारिणिः कृषिजीविभिः ॥ १४९ ॥

सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ॥

ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम् ॥ १५० ॥

न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

ब्रह्मा वै ब्राह्मणं चास्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ १५१ ॥

तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि ॥

पशुपाल्याशनोत्पत्यै ऊरुभ्यां च तथा विशः ॥ १५२ ॥

द्विजदास्याय पण्णाय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ॥

यत्किञ्चिज्जगतीहात्र भू-गेहाश्च गजादिकम् ॥ १५३ ॥

स्वभावेन हि विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ॥

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १५४ ॥

न तयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥

तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मेतः कृषिम् ॥ १५५ ॥

ग्रामेशस्य नृपस्यापि कियन्तमप्यसौ बलिम्

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छुद्धिकारणम् ॥ १५६ ॥

संशुद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

* दृश्यत्यायं क्षेपकः श्लोकः केषुचित् आदर्शपुस्तकेषु ।

१. E. and F. read देहिनः for सीरिणा. २. B. C. D. E. and F. read क्षेत्रिणः for खलके. ३. A. B. D. E. and F. read बलिभागिनौ for कृषिभागिनौ. ४. A. substitutes ब्राह्मणोऽस्यास्यात्. ५. except A. and F. all read पुण्णाय for पण्णाय. ६. B. D. and F. substitute °हेम च for °गेहाश्च. ७. A. and B. read नैतयोः for न तयोः. D. the same but E. read नैनयोः. ८. Only C. reads. कृषिको for कर्षको. ९. B. D. E. and F. substitute °क्रे महीयते for °कमत्राप्नुयात्.

सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वयज्ञोपसिद्धये ॥ १५७ ॥
 नृपस्य कोशवृद्धयर्थं जायते कृषिकृन्नरः ॥
 कुर्यात्कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीविनीम् ॥ १५८ ॥
 पितृ-देव-मनुष्याणां पुष्टये स्यात् कृषीवलः ॥
 वयांसि चान्यसत्त्वानि क्षुत्तृष्णापीडिताः प्रजाः ॥ १५९ ॥
 उपयुञ्जन्ति सस्यानि क्षेत्रजातानि नित्यशः ॥
 पुष्टयर्थं मुष्टिमेकां वा ददत्पापं व्यपोहति ॥ १६० ॥
 यस्य क्षेत्रस्य यावन्ति सस्यान्यदन्ति प्राणिनः ॥
 तावन्तोऽपि विमुच्यन्ते पातकात् कृषिकारकाः ॥ १६१ ॥
 कृताग्निकार्यदेहोऽपि ब्राह्मणोऽन्यतमोऽपि वा ॥
 आददानः परक्षेत्रात् पथि गच्छन्न लिप्यते ॥ १६२ ॥
 क्षेत्री विमुच्यते दोषात् नियतं कृषिसम्भवात् ॥
 गृहीतं क्षेत्रिणो धान्यं निवेदयति वाण्वपि ॥ १६३ ॥
 अनिवेदिते तदर्थं स्यात् पातकं कर्षुकस्य च ॥
 भावशुद्धावतो धर्मो ह्यनेन तद्विशोधयेत् ॥ १६४ ॥
 मुष्टिं तु कल्पयन्धान्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥
 यत्किञ्चिदर्थिने दद्याद्भिक्षामात्रं च भिक्षवे ॥ १६५ ॥
 अन्नं तु संस्कृतं वापि तेन सीरी विशुद्ध्यति ॥
 सीतायज्ञं च यः कुर्यात् सिद्धसस्ये खलागते ॥ १६६ ॥
 अनन्तकृतपापोऽपि मुक्तो भवति कर्षुकः ॥
 खलयज्ञं प्रवक्ष्यामि तत्कुर्वाणा द्विजातयः ॥ १६७ ॥
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्वर्गौकस्त्वमवाप्नुयुः

१. The verses 152. 153. 155 are found in A. in different versions, as—

सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः ॥
 कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १५२ ॥
 सर्वसत्त्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकृद्धर्मतो नरः ॥
 सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् सदेव-पितृभिः पुनः ॥ १५३ ॥
 मानुषाणां तु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः ॥
 वयांसि यानि सत्त्वानि क्षुत्तृष्णापीडितानि च ॥ १५४ ॥

२. This verse is not in A., and the following seven verses are also not given in A. B. and F.

चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यमतिघनावृतिम् ॥ १६८ ॥

सेकद्वारं पिधानं च विदध्याच्चैव सर्वतः ॥

खरोष्ठाजोरणांस्तत्र विशतस्तु निवारयेत् ॥ १६९ ॥

श्व-शूकर-शृगालादिकाकोलूक-कपोतकान् ॥

त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्यादानीताभ्युक्षणाम्बुभिः ॥ १७० ॥

रक्षां च भस्मना कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् ॥

त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पाराशरमृषिं स्मरन् ॥ १७१ ॥

प्रेत-भूतादिनामानि न वदेच्च तदग्रतः ॥

सूतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ १७२ ॥

हरन्त्यरक्षितं यस्माद्रक्षांसि सर्वमेव हि ॥

प्रशस्तदिनपूर्वाह्णे नाऽपराह्णे न सन्ध्ययोः ॥ १७३ ॥

धान्योन्मानं सदा कुर्यात् सीतापूजनपूर्वकम् ॥

यजेत खलभिक्षाभिः काले रोहिण एव हि ॥ १७४ ॥

भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥

खलयज्ञे दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ १७५ ॥

भागधेयमयीं कृत्वा तां गृह्णन्वीह मामिकाम् ॥

शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ १७६ ॥

सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ॥

एतानुद्दिश्य विप्रेभ्यो प्रदद्यात् प्रथमं हली ॥ १७७ ॥

विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥

पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ १७८ ॥

अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां ततः परम् ॥

दीनानामप्यनाथानां कुण्ठिनां कुशरीरिणाम् ॥ १७९ ॥

क्लोबा-ऽन्ध-बधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥

१. F. Reads पिदध्यात् for विदध्यात्. २. A. reads दिनान्ताभ्युक्षणांम्बुभिः; B. अनीताभ्युक्षणांम्बुभिः and C. reads ग्रहीताभ्युक्षणांम्बुभिः; while in F. this verse is omitted. ३. A. reads खलमध्यतः and B. खलमध्यगः. ४. Except A. and C., all substitute प्रकुर्वति for सदा कुर्यात्. ५. This half is read in A. thus—भागधेयाय आहूता अनुगृह्णन्तु मामिति; while B. reads भागधेयमयीं for भागधेयमयीं. ६. B. C. D. E. and F. read दक्षिणाशिनः for दक्षिणाशनाः. ७. This verse is only found in C. and F. ८. A. reads सततं for कुण्ठिनां.

वर्णानां पतितानां च ददद्भूक्तानि तर्पयेत् ॥ १८० ॥
 चाण्डालांश्च श्वपाकांश्च प्रीणात्युच्चावचांस्तथा ॥
 ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवह्निजाः ॥ १८१ ॥
 स्तोकशः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्गृहमेधिभिः ॥
 दत्त्वा सूनृतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् ॥ १८२ ॥
 तत्कृत्वा स्वगृहं गत्वा श्राद्धमाभ्युदयं चरेत् ॥
 शरद्धेमन्त-वासन्त-नवान्नैः श्राद्धमाचरेत् ॥ १८३ ॥
 नो ऽदत्त्वान्नं तदश्नीयादन्नंश्चेदघमभ्युते ॥
 कृषावुत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च ॥ १८४ ॥
 सर्वसत्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् ॥
 कृषेरन्यत्र नो धर्मो न लाभः कृषितोऽन्यतः ॥ १८५ ॥
 सुखं न कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण वर्तते ॥
 अवस्रत्वं निरस्रत्वं कृषितो नैव जायते ॥ १८६ ॥
 अनातिथ्यं च दुःखित्वं गोमतो न कदाचन ॥
 निर्धनत्वमसत्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् ॥ १८७ ॥
 अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् ॥
 वदन्ति मुनयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये ॥ १८८ ॥
 लाभस्यांशप्रदानं च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् ॥
 प्रतिग्रहात् चतुर्थांशं वणिग् लाभोत् तृतीयकम् ॥ १८९ ॥
 कृषितो विंशतिं चैव ददतो नास्ति पातकम् ॥

१. A. and F. read प्रीणात्युच्चावचान्ददत्, B. D. and E. read प्रीत्यात्युच्चावचानि च. २. This verse is not found in D.; while in F. mention half of it. ३. A. reads सर्वे for सर्वैः. ४. A. reads च प्रियया for सूनृतया; while B. and others read च मधुरां वाचं. ५. A. reads कृषेः for कृषौ. ६. A. and C. read कर्षति for वर्तते. ७. A. reads अवस्रत्वं for अवस्रत्वं. ८. B. C. D. E. and F. read गोमता for गोमतः. ९. A. reads निर्धनत्व°, for निर्धनत्व°. १०. C. reads असभ्यत्वं for असत्यत्वं. ११. A. reads अनिष्टत्वं for अभाग्यत्वं. and B. D. F. read अभाग्यत्वं. १२. A. and C. read प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहात्. १३. B. D. and E. read वणिग्लभः, for वणिग्लभात्. १४. B. D. E. and F. read विंशकं and C. विंशतिः for विंशतिं.

राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विशकम् ॥ १९०

त्रयस्त्रिंशच्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते ॥

कृष्या यथोत्पाद्य यवादिकानि

धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय ॥

मुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरः प्राक्

तस्या मया कश्चिदवादि शेषः ॥ १९१ ॥

देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे

साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च ॥

गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः

कृष्यन्नतृप्तानि मनाक् करोति ॥ १९२ ॥

यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात्

लिप्येन्न पापेन स भूभवेन ॥

सीरेण तस्यातिविदारितापि

स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ॥ १९३ ॥

षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधिं द्विजाः ॥

तेऽमरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ १९४ ॥

षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥

गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥ १९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां

संहितायां कृषिकर्मसीतायज्ञोपधर्मो नाम

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

१. B. E. and F. read देवानां चैकविशकम् for देवतानां च विशकम्.
 २. B. substitutes य उत्पाद्य for यथोत्पाद्य; while C. reads ऽथ चोत्पाद्य.
 ३. A. D. E. and F. read कृष्यान्न°. ४. A. reads नरः for मनाक्.
 ५. B. C. D. and E. read आलोच्य for आलोच्य. ६. B. C. D. E. and F.
 read कूटं विसीरेण, कुटुंबसीरेण, कुटुंबिसीरेण. ७. B. reads विवारिता for
 विदारिता. ८. A. reads धात्री for दात्री. ९. C. reads सुरादि° for ऽमरादि°. १०.
 C. reads विवाहमयोच्यते. B. D. E. and F. read विवाहस्तथोच्यते.

बृहत्पराशरसांहिता ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

स्वयं च बाहितैः क्षेत्रैर्धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥
कुर्याद्विवाहयोगादि पञ्चयज्ञांश्च नित्यशः ॥ १ ॥
अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ॥
ब्राह्मादिकक्रमेणैतान्सम्प्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥ २ ॥
जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स्मृतः ॥ ३ ॥
रेतो मज्जति यस्याण्डु मूत्रं च न्हादि फेनिलम् ॥
स्यात् पुमाँल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥ ४ ॥
यो यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहः स तु दैविकः ॥ ५ ॥
वराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ॥
कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥ ६ ॥
कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ॥
स्यातामिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥ ७ ॥
एतावद्देहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ॥
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥ ८ ॥
यत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वर-कन्ययोः ॥
तयोस्तु यो विवाहः स्याद्भ्रान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ ९ ॥
युद्धे हत्वा बलात् कन्या यत्राऽऽच्छिद्याऽपहत्य च ॥
उह्यते स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ १० ॥

१. Only C. reads बाहयेत्क्षेत्रे for बाहितैः क्षेत्रैः. २. A. reads स तु for स्मृतः; while F. reads °स्तु सः. ३. Except A. and F. read या for यो.
४. A. reads युद्ध्वा for युद्धे.

सुप्ता वापि प्रमत्ता वा छेलात् कन्या प्रगृह्यते ॥
 सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ११ ॥
 आद्या आद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ॥
 चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ १२ ॥
 पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतौ तौ त्रि-चतुर्थयोः ॥
 द्वितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥ १३ ॥
 वैधसाद्यनुरूपेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ॥
 सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैवं कीर्तिताः ॥ १४ ॥
 अन्यावत्यधमौ चोक्ताबुद्धाहौ शक्तिसूनुना ॥
 तथा युगस्वरूपेण प्रोक्ता देत्यस्तु मानुषः ॥ १५ ॥
 तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्ताच्चतुरोऽऽद्यविवाहजैः ॥
 स्वात्मना द्विगुणान्वंश्यान् दश-सप्त-त्रयश्च षट् ॥ १६ ॥
 स्त्रीणामाजन्मशर्मार्थं वंशशुद्धौ प्रयत्नवान् ॥
 वरं हि वरयेद्विद्वाञ्जात्यादिगुणसंयुतम् ॥ १७ ॥
 जाति-विद्या-वयः-शक्तिरोग्यं बहुपक्षता ॥
 अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ १८ ॥
 जातिविद्या च रूपं च शीलं चैव नवं वयः ॥
 अरोगित्वं विशेषेण पुंस्त्वे सत्येऽपि लक्षयेत् ॥ १९ ॥
 जातिं रूपं च शीलं च वयो नवमरोगिताम् ॥
 स्वाचारत्वं विशेषेण संलक्ष्य वरमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 सज्जातिं रूप-वित्तं च तथाऽग्रवयसं दृढम् ॥
 सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्वरम् ॥ २१ ॥
 न जातिं न च विद्यां च वित्तं नाऽचरणं स्त्रियः ॥
 किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात् प्रीतिकरं श्रयेत् ॥ २२ ॥

१. A. reads बाल्याद्वालेन भुज्यते; while C. reads कन्या छलेन भुज्यते. २. B. and E. read धर्माः for धर्म्याः. ३. A. and F. read द्वितीयः परमः स्मृतः. ४. A. reads द्वितीयश्चैव and B. reads द्वितीयस्तस्य. ५. B. C. and F. read शक्तिसूनुना for शक्तिसूनुना. ६. B. D. E. F. read मानवः for मानुषः. ७. A. reads विवाहजाः for विवाहजैः. ८. C. only substitutes °शुद्धयै for °शुद्धौ. ९. B. D. and F. read शीलं च for अर्थित्वं. १०. A. reads °त्यभि° for °त्यपि°.

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ॥
 न च तामुद्रहेत्कन्यां दारकर्मण्यनादृताम् ॥ २३ ॥
 कन्यायाश्च वरस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्दतिः ॥
 तथा कन्यां वरं धीमान्वरयेद्वंशशुद्धये ॥ २४ ॥
 नाना मतानि सर्वेषां सतां सन्ति वरम्प्रति ॥
 सन्तानस्य विशुध्यर्थं जात्यादिषु च नाऽन्यतः ॥ २५ ॥
 दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुयायिनाम् ॥
 शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २६ ॥
 नाऽतिदूरे न चाऽसन्न अत्याढ्ये चाऽतिदुर्बले ॥
 वृत्तिहीने च मूर्खे च पटु कन्या न दायते ॥ २७ ॥
 वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां हीनाङ्गरोगिणीम् ॥
 अतिलोम्नीं होनलोम्नीमवाचमतिवाग्युताम् ॥ २८ ॥
 पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ॥
 कन्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाऽभावे परः परः ॥ २९ ॥
 अधिकारी यदा न स्यात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ॥
 तद्विरा च स्वयं गम्यं कन्यापि वरयेद्भरम् ॥ ३० ॥
 पिङ्गलां कपिलां कृष्णां दुष्टवाक्काकनिःस्वनाम् ॥
 स्थूलाङ्ग-जङ्घा-पादां च सदा चाऽप्रियवादिनीम् ॥ ३१ ॥
 त्यजेन्नग-नदीनाम्नीं पक्षि-वृक्षर्क्षनामिकाम् ॥
 अहि-प्रेष्या-ऽन्त्यनाम्नीं च तथा भीषणनामिकाम् ॥ ३२ ॥
 स्वजातिमुद्रहेत् कन्यां सुरूपां लक्षणांविताम् ॥
 अरोगिणीं सुशीलां च तथा भ्रातृमतीमापि ॥ ३३ ॥

१. A. reads मैथुने for अनादृताम्. २. A. reads वरं for वरो. ३. A. reads कन्यां for सन्ति. ४. A. substitutes तान्युत for नाऽन्यतः. ५. B. D. E. and F. read मुमुक्षूणां गरीयसाम् for मोक्षमार्गानुयायिनाम्. ६. In A. and F. this verse is not found. ७. C. reads वृद्धे for मूर्खे. ८. A. reads सलोमां लोमहीनां च for अतिलोम्नीं हीनलोम्नीं. ९. B. reads निर्वाचम for अवाचम्. १०. C. reads कन्यां दद्युः for कन्यादाः स्युः. ११. B. reads कृष्णपिंगाक्षीं. १२. A. reads वृत्तिहीनां विनिःस्वनाम् for दुष्टवाक् काकनिःस्वनाम्. १३. B. D. E. and F. read 'जानु' for 'जङ्घ'. १४. B. D. E. read 'मनाम्नी' for 'ऽन्त्यनाम्नी'. १५. A. reads 'नासिकाम्' for 'नामिकाम्', C. too the same. १६. C. reads 'सुजाति' for 'स्वजाति'.

सर्वावयवसम्पूर्णमसंगोत्रां कुलोद्भवाम् ॥
 हंस-मातङ्गगमनां सुमृद्वङ्गीं सुलोचनाम् ॥ ३४ ॥
 सलज्जां शुभनासां च पतिप्रोतिकरीमपि ॥
 श्वश्रू-श्वशुर-गुर्वादिशुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥ ३५ ॥
 अव्यङ्गां कुलजातां तामनभिस्तवंशजाम् ॥
 प्रस्वेदशुभगन्धां च शुभमिच्छन्समुद्रहेत् ॥ ३६ ॥
 विप्रः स्वामपरे द्वे तु राजा स्वामपरे तथा ॥
 वैश्यः स्वाश्च चतुर्थीं च क्रमेणैवं समुद्रहेत् ॥ ३७ ॥
 पितृतः सप्तमीमेके मातृतः पञ्चमीमपि ॥
 उद्रहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मान् समाश्रिताः ॥ ३८ ॥
 उक्तलक्षणकन्यायाः कृत्वा पाणिग्रहं द्विजः ॥
 धर्म्योद्वाहेन केनापि समाऽऽध्याद्भुताशनम् ॥ ३९ ॥
 दायाद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृद्भिजैः ॥
 यदा वापि भवेत् भक्तिः सम्पत्तिर्वा यदा भवेत् ॥ ४० ॥
 ऋतावृतौ स्त्रियं गच्छेत्स्त्रोच्छ्रया च वरं स्मरन् ॥
 सर्वं तदिच्छया कुर्याद्यथोभयोर्भवेत्पुत्रितः ॥ ४१ ॥
 भोज्या-ऽलङ्कार-वासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥
 यथा ता नैव शोचन्ति नित्यं कार्यं तथा नृभिः ॥ ४२ ॥
 आयुर्वित्तं यशः पुत्राः स्त्रीप्रीत्या स्युर्नृणां सदा ॥
 नश्यन्ते ते तदप्रीतौ तासां शापादसंशयम् ॥ ४३ ॥
 स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणादिभिः ॥
 देवाः पितृ-मनुष्याश्च मोदन्ते तत्र वैश्वमनि ॥ ४४ ॥
 स्त्रियस्तुष्टाः श्रियः साक्षाद्गुष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥
 वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ ४५ ॥
 नाऽपमान्याः स्त्रियः सद्भिः पति-श्वशुर-देवरैः ॥
 भ्रात्रा पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च ॥ ४६ ॥

१. A. reads समशीलां for असंगोत्रां. २. A. B. and C. read °शुभनासां.
 ३. D. E. read °कराम् for °करीम्. ४. A. reads तु. ५. A. C. and
 F. read धर्मो° for धर्म्यो°; while in E. this whole verse is not found.
 ६. C. and F. तदाऽध्यात् for समाऽध्यात्. ७. A. B. C. and F. read
 तदा for यदा. ८. A. reads °णाम्बरैः for °णादिभिः.

स्त्रियाश्च पुरुषस्यापि यत्रोभयोर्मवेद्धृतिः ॥
 तत्र धर्मा-ऽर्थ-ऽकामाः स्युस्तदधीना यतस्त्वमी ॥ ४७
 षट्कर्माणि नृणां तेषां येषां भार्या पतिव्रता ॥
 पतिलोकं तु ता यान्ति तपसा येन योगवित् ॥ ४८ ॥
 पतिव्रता तु साध्वी स्त्री अपि दुष्कृतकारिणम् ॥
 पतिमुद्धृत्य याति द्यां केकीव पतितोरुगाम् ॥ ४९ ॥
 जीवन्वापि मृतो वापि पतिरेव प्रभुःस्त्रियाः ॥
 नान्यच्च दैवतं तासां तमेव प्रभुमर्चयेत् ॥ ५० ॥
 मनसापि हि दुष्टा स्त्रो यान्यभावा प्रियं पतिम् ॥
 सा याति नरकं घोरं तद्गोहादणुतोऽपि च ॥ ५१ ॥
 नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा ता नृभिः स्त्रियः ॥
 गृहार्थासक्तचित्तास्तास्तदेवार्हन्ति शोचितुम् ॥ ५२ ॥
 स्त्रीणामष्टगुणः कामो व्यवसायश्च षड्गुणः ॥
 लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्धकः ॥ ५३ ॥
 न वित्तं नैव जातिश्च नाऽपि रूपमपेक्षते ॥
 किन्तु ताभिः पुमानेष इति मत्वैव भुज्यते ॥ ५४ ॥
 विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्य-धननाशकाः ॥
 अनायासेन तास्तस्य परासक्ता भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
 नारीणां च नदीनां च गतिर्न ज्ञायते बुधैः ॥
 कुलं कूलप्रपाते च कालक्षेपो न विद्यते ॥ ५६ ॥
 चेष्टा-चारित्र-चित्राणि देवा नैव विदुः स्त्रियाम् ॥
 किं पुनः प्राणिमात्रास्तु सर्वथा नष्टबुद्धयः ॥ ५७ ॥
 तस्मात्ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा ॥
 श्वशुरैर्देवराद्यैस्ताः पितृ-भ्रात्रादिभिस्तथा ॥ ५८ ॥
 विवाहात् प्राक् पिता रक्षे यौवने तु पतिस्ततः ॥
 रक्षेयुर्वार्धके पुत्रा नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ ५९ ॥
 स्वातन्त्र्येण दिनश्यन्ति कुलजा अपि योषितः ॥
 अस्वातन्त्र्यमतः स्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ६० ॥

१. C. and F. read रतिः for धृतिः. २. B. D. E. F. read पतिरवप्रभुर्धृतः
 for तमेव प्रभुमर्चयेत्. ३. A. E. and F. read नृपैः for बुधैः. ४. A. reads
 सर्वे ते नष्टबुद्धयः for सर्वथा नष्टबुद्धयः.

अशौचाश्च सशौचाश्च अमेध्या अपि पाषनाः ॥
 दुर्वाचोऽपि सुवाचस्तास्तस्मादन्वेषयेन्न ताः ॥ ६१ ॥
 शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोम-गन्धर्व-पावकाः ॥
 ददुस्तासां वरानेतास्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ ६२ ॥
 भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मच्चित्तानुसारिणः ॥
 यथेच्छाकामिनः सर्वे तासामिन्द्रो वरं ददौ ॥ ६३ ॥
 तस्मात्तदिच्छया प्रीतिं पुमानिच्छेत्तथा स्त्रियः ॥
 रक्षणीयास्ततस्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥ ६४ ॥
 सामाह मृक्थमित्याद्यैर्देवैर्यस्ता नृणां तनौ ॥
 अर्धकाया नराणां ताः स्त्रिणां नातः पृथक् व्रतम् ॥ ६५ ॥
 न दिवापि स्त्रियं गच्छेद्विच्छंस्तदिच्छयापि च ॥
 न पर्वसु न सन्ध्यासु नाऽऽद्यर्तुचतुरात्रिषु ॥ ६६ ॥
 वन्ध्याष्टमे ऽधिवेत्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ६७ ॥
 नोर्दक्यां न दिवा गच्छेत् सगर्भां च व्रतस्थिताम् ॥
 अधिगच्छेद्विद्वान्यस्तदायुः क्षयमेति च ॥ ६८ ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही स्वयोषितः ॥
 कुर्याच्चेत्पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ६९ ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ॥
 भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ ७० ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहं वनम् ॥
 न गृहेण गृहस्थः स्याद्भार्याया कथ्यते गृही ॥ ७१ ॥
 गृही स्याद्गृहधर्मेण स वै पञ्चमखादिकः ॥

१. This whole line is read in B. D. E. and F. thus—अर्ध-
 काया नृणां तास्ताः पृथक् धर्मादि न स्त्रियाम्; while A. substitutes पृथ-
 विमोहिनीं स्त्रियम् for स्त्रीणां नातः पृथक् व्रतम्. २. A. substitutes नाद्यासु
 चतुरात्रिषु for नाद्यर्तुचतुरात्रिषु; while B. reads नर्तौ रात्रिचतुष्टये and
 C. नर्तुरात्रिचतुष्टये. ३. A. B. and F. read परित्याज्या for ऽधिवेत्तव्या.
 ४. C. reads this whole line thus—न दिवापि स्त्रियं गच्छेन्न सगर्भां
 व्यवस्थिताम्. ५. C. reads अभिगच्छे° for अधिगच्छे°. ६. A. and C.
 read पाणिगृहीतयोषितः for पाणिग्राही स्वयोषितः.

तद्धीनो न गृहस्थः स्यात्कुर्यात्तं यत्नतस्ततः ॥ ७२ ॥
 पञ्चयज्ञविधानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् ॥
 श्रौते वा यदि वा स्मार्ते पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ ७३ ॥
 कुर्युः पञ्चमहायज्ञान् सूनादोषापनुत्तथे ॥
 पञ्चसूना भवन्त्यत्र सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ७४ ॥
 कण्डन्युदककुम्भी च चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥
 यदाऽऽदौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ॥ ७५ ॥
 अध्यापयेद्द्विजाच्छिष्यान्स वै ब्रह्ममखः स्मृतः ॥
 यत् स्नात्वाऽहरहः सर्वान्देवांश्च मनुजान्पितॄन् ॥ ७६ ॥
 तर्पयेदम्भसा भक्त्या पितृयज्ञः स वै मतः ॥
 श्रौते वा यदि वा स्मार्ते यज्जुहोति हुताशने ॥ ७७ ॥
 विधिवन्नित्यशो विप्रः स तु दैवमखः स्मृतः ॥
 दशस्वाशासु यः कुर्याद्भुतशेषाद्द्विजः ॥ ७८ ॥
 इन्द्रादिभ्यस्तथाऽन्येभ्यः स वै भूतमखो मतः ॥
 समायातातिथिं भक्त्या यद्भोजयति नित्यशः ॥ ७९ ॥
 अन्यानभ्यागतांश्चैव सा मनुष्येष्टिरुच्यते ॥
 एवं पञ्चमखान् कुर्वन्मधु-मांसाऽऽज्य-पायसैः ॥ ८० ॥
 स सन्तर्प्य पितृन्देवान्मनुष्यान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 गृहस्था य उपासीरन् वाचं धेनुं चतुस्तनीम् ॥ ८१ ॥
 स्वर्गौकसां पितॄणां च पूज्यास्तेऽतिथिवादिवि ॥
 चत्वारस्तु स्तना एते ये चतुर्वेदसंज्ञिताः ॥ ८२ ॥
 स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा ॥
 देवानां भागधेयौ द्वौ अन्ये च मनुजन्मनाम् ॥ ८३ ॥

१. C. and F. do not insert this line. २. D. E. and F. read श्रौते वा यदि वा स्मार्ते. ३. Only A. substitutes कुर्यात् for कुर्युः. ४. A. reads भवन्ति for वहन्ति. ५. B. D. and E. read श्रौते. for श्रौते and स्मार्ते for स्मार्ते respectively. ६. A. reads क्षिपेत् for कुर्यात्. ७. B. reads यो for यत्. ८. B. reads पूजयति for भोजयति, also D. and E. substitute the same. ९. A. and C. read पञ्चमखत्वं स्यात्. १०. B. D. E. and F. read स्वर्गौकोभ्यः पितृभ्यस्तु पूज्यास्तेऽतिथयो द्विजैः.

पितृणां च चतुर्थस्तु इति वेदनिर्दर्शनम् ॥

इति निर्वर्त्य विधिवत्सकलं कर्म नैत्यकम् ॥ ८४ ॥

प्राणाग्निहोत्रविधिना भुञ्जीतान्नमघापहम् ॥

अदत्त्वा पोष्यवर्गस्य ह्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ ८५ ॥

असाक्षिकं च योऽश्नीयात्सोऽश्नीयात्किल्बिषं द्विजः ॥

प्राङ्मुखादिक्रमेणाऽभन्नायुः कीर्तिं श्रियो ऋतम् ॥ ८६ ॥

अविधिर्विधिगत्याहु यत्तदश्नन्ति राक्षसाः ॥

अथ प्राणाग्निहोत्रस्य श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८७ ॥

वक्ष्यमाणो विधिः पुण्यः प्रेत्य चेह च पावनः ॥

यो विधिर्देवताभ्यस्तः संसारबन्धनाशकृत् ॥ ८८ ॥

तद्विदस्तु दिवं यान्ति मुक्ता दैवादृणादपि ॥

उद्धरेद्यद्विदित्वाऽभन्पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ८९ ॥

सर्वेष्टिफलभाग्यायाद्वैधसं क्षयमक्षयम् ॥

यः कालाकालविद्विप्रो नैनःस्पर्शी स कर्हिचित् ॥ ९० ॥

सोऽस्पृष्टैना विशेत्तत्र यद्वत्वा नैति संसृतौ ॥

दश पञ्चागुलव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ ९१ ॥

जोवो यत्र विशुद्धयेत सा कला षोडशी स्मृता ॥

सर्वमेतत्तया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ९२ ॥

ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता ॥

न वेदं वेदमित्याहुर्वेद्यं नाम परं पदम् ॥ ९३ ॥

तत्पदं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥

आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥

गायत्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥

१. B. D. E. and F. read वेदो निर्दर्शनम् for वेदनिर्दर्शनम्; while C. reads वेदे निर्दर्शनम्. २. A. and F. read निर्वर्त्य for निर्वर्त्य. ३. B. D. E. and F. read पैतृकम् for नैत्यकम्. ४. B. D. C. and E. read आत्यसौ for सोऽश्नीयात्. ५. F. reads कल्मषं for किल्बिषं. ६. C. reads उद्धर्मुखाननश्चाद्यात्. ७. C. reads ंन्यस्तः for भ्यस्तः. ८. D. C. and E. read देवकृणेन च and F. reads देवकृणेन तु. ९. A. reads वसेत् for विशेत्. १०. A. B. C. D. and F. read विशुद्धयेत for विशुद्धयेत. ११. B. D. and E. read प्रदर्शिता for प्रतिष्ठिता. १२. B. D. E. and F. read वेदानां परमं. १३. B. D. E. and F. read परं for पदं.

तज्जाण्यं तच्च वै ज्ञेयं तद्वृतं तदुपासितम् ॥ ९५ ॥
 तां कलां यो विजानाति स कलाज्ञो द्विजः स्मृतः ॥
 तत्तुरीयपदं शान्तं यस्मिंल्लीनमिदं जगत् ॥ ९६ ॥
 तज्ज्ञात्वा परमं तत्त्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
 प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्तास्तिस्त्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ ९७ ॥
 ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥
 ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता ॥ ९८ ॥
 सुषुम्ना चेश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहाः स्मृताः ॥
 उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं दक्षिणोत्तरसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
 मध्ये तु विषुवं ज्ञेयं पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
 संक्रांति-विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहे ॥ १०० ॥
 नित्यमुक्तः स योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥
 मध्याह्ने चार्धरात्रे च प्रभातेऽस्तमये तथा ॥ १०१ ॥
 विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
 हृत्पुण्डरीकमरणीं मनो मन्थानमेव च ॥ १०२ ॥
 प्राणरज्वा न्यसेदग्निमात्माध्वर्युः प्रतिष्ठितः ॥
 ज्वालयेत्पूरकेणाऽग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु ॥ १०३ ॥
 रेचकेणोर्ध्ववक्त्रेण ततो होमं करोति यः ॥
 यत्तद्भुदि स्थितं पद्ममधोनालं व्यवस्थितम् ॥ १०४ ॥
 तस्मिन्विकसिते पद्मे प्राणो वायुर्विसर्पति ॥
 वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाम्भसि स्थिते ॥ १०५ ॥
 सनादमुच्चैरेद्विप्रो अच्छिन्नाग्रं तु पूरयेत् ॥

१. All except C. read तद्वृतं for तद्वृतं. २. B. D. and E. read पुरद्वय°
 for पुटद्वय°. ३. A. reads this line in the following manner:—संक्रांतौ
 विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहम्. ४. B. D. and E. read नित्ययुक्तः for
 नित्यमुक्तः. ५. B. D. E. and F. read ऽस्तमने for ऽस्तमये. ६. B. D.
 E. and F. read °विनिर्गतम् for °विनिःसृतम्. ७. Except A. and C. the
 rest read प्राणायामो for प्राणरज्वा. ८. A. B. D. and E. read ऽभ्यसेत् for
 न्यसेत्. ९. B. D. and E. substitute °णाऽर्ध्ववक्त्रेण for °णोर्ध्ववक्त्रेण.
 १०. A. substitutes here तद्वैविकसते पद्मं प्रणवं च विसर्पति, for the
 whole line. ११. B. C. D. and F. read स्थितः for स्थिते. १२. A. and
 F. read उद्धरेत् for उच्चरेत्.

पूर्णान्त् पूरकं प्राहुर्निश्चलं कुम्भकं भवेत् ॥ १०६ ॥
निर्गच्छति शनैर्वायू रेचकं तं विनिर्दिशेत् ॥

स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैश्च स्वस्वनाम्ना च वायुभिः ॥ १०७ ॥
जीवात्मा योजितः षष्ठः षडाहुत्या हुतं भवेत् ॥

जिह्वादत्तं ग्रसेदन्नं दन्तैश्चैव न तत् स्पृशेत् ॥ १०८ ॥
दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचमनं चरेत् ॥

मुख आहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यस्तथोदरे ॥ १०९ ॥
हृदये दक्षिणाग्निश्च गृह्याग्निश्चापि दक्षिणे ॥

सभ्यश्चोत्तरताश्चिन्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः ॥ ११० ॥
प्राणाद्येवाग्निहोत्रादि चिन्तयेत्तद्वदेव तु ॥

होतारं प्राणमित्याहुर्ब्रह्मातारमपानकम् ॥ १११ ॥
ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानोऽध्वर्युमित्यपि ॥

समानं चेह यज्वानमिति ऋत्विक्क्रमं बुधः ॥ ११२ ॥
अहङ्कारं पशुं कृत्वा प्रणवं यूपमित्यपि ॥

बुद्धिरित्यरणिः पृथ्वी लोमानि च कुशाः स्मृताः ॥ ११३ ॥
मनो विभक्ता त्वग्निह्वा इति तत्त्वाः प्रचक्षते ॥

कृत्वा त्रिमात्रमोङ्कारं हुङ्कारं च तथा पुनः ॥ ११४ ॥
उत्तिष्ठ जननाथाऽग्ने हरिलोहितपिङ्गल ॥

सप्तपरिधये तुभ्यं क्षुद्रहिदैवतं च यत् ॥ ११५ ॥
विजिह्व जाठरायाऽग्ने स्वाहाप्राणाय व्यत्ययः ॥

इन्द्रगोपकवर्णाय त्रिजिह्वायाग्निदैवतम् ॥ ११६ ॥
ॐ स्वाहेति अपानाय स्वाहाकारान्तमुच्चरेत् ॥

गोक्षीरसमवर्णाय पर्जन्यं वह्निदैवतम् ॥ ११७ ॥
स्वाहोदानाय सोङ्कारमनलाय परार्चिषे ॥

१. C. reads पूरयेत् and B. पूरयन् for पूर्णान्त्. २. A and C. read विनिःसृत्य for निर्गच्छति. ३. A. B. D. E. and F. read पुमान् for स्वस्व°. ४. B. C. D. E. and F. read जितात्मा for जीवात्मा. ५. C. reads प्राणैः षडाहुतिर्भवेत् for षडाहुत्याहुतं भवेत्. ६. A. reads पृश्निर् for पृथ्वी; while B. C. and F. read सृष्टिः for पृथ्वी. ७. A. reads परत्विषे for परार्चिषे.

तडित्समानवर्णाय चाय्वग्निदैवताय ते ॥ ११८ ॥
 ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे ॥
 तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठैर्लगा प्राणस्य चाहुतिः ॥ ११९ ॥
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्यानस्य परिकीर्तिता ॥
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपानायाहुतिः स्मृता ॥ १२० ॥
 मध्यमा-ऽनामिकास्त्वन्यामुदाने जुहुयाद्बुधः ॥
 समाने सर्वैरुद्धृत्य आहुतिः स्यात्समानतः ॥ १२१ ॥
 जलं पीत्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच्च शनैः शनैः ॥
 ततोऽन्यद्द्रव्यमश्नीयात्पूरणायोदरस्य च ॥ १२२ ॥
 विधिं प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥
 अपानेन तु भुञ्जन्ति तेषां मुखमपानवत् ॥ १२३ ॥
 यो ज्ञात्वा तु विधिं भुङ्क्ते यथोक्तमिदमाचरेत् ॥
 इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२४ ॥
 त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत् ॥
 दातुरपि हि यत्पुण्यं भोक्तुश्चैव हि तत्फलम् ॥ १२५ ॥
 दाता चैव तु भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
 यो जानाति विधिं चेमं स भवेद्ब्रह्मवित्तमः ॥ १२६ ॥
 एकं पिबति गण्डूषं त्यजेदर्धं धरातले ॥
 स हतः पितृ-दैवत्यमात्मानं नरकं व्रजेत् ॥ १२७ ॥
 रहस्यं सर्वशास्त्रेषु सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम् ॥
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं न कस्यचित् प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥
 विप्राणानामग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥

१. This verse is given in B. and F. as—

पद्मकिञ्जल्कवर्णाय वसुरूपाय चाग्रये ।

परानलाय व्यानाय ॐ स्वाहेति चोच्चरेत् ॥.

२. A. reads 'काङ्गुष्ठैरुदाने' for 'कास्त्वन्यामुदाने'. ३. A. reads this line thus—समानं सर्वैरुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत्. ४. B. reads आहुतेः स्यात्समानता. ५. A. B. E. and F. read 'द्वन्' for 'द्वय'. ६. B. reads ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः. ७. B. reads पीतेन पितृदत्तिः स्याद्भूत्यक्ते भूमिदेवता. 1. and C. reads पिबेद्द्वितीयं गण्डूषं. ८. C. substitutes हत्वा for हतः. ९. C. reads नयेत् for व्रजेत्. १०. B. E. and F. read क्षितावत्यन्तदुर्लभम् for सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम्.

ज्ञानानि योऽप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १२९ ॥
स प्रणाश्य फलं तेषामात्मानं नरकं नयेत् ॥

योऽज्ञात्वा ह्यप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १३० ॥
प्राणायामफलं हत्वा आत्मानं नरकं नयेत् ॥

योऽश्रीयाद्विधिवद्विप्रः कृतपात्रपरिग्रहः ॥ १३१ ॥
पूजितान्नमवाग् जुष्टं सापोशानं ससाक्षिकम् ॥

वाग्यतो न्यस्तपात्रे च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ १३२ ॥
वाग्यतो न्यस्तपात्रस्त्रीन् ग्रासान्प्रावपि द्विजः ॥

तस्य त्रिरात्रं पुण्याग्निर्दानेऽपि कवयो विदुः ॥ १३३ ॥
चतुस्त्रिकोणं वृत्तं च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥

प्राहुः परिहृतं सन्तस्तद्धोनान्नं तु राक्षसम् ॥ १३४ ॥
गृहीयात्प्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृत्त्वपः ॥

अनग्रममृतं तत्स्याद्भुक्तमन्नं द्विजन्मनाम् ॥ १३५ ॥
काले भुक्त्वा समुत्थाय प्रेक्ष्य विप्रं समीक्ष्य च ॥

अहःपतिं तत्र स्थित्वा चिन्तयेद्बहु कृत्यकम् ॥ १३६ ॥
भार्या भोजनवेलायां भिक्षां सताञ्च पञ्च वा ॥

दत्त्वा शेषं समश्रीयात्सापत्य-भृत्यकैः सह ॥ १३७ ॥
निर्वर्त्य सकलं सापि किञ्चित्स्थित्वा सुखेन तु ॥

स्वस्त्रोयरतिकार्येषु सापि स्यात्तत्परा पुनः ॥ १३८ ॥
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैव हुताशनम् ॥

किञ्चित्पश्चात्समश्रीयात्सायंप्रातरिति श्रुतिः ॥ १३९ ॥
स्वाध्यायमभ्यसैत्किञ्चिद्यामद्वयं शयीत च ॥

शयानो मध्यमौ यामौ ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४० ॥

१. F. reads य एव for वाग्यतो. २. B. reads °पात्रो ऽभन्नासान् for °पात्रः स्त्रीन् ग्रासान्. ३. B. C. D. E. and F. read त्रिरात्रिपुण्याग्निः, C. त्रिरात्रपुण्यानि for त्रिरात्रं पुण्याग्निः. ४. B. D. E. F. read मुनयः for कवयः. ५. B. reads परिहृतं, D. also the same. ६. D. E. and F. read सुखं for तत्र. ७. B. D. E. F. read—

स्वस्त्रीयकृत्यकार्येषु सापि सान्त्वपरा पुनः ।

८. B. reads सायं for पश्चात्.

सुशयने शयीताथ एकान्ते च स्त्रियासहं ॥
 गोपनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ १४१ ॥
 ऋतुक्षपासु पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः ॥
 प्रसाद्य भस्मना योनिमिति मन्त्रनिदर्शनात् ॥ १४२ ॥
 कृत्वाऽऽधानविधानं तु स्त्रीयोगमभ्यसेत्पुनः ॥
 मन्थेदविकृतो योनौ विकाराद्विकृताः प्रजाः ॥ १४३ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय प्रातः सन्ध्यामुपक्रमेत् ॥
 आसूर्यदर्शनात् प्रातः सायं चैवर्क्षदर्शनात् ॥ १४४ ॥
 बहिःसन्ध्यामुपासीत सम्प्राप्तावम्भसः सदा ॥
 उपासिता बहिःसन्ध्या विशिष्टफलदा भवेत् ॥ १४५ ॥
 अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च ॥
 पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४६ ॥
 सिन्दूरारुणभं भाति नभो यावद्वितारकम् ॥
 उदयेऽस्तमये भानोस्तावत्सन्ध्येति शक्तिजः ॥ १४७ ॥
 आधानतो द्वितीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ॥
 सोमन्तोन्नयनं षष्ठे कार्यं मासेऽष्टमे ऽपि वा ॥ १४८ ॥
 जातस्य जातकर्म स्याद्विधिर्वच्छ्राद्धपूर्वकम् ॥
 दिने चैकादशे नामकर्म स्यात् च द्विजन्मनाम् ॥ १४९ ॥
 तुर्ये निष्क्रमणं मासे षष्ठेऽन्नप्राशनं तथैव ॥
 चूडाकर्म तृतीयेऽध्वे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ १५० ॥
 सर्वं स्त्रियां विमन्त्रं तु कार्यं कायविशुद्धये ॥
 यस्य नस्युर्द्विजस्यैताः क्रियाश्चैव कथंचन ॥ १५१ ॥
 स ब्राह्मणः सन् परित्याज्यो द्विजो यस्माद्विजन्मनाम् ॥
 मुञ्जमौर्ण-शणानां तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ १५२ ॥

१. A. reads स्वशयने for सुशयने and B. reads शयीत शयने पश्चात् for सुशयने शयीताथ. २. B. reads सेवनं for गोपनं. ३. A. reads यथा ह्यविकृतौ योगी, E. यथाहविकृतौ योनि°, F. न वेद विकृतो योनौ for मन्थेदविकृतो योनौ. ४. A. reads उदयात् for दर्शनात्. ५. B. reads सन्ध्यां for प्रातः. ६. A. reads ऽसम्भ्रमः for अम्भसः. ७. B. reads सक्रिया and C. शक्तितः for शक्तिजः. ८. A. reads दैववत्. ९. A. B. C. and F. read °कर्मादि स्यात् for °कर्म स्यात् च. १०. B. reads स्मृतम् for तथा.

कार्पास-शण-मेघौर्णान्युपवीतानि वर्णशः

पलाश-वट-पिलूनां दण्डाश्च क्रमशः स्मृताः ॥ १५३ ॥

कार्पासं च रौरवं वास्तमजिनानि द्विजन्मनाम् ॥

शिरो-ललाट-नासान्ताः क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ १५४ ॥

अत्रणाः सत्वचो ऽदग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम् ॥

गायत्र्या त्रिष्टुप्-जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ १५५ ॥

गायत्र्यामविशेषो वा मुञ्जादिष्वपरेषु च ॥

तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वा रूपाणि वा क्रमात् ॥ १५६ ॥

औपनायनिका मन्त्रा विप्रादीनामुदाहृताः ॥

ब्राम्हणो विप्रगेहेषु नृपस्तेषूत्तमेषु च ॥ १५७ ॥

वैश्यो विप्र-नृपेष्वेषु कुर्याद्विक्षां स्ववृत्तये ॥

एकान्नं न द्विजोऽश्नीयाद्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ १५८ ॥

भिक्षाव्रतं द्विजातीनामुपवाससमं स्मृतम् ॥

प्रतिग्रहो न भिक्षा स्यान्न तस्याः परपाकता ॥ १५९ ॥

सोमपानसमा भिक्षा अतोऽश्नीत स भिक्षया ॥

भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ १६० ॥

भिक्षामनभिशस्तेषु स्वाचारेषु द्विजेषु च ॥

भिक्षेत नित्यं क्रमशो गुरोः कुलं विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥

स्वसारं मातरं चापि मातृष्वसारमेव च ॥

भिक्षेत प्रथमां भिक्षां या चान्या न विमानयेत् ॥ १६२ ॥

‘ भवति भिक्षां मे देहि ’ ‘ भिक्षां भवति देहि मे ’ ॥

‘ भिक्षां मे देहि भवति ’ क्रमेणैवमुदाहरेत् ॥ १६३ ॥

द्वादशाब्दं व्रतं धार्यं षट्त्र्यब्दं तु श्रुतिम्प्रति ॥

आदित्याब्दे त्यजेत्तद्वै दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ १६४ ॥

त्रयस्तु स्नातकाः प्रोक्ताः विद्याव्रतोपसेविनः ॥

विद्यां समाप्य यः स्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ १६५ ॥

१. C. reads °बिल्वानां for °पिलूनां. २. A. reads °नाशान्ताः for °नासान्ताः.
३. E. and F. read स्वेषु for तेषु. ४. A. reads पितृष्वसारम् for मातृ-
ष्वसारम्. ५. A. reads this line, as—भवतीति क्रमेणैतत् द्विजो नित्यमुदाहरेत्.
६. D. reads षडब्दं for षट्त्र्यब्दं. ७. B. C. D. E. and F. substitute अधी-
त्यायोत्सृजेत्तद्वै for आदित्याब्दे त्यजेत्तद्वै.

समाप्य च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते ॥
यज्ञं समाप्य यः स्नाति सद्विनामाऽभिधीयते ॥ १६६ ॥
द्वयं समाप्य यः स्नायात्स द्विनामाऽभिधीयते ॥
अष्टैक-द्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् ॥ १६७ ॥
मुख्यकालो व्रतस्यैष ह्यन्य उक्तो विपर्यये ॥
द्विगुणाब्देषु कर्तव्या क्रमादुपनतिर्द्विजैः ॥ १६८ ॥
हीनगायत्रिका ब्रात्या उक्तकालादनन्तरम् ॥
नाध्याप्या नैव चोद्वाह्या व्यवहारविवर्जिताः ॥ १६९ ॥
न याज्या नार्यकार्येषु प्रयोज्यास्त इति श्रुतिः ॥
स्त्रीवन्निर्लोम वक्त्रा ये निर्लोमदेह-वक्षसः ॥ १७० ॥
उच्चोरस्काऽनपत्याश्च अदेश्यास्तेऽपि गार्हिताः ॥
येऽजस्त्रं विहितं कुर्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् ॥ १७१ ॥
दीर्घायुष्यमदारिद्र्यं सुप्रजास्त्वमरोगिता ॥
अगार्हितत्वं लोकेऽत्र विदुरनिषिद्धकारिणः ॥ १७२ ॥
क्षीणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजास्त्वं च रोगिता ॥
गार्हितत्वं च लोकेषु विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७३ ॥
प्रातर्वा यदि वा सायं नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
नानाद्यमनपोशानं शुभप्रेषुद्विजन्मना ॥ १७४ ॥
आपोशानं विना नाद्यान्नाद्यादन्नमनर्चितम् ॥
अनाद्यं न दिवा सायं शुभमिच्छन् समश्नुते ॥ १७५ ॥
षोडशाब्दानि विप्रस्य द्वाविंशतिर्नृपस्य च ॥
चतुर्विंशतिरन्यस्य ब्रात्यास्ते स्युरतःपरम् ॥ १७६ ॥
उपनेया न ते विप्रैर्नाध्याप्याः शूद्रधर्मिणः ॥
व्यवहार्या नैव याज्या इति धर्मविदो विदुः ॥ १७७ ॥
स्त्रीणामुद्वाह एको वै वेदोक्तः पावनो विधिः ॥
स्त्री-पुंसोर्यत्र विन्यासस्तयोरन्योन्यमुच्यते ॥ १७८ ॥

१. E. and F. read नाध्येयाः for नाध्याप्याः. २. B. reads this line in the following manner—

अनाद्यं न दिवासायं शुभमिच्छन्नचाश्रुते ।

३. In B. this verse is omitted. ४. D. and E. read नचाश्रुते for समश्नुते.

५. C. reads सूनवोः for तयोः.

स्वस्मिन्यस्माद्विभर्त्येषा पतिं, विभर्ति सोऽपि ताम् ॥
 अतो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
 पतिर्विशति यज्जायां गर्भो भूत्वेह मातरम् ॥
 तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ १८० ॥
 जायोक्ता तेन भर्ता वै यदस्यां जायते पुनः ॥ १८१ ॥
 इयमाभवनं भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥
 देवा ऊर्चुर्मनुष्यांश्च स्वभार्या जननी तु वः ॥ १८२ ॥
 आत्मना जायते ह्यात्मा सां चैव पतितारिणी ॥
 भार्या जाया जनन्येषा इति वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १८३ ॥
 यस्मात्स त्राति पुत्रास्तो नरकात् पुत्र उच्यते ॥
 सर्वां संसृतिमाहृत्य स याति ब्रह्मणैकताम् ॥ १८४ ॥
 पिता जातस्य पुत्रस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम् ॥
 सर्वं तेन फलं प्राप्तमैहिकामुष्मिकं च यत् ॥ १८५ ॥
 किं दण्डैरजिनैस्तोयैस्तपोभिः किं समाधिभिः ॥
 पुमांसः पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः ॥ १८६ ॥
 प्राणोऽन्नमस्मिन् शरणं हि वासो रूप्यं हिरण्यं पशवो विवाहाः ॥
 सखा च यज्वा कृपणश्च पुत्री ज्योतिः परं पुत्र इहाप्यमुत्र ॥ १८७ ॥
 स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्राश्चिरायुषः ॥
 विशेषेण हि धर्मज्ञाः स परं ब्रह्म विन्दति ॥ १८८ ॥
 पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् ॥
 तस्मादिच्छन्ति सर्वे हि पशवोऽपि वयांसि च ॥ १८९ ॥

१. B. C. D. E. and F. read यदिदं भवनं for इयमाभवनं. २. B. C. D. E. F. read सैषापत्सु विधारिणी for सा चैव पतितारिणी. ३. A. reads ब्रह्मलोकताम्; while B. reads ब्रह्मणः पदम्. ४. B. D. E. and F. read °आमुत्रिकं for °आमुष्मिकं. ५. In this line the reading differs much, as— A. reads स वै लोको विदांवरः and C. substitutes ते वै लोकेश्वराद्वराः. But while B. reads पुत्रमिच्छन्ति ते वै लोकेश्वराद्वराः and F. reads पुत्रानिच्छन्तु ते वै लोकवरान्वराः. ६. B. C. D. E. read रूपं for रूप्यं. ७. A. B. E. and F. read जाया for यज्वा. ८. B. D. and E. read धर्मत्वात् for धर्मज्ञाः; while F. reads धर्मज्ञ. ९. B. D. E. and F. read निश्चितं for ध्रुवम्.

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्त्राति नरकार्णवात् ॥ १९० ॥

यः पिता स तु पुत्रः स्यात् जायैव हि जनन्यपि ॥

न पृथक्त्वं विदुस्तज्ञास्तयोश्चाऽपरयोरपि ॥ १९१ ॥

अयं हि पन्थाः पुरुषस्य तस्य ध्रुवं भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य ॥

तद्वीक्ष्य चोर्ध्वं पशवो वयांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ १९२ ॥

जनिष्यमाणानिच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥

कश्चिद्भत्वा गयायां नोऽवैश्यं पिण्डान् प्रदास्यति ॥ १९३ ॥

यक्ष्यत्यन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्षयति गोवृषम् ॥

एष्टव्यं पितृभिः सर्वं पुत्रेभ्यः सकलं फलम् ॥ १९४ ॥

शुद्धः शौर्यैकचित्तो वा प्राणान्मोक्षयति संयुगे ॥

दानदो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानो वाथ भविष्यति ॥ १९५ ॥

जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १९६ ॥

पुच्छे शिरसि यः शुक्लः शुक्लायाल्लोहितं वपुः ॥

देवाद्यभीष्टो नीलोऽयमुत्सृष्टः पावनो वृषः ॥ १९७ ॥

रक्तो वा यदि वा शुक्लः सुविषाणः शुभेक्षणः ॥

यो न होनातिरिक्ताङ्गस्तं गोसहितमुत्सृजेत् ॥ १९८ ॥

दुहितापि तथा साध्वी श्वशुरयोरुपास्तिकृत् ॥

पतिव्रता च धर्मज्ञा पित्रोर्द्युगतिंकृद्भवेत् ॥ १९९ ॥

यः पिता स च वै पुत्रस्तत्समा दुहिताऽपि च ॥

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ २०० ॥

तत्सुतः पांवयेद्वंशान्नीन्वै मातामहादिकान् ॥

दौहित्रः पुत्रवत्स्वर्गं उक्तौ शास्त्रैश्चतौ समौ ॥ २०१ ॥

१. B. D. E. read त्रायते for यत्त्राति. २. B. reads वंशे and C. D. E. वंश्यः for अवैश्यं. ३. C. reads यष्टव्यं for एष्टव्यं. ४. C. substitutes वेदाद्यभीष्टो for देवाद्यभीष्टो. ५. B. D. E. and F. read

रक्तःकुष्णोऽपि तच्छुक्लः भूविषाणः शुभेक्षणः ।

६. A. reads दा भवेत् for कृत् भवेत्. ७. A. reads तन्माता for तत्समा. ८. A. B. and F. read स्वर्ग्यः for स्वर्गं.

आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ता ये वै द्विजन्मनः ॥
 कर्तव्याश्च स्वशाखोक्ताः केचित्कुलक्रमेण च ॥ २०२ ॥
 चत्वारिंशच्च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥
 मखदीक्षा च विविधा तथैवान्त्येष्टिकर्म च ॥ २०३ ॥
 कुलाचारोऽपि कर्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः ॥
 देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः ॥ २०४ ॥
 अयं हि परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 हीनाचारश्च पुरुषो निन्द्यो भवति सर्वशः ॥ २०५ ॥
 क्लेशभागी च सततं व्याधितोऽह्णायुरेव च ॥
 औचारे व्यवहारे च दुराचारो विपर्ययः ॥ २०६ ॥
 नृणामाचरतो धर्मः स्यादधर्मो विपर्ययात् ॥
 तस्मादाद्ये ऽनुवर्तेत व्यत्ययं तु विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥

आचारवन्तो मनुजा लभन्ते
 आयुश्च वित्तं च सुतांश्च सौख्यम् ॥
 धर्मं तथा शाश्वतमीशलोकम्
 अत्रापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥ २०८ ॥
 वेदाः सहाङ्गैस्सपुराणविद्याः
 शास्त्राणि वेद्यानि च तद्विहो नम् ॥
 कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि
 नरं पवित्रं प्रवदन्ति वेदाः ॥ २०९ ॥
 येऽधोतवेदाः क्रियया विहीनाः
 जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ॥
 वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले
 नोडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ २१० ॥

१. All except A. read आचारः for अयं हि. २. D. E. and F. read प्रेत्य चेह विनश्याति for निन्द्यो भवति सर्वशः. ३. B. and F. read this line thus—

आचारो व्यवहारश्च दुराचारो विपर्ययः ।

and C. reads—

आचारे व्यवहारे च दुराचारविपर्ययः ।

while F. reads simply अनाचारो for दुराचारो.

४. भु° for तु. ५. A. B. D. E. and F. substitute सर्वाणि for वेद्यानि.

६. Except A. all read thus—कुर्युः स्वधीतान्यपि न स्मृतानि for कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि.

आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः

शोचन्ति किं नु कृतवन्त इतिस्म चित्ते ॥

यन्नोऽभवद्वपुषि चास्य शुभप्रहीणे

स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यैः ॥ २११ ॥

कर्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूला द्विजातयः ॥

शौचाचारविहीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः क्रियाः ॥ २१२ ॥

तत्सद्भिर्द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥

विष्णमूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥ २१३ ॥

मृद्भिराद्भिरनालस्यं तत्कर्तव्यं द्विजातिभिः ॥

भावशुद्धिः परं शौचमाहुराभ्यन्तरं बुधाः ॥ २१४ ॥

गन्धलेपापहं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः ॥

यस्य पुंसस्तु तच्छौचं शौचैस्तस्य किमन्यकैः ॥ २१५ ॥

वाङ्-मनो-जलशौचानि सदा येषां द्विजन्मनाम् ॥

त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्ग्यो नात्र संशयः ॥ २१६ ॥

स्त्रियं रिरंसुर्द्रविणं जिहोर्षुर्वधं चिकीर्षुर्मनुजः परस्य ॥

विवक्षुरत्यन्तमवाच्यवाचं कथं स शुद्धिं समुपैति शौचात् ? ॥ २१७ ॥

किं निष्कामस्य नारीभिः किं गतासोश्च भेषजैः ॥

जितेन्द्रियस्य किं शौचैर्निष्फलं मूर्खदानवत् ॥ २१८ ॥

न गतिर्मूर्खदानेन न तारोऽम्बुनि चाश्मनः ॥

तस्मात्तस्य न दातव्यं सह दात्रा स मज्जति ॥ २१९ ॥

यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत् ॥

होतव्यं च समिद्धेऽग्नौ जुहुयात् को नु भस्मनि ॥ २२० ॥

यथा शूद्रस्तथा मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत्तथा ॥

शूद्रेण सह संवासं मूर्खे दानं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

ग्रहीता यो न चेद्विद्वान् तं दाता रोहिको यथा ॥

आत्मानं तारयेत्तं च नदीं वैतरणीं द्विजः ॥ २२२ ॥

१. B. D. E. and F. read पुण्य° for चास्य. २. A. reads कर्ता for शोच्यः. ३. D. and E. read द्विजाः स्मृताः for द्विजातयः ४. A. reads °वाच्यं for °वाचं. ५. A. and F. read सहजैः for भेषजैः. ६. B. and F. read निष्फलैः for निष्फलं. ७. Except A. and C. all read मूर्खवत्तथा.

यो मूर्खो विशदाचारः षट्कर्माभिरतः सदा ॥
 स नयन् स्वर्गमात्मानं वृद्धांश्चैव न पीडयेत् ॥ २२३ ॥
 न विद्या न तपो यस्य ह्यादत्ते च प्रतिग्रहम् ॥
 निपातयन् स दातारमात्मानमप्यथो नयेत् ॥ २२४ ॥
 हेम-भूमि-तिलान् गाश्च अविद्वानाददाति यः ॥
 भस्मीभवति सोऽह्नाय दातुः स्यान्निफलं च तत् ॥ २२५ ॥
 तस्मादविद्वान्नाद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ॥
 विषतत्वापरिज्ञानो विषेणाल्पेन नश्यति ॥ २२६ ॥
 सर्वं गवादिकं दानं पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
 विद्वद्भिर्न त्वपात्रे तु गतिमिच्छद्भिरात्मनः ॥ २२७ ॥
 हस्ति-कृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ॥
 सद्विप्रास्तात्र गृह्णीयुर्गृह्णानास्तु पतन्ति ते ॥ २२८ ॥
 कृष्णाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्तविक्रयी ॥
 नवश्राद्धस्य यो भोक्ता न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ २२९ ॥
 यो गृह्णाति कुरुक्षेत्रे ग्रामं गां द्विमुखीं गजम् ॥
 नवश्राद्धान्नभुग्यश्च वर्ज्या निर्माल्यवद्विजाः ॥ २३० ॥
 एते यान्यन्धतामिस्रं यावन्मनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥
 विष्णोश्च वह्नेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च राज्ञश्च मुनीश गौश्च ॥
 काले सुपात्रे विधिना प्रदत्ताः प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥ २३२ ॥
 वेदविद्वान्सदाचारः सदा वसति सन्निधौ ॥
 भोजने चैव दाने च वर्जनीयो न सत्तमैः ॥ २३३ ॥
 अत्यासन्नानधोयानान्ब्राह्मणान्यो व्यतिक्रमेत् ॥
 भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासन्नमं कुलम् ॥ २३४ ॥
 अनृचोऽपि निराचाराः प्रतिवासानिवासिनः ॥
 अन्यत्र हव्य-कव्याभ्यां भोज्याः स्युस्तसवादिषु ॥ २३५ ॥

१. C. only reads विद्यते for विद्या न. २. This whole line is read in B. C. D. E. and F. thus—आददानस्त्वनाराचरो दातारमपि वर्जयेत्.
 ३. A. reads मार्गं for ग्रामं. ४. B. E. and F. read हयम् instead of गजम्. ५. A. reads this verse as—

पृथ्वी च वेदाश्च मुनीश गौश्च कालेच पात्रे विधिना प्रदत्ताः ।

नरेण येनेह शुभेऽसुना चेत् स प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥

६. B. D. E. and F. read °वेद्म° for °वास°.

प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्राप्तायां बृहदापदि ॥
 विप्रोऽश्नन्प्रतिगृह्णन्वा यतस्ततोऽपि नाद्यभाक् ॥ २३६ ॥
 गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वतः ॥
 प्रत्यादद्याद्विजाग्र्यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥ २३७ ॥
 दधि-क्षीरा-ऽऽज्य-मांसानि गन्ध-पुष्पा-ऽम्बु-मत्स्यकान् ॥
 शय्या-ऽऽसनाशनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥ २३८ ॥
 अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ॥
 पतितादिस्तदन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥ २३९ ॥
 शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तस्त्वं संवृतम् ॥
 लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ २४० ॥
 प्रतिग्रहमृणं वापि याचितं यो न यच्छति ॥
 तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमृच्छति ॥ २४१ ॥
 दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ॥
 उभौ तौ नरकं यातौ दाता चापि प्रतिग्रही ॥ २४२ ॥
 अपात्रस्य हि यद्दत्तं दानं स्वल्पमपि द्विजाः ॥
 ग्रहीता तत्क्षणाद्याति भस्मत्वं चाप्यवारितः ॥ २४३ ॥
 वदन्ति कवयः केचिद्दान-प्रतिग्रहौ प्रति ॥
 प्रत्यक्षलिङ्गमेवेह दातृ-याचकयोरतः ॥ २४४ ॥
 दातृहस्तो भवेदूर्ध्वं ग्रहीतुश्च भवेदधः ॥
 दातृ-याचकयोर्भेदो हस्ताभ्यामेव सूचितः ॥ २४५ ॥
 सून्यादोनां चतुर्णां च तथा निन्दितभूपतेः ॥
 न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन्त्रजत्यधः ॥ २४६ ॥
 दुष्टा दशगुणं पूर्वात् सूनि-चक्रयथ मद्यकृत् ॥
 वेश्या निषिद्धनृपतिः प्रतिग्रहे परः क्रमात् ॥ २४७ ॥

१. B. D. E. and F. read तु संवृतम् for सु संवृतम्. २. B. D. E. and F. read दीयमानं for लभ्यमानं. ३. A. substitutes सुनिश्चितम् for अल्पकं फलम्. ४. Except E. and F. read स कोटिगुणितग्रस्तो for तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ. ५. E. and F. read अविचारतः for चाप्यवारितः. ६. A. E. and F. read मुनयः for कवयः. ७. B. reads this line thus—

प्रत्यक्षलिङ्गमेवैकं स्याद्दातृ-याचकयोरिह ।

८. A. and C. read अधस्तिष्ठेत्प्रतिगृही for ग्रहीतुश्च भवेदधः.

परपाकं वृथा मांसं देवानामपि दूषितम् ॥
 अनुपाकृतमांसं च नाद्यं च लशुनादिकम् ॥ २४८ ॥
 न भोक्तव्यमभोज्यान्नं कन्द-मूलादिकं च यत् ॥
 न पातव्यमपेयं च द्विजैरत्यन्तगर्हितम् ॥ २४९ ॥
 सत्यं युक्तं सदा ब्रूयाच्छनैर्धर्मं समाचरेत् ॥
 यमान्सनियमान्कुर्याद्गार्हस्थ्यं व्रतमाचरेत् ॥ २५० ॥
 मातृ-पितृनुपाध्यायाञ् गुरुन्विप्रान्सदाऽर्चयेत् ॥
 एतांच्छ्रेष्ठांस्तथा चान्यान्नित्यं विप्राभिवन्दनम् ॥ २५१ ॥
 दमं सेवेत सततं दानं दद्याच्च सर्वदा ॥
 दयां च सर्वदा कुर्यात्तद्विना नरकाश्रयः ॥ २५२ ॥
 दाम्यन्स सर्वदाऽऽत्मानं मनो दाम्यं सदा द्विजैः ॥
 दयध्वमिति चैवेषां श्रुतिर्वाजसनेयिकी ॥ २५३ ॥
 यन्विदं कारकं कुर्यात्स्तनयितनुर्ध्वनिं दिवि ॥
 ददेद्वेति दमं दानं दयामिति च शिक्षयेत् ॥ २५४ ॥
 रसा रसैः समा ग्राह्या देया अपि च नान्यथा ॥
 न रसैर्लेवणं ग्राह्यं समतो हीनतोऽपि वा ॥ २५५ ॥
 तिला अपि समा देया धान्यैरन्यैर्द्विजातिभिः ॥
 प्रपीड्या नैव यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५६ ॥
 तिलवत्सर्ववस्तूनि सस्नेहानि द्विजातिभिः ॥
 अप्रपीड्यानि यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५७ ॥
 विक्रयव्यपदेशेन दुग्ध-दध्यादिसर्पिषाम् ॥
 शुश्रूष्यान्न तिरस्कुर्यादुपास्यान्नावधीरयेत् ॥ २५८ ॥

१. B. D. E. and F. read शक्त्या च instead of दद्याच्च. २. B. D. E. and F. omit सर्वदा. and read जंतुषु In its place. ३. in B. E. and F. the reading of this whole line is thus—

सद्विजाः सर्वदात्मानं दाम्यदत्तं सदा जनाः ।,

and D.—

सद्विजानां च सन्मानं दानं दत्तं सदा जनाः ।.

४. A. reads दद्यात् for ददेत्. ५. A. reads रक्षयन्. ६. A. and F. read this whole line, as—

न ते यंत्रेण निपीड्याः पातयन्ति निपीडिताः ।.

७. This verse is omitted by all except A.

लोभात्कुर्याद्विजन्मा यः स तु शूद्रसमख्यहात् ॥
 न निन्द्याच्च समभ्यर्च्यान्न विक्रीणीत गर्हितान् ॥ २५९ ॥
 अदेयानि न वै दद्यादत्याज्यानि न वै त्यजेत् ॥
 अभाष्यान्नैव भाषेच्च हीनाङ्गाद्यांश्च न क्षिपेत् ॥ २६० ॥
 न संवदेच्च पित्राद्यैः पतिताद्यैर्न संविशेत् ॥
 न मर्ति नीचवर्णाय दद्यादुच्छिष्टमेव च ॥ २६१ ॥
 मर्ति शूद्रस्य यो दद्याद्यश्चैनं पर्युपासते ॥
 न किञ्चित्तस्य चाख्येयं व्रतादि नियमादिकम् ॥ २६२ ॥
 आचक्ष्माणस्तु तद्धर्मं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥
 नाद्यादन्नं निषिद्धस्थं स्वप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु ॥ २६३ ॥
 वेदविद्यावित्तानानि विक्रीणीत न कर्हिचित् ॥
 नापत्यानि रसाद्यानि भूवृत्तिं चान्वये सति ॥ २६४ ॥
 नापः पिबेत् स्वपाणिभ्यां न च कण्डूतिकृद्भवेत् ॥
 विदिक्-प्रत्यगुदग्रस्तु शयीताहि न सन्ध्ययोः ॥ २६५ ॥
 पादुकादि न पालाशं न वृक्षादिनिकृन्तनम् ॥
 नोत्सृज्यं श्रोवनाद्यं च कदाचिद्वै गवादिषु ॥ २६६ ॥
 पद्भ्यां स्पृश्यं गवाद्यं नो नोच्छिष्टं न च तद्रतिः ॥
 न लङ्घ्यं वत्स-तंत्र्यादि वायवग्न्योर्नान्तरा गतिः ॥ २६७ ॥
 न द्वयोर्विप्रयोर्नान्योः सौरभेभ्योः पति-स्त्रियोः ॥
 विप्राभ्योर्विप्रपिण्डानां नोग्रोक्ष्णोर्विष्णु-तार्क्ष्ययोः ॥ २६८ ॥
 सौरभेयोर्जलाग्न्योश्च माहेयी-जलयोरपि ॥
 भानु-व्योमादिकानां तु न कुर्यादन्तरा गतिम् ॥ २६९ ॥

१. B. reads संवदेत् and F. संश्रयेत् for संविशेत्. २. B. D. E. F. read नरकं प्रतिपद्यते for यश्चैनं पर्युपासते. ३. A. B. D. E. F. read सन्ध्या-शय्यार्द्धरात्रिषु for स्वप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु. ४. A. reads निपानानि; while B. D. E. and F. read न यानानि for वित्तानानि. ५. D. E. and F. read समग्रानि for रसाद्यानि. ६. A. reads कण्डूयति क्वचित् for कण्डूतिकृद्भवेत्; while F. reads कण्डूप्रतिकृद्भवेत्. ७. B. D. E. and F. substitute नोत्सायं for नोत्सृज्यं. ८. B. D. E. read वा स्वर्गो for वायवग्न्योः.

भोजेनादिषु नासक्तां पश्येन्न विगतांशुकाम् ॥
 न गच्छेत्स्त्रीं रंजोयुक्तां न चाश्रीयात्तया सह ॥
 न गच्छेत्स्त्रीं रोगयुक्तां प्रसुप्यान्न तया सह ॥ २७० ॥
 उत्तरीयं विना नैव न नग्नो ऽधः शयीत च ॥
 न गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धककुब्मुखः ॥ २७१ ॥
 नोपगङ्गं सुरार्चादि न च विष्टागृहान्तिके ॥
 अतिकालातियाने च शुभमिच्छन्निवर्जयेत् ॥ २७२ ॥
 ज्येष्ठेन्द्रचाप-भद्राद्या मूलनाम्ना न निर्दिशेत् ॥
 इन्द्रचापं धयन्ती गौर्न ख्यातव्ये परस्य ते ॥ २७३ ॥
 वर्जयेद्भावनं चैव पादयोः कांस्यभाजने ॥
 पैशुन्यं मर्मभेदं च न वदेन्मेच्छभाषितम् ॥ २७४ ॥
 प्राकृतं च कुशास्त्राणि पाषण्डं हैतुकानि च ॥
 न श्रोतव्यानि विप्रेण यातनाकारणानि च ॥ २७५ ॥
 न करं मस्तके दद्यान्मस्तकं न करे तथा ॥
 न जानुनोः शिरो धार्यं नाऽप्रावृतशिरा भ्रमेत् ॥ २७६ ॥

वैणाश्च बद्धाश्च कदर्यचोराः
 क्लीबामिशस्ता गणिका तु या च ॥
 यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये
 तेषां न भोज्यं ह्यशनं द्विजातैः ॥ २७७ ॥
 कूरातुरा वृद्ध-चिकित्सकाश्च
 या पुंश्चली यौ च विरोधि-शत्रू ॥
 ब्राह्मणप्रमत्ता अबलाजिताश्च
 अग्राह्यमेषामशनं द्विजस्य ॥ २७८ ॥

१. A. reads भोजनादिपानासक्तां for भोजनादिषु नासक्तां. २. B. D. E. read जनैर्युक्तां for रंजोयुक्तां. ३. A. omits this line; while F. reads नावहेचैव मार्गादौ for न गेहे चैव मार्गादौ. ४. A. reads अतिकालानि यामेन. for अतिकालप्रतियाने च. ५. B. D. E. F. substitute 'रुद्रा' for 'भद्रा'. ६. D. and E. read नराः for 'तुराः'. ७. A. D. and F. read 'वृद्ध' for 'वृद्ध'. ८. A. D. E. and F. substitute स्यान्नाद्यम् for अग्राह्यम्.

ये दाम्भिका ये च सुवर्णकारा
उच्छिष्टभोजी पतितश्च यश्च ॥
ये पुत्रभार्या बहुयाजका ये
विप्रेण चैषां न हि भोज्यमन्नम् ॥ २७२ ॥

ये सोम-शस्त्रास्त्र-कृतास्तु-तक्र-
क्षीराज्य-मांसं लवणाजिनानि ॥
क्षौमानि लाक्षा च तिलान्फलानि
विक्रेयुरेषामशनं न भोज्यम् ॥ २८० ॥

जीवन्ति वृत्त्या-रसदानपानां
कर्मारका येऽपि च तन्नुवायाः ॥
राजा नृशंसो रजकः कृतघ्नो
भोज्याशना नैव विहिंसकाश्च ॥ २८१ ॥

ये चैलधावाश्च सुराकृतो ये
पैशून्यवाचो ह्यनृतंवदाश्च ॥
ये बन्दिनो येऽपि च चाक्रिकाश्च
विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यसस्याः ॥ २८२ ॥

मध्वासव-मधूच्छिष्ट-दधि-क्षीर-रसौ दनान् ॥
मनुष्योपल-धूपांश्च कुश-मृत्पुष्प-वीरुधः ॥ २८३ ॥
कौशेय-केश-कुतपान्नीरं विषरसांस्तथा ॥
शाकैकशर्फ-पिण्याक-गन्धानौषधिमूलकाः ॥ २८४ ॥

विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाध्रमाः ॥
तेषामन्नं न भोक्तव्यं तथोपपतिवेश्मनः ॥ २८५ ॥

१. B. D. and E. substitute विप्र° for पुत्र°. २. A. reads this, thus—
विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यधान्याः; while B. D. and E. read विप्राश्च नैते
ऽपि न भोज्यधान्याः. ३. B. D. E. and F. read भिक्षा instead of लाक्षा.
४. In A. the reading of this line is thus - एषां न विक्रीतकृत्स्नमाद्यम्.
५. A. reads रसमायया वा for रसदानपानां. ६. B. and F. read तन्नुवायाः
for तन्नुवायाः. ७. B. and E. read तैलधाराः for चैलधावाः. ८. B.
D. E. and F. read वितथ° for ह्यनृतं°. ९. Only F. reads विप्रेण for
विप्रस्य. १०. E. and F. read °शिक° for °शफ°.

योऽपचस्य कदर्यस्य भुञ्जीतान्नं द्विजाधमः ॥
 तत्क्षणाच्छूद्रवत्स स्यान्मृतो विट्शूकरो भवेत् ॥ २८६ ॥
 योऽन्नं वार्द्धुषिकस्याद्यादजापालादिकस्य च ॥
 अन्यस्यापि निषिद्धस्य सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥ २८७ ॥
 पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराधमः ॥
 शूद्रीहस्तेन भुञ्जीत पतितः स सदैव तु ॥ २८८ ॥
 त्यक्ता येनोढभार्या तु त्यक्तः स पितृ-दैवतैः ॥
 त्यक्तो देवैः स पापीयांश्छूद्रादप्यधमः स्मृतः ॥ २८९ ॥
 यः शूद्रां भजते नित्यं शूद्री तु गृहमेधिनी ॥
 वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं यात्यसौ द्विजः ॥ २९० ॥
 यः शूद्रां च स्वयं जातो ह्यन्यस्यां सोऽपि वै पुनः ॥
 अन्यस्यां च पुनः सोऽपि किमस्य प्रेत्य चिन्तनम् ॥ २९१ ॥
 सर्वान् भुञ्जीत नरकान्विशतिं त्वेकवर्जितान् ॥
 रौरवादीन्क्रमेणैव पापिष्ठो यावदम्बरम् ॥ २९२ ॥
 हेमन्तशिशिरर्त्वांश्च प्रोष्ठपद्याः परस्य च ॥
 पञ्चस्वपरपक्षेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९३ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैका एकैकाथ तथा परा ॥
 प्रोष्ठपद्यां द्विजास्तिस्रो ह्यष्टका इति केचन ॥ २९४ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽग्रयणद्वयम् ॥
 चातुर्मास्यव्रतान्येव कार्याणि साग्निकैर्द्विजैः ॥ २९५ ॥
 अनूचानकृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः ॥
 अनूचानकुले जाताः सदैव व्रतचारिणः ॥
 अग्निहोत्ररता नित्यं माता-पित्रादिपूजकाः ॥ २९६ ॥
 प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च जप-होमपरायणाः ॥
 वृत्तवन्तश्च ये विप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २९७ ॥

१. B. D. E. and F. read ऽपचस्य for ऽपचस्य. २. B. D. and E. substitute ह्यन्ते for ऽनन्तं. ३. B. E. and F. read वसेत् for व्रजेत्. ४. A. reads स्यात्तदैव; while B. F. read तथैव. for सदैव. ५. Only F. reads स्नातकैः for साग्निकैः.

सङ्क्रान्तिरर्कवारश्च व्यतीपातो युगादयः ॥
 शुभर्क्ष-दिन-योगेषु कार्याः साग्निभिरष्टकाः ॥ २९८ ॥
 न शूद्राद्भिक्षितेनैतत्कर्तव्यं कर्म सद्भिजैः ॥
 चण्डालत्वमवाप्नोति यज्ञार्थं शूद्रयाचकः ॥ २९९ ॥
 लब्धं यज्ञाय यो विप्रो न दद्याद्यज्ञकर्मणि ॥
 स वायसोऽथ वा गृध्रः काको वाऽथ प्रजायते ॥ ३०० ॥
 शिलोच्छवृत्तिर्विप्रः स्यादथ वैकाहिकाशनः ॥
 त्र्यह्यहिकाशनो वास्यात् कुम्भीकुशूलधान्यकः ॥ ३०१ ॥
 पूर्वपूर्वतरः श्रेयान् तेषां सद्भिः प्रकीर्तितः ॥
 सोमपः स्यात् त्रिवर्षान्तस्तत्पूर्वकृत्समाशनः ॥ ३०२ ॥
 सोमेष्टिं पशुयज्ञं च कुर्वीत प्रतिवासरम् ॥
 इष्टिर्वैश्वानरो या तु कर्तव्यैतदसम्भवे ॥ ३०३ ॥
 सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कुर्याद्धीनदक्षिणम् ॥
 तत्कृतं च भवेद्भयर्थं प्राप्नुयात्पशुयोनिताम् ॥ ३०४ ॥
 श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानं समर्चितम् ॥
 याचिऽपि हि दातव्यं पूतं च श्रद्धया धनम् ॥ ३०५ ॥
 शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्वन्वै मासं मासार्धमेव च ॥
 तद्योनावेव जायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥ ३०६ ॥
 आशूदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वाचोपजायते ॥
 द्वादशं दश वाष्टौ च गृध्र-शूकर-पुल्कसाः ॥ ३०७ ॥
 उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधोयानोऽपि नित्यशः ॥
 जुहन्वापि जपन्वापि गतिमूर्ध्वा न विन्दति ॥ ३०८ ॥
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥
 वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥ ३०९ ॥

१. F. reads 'यामाश्च' for 'योगेषु'. २. B. D. E. and F. read this whole line thus—

सभासः काको गृध्रो वा इमशाने निर्जले भवेत् १;

while A. substitutes भासोऽप्यथ वा for वायसोऽथ वा. ३. B. E. and F. read द्वित्र्याहिकाशनो वा for त्र्यह्यहिकाशनो वा and D. reads त्र्यह्यहिकान्नो वा पि. ४. B. reads त्रिवर्षान्तः. ५. B. D. E. F. read—

याचितेनाऽपि दातव्यं श्रद्धापूतं धनं नैः १.

६. मासाद्विप्रस्तु शूद्रान्नो is the reading in A.

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्मुच्छिष्टमुच्यते ॥
 तस्मादामं च पक्वं च शूद्रस्य परिवर्जयेत् ॥ ३१० ॥
 तस्माच्छूद्रं न भिक्षेरन्यन्नार्थं सद्भिजातयः ॥
 स्मशानमेव यच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ३११ ॥
 कणानामथ वा भिक्षां कुर्याच्चेद्वृत्तिकर्षितः ॥
 सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन्न तत्पापेन लिप्यते ॥ ३१२ ॥
 विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांस-मद्यतः ॥
 द्विजभक्तिर्वणिग्वृत्तिस्सच्छूद्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३१३ ॥
 उदक्यास्पृष्ट-सङ्कुष्ठं वाङ्कितं वाण्युदक्यया ॥
 श्वस्पृष्टं शकुनोत्सृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३१४ ॥
 उच्छिष्टं च पदास्पृष्टं शुक्लं च पतितेक्षितम् ॥
 पर्युषितं चिरस्थं च केश-कीटाद्युपाहतम् ॥ ३१५ ॥
 पङ्क्त्युच्छिष्टं गवाघ्रातं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 नाश्रीरन्नेतदशनं शमिच्छन्तो द्विजातयः ॥ ३१६ ॥
 शूद्राणामपि भोज्यान्नाः स्युः सीरि-नापितादयः ॥
 सक्नेहमशनं भोज्यं चिरस्थमपि यद्भवेत् ॥ ३१७ ॥
 अनाक्ता अपि भोज्याः स्युः सद्यःश्रितयवादयः ॥
 गर्भिण्यवत्ससूतिक्या गवादेर्वर्जयेत्पयः ॥ ३१८ ॥
 स्त्रीणामेकशफोष्ठीणां तथारण्यकमाविकम् ॥
 प्रसूता ब्राह्मणी गौश्च महिष्योजास्तथैव च ॥ ३१९ ॥
 दशरात्रेण शुद्धव्यन्ति भूमिसस्यं नवं पयः ॥
 शाकादिकं च विट्जातं कवकानि च वर्जयेत् ॥ ३२० ॥
 मांसं कीटादिभिर्जुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 ये वयः क्रव्यमश्नन्ति तथा विष्टाभुजश्च ये ॥ ३२१ ॥

१. In B. D. E. this verse is omitted. २. In B. D. E. this line is altered as,—

कणभिक्षां निराकुर्याद्यदि कुर्याद्वृत्तिकः ।

३. All except A. read उच्छिष्टं for उत्सृष्टं. ४. C. reads सामिषं ते for शमिच्छन्तो. ५. B. C. E. and F. read कवकानि for कवचानि; while D. reads कवक्यानि. ६. The following 34 lines are omitted in A. ७. B. reads एवं ये क्रव्यमश्नन्ति for ये वयः क्रव्यमश्नन्ति.

शुक्र-दिष्टिम-दात्यूहाः कपोत-पिक-सरिकाः ॥
 सेधाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्यान्मत्स्यकांस्तथा ॥ ३२२ ॥
 धर्मशास्त्रोदितानद्यात्सर्वाकारांश्च वर्जयेत् ॥
 भक्ष्यं प्राणात्यये मांसं श्राद्ध-यज्ञोत्सवेष्वपि ॥ ३२३ ॥
 कृत्वा च विधिवच्छ्राद्धं पश्चात्तत् स्वयमश्नुते ॥
 नाद्यादविधिना मांसं मृत्युकालेऽपि धर्मवित् ॥ ३२४ ॥
 यदैवाव्ययसम्पत्तिस्तदैवामन्त्रयेद् द्विजान् ॥
 यत्र वा तत्र वा काले नाद्यं त्वविधिनाऽऽमिषम् ॥ ३२५ ॥
 भक्षयन्नरके तिष्ठेत्पशुलोमसमाः समाः ॥
 गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यात्पिशितं तु कदा च न ॥ ३२६ ॥
 स साक्षान्मुनिभिः प्रोक्तो योगी च ब्रह्मलोकगः ॥
 न-स्वयं च पशुं हन्याच्छ्राद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३२७ ॥
 क्रव्यादैः सारमेयाद्यैर्हतं मृगादिमाहरेत् ॥
 एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ ३२८ ॥
 समर्थो यस्य यस्तु स्यादन्नं दत्वातु देहिनाम् ॥
 सतामिति निरातङ्गो लोकदृष्टं निगद्यते ॥ ३२९ ॥
 अन्नादेरपि भक्ष्यस्य स्नेह-मद्या-ऽऽमिषस्य च ॥
 महाफला निवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना ॥ ३३० ॥
 एकोऽब्दशतमश्वेन यजेत पशुना द्विजः ॥
 नान्यस्तु मांसमश्नाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोः समा ॥ ३३१ ॥
 हेमराजत-शङ्खानां पात्राणां वैणवस्य च ॥
 चर्मणो रज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणा ॥ ३३२ ॥
 स्फयादीनां यज्ञपात्राणां धान्यानां वाससामपि ॥
 अन्येषां चयरूपाणां प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ ३३३ ॥
 मार्जनान्मखपात्राणां हस्तेन मखकर्मणि ॥
 अंभोजपत्रकैरुष्णैः शुद्ध्यतः कौशिकाविके ॥ ३३४ ॥

१. B. D. E. F. read सर्पाकारान् for सर्वाकारान्. २. B. D. E. F. read यस्य for यस्तु. ३. B. D. E. F. read this line in somewhat different way, as—

सतदति निरातङ्गो लोकदृष्टं निगद्यते ।

४. D. reads अंभो गोमूत्रकैरुष्णैः for अंभोजपत्रकैरुष्णैः.

श्रीफलैरंशुपट्टानां सारिष्टैः कुतपस्य च ॥
 मृण्मयानि पुनः पाकैः क्षौमाणि सितसर्षपैः ॥ ३३५ ॥
 शुद्धयेत कारुहस्तस्थं पण्यं यत्स्यात्प्रसारितम् ॥
 भैक्ष्यं च प्रोक्षणाच्छुद्धेत्स्पृष्टिः साक्षान्न यस्य तु ॥ ३३६ ॥
 स्त्रोमुखं च सदा शुद्धं भूमिलेपविर्वर्जिता ॥
 अपरा दहनाद्यैश्च गृहं मार्जन-लेपनैः ॥ ३३७ ॥
 द्रवद्रव्याणि शुद्धयन्ति वह्निना प्लावनेन च ॥
 ऋव्यादाद्यैर्हृतं मांसं सर्वदा शुचि कीर्तितम् ॥ ३३८ ॥
 तृप्तिकृत्सौरभेयाश्च स्वभावस्थं महीगतम् ॥
 वदन्ति सूरयो वारि पवित्रमिव सर्वदा ॥ ३३९ ॥
 गौर्वह्नि-भानवच्छाया जलमश्वं वसुन्धरा ॥
 विप्रुषो मक्षिका वायुर्न दुष्यन्ति कदा च न ॥ ३४० ॥
 शुचिः प्रस्थापने वत्सो अजाश्वौ मुखतस्तथा ॥
 शुचिः प्रस्रवणे वत्सस्तथाजाश्वौ मुखे शुची ॥
 न तु गौर्मुखतो मेध्या न च गोमुखजा मलाः ॥ ३४१ ॥
 सोम-भास्करयोर्भाभिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥
 ओष्ठाधरौ श्मश्रुकरौ सस्त्रेहौ भोजनादनु ॥ ३४२ ॥
 नन्दुष्येच्छक्तिजः प्राह बाल-वृद्धौस्त्रियोमुखम् ॥ ३४३ ॥
 स्नात्वा पीत्वा च भुक्त्वा च सुप्त्वा तप्त्वा तथैव च ॥
 गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु ॥ ३४४ ॥
 नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥
 न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ ३४५ ॥
 पद्माश्मलोहाः फल-काष्ठ-चर्म-
 भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥
 पुंसां निशास्वध्वनि चाऽसखानां ॥
 स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदापि ॥ ३४६ ॥

१. A. reads प्रसादितम् for प्रसारितम्. २. B. D. E. and F. read संस्पृष्टिः for स्पृष्टिः. ३. B. reads द्रव्याणि चैव for द्रवद्रव्याणि. ४. A. reads नरस्य मुखजा मलाः for न च गोमुखजा मलाः; while D. reads कस्यापि मुखजा मलाः. ५. A. reads न दुष्येद्य रुजः for नन्दुष्येच्छक्तिजः while B. नन्दुष्टं ऋत्विजः प्राहस्त्रीवृद्धशिशुरोगिणाम्. ६. B. D. and E. read 'लोह' for 'लोहाः'.

नभसः पंचदश्यां तु पंचम्यां च तथाऽपरे ॥
 नभस्यस्य चतुर्दश्यामुपाकर्म यथोदितम् ॥ ३४७ ॥
 तद्विदः केचिदिच्छन्ति नभसः श्रवणेन तु ॥
 हस्तेन वाथ पञ्चम्यामध्यायानां वदन्ति तत् ॥ ३४८ ॥
 यच्छाखयोपनीतः स्यात् ब्रह्मचारी द्विजोत्तमः ॥
 तच्छाखाविहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्त्यते ॥ ३४९ ॥
 अतो वेदाधिकारित्वं वेदपाठस्य कीर्तने ॥
 अनुपाकृतविप्रादेर्वेदाध्ययनदुष्कृतम् ॥ ३५० ॥
 मुञ्जोपवीताजिनदण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्भूतचारिणापि ॥
 अक्लिष्टमेको व्रतलोपपापं संस्कारमन्यं पुनरर्हयेयुः ॥ ३५१ ॥
 ओषधीनां तु सद्भावे स्वशाखाविहितं तु यत् ॥
 रोहिण्यां च सहस्यस्य उपाकर्माणि कुर्वते ॥ ३५२ ॥
 न भवेदनुपाकर्मा ब्राह्मणः स्नातको व्रतो ॥
 कर्मच्युतो भवेद्ब्राह्मणो ब्राह्मणिकृतिः कृच्छुचिः ॥ ३५३ ॥
 अथाऽतः स्यादनध्यायो मृतगुर्वादिषु त्र्यहम् ॥
 मित्रकादिष्वहोरात्रमधीत्यारण्यकः शुचिः ॥ ३५४ ॥
 अष्टकास्तु तथाष्टम्यां पूर्णिमास्यां शशिक्षये ॥
 मन्वादौ युगपक्षादाविद्रचापोच्छ्रयेषु च ॥ ३५५ ॥
 चातुर्मास्ये द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् ॥
 अहोरात्रे नृपे संस्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ ॥ ३५६ ॥
 अत्र त्र्यहमनध्यायमिच्छन्ति चापरे द्वयम् ॥
 अशौचे सूतकान्ते च यावच्छुद्धिस्तयोर्भवेत् ॥ ३५७ ॥
 देशान्तरगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम् ॥
 गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ३५८ ॥
 प्रतिगृह्य त्वहोरात्रं भुक्त्वा श्राद्धिकमेव च ॥
 तज्ज्ञा ब्रूयुरनध्यायानृतुसन्धावहर्निशम् ॥ ३५९ ॥
 पश्वाद्यैरन्तरायातैरहोरात्रं विदुर्बुधाः ॥
 अकालगर्जिते वृष्टावग्निदाहे च सप्त सा ॥ ३६० ॥

१. B. D. E. and F. read हितम् for तु यत्. २. B. reads रोहिण्यां
 व हस्तस्य. ३. A. reads निर्वातादिष्वहोरात्रं. for मित्रकादिष्वहोरात्रं.

सामेषु दुःखितानां च स्वरादीनां च निःस्वने ॥
 पतित-श्याव-शूद्रा-ऽन्त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् ॥ ३६१ ॥
 आत्मन्यशुचि देशे तु विद्युत्स्तनितरोहिते ॥
 मृधे च कलहे देशविप्लवे लोकविग्रहे ॥ ३६२ ॥
 पांशुवर्षेऽम्बुमध्ये च दिग्दाह-ग्रामदाहयोः ॥
 नीहारे च भवेद्विद्वान्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ ३६३ ॥
 धावंश्च न पठेद्विद्वान्पूतिगन्धस्तथैव च ॥
 विशिष्टे चागते गेहे गात्रासृङ्निर्गमे तथा ॥ ३६४ ॥
 भोजनायोपविष्टस्य ह्युत्थितस्यार्द्रपाणिनः ॥
 वान्तेऽऽचान्ते तथाऽजीर्णे महारात्रेऽतिमारुते ॥ ३६५ ॥
 रजोवृष्टौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः ॥
 एतानन्यांश्च तत्कालाननाध्यायान्विदुर्बुधाः ॥ ३६६ ॥
 यो वर्जयेदनध्यायान्वेदाध्ययनकृद्भिजः ॥ B
 भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रोक्ताः फलप्रदाः ॥ ३६७ ॥
 ये चैतेषु पठन्त्यज्ञाः पाठलोभेन लोभिताः ॥
 न शाश्वता भवेद्विद्या निष्फला चैव जायते ॥ ३६८ ॥
 यः पठेद्विधिवद्वेदान् व्रती चेन्द्रियसंयमी ॥
 ब्रम्हत्वमिह लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभागभवेत् ॥ ३६९ ॥
 जनानां शृण्वतां मार्गे गच्छन्त्यस्तु पठेद्विजः ॥
 निष्फलास्तस्य वेदाश्च वेदविप्लवदोषभाक् ॥ ३७० ॥
 यः पठेत्स्वरहीनं तु लक्षणेन विवर्जितम् ॥
 सङ्कीर्णग्राममध्ये तु स भवेद्वेदविप्लवी ॥ ३७१ ॥
 ये स्वाध्यायमधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः ॥
 वज्ररूपेण ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ ३७२ ॥
 नाक्रामेदमरादीनां च्छायां च परयोषिताम् ॥
 वान्त-ष्टोवन-विण्मूत्र-कार्पासा-ऽस्थि-कपालिकाः ॥ ३७३ ॥
 नावज्ञेयाः कदापि स्युर्नृप-विप्रोरगादयः ॥
 श्रियं कामं समाकांक्षेन्न स्पृशेन्मर्म कस्यचित् ॥ ३७४ ॥

१. A. reads साम्नां for सामेषु; while E. reads स्वनेषु. २. A. reads श्याव for श्याव°. ३. A. reads आस्थितस्यार्द्रपाणिनः and E. reads उच्छि-
 दस्यार्द्रपाणिनः.

नित्यं वर्तेत चाजस्रं धर्मार्थौ च सदाऽर्जयेत् ॥
 न कश्चित्ताडयेद्धीमान्मुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥
 ताडयेन्नाभितोऽधस्तान्न तानन्यत्र ताडयेत् ॥ ३७५ ॥
 आचारेण सदा विद्वान्वर्तेत यो जितेंद्रियः ॥
 स ब्रम्हपरमाप्नोति वरेण्योऽमुत्र चेह च ॥ ३७६ ॥

आचारमूलं श्रुतिशास्त्रवित्तम्
 आचारशास्त्राश्च तदुक्तकृत्यम् ॥
 आचारपर्णानि हि तन्नियोग
 आचारपुष्पाणि यशोधनानि ॥ ३७७ ॥

आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तस्माच्च सुस्वादुरसश्च मुक्तिः ॥
 तस्मादनन्तं फलदं तु तत्त्वमाचारमेवाश्रय यत्नपूर्वम् ॥ ३७८ ॥
 ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धर्मा द्विजाश्व्योरपि ते च सर्वे ॥
 यत्नेन कार्याः पितृ-देवभक्तैः श्राद्धानि कार्याण्यथ तानि वक्ष्ये ॥ ३७९ ॥
 यत्नेन धर्मो गृहमेधिविप्रैः प्रीतेन वाचा वपुषा च कार्यः ॥
 आयुःप्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तस्माल्लभन्ते दिवि देवभोगान् ॥ ३८० ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुब्रतप्रोक्तायां
 धर्मसंहितायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभच्छाया-ग्रहण-सङ्क्रमे ॥
व्यतीपात-विषुवत्कृष्णपक्ष-पात्रार्थलब्धिषु ॥ १ ॥
अष्टका ह्ययने द्वे च श्राद्धम्प्रति यदा रुचिः ॥
पुण्यः श्राद्धस्य कालोऽयमृषिभिः परिकीर्तितः ॥ २ ॥
युगादिषु च कर्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च ॥
श्राद्धकालो ह्ययं प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३ ॥
नवान्ने नवतोये च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥
नावैक्ष्वेषु चेहन्ते पितरो हि मघाखिव ॥ ४ ॥
काणः पौनर्भवो रोगी पिशुनो वृद्धिजीवकः
कृतघ्नो मत्सरो क्रूरो मित्रध्रुकु कुनखी गदी ॥ ५ ॥
विद्धप्रजननःश्वित्रि-श्यावदन्तावकीर्णनः ॥
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो विक्लवः परनिन्दकः ॥ ६ ॥
क्लोबा-ऽभिशस्त-वाग्दुष्ट-भृतकाध्यापकास्तथा ॥
कन्यादूषी वणिग्वृत्तिर्विनाग्निः सोमविक्रयी ॥ ७ ॥
भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः ॥
पित्रादित्यागकृत्स्तेनो वृषलीपति-तर्जकौ ॥ ८ ॥
अनुक्तवृत्तिस्त्वज्ञातः परपूर्वापतिस्तथा ॥
अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ९ ॥
यो ऽसत्प्रतिग्रहग्राही यश्च नित्यं प्रतिग्रही ॥
ग्रहसूचक-दूतौ च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ १० ॥

१. F. reads ह्युत्पात° for व्यतीपात°. २. A. reads °वक्तृभिः for °कर्तृभिः.

३. A. reads विप्लवः परिविन्दकः for विक्लवः परानिन्दकः. ४. A. reads °काध्यापिताः for °काध्यापकाः. ५. This whole verse is omitted in E.

६. A. reads °तत्ख्यातः for °स्त्वज्ञातः.

एकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्रान्नरससंयुताः ॥
 गुह्यतल्पगो ब्रम्हघ्नो यस्यचोपपतिर्गृहे ॥ ११ ॥
 प्रेतस्पृक् तैलनिर्णैकौ बहुयाजक-याचकौ ॥
 बक-काक-बिडाला-ऽश्व-शूद्रवृत्तिश्च गर्हितः ॥ १२ ॥
 वाग्दुष्ट-बालदमकौ नित्यमप्रियवाक् च यः ॥
 आसक्तो द्यूतकामादावतिवाक् चैव दूषितः ॥ १३ ॥
 निराचाराश्च ये विप्राः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥
 विद्वांसोऽपि हि नाभ्यर्च्याः पितृश्राद्धेषु सत्तमैः ॥ १४ ॥
 न वेदैः केवलैर्वापि तपसा केवलेन वा ॥
 सद्बृत्तैरेव सा प्रोक्ता पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ १५ ॥
 यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजाग्रगे ॥
 पितृश्राद्धेषु तं यत्नाद्विद्वान्विप्रं समर्चयेत् ॥ १६ ॥
 वेदशास्त्रार्थविच्छान्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा ॥
 गायत्रीब्रम्हचिन्ताकृत्पितृश्राद्धेषु पावनः ॥ १७ ॥
 रथन्तरं बृहज्ज्येष्ठसामवित्त्रिसुपर्णकः ॥
 त्रिमधुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूजितः ॥ १८ ॥
 मातामहश्च दौहित्रो भागिनेयोऽथ मातुलः ॥
 मातृस्वस्रेयत्तज्जश्च तथा मातुलजोऽपि वा ॥ १९ ॥
 जामाता श्वशुरो बन्धुभार्याभ्राता च तत्सुतः ॥
 सुवृत्ताश्च सदाचाराश्चैते श्राद्धेषु पावनाः ॥ २० ॥
 ऋत्विग्गुरुरुपाध्याय आचार्यः श्रोत्रियोऽपरः ॥
 एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवाः ॥ २१ ॥
 अग्निहोत्रो च यो विप्र आवसथ्याग्निकोऽपि च ॥
 पितृ-मातृपरावेतौ भोक्तव्यौ हव्य-कव्ययोः ॥ २२ ॥
 कृष्येकवृत्तिजीवी यो भक्तो मात्रादिकेषु च ॥
 षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्य-कव्ये सदैव हि ॥ २३ ॥
 क्षत्रवृत्तिः सदाचारो मात्रादिभक्तितत्परः ॥
 शुचिः षट्कर्मयुक्तश्च हव्य-कव्येषु पूजितः ॥ २४ ॥

१. This verse is omitted in A. B. D. and E. २. A. reads °निर्माक्ता

for °निर्णैक्ता. ३. B. and E. both read °बालदुष्टकौ for °बालदमकौ

४. B. C. D. E. read द्विजाग्रते for द्विजाग्रजे. ५. A. reads °ब्रम्ह

for °ज्येष्ठ. ६. A. reads तृप्तिदः. ७. This verse is omitted in D.

युगानुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंयुतः ॥
 स पूज्योऽनभिशस्तश्च षट्कर्मनिरतो द्विजः ॥ २५ ॥
 इत्युक्तगुणसम्पन्नान्ब्राह्मणान्पूर्ववासरे ॥
 निमन्त्रयेत तान् भक्त्या नियोगाख्यानपूर्वकम् ॥ २६ ॥
 सव्येन देवतार्थं तु पित्रर्थमपसव्यवान् ॥
 ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतं द्विजैः ॥ २७ ॥
 जितेन्द्रियैस्तु भाव्यं स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः ॥
 तस्मिन्नहनि प्रातर्वा यत्र श्राद्धमुपस्थितम् ॥ २८ ॥
 निमन्त्रयेत तान्भक्त्या तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः ॥
 विप्रैरः-पार्श्व-पृष्ठस्थाः पितृ-मातामहादयः ॥ २९ ॥
 भुञ्जन्ति क्रमशः श्राद्धे तथा पिण्डाशिनोऽपि च ॥
 निमन्त्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रियासह ॥ ३० ॥
 अध्वानं न तु वै यायान्न ब्रूयादनृतं वचः ॥
 नाधीयीत दिवा स्वापं न कुर्वीत न संवदेत् ॥ ३१ ॥
 न म्लेच्छ-पतितैः सार्धं न वदेच्च निषिद्धकम् ॥
 प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ विप्रास्त्रय उदङ्मुखाः ॥ ३२ ॥
 एकैको वोभयत्र स्यादसम्पत्ताविति क्रमः ॥
 पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥ ३३ ॥
 इति वा निर्वपेच्छ्राद्धं निर्धनश्चान्यदाचरेत् ॥
 गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः ॥ ३४ ॥
 निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृथाः ॥
 न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या
 श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ॥
 वने प्रविश्येह रुतं मयोच्चैर्
 भुजौ कृतौ वर्तमानि मारुतस्य ॥ ३५ ॥
 श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
 मह्यं दयध्वं पितृदेवताद्याः ॥
 अख्याय चोत्क्षिप्य भुजावितस्ततो
 दिवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ ३६ ॥

१. In B. and E. this is omitted. २. A. B. D. E. read 'गोख्यान' for 'गोख्यान'. ३. C. reads 'उरु' for 'उरः'. ४. B. E. read 'भुजते' for 'भुजन्ति'. ५. A. reads 'वेद' for 'म्लेच्छ'. ६. C. and F. read 'भुजावृते' for 'भुजौ कृतौ'.

भवेन्नरस्तेन कृतेन तेषा-

मृणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥

निर्वित्त-निर्भाग्य-निराश्रयाणां

श्राद्धस्य मार्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ३६ ॥

मयाऽऽख्यातं रुदित्वा वः पितरः श्राद्धदेवताः ॥

श्राद्धर्णस्य विमुक्तोऽहं महिताः पितरो मया ॥ ३७ ॥

कृतोपवासस्तत्राहि श्राद्धर्णान्मुच्यते द्विजः ॥

एतच्चापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः ॥ ३८ ॥

सम्पत्तावर्थ-पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥

पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके ॥ ३९ ॥

द्वौ वापि दैविके विप्रौ चैकैको वा न दोषभाक् ॥

स्यान्मातामहिकेऽप्येवमेकोऽपि वैश्वदेविके ॥ ४० ॥

नत्वैवैकं तु सर्वेषामाश्वलायनमतस्थितः ॥

पितृणामर्चयेद्विप्रमत्रपिण्डा निदर्शनम् ॥ ४१ ॥

न मातामहिकं श्राद्धं श्रौतमुक्तं तु साग्निकैः ॥

अनाग्निकस्तु तत्कुर्यादिति केचिन्मतं विदुः ॥ ४२ ॥

साग्निकैरपि कार्यं स्याच्छ्राद्धं मातामहं द्विजैः ॥

षट्देवत्यमिति ह्येके एके तु पार्वणद्वयम् ॥ ४३ ॥

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्रातृजो भवेत् ॥

स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥ ४४ ॥

पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तु ॥

पितृस्थानेषु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ ४५ ॥

श्राद्धं पत्यापि कार्यं स्यादपुत्रायास्तु योषितः ॥

तस्यापि हि तया कार्यमेकत्वं हि तयोर्यतः ॥ ४६ ॥

भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च ॥

दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदो विदुः ॥ ४७ ॥

१. D. reads रुतेन for कृतेन. २. A. B. D. E. read 'निर्वित्त' 'निर्भाग्य' for 'निर्वित्त-निर्भाग्य'. ३. A. C. D. read स तस्मात् for तत्रान्धि. ४. A. C. D. read विप्रमुच्यते for मुच्यते द्विजः. ५. C. reads अथ for अर्थ. ६. B. reads वैश्वदेविकाः for वैश्वदेविके. ७. B. substitutes प्रोक्तौ for विप्रौ. ८. only D. reads मातामहानाम् for मातामहिके. ९. B. and E. read आप्यायन° for आश्वलायन°.

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥
 पुत्राभावे तु पुत्री च तदभावे सहोदरः ॥ ४९ ॥
 मित्रादीनां च कर्तव्यं समीहन्ते यतोऽप्यमी ॥
 नावज्ञेयास्तु ते सर्वे कृते तु स्यान्महाफलम् ॥ ५० ॥
 पितामहस्तदन्यो वा यस्य जीवन् भवेद्विजः ।
 प्रत्यक्षास्तेऽपि वै पूज्याः संस्थित्यर्थं यतश्च तत् ॥ ५१ ॥
 विद्यमानत्रयाणां स्यात्प्रत्यक्षः पूज्य एव सः ॥
 गौतमस्य मतं त्वेतदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 विद्यमाने तु पितरि श्राद्धं कर्तुमुपस्थितः ॥
 पितृवत्पितृपित्रादेः कुर्याच्छ्राद्धमसंशयम् ॥ ५३ ॥
 पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः ॥
 तत्पितुर्निर्वपत्यस्मात्तृतीयं तु पितुःपितुः ॥ ५४ ॥
 अत एव द्विजः पुत्रीमूढहेन्न कथं च न ॥
 उद्धोदुः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ ५५ ॥
 पुत्रश्च दुहितुःपुत्रः समौ तौ धार्मिके पथि ॥
 अर्थाहृतौ च विप्रोक्तौ तुल्यौ तौ शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 मुख्यं यथा पितुःश्राद्धं तथा मातामहस्य च ॥
 पुत्र-दौहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपपद्यते ॥ ५७ ॥
 दौहित्रः पावनः श्राद्धे कालस्तु कुतपस्तथा ॥
 तथा कृष्णास्तिला विद्वन्निति शास्त्रविदो विदुः ॥ ५८ ॥
 काम्यमाभ्युदयं चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम् ॥
 यथाकामं तु काम्यं स्याद्ब्रह्माभ्युदये स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 क्षत्रियायां तु यो जातो वैश्यायां च तथा सुतः ॥
 ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपेतां द्विजाग्र्यवत् ॥
 क्षत्रियस्य सुतश्चैव तथा वैश्यसुतोऽपि च ॥
 शृताग्नेन द्विजांस्तर्प्य श्राद्धद्वयं च निर्वपेत् ॥ ६० ॥
 आमन्त्रेण तु शूद्रस्य तूष्णीं च द्विजपूजनम् ॥
 कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेत्तथा ॥ ६१ ॥

यः शूद्रो भोजयेद्विप्राञ्छृतपाकाशनेन तु ॥
 स तद्विप्रकृतैर्नोभिलिप्यते शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥
 शूद्रपाकं द्विजेभ्यश्च विभवान्धो ददाति यः ॥
 कृमो भवति पाताले स युगानेकविंशतिम् ॥ ६३ ॥
 भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते ॥
 तेनासौ लिप्यते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्विजान् ॥ ६४ ॥
 योऽहंमन्यो द्विजाभ्यांस्तु शूद्रश्रितेन भोजयेत् ॥
 स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६५ ॥
 यत्किञ्चित्किल्बिषं विप्रे कृतपूर्वं तु तिष्ठति ॥
 तेनासौ लिप्यते पापी यः शूद्रो भोजयेद्विजान् ॥ ६६ ॥
 शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते मतिपूर्वं द्विजाधमः ॥
 कृमित्वं याति विष्टायां युगानि होकविंशतिः ॥ ६७ ॥
 शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते पञ्चाहानि द्विजाधमः ॥
 स तद्विष्टाकृमित्वं तु प्राप्नोति हि शतं समाः ॥ ६८ ॥
 अतो न भोजयेद्विप्रान्निर्वपेन्नैव पूजयेत् ॥
 शूद्रान्नं भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥
 न भोजयेत् स्त्रियं श्राद्धे यद्यपि व्रतचारिणीम् ॥
 पात्रं तस्यै समर्प्य स्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
 द्विजन्मानो न कुर्वीरच्छ्राद्धमामाशनेन तु ॥ ७० ॥
 यदैव स्युः प्रवासस्था भार्या यत्र न सन्निधौ ॥
 व्यवधानेन भार्याया ग्रहणे पुत्रजन्मानि ॥
 कुर्यादामाशनश्राद्धमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 अग्नौकरणपिण्डांश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥
 सतिलैर्दधिमध्वाज्यसम्पृक्तैः सकुशैरपि ॥ ७२ ॥
 यवाद्यं संस्कृतान्नेन द्रव्यं वापि च निर्वपेत् ॥
 जलेन पयसा वापि न स्यादश्राद्धकृद्यथा ॥ ७३ ॥

१. B. reads शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते for शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते. २. A. and D. read मन्ये विप्रोऽधमः स तु. ३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. ४. A. B. D. and E. read अशनं for शूद्रान्नं. ५. पात्रं. is omitted in B. C. and E. ६. A. reads सक्तुकैः for सकुशैः. ७. A. D. read हेम्ना for द्रव्यं.

आमान्नेन द्विजैः कार्यं न कदाचिदपि द्विजाः ॥
 श्रपयित्वा द्विजौकस्तु तथापि पाकमाश्रयेत् ॥ ७४ ॥
 न कुर्यात्परपाकेन नैकपाकेन तु द्वयम् ॥
 नैकश्राद्धे द्वयं कुर्यान्न च कुर्यात्परान्नभुक् ॥ ७५ ॥
 पित्रादीनां सगोत्रा ये तथा मातामहस्य च ॥
 तेषामेकेन पाकेन कार्यं पिण्डविवर्जितम् ॥
 केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति समगोत्रतयाऽनघ ॥
 अपि मातामहो न स्याद्विन्नगोत्रतया तथा ॥ ७७ ॥
 पृथक्कर्तुमशक्यं स्यादर्थ-पात्राद्यसम्भवे ॥
 अवश्यं तत्र कर्तव्यमेकदैवमतः श्रयेत् ॥ ७८ ॥
 येषां नोद्वाहसंस्कारा ह्यन्यसंस्कारसंस्कृताः ॥
 साङ्गुलिपकं भवेत्तेषां श्राद्धं कार्यं मृतेऽहनि ॥ ७९ ॥
 केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति ब्रह्मसंस्कारवत्तया ॥
 आद्यो हि ब्रह्मसंस्कारस्तस्मात्पिण्डः प्रदीयते ॥ ८० ॥
 पूर्वस्वपि निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥
 पितॄणां त्रिविधा यस्माद्भूतिः प्रोक्ता मुनीश्वरैः ॥ ८१ ॥
 वैश्वदेवः सदा कार्यो श्राद्धे च समुपस्थिते ॥
 पाकशुद्ध्यर्थमेवैतत्पूर्वमेव विधीयते ॥ ८२ ॥
 वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव श्राद्धकाले विशेषतः ॥
 पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ ८३ ॥
 सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ॥
 अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥ ८३ ॥
 एकोद्दिष्टे विशेषेण प्रागेव ह्यग्निपूजनम् ॥
 कालस्तु कुतपस्तस्य रौहणः पार्वणस्य च ॥ ८४ ॥
 वाँमतश्चासनं दद्यात्पितृकार्येषु सत्तमः ॥
 दैविकं दक्षिणं तद्वदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८५ ॥

१. B. E. read कार्यं पिण्डविवर्जितम् for नैकपाकेन तु द्वयम्. २. These preceding 141½ lines are omitted in F. ३. B. D. E. F. read सपिण्डम् for सापिण्ड्यम्. ४. A. reads येन for ह्यन्य. ५. F. reads सर्वस्वपि for पूर्वस्वपि. ६. D. and E. read रोहिणः for रौहणः; A. also reads as D. and E. too. ७. This verse is omitted in B. and E.

आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा ॥
 पितृकार्येषु वामं तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् ॥ ८६ ॥
 पितृश्राद्धेषु यो दद्याद्दक्षिणं दर्भमासनम् ॥
 नाश्नन्ति पितरस्तस्य सार्धानि वत्सराणि षट् ॥ ८७ ॥
 तस्माद्दामत एवात्र पितृकर्मणि चासनम् ॥
 दैविके दक्षिणं तद्वदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
 कुत्र काले च कर्तव्यं श्राद्धं तत्पैतृकं प्रभो? ॥
 वदस्व निश्चयं तत्र विवदन्त्यपरेऽत्र तु ॥ ८९ ॥
 पञ्चदशमुहूर्ताहस्तत्प्रागर्धदिनं स्मृतम् ॥
 अपरार्धं स्मृता रात्रिस्तन्मध्यः कुतपो मतः ॥ ९० ॥
 यथा यथा च ह्रस्वत्वं पुंसः स्थानेन सम्भवेत् ॥
 तथा तथा पवित्रः स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु ॥ ९१ ॥
 छायेयं पुरुषस्यैवं तत्पादाधो भवेद्यथा ॥
 आधानश्राद्धदानादेः स कालोऽक्षयकृत्स्मृतः ॥ ९२ ॥
 अयुतं तु मुहूर्तानामर्धं ह्यष्टदशाधिकम् ॥
 त्रिंशद्भिस्तैरहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः ॥ ९३ ॥
 मध्याह्ने तु गते सूर्ये न पूर्वे न च पश्चिमे ॥
 तुल्याग्रसंस्थिते चैव सोऽष्टमो भाग उच्यते ॥ ९४ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दो भवति भास्करः ॥
 स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं तु चाक्षयम् ॥ ९५ ॥
 मध्याह्नचलितो भानुः किञ्चिन्मन्दगतिर्भवेत् ॥
 स कालो रोहिणो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ ९६ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥
 अकाले विधिना दत्तं न देव-पितृगामि तत् ॥ ९७ ॥
 अब्दवृद्धिर्भवेद्यत्र तत्राऽऽब्दमुभयात्मकम् ॥
 श्राद्धं तत्र च कुर्वीत मासयोरुभयोरपि ॥ ९८ ॥

१. दर्श वर्षाणि पंच वा is the extra reading in A. २. B. and E. read दैवपैतृकम् for पैतृकं प्रभो. ३. A. reads वेदस्य for वदस्व; while B. and E. read the whole line—

वेदस्य निश्चयं तत्र क्व च दत्ताक्षयं भवेत् ।

४. A. reads अब्दस्याष्टदशात्मिकम् for अर्धं ह्यष्टदशाधिकम् and B. reads वर्णाष्टशतसंयुतम्. ५. A. B. D. and F. read तुल्याग्र° for तुल्याम°.

६. This whole verse is omitted in A. B. C. D. and E.

नवन्ध्यं दिवसं कुर्यान्मासयोरुभयोरपि ॥
 पिण्डवर्जमसङ्क्रान्ते सङ्क्रान्ते पिण्डसंयुतः ॥
 षष्टिभिर्दिवसैर्मासस्त्रिंशद्भिः पक्ष उच्यते ॥ ९९ ॥
 सक्रान्तिरहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥
 सिनीवाली मतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ॥
 युक्तःसाधारणैर्मासैः स काल उत्तरो भवेत् ॥ १०० ॥
 सङ्क्रान्तिवर्जितः कालः स मलः पापसम्भवः ॥
 रक्षसां भागधेयोऽसौ उत्सवादिविवर्जितः ॥ १०१ ॥
 तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डविवर्जितम् ॥
 नित्यं तु सततं कार्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥
 अहोभिर्गुणितैर्यत्स्यात्तत्कार्यं यत्र सर्वदा ॥
 तिथि-नक्षत्र-योगाश्च जातकर्मादिकाश्च ये ॥ १०३ ॥
 नैमित्तिकाश्च ये चान्ये कार्यास्तेऽपि मलिश्लुचे ॥
 तीर्थस्नानं गजच्छायां द्विमुखीं गोप्रदानवत् ॥ १०४ ॥
 मलिश्लुचेऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणादिकम् ॥
 आग्रयणममावास्यामष्टकाग्रहसङ्क्रमम् ॥ १०५ ॥
 अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥
 नित्यं च नित्यशः कार्यमिष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥ १०६ ॥
 वार्षिकं पिण्डवर्जं स्यादन्यस्मिन्पिण्डसंयुतम् ॥
 इष्टिराग्रयणं श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा ॥ १०७ ॥
 कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टीःकाम्याश्च वर्जयेत् ॥
 दैवे कर्मणि सम्प्राप्ते तिथिर्यत्रोदितो रविः ॥
 सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥ १०८ ॥
 वृद्धिमदिवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजैः ॥
 क्षीयमाणे दिने कार्यं श्राद्धं विद्वन् ! क्षयाह्निकम् ॥ १०९ ॥
 मित्रे चैव सगोत्रे च पितृ-मातृसहोदरे ॥
 आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्मणि ॥
 नोपतिष्ठति तत्तेषां किन्तु स्याच्च निराशता ॥ १११ ॥

१. E. and F. read स कालः for स मलः. २. A. B. C. D. read गणितैः
 for गुणितैः. ३. only C. reads इष्टकामांश्च.

स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै द्विजः ॥
 हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठते ॥ ११२ ॥
 श्राद्धं कुर्वन्निजोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् ॥
 स लुप्तपितृदेवस्सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥
 तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 ज्ञातिमैत्वेन भोज्यास्ते उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ ११४ ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कुर्यात्तु पैतृकम् ॥
 पितृणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ॥ ११५ ॥
 देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ॥
 तिलैर्दमैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छ्रद्धयान्वितम् ॥ ११६ ॥
 तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्घ्यार्थं भोजनाय च ॥
 मृत्पाषाणमयान्येके अपराण्यपरे विदुः ॥ ११७ ॥
 पलाश-पद्म-पत्राणि अनिषिद्धानि यानि च ॥
 तानि श्राद्धेषु कार्याणि पितृ-देवहितानि च ॥ ११८ ॥
 वृद्धिश्राद्धेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन ॥
 शौनकस्य मतं ह्येतद्यथा कार्यं तु मृण्मयम् ॥ ११९ ॥
 एकद्रव्याणि कार्याणि पात्राणि भोजनार्घ्ययोः ॥
 त्रीणि पैतृकपात्राणि द्वे दैवे वैश्वदेविके ॥ १२० ॥
 एकस्य वैश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः ॥
 इति वा तानि कार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ १२१ ॥
 वटा-ऽश्वत्था-ऽर्कपत्रेषु कुम्भी-तिन्दुकयोरपि ॥
 कोविदार-करञ्जेषु न भुञ्जीत कदाच न ॥
 सुरभी-नागकर्णाद्यैः करवीर-करञ्जकैः ॥
 बिल्वैर्यस्त्वर्चयेद्विद्वान् पितृन् श्राद्धेष्वगर्हितैः ॥
 तद्भुञ्जन्तेऽसुराः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ १२४ ॥
 सर्वाणि रक्तपुष्पाणि निषिद्धान्यपराणि च ॥
 वर्जयेत् पितृकार्येषु केतकीकुसुमानि च ॥ १२५ ॥

१. B. and F. read स ज्ञातिमध्ये भोज्यस्तु for ज्ञातिमैत्वेन भोज्यास्ते.

२. only B. reads वाचनो for पावनः ३. B. and C. read पात्राणि

भोजनार्घ्ययोः for पितृ-देवहितानि च. ४. B. reads भोजनार्घ्यार्चनेष्वपि for

पात्राणि भोजनार्घ्ययोः. ५. D. reads भेदमेकत्र वर्जयेत् for द्वे देवे वैश्वदेविके.

६. B. reads ह्यारिकांचनारिकैः and D. reads करवीरैश्च नारिकैः.

गो-रम्भा-भृङ्गराजाद्यैर्मल्लिकाकुञ्जकैरपि ॥
 समर्चयेद्विजान् श्राद्धे हव्य-कव्योदितैर्द्विजः ॥
 न दद्याद्गुलं श्राद्धे द्विजानां पितृदेवते ॥
 धूपाभावे गुडो देयो घृतदीपं द्विजोत्तमाः ॥ १२७ ॥
 कुङ्कुमाद्यं चन्दनं च देयं गन्धविमिश्रितम् ॥
 ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ १२८ ॥
 निराशाः पितरो यान्ति यस्तु कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ॥
 पवित्रं यदि वा दर्भं करे कृत्वा द्विजान्नरः ॥ १२९ ॥
 समालभेद्विजान्नस्तच्छ्राद्धमासुरं भवेत् ॥
 गन्धाश्च विविधा देयाः कर्पूरागरुमिश्रिताः ॥ १३० ॥
 शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्क्रयम् ॥
 दीपश्च सर्पिषा देयस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ १३१ ॥
 नकाष्ठतैलैरन्यैस्तु कदाचित् सार्षपाऽऽतसैः ॥ १३२ ॥
 देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे ॥
 सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयान्हापि ॥ १३२ ॥
 स्त्रीणामपि पृथक् श्राद्धं ते मन्यन्ते स्वधर्मतः ॥
 मातामहस्य गोत्रेण मातुस्तेन सपिण्डताम् ॥ १३३ ॥
 मातामह्या सहेच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥
 स्त्रीणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात्पुंगोत्रेण नृणां यतः ॥ १३४ ॥
 सपिण्डीकरणे काले श्राद्धद्वयमुपस्थितम् ॥
 देवाद्यं प्रथमं कुर्यात्पितृणां तदनन्तरम् ॥ १३५ ॥
 देवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धमथापरम् ॥
 एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत् ॥ १३६ ॥
 पितृणामर्घ्यपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ॥
 प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥
 सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याद्विजन्मनः ॥ १३७ ॥
 अदैवं तस्य देयं स्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
 सपिण्डीकरणं चैतत्स्त्रियाश्चैव क्षयाह्निकम् ॥ १३८ ॥

एकादशाहिकं त्वाद्यं मासि मासि च मासिकम् ॥
 वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत्पुनः ॥ १३९ ॥
 नाऽपुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥
 विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणि ॥ १४० ॥
 विद्यमानः पिता यस्य सचेद्यदि विपद्यते ॥
 तदन्तरा सपिण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः ॥ १४१ ॥
 आभ्युदयिकसम्पत्तावर्चा प्रागेव कारयेत् ॥
 कुर्यात्परिजनेनैतत्स्वयं वापि द्विजोत्तमः ॥ १४२ ॥
 सन्यसन्सर्वकर्माणि तच्छ्राद्धाय च तद्दिनम् ॥
 अग्निदाहदिनं चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ १४३ ॥
 विदेशस्थे श्रुताहस्तु कृष्णा वा द्वादशी सिता ॥
 संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥ १४४ ॥
 अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रिया ॥
 तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ १४५ ॥

चन्द्रक्षया-ऽनाशक-संयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ॥
 सपिण्डनानन्तरमाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥ १४६ ॥
 अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रियाः ॥ १ A.
 क्षयाहिकानि कार्याणि ब्रूयुर्धर्मविदो जनाः ॥ १४७ ॥
 अब्दादूर्ध्वं चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवं बलिम् ॥
 विष्ण्वर्चनं विना नार्वाग्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ १४८ ॥
 विद्युता वृक्षपातेन सर्पेण महिषेण वा ॥
 इत्यादिक्लेन मृत्युः स्यात्तिथौ यत्र च तत्र वै ॥ १४९ ॥
 तन्निमित्तस्य तृतीयं मासि मासि क्षयाहिकम् ॥
 कर्तव्यमवधौ यावत्ततः कुर्वीत सत्क्रियाम् ॥ १५० ॥
 अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ॥
 सङ्ख्यासवद्धि मन्यन्ते केचिद्विदुरदैविकम् ॥ १५१ ॥

१. D. reads केचिदिच्छन्ति वा विदः for वदन्ति श्राद्धवादिनः. २. A. B. D. E. and F. read 'वर्वागेव तु कारयेत् for 'वर्चा प्रागेव कारयेत्. ३. A. B. D. E. and F. read परिजन् for परिजनेन. ४. A. reads कृष्णा वा सितद्वादशी for कृष्णा वा द्वादशी सिता. ५. E. reads सत्कृतिः for सत्तमैः. ६. C. reads आब्दिकानां for आब्दिकानि. ७. B. E. and F. read कृष्णार्चनं for विष्ण्वर्चनं. ८. B. and E. read अवैविकम् for अवैविकम्.

एकोद्दिष्टमदैवं स्यात्तथैकार्घ्यपवित्रकम् ॥
 आघाहना-ऽग्नौकरणहीनं तदपसव्यवत् ॥ १५२ ॥
 पूर्वोत्तरप्लवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृपूर्वकम् ॥
 सित-पीतादिपिष्टेन चर्चिते भूतले च तत् ॥ १५३ ॥
 उद्दिष्टकर्तृकालस्य तत्प्रागेव विधीयते ॥
 आभ्युदधिकदैवानि पूर्वाह्णे स्युरिति स्मृतिः ॥ १५४ ॥
 तिलाक्षतोदकैर्युक्तान्यासनानि प्रदक्षिणात् ॥
 परिहृत्यादि पृष्टेन कृत्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ १५५ ॥
 ब्रीहयो यव-गोधूमा अक्षताश्चाहताः स्मृताः ॥
 अक्षतामलकैः पिण्डान्दधि-कर्कन्धुमिश्रितैः ॥ १५६ ॥
 नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ॥
 पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः ॥ १५७ ॥
 कर्कन्धुभिर्यवैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥
 तेभ्यो ह्यर्घ्यः प्रदातव्यः पितृभ्यो दैवतैस्सह ॥ १५८ ॥
 मातामहानामप्येवं षट्दैवत्यं श्रिये द्विजः ॥
 माङ्गल्यपूर्वकं सर्वं गन्धाद्यपि च धारयेत् ॥ १५९ ॥
 तृप्तिकृत्पितृ-मातृणां धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥
 घृताभिघारधूपो वा यथा स्यात्परिपूर्णता ॥ १६० ॥
 दीपाश्च बहवो देयाः विप्रं प्रतिघृतेन च ॥
 तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैव ही ॥ १६१ ॥
 मालत्या शतपत्र्या वा मल्लिका-कुन्दयोरपि ॥
 केतक्या पाटलाया वा स्रजो देया न लोहिताः ॥ १६२ ॥
 वासांसि च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्योऽपि निष्कृत्यम् ॥
 परिपूर्णं यथा तत्स्यात्तथा कार्यं भवेदिति ॥ १६३ ॥
 सुवेष-भूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः ॥
 कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ १६४ ॥
 स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-नृत्यादिहर्षिताः ॥
 दुन्दुभीनादहृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ १६५ ॥

१. A. B. D. E. and F. read °कृत्य° for °कृतु°. २. A. B. D. E. and F. read मावैः for पुष्पैः. ३. A. reads दापयेत् for धारयेत्. ४. D. reads दक्षिणाम् for निष्कृत्यम्.

सोमसदोऽग्निष्वात्ताश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥
 सोमपाश्च तथा विद्वंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ १६६ ॥
 आज्यपाश्च तथा वत्स तथाह्यन्ये सुकालिनः ॥
 एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे द्विजातिभिः ॥ १६७ ॥
 वसवश्च तथा रुद्रास्तथैवादितिसूनवः ॥
 देवता अपि यज्ञेषु स्वायम्भुवा हि कीर्तिताः ॥ १६८ ॥
 एते च पितरो दिव्यास्तथा वैवस्वतादयः ॥
 एतत्पौत्रप्रपौत्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ १६९ ॥
 एते श्राद्धेषु सन्तर्प्या उत्पन्नानैद्विजातिभिः ॥
 सन्तर्पिता इमे सर्वान्प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ १७० ॥
 प्रागेव केतितान्विप्रान् स्नातान्काले समागतान् ॥
 दत्त्वार्घ्यान् कृतसच्छौचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ १७१ ॥
 ये स्पृशन्तस्तु खान्यद्भिराचामन्ति पिबन्ति च ॥
 तेषां न जायते शुद्धिराचमन्त्यसृजा हि ते ॥ १७२ ॥
 सर्वाणि स्वानि वक्त्राणि कायच्छिद्राणि चात्मनः ॥
 तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १७३ ॥
 व्याहृत्य वैष्णवान्मन्त्रान् स्मृत्वा च वेदमातरम् ॥
 शान्तस्वान्तो द्विजान्पृच्छेत्करिष्ये श्राद्धमित्यथ ॥ १७४ ॥
 करवै करवाणीति पृष्ट्वा ब्रूयुर्द्विजाहृतः ॥
 अनुज्ञायै वचो ह्येतत् कुरुष्व क्रियतां कुरु ॥ १७५ ॥
 ततो दर्भासनं दद्याद्देवेभ्यः सयवं पुनः ॥
 दक्षिणं जानु मन्वास्य दक्षिणं च तथासनम् ॥ १७६ ॥
 पात्रद्वयमतोर्घ्यार्थं तैजसं चैकवस्तुजम् ॥
 सापं च सपवित्रं तत्समभ्यर्च्य विधानतः ॥ १७७ ॥
 प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु शन्नो देव्योदकं क्षिपेत् ॥
 यवोसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥ १७८ ॥

१. A. B. D. E. and F. read चैतत्सुतादयः for वैवस्वतादयः. २. A. reads पुण्यान्नाद्यैः for उत्पन्नानैः. ३. A. reads श्राद्धकाले for स्नातान् काले. ४. B. reads स्यानि. ५. A. reads विप्राणि for कार्याणि and E. F. read वक्त्राणि. ६. E. reads कार्यच्छिद्राणि for कायच्छिद्राणि. ७. B. reads यत्कृतं for क्रियतां.

यवोऽसि पुण्यामृतमिश्रितोऽसि
 समस्तधान्यप्रभुरस्यमुत्र ॥
 मरुन्मनुष्य-पितृवंशतृप्त्यै
 क्षितावतीर्णोऽसि हितोऽसि पुंसाम् ॥ १७९ ॥
 उत्पाद्य पूर्वकमिमानमृतेन वेधा
 भूयः प्रसन्नमनसा तदुपासितः सन् ॥
 चिक्षेप तान्वरुणलोकाहिताय सिक्ताः
 तेनामृता वरुणदैवतका बभूवुः ॥ १८० ॥
 अनीतवान्विधिरिमान्वरुणस्य लोकात्
 अन्नप्रभून्भुवि यवान्सुरलोकतृप्त्यै ॥
 तत्पिष्टपक्वहविषा पितृ-देवतानां
 तृप्ता वसन्ति दिवि ते वरदानवाचः ॥ १८१ ॥
 ततः सव्यं करं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ॥
 देवानावाहयिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥ १८२ ॥
 आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतम् ॥
 विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ १८३ ॥
 सोमेन सह राज्ञेति केचित्पठन्त्यदोऽपि च ॥
 व्याहृत्य मन्त्रमावाह्य हस्ते दत्त्वा पवित्रकम् ॥ १८४ ॥
 अर्चयेत्तं द्विजं पुष्पैर्दद्यादर्घ्यं करे पुनः ॥
 विश्वेभ्यस्त्वेष देवेभ्यस्तुभ्यमर्घ्यः प्रदीयते ॥ १८५ ॥
 या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् ॥
 अपसव्यमतः कृत्वा निर्वर्त्य वैश्वदैविकम् ॥ १८६ ॥
 आपो भूमिगताः केचिदादित्येत्यभिमन्त्र्य च ॥
 पुनस्ताभिः कराभ्यां च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥ १८७ ॥
 उदकं गन्ध-धूपांश्च वासांसि चन्दनं स्रजः ॥
 दत्त्वाऽपसव्यवद्भूत्वा दद्यात्पितृकुशासनम् ॥ १८८ ॥
 सोदकान्द्विगुणं भूग्नान्सतिलान्सकुशानपि ॥
 गोकर्णमात्रकान्साग्रान्प्रदद्याद्ग्रामपार्श्वतः ॥ १८९ ॥
 चतुर्थ्यंतं सगोत्रं च पितृनाम च शर्मवत् ॥
 उच्चार्य परयोस्तद्वदिदं तुभ्यं कुशासनम् ॥ १९० ॥

पित्रर्थमर्घ्यपात्राणि सम्पूज्य दक्षिणामुखः ॥
 तिलोसीत्येतदुच्चार्य यवस्थाने तिलान्क्षिपेत् ॥ १९१ ॥
 भूलग्नसव्यजानुः सन्पितृतीर्थेन चाऽत्वरः ॥
 पितृध्यानमनाः कुर्यात्पितृकार्यमशेषतः ॥ १९२ ॥
 आवाहयिष्ये पित्रादीननुज्ञाऽऽवाहयेति च ॥
 उशन्तस्त्वेति प्रोदीर्य तथाऽयन्तु न इत्यपि ॥ १९३ ॥
 अन्येऽप्यपहतासुरा इत्याद्यपि पठन्ति हि ॥
 अन्नविघ्नव्यपोहार्थं वक्तव्यमिति केचन ॥ १९४ ॥
 प्राग्वद्विप्रार्चनं कार्यं प्राग्वदर्घ्यप्रसेचनम् ॥
 प्राग्वन्मन्त्रं समुच्चार्य प्राग्वच्च मुखमार्जनम् ॥ १९५ ॥
 एते तिलास्तु विधिना शशिलोकतस्तु
 प्राहत्य भोजनहितेन शुभाय धन्याः ॥
 क्षिप्त्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणाद्यैर्
 ये घ्नन्ति तेषु भुवि सत्सु कुतो भयं स्यात् ॥ १९६ ॥
 तिलोऽसि तारापतिदैवतोऽसि
 हितोऽस्यशेषपितृ-देवतानाम् ॥
 कर्तासि तृप्तिं परमां पितॄणां
 मुक्त स्ततस्त्वं विधिसम्भवोऽसि ॥ १९७ ॥
 अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि कृत्वा तान्याद्यपात्रके ॥
 पितृभ्यस्थानमसीति न्युञ्जं कुर्यादधश्च तत् ॥ १९८ ॥
 यस्तुद्धरेत्तदज्ञानादर्घ्यपात्रं तु पैतृकम् ॥
 तद्धि श्राद्धमभोज्यं स्यात्कुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥ १९९ ॥
 आश्रित्य प्रथमं पात्रं तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् ॥
 श्राद्धे तस्मान्न तद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमं सुधीः ॥ २०० ॥
 वाचयेत्परिपूर्णं तु वासो दत्वा विधानतः ॥
 नत्वा सर्वान्द्विजानपृच्छेत्करिष्येऽग्राविति द्विजः ॥ २०१ ॥
 अस्त्वेतत्परिपूर्णं तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥
 ससर्पि पात्रमादाय सपिधानं विधानतः ॥ २०२ ॥

१. C. reads 'प्रसेवनं' for 'प्रसेचनम्'. २. B. reads 'चंद्रामृत°' for 'तारापति°'.
 ३. E. reads 'पवित्राणि च त्रीण्येव' for 'अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि'. ४. A. B. D. E. and F. read 'भूत्वा' for 'नत्वा'. ५. A. B. D. E. and F. read 'अन्नम्' for 'पात्रम्'.

कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहोत्यग्नौ ततः पुनः ॥
 भोजने पितृविप्राणामिति मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २०३ ॥
 अग्निशब्दं चतुर्थ्येकवचनान्तं समुच्चरेत् ॥
 कव्यवाहनशब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ २०४ ॥
 पङ्क्तिर्मूर्धन्यमेवात्र पृच्छेदिति हि केचन ॥
 पितृश्राद्धे प्रधानत्वात्सामस्त्येनाथ वा पुनः ॥ २०५ ॥
 तूष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजापतिस्तु तत्र तु ॥
 तृतीयं मनसा दद्याद्यमायास्त्विति वा पुनः ॥ २०६ ॥
 अहन्येवास्मिस्तस्मिन्वा संवादोभून्मनोर्गिरः ॥
 अहव्या वाग्यतो वाणी अभूद्यज्ञे प्रजापतेः ॥ २०७ ॥
 अग्नावाहुतयः प्रोक्तास्तिस्र एव मनीषिभिः ॥
 अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाद्विजः ॥ २०८ ॥
 अग्नौकरणशेषं तु पितृपात्रेषु दापयेत् ॥
 प्रतिपाद्य पितृणां तु दद्याद्वै वैश्वदैविके ॥ २०९ ॥
 यश्चाग्नौकरणं दद्यात्पितृविप्रकरेषु च ॥
 तेनोच्छेषितमेतत्स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ २१० ॥
 पितरः करवक्त्राश्च वह्निवक्त्राश्च देवताः ॥
 अतःपाणौ न तद्देयं पात्रे देयं कुशान्विते ॥ २११ ॥
 वैश्वदेविकविप्राणां पात्रे वा यदि वा करे ॥
 अनग्निकस्तु तद्दद्यात्प्रथमं वैश्वदैविके ॥ २१२ ॥
 हुतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याद्विजोत्तमः ॥
 पृच्छेत्सर्वांश्च यत्कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥
 दत्त्वाऽग्नौकरणं चान्यत् विप्राणां तृप्तिकृद्भाविः ॥
 परिवेष्यमिति ब्रूयुस्ततो विधिरनन्तरम् ॥ २१४ ॥
 प्रागग्नौकरणं दद्याद्दत्त्वा चान्यत् तृप्तिकृत् ॥
 एकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ २१५ ॥

१. A. and B. read 'मूर्धानं' for 'मूर्धन्यं'. २. B. and E. read सामगान् for सामस्त्येन. ३. A. reads अहव्यकव्यतो वाणी for अहव्या वाग् यतो वाणी. ४. A. B. D. E. and F. read कव्यं for करं. ५. A. reads विप्रांश्च for सर्वांश्च. ६. A. reads विद्युद्धिमान् for द्विजोत्तमान्.

परिवेष्य हविः सर्वं तदर्थं यच्च वै शृतम् ॥
 अभिमन्थ्य ततः पात्रे आपोशानप्रदानवत् ॥ २१६ ॥
 अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्तव्यमभिषेचनम् ॥
 अपो दत्त्वा तु सङ्कल्प्यमेष श्राद्धविधिर्वरः ॥ २१७ ॥
 वर्जितानि न देयानि पितृप्रीतिं विजानता ॥
 हविष्याणि प्रदेयानि वक्ष्यमाणानि वर्जयेत् ॥ २१८ ॥
 निष्पावान् राजमाषांश्च कुलित्यान् कोरदूषकान् ॥
 मसूरान् शीतपाकं च पुलाकं शणमर्कटाः ॥ २१९ ॥
 आढक्यः सितसिद्धार्थं वल्लानि स्विन्नधान्यकम् ॥
 पिण्याकं परिदग्धं च मथितं च विवर्जयेत् ॥ २२० ॥
 नापि नीरस-निर्गन्धं करञ्जं सर्वसत्तुकम् ॥
 अप्रोक्षितं च यत्किञ्चित्पर्युषितं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥
 लोहितान्वृक्षनिर्यासान्प्रत्यक्षलवणानि च ॥
 कृतकृष्णानि लवणं सर्वाः पलाण्डुजातयः ॥ २२२ ॥
 कृष्णजीरक-वंशाग्रास्तृणानि च विवर्जयेत् ॥
 कुम्भिका-यूप-पालङ्क्यः कट्फलं तण्डुलीयकम् ॥ २२३ ॥
 नीलिका च सितच्छत्रा शोभाञ्जन-कुसुम्भिकाः ॥
 कोविदार-करञ्जौ च सुमुखा मूलकं तथा ॥ २२४ ॥
 कूष्माण्डं गौरवृन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च ॥
 करीरफल-पुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च ॥ २२५ ॥
 जम्भारिका सुजम्बीरा सुषवी बीजपूरकाः ॥
 जम्बूलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ॥ २२६ ॥
 मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्त्वा पतत्यधः ॥
 विषच्छद्महतं मांसमन्यच्च चिरसंस्थितम् ॥ २२७ ॥
 नित्यं श्राद्धेऽपि वर्जं स्याद्विड्वराह-चकोरयोः ॥
 स्वायम्भुवादिभिः सर्वैर्मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ २२८ ॥

१. A. reads अभिमन्त्रणम् for अभिषेचनम्. २. A. reads °कीर्ति for °प्रीति; while B. and F. read °हृति. ३. B. E. and F. read चित्रधान्य-कम् for स्विन्नधान्यकम्. ४. C. reads कृताः कृष्णतिलावर्णाः for कृत-कृष्णानि लवणं. ५. A. B. D. E. and F. read °वार्ताकं for °वृन्ताकं.

निषिद्धानि न देयानि पितृणामहितानि च ॥

एकेन किञ्चित् अपरेण किञ्चित् किञ्चिच्च किञ्चिच्च परैर्मुनीन्द्रैः ॥
श्राद्धे निषिद्धं ह्यशनादि विद्वन्सर्वं पितृणां ननु किञ्च देयम् ॥२२९॥

सौवीर-तिक्तैर्लवणादिकैस्तत्पात्रस्य शुद्धिर्भवतीह यैस्तु ॥
तद्धो जपूराण्मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं ननु दुष्यतीह ॥ २३० ॥

श्राद्धे तु यस्य द्विज दीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः ॥
यद्वस्तु यस्येह मनस्यभीष्टमासीत्पुरा तस्य तदेव देयम् ॥२३१॥

दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमाने ॥
श्राद्धेऽपि देयं विधिवत्तदेव तद्दत्तमक्षय्यमिति प्रवादः ॥२३२॥

आनीतमम्भो निशि यत्कथञ्चित् यत्पाणिदत्तं भवतीह विद्वन् ॥
हेमाम्बुनिक्षेपहरिस्मृतिभ्यामच्छिद्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२३३॥

यत् क्षीरसौरक्षवखण्डयोगाच्छाखाभिधेयं भवतीह विद्वन् ॥
प्राण्यङ्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२३४॥

ब्रीहयो यव-गोधूमा मुद्रा माषास्तिलास्तथा ॥

नीवारः श्यामकाद्यं च अकृष्टसम्भवानि च ॥ २३५ ॥

आरण्यकालशाकादि प्रतिषिद्धापराणि च ॥

माहेयीक्षीरमध्वादि खड्गादिपिशितानि च ॥ २३६ ॥

शर्करा-गुड-खण्डादि संशुद्धं क्षौद्रमेव च ॥

पितृश्राद्धे हविर्मुख्यं यद्वा तद्वाप्यलाभतः ॥ २३७ ॥

यद्दोहिनामत्र शरीरपुष्ट्यै धाता ससर्जाशननाम किञ्चित् ॥

तत्सर्वधान्यान्नमिति ह्यवादि त्रेधा मुनीन्द्रेण पराशरेण ॥ २३८ ॥

शामावरट्यादिककम्बुजाति यत्किञ्चिदस्मिन्स्तुषसारभूतम् ॥

आरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यं तदुक्तं मुनिनाऽशनेषु ॥२३९॥

काण्डोद्भवं यत्त्वशनेषु किञ्चित् पङ्कोद्भवं वा स्थलसम्भवं वा ॥

यत्तुच्छसारं बहुसारमस्मिन्सर्वाणि धान्यानि च शूकवन्ति ॥ २४० ॥

यत्सर्वसारं सतुषं च भक्ष्यं निःशूकशूकान्वितमत्र किञ्चित् ॥

आप्यायनं देहभृतां च सद्यस्तत्प्रोक्तमन्नं ह्यशनेन सद्भिः ॥ २४१ ॥

१. A. reads तदक्षयं चेति जनप्रवादः; while B. E. and F. substitute the word भुतिः in place of प्रवादः. २. A. reads दध्यादि instead of मध्वादि
३. Only B. reads तच्छस्यधान्यान्नमिति त्रिधैवमूचे. ४. A. B. E. and F. read आद्यैः for अन्नं. ५. B. E. and F. read अशनेषुचात्रम् for अशनेन सद्भिः.

प्रतिश्रुतं च भुक्तं च कटुतिकं च यत्तथा ॥
 केचिदूचुरदेयानि यत् खातप्रतिरोपितम् ॥ २४२ ॥
 तुण्डिकेरान्यलान्नि लिङ्गाख्यानि च यानि तु ॥
 श्राद्धे नित्यमदेयानि प्राह सत्यवतीपतिः ॥ २४३ ॥
 सोङ्कारया वै गायत्र्या दशावर्तितया जलम् ॥
 पूतं तु तेन तत् प्रोक्ष्य सर्वमन्नं विशुद्ध्ये ॥ २४४ ॥
 शुद्धवत्योथ कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ॥
 पूतं तु वारिणैताभिरन्नशोधनमुत्तमम् ॥ २४५ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नवान् ॥
 प्रोक्षयेदशनं सर्वं शूद्रदृष्ट्यादिशुद्ध्ये ॥ २४६ ॥
 गृहाग्नि-शिशु-देवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ २४७ ॥
 काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं चाशृतमेव वा ॥
 पूर्वार्द्धे न प्रदातव्यं एकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥ २४८ ॥
 आपिण्डदानतो दद्याद्यर्तिकञ्चिच्छ्राद्धवासरे ॥
 तेनैव पितरो यान्ति श्राद्धं गृह्णन्ति नैव च ॥ २४९ ॥
 परिवेषयेत्समं सर्वं न कार्यं पङ्क्तिभेदनम् ॥
 पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ॥
 आदेशो वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रम्हघातकाः ॥ २५० ॥
 यद्येकपङ्क्त्या विषमं ददाति स्नेहाद्भयाद्वा यदि चार्थलोभात् ॥
 वेदैश्च दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ २५१ ॥
 देवान्पितृन्मनुष्यांश्च वह्निमभ्यागतांस्तथा ॥
 अनभ्यर्च्य तु भुञ्जानो वृथापाक इति स्मृतः ॥ २५२ ॥
 पृथ्वी ते पात्रमित्येतत्तद्यौरपीति पिधानकम् ॥
 एतद्वै ब्राह्मणस्यास्य जुहोमि चामृतेऽमृतम् ॥ २५३ ॥
 इदं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुच्चार्य चापरे ॥
 द्विजाङ्गुष्ठं च तत्रान्ने निवेशयन्ति तद्विदः ॥ २५४ ॥

१. A. B. D. E. and F. read शुद्धं for भुक्तं. २. B. D. E. and F. read तुण्डीरका° for तुण्डिकेरा°. ३. A. reads ब्रह्मचारितपास्विनाम्. for यतीनां ब्रह्मचारिणाम्. ४. A. D. and F. read पूर्वमेव न दातव्यं for पूर्वार्द्धे न प्रदातव्यं. ५. In A. and D. this verse is omitted. ६. B. and E. read तद्विजाः for तद्विदः

जप्त्वा व्याहृतिभिः साग्रां गायत्रीं मधुमतीरिति ॥
सङ्कल्प्यान्नमपोशानं ब्रूयाच्च मधुमध्विति ॥ २५५ ॥
आपोशानं प्रदेयान्नं न तत्संकल्पयेद्विजः ॥
सङ्कल्प्यान्नरके याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ २५६ ॥
आपोशानोदके विप्रपाणौ तिष्ठति यो द्विजः ॥
सङ्कल्पं कुरुतेऽज्ञानात् स्युस्तस्य पितरो हताः ॥ २५७ ॥
जप्त्वा वै वैष्णवान्मन्त्रान्विप्रान्ब्रूयाद्यथासुखम् ॥
भुञ्जीरन्वाग्यतास्तेतु पितृ-देवहितैषिणः ॥ २५८ ॥
अत्युष्णमशनं कार्यं वचो वाच्यं पितृष्वदः ॥
शूद्रं च शूकर-ध्वाङ्ग-कुक्ष्यान्पनाययेत् ॥ २५९ ॥
भुञ्जते ब्राह्मणा यावत्तावत्पुण्यं जपेज्जपम् ॥
पावमान्यानि वाक्यानि पितृसूक्तानि चैवहि ॥ २६० ॥
ततस्तृप्तान् द्विजान्पृच्छेत्तृप्तास्थेत्यनुशासनम् ॥
तृप्तास्मेति द्विजा ब्रूयुस्तदन्नं विकिरेद्भुवि ॥ २६१ ॥
सकृत्सकृत्त्वपो दत्वा शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
यथानुज्ञां तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् ॥ २६२ ॥
यद्यद्भुक्तं द्विजैरन्नं तत्तदादाय वित्तरं ॥
स्थालीपाकं तिलोपेतं दक्षिणाशामुखस्ततः ॥ २६३ ॥
अवनिज्य तिलान्दर्भान्पिण्डार्थमवनीतले ॥
तस्मिंश्च निर्वपेत्पिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् ॥ २६४ ॥
ये देवलोकं पितृलोकमापुः प्राप्तास्तथैवं नरकं नरा ये ॥
अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृप्यन्ति पिण्डैर्भुवि तैः प्रदत्तैः ॥ २६५ ॥
यदन्नं लेपरूपं तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् ॥
प्रक्षाल्य सलिलं तत्र अवनेजनवत्पुनः ॥ २६६ ॥

१. A. D. and F. read साङ्गै for साग्रां. २. A. reads संकल्पते for संकल्पयेत्. ३. A. reads संकल्प्य for संकल्पात्. ४. A. and F. do not mention this verse. ५. A. and B. read तेन for तस्य. ६. A. reads अभ्यक्तम् for अत्युष्णम्. ७. A. B. D. E. and F. read पितृप्रियम् for पितृष्वदः. ८. C. reads अपलापयेत् for अपनाययेत्. ९. B. D. and E. read पावमान्यश्च and A. reads पावनानि तु. १०. A. reads चित्रकम् for वित्तरः. ११. B. D. E. and F. read स्थालीपाकतिलोपेतं. १२. F. reads ते for तैः.

निवृत्तानर्चयेत्पिण्डान् पुष्प-गन्धविलेपनैः ॥
 दीप-वासः प्रदानेन पितृनर्च्य समाहितः ॥ २६७ ॥
 वासो वस्त्रदशां दद्याद्विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 केचिद्वेत्ताऽविकं लोम केचिन्मतं न तात्त्विति ॥ २६८ ॥
 पञ्चाशद्द्वार्षिको यस्तु दद्याल्लोम स्वमंशुकम् ॥
 तदवश्यं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ २६९ ॥
 पवित्रं यदि वा दर्भं करात्तत्र विनिःक्षिपेत् ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ २७० ॥
 निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् ॥
 खादयेयुः शकुन्तास्तान्पितृणां तृप्तिरत्पराः ॥ २७१ ॥
 मातामहानामप्येवं विप्रानाचामयेदथ ॥
 वाचयेत् द्विजान्स्वस्ति दद्याच्चैवाक्षयोदकम् ॥ २७२ ॥
 दक्षिणा हेम देवानां पितृणां रजतं तथा ॥
 शक्त्या दद्यात्स्वधाकारं व्याहरेच्छ्राद्धकृद्भिजः ॥ २७३ ॥
 तिष्ठन्पिण्डान्तिके ब्रूयाद्वाचयिष्ये स्वधामिति ॥
 वाच्यतामिति विप्रोक्तिः प्रवदेद्भोत्रपूर्वकम् ॥ २७४ ॥
 स्वधोच्यतामिति ब्रूयादस्तु स्वधेति तद्वचः ॥
 ऊर्जं वहन्तीरुच्चार्य जलं पिण्डेषु सेचयेत् ॥ २७५ ॥
 याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वशब्देन जल्पिताः ॥
 प्रीयतामिति च ब्रूयाद्विप्रैरुक्तमिदं जपेत् ॥ २७६ ॥
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
 श्रद्धा च नो माव्यगमद्वहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २७७ ॥
 न्युञ्जपिण्डार्घ्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संश्रवात् ॥
 क्षिप्वा पिण्डेष्वतो विप्रान्पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ २७८ ॥
 वाजे वाजे इति ह्युक्त्वा आमावाजस्य तान् बहिः ॥
 ब्रूयात्प्रदक्षिणीकृत्य क्षमध्वमित्यामित्यापि ॥ २७९ ॥
 पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पितृन्ध्यायन् समाहितः ॥
 प्राशयेत्पुत्रकामां तु भार्या तच्छ्राद्धकृन्नरः ॥ २८० ॥

१. A. B. D. E. and F. read ध्यायन् for अर्च्य. २. F. reads 'दजा' for 'दत्ता'; while C. reads दत्वा for अत्र. ३. B. E. and F. read अशीतिवार्षिको for पञ्चाशद्द्वार्षिको. ४. C. reads अक्षतो for अक्षयो. ५. D. reads सूचिताः for जल्पिताः; while B. E. and F. read कीर्तिताः for the same. ६. A. reads this line as—प्राशयेत्पुत्रकामा या भार्या तं श्राद्धस्य च.

स्नुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया ॥
 आधत्त पितरो गर्भं व्याहरेयुर्द्विजातयः ॥ २८१ ॥
 महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च ॥
 म्रन्तु मे पितरो रोगमित्युक्त्वा प्राशयेच्चरुम् ॥ २८२ ॥
 अन्यानप्सु हुताशे वा क्षिपेत्पिण्डान्द्विजाय वा ॥
 अजाय वा प्रदद्याच्च पश्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ २८३ ॥
 उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय च ॥
 एकैनेव हि चैकेऽपि षट्दैवत्यादिता श्रुतिः ॥ २८४ ॥
 उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय तु ॥
 एकैनेव हि गच्छन्ति भिन्न गोत्रास्तथा द्विजाः ॥ २८५ ॥
 निदध्युः पृथगुद्धृत्य पात्रे पिण्डार्थमौदनम् ॥
 तथा पाकमपीच्छन्ति भिन्नगोत्रतया द्विजाः ॥ २८६ ॥
 आँदिके ऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपतिष्ठताम् ॥
 अभिरम्यतां स्वधास्थाने विप्रोक्तिरभिरताः स्मह ॥ २८७ ॥
 ऊर्ध्वं तु प्रोष्ठपद्यास्तु प्रतिपदादिकाश्च याः ॥
 पुण्यास्तास्तिथयः सर्वा दशापि सहपञ्चभिः ॥ २८८ ॥
 तेषां चतुर्दशी प्रोक्ता ये शस्त्रेण हता नराः ॥
 पितृभे च त्रयोदश्यां गयाश्राद्धादिकं फलम् ॥ २८९ ॥
 न तत्र पातयेत्पिण्डान् सन्तानेषुः कदाचन ॥
 पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥ २९० ॥
 सन्तानेषुस्त्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः ॥
 पातयेत्तमनिच्छंश्च प्राह सत्यवतीपतिः ॥
 मधायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ॥
 स सन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः ॥ २९१ ॥
 यः सङ्क्रमे भानुदिने च कुर्यादुपोषणं पारणकं द्विजन्मा ॥
 पिण्डप्रदानं पितृभे च तद्वज्रयेष्टो विपद्येत सुतोऽनुजो वा ॥ २९२ ॥

१. B. and F. read प्राप्नुते पुत्रकाक्षिणी for पुत्रकामा द्विजाज्ञया. २. A. D. and F. read च तम् instead of चरुम्. ३. A. reads उद्धरेत् for उद्धारं. ४. In A. B. D. E. and F. this verse is not mentioned. ५. B. reads अदैवे for आँदिके. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्या for प्रोक्ता. ७. Only C. reads पितृभ्यश्च for पितृभे च.

पुत्रदा पञ्चमी कर्तुस्तथैवैकादशी तिथिः ॥
 सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यूर्ध्वं शुभाः स्मृताः ॥ २९३ ॥
 अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैक्षवं कालशाकवत् ॥
 एतैस्तु तर्पितैर्विप्रैस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ २९४ ॥
 देशः पर्व च कालश्च हविः पात्रं च सत्क्रियाः ॥
 पितृदैविकचित्तत्वं योगश्चेत्पितृभादिभिः ॥ २९५ ॥
 शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥
 अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्ध एतत्खलु न चाऽमिषे ॥ २९६ ॥
 यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितॄन् ॥
 सोऽविद्वाश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥ २९७ ॥
 क्षित्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ॥
 पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ २९८ ॥
 सर्वथाऽन्नं यदा नस्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ॥
 ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥ २९९ ॥
 अथान्यत् पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं श्राद्धमुच्यते ॥
 कृतेन तेन येषां तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३०० ॥
 दन्ति-शृङ्गि-गर-व्याल-नीराग्नि-बन्धनैस्तथा ॥
 विद्युन्निर्घात-वृक्षैश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ ३०१ ॥
 व्रणसञ्जातकोटैश्च म्लेच्छैश्चैव हतास्तथा ॥
 पापमृत्यव एवैते शुभगत्यर्थमुच्यते ॥ ३०२ ॥
 नारायणबलिः कार्यो विधानं तस्य चोच्यते ॥
 ऊर्ध्वं षण्मासतः कुर्यादेके ऊर्ध्वं तु वत्ससत् ॥ ३०३ ॥
 तेषां पापव्यपोहार्थं कार्यो नारायणो बलिः ॥
 धौतवासाः शुचिः स्नात एकादश्यामुपोषितः ॥ ३०४ ॥
 शुक्लपक्षे तु सम्पूज्य विष्णुमीशं यमं तथा ॥
 नदीतीरं शुचिर्गत्वा प्रदद्याद्दश पिण्डकान् ॥ ३०५ ॥

१. A. reads अनन्यवृत्तिकृच्छ्राद्धे for अन्नं तत्तृप्तिकृच्छ्राद्धे. २. B. D. E. and F. read नूनमेतत् instead of एतत्खलु. ३. A. reads नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि. ४. A. reads अपमृत्यूनां for पापमृत्यूनां.

क्षौद्रा-ऽऽज्य-तिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणामुखः ॥
 अभ्यर्च्य पुष्प धूपाद्यैस्तन्नाम-गोत्रपूर्वकान् ॥ ३०६ ॥
 विष्णुध्यानमनाः कुर्यात्ततः स्तानम्भसि क्षिपेत् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रांश्च पञ्च सप्ताऽथ वा नव ॥ ३०७ ॥
 द्वादश्यां कुतपे स्नातान्धौतवस्त्रान्समागतान् ॥
 कृष्णाराधनकृद्भक्त्या पादप्रक्षालिताञ्छुभान् ॥ ३०८ ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे शुचिस्तानुपवेशयेत् ॥
 द्रौ दैवे तु त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोदङ्मुखान्द्विजान् ॥ ३०९ ॥
 आसना-ऽऽवाहनार्घ्यं च कुर्यात् पार्वणवाङ्मिजः ॥
 भोजयेद्भक्ष्य-भोज्यैश्च क्षौद्रैक्षवाज्य-पायसैः ॥ ३१० ॥
 तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृच्छेद्यथाविधि ॥
 भोज्येन तिलमिश्रेण हविष्येण च तान् पुनः ॥ ३११ ॥
 पञ्च पिण्डान्प्रदद्याद्द्वै दैवं रूपमनुस्मरन् ॥
 विष्णु-ब्रह्म-शिवेभ्यश्च त्रीन्पिण्डांश्च यथाक्रमम् ॥ ३१२ ॥
 यमाय सानुगायाथ चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सञ्चित्य मनसा गोत्र-नामकपूर्वकम् ॥ ३१३ ॥
 विष्णुं स्मृत्वा क्षिपेत्पिण्डं पञ्चमश्च ततः पुनः ॥
 दक्षिणाभिमुखश्चैव निर्वपेत्पञ्च पिण्डकान् ॥ ३१४ ॥
 आचम्य ब्राह्मणः पश्चात्प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥
 हिरण्येन च वासोभिर्गोभिर्भूम्या च तान्द्विजान् ॥ ३१५ ॥
 प्रणम्य शिरसा पश्चाद्विनयेन प्रसादयेत् ॥
 तिलादकं करे दत्त्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि ॥
 गोत्रपूर्वं क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्धौ निवेद्य च ॥ ३१६ ॥
 बहिर्गत्वा तिलाभस्तु तस्मैदद्यात्समाहितः ॥
 मित्रभृत्यैर्निजैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ३१७ ॥
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥
 समुद्धरति तं प्रेतं पराशरवचो यथा ॥ ३१८ ॥
 सर्वेषां पापमृत्यूनां कार्यो नारायणो बलिः ॥
 तस्मादूर्ध्वं च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३१९ ॥

१. A. and D. substitute ह्याराधन° for कृष्णाराधन°. २. B. E. and F. read °हवने for °प्रवणे.

एवं श्राद्धैः समस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितॄन् ॥
 ददत्यनुत्तमांस्तस्य पितरस्तर्पिता वरान् ॥ ३२० ॥
 विद्या-तपोमुखान्पुत्रान्पूज्यत्वमथ योषितः ॥
 सौभाग्यैश्वर्य-तेजश्च बलं श्रैष्ठ्यमरोगताम् ॥ ३२१ ॥
 यशः शुचित्वं कुप्यानि सिद्धिं चैवात्मवाञ्छिताम् ॥
 यशश्च दीर्घमायुश्च तथैवानुत्तमां मतिम् ॥ ३२२ ॥
 अथान्यत्किञ्चिदाख्यामि पितॄणां तु हितार्थं वै ॥
 कृतेन स्वल्पकेनापि प्राप्नुवन्ति विधेः फलम् ॥ ३२३ ॥
 उच्छिष्टस्य विसर्गार्थं विधिस्तात्कालिको हि यः ॥
 श्राद्धज्ञैर्विहितं यत्प्राक् पितॄणां हितकाङ्क्षिभिः ॥ ३२४ ॥
 आदाय सर्वमुच्छिष्टमवनेजनवद्बुधः ॥
 तत्रैव निक्षिपेत् भूमौ तिल-दर्भसमान्वितम् ॥ ३२५ ॥
 नरकेषु गता ये वै अपमृत्युमृता मम ॥
 एतदाप्यायनं तेषां चिरायास्तिवाति चोच्चरेत् ॥ ३२६ ॥
 करस्य मध्यतो देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः ॥
 पात्रस्यालम्भनादौ च तस्मात्तं न प्रदर्शयेत् ॥ ३२७ ॥
 दर्भाश्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्भवाः ॥
 तर्पणाद्युज्जिता ये वै इत्याद्यांश्च विवर्जयेत् ॥ ३२८ ॥
 न कुशं कुशमित्याहुर्दर्भमूलं कुशः स्मृतः ॥
 छिन्ना दर्भा इति प्रोक्तास्तदग्रं कुतपः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
 हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयाज्ञिकाः ॥
 सकुशाः पितृदैवत्याच्छिन्ना वै वैश्वदैविकाः ॥ ३३० ॥
 दर्भमूले स्थितो ब्रम्हा दर्भमध्ये जनार्दनः ॥
 दर्भाग्रे शङ्करस्तस्थौ दर्भा देवत्रयान्विताः ॥ ३३१ ॥
 अहन्येकादशे श्राद्धे प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥
 प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं तु सर्वदा ॥ ३३२ ॥

१. A. and D. read सुतान् in the place of वरान्. २. A. B. D. E. and F. read 'शौर्य' instead of 'ऐश्वर्य'. ३. A. B. D. E. and F. read ओजः for 'तेजः'. ४. A. reads यशोऽशोक्त्विकुप्यानि; while B. reads यशःकुप्यमशो-
 कत्वं, also D. E. and F. read as B. ५. A. B. D. E. and F. read गतिम्
 in the place of मतिम्. ६. B. E. and F. read पितॄणां मुक्तिदायकम्.
 ७. A. reads तन्मनुः. ८. B. E. and F. read आलम्बनात्पश्चात् instead of
 आलम्भनादौ च. ९. B. C. D. and E. read 'द्युच्छिन्नाः' instead of 'द्युज्जिताः'.

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ॥
 प्रतिसंवत्सरं चैव शेषं त्रिपुरुषं स्मृतम् ॥ ३३३ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं क्षुतैः ॥
 माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं क्षयाहनि ॥ ३३४ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं द्विजः ॥
 एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥
 चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ॥
 एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छ्रवणपातिते ॥ ३३५ ॥
 पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रपातास्त्वनुक्रमात् ॥
 सम्भूतैः पार्वणं कुर्यादष्टकानि^१ पृथक् पृथक् ॥ ३३६ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ॥
 स तु लेपभुगित्येव प्रलुप्तः पितृपिण्डतः ॥ ३३७ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥
 प्रतिसंवत्सरं विद्वच्छागलेयो विधिः स्मृतः ॥ ३३८ ॥
 सपिण्डता तु कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ॥
 स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्तृवत् ॥ ३३९ ॥
 तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा परपान्थिकम् ॥
 सपिण्डीकरणे कुर्यादकृते तु निवर्तते ॥
 यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ॥
 प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं तथा ॥ ३४० ॥
 अर्वाक् संवत्सरादूर्ध्वं पूर्णं संवत्सरेऽपि च ॥
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तु तेषां पृथक्क्रिया ॥ ३४१ ॥
 एकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३४२ ॥
 अर्वाक्संवत्सरादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥
 ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्त्वेनोपपद्यते ॥
 पृथक्त्वकरणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ ३४३ ॥
 स्त्रियं श्वश्र्वा पतिर्मात्रा तयासह सपिण्डयेत् ॥
 तत्सद्भावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४४ ॥

१. A. reads एकं for शेषं. २. A. reads घातिने instead of पातिते. ३. A. only substitutes प्रतिसंवत्सरं in the place of अष्टकानि पृथक्. ४. This verse is not mentioned in A., ५. B. and E. read प्रति° instead of पितृ°.

नान्यथा तु पितामह्या मातामह्यास्तथाऽपरे ॥
 उदकं पिण्डदानं च सहभर्त्रा प्रदीयते ॥ ३४५ ॥
 अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाऽपि वा ॥
 तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ॥ ३४६ ॥
 अपुत्राश्च मृता ये च कुमाराः संस्कृता अपि ॥
 तेषां समानता न स्यान्न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४७ ॥
 भर्त्रा सपिण्डता स्त्रीणां कार्येति कवयो विदुः ॥
 स्वस्त्रा सहापरे तस्यास्तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४८ ॥
 अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥
 एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ॥ ३४९ ॥
 मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्री-कुमारस्य चैव ही ॥
 दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरं तु नान्यथा ॥ ३५० ॥
 अप्रत्ययगतश्चैव कुल-देशव्यवस्थया ॥
 यो यथा क्रियया युक्तः स तयैव हि निर्वपेत् ॥ ३५१ ॥
 दाढर्यार्थं दृश्यते रूढिर्मानवं लिङ्गमेव च ॥
 दृढीकृता च विद्वद्भिलोकं रूढिर्गरीयसी ॥ ३५२ ॥
 विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः ॥
 अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ ३५३ ॥
 बहून् हि याजयेद्यस्तु वर्णवाह्यांश्च नित्यशः ॥
 मेच्छांश्च शौण्डिकांश्चैव स विप्रो बहुयाजकः ॥ ३५४ ॥
 यश्च धैर्येण दुष्टात्मा गो-सुवर्णापहारकः ॥
 सङ्गृहीतासवर्णास्त्रिः स विप्रो गण उच्यते ॥ ३५५ ॥
 वर्तते यश्च चौर्येण सुवर्णेनोपहारकः ॥
 सङ्गृहीतसवर्णास्त्रिः स विप्रो गौण उच्यते ॥ ३५६ ॥
 मृते भर्तरि या नारी रहस्यं कुरुते पतिम् ॥
 तस्य वैस्त्रावयेद्भर्तुं सा नारी गणिका स्मृता ॥ ३५७ ॥
 अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ॥
 अपि तस्या न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्तिता ॥ ३५८ ॥
 कैमारं पतिमुत्सृत्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ॥
 पुनः पत्युर्गृहं गच्छेत्पुनर्भूः सा द्वितीयका ॥ ३५९ ॥

असत्तु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ॥
 सवर्णाय सपिण्डाय सा पुनर्भूस्तृतीयका ॥ ३६० ॥
 प्राप्ते द्वादश वर्षेऽत्र या रजो न विभर्ति हि ॥
 धारितं तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ ३६१ ॥
 या भर्तुर्व्यभिचारेण कामं चरति नित्यशः ॥
 तस्या अपि न भोक्तव्यं सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६२ ॥
 पतिं हित्वा तु या नारी गृहादन्यत्र गच्छति ॥
 वरेषु रमते नित्यं स्वैरिणी सा प्रकीर्तिता ॥ ३६३ ॥
 भर्तुः शासनमुल्लंघ्य स्वकामेन प्रवर्तते ॥
 दीव्यन्ती च हसन्ती च सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६४ ॥
 पतिं विहाय या नारी सवर्णमन्यमाश्रयेत् ॥
 वर्तते ब्राम्हणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६५ ॥
 मृते भर्तरि या याति क्षुत्पिपासातुरां परम् ॥
 तबाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६६ ॥
 देश-कालाद्यपेक्ष्यैव गुरुभिर्या प्रदीयते ॥
 उत्पन्नसाहसार्ज्यस्यै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ ३६७ ॥
 आसु पुत्रास्तु ये जाता वर्ज्यास्ते हव्य-कव्ययोः
 तथैव पतयस्तासां वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३६८ ॥
 श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रतिलोमविधानतः ॥
 वैश्वश्राद्धं पितृश्राद्धं प्रतिलोमविधानतः ॥
 वर्णाश्रमबहिःस्थास्ते संकीर्णजन्मसम्भवाः ॥ ३६९ ॥
 मातृणां च पितृणां च स्त्रीर्यानां पिण्डदाः स्मृताः ॥
 उपपतिसुतो यस्तु यश्चैव दीधिषूपतिः ॥ ३७० ॥
 परपूर्वपतेर्जाताः सर्वे वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 अजापालादिजाताश्च विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥
 मृतानुगमनं नास्ति ब्राम्हण्या ब्रम्हशासनात् ॥
 इतरेषु च वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ ३७२ ॥

१. A. reads विदेष्टु for वरेषु, २. A. and D. read °नुपेक्ष्यैव for °अपेक्ष्यैव.
 ३. A. reads विकीर्ण° for संकीर्ण°. ४. B. D. E. and F. read त्रयाणां for
 स्त्रीर्यानां. ५. B. D. E. also read नच पिण्डदाः instead of पिण्डदाः स्मृताः.

भर्तुश्चित्यां समारोहेद्या च नारी पतिव्रता ॥
 अहन्येकादशे प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ ३७३ ॥
 श्रौतैश्च स्मार्तमंत्रैश्च दम्पत्यावेकतां गतौ ॥
 एकमृत्युगतौ चैव बह्वावेकत्र तौ हुतौ ॥ ३७४ ॥
 एकत्वं च तयोर्यस्माज्जातमाद्यावसानिकम् ॥
 एकादशाहिकं श्राद्धमेकमेव स्मृतं बुधैः ॥ ३७५ ॥

आरुह्य भर्तुश्चितिमंगना या प्राप्नोति मृत्युं बहु सत्वयुक्ता ॥
 एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥ ३७६ ॥

एकत्वमिच्छन्ति पतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्यः ॥
 ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्रोसत्वधातान्नरकेऽधिवासम् ॥ ३७७ ॥

समानमृत्युना यस्तु मृतो भर्ता च योषिताम् ॥
 तस्याः सपिण्डता तेन पिण्डमेकत्र निर्वपेत् ॥ ३७८ ॥

स्त्रीपात्रं पतिपात्रे तु सिंचयेदेकमेव हि ॥
 श्राद्धे त्रिपुरुषे त्रीणि तत्प्रत्यक्षं पितृन्प्राति ॥ ३७९ ॥

पत्या सह परासुत्वात्तेनैवास्याः सपिण्डता ॥
 पितामह्यापि चान्यत्र ह्येतदाह पराशरः ॥ ३८० ॥

अन्यप्रीतौ न चान्यस्य तृप्तिः कुत्रापि दृश्यते ॥
 एवं धीमानमुत्रापि तस्मान्नैकत्वमाश्रयेत् ॥ ३८१ ॥

एकत्वाश्रयणे धर्मो नार्या लुप्तो भवेद्भुवम् ॥
 तस्याः सुकृतसामर्थ्यात्पत्युः स्वर्गमिहेष्यते ॥ ३८२ ॥

भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभिप्संती ॥
 साऽऽद्यश्राद्धे पृथक्पिण्डा नैकत्वं तु बुधैः स्मृतम् ॥ ३८३ ॥

पतिमृत्युः स्त्रियो मृत्युर्निमित्तमेव जायते ॥
 निर्निमित्तो न वै मृत्युर्मृत्युना चैकता भवेत् ॥ ३८४ ॥

१. B. D. E. and F. read एकं तु for एकत्र, २. B. E. and F. read पितृपात्रेषु for पतिपात्रे तु. ३. A. reads चितयेत् for सिंचयेत्. ४. B. E. and F. read श्राद्धं for श्राद्धे. ५. B. and E. read समीह्या; while D. reads अभिप्सया. ६. A. reads मृत्योः for मृत्युः. ७. B. reads नैकता instead of चैकता, also A. D. E. and F. too the same.

भर्त्रासह मृता भार्या भर्तारं सा समुद्धरेत् ॥
 तस्याः पतिव्रताधर्मः पिण्डैक्येन हतो भवेत् ॥ ३८५ ॥
 वलीयस्त्वेन धर्मस्य तुच्छत्वाच्चांगसस्तथा ॥
 धर्मेण लुप्यते पापमेकत्वे समता तयोः ॥ ३८६ ॥
 नैकत्वं तु तयोरस्माद्वक्तव्यं श्राद्धकर्मणि ॥
 पृथगेवहि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् ॥ ३८७ ॥
 यानि श्राद्धानि कार्याणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥
 कर्तव्यं यैस्तु तेऽप्युक्ता विशेषं च निबोधत ॥ ३८८ ॥
 औरसाद्याः स्मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥
 यथा जात्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः ॥ ३८९ ॥
 पिण्डप्रदाः क्रमेण स्युः पूर्वाभावे परः परः ॥
 यस्माद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डदः ॥ ३९० ॥
 तस्मात्तस्मादपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः ॥
 तस्मादवश्यमेवं हि श्राद्धं कार्यं विधानतः ॥ ३९१ ॥
 शूद्रस्य दासिजः पुत्रः कामतस्तु स पिण्डदः ॥
 जाल्या जातः सुतो मातुः पिण्डदः स्यात्सुतोऽपि च ॥ ३९२ ॥
 जनकस्य न किञ्चित्स्यादर्थत्कामप्रवर्तनात् ॥
 वायुभृताश्च पितरो दत्ताभिकाक्षिणः सदा ॥
 तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिर्धर्मरतैः सदा ॥ ३९३ ॥
 ये खाण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरन्नैर्-
 देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः ॥
 प्रीणन्ति देव-मनुजान्पितृवंशजातान्
 तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति ॥ ३९४ ॥
 मया श्राद्धविधिः प्रोक्तो वर्णानां पितृवृत्तिकृत् ॥
 एवं दास्यति यः श्राद्धं वरान्सर्वानवाप्स्यति ॥ ३९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 श्राद्धाधिकारो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शुद्धिं पराशरोदिताम् ॥
सूतके वाप्यशौचे वा यथावत्तां निबोधत ॥ १ ॥
प्रसवं सूतकं प्राहुरशौचं शावमुच्यते ॥
यावत्कालं च यन्मात्रं तथा तावन्निगद्यते ॥ २ ॥
केषां चित्तेन वै मांसं केषां चिन्मरणान्तिकम् ॥
सद्यः शौचास्तथा चान्ये अन्ये चैकाहिकाः स्मृताः ॥ ३ ॥
त्रि-पट्-दश-दशद्वाभ्यां दशापि सह पञ्चभिः ॥
तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनीषिणः ॥ ४ ॥
वक्ष्यमाणं निबोधध्वमुक्तक्रममिदं द्विजाः ।
शक्तिजो यन्मुनीनां च प्राग् ब्रवीत्कलिधर्मवित् ॥ ५ ॥
विष्णुध्यानरतानां च सदैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
गृहमेधिद्विजानां तु तथैव व्रतचारिणाम् ॥ ६ ॥
वेदतत्त्वार्थवेत्तृणां नित्यस्नानकृतां तथा ॥
अतत्संसर्गिणामेषां नाशौचं नापि सूतकम् ॥ ७ ॥
संसर्गं वर्जयेद्यत्नात्संसर्गो दोषकारणम् ॥
कुर्यान्नाम्नादिसंसर्गं वर्जने स्यादकिल्बिषी ॥ ८ ॥
वदन्ति मुनयः प्राच्याः संसर्गो दोषकारणम् ॥
असंसर्गः स्वकर्मस्थो द्विजो दोषैर्न लिप्यते ॥ ९ ॥
दानोद्वाहेष्टि-संग्रामे देशविप्लवकादिके ॥
सद्यः शौचं द्विजातीनां सूतकाशौचयोरपि ॥ १० ॥
दातृणां व्रतिनामेके कवयः सत्त्रिणामपि ॥
सद्यः शौचमदोषाणामूचुर्धर्मविदः कलौ ॥ ११ ॥

सर्वमंत्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित् ॥
 राजा च श्रोत्रियश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
 देशान्तरगते जाते मृते वाऽपि सगोत्रिणि ॥
 शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ १३ ॥
 सत्यप्येकनिवासे तु सद्यः शौचं विशोधनम् ॥
 पिण्डनिर्वर्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे ॥ १४ ॥
 सद्यः शौचं विधातव्यमर्वाक् च दश जन्मनः ॥
 बान्धवादिषु विज्ञेयमन्यदूर्ध्वं विधीयते ॥ १५ ॥
 नाऽऽशौच-सूतके स्यातां नृपतीनां कदा च न ॥
 यज्ञकर्मप्रवृत्तस्य ऋत्विजो दीक्षितस्य च ॥ १६ ॥
 पृथक्पिण्डमृते बाले निर्दशेऽन्यत्र च श्रुते ॥
 जाते वापि च शुद्धिः स्यात्सद्यः शौचादसंशयम् ॥ १७ ॥
 संवेदः सामिरेकाहाद् ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 तथैकाहो नृपे संस्थे तथैव ब्रम्हचारिणि ॥ १८ ॥
 दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च आपत्काल उपस्थिते ॥
 उपसर्गान्मृते वापि सद्यः शौचं विधीयते ॥ १९ ॥
 गो-विप्रार्थविपन्नानां आहवेषु तथैव च ॥
 ते योगिमिः समा ज्ञेया सद्यः शौचं विधीयते ॥ २० ॥
 विप्रे संस्थे व्रतादर्वाक् श्रोत्रिये च तथा द्विजे ॥
 अनूचाने गुरौ चैव आचार्ये चापि संस्थिते ॥ २१ ॥
 असंस्कृतस्त्रियां रात्रि श्रोत्रिये निधनं गते ॥
 त्रिरात्रमप्यशौचं स्यात्तथैवोदकदायिनः ॥ २२ ॥
 विद्वाननग्निको विप्रस्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 मनोषिणः परे ब्रूयुरसपिण्डे अहं मृते ॥ २३ ॥
 प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
 नियतं ह्यनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २४ ॥
 षड्भूतं नवरात्रं च शवस्पृशां विशुद्धिकृत् ॥
 ग्र्यहं चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ २५ ॥

१. B. reads विधानेनाग्निको विप्र आशौचात् for संवेदः सामिरेकाहाद्ब्राह्मणः.

२. B. reads द्विजे मृते for तथा द्विजे.

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ॥
 पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ २६ ॥
 अशुचित्वं न तेषां तु पापं वाऽशुभकारणम् ॥
 जलाव-गाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २७ ॥
 असगोत्रमसम्बन्धं प्रेतीभूतं तथा द्विजम् ॥
 ऊढ्वा दग्ध्वा द्विजाः सर्वे स्नानान्ते शुचयः स्मृताः ॥ २८ ॥
 एकरात्रं वदन्येके सद्यः स्नानं तथाऽपरे ॥
 गोमूत्रहादिस्मृतानां च मुनयः शुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥
 हतः शूरो विपद्येत शत्रुभिर्यत्र कुत्रचित् ॥
 स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवेद्यसि ॥ ३० ॥
 संन्यासी युद्धसंस्थश्च सम्मुखं शत्रुभिर्नरः ॥
 सूर्यमण्डलभेत्ताराविति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
 पराङ्मुखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते ॥
 तत्पदानीष्टितुल्यानि स्युरित्याह पराशरः ॥ ३२ ॥
 वदने प्रविशेद्येषां लोहितं शिरसः पतत् ॥
 सौमपानेन ते तुल्या बिन्दवो रुधिरस्य वै ॥ ३३ ॥
 सन्यासेन मृता ये वै प्रधाने ये तनुत्यजः ॥
 मुक्तिभाजो नरास्तेस्युरिति वेदोऽपि कीर्तयेत् ॥ ३४ ॥
 सद्यः शौचं विघातव्यं शुद्धिरेवं विधीयते ॥
 नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गताः ॥ ३५ ॥
 सन्ध्याचारविद्भिन्नानां सूतकं ब्राम्हणे ध्रुवम् ॥
 अशौचं द्वादशमहं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 राज्ञां तु द्वादशाहः स्यात्पक्षो वैश्यस्य पावनः ॥
 वृषलस्य तथा मासख्यहादेष्वपि धर्मतः ॥ ३७ ॥
 क्षपा च पक्षिणो सद्भिर्मातुलादिषु कीर्तिताः ॥
 गर्भस्त्रावे च पाते च रात्रयो माससम्मिताः ॥ ३८ ॥

१. A. reads शोककारणम् for अशुभकारणम्. २. A. reads विग्रहादि° for गोमूत्रहादि°. ३. A. and D. read मृध° for युद्ध°. ४. A. reads निदर्शनम् for अपि कीर्तयेत्. ५. A. reads °र्गमाः for °र्गताः. ६. A. B. E. and F. read तु तैरुक्ताः for च पाते च.

स्त्रावं गर्भस्य विद्वांसो मासादर्वाक् चतुर्थकात् ॥
 पातमूर्ध्वं वदन्त्येके तत्राधिक्यं च सूतकम् ॥ ३९ ॥
 ऋणि-व्यसनि-रोगार्ते-पराधीन-कंदर्यकाः ॥
 तृष्णावन्तो निराचाराः पितृ-मातृविवाजिताः ॥ ४० ॥
 स्त्रोजिताश्चानपत्याश्च देव-ब्राह्मणवार्जिताः ॥
 परद्रव्यं जिघृक्षन्तः सद्यः सूतकिनः सदा ॥ ४१ ॥
 सूतके मृतशौचे वा अन्यदापद्यते यदि ॥
 पूर्वैणैव तु शुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम् ॥ ४२ ॥
 एकपिण्डाश्च दायादाः पृथक्दार-निकेतनाः ॥
 जन्मन्यपि मृते वापि तेषां वै सूतकं भवेत् ॥ ४३ ॥
 भृगु-वह्नि-प्रपाते च देशान्तरमृतेषु च ॥
 बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४४ ॥
 अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिर्गताः ॥
 न तेषामग्नि-संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ४५ ॥
 विवाहोत्सव-यज्ञेषु कर्तारो मृत-सूतके ॥
 पूर्वसंकल्पितानर्थान्भोज्यान्तानब्रवीन्मनुः ॥ ४६ ॥
 शिल्पिनः कारुकाश्चैव दासो-दासास्तथैव च ॥
 इत्यादीनां न ते स्यातामनुगृह्णन्ति यान् द्विजाः ॥ ४७ ॥
 पिता पुत्रेण जातेन दद्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।
 पितृणां विधिवद्दानं दत्तं तत्राप्यनन्तकम् ॥
 तत्राप्यनन्तकं दानं कर्तव्यं पुत्रजन्मनि ॥ ४८ ॥
 प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सङ्करं यदि ॥
 दशाहाच्छुद्ध्यते माता अक्णाह्य पिता शुचिः ॥ ४९ ॥
 अतिमानादतिक्रोधात्स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ॥
 उद्ध्व्य म्रियते यस्तु न तस्याग्निः प्रदीयते ॥ ५० ॥

१. A. reads 'कंदर्यकाः'. २. A. reads गृहस्वान्ताः for जिघृक्षन्तः.
 ३. A. reads स्मृताः for सदा, B. E. and F. too the same. ४. A. reads
 सत्यशौचे for मृतशौचे. ५. B. reads 'कृतं' for 'दार', E. and F. also the
 same. ६. B. E. and F. read संन्यासे for संन्यस्ते. ७. B. D. and
 F. substitute विनिःसृताः for विनिर्गताः. ८. A. reads ऽशौचं for मृत°.

न स्नायान्नोदकं दद्यान्नापि कुर्यादशौचताम् ॥
 सर्पेण शृंगिणा वापि जलेन चाग्निना तथा ॥ ५१ ॥
 न स्नानादौ विपन्नस्य तथाचैवात्मघातिनः ॥
 अर्वाक् द्विहायनादग्निं न दद्यान्मृतकस्य च ॥ ५२ ॥
 किन्तु तान्निखनेद्भूमौ कुर्यान्नैवोदकक्रियाम् ॥
 सर्पादिप्राप्तमृत्यूनां वह्निदाहादिकाः क्रियाः ॥ ५३ ॥
 षण्मासे तु गते कार्या मुनिः प्राह पराशरः ॥
 शास्त्रदृष्टं बुधैः कार्यमस्मिन्सञ्चयनादिकम् ॥ ५४ ॥
 तत्कृत्वा तूक्तदिवसैः शुद्धिर्महति धर्मतः ॥
 अन्यामृतविप्राणां ये वोढारो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
 अग्निदाश्चैव ये तेषां तथोदकादिदायिनः ॥
 उद्वन्धनमृतस्यापि यश्छिन्द्याद्रज्जुपाशकम् ॥ ५६ ॥
 ते सर्वे पापसंयुक्ताः प्रायश्चित्तस्य भाजनाः ॥ ५७ ॥

यः सूतकाशौचविशुद्धिकृत्स्यादाख्याय कालं तमनुक्रमेण ॥
 पराशरास्याम्बुजानिःसृता या वाच्यास्ततो निष्कृतयो द्विजास्ते ॥ ५८ ॥

सूतकाशौचयोरुक्तः शुद्धिपन्थाऽनुपूर्वशः ॥
 सर्वैनसां विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 मनुर्वा याज्ञवल्क्यस्तु वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ॥
 सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ ६० ॥
 मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः ॥
 धर्माधीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यनिच्छताम् ॥ ६१ ॥
 तेषामुपरताक्षाणां प्रत्यहं शुभमिच्छताम् ॥
 शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुरूपतः ॥ ६२ ॥
 विकृतव्यवहाराणां पापो निष्कृतिः कृद्भिजः ॥
 कति विप्रैः कथं रूपैरिति वाच्या भवेद्भि सा ॥ ६३ ॥
 तद्रूपं च प्रवक्ष्यामि यावद्भिः सा द्विजैर्मवेत् ॥
 यथाविधाश्च विप्रास्युरिति विद्वन् प्रकीर्त्यते ॥

१. A. reads द्विजैः instead of बुधैः. २. F. reads this whole line thus:—

विकृतव्यवहाराणां पर्षान्निष्कृतिः कृद्भिजः ।; while A. reads निष्कृतिं व्यवहाराणां
 पर्षान्निष्कृतिः कृद्भिजः ।

पर्वद्वशावरा प्रोक्ता ब्राम्हणैर्वेदपारगैः ॥

सायद्रूपा स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरित्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥

वेद-शास्त्रविदो विप्रा यं ब्रूयुः सप्त पंच वा ॥

त्रयो वाऽपि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ६५ ॥

संयमं नियमं वाऽपि उपवासादिकं च यत् ॥

तद्विरा परिपूर्णं स्यान्निष्कृतिर्व्यावहारिकी ॥ ६६ ॥

न लक्ष्णेणापि मूर्खाणां न चैवाऽधर्मवादिनाम् ॥

विदुषां नापि लुब्धानां न चापि पक्षपातिनाम् ॥ ६७ ॥

श्रुता-ध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥

सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्वत्वमर्हति ॥ ६८ ॥

न सा वृद्धैर्न तरुणैर्न सुरूपैर्धनान्वितैः ॥

त्रिभिरेकेन पर्वत् स्याद्विद्वद्भिर्विदुषापि च ॥ ६९ ॥

वयसा लघवोऽपि स्युर्वृद्धा धर्मविदो द्विजाः ॥

शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत्र समदर्शनाः ॥ ७० ॥

न सा वृद्धैर्भवेद्विप्रैर्वृद्धास्युर्धर्मवादिनः ॥

यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्छलं यत्र न गृह्यते ॥ ७१ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥

धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं नैतद्यत्र हृदानुविद्धम् ॥ ७२ ॥

निष्कृतौ व्यवहारे च व्रतस्याशंसने तथा ॥

धर्मं वा यदि वाऽधर्मं परिषत्प्राह तद्भवेत् ॥ ७३ ॥

स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥

उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ७४ ॥

ज्ञात्वा देशं च कालं च व्ययं सामर्थ्यमेव च ॥

कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ७५ ॥

लोभान्मोहान्द्रयान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् ॥

नरकं यान्ति ते मूढाः शतधा वाप्तवाचिनः ॥ ७६ ॥

प्रविश्य पर्वदं ते वै सभ्यानामग्रतःस्थिताः ॥

यथाकालं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तं तदीरितम् ॥ ७७ ॥

१. A. reads तनवः for लघवः. २. A. B. read छलेनानुविद्धम् for हृदानु-
विद्धम्. ३. चोत्तमान्ते for पर्वदं ते is in all except A. and B.;
while B. reads पार्ष्णाम् for सभ्यानाम्.

किन्त्वयं याचते देवा वदन्तोऽत्र द्विजातयः ॥
 सर्वे कुर्वन्ति नियमं गतपापं न संशयः ॥ ७८ ॥
 प्रसादो द्विविधो ज्ञेयो दैव्यश्चासुर एव च ॥
 क्रीडयापि च तत्रैव देयास्तथैव ते द्विजाः ॥ ७९ ॥
 व्यवहारे गोसमैस्तु प्रव्रूयाद्वापि वैरतः ॥
 यथाकृतं च तत्पापं तत्तथैव निवेदयेत् ॥ ८० ॥
 यस्तेषामन्यथा व्रूयात्स पापीयान्न संशयः ॥
 सत्यमसत्यमेवात्र विपर्यस्तं वदेद्यतः ॥ ८१ ॥
 स एवानृतवादी स्यात्सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥
 ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ॥ ८२ ॥
 अजानन् यो नरो व्रूयात्साहसं किमतः परम् ? ॥
 व्यवहारश्च तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मवादिभिः ॥ ८३ ॥
 प्रजाभिर्नतु सर्वाभिर्मन्यैश्चैव तु मानवैः ॥
 तच्छ्रेयकप्रमाणानि लिखितादीनि तैर्विना ॥ ८४ ॥
 जलादीनि च दिव्यानि सांख्योक्तशपथानि च ॥
 अन्ये जनपदाचारा कुलधर्मस्तथापरः ॥
 परिषद्ब्राह्मणैर्मैध्या निर्णेतव्या यथाविधि ॥ ८५ ॥
 जन्म जात्यनुसारेण देश-कालादिधर्मतः ॥
 कर्तव्यः सत्तमैः सर्वैर्माननीयश्च वादिभिः ॥ ८६ ॥
 गो-ब्राह्मणहतादीनां तथा दम्भादिकारिणाम् ॥ ॥
 तप्तकृच्छ्रेण शुद्धिः स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८७ ॥
 भोजयेद्ब्राह्मणान्पश्चात्सवृषा गौश्च दक्षिणा ॥
 जायन्ते पापनिर्मुक्ताः शक्तिसूनोर्यथा वचः ॥ ८८ ॥
 अनाशकान्निवृत्ता ये ब्रम्हचर्यात्तथा द्विजाः ॥
 वैडालिकास्ते विज्ञेयाः सर्वधर्मविवर्जिताः ॥ ८९ ॥

१. E. reads च वेदितः instead of वदेद्यतः. २. A. only reads नान्यौ for नान्यैः. ३. only B. reads अणु° for कुल°. ४. A. reads मत्वा for मैध्या. ५. A. reads मानितव्या for निर्णेतव्या. ६. A., B. and F. read °योऽभिवादिभिः. ७. B. D. E. and F. read शुद्धिः स्यात् for श्रुद्धेयुरिति. ८. C. and F. read अनाशिका° for अनाशका°.

सर्वत्र प्रावशन्तो ये ये च वैडालिकैः समाः ॥
 तेषां सर्वाण्यपत्यानि पुल्कसैः सह पातयेत् ॥ ९० ॥
 स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षयीणां कुशरीरिणाम् ॥
 उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ९१ ॥
 ज्ञात्वा देशं च कालं च वयः सामर्थ्यमेव च ॥
 कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 ब्रम्हघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ॥
 एतेषां निष्कृतिं ब्रूयादेतत्संसर्गिणामपि ॥ ९३ ॥
 द्वादशाब्दं च विचरेत् ब्रम्हघ्नस्तत्कपालधृक् ॥
 सर्वत्र ख्यापयन्कर्म भिक्षां विप्रेषु संचरन् ॥ ९४ ॥
 दृष्ट्वा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा वै लवणांभसि ॥
 ब्रम्हणेष्ु चरन् भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्च्छुचिः ॥ ९५ ॥
 मुण्डितस्तु शिखावर्ज्यः सकौपीनो निराश्रयः ॥
 चीर-चीवरवासा वै त्रिः स्नायी सन् शुचिर्व्रती ॥ ९६ ॥
 संयताक्षश्चोरेच्छन्तश्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥
 ब्रम्हघ्नोऽसीत्यहं वाचमिति सर्वत्र वै वदेत् ॥ ९७ ॥
 गवां च विंशतिं दद्यादक्षिणां वृषसंयुताम् ॥
 ब्रम्हणेभ्यो निवेद्यैताः शुचिराख्याय भूपतेः ॥ ९८ ॥
 पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च ॥ ९९ ॥
 गोशतस्य प्रदानेन शुध्यन्ति नात्र संशयः ॥
 अवभृथेऽश्वमेधस्य स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०० ॥
 आख्याय नृपतेर्वाऽपि तेन संशोधितः शुचिः ॥
 महापापानि सर्वाणि कथयित्वा महीपतेः ॥ १०१ ॥
 निष्कृतिं तद्विरा दद्यादन्यथा तेष्वपि तत्समाः ॥
 रोगार्ताङ्गं द्विजं वापि मार्गे खेदसमन्वितम् ॥
 दृष्ट्वा कृत्वा निरातंकं ब्रम्हघ्नः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥

१. A. reads सर्वे प्रवेशिता ये वै. for सर्वत्र प्रावशन्तो ये २. A. B. E. F. read
 पातयेत् instead of पातयेत्. ३. A. and D. read संजिताक्षः for संयताक्षः;
 while C. reads संयुताक्षः.

असंख्यातं धनं दत्त्वा विप्रेभ्यो वापि शुध्यति ॥^१
 अरण्ये निर्जने जप्त्वा शुष्येद्वै वेदसंहिताम् ॥ १०३ ॥
 सुरापस्य प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
 सुरापस्तु सुरां तप्तां पयो वा जलमेव वा ॥
 तप्तं गोमूत्रमाज्यं वा मृतः पीत्वा विशुध्यति ॥
 जटो वा चैलवांसी वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ १०४ ॥
 यद्यज्ञानात् पिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनः ॥
 पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ १०५ ॥
 स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्ध्यै सर्वं द्विजातये ॥
 समर्प्य, मुसलं राज्ञे ख्यापयेत्स्तेयकर्मकृत् ॥ १०६ ॥
 शक्तिं चोभयतस्तोक्ष्णामायसं दण्डमेव च ॥
 खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः ॥ १०७ ॥
 जीवन्नपि भवेच्छुद्धो मुक्तो वा तेन पाप्मना ॥
 मृतश्चेत्प्रेत्य संशुध्येदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
 अयः प्रतिकृतिं कृत्वा वह्निवर्णां च तां धमेत् ॥
 गुर्वंगनागमं तस्यां लोहमय्यां तु शाययेत् ॥ १०९ ॥
 वृषणौ पुनस्तृकृत्य नैर्ऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥
 स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यतस्तस्य निष्कृतिः ॥ ११० ॥
 संवत्सरं चरेत् कृच्छ्रं प्रजापत्यमथापि वा ॥
 चांद्रायणं चरेद्वापि त्रीन्मासान् नियतेंद्रियः ॥ १११ ॥
 व्रते तु क्रियमाणे वै विपत्तिः स्यात्कथंचन ॥
 स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः ॥ ११२ ॥
 अनिर्दिष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥
 तच्छुद्ध्यैपावनं कुर्याच्चांद्रं व्रतं समाहितः ॥ ११३ ॥
 तिष्ठेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्भूतम् ॥
 अनिर्दिष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा गवां दद्यात्सहस्रकम् ॥
 वृषेणैकेन संयुक्तं पापादस्मात्प्रमुच्यते ॥ ११५ ॥

१. Except A. all read °त्रिवेदसंहिताम् for वै वेदसंहिताम्. २. A. reads ब्रह्मज्ञस्य for ब्रह्महत्या°. ३. A. reads °वासा for °वासी. ४. A. reads पावनः instead of पाप्मना.

त्रीणि वर्षाणि शुद्धयर्थं ब्रम्हघ्नस्य व्रतं चरेत् ॥
 चान्द्रायणानि वा त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि वा ऽऽचरेत् ॥ ११५ ॥
 वैश्यं हत्वा द्विजश्चैवमब्दमेकं व्रतं चरेत् ॥
 गवां ह्येकशतं दद्याच्चरेच्चान्द्रायणानि च ॥ ११६ ॥
 कृच्छ्राणि त्रीणि वा कुर्याद्वचनाद्विदुषामसौ ॥
 ये हन्युरप्रदुष्टां स्त्रीं चातुर्वर्णां द्विजातयः ॥
 शूद्रहत्या व्रतं ते तु चरन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ ११७ ॥
 शूद्रां ये चानुलोम्येन निहन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥
 मुनयः शुद्धिमिच्छन्ति चन्द्रव्रतेन केचन ॥ ११८ ॥
 व्यभिचारान्ते ते हत्वा योषितो ब्राम्हणादयः ॥
 तिलधेनुं बस्तमवि क्रमाद्द्युर्विशुद्धये ॥ ११९ ॥
 साध्वीनां तु नरो दत्वा गवां चैव सहस्रकम् ॥
 चीर्णेन शुद्धिमाप्नोति योषाहत्याव्रतं चरेत् ॥ १२० ॥
 अथ गोघ्नस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
 यथा यथा विपत्तिः स्याद्गवां तथोपपद्यते ॥ १२१ ॥
 गोघातो पंचगव्याशी गोष्ठशायी च गोनृगः ॥
 मासमेकं व्रतं चोर्त्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥
 एकपादे तु लोमानि द्वये श्मश्रुनिकृन्तनम् ॥
 पादत्रये शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥ १२३ ॥
 सशिखं वपनं कृत्वा द्विसन्ध्यमवगाहनम् ॥
 गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः समनुव्रजेत् ॥ १२४ ॥
 तिष्ठन्तीभिश्च तिष्ठेत व्रजन्तीभिः सह व्रजेत् ॥
 पिबन्तीभिः पिबेत्तोयं संविशन्तीभिश्च संविशेत् ॥ १२५ ॥
 शृंग-कर्णादिसंयुक्तं चर्मोत्कृत्य तदावृतः ॥
 विप्रौकःसु चरेद्भिक्षां स्वकर्म ख्यापयन्व्रती ॥ १२६ ॥
 गोघ्नस्य देहि मे भिक्षामिति वाचमुदीरयेत् ॥
 मासमेकं व्रतं कृत्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२७ ॥
 चौर-व्याघ्रादिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥
 गर्तप्रपात-पंकाच्च तथान्यादपकारतः ॥ १२८ ॥

१. A. and F. read सास्थिनां च अनस्थिनां for साध्वीनां तु नरो दत्वा-
 २. A. B. D. E. and F. read उपकारतः for अपकारतः-

भोजयेद्भ्राह्मणान्पश्चात्पुष्प धूपादिपूर्वकम् ॥
 दद्याद्ग्रां च वृषं चैकं ततः शुद्ध्यति किल्बिषात् ॥ १२९ ॥
 मुनयः केचिदिच्छन्ति विचित्रासु विपत्तिषु ॥
 यथासम्भवतस्तासु पृथक् पृथक् विनिष्कृतिम् ॥ १३० ॥
 शस्त्र-वस्त्राश्म-मृत्तिङ-यष्टि-मुष्टि-प्रधावनम् ॥
 योक्त्रेण तारणं रोधो बन्धनं विद्युदग्नयः ॥ १३२ ॥
 ग्रह-पङ्क्त-प्रपातश्च बद्धव्याघ्रादिभक्षणम् ॥
 क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सा च तथाऽतिदोह-वाहने ॥ १३३ ॥
 मृत्युस्थानानि चैतानि गवामति प्रधावनम् ॥
 प्रब्रूयात्पृथगेतेषु प्रायश्चित्तं पराशरः ॥ १३४ ॥
 उपेक्षणं च पङ्क्तादौ तथोपविषभक्षणे ॥
 वक्ष्यमाणक्रमेणैतच्छृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३५ ॥
 शस्त्रेण त्रीणि कृच्छ्राणि तदर्थं वा समाचरेत् ॥
 अश्मना द्वे चरेत्कृच्छ्रे मृत्पिण्डे नापि कृच्छ्रकम् ॥ १३६ ॥
 यष्ट्याघाते चरेत्कृच्छ्रे साक्षान्मुष्ट्या तु तच्चरेत् ॥
 योक्त्रेण पादमेकं तु तारणे पादमेव च ॥ १३७ ॥
 रोधने कृच्छ्रपादे द्वे कृच्छ्रमेकं तु बन्धने ॥
 कूपपाते चरेत्कृच्छ्रमर्थं वाप्यां समाचरेत् ॥ १३८ ॥
 गोशत्कृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यं चरोद्विजः ॥
 क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सासु कृच्छ्रमुत्प्रेक्षणे चरेत् ॥ १३९ ॥
 पतितां पङ्क्तलङ्गां वा अवलिप्तां च यो नरः ॥
 स्वस्य चान्यस्य चोपेक्ष्य सार्धं कृच्छ्रं चरेच्छुचिः ॥ १४० ॥
 एका च द्वहुर्भिर्बद्धा श्वेडिता चेन्म्रियेत गौः ॥
 पादं पादं चरेयुस्ते इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १४१ ॥
 सुबद्धां येऽवलिप्ताङ्गां पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥
 घातनोत्प्रेक्षणं प्रोक्तं चरेयुस्ते व्रतं नराः ॥ १४२ ॥
 या गर्तादौ विपद्येत श्वेडिता सम्प्रपत्य वा ॥
 पादे श्वेडितयोरुक्तं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् ॥ १४३ ॥

१. A. reads 'कुड्य' for 'पङ्क'. २. A. reads अतिप्रधातनम् for अति प्रधा-
 वनम्. ३. A. reads शस्त्रेण for शस्त्रेण. ४. B. reads अवलिप्ताङ्गां for अव-
 लिप्ताङ्गां ५. A. reads पाते for पादे.

प्रवद्धा रज्जुदोषेण गोर्विपद्येत यस्य सः ॥
 व्रतपादं चरेच्छुद्धये किञ्चिद्दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ १४४ ॥
 योगामपालयन् दुह्यादति वा वाहयेद्वृषम् ॥
 यदि म्रियेत तद्दोषात्तदा कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ॥ १४५ ॥
 घासं यो न क्षुधार्तस्य तृषार्तस्य न वा जलम् ॥
 स्वीकृतस्य न चेद्दद्यात्स तत्पादव्रतं चरेत् ॥ १४६ ॥
 या तु बद्धा चिकित्सार्थं विशल्यकरणाय च ॥
 औषधादिप्रदानाय विपत्तौ नास्ति पातकम् ॥ १४७ ॥
 विद्युत्पातादि-दाहाभ्यां कुण्डस्य पतनादिभिः ॥
 गोभर्विपत्तिमापन्नैस्तत्र दोषो न विद्यते ॥ १४८ ॥
 पालयन्पश्यतोऽरण्ये गौसु व्याघ्रादिभिर्हता ॥
 अकुर्वतः प्रतीकारं कृच्छ्रार्थं तस्य पावनम् ॥ १४९ ॥
 शृण्वन् शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥
 पाले संभाषयत्युच्चैर्हन्यात्तत्र न दोषभाक् ॥ १५० ॥
 गर्भिणी गर्भशल्या तु तद्रर्भे तु विशल्यतः ॥
 यत्नतो गौर्विपद्येत तत्र दोषो न विद्यते ॥ १५१ ॥
 गर्भस्य पातने पादं द्वौ पादौ गात्रसंभवे ॥
 पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १५२ ॥
 अङ्ग-प्रत्यङ्गभूतेन तद्रर्भे चेतनान्विते ॥
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥ १५३ ॥
 वस्त्राद्युत्त्रासने गौश्च गलदामकदोषतः ॥
 पादयोर्विधने चैव पादोनं व्रतमाचरेत् ॥ १५४ ॥
 घण्टाभरणदोषेण गौश्चेद्वधंमवाप्नुयात् ॥
 चरेदर्थं व्रतं तत्र भूषणार्थं च यत्कृतम् ॥ १५५ ॥
 गोविपत्ति-वधाशङ्को कुर्याद्यो नैव निष्कृतिम् ॥
 सतद्गोरोमतुल्यानि नरकाण्याविशेत्समाः ॥ १५६ ॥

१. A. reads दुःखात् for दुह्यात्. २. A. reads बन्धनमाप्नुयात् inst
 of बन्धनमाप्नुयात्. ३. A. B. D. E. and F. read विपत्तौ वधाशङ्की
 विपत्तिवधाशङ्की. ४. A. reads तुल्या वै for तुल्यानि.

यःस्नात्वा पापसम्भूतो विप्राराधनतत्परः ॥
 तद्वृत्तां निष्कृतिं कुर्याद्व्रतैनाः सोऽश्रुते शुभम् ॥ १५७ ॥
 अन्यत्प्राणिवधस्याथ प्रवक्ष्यामि विशोधनम् ॥
 मजादिवधशुद्ध्यर्थं यद्व्रतं या च दक्षिणा ॥ १५८ ॥
 हस्तिनं तुरगं हत्वा वृषभं खरमेव च ॥
 वृषान्यं वा शतगुणं वृषं दद्याद्यथाक्रमम् ॥ १५९ ॥
 क्षणाद्गोनिष्कयं कृत्वा परगोवधकृत्तरः ॥
 तस्याथ निष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया ॥ १६० ॥
 हंसं श्येनं कर्पिं गृध्रं जल-स्थलशिखण्डिनम् ॥
 भासं च हत्वा स्युर्गावः शुद्ध्यै देयाः पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥
 हंस-सारस-चक्रावह-मयूर-मद्गु-कुक्कुटान् ॥
 आदी-पारावत-क्रौंच-शुकहा नक्तभोजनात् ॥ १६२ ॥
 मेषा-ऽजग्नौ वृषं दद्यात्प्रत्येकं शुद्धये द्विजः ॥
 मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां वधनिष्कृतिम् ॥ १६३ ॥
 क्रौंच-सारस-हसादेशिख-सारसकुक्कुटान् ॥
 शुक-टिट्ठिमसंघघ्नो नक्ताशी बकहा शुचिः ॥ १६४ ॥
 पारावत-कपोतघ्नः सारि-तित्तिर-चाषहा ॥
 त्रिसंभ्यांतर्जले प्राणानायम्य स्याच्छुचिर्द्विजः ॥ १६५ ॥
 काकं गृध्रं च श्येनं च अन्यं क्रव्यादपक्षिणम् ॥
 हत्वा स्यादुपवासेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ १६६ ॥
 मार्जारं मूषकं सर्पं हत्वाऽजगर-डिण्डिमौ ॥
 शंकराभोजनं दण्डमायसं च ददन् शुचिः ॥ १६७ ॥
 मेषं च शशकं गोघ्नां हत्वा कूर्मं च शलकम् ॥
 वार्ताकं गुंजनं जग्ध्वा ऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥ १६८ ॥
 वृकं च जंबुकं हत्वा तरक्षक्षौ तथा द्विजः ॥
 त्रिरात्रोपोषितः शुद्ध्येत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ १६९ ॥

१. A. reads उक्तां च for तद्वृत्तां २. A reads करभं for वृषभं. ३. F. reads वृकान् for वृषान्. ४. A. चांशुकं गुंजां, C. too the same, while F. reads पंचांशुकं गुंजां. ५. A. reads नृणां for क्षणात् and B. ऋणात्. ६. A. reads दत्त्वा for कृत्वा, F. too the same. ७. B. E. and F. read पिक° for हंस°. ८. F. reads 'मद्गुघ्नः' for 'संघघ्नः'. ९. A. reads व्यहात् for बकहा. १०. A. B. D. E. and F. read कृशरा° for शंकरा°. ११. A reads this whole line as— त्रिस्तावैकोपवासेन शुद्धः स्याद्विजपूजनात्.

द्विजः शास्त्रामृगं हत्वा सिंहं चित्रकमेव च ॥
 कृत्वा सप्तोपवासान्स दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७० ॥
 महिषोष्ट्रगजाऽश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः ॥
 त्रिः स्नात्वा चोपवासेन शुद्धः स्याद्द्विजपूजनात् ॥ १७१ ॥
 वराहं यदि वा रोहं हत्वा मृगमकामतः ॥
 अफालकृष्टभोजी सन् नक्तैकैकं शुद्ध्यति ॥ १७२ ॥
 अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि अस्पृश्यस्पर्शनादिषु ॥
 अभक्ष्यभक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥ १७३ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्ट्वा मातंगपतितेन च ॥
 चान्द्रायणेन शुद्ध्येत द्विजानां भोजनेन च ॥ १७४ ॥
 कापालिकादिकां नारीं गत्वाऽगम्यां तथा पराम् ॥
 भुक्त्वा विप्रस्तादिनं स्याच्छुद्धिः चंद्रव्रतेन तु ॥ १७५ ॥
 कामतस्तु द्विजः कुर्यादुक्तस्त्रीगमनं यदि ॥
 चंद्रव्रतद्वयं शुद्ध्यै प्राह पाराशरो मुनिः ॥ १७६ ॥
 दुग्धं सलवणं सक्तून् सदुग्धान्निशि सामिषान् ॥
 दन्तच्छिन्नान्सकृदंतान्पृथक् पीतजलानि च ॥ १७७ ॥
 योऽद्यादुच्छिष्टमाज्यं तु पीतशेषं जलं पिवेत् ॥
 एकैकशो विशुद्ध्यर्थं विप्रः चंद्रव्रतं चरेत् ॥ १७८ ॥
 वासांसि धावतो यत्र पतन्ति जलबिन्दवः ॥
 तदपुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्तिकम् ॥ १७९ ॥
 तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृप्परिपीडितः
 तदेनसो विशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १८० ॥
 नदीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुवादिनीम् ॥
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १८१ ॥
 गां नृपं चैव वैश्यं च शूद्रं वाप्यनुलोमजम् ॥
 क्षत्रियादिस्त्रियं गत्वा विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८२ ॥
 ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददन् ॥
 द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् ॥ १८३ ॥

१. F. reads 'भोजनान्' for 'पूजनान्'. २. B. reads पतितेनात्यजेन वा, E. and F. also read the same. ३. B. reads यस्य for यत्र, E. and F. also the same. ४. A. B. E. and F. read शिलांकितम् for शिलान्तिकम्. ५. A. B. E. and F. read शान्तः for श्रान्तः. ६. A. reads 'जीविनीम्' for 'वादिनीम्'. ७. ८. In both places B. D. E. and F. read ह्यवन् for ददन्.

विप्रेणामंत्रितोऽविप्रः शूद्राहृतश्च योऽश्नुते ॥
 आमंत्रयितृ-भोक्तारौ शुद्धोतामैन्दवेन तु ॥ १८४ ॥
 समानार्थी च यो गच्छेन्मात्रा सह सगोत्रजाम् ॥
 मातुलस्य सुतां चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं तथा घृतम् ॥
 अत्वा मूत्र-पुरीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८५ ॥
 सूनिहस्ताच्च गोमांसमत्त्वामद्यमकामतः ॥
 पीत्वा चंद्रव्रतं कुर्यात्पावनं शुद्धिदं परम् ॥ १८८ ॥
 साग्निः सन्यचयज्ञान्यो न कुर्वीत द्विजाधमः ॥
 परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविवर्जितः ॥ १८९ ॥
 अदाता च सदा लुब्धः श्वपचः परिकीर्तितः ॥
 यो द्विजोऽस्यान्नमश्नाति स कुर्यादैन्दवं व्रतम् ॥ १९० ॥
 गणिका-गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजकम् ॥
 सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९१ ॥
 अंजानन् सम्यगश्रीयात्पुत्रजन्मनि यो द्विजः ॥
 सोऽभक्ष्यसममभाति द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९२ ॥
 महापातकिनामन्नं योद्यादज्ञानतो द्विजः ॥
 अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं तु ज्ञानाच्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९३ ॥
 प्रपात-विष-वह्नयम्बु-प्रव्रज्योद्वन्धनाशकात् ॥
 च्युतो हतश्च हन्ता च प्रत्यवासानिकाः स्मृताः ॥ १९४ ॥
 केचिदेताद्विशुद्ध्यर्थमिच्छन्ति व्रतमैदवम् ॥
 दक्षिणां सवृषां गां च दद्याच्च द्विजभोजनम् ॥ १९५ ॥
 गृहद्वारेऽतिथौ प्राप्ते तस्यादत्वा समश्नुते ॥
 अभोज्यमशनं तच्च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९६ ॥
 सव्यहस्तस्थिते दर्भे यो द्विजः समुपस्पृशेत् ॥
 असृक्पानेन तुल्यं च पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९७ ॥
 भुक्त्वा शय्यागतः पीत्वा विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 अभक्ष्येण समं तद्वै प्रायश्चित्तं समं भवेत् ॥ १९८ ॥

१. B. E. and F. read °याचकम् for °याजकम्. २. These three verses are not given in A. ३. A. reads योऽभक्ष्यं च समभाति for सोऽभक्ष्यसममभाति.
 ४. B. D. E. and F. read समुपासते for समुपस्पृशेत्.

आसनारूढपादः सन्वस्त्रस्यार्धमधः कृतम् ॥
 धरामुखेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९९ ॥
 उद्धृत्य वामहस्तेन यत्किञ्चित्पिबते द्विजः ॥
 सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २०० ॥
 स्पृष्टेन तेन संस्त्रायाद्यदि तच्छृतमश्रुते ॥
 चरन् चांद्रायणं शुद्धैः त्रीणि कृच्छ्राणि वा द्विजः ॥
 अश्रीयाद्येन स्पृष्टेन उच्छिष्टं चाश्रुते हि सः ॥
 चरेच्चांद्रायणं शुद्धैः त्रीणि कृच्छ्राणि च द्विजः ॥ २०१ ॥
 चांद्रायणं नवश्राद्धे पाराको मासिके मतः ॥
 न्यूनाब्दे पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥ २०२ ॥
 स्नानमन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥
 यः स्वैरिणीनां च पुनर्भुवां च यः कामचारिद्विजयोषितां च ॥
 रेतोधृतां पाकमनाय दद्याद्विप्रः स चंद्रव्रतकृच्छुचिः स्यात् ॥
 वैष्णव्यज्ञातर्चांडालो द्विजातेर्यदि तिष्ठति ॥
 ब्रह्मकूर्चं चरेन्मासं त्रिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ २०३ ॥
 स्नेहांश्च घृततैलादीन्वस्त्राणि चासनानि च ॥
 बहिः कृत्वा दहेद्रेहं संशुद्धो भोजयेद्विजान् ॥ २०४ ॥
 गोविशति वृषं चैकं तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 इमं च निष्कयं ब्रूयुः केऽपि चांद्रायणत्रयम् ॥ २०५ ॥
 अल्पपापस्य शुद्ध्यर्थं चरेत्सांतपनं व्रतम् ॥
 इमं च निष्कयं दद्यादित्येके मुनयो विदुः ॥ २०६ ॥
 महापातक शुद्ध्यर्थं सर्वा निष्कृतयो नरैः ॥
 नृप-ग्रामेशविदितैः कुर्वाणैः शुद्धिराप्यते ॥ २०७ ॥
 सुरा-मूत्र-पुरीषाणां लोढा त्वेकमकामतः ॥
 पुनः संस्कारकरणाच्छुद्धयेदाह पराशरः ॥ २०८ ॥
 अमश्यभक्षणो विप्रस्तथैवापेयपानकृत् ॥
 व्रतमन्यत्प्रकुर्वीत वदन्त्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २०९ ॥
 कुशा-ऽज्जा-ऽभ्य-पालाश-बिल्वोदुम्बरवारिणा ॥
 पीतेन जायते शुद्धिः षड्रात्रेण न संशयः ॥ २१० ॥

१. A. reads चांद्रायणं च केचन for केऽपि चांद्रायणत्रयम्. २. B. D. E. and F. read अस्य for अल्प. ३. A. reads वा ह्येन्द्रवं for सांतपनं. ४. A. B. D. E. and F. read सर्वनिष्कृतये for सर्वा निष्कृतयो.

द्रोण्यम्भीशीर-कुम्भाभः श्वस्पृष्टं केशेवारि च ॥
 पीत्वारण्ये प्रपातोऽयं पंचगव्यं पिबन्धुचिः ॥ २१२ ॥
 भाण्डस्थितममोज्यान्नं पयो-दधि-घृतं पिबन् ॥
 द्विजातेरुपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुद्ध्यति ॥ २१३ ॥
 तत्तोयपीतजीर्णागः तप्तकृच्छ्रं चरेद्विजः ॥
 वांते तुतज्जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २१४ ॥
 रजकाद्यवुपानेन प्राजापत्यं बुधैः स्मृतम् ॥
 बान्ते जले तदर्धं तु शूद्रः स्यात्पादकृच्छ्रकृत् ॥ २१५ ॥
 चाण्डालकूपपानेन महदेनः प्रजायते ॥
 गोमूत्रयावकाहाराः शुद्धयेयुर्दिवसैस्त्रिभिः ॥ २१६ ॥
 घृतं दधि तथा दुग्धं गोष्ठे वाऽशौचसूतके ॥
 अभिचारस्य तद्भुक्त्वा भुक्त्वा वा शूद्रभोजनम् ॥ २१७ ॥
 द्रुपदां वा द्विजो जप्त्वा मानस्तोकमथापि वा ॥
 क्षुधातिपीडितः पश्चादिति प्राह पराशरः ॥ २१८ ॥
 सूतकाश्रं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥
 तोयपाने त्वसौ कुर्यात्पंचगव्यस्य चाशनम् ॥ २१९ ॥
 द्रोणाढकं तदर्धं वा प्रस्थं प्रस्थार्धमेव वा ॥
 घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छुचितामियात् ॥ २२० ॥
 चरुपक्वं शृतं पक्वं अन्नं काकाद्युपाहतम् ॥
 तद्प्रासस्थानसंत्यागात्पूतं हेमाम्बुसिंचनात् ॥ २२१ ॥
 केचिद्वदन्ति तज्ज्ञास्तु तस्याग्निनावचूडनम् ॥
 केचित्प्रणवयुक्तेन वारिणा प्रोक्षणं विदुः ॥ २२२ ॥
 केश-कीटकसंदुष्टं अन्नं मक्षिकयापि च ॥
 मृद्गस्मवारिणा तत्र क्षेप्तव्यं शुद्धिकारणम् ॥ २२३ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रिण्यापि ह्युदक्यया ॥
 अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा तदर्धमपरा चरेत् ॥ २२४ ॥
 प्राजापत्यं विशःपत्या विद्रुपत्नी पादमाचरेत् ॥
 शूद्रास्पृष्टा चरेत्कृच्छ्रं शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥ २२५ ॥
 ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उदक्योदक्यया च ते ॥
 चरेतां पादकृच्छ्रे द्वे कृते स्नाने विशुद्ध्यति ॥ २२६ ॥

ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्ट्वा ब्राह्मणीव्रतमाचरेत् ॥
 अपरा क्षत्रियायास्तु वक्तव्यमेवमन्ययोः ॥ २२७ ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा श्व-विट्-शूद्रैश्च वायसैः ॥
 स्नानं यावन्निराहारं पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ २२८ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्ट्वा मेद-मातंग-भिल्लकैः ॥
 गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण च शुद्ध्यति ॥ २२९ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिर्त्सीं रजस्वलाम् ॥
 प्राजापत्येन संशुद्ध्येच्चीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः ॥ २३० ॥
 वदन्ति कवयः केचिदेतद्दोषविशुद्ध्यै ॥
 प्राणायामशतं चास्य पंचगव्यस्य भक्षणात् ॥ २३१ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्टो ब्राह्मण्युदक्यया चरेत् ॥
 प्राजापत्यं च गायत्रीमयुतं नियतं सकृत् ॥ २३२ ॥
 क्षत्रिण्यादिभिरुच्छिष्टैः संस्पृष्टो व्रतमाचरेत् ॥
 अनुच्छिष्टस्तु तत्स्पर्शं स्नानकर्म यतः स्मृतम् ॥ २३३ ॥
 रजकादिकसंस्पर्शं द्विजन्मोदक्ययोषितः ॥
 प्राजापत्यं चरेद्विप्रा अन्याश्चरेयुरंशतः ॥ २३४ ॥
 उदक्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव च ॥
 त्रिरात्रोपोषितः प्राश्य गव्यमाज्यं शुचिर्मवेत् ॥ २३५ ॥
 क्षत्रिणीं चैव वैश्यां च जानन् गत्वा तु कामतः ॥
 चरेत्सांतपनं विप्रस्तत्पापस्य विमोक्षकृत् ॥ २३६ ॥
 वैश्यां च क्षत्रियो गत्वा वैश्यश्च शूद्रिणीं तथा ॥
 प्राजापत्यं चरेतां तावाति प्राह पराशरः ॥ २३७ ॥
 उच्छिष्टा ब्राह्मणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
 अशुद्धा वा भवेत्तावद्यावन्नस्यादुपोषणम् ॥
 शुद्धा भवति सा तावद्यावत्पश्यति शीतगुम् ॥ २३८ ॥
 विप्रोऽप्य स्वजनीं वैश्यां महिष्युष्ट्रीमजां खरीम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्तत्त्वा ह्येकैकस्य विशुद्ध्यै ॥ २३९ ॥
 शूद्रीं तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ॥
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥ २४० ॥
 नृपोऽप्यस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 वैश्यपत्नीमसौ गत्वा कृत्वा सांतपनं शुचिः ॥ २४१ ॥

शूद्रां तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥
 दशभिर्दिवसैः शुद्धयेद्वैश्यः सोऽप्येवमेव हि ॥ २४२ ॥
 उत्तमागमनेऽनार्याः सर्वे ते स्युः कराग्निना ॥
 महापथं च संव्राज्याः खरयानेन योषितः ॥ २४३ ॥
 चाण्डालीमेव भिल्लानामभिगम्य सकृत्स्त्रियम् ॥
 चाण्डाल-मेद-भिल्लानामभिगम्य स्त्रियं नरः ॥
 शुद्धये पयोव्रतं कुर्यान्मासार्धमघमर्षणम् ॥ २४४ ॥
 पतितां च द्विजाग्र्यस्त्रीं प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥
 तैलिकस्य स्त्रियं गत्वा तथा मद्यकृतः स्त्रियम् ॥ २४५ ॥
 अज्ञानाभिगतौ स्त्रीणां पुंसामनुलोमजस्य च ॥
 इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोनिं च केचन ॥ २४६ ॥
 पितृव्य-भ्रातृजायां च मातृष्वसारमेव च ॥
 भगिनीं चैव धात्रीं च गत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २४७ ॥
 षण्मासान् केचिदिच्छन्ति संगम्यैता विशुद्धये ॥
 कृच्छ्रं धर्मविदो विप्राः शुद्धिं तत्त्वार्थवेदिनः ॥ २४८ ॥
 गुरुपत्नीं द्विजो गत्वा मातृष्वसृ-दुहितृषु ॥
 क्षिपेच्छुद्ध्यर्थमात्मानं सुसमिद्धे-हुताशने ॥ २४९ ॥
 उपाध्याय-नृपा-ऽऽचार्य-शिष्य-योषिद्रमी नरः ॥
 षण्मासान्कृच्छ्रचरणाच्छुद्धिमाह पराशरः ॥ २५० ॥
 कृतचाण्डालसंस्पर्शः शकृन्मूत्रकरो द्विजः ॥
 षड्रात्रोपोषणाच्छुद्धयेद्भुक्त्वा ऽऽचान्तो नवद्युभिः ॥ २५१ ॥
 ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य संशुद्धये केचित्प्रजापतिव्रतम् ॥
 पराकं पञ्चगव्यं च केचिदाहुर्मनोषिणः ॥ २५२ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥
 आचम्यैव तु शुध्येतां विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ २५३ ॥
 क्षत्रियेण तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो नक्तभोजनात् ॥
 वैश्येन चैव संस्पृष्टो नक्ताशी पञ्चगव्यपः ॥ २५४ ॥
 शूद्रेण तु च संस्पृष्टो एकरात्रोपवासकृत् ॥
 उच्छिष्टैः पुनरेतैस्तु प्रोक्तं द्विगुणमर्हति ॥ २५५ ॥

उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः ॥
 उपोष्य पंचगव्येन शुद्धिः स्यादपरे विदुः ॥ २५६ ॥
 अनुच्छिष्टोऽपि यत्स्पर्शात्स्नाति वर्णी विशुद्ध्ये ॥
 उच्छिष्टः तस्य संस्पर्शं चरेत्प्रजापतिव्रतम् ॥ २५७ ॥
 रजकाद्यन्त्यजैः स्पृष्टः शुद्धोत्तस्यार्धमाचरन् ॥
 उदक्या ब्राह्मणी कृच्छ्रात्प्राजापत्यादथापरे ॥ २५८ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥ २५९ ॥
 उदक्या सूतिका-म्लेच्छसंस्पर्शोऽस्तमिते रवौ ॥
 दिवाहताम्बुना स्नात्वा शुद्धोद्विप्राग्निसन्निधौ ॥ २६० ॥
 चन्दन्त्यपां पवित्रत्वं दिवा सूर्यांशु-मारुतैः ।
 चन्दयित्वा पवित्रत्वं मन्दार्करश्मि-वायुभिः ॥
 मुनयो धर्मवेत्तारो रात्रौ चंद्राशु-रश्मिभिः ॥ २६१ ॥
 सकृच्च ब्राह्मणः प्राश्य षडहं पंचगव्यकम् ॥
 हेम्नो दद्याच्च षण्मासान्दत्त्वा गां च विशुद्ध्यति ॥ २६२ ॥
 पंचाहेन नृपः शुद्धोत्पंचमासान्ददच्च गाः ॥
 चतुर्भिर्दिवसैर्वैश्यश्चतुर्मासान् गवा सह ॥ २६३ ॥
 श्यहेण तु चतुर्थस्तु ददन्मासत्रयं च गाम् ॥
 सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध एतदाह पराशरः ॥ २६४ ॥
 रक्तं निःसार्य विप्रस्य कामतोऽकामतोऽपि वा ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रेण जप्तेन तु भवेच्छुचिः ॥ २६५ ॥
 यो यस्य हरते भूमिं हेम गामश्वमेव वा ॥
 स तं यत्नात्प्रसाद्यापि तदुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६६ ॥
 आख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः शुचिः ॥
 द्रव्यदण्डाद्विमुक्तिर्वा तपसा वा शुचिर्नरः ॥ २६७ ॥
 निराहाराज्जायते च एतदाहुर्मनीषिणः ॥
 विनिर्गता यदा शूद्रादुक्त्यान्ते व्यवसिताः ॥ २६८ ॥

१. A. reads एकरात्रोपवासेन for उपोष्य पंचगव्येन, B. D. E. and F. also read the same. २. Except B. read °मासान् for °मासान्. ३. A. C. and F. read हेममासत्रयं for ददन्मासत्रयं. ४. A. only reads सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध for सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्धः. ५. These 5 lines are not given in B. D. E. and F.

तदा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इति धर्मविदो विदुः ॥
 दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ॥
 मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते ॥ २६९ ॥
 चिंतां च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ॥
 स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ २७० ॥
 श्व-जंतुक-वृकाद्यैश्च यदि दृष्टो भवेन्नरः ॥
 सचैलो जलमाविश्य दत्त्वाज्यं शुद्धिमर्हति ॥ २७१ ॥
 शुनो घ्राणावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ॥
 यतीनां दर्शनं कार्यमग्निना चोपचूलनम् ॥ २७२ ॥
 अवज्ञां तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य च भोजनम् ॥
 नक्षत्रदर्शनं त्वन्य इति प्राह पराशरः ॥ २७३ ॥
 कुमारी तु शुना स्पृष्ट्वा जम्बुकेन वृकेण वा ॥
 यां दिशं व्रजते सूर्यस्तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ २७४ ॥
 दिवसे तु यदा ग्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्भिजः ॥
 विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २७५ ॥
 चातुर्वर्ण्यात्तु या नारी कृताभिगमनापि च ॥
 प्रक्षाल्य नाभितोऽधस्तादाचान्तस्तु शुचिर्नरः ॥ २७६ ॥
 विप्रे मैथुनेनि स्नानं केचिद्रात्रि शिरोधिना ॥
 नाभिं यावत् विशस्तद्वर्लिङ्गशौचोऽन्त्यजः शुचिः ॥ २७७ ॥
 अभिगच्छन्नुतार्थं च ऋतावृत्तौ स्त्रियं द्विजः ॥
 न च कुर्वीत स स्नानं नाभेरधस्तु शोधयेत् ॥ २७८ ॥
 त्वङ्कारं तु गुरोः कृत्वा हुंकारं तु गरीयसः ॥
 प्रसाद्येतावनर्शनस्यात्स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः ॥ २७९ ॥
 विवादे शास्त्रतो जित्वा जयौ यस्य न जायते ॥
 स्मशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् ॥ २८० ॥

१. B. D. E. and F. read तिला वसूनि काष्ठानि अन्त्यजस्यापि वेश्मनः for the given line in the original. २. A. reads अग्निः प्रक्षालनं for यतीनां वर्शनं. ३. A. B. D. E. and F., read दृष्टा for स्पृष्टा. ४. A. reads चातुर्वर्णा-शुचिर्नारी and B. reads चातुर्वर्ण्यशुचिर्नारी, D. E. and F. also read the same as B. ५. A. reads लिङ्गशौचांतिकं for लिङ्गशौचोऽन्त्यजः. ६. A. reads अवश्यं for अनश्नन्. ७. A. reads भयं for जयो.

ताडयित्वा तूणेनापि स्कन्धे वाऽऽवध्य रज्जुना ॥
 कलहादपि निर्जित्य तं प्रसाद्य विशुद्ध्यति ॥ २८१ ॥
 अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते ॥ २८२ ॥
 प्रेतमूढा च दग्धा च शुद्धिः स्नानाद्विजन्मनाम् ॥
 उपवासेन चैकेन ब्रह्मकूर्चं च पावनम् ॥ २८३ ॥
 प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
 अनुगच्छेन्नोयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २८४ ॥
 त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २८५ ॥
 अंगुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
 मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ २८६ ॥
 कृत्वाऽन्यतममेतेषां शुद्ध्यर्थमात्मनो हितम् ॥
 चरेच्छशिब्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ २८७ ॥
 केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छ्रं सांतपनं तथा ॥
 तदर्द्धं पादकृच्छ्रं वा प्राहुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २८८ ॥
 अर्धोच्छिष्टो द्विजोऽज्ञानाद्यात्यघं नहि किञ्चन ॥
 भुक्त्वाऽनाचम्य वा कुर्याद्विष्मूत्रं केह निष्कृतिः? ॥ २८९ ॥
 नक्तोपवासी बाह्ये तु अन्यत्र द्विगुणं चरेत् ॥
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिर्हति ॥ २९० ॥
 अर्धोच्छिष्टो द्विजः स्पृष्टः शुना वा वृषलेन वा ॥
 नक्षत्रदर्शनेऽश्रीयात्पंचगव्यपुरस्सरम् ॥ २९१ ॥
 अर्धोच्छिष्टाश्च विप्राद्याः श्वोच्छिष्टैः शूद्रसंस्पृशः ॥
 उपवासेन शुद्ध्येयुः पंचगव्यस्य पानतः ॥ २९२ ॥
 श्व-काकी-काकसंस्पृष्टो भुञ्जानो ब्राह्मणश्च यः ॥
 तदन्नस्य परित्यागं कृत्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥ २९३ ॥
 विना यज्ञोपवीतेन भोजनं कुरुते यदि ॥
 अथ मूत्र-पुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥ २९४ ॥
 त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः ॥
 अहोरात्रोपितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ २९५ ॥

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् ॥
 वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ २९६ ॥
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं वसति पावकः ॥
 अंगुष्ठे दक्षिणे पाणौ तस्मात्तेन च स स्पृशेत् ॥ २९७ ॥
 प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेश-विष्णुसंस्मृतिम् ॥
 गायत्र्याः शत-साहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ २९८ ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रं तु ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥
 शुद्धवधे द्विजाग्र्यस्य गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ २९९ ॥
 रात्रिः पंचसहस्रं तु स्याद्विशश्च तदर्धकम् ॥
 योगेन गतेशोलस्तु यदि वा स्यात्सदा नरः ॥ ३०० ॥
 विप्रैश्च सम्मताचारस्तापुभौ सर्वदा शुची ॥
 मक्षिकां सन्ततीधारा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥
 स्त्रीमुखं बाल-वृद्धौ च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥
 आत्मस्त्रीह्यात्मबालश्च आत्मवृद्धस्तथैव च ॥
 आत्मनः शुचयः सर्वे परेषामशुचीनि तु ॥ ३०२ ॥
 उत्पन्नमातुरे स्नानं दशकृत्वस्त्वनानुरः ॥
 स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत्स आतुरः ॥ ३०३ ॥
 विवाहोत्सव-यज्ञेषु संग्रामे जलसंग्रहे ॥
 पलायने तथारण्ये स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ ३०४ ॥
 आद्यसङ्गी समो दोषी सङ्गसङ्गी तदर्धतः ॥
 तत्सङ्गी तृतीयभागी तुरीयस्तु न दोषभाक् ॥ ३०५ ॥
 आद्यस्प्रष्टुर्भवेत्स्नानं द्वितीयस्यापि तत्स्मृतम् ॥
 शिरः प्रोक्षणमन्येषामन्यत्राऽऽचमनं स्मृतम् ॥ ३०६ ॥
 पलाश-शिशिपाकाष्टदन्तधावनकृन्नरः ॥
 दिवाकीर्तिसमस्तावत् द्यावद्वा नैव पश्यति ॥ ३०७ ॥
 पञ्चाश-लोहं फल-काष्ठ-चर्म-
 भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥

१. A. B. D. E. and F. read 'त्रि' for 'अष्ट'. २. Only A. reads
 गति' for गत'. ३. A. and C. read तावुभौ सर्वदा त्याज्यौ निश्चितं सर्वकर्म-
 सु १. ४. A. reads this line thus:-पलायने वनेऽरण्ये स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति १.
 ५. F. substitutes दुष्यते for विद्यते. ६. B. reads भाण्डस्थले वा स्वयमेव
 शौचम् for भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात्.

पुंसां निशास्वध्वनि निःसखानां

स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदैव ॥ ३०८ ॥

स्नानं स्पृष्टेन येन स्यात्काष्ठाद्यैर्यदि तत्स्पृशेत् ॥

नावारोहणवत् स्पर्शं तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः ॥ ३०९ ॥

स्लेच्छ-लृताशनास्पर्शं क्षेत्रे वा यदि वा स्थले ॥

उपस्पृशेत् शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते द्विजः ॥ ३१० ॥

वस्त्रसंस्पर्शने तस्य सच्चैलाङ्गावगाहनम् ॥

अङ्गस्पर्शनवत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३११ ॥

चाण्डालोदकसंस्पृष्टः शुद्धः स्नानेन जायते ॥

तथा तद्भाण्डसंस्पर्शं स्नानमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥

उदक्या स्पर्शने स्नानमंशुकेनान्तराऽपि वा ॥

तत्स्पृष्टेऽपि भवेत्स्नानं तुल्याः सर्वा रजस्वलाः ॥ ३१३ ॥

संस्पर्शं मेद-भिल्लानां तथैव ब्रह्मघातिनाम् ॥

पतितानां च संस्पर्शं स्नानमेव विधीयते ॥ ३१४ ॥

रजस्वलादिसंस्पर्शं उपस्पर्शनमेव च ॥

उदक्यायास्त्रितोयेऽह्नि केचिदाचमनं विदुः ॥ ३१५ ॥

प्रथमेऽहनि चाण्डालो द्वितोये ब्रह्मघातिनो ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुध्यति ॥ ३१६ ॥

पुरुहूतः पुरा दैत्यं त्रिशोर्षाख्यं जघान यत् ॥

तद्वधे ब्रह्महत्यायाः स्त्रीणां स प्रददौ फलम् ॥ ३१७ ॥

आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं सदा भवेत् ॥

अंशौर्दिनत्रयं ह्येतच्छुक्र-गुर्वादिकल्पितम् ॥ ३१८ ॥

शबराश्च पुलिन्दाश्च केवर्ताश्च नटास्तथा ॥

एतान् रजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ३१९ ॥

रजक्याद्यभिगम्यत्वे वैश्या गो-मूत्र-यावकम् ॥

चरन्ति षड्गुणाहोभिः कृच्छ्रं वा द्विगुणं भवेत् ॥ ३२० ॥

ब्रह्म-क्षत्रिय-विड्जाता शूद्रास्तेऽनुक्रमेण तु ॥

क्रमातिक्रमतश्चान्ये म्लेच्छान्त्यवर्णसंभवाः ॥ ३२१ ॥

भोज्याशनास्तु सच्छूद्रा अभोज्यान्नाः परे स्मृताः ॥

आमाशनानि भोज्यानि शृतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ ३२२ ॥

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसौरिणः ॥
 भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ ३२३ ॥
 पर्युषितं चिरस्थं च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् ॥
 यव-गोधूम-माषाणां स्नेह-गोरसविक्रयः ॥ ३२४ ॥
 आपद्गतो द्विजोऽश्रीयाद्द्रव्याद्वा यतस्ततः ॥
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३२५ ॥
 ज्ञापितं शूद्रगेहेऽन्नं कटु पक्वं च यद्भवेत् ॥
 नोत्वा नद्यंतिके तद्वै प्रोक्ष्य भुञ्जन्न दोषभाक् ॥ ३२६ ॥
 गायत्र्योङ्कारपूताभिः केचिदद्भिश्च प्रोक्षणम् ॥
 मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कैलिधर्मं समाश्रिताः ॥ ३२७ ॥
 आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ॥
 म्लेच्छभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ३२८ ॥
 आभीरभाण्डसंस्थानि पयो-दधि-घृतानि च ॥
 तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ ३२९ ॥
 पूतानि सर्वपण्यानि कारुहस्तस्थितानि च ॥
 अदत्तानि च भक्ष्याणि यत्नतस्तु द्विजातिभिः ॥ ३३० ॥
 सर्वस्वोपस्कुरैर्युक्ता शय्या रक्तांशुकानि च ॥
 पुष्पाणि चैव शुष्यन्ति प्रोक्षितानि न संशयः ॥ ३३१ ॥
 अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डसंचयमेव च ॥
 प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेपमग्नितैपनात् ॥ ३३२ ॥
 कांस्यं च भस्मना शुध्येत् मद्य-मांसविवर्जितम् ॥
 सुरा-मूत्र-पुरीषाभ्यां शुध्यते ताप-लेपनैः ॥ ३३३ ॥
 अलिप्तं मद्य-मूत्राद्यैस्ताम्रमस्लेन शुष्यति ॥
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ ३३४ ॥
 अवेगमपि यद्भूरि सरिद्वारि हृदे च यत् ॥
 सकृदस्पृश्यसंस्पृष्टं न दुष्यति च तत् नृदः ॥ ३३५ ॥
 सत्येन पूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्धते ॥
 तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यमात्मशुद्ध्यै द्विजातिभिः ॥ ३३६ ॥
 रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पथि तृणानि च ॥

१. B. reads अपितं for ज्ञापितं; while A. reads अपितं for ज्ञापितं.

२. A. reads कालधर्मं for कैलिधर्मं. ३. A. reads रक्ष्याणि for भक्ष्याणि.

४. A. reads चूडनात् for तापनात्. ५. A. reads लेखनैः for लेपनैः.

६. A. reads सद्गिरा. for तत् नृदः.

मारुतार्केण शुध्यन्ति निशि चंद्रर्क्ष-मारुतैः ॥ ३३७ ॥

यथासम्भवमुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तम ॥

उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विजातिभिः ॥ ३३८ ॥

प्रायश्चित्तं न यत्प्रोक्तं धर्मशास्त्रप्रवक्तृभिः ॥

द्विजैस्तत्र प्रकल्प्यं स्याद्धर्मशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ ३३९ ॥

उक्ता मया निष्कृतयः समासात्

संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य ॥

व्रतानि तेषां विहितानि यानि

वक्ष्याम्यतस्तानि निबोधयेति ॥ ३४० ॥

इति श्री बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहि-

तायां प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्येन्द्रवादिक्रमेण तु ॥
पापक्षयः कृतैर्यैः स्याद्धर्मार्थे तु महोदयः ॥ १ ॥
चन्द्रवृध्याऽभियात् ग्रासान् शुक्ले कृष्णे च न्हासयेत् ॥
चन्द्रक्षये न भोक्तव्यं यवमध्यं शशिव्रतम् ॥ २ ॥
विपरीतक्रमेणोभन्नादावादाय न्हासयेत् ॥
वर्धयेदन्यपक्षे तु पिपीलीमध्यमैन्दवम् ॥ ३ ॥
अष्टावष्टौ समश्रीयात्सव्रतो प्रतिवासरम् ॥
अष्टग्रासिकमित्येतच्चान्द्रायणमथापरम् ॥ ४ ॥
शतद्वयं तु पिंडानां चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥
मासेनैवोपभुंजीत चांद्रायणमथापरम् ॥ ५ ॥
चतुरः प्रातरश्रीयात्सायं ग्रासांश्च तावतः ॥
शिशुचांद्रायणं तज्ञैः प्रोक्तं पापप्रणोदनम् ॥ ६ ॥
मध्यन्दिने यदश्रीयादष्टौ ग्रासान् दिनंप्रति ॥
चांद्रायणं यतोनां तु व्रतज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
शिखण्डसम्मितान् ग्रासान् चन्द्रव्रतो प्रयोजयेत् ॥
दोषः स्यादन्यथाभावे तस्मादुक्तं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥
एकभुक्तैश्च नक्तैश्च तथैवाऽयाचितैरपि ॥
उपवासैश्चतुर्भिश्च कृच्छ्रः षोडशभिर्दिनैः ॥ ९ ॥
उष्णं जलं पयः सर्पिरैकैकं च श्यहं पिबेत् ॥
वायुभक्षरुह्यहं तिष्ठेत्तप्तकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ १० ॥
पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः ॥
पलमेकं तथाज्यस्य मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
एतन्निगुणितं तत्त्रैर्महासांतपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १२ ॥

१. B. reads मध्ये शशिव्रतं चरेत् for यवमध्यं शशिव्रतम्. २. A. reads
°नैतानादा° for °णाभन्नादा°.

पद्मोदुम्बर-राजीव-विल्वपत्रं कुशोदकम् ॥
 प्रत्येकं प्रत्यहं प्राश्य पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं मूत्रं शकृत्पयो दधि ॥
 घृतं कुशोदकं पीत्वा उपवासश्च तत्समः ॥ १४ ॥
 एभिः सप्ताशनैरुक्तं दिव्यं सान्तपनं द्विजैः ॥
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
 एतच्च त्रिगुणं तज्ज्ञैर्महासान्तपनं स्मृतम् ॥
 प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १६ ॥
 एकभुक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणे ॥
 पादकृच्छ्रोऽयमुद्दिष्टः स्त्रियं प्रजापतिव्रतम् ॥ १७ ॥
 अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ॥ १८ ॥
 दिनैर्द्वादशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषितैः ॥
 एक-द्वयह-त्र्यहादोनि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥
 सम्प्राश्य तिलपिण्याकं तक्रं तोयं कुशोदकम् ॥
 पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ २० ॥
 चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 स्नानद्वयं तु कर्तव्यं व्रतैष्वेवापरेषु च ॥ २१ ॥
 शक्तिं ज्ञात्वा शरीरस्य स्नानं कार्यं तथा व्रतम् ॥
 असामर्थ्ये तु कायस्य याच्यः पर्षदनुग्रहः ॥ २२ ॥
 ब्रह्मकूर्चं प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥
 कृतेन येन मुच्यन्ते प्राणिनः सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥
 नीलिकायास्तु गोर्मूत्रं कृष्णायाः शकृदुद्धरेत् ॥
 पयस्त्वतिसुवर्णायाः पीतायाश्च तथा दधि ॥ २४ ॥
 कपिलाया घृतं तद्वन्महापातकनाशनम् ॥
 अभावे सर्ववर्णायाः कपिलायाः समुद्धरेत् ॥ २५ ॥
 पलानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥
 क्षीरं सप्तपलं ग्राह्यं तथा दध्नः पलत्रयम् ॥ २६ ॥
 घृतं चाष्टपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशाम्भसः ॥
 मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्त्र्याथ मिश्रयेत् ॥ २७ ॥

१. A. reads दिनैः for दिव्यं. २. This verse is not mentioned in A;

३. A. reads विधम् for व्रतम्.

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
 आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि ॥ २८ ॥
 तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
 निष्पन्नं पंचगव्यं च पात्रेषु क्रमतः पिबेत् ॥ २९ ॥
 मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिबेद्विजः ॥

द्वितीयं पद्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरे ॥ ३० ॥

चतुर्थं ताम्रपात्रेण तत्पिबेद्भूतकृद्विजः ॥

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन च ॥ ३१ ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव प्राशयेत्प्रणवेन तु ॥

विष्णुं संस्त्रापयेद्भक्त्या पंचगव्येन चार्चयेत् ॥ ३२ ॥

कूष्माण्डैर्जुहुयान्मन्त्रैः पञ्चगव्यं हुताशने ॥

सव्याहृत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ३३ ॥

ब्रह्मकूर्चमिदं प्रोक्तं व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥

पञ्चगव्यं च सम्प्राश्य पंचरात्रोपवासकृत् ॥ ३४ ॥

नक्तेन वा समश्रियाद्यावच्छक्त्या दिनानि च ॥

पाञ्चाहिकं पारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥

निर्दहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमिदं स्मृतम् ॥

अन्ये वदन्ति कवय उपवासंविना व्रतम् ॥ ३६ ॥

जप-होमादि कर्तव्यं देवतार्चनमेव वा ॥

पञ्चगव्यं च होतव्यं पञ्चगव्यं समश्रियात् ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादिदं व्रतम् ॥

यत्त्वगस्थिगतं पापं विद्यते पुरुषस्य च ॥ ३८ ॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं समिद्धोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३९ ॥

यावन्ति पापानि भवन्ति पुंसां दैवादकामादपि कामतो वा ॥

उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुद्ध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम् ॥ ४० ॥

धर्मार्थमेतानि कृतानि पुंसां दद्याद्वैकस्त्वविमुक्तसिद्धिः ॥

अत्रापि पूज्यत्वमशेषलोकैस्तेजःशरीरी विचरन् विभार्ति ॥ ४१ ॥

यस्यास्ति भोतिः पुरुषस्य पापादिच्छेच्च कर्तुं क्षयमेनासां च ॥

प्रीत्येव तं च व्रतदानजप्यं प्रोद्दिश्यमेतन्न तदन्यतस्तु ॥ ४२ ॥

वदन्ति दावं मुनयः प्रधानं कलौ युगे नान्यदिहास्ति किञ्चित् ॥

विशोधनं सर्वमिहापि पूज्यं वदामि तस्मादथ दानधर्मान् ॥ ४३ ॥

इति बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां

ऐन्दवादिव्रतनिर्णयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धं जगौ यानि पराशरः ॥
व्यासस्य तानि वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥
दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते ॥
इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति मानवः ॥ २ ॥
न दानात् परमो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
तस्माद्दानं प्रदातव्यं यथाशक्त्या सदा नरैः ॥ ३ ॥
मुमुक्षवोऽपि योगीशा भिक्षादानोपजीविनः ॥
अन्नं तोय-समायुक्तं पृथगेते तथैव च ॥ ४ ॥
तोयमन्नं च वाञ्छन्ति किं पुनः सानुरागिनः ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं च गृहमातृकम् ॥ ५ ॥
वृषादियुक्तं सोरं च वृषमेकं तथैव च ॥
गृह्याग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ ६ ॥
सौरभेयीं द्विवक्त्रां च तिलधेनुमतः परम् ॥
घृतधेनुं पयोधेनुं हेमधेनुं सुविस्तरम् ॥ ७ ॥
कृष्णाजिनप्रदानं च वाजिस्यन्दनमेव च ॥
एकवाजिप्रदानं च तथा तस्य परिग्रहः ॥ ८ ॥
सुखासनानि यानानि हस्ति रथं तथा गजम् ॥
एकहस्तिप्रदानं च कन्यादानफलं तथा ॥ ९ ॥
भूमिदानफलं चैव तुलापुरुषमेव च ॥
हेम-रूप्यप्रदानं च मणिकादिसमन्वितम् ॥ १० ॥
त्रपु-सोसक-ताम्रादिसर्वधातुप्रदानवत् ॥
नक्षत्र-तिथि-योगेषु यद्यत्तद्दानजं फलम् ॥ ११ ॥
विद्यादानफलं चैव प्राणदानं तथैव च ॥
अभयादिकदानानि प्रतिग्रहे यथा विधिः ॥ १२ ॥

इष्टा-पूतौ फलोपेतौ सर्वं विस्तरतो मया ॥
 क्षाक्तिसूनोः श्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः शृणु ॥ १३ ॥
 गो-हिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यनुत्तमम् ॥
 अन्नदानमपेक्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवौकसः ॥ १४ ॥
 अन्नार्थं मातरिश्वायमन्नार्थं च तथाऽनलः ॥
 अन्नार्थं सविता देवो वाति ज्वलति भासते ॥ १५ ॥
 अन्नकामः ससर्जदं विधिरप्यखिलं जगत् ॥
 अन्नात्परतरं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥ १६ ॥
 दद्यादहरहस्तस्मादन्नं विप्राय मानवः ॥
 श्रुतं वा यदि वा चामं स स्वर्गे सुखं मेधते ॥ १७ ॥
 शोभनान् संभृतान् कुम्भान् पक्वान्नपरिपूरितान् ॥
 अपूपैर्मोदकाद्यैश्च दत्त्वा दिवि सुखं वसेत् ॥ १८ ॥
 मणिकं कलशान्वाऽपि यः पूरयति शक्तितः ॥
 सुशुभाद्भिर्द्विजौकस्तु संपूर्णाशो दिवं व्रजेत् ॥ १९ ॥
 द्विजान् यः पाययेत्तोयं अन्यानापि पिपासितान् ॥
 प्रपां तु कारयेद्द्रीष्मे देवलोकमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
 यद्वातृणादिकं दद्याद्वर्षासु च प्रतिश्रयम् ॥
 पादाभ्यङ्गं तथैधांसि शीते प्रावरणानि च ॥ २१ ॥
 उपानत् पादुके चैव ददत्कामानवाप्नुयात् ॥
 सन्नधान्यसमायुक्तं सर्वं स्नेहसमन्वितम् ॥ २२ ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्तं सर्वालंकारभूषितम् ॥
 हिरण्य-गो-वृषा-ऽश्वैश्च तूली-शय्योपधानकैः ॥ २३ ॥
 वरस्त्रीभूषणैर्युक्तं सकांस्यं ताम्रभाजनम् ॥
 कण्डण्यादिसमायुक्तं ददत् पात्राय मानवः ॥ २४ ॥
 पक्वेष्टकचितं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
 मृगमयं वा तथा सद्यः कृत्वा चाश्ममयं तथा ॥ २५ ॥
 दत्त्वा स्थानमवाप्नोति प्राजापत्यमसंशयम् ॥
 प्राकारा यत्र सौवर्णा गृहाण्युच्चैस्तराणि च ॥ २६ ॥
 माणिक्य-गारुडैर्वज्रैर्मौक्तिकैर्भूषितानि च ॥
 देवकन्यासहस्रेण स वृतो गीत-नृत्यकैः ॥ २७ ॥

सेव्यमानोऽप्सरःसङ्घैः प्राजापतिसमं वसेत् ॥
 अनड्वाहौ च धूर्वाहौ बलवन्तौ सुलक्षणौ ॥ २८ ॥
 तरुणौ सुविषाणौ च घंटाभरणभूषितौ ॥
 अदुष्टावेकवर्णौ तु सशिरौ दक्षिणान्वितौ ॥ २९ ॥

य आहूय द्विजाग्रयाय दद्याद्भक्त्या तु मानवः ॥
 सोऽनड्द्रोमतुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति ॥
 अप्सराभिर्वृतो नित्यं सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३० ॥
 एकोऽपि हि वृषो देयो धूर्वहः शुभलक्षणः ॥
 अरोगश्चापरिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ ३१ ॥

एकेन दत्तेन वृषेण यस्माद्भवन्ति दत्ता दश सौरभेयाः ॥
 माहेय्यतो यद्वरणीसमानात्तस्माद्दृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ ३२ ॥

गृष्टिदानं प्रवक्ष्यामि यथा देयं द्विजातिभिः ॥ ॥
 यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वं निबोधत ॥ ३३ ॥
 एकरात्रोषितः स्नातो गोदाता पञ्चगव्यपः ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥
 सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 सुविषाणां सुरूपां च सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ३५ ॥
 हेमकल्पितशृंगां च सुरूप्यचरणाग्रकाम् ॥
 पयस्विनीं सुशीलां च हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥ ३६ ॥
 प्रत्यङ्मुखाय विप्राय गृष्टिं तां च उदङ्मुखीम् ॥
 त्वमिमां प्रतिगृह्णीयाः प्रीतोऽस्तु केशवोऽनया ॥
 इति दत्त्वोदकं हस्ते पदान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 व्यावर्तेत ततः पश्चात्प्रणम्य शिरसा द्विजम् ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ ३८ ॥
 स विष्णुप्रीणनाद्याति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
 आत्मनः पुरुषान् सप्त प्रागधस्ताच्च सप्त च ॥
 आत्मानं सप्तजन्मोत्थात्पापाद्विमोचयेन्नरः ॥ ३९ ॥
 पदे पदे तु यज्ञस्य गोर्वत्सस्य च मानवः ॥
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्राः शुश्रावैतत्पुरा हरेः ॥ ४० ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वलोकेषु पूजितः ॥
 नाम्नाप्यघौघहन्ता च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ४१ ॥

इक्ष्वाकुणा तथा चान्यैर्बहुधा वसुधाधिपैः ॥
 यैर्या नृभिरियं दत्ता जग्मुस्तेऽपि च विष्टपम् ॥ ४२ ॥
 पश्यन्ति दोयमानां ये ये भवन्त्यनुमोदकाः ॥
 तेऽपि पापाद्विनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ ४३ ॥
 पादद्वयं मुखं योऽन्यां प्रसवन्त्याः प्रदृश्यते ॥
 तदा च द्विमुखी गौः स्याद्देया यावन्न सूयते ॥ ४४ ॥
 क्षोणीतुल्या तदा सा गौः सर्वैरुक्ता मुनीश्वरैः ॥
 सापि प्राग्विधिना देया सकांस्यदोहना द्विजाः ॥ ४५ ॥
 एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना ॥
 तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ ४६ ॥
 गोर्वत्सस्य च लोमानि यावत्संख्यानि सत्तमाः ॥
 तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत् ॥ ४७ ॥
 अरोगामपरिक्लिष्टां धेनुं गामथ वापि च ॥
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति यावदाभूतसंक्षयम् ॥ ४८ ॥
 तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरैरिमाम् ॥
 यथा तुष्यति गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघ ॥ ४९ ॥
 ब्रह्मादिवर्णहा गोघ्नः पितृ-मातृसुहृद्बधात् ॥
 अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥ ५० ॥
 सर्वपापसमायुक्तो युक्तो यश्चोपपातकैः ॥
 सर्वैः पापैः प्रमुच्येत तिलधेन्वा प्रदत्तया ॥ ५१ ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते ॥
 धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुतपे च तिलास्तृते ॥ ५२ ॥
 आस्तीर्य त्वाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः ॥
 तिलांस्तु प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णाढकचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥
 कुर्यादुत्तरतोऽभ्यर्णे आढकेन तु वत्सकम् ॥
 सर्वैरक्षैरलङ्कुर्यात्सौरभेयीं सवत्सकाम् ॥ ५४ ॥
 कार्ये हेममये शृङ्गे चरणा राजतास्तथा ॥

१. A. reads सा विप्रा विधिना देया सकांस्यदोहिनी तथा for the line.

२. A. reads this verse in the following manner:—

यः स्वामरोगामाक्लिष्टां धेनुं वा यद्वि वा तनुम् ॥

दद्यात्स्वर्गमवाप्नोति देया यथा कथं हि गौः ॥

मिष्टान्नरसनां कुर्याद्दधघ्राणवर्ती शुभाम् ॥
 आस्यं गुडमयं तस्याः सास्त्रा सूत्रमयी तथा ॥ ५५ ॥
 ताम्रपृष्ठेषुपादा च कार्या मुक्ताफलेक्षणा ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तवतो तथा ॥ ५६ ॥
 शुभ्रस्रग्मयलाङ्गूला नवनीतस्तनान्विता ॥
 नारिङ्गैर्बीजपूरैश्च जम्बीरैर्नारिकेलकैः ॥ ५७ ॥
 बदराऽऽम्र-कपित्थैश्च मणि-मुक्ताफलार्चिताम् ॥
 सितवस्त्रयुगच्छन्नां सितच्छत्रसमन्विताम् ॥ ५८ ॥
 इदृग्विधां च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वितः ॥
 कांस्योपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ ५९ ॥
 कुर्याच्च गृष्टिवद्विद्वान् इमामप्युत्तरामुखीम् ॥
 सम्यगुच्चार्य विधिना दत्त्वैतेन द्विजोत्तमः ॥ ६० ॥
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥
 प्रपितामहं तथा पूर्वं पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥ ६१ ॥
 पुत्र-पौत्रमधस्ताच्चेत्तथैव च चतुष्टयम् ॥
 द्विजेन्द्रास्तारयन्त्येतान् तिलधेनुप्रदा नराः ॥ ६२ ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवत्पुरुषान् सोऽपि तावतः ॥
 चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदकाः ॥ ६३ ॥
 दीयमानां च पश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥
 शृण्वन्ति ये च तां भक्त्या दीयमानां द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥
 तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥
 प्रशान्ताय सुशीलाय तथाऽमत्सरिणे बुधः ॥
 तिलधेनुं नरो दद्याद्देहस्नाताय धर्मिणे ॥ ६५ ॥
 त्रिरात्रं सतिलाहारस्तिलधेनुं ददाति यः ॥
 एकरात्रं पुनर्भक्त्या तिलानक्षि प्रयत्नतः ॥ ६६ ॥
 दातुर्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो द्विजाः ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं शस्तं तत्तिलभक्षणम् ॥ ६७ ॥

१. C. B. D. E. and F. read °रत्नवती for °दन्तवती. २. B. D. E. and F. read प्रयोगमपि शृण्वन्ति पठ्यमानं मनुज्जवाः. ३. A. पठ्यमानां द्विजोत्तमाः and C. पठ्यमानं च मानवाः. ४. B. E. and F. read संहिते for धर्मिणे; while D. reads धार्मिकः for धर्मिणे.

एवं प्रतिग्रहीतापि आदत्ते विधिना द्विजः ॥

स तारयति दातारमात्मानं च न संशयः ॥ ६८ ॥

प्रतिग्रहसुदीप्तान्निदग्धविप्रमुखेरिताः ॥

न स्फुरन्तीह मन्त्राश्च जप-होमादिकेषु च ॥ ६९ ॥

न दानं दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत् ॥

निष्फलं तत्कृतं कर्म मृतस्यौषधदानवत् ॥ ७० ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतधेनुमपि द्विजाः ॥

येन सा विधिना देया तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ७१ ॥

वदामि धेनुं घृतपूरकल्यां विधिं च वस्तूनि च यैः प्रकल्या ॥

तस्याः प्रदानेन फलं हि यच्च क्रिया च पात्रं त्वनुपर्व यच्च ॥ ७२ ॥

गोक्षीर-सर्पिर्मधु-खण्ड-दध्ना संस्नाप्य विष्णुं शुभवारिणा च ॥

संपूज्य पुष्पैश्च विलेप्य गन्धैर्दत्त्वा नैवेद्यं च सधूप-दोषम् ॥ ७३ ॥

घृतं च वह्निर्घृतमेव सोमो घृतं च सूर्यो घृतमेव वारि ॥

प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन् ! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥ ७४ ॥

घृतेन गव्येन तु पूर्णकुम्भं प्रकल्प्यते गौः करकेन वत्सः ॥

हिरण्यगर्भो मणि-रत्नशोभां कुरुष्व कर्पूरसुचारुनासाम् ॥ ७५ ॥

शृङ्गे च कृष्णागरुदारवे च सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसास्त्रा ॥

क्षौमं च पुच्छं गुड-दुग्धवक्त्रं जिह्वा च तस्या वरशर्करायाः ॥ ७६ ॥

द्राक्षोत्थैश्चैव खर्जूरैरन्यैः स्वादुफलैरपि ॥

उरस्तस्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठं ताम्रं च धीमता ॥ ७७ ॥

इक्षुयष्टिमयाः पादाः शफा रौप्यमयास्तथा ॥

धान्यैश्च सप्तभिः पार्श्वे लोमानि सितसर्षपैः ॥ ७८ ॥

कांस्यदोहा प्रकर्तव्या सितवस्त्रावृता तथा ॥

सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभूषिता ॥ ७९ ॥

वत्सस्य कुर्यादिति भूषणानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि धेनोः ॥

अङ्गानि सर्वाणि च तद्वदस्य छत्रं सवस्त्रं च तथैव विप्राः ॥ ८० ॥

गृहाण चैनां मम पापहृत्त्यै दुस्तारसंसारपयोधिपौत ॥

संसारतारो भव भूमिदेव ! स्वर्गं प्रदेह्यक्षयमङ्ग विद्वन् ॥ ८१ ॥

विष्णुः सुरेशो घृतरश्मिरस्याः प्रीतोऽस्तु दानेन वरं ददातु ॥

व्याहृत्य चैतन्निजहस्ततोयं दत्त्वा क्षमस्वेति च वाग्विधेया ॥ ८२ ॥

१. A. reads °कल्पितां for °पूरकल्यां. २. A. reads पुण्येन for गव्येन.
३. A. reads द्विज° for निज°, B. D. E. and F. too read the same.

दात्रा द्विजेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राश्य सर्पिर्व्रतमात्मशुद्धये ॥
 कार्यं प्रमुक्तोऽखिलकिल्बिषैस्तु प्राप्नोति कामान् घृत-दुग्धमिश्रान् ।
 घृत-क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु विप्रेन्द्र स पुण्येषूपजायते ॥ ८४ ॥
 पितरूर्ध्वं तु ये सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ॥
 तेषु तान् द्विजलोकेषु स नयेद्रतकिल्बिषः ॥ ८५ ॥
 सकामानां प्रियं गृष्टिः कथिता तव सत्तम ! ॥
 विष्णुलोकं नरा यान्ति सकामा घृतधेनुदाः ॥ ८६ ॥
 जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ॥
 देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सर्वभावनः ॥ ८७ ॥
 जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठ सुवर्णरजतस्थितम् ॥
 रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥ ८८ ॥
 सितवस्त्रयुगच्छत्रं दूर्वा-पल्लवशोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-वालकामलकैर्युतम् ॥ ८९ ॥
 प्रियंगुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥
 सोपानत्कं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥ ९० ॥
 चतुर्भिः संवृतैः पात्रैस्तिलपूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥
 स्थगितं दधिपात्रेण घृत-क्षौद्रवता मुखे ॥ ९१ ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥
 पुष्प-धूपोपहारैश्च यथाविभवसंभवम् ॥ ९२ ॥
 तस्मिन् कुम्भे लिखेद्धेनुं सवत्सां यक्षकर्दमैः ॥
 प्रतिष्ठां तत्र कुर्वीत मंत्रैर्वेदचतुष्टयैः ॥ ९३ ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुं च समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥
 पूजयेद्वत्सकं तद्वत्कृतं जलमयं बुधः ॥ ९४ ॥
 अत्रोचुरपरे केचित्पूजयेत् घृतवत्सकम् ॥
 पश्चांशेन तु कुम्भस्य चतुर्थीशेन चापरे ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥ ९५ ॥

१. A. reads लोकान् for कामान्, D. and F. too the same. २. A. only reads 'दिग्धान् for 'मिश्रान्. ३. B. reads नयत्यस्त. ४. B. and E. read गृष्टिः for गृष्टिः; the rest-A. reads व्युष्टिः D. F. read घृष्टिः. ५. A. reads 'शाश्वतः for 'भावनः. ६. B. C. D. E. and F. read सम्पूर्णं for सुवर्णं. ७. A. D. and F. read सवृतैः.

सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय तां विप्रः प्रीतये जलशायिनः ॥ १६ ॥
 जलशायी जगज्ज्योतिः प्रीयतां केशवो मम ॥
 इति चोच्चार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १७ ॥
 अपक्वाशनिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥
 सर्वाह्वादमवाप्नोति यद्यत् ध्यायति मानवः ॥
 शरीरारोग्य-दीर्घायुः प्रशस्यः सर्वकामुकः ॥ १९ ॥
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः ॥
 इमामपि प्रशंसन्ति जलधेनुं द्विजोत्तम ! ॥ २०० ॥
 ये नरास्तेन वै यान्ति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
 हेमाऽऽज्याम्भ-तिलैर्विद्वन् धेनुर्यद्यापि कल्पिता ॥
 तथापि ते च भक्ष्याः स्युर्धर्मशास्त्रमतादृताः ॥ २०१ ॥
 भक्षणीयं च यद्वस्तु धेनूंगेषु प्रकल्पितम् ॥
 तस्यादृश्यं तदभ्येति वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ॥ २०२ ॥
 पुनः संवृतमन्त्रेषु तदाकुंचनमुद्रया ॥
 कृते विसर्जने तेषां वस्तुरूपं पुनर्भवेत् ॥ २०३ ॥
 अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥
 यद्वत्त्वा मानवो याति सायुज्यं परवेधसः ॥ २०४ ॥
 धेनुर्देया सुवर्णस्य कारयित्वा द्विजातये ॥
 यां दत्त्वा प्राङ् महोपाला ब्रह्मणः सदनं गताः ॥ २०५ ॥
 सा चतुर्भिस्त्रिभिर्वापि शुद्धवर्णपलैर्द्विजः ॥
 पलाभ्यामपि च द्वाभ्यां पलेनैकेन वा पुनः ॥ २०६ ॥
 हीनं तु नैव कर्तव्यं सत्यां सम्पदि सद्भिजाः ॥
 हीनं तु कुर्वतो दानं दातुस्तन्निष्फलं भवेत् ॥ २०७ ॥
 चतुर्थांशेन धेनवास्तु हैमं वत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ २०८ ॥
 राजतं वत्सकं कुर्याद्भूयुरन्ये च तद्विदः ॥
 अलङ्काराश्च सर्वेऽपि गोवद्रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

१. A. reads °योनिः for °ज्योतिः. २. A. reads प्रशमः सार्वकामिकः
 for प्रशस्यः सर्वकामुकः. ३. A. and F. read this line thus-इमामपि प्रपश्य-
 न्ति दीयमानां द्विजोत्तमाः. ४. E. and F. read thus-तैऽपि दानं विना यांति.

सकाशाद्वाहुदेवस्य यां शुभ्राव युधिष्ठिरः ॥

दत्त्वा प्राप्तो हरेर्लोकं सा मयेयमुदीरिता ॥ ११० ॥

मुक्ताफलशफा कार्या प्रवालकविषाणिका ॥

पद्मरागाक्षियुग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता ॥ १११ ॥

कर्पूरा-ऽगरुलालाटा शर्करारदना स्मृता ॥

मिश्राक्षमुखसंयुक्ता शंखशृंगांतरा तथा ॥ ११२ ॥

जात्यशुक्तिललाटा च द्राक्षादिरसना तथा ॥

सुपद्मयुग्मपार्श्वा सा क्षौमसास्त्रावती तथा ॥ ११३ ॥

इक्ष्वंघ्रिगुंडजानुश्च पञ्चगव्यगुदा स्मृता ॥

नारीकैलैश्च कर्तव्यौ कर्णौ पृष्ठं च कांस्यकम् ॥ ११४ ॥

सत्पटसूत्रलाङ्गूला सप्तधान्यसमावृता ॥

फल-पुष्पोपसम्पन्ना छत्रोपानत्समन्विता ॥ ११५ ॥

सुवर्णधेनुमार्याय विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

अश्वमेधसहस्रस्य दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥

कुलानां हि सहस्रं तु स्वर्गं नयत्यसंशयम् ॥

किमन्यैर्बहुभिर्दानैरलं हेमगवाऽनया ॥ ११७ ॥

हेमधेनुप्रदानेन कृतकृत्यो हि वर्तते ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥ ११८ ॥

उपवासी विशुद्धात्मा दत्त्वा सोम-रविग्रहे ॥

दीयमानां च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् ॥ ११९ ॥

पश्यमानां च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति त्रिविष्टपम् ॥

यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥

रक्षो भूत-पिशाचाद्यास्ततो नश्यन्ति सहिजाः ॥ १२० ॥

एता मयोक्तास्तव वत्स ! सर्वा गृष्ट्यादिका विस्तरतोऽत्र गावः ॥

इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृतिक्षितीशा जग्मुर्दिवं या विधिवच्च दत्त्वा ॥ १२१ ॥

कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवक्ष्यामि शुभं विधिम् ॥

प्रमाणं च विधिर्यस्य यस्मै विप्राय दीयते ॥ १२२ ॥

१. A. reads सामगेयम् for सा मयेयम्. २. A. B. D. F. read °नासा च for °लालाटा. ३. B. C. E. read द्राक्षादिरसना. for शर्करारदना ४. A. reads °पक्ष° for °पद्म,° D. and F. too the same. ५. A. reads °प्रभावेन for °प्रदानेन. ६. B. E. and F. read उपवास° for उपवासी.

वैशाख्यां पूर्णिमायां च कार्तिक्यामथ वापि च ॥
 उभयोस्तत्प्रदातव्यं रवि-सोमग्रहेऽपि च ॥ १२३ ॥
 अक्लिष्टमच्छिद्रमलोमकं च सघ्राणरंघ्रं सशफं सशेफम् ॥
 साण्डप्रदेशं सविषाणवक्त्रं शस्तं प्रदाने सितकृष्णचर्म ॥ १२४ ॥
 एवमेतद्विधं चर्म गृहीत्वा द्विज पावनम् ॥
 कल्पयेद्धेनुवत्तच्च हेमशृंगादिकं तथा ॥ १२५ ॥
 शृङ्गे हेममये तस्य शफाश्च रजतस्य च ॥
 मुक्ताफलैश्च लाङ्गूलं कुर्यात् शाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १२६ ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे प्रसृते कुतपेऽशुके ॥
 तत्र प्रसारयेन्मार्गं तिलैस्तदपि पूरयेत् ॥ १२७ ॥
 वदन्ति तद्विदः सर्वे चतुर्द्रोणैस्तु पूरयेत् ॥
 पुंसो नाभिप्रमाणं तु अपरे कवयो विदुः ॥ १२८ ॥
 नाभिमात्रं वदन्त्यन्ये राशिं कुर्यादिति द्विजः ॥
 तिलैश्च पूरयेत् पश्चादजिनं च समन्ततः ॥ १२९ ॥
 हेमनाभं च तं कुर्यात् हेम्ना कर्षेण तु द्विजः ॥
 शक्त्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् ॥ १३० ॥
 सौवर्णं क्षीरपूर्णं तु पात्रं प्राच्यां निधापयेत् ॥
 राजतं दधिपूर्णं तु तथा दक्षिणतो द्विजः ॥ १३१ ॥
 ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमायां दिशि स्मृतम् ॥
 क्षौद्रपूर्णं तथा कांस्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु ॥ १३२ ॥
 शक्त्या वापि च कर्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
 दद्याद्वेदविदे चैव ब्राह्मणायाहिताग्नये ॥ १३३ ॥
 परिधाप्याऽहते वस्त्रे अलङ्कृत्य च भूषणैः ॥
 चतस्रो गृष्टयः कार्या इत्यन्ये कवयो विदुः ॥ १३४ ॥
 वदन्ति मुनयो गाथां मार्गमाहात्म्यवेदिनः ॥
 नानाविधांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदो विदुः ॥ १३५ ॥
 यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृंगसंयुतम् ॥
 तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ १३६ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैल-वन-कानना ॥

१. B. reads एतयोः for उभयोः. २. A. reads 'शष्प' for 'कृष्ण'.
 while E. F. read 'मृक्ष' for 'कृष्ण'.

चतुरस्रा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ १३७ ॥
 कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा हिरण्य-मधु-सर्पिषा ॥
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १३८ ॥
 यः कृष्णाजिनमास्तीर्य हेमरत्नयुतैस्तिष्ठैः ॥
 वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरायतने तथा ॥ १३९ ॥
 वैशाख्यां पूर्णिमायां वा कार्तिक्यां वा समाहितः ॥
 दद्याद्विप्रे तपोयुक्ते सद्रुत्ते च यतेन्द्रिये ॥ १४० ॥
 आहिताग्नौ ससन्ताने प्रदद्याद्भूरिदक्षिणम् ॥
 यावन्त्यजिनलोमानि तिला वस्त्रस्य तन्वतः ॥ १४१ ॥
 तावन्त्यष्टसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत् ॥
 विशेषमपरे ब्रूयुर्विषुवायनयोर्द्वयोः ॥ १४२ ॥
 तदन्नं बहिर्लोमं प्राग्ग्रीवं तु प्रसारयेत् ॥
 चतसृषु तथा दिक्षु सुवर्ण-रजतानि च ॥ १४३ ॥
 निधाय शक्या पात्राणि क्षीराद्यैः पूरितानि च ॥
 तस्य पश्चात्समिद्धाग्निं परिसंमुह्य तं पुनः ॥ १४४ ॥
 पर्युक्ष्य च परिस्तीर्य महाव्याहृतिमिस्तथा ॥
 साज्यान् हुत्वा तिलांस्तत्र विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १४५ ॥
 नाभिं स्पृशन्नदीतोयं मार्गं गृह्णाम्यहं त्विदम् ॥
 धीमान् दद्याद्विजेन्द्राय वाचयित्वा प्रतिग्रहम् ॥ १४६ ॥
 पश्चाद्वस्त्रादिकं दद्यादेषा प्रतिग्रहे स्थितिः ॥
 यमगीतामथो गाथामुदाहरन्ति तद्विदः ॥
 दातॄणां सत्तमानां तु विशेषप्रतिपत्तये ॥ १४७ ॥
 गो-भू-हिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ॥
 स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥ १४८ ॥
 प्रोक्तेन चैतेन मुनीश मार्गं दद्याद्विजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम् ॥
 पापानि हत्वा स पुरातनानि प्रयाति वेधोवपुषैव योगी ॥ १४९ ॥
 सुखासनं च यो दद्याज्जिवनाख्यमथोत्तमम् ॥
 देवयानैर्दिवं याति स्तूयमानः सुरासुरैः ॥ १५० ॥

१. A. reads °राज्यैः for °राद्यैः. २. B. reads हस्तोदकं for वस्त्रादिकं.
 D. E. F. and A. too read the same. ३. C. reads जापनाख्यम् for जव-
 नाख्यम् and D. E. and F. read विमानाख्यम्.

यो रथं हयसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कृतम् ॥
 कृतरज्जुं च पट्टाद्यैर्नेत्रपट्टकृतैरापि ॥ १५१ ॥
 तत्सर्वं स्थगितैर्वस्त्रैः पाट्टिपट्टालकैः शुभैः ॥
 मुक्ताफलैस्तथानेकैर्मणिभिश्चोपशोभितम् ॥ १५२ ॥
 हयौ चैव शुभैर्वस्त्रैर्भूषितावत्यलङ्कृतौ ॥
 तौ भूषणैरलङ्कृत्य मुख्ययन्त्रसुशोभितौ ॥ १५३ ॥
 सपर्याणौ कशायुकौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥
 शुभलक्षणसंयुक्तौ तरुणौ तत्र योजयेत् ॥ १५४ ॥
 रवि-सोमग्रहे दद्याच्छुभे वाऽन्यत्र पर्वणि ॥
 अयनयोर्द्विजाग्र्याय स प्राप्नोत्यर्कलोकताम् ॥ १५५ ॥
 वसेद्रविसमं तत्र सेव्यमानः स दैवतैः ॥
 एकं वापि हयं दत्त्वा सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ १५६ ॥
 सुलक्षणं युवानं च सोऽश्विलोकमवाप्नुयात् ॥
 दद्यादश्वरथं यस्तु हेमरत्नविभूषितम् ॥ १५७ ॥
 दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपट्टादिभिः शुभैः ॥
 सौवर्णैरर्धचन्द्रैश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ १५८ ॥
 शुभैर्मुक्ताफलैरन्यैर्नीलवस्त्रादिभिस्तथा ॥
 गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ नीरुजावपि ॥ १५९ ॥
 शुभदन्तौ सुरूपां च हेमालङ्कारधारिणौ ॥
 दिव्यवस्त्रैः परिच्छन्नौ कर्णशंखावलम्बिनौ ॥ १६० ॥
 पट्ट-नेत्रादिकक्षौ तौ विशिष्टमणिमण्डितौ ॥
 ईदृग् रथं च संयोज्य पताकाभिविभूषितम् ॥ १६१ ॥
 शोभितं पुष्पमालाभिः शङ्ख-दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥
 चतुर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा पुनः ॥ १६२ ॥
 शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्टये ॥
 अलङ्कृत्य समालाभिः परिधाप्य सुवाससी ॥ १६३ ॥
 तस्य हस्तोदकं दद्यात्प्रीयतां केशवो मम ॥
 एवं हस्तिरथं दद्यात्समभ्यर्च्य द्विजातये ॥
 निहत्य सर्वपापानि विष्णुलोके महीयते ॥ १६४ ॥

वसेच्चतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानः

अनन्तकालमातिष्ठेच्छङ्ख-चक्र-गदाधरः ॥ १६५ ॥

पश्यन्तीह रथं ये तु दीयमानं नरा द्विज ! ॥

तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वासिष्ठजवचो यथा ॥ १६६ ॥

एकमपीह यो दद्याद्धस्तिनं च समूषणम् ॥

सवस्त्रं हेमरदनं नखैरजतकल्पितैः ॥ १६७ ॥

मणि-मुक्ताफलैर्युक्तं सुवर्ण-रजतान्वितम् ॥

पूर्वोक्ताय तु विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजाः ॥ १६८ ॥

यो दद्याद्विधिवत्सोऽपि सदा विष्णुपुरं वसेत् ॥

विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमेव प्रतिग्रहम् ॥ १६९ ॥

दातृलोकमवाप्नोति पराशरवचो यथा ॥

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति ॥ १७० ॥

अन्योद्वाहेन केनापि गजदानशतं लभेत् ॥

गजदानस्य यत्पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् ॥ १७१ ॥

कन्यादा विधिवत्सर्वं प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥

पुत्रदानं च वाञ्छन्ति केचिद्वत्स मनीषिणः ॥ १७२ ॥

कन्यादानात्परं ब्रूयुः पुत्रदानं शतोत्तरम् ॥

भूमिं सस्यवर्ती दद्यात् यस्तु विप्राय मानवः ॥ १७३ ॥

स मूल-शूकतुल्यानि विष्णुलोके सदा वसेत् ॥

षड्भिस्तु सहितान् विप्रान्वंशानुभयतो दश ॥

तानेव द्विगुणान्याहुरिति केचिन्निवर्तनम् ॥ १७४ ॥

दशहस्तैर्भवेद्वंशश्चतुर्भिस्तैस्तु विस्तरः ॥

दैर्घ्येऽपि दशभिर्वंशैर्गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ १७५ ॥

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिं दद्याद्विजातये ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १७६ ॥

पञ्चहस्तकदण्डानां चत्वारिंशद् दशाहता ॥

पञ्चभिर्गुणिता सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ १७७ ॥

बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्र तिष्ठति ॥

तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्वदन्ति हि ॥ १७८ ॥

१. A. reads this verse thus—

दशहस्तकवंशेन वंशाश्चत्वारिविस्तरे ॥

दश दैर्घ्ये स विज्ञेयो गोचर्म इति कीर्तितम् ॥

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि लेखयित्वा च शासनम् ॥
 ग्रामं विप्राय वा दद्याद्दशसीरक्षितिं पुनः ॥ १७९ ॥
 सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते ॥
 भूम्यंशुकणिकातुल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ १८० ॥
 भूमिदानात्परो धर्मस्त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥
 पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ १८१ ॥
 तस्य दानात्परो धर्मस्तद्धृतेः पातकं परम् ॥
 तस्मात्तां यत्नतो दद्याद्धरणं च विवर्जयेत् ॥ १८२ ॥
 इहैव भूमिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते ॥
 क्षितिदः स्वर्गतो भ्रष्टः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ १८३ ॥
 भुनक्ति च पुनर्भोगाञ् यथा दिवि तथा भुवि ॥
 गजैरश्वैर्नरैर्युक्तो हेम-रत्नविभूषितः ॥ १८४ ॥
 वरस्त्रीगणसंसेव्यः स्तूयमानः स्वबन्धुभिः ॥
 छत्रालङ्कारसंयुक्तो गीत-वाद्योत्सवादिभिः ॥ १८५ ॥
 इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नं ते वत्स ! कीर्तितम् ॥
 वित्तेनाऽपि हि यः क्रीत्वा भूमिं विप्राय यच्छति ॥ १८६ ॥
 यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्स्वर्गे महीयते ॥
 गृहभूमिं च यो दद्याद्दद्यादाश्रममात्रकम् ॥ १८७ ॥
 गृहोपकरणं दत्त्वा गृहदानफलं लभेत् ॥
 हस्तमात्रां च यो दद्याद्भूमिं विप्राय मानवः ॥ १८८ ॥
 किंकुमात्रां च यो दद्याद्भूमिं वेदविदे नरः ॥
 तस्यापि हि महापुण्यं दद्यादंगुलमात्रकम् ॥ १८९ ॥
 नैतस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्ति धरातले ॥
 पुण्यं फलं प्रवक्ष्यामि विशेषेण तु तच्छृणु ॥ १९० ॥
 यत्र हैमानि सद्माने मणिभिर्भूषितानि च ॥
 प्राकारा यत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सतोरणाः ॥ १९१ ॥
 दिव्याश्चाप्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या ह्यनेकशः ॥
 सुपर्वाणौकसा युक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥ १९२ ॥
 इष्टैव कामदेवोऽपि भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥
 सुकेशा सुललाटाश्च बालचन्द्रोपमभ्रुवः ॥ १९३ ॥

सुनासा-कर्ण-गण्डाश्च शुभोष्ठाधरपल्लवाः ॥

सुग्रीवा भुजपाल्यग्राः पीनोत्तुङ्गस्तनास्तथा ॥ १९४ ॥

सुमध्योरुनितम्बाश्च सुश्रेण्यश्च शुभोरुकाः ॥

सुजानु-जङ्घ-गुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ १९५ ॥

केन रूपेण ता वर्ण्या भवन्त्यप्सरसो द्विजाः ॥

वैष्णव्यो गणिकाससर्वा दिव्यस्त्रग्वस्त्रभूषणाः ॥ १९६ ॥

दिव्यानुलेपलिप्ताङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः ॥

मन्मथोऽपि हि ता दृष्ट्वाभवेत्कामातुरः स्वयम् ॥ १९७ ॥

मुनीनामपि चेतांसि या दृष्ट्वा चुक्षुभुः क्षणात् ॥

वर्ण्यन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मीप्रतिमोपमाः ॥ १९८ ॥

वैष्णवाप्सरसां सङ्घैर्वृतश्चामरधारीभिः ॥

गीयमानश्च गन्धर्वैस्तूयमानश्च दैवतैः ॥ १९९ ॥

वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावद्विष्णुरजः क्षितौ ॥

पुण्यं च भूमिदानस्य कथितं तव वत्सक ॥ २०० ॥

मेरुर्धरित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः ॥

देयानि सर्वाणि च सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुराणविद्भिः ॥ २०१ ॥

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा रजतं द्रव्यमेव च ॥

यो ददाति द्विजाध्येभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥ २०२ ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु यदि युक्तो भवेन्नरः ॥

स तत्पापविनिर्मुक्तः प्रोक्ते विष्णुपुरे वसेत् ॥ २०३ ॥

तुलापुरुष-भूमी च दीयमाने च ये नराः ॥

पश्यन्ति तेऽपि यान्ति द्यां ये च स्युरनुमोदकाः ॥ २०४ ॥

गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं चापि तोलितम् ॥

यो ददात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ २०५ ॥

पुमान्प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा ॥

सौभाग्य-रूपसंयुक्तो भुञ्जीताऽन्ते त्रिविष्टपम् ॥ २०६ ॥

हिरण्यं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥

अलङ्कृत्य द्विजाग्र्यं तं परिधाप्य च वाससो ॥ २०७ ॥

खण्डादि तोलितं पश्चाद्विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

सर्वकामसमृद्धात्मा चिरकालं वसेद्विपि ॥ २०८ ॥

उग्रं खराजौ महिषं च मेषमश्वं करेणुं महिषीमजां च ॥

व्र्युः खरोष्ट्रीप्रविकां मुनीन्द्राः हेमादियुक्तं सकलं च दानम् ॥ २०९ ॥

वराणि रत्नानि च हैम-रूप्यं शुभानि वासांसि च कांस्य-ताम्रे ॥

उपाधिमात्रं करभादि कृत्वा हेमादिदानं द्विज दीयते हि ॥ २१० ॥

केचिद्वदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि च ॥

सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ २११ ॥

अर्चयित्वा हृषीकेशं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥

अग्निशुद्धं सुवर्णं च विप्रायाहूय यच्छति ॥ २१२ ॥

स मुक्त्वा विष्णुलोकं तु यदाऽऽगच्छति संसृतौ ॥

तदाऽसौ तेन पुण्येन धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ २१३ ॥

यो रूप्यमुत्तमं दद्यादर्थिने ब्राह्मणाय च ॥

सोऽतीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ २१४ ॥

माणिक्यानि विचित्राणि नानानामानि यो नरः ॥

तथा ताम्रं च कांस्यं च त्रपु वा सोसकादिकम् ॥ २१५ ॥

यो दद्याद्भक्तितो विप्रः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥

स सम्भुज्य तु तं लोकं रूपवानिह जायते ॥ २१६ ॥

घृतं ददाति यो विप्रः सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥

भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः ॥ २१७ ॥

सततं तैलदानेन भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥

स्निग्धदेहोऽतितेजस्वी रूपयुक्तः प्रजायते ॥ २१८ ॥

मृगनाभि च कर्पूरं तैगरं चन्दनादिकम् ॥

गन्धद्रव्याणि यो दद्याद्धनी भोगी स जायते ॥ २१९ ॥

ताम्रबूलं पुष्पमालाश्च पुष्पस्याभरणानि च ॥

यो दद्याद्देववान्भोगी धनयुक्तः स जायते ॥

सुमतिर्वीर्यवीर्यैव धनयुक्तश्च सर्वदा ॥ २२० ॥

शिशिरतौ च यो दद्यादनलं सेन्धनं नरः ॥

स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासूर्ययुतो भवेत् ॥ २२१ ॥

१. A. B. E. and F. read अश्वि for अश्वं. २. A. reads अगुरुं for तैगरं.

३. A. reads वेषवान् for वीर्यवान्. ४. A. B. D. E. and F. read

प्रज्ञारूपयुतो for प्रज्ञासूर्ययुतो.

यो दद्याद्दुर्लभानां च नित्यमेधांसि मानवः ॥
 धियायुक्तो भवेदत्र सङ्ग्रामे चापराजितः ॥ २२२ ॥
 अथ किं बहुनोक्तेन दानधर्मविवेचने ॥
 यद्यदिष्टतमं यस्य तत्तस्मै प्रतिपादयेत् ॥ २२३ ॥
 तिलान् दर्भाश्च नित्यार्थं तृणान्यास्तरणाय च ॥
 भुक्त्वा स तु सुखं स्वर्गं जामश्चात्र भवेद्भुवि ॥ २२४ ॥
 गुडमिश्रुरसं खण्डं दुग्ध-खर्जूर-खाद्यकान् ॥
 फलानि दत्त्वा सर्वाणि स्वादूनि मधुराणि च ॥ २२५ ॥
 सर्वाणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विज ! ॥
 खाल्यादिगृहपाकं च दत्त्वा गोत्राधिको भवेत् ॥ २२६ ॥
 कूष्माण्डं त्रपुषं दत्त्वा वृन्ताकादि पटोलकान् ॥
 शुभानि कन्दमूलानि सुहृष्टः पुत्रवान् भवेत् ॥ २२७ ॥
 बदरा-ऽऽम्र-कपित्थानि खर्जूर-दाडिमानि च ॥
 विश्वाश्चामलकं दत्त्वा पुत्रवानिह जायते ॥ २२८ ॥
 या नारी द्विज ! चैतानि द्विजे भक्त्योपपादयेत् ॥
 सर्वं तस्या भवेत्तद्धि धेनुदानसमन्वितम् ॥
 सुपुत्रा सुभगा पुष्टा पार्वतीवेह जायते ॥ २२९ ॥
 योऽर्थिने तृण-काष्ठानि ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 सर्वं दत्तं भवेत्तस्य धेनुदानसमं फलम् ॥ २३० ॥
 भोजनाच्छादने दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विजः ॥
 स्वर्गलोकं तु सम्भुज्य पूर्णकामोऽत्र जायते ॥ २३१ ॥
 याः पण्यनार्योऽतिसकामपुंसं कामोपभुक्त्यै निजदत्तदेहाः ॥
 गीर्वाणचेतोहररूपवत्यः पौरन्दरास्ता गणिका भवन्ति ॥ २३२ ॥
 गृहं वा मठिकं वाऽपि शयना-ऽऽसन-विष्टरम् ॥
 दत्त्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठयेन्नरः ॥ २३३ ॥

१. F. reads दुर्बलानां for दुर्लभानां while A. B. D. read मानवान् and E. ब्राह्मणान्. २. A. reads धनी for भुवि and B. reads धनी सुखी for भवेद्भुवि. ३. B. E. and F. read the whole thus—

रम्याणि सर्वशाकानि सहिगु-लवणानि च ।

४. A. reads °पात्राणि for °पाकं च, D. and F. too as A. ५. A. reads °शुभगात्राधिको भवेत् for दत्त्वा-गोत्राधिको भवेत्. ६. A. B. D. E. and F. read चारान् instead of चिञ्चाः. ७. A. C. and D. read °विष्टरम् for विष्टरम्.

महीदानादिकं व्यास ! विद्यादानं शताधिकम् ॥
 विद्यार्थिनां च विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ ॥ २३४ ॥
 यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 आदाचारभ्य वेदांस्तु शास्त्रं वाऽन्यतमं द्विजः ॥ २३५ ॥
 अध्यापयेद्विजान् शिष्यान् विद्यादानं तदुच्यते ॥
 उपाध्यायं निवेक्ष्यामे तस्य कृत्वा च वेतनम् ॥ २३६ ॥
 विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेषः ॥
 विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं द्विजः ॥ २३७ ॥
 पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं सोऽपि विद्यांशभाग्भवेत् ॥
 यः स्वयं पाठयेद्विप्रान् स्नात्वा भक्त्या च स द्विजः ॥ २३८ ॥
 साक्षात् ब्रह्म समभ्येति भूयो नायाति संसृतौ ॥
 ऋचं वा यदि वार्थं पादं पादार्थमेव च ॥ २३९ ॥
 अध्यापयति तस्याऽपि नास्ति शिष्यस्य निष्कृतिः ॥
 मन्त्ररूपं च यो दद्यादेकं वाऽपि शुभाक्षरम् ॥
 तस्य दानस्य वै शिष्यो निष्कृतिं कर्तुमक्षमः ॥ २४० ॥
 यद्विप्र शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति ॥
 दानं धरित्र्यामविनाशि किञ्चित्तस्मात्प्रदेयं सततं तदेव ॥ २४१ ॥
 रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरो यदि ॥
 अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स तु मानवः ॥ २४२ ॥
 किं रत्नैर्भूषणैर्दत्तैर्गोभिर्वासोभिरेव च ॥
 किं वित्तैर्भूषणैर्वस्त्रैरत्नैर्गोभिस्तुरंगमैः ॥
 आदत्तैः प्राणहीनेन प्राणदानमतोऽधिकम् ॥ २४३ ॥
 अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ॥
 तस्मादौषधदानेन दाता सुरसमो द्विजाः ॥ २४४ ॥
 प्राणदानं च यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
 स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ २४५ ॥
 यो दद्यान्मधुरां वाचमाश्वासनकरीमृताम् ॥
 रोग-क्षुधादिनार्तस्य स गोमेधफलं लभेत् ॥ २४६ ॥
 क्लोवा-ऽन्ध-बधिरादीनां रोगार्त-कुशरीरिणाम् ॥

१. B. E. and F. read परब्रह्ममृतो instead of परब्रह्मण्यसौ २. A. B.

D. E. and F. read दत्तास्तुरसवो instead of दाता सुरसमो. ३. A. B.

D. E. and F. read °करामृताम् for ° करीमृताम्.

तेषां यद्दीयते दानं दयादानं तदुच्यते ॥ २४७ ॥
 ये यच्छन्ति दयादानं सानुकम्पेन चेतसा ॥
 तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥
 अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तिथि-मासगतं द्विज ! ॥
 यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ २४९ ॥
 मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः ॥
 विधिना तत्प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ २५० ॥
 कांस्यस्य पात्रमाक्लिष्टं लवणप्रस्थपूरितम् ॥
 हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुक्षुम्भेन च छादितम् ॥ २५१ ॥
 स्नातः स्नाताय विप्राय सवस्त्रं प्रतिपाद्य च ॥
 सौभाग्य-रूप-लावण्ययुक्तो भवति वै नरः ॥ २५२ ॥
 गौरसर्षपकल्केन पौष्पामुत्सादितो नरः ॥
 स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन गव्यसर्पिषा ॥ २५३ ॥
 सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फल-रत्नसमन्वितैः ॥
 सत्तुवर्णमुखं कृत्वा प्रदद्यात्तद्विजन्मने ॥ २५४ ॥
 घृतेन स्नापयेद्विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्धरिम् ॥
 घृतं च जुहुयाद्ब्रह्मै घृतं दद्याद्विजातये ॥ २५५ ॥
 छत्रं वासोयुगं दद्यात्सोपवासः समाहितः ॥
 कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २५६ ॥
 माष्यां कुर्वन् तिलैः श्राद्धं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 शुभं शयनमास्तीर्य फाल्गुन्यां सद्विजातये ॥ २५७ ॥
 रूप-द्रविणसंयुक्तो भार्या रूपवतीं लभेत् ॥
 नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः प्रमाणं राजवेश्मनि ॥ २५८ ॥
 नारी च शुभभर्तारं रूप-सौभाग्यसंयुतम् ॥
 प्राप्नोति विपुलान्भोगान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५९ ॥
 पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च ॥
 एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं लभेत् ॥ २६० ॥

१. A. and D. read कृत्वा गुर्वी कयां नराः. २. A. reads स्नात्वा दान्ताय
 for स्नातः स्नाताय; while D. reads स्नाताचान्ताय. ३. B. and E. read उत्सा-
 रितो for उत्सादितो. ४. A. reads 'गंधोषधिसन्तैः', B. D. E. and F. read
 'गंधोषधैस्तोयैः'. ५. A. B. E. and F. read 'पुष्प' for 'रत्न'. ६. A. reads
 हत्वा for कृत्वा. ७. A. reads श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्.

महापूर्वासु चैतासु फलमक्षय्यमभुते ॥
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ २६१ ॥
 अक्षयान् लभते भोगान्नाकलोकेऽविनश्वरे ॥
 इत्येतत्कथितं विप्र फलं चैत्रस्य सत्तम ॥ २६२ ॥
 दद्याद्धेमं च वैशाखे द्वादश्यां यो नरः सिते ॥
 छत्रोपानहौ च विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २६३ ॥
 आस्तीर्य शयनं दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम् ॥
 आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपमवाप्नुयात् ॥ २६४ ॥
 श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥
 गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाद्रपदे द्विजः ॥ २६५ ॥
 प्रीणयेदश्वशिरसं यश्च दत्वा तथाश्विने ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम् ॥ २६६ ॥
 कंबलस्य प्रदानेन कार्तिक्यां भोगमाप्नुयात् ॥
 प्रदानं लवणानां तु मार्गशीर्षे महाफलम् ॥ २६७ ॥
 धान्यानां च तथा पौषे दारूणामप्यनन्तरम् ॥
 फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेद्दानं महाफलम् ॥ २६८ ॥
 भगर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी तु महाफला ॥
 मासे तु माघवे शुक्लद्वादशी करसंयुता ॥ २६९ ॥
 वायव्येन युता शुक्ले शुचौ मूलेन वैष्णवी ॥
 नमस्याश्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ २७० ॥
 पौष्णर्क्षसंयुता चोर्जे मार्गे च कृत्तिकायुता ॥
 सहस्ये तिष्यकोपेता तपस्यादित्यसंयुता ॥ २७१ ॥
 पश्येद्दुर्वर्क्षसंयुक्ता द्वादशी पावना स्मृता ॥
 नक्षत्रयुक्तास्वेतासु दत्तं दानाद्यनंतकम् ॥ २७२ ॥

१. A. and B. read महापूर्वासु. २. B. reads योदद्याद्धेम वैशाखे मेषकं द्वादशीदिने. ३. B. E. and F. read दद्यात् प्रीतये भोगशायिनः for दत्वा प्रणम्य भोगशायिनम्. ४. B. E. and F. read श्वेतद्वीपाधिपो भवेत् for श्वेतद्वीपमवाप्नुयात्. ५. B. E. and F. read this line thus :—

कुलत्रयं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

६. A. reads सरोमवस्त्रदानेन for कंबलस्य प्रदानेन. ७. A. reads दिवम् for भोगम्. ८. B. D. E. and F. read सुखप्रदम्. for महाफलम्. ९. A. reads शुक्ले for शुक्ले. १०. B. E. and F. read अग्निभसंयुक्ता for तिष्यकोपेता.

मेषं च मेषसङ्क्रान्तौ गोवृषं वृषसङ्क्रमे ॥

शयनाऽऽसनदानं च मिथुनोपगमे तथा ॥ २७३ ॥

कर्कप्रवेशे सक्तून् हि प्रदद्याच्छर्करां तथा ॥

सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ २७४ ॥

कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥

तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामपि चोत्तमम् ॥ २७५ ॥

कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥

धनुःप्रवेशे शस्त्राणां यानानां तु तथैव च ॥ २७६ ॥

झषप्रवेशे सर्वेषां अन्नानां दानमुत्तमम् ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामर्थे तृणस्य च ॥

मीनप्रवेशेऽस्लानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥ २७७ ॥

दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि कालेषु नरैः प्रदाय ॥

प्राप्नोति कामान्मनसा विमृष्टान् तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ॥ २७८ ॥

अशौचे सूतके चैव न देयं न प्रतिग्रहः ॥

सतोरपि तयोर्देया सदा चाभयदक्षिणा ॥ २७९ ॥

रात्रौ दानं न दातव्यं दातव्यमभयं द्विजैः ॥

इमानि त्रीणि देयानि विद्या-कन्याप्रतिग्रहः ॥ २८० ॥

देवानामतिथीनां च गवामपि च पूजनम् ॥

रात्रावपि हि कर्तव्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २८१ ॥

शुचिः सन्नशुचिर्वाऽपि दद्याद्रुह्नीत चोभयम् ॥

अभयस्य दानकालोऽयं यदा भयमुपस्थितम् ॥ २८२ ॥

अन्यप्रतिग्रहो विद्वन् ग्राह्यश्च शुचिना द्विज ॥

अशौचे सूतके वाऽपि न तु ग्राह्या भवन्ति ते ॥ २८३ ॥

अभ्यक्तेन च धर्मज्ञ ! तथा मुक्तशिखेन च ॥

स्नात्वाऽऽचम्य पयः स्पृश्य गृह्णीत प्रयतः शुचिः ॥ २८४ ॥

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दाता तथा निवेदयेत् ॥

तोयं दत्त्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ २८५ ॥

१. A. B. D. E. F. read this line thus :—

झषप्रवेशे दारूणां दानममेस्तथैव च ।

२. C. reads मुनिः for नरः. ३. A. reads पांथानाम् for देवानाम्; while D. reads पात्राणाम् for देवानाम्. ४. सम्यगुपस्पृश्य महीता for °चम्य पयः स्पृश्य गृह्णीत.

प्रतिग्रहोता सावित्रं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सार्धं द्रव्येण तत्सर्वं तद्द्रव्यं च सदैवतम् ॥ २८६ ॥
 समापय्य ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्रतिग्रहो पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ॥ २८७ ॥
 मन्दं पठेच्च राजन्यो उपांशु च तथा विशः ॥
 मनसा च तथा शूद्रात्कर्तव्यं स्वस्तिवाचनम् ॥ २८८ ॥
 सोऽङ्गारं ब्राह्मणो ब्रूयान्निरोङ्गारं महीपतिः ॥
 उपांशु च तथा वैश्यः स्वस्ति शूद्रे तथैव च ॥ २८९ ॥
 न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ॥
 न नृत्य-गीतशौलेभ्यो हासकेभ्यश्च धार्मिकः ॥ २९० ॥
 पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ॥
 असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न तद्भवेत् ॥ २९१ ॥
 सञ्चयं कुरुते यस्तु समादाय इतस्ततः ॥
 धर्मार्थं नोपयुञ्जीत न तं तत्करमर्चयेत् ॥ २९२ ॥
 यस्मै दित्सा द्विजाय स्यादुररीकृत्य तं नरः ॥
 दानं च हृदि सञ्चिन्त्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ २९३ ॥
 वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसत्फलम् ॥
 परोक्षमक्षयं दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् ॥ २९४ ॥
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य गुणवत्तदभिप्सितम् ॥
 अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥ २९५ ॥
 दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥
 अन्यविप्रकरे दद्याद्दानं पात्राय दीयते ॥ २९६ ॥
 विष्णुर्भूर्वरुणो यत्र गृह्णन्त्वाह करोदकम् ॥
 तद्दानं ब्रह्मसम्प्राप्तमक्षयमिति विष्णुगोः ॥ २९७ ॥
 लक्ष्मीभ्रष्टाय यद्दत्तं दरिद्रायार्थिने द्विजाः ॥
 तदक्षयं समुद्दिष्टमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २९८ ॥
 राज्यभ्रष्टं च राजानं भूयो राज्ये निवेशयेत् ॥
 विष्णुलोकं चिरं भुक्त्वा भूयो भूमिपतिर्भवेत् ॥ २९९ ॥
 प्रतिश्रुत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तं पुनः ॥
 न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं तदुपपातकम् ॥ ३०० ॥

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥
 स वै द्वादशजन्मानि शृगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥
 गृष्ट्यादीनथ वक्ष्यामि यथालक्षणलक्षितान् ॥
 मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तन्निबोधत ॥ ३०२ ॥
 अजातदन्ता या तु स्याद्भेदन्तसमन्विता ॥
 वर्षादर्वाक् चतुर्थाच्च वतिसकेति निगद्यते ॥ ३०३ ॥
 सुशीला च सुवर्णा च नोरोगा च पयस्विनी ॥
 सवत्सा प्रथमं सूता गृष्टिगौरभिधीयते ॥ ३०४ ॥
 अरोगा याऽपरिक्लृष्टा प्रसववत्यथ सूतिका ॥
 सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामान्यतः स्मृता ॥ ३०५ ॥
 पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यग्रप्रसवा तथा ॥
 साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६ ॥
 पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः कर्षः षोडशभिश्च तैः ॥
 तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥
 भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसृतीभिश्चतसृभिः ॥
 मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८ ॥
 ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराढकश्च तैः ॥
 द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानमिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥
 तिलप्रसृतिभिर्भाण्डं चतुर्भिर्यत्प्रपूर्यते ॥
 तैश्चतुर्भिश्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिश्च वै पलम् ॥ ३१० ॥
 पलैश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपादी तच्चतुष्टयम् ॥
 करकं चतसृभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्धटः स्मृतः ॥ ३११ ॥
 इत्यन्यैर्मुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥
 किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥
 दीयते यद्हरिद्राय कुटुम्बिने तदक्षयम् ॥
 सुकृद्बुधाय विप्राय भक्त्या परमया वसु ॥ ३१३ ॥

१. B. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः. २. A. reads कर्षोष्टादश-
 भिश्च for कर्षः षोडशभिश्च; D. also the same. ३. A. and D. read दाने
 मानं च पेशसः; while B. E. and F. read तौल्यमानं पुरातनैः instead of
 दाने मानं च पुण्यदम्. ४. Only B. reads सीतिका for सेतिका; while D.
 reads सेनिका. ५. B. D. E. and F. read पारवं तैः for पलैश्च तैः.
 ६. B. E. read करदं. ७. E. only reads तिसृभिः for चतसृभिः.

दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति यौवने ॥
 अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि दानानि निष्फलानि तु ॥
 तथा निष्फलजन्मानि यथावत्तन्निबोधत ॥ ३१४ ॥
 वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥
 पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम ! ॥ ३१५ ॥
 अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥
 दरिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६ ॥
 अपुण्यस्थाने यद्दत्तं वृथा दानं प्रकीर्तितम् ॥
 पुण्यस्थानेषु यद्दत्तं वृथा दानं तदुच्यते ॥
 आरूढपतिते दानं अन्यायोपार्जितं च यत् ॥ ३१७ ॥
 व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥
 गुरोरप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥
 ब्रह्मबन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥
 वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ३१९ ॥
 स्त्रोजिते चैवं यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
 परिचारके तु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥
 तमोवृतश्च यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ॥
 विद्वन्न दानं तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव हि ॥ ३२१ ॥
 ईर्ष्या मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात् ॥
 यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्नुते ॥ ३२२ ॥
 स्वयं नीत्वा च यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ॥
 अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥
 यत्सद्विप्राय वृद्धाय भक्त्या च परया वसु ॥
 दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि सत्तमाः ॥
 दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभोप्सता ॥ ३२५ ॥
 भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥
 करे गृह्य तथा कन्यां दास-दास्यौ तथा द्विजः ॥ ३२६ ॥
 करं तु हृदि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥
 आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सटासु च ॥ ३२७ ॥

तथा चैकशफानां च सर्वेषामविशेषतः ॥
 प्रतिगृहीत गां शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥ ३२८ ॥
 कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ॥
 प्रतिग्रहं तथोष्टस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥ ३२९ ॥
 ईषायां तु रथो ऽक्षे वा छत्रं दण्डे विधारयेत् ॥
 द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥ ३३० ॥
 आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ॥
 धर्मध्वजस्तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥ ३३१ ॥
 अवतीर्य तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि तु ॥
 उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ ३३२ ॥
 द्रव्याण्यन्यानि चादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
 कन्यादाने तु न पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥ ३३३ ॥
 प्रतिग्रहाद्विजश्रेष्ठ तथैवान्तर्भवन्ति ते ॥
 द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥ ३३४ ॥
 वाचयेज्जलमादाय ॐकारेण प्रतिग्रहम् ॥
 प्रतिग्रहस्य यो धर्म्यं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
 स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ३३५ ॥
 अथापि वक्ष्यामि विधेर्विशेषान् वाजिप्रदाने च प्रतिग्रहे च ॥
 दातृ-ग्रहीत्रोरपि येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणुष्वमेतत् ॥ ३३६ ॥
 गृहीत योऽश्वं विधिवद्विजेन्द्राः कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम् ॥
 पञ्चोपचारैस्तु विष्णुपूजां कूष्माण्डमन्त्रैर्घृत-दुग्धहोमम् ॥ ३३७ ॥
 यद्राम इत्यादि महत्त्वतीयं सोङ्कारभूरादिभिरन्वितं च ॥
 प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्विजाग्र्यः सौर्येण मन्त्रेण च तद्वदष्टौ ॥ ३३८ ॥
 षष्ठ्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रम् ॥
 पश्चात्स गृह्णन् तुरगं द्विजाग्र्यस्तथा स्वमात्मानमजं नयेत् ॥ ३३९ ॥

१. A. reads पृष्ठे. for पुच्छे. B. E. and F. also read the same. २. B. E. and F. read ग्राह्याः for ऽक्षे वा. ३. A. B. E. and F. read उपविश्य for उपविश्य. ४. A. B. E. F. read च for न. ५. A. B. E. F. read तु for न. ६. A. reads परिग्रहे for प्रतिग्रहे. ७. Only A. reads युत° for उत. ८. B. and E. read °त्वतीयं for °त्वतीयं.

दाताऽपि चैतद्गतमाविदध्याद्विजाग्र्यवत्प्राक्तनपापशुद्ध्यै ॥
 द्वावप्यमृ सूर्यजनं लभेते सर्वत्र पूज्यौ द्विज वृन्दमध्ये ॥ ३४० ॥
 अश्वप्रतिग्रहविधिं च प्रतिग्रहं च जानाति योऽश्वस्य पुराणगोथाः ॥
 स एव धन्यः स च पूजनोयः इहैव लोके द्विज-देवमान्यः ॥ ३४१ ॥
 विशेषपूज्यप्रतिपादनाय तिथौ प्रदत्तं द्विज यत्र यत्र ॥
 प्रागुक्तमेतत्पुनरुच्यते यत्तच्छ्रूयतामत्र हि कथ्यमानम् ॥ ३४२ ॥
 श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीयते हरिः ॥
 गोप्रदानेन विप्रेन्द्र वदन्त्येतन्मनीषिणः ॥ ३४३ ॥
 पौषे शुक्ले तथा वत्सं द्वादश्यां घृतधेनुकाम् ॥
 घृतार्चैः प्रीणनायालं प्रदद्यात्फलदायिनीम् ॥ ३४४ ॥
 तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्द्विजाः ॥
 केशवं प्रीणयत्याशु सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ ३४५ ॥
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुकाम् ॥
 दत्त्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम् ॥ ३४६ ॥
 यत्र वा तत्र वा काले यद्वा तद्वा प्रदीयते ॥
 विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्काले निषेधनम् ॥ ३४७ ॥
 विष्णुमुद्दिश्य विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत्प्रदीयते ॥
 भवेत्तदक्षयं दानं उत्तमत्वात्परैरिदम् ॥ ३४८ ॥
 काले पात्रे तथा देशे धनं न्यायार्जितं तथा ॥
 यद्वत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठे तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥ ३४९ ॥
 चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ॥
 अक्षय्यं कथितं सर्वं तदध्यर्के विशिष्यते ॥ ३५० ॥
 द्वादशीसु च शुक्लासु विशेषात् श्रावणेन च ॥
 यत्र यद्दीयते किञ्चित्तदनन्तं प्रजायते ॥ ३५१ ॥
 विशेषाद्बुधयुक्तेषु पक्षान्त्येषु च सर्वदा ॥
 तृतीयासु च सर्वासु शुक्लासु च विशेषतः ॥ ३५२ ॥

१. A. substitutes अत्रापि for सर्वत्र. २. A. and D. substitute °गीताः for °गायाः. ३. B. reads संस्तुयताम्. ४. A. and D. read द्विजाः instead of हरिः. ५. A. and D. read गोविन्दः instead of विप्रेन्द्र. ६. A. B. D. E. and F. read पुष्ये for पौषे. ७. B. E. and F. read द्विजश्रेष्ठ for तथा वत्स. ८. A. B. D. E. and F. read नान्यत्कालनिषेधकम् for नान्यत्काले निषेधनम्.

वैशाखे शुक्लपक्षे तु विशेषादपि मानवः ॥

आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी तु विशेषतः ॥ ३५३ ॥

तिस्रश्चैताः पौर्णमास्यो दाने विप्र महाफलाः ॥

व्यतीपातेषु सर्वेषु समर्क्षेषु द्विजोत्तम ! ॥ ३५४ ॥

ग्रहसङ्क्रमकालेषु तीव्ररश्मोर्विशेषतः ॥

तुला-मेषप्रवेशेषु योगेषु मिथुनस्य च ॥ ३५५ ॥

रवर्महाफलं दानं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥

यदा भानुः प्रविशति मकरं द्विजसत्तमाः ॥ ३५६ ॥

आषाढेऽश्वयुजे चैव पौषे चैत्रे तथैव च ॥

द्वादशोप्रभृति प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥ ३५७ ॥

मिथुनं च तथा कन्यां धन्विनं मीनमेव च ॥

प्रवेशे भास्करे पुण्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥

षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम् ॥ ३५८ ॥

अच्छिन्ननाले यद्वत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः ॥

संस्कारे चैव पुत्रस्य तदक्षयं प्रकीर्तितम् ॥ ३५९ ॥

इष्ट्यश्च विविधाः प्रोक्तास्ताश्च कार्या यथोदिताः ॥

सर्वा अपि हि सद्विप्रैरिष्टधर्ममभोऽनुभिः ॥ ३६० ॥

सत्सन्नभेदिद्विजनाकलब्धिसिद्ध्यर्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः ॥

दानानि वक्ष्याम्यथ पूर्वधर्मं स्याद्येन पुंसां विहितेन पुण्यम् ॥ ३६१ ॥

ब्रह्मेश-हरि-सूर्याणां स्कन्देभास्या-ऽश्विनां तथा ॥

मातृणां च ग्रहाणां च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ ३६२ ॥

इष्टंकादशकं वाऽपि यश्चार्पयति विष्णवे ॥

अनेन विधिना कुर्याद्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ३६३ ॥

एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः ॥

स याति वैष्णवं लोकं प्राप्य योगशतैः कृतैः ॥ ३६४ ॥

समाचरति यो भग्नं सुग्राभिधवलं यदि ॥

कुरुते देवहर्म्यं च विशिष्टैर्लेप-चित्रकैः ॥ ३६५ ॥

१. A. reads 'प्रयोगेषु' for 'प्रवेशेषु'. २. B. reads 'सर्वाश्रमेषु' for 'सर्वा अपि हि'.
३. B. only reads 'पूर्व' for 'पूर्त'. ४. B. D. read 'मातृदुर्गा' for 'मातृणां च'. ५. B.
E. and F. read 'इष्टिका' for 'इष्टका'.

सम्मार्जयति यश्चापि यतो यश्चानुलेपयेत् ॥
 प्रदीपं तत्र यो दद्यात्स याति विष्णुलोकताम् ॥ ३६६ ॥
 पूजयेद्विधिना यस्तु पञ्चोपचारसंयुतः ॥
 स विष्णुलोकमभ्येति यावदाभूतसम्भवम् ॥ ३६७ ॥
 यावन्त्यश्चेष्टकास्तत्र चिता देवस्य सद्गानि ॥
 तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता स्वर्गमाविशेत् ॥ ३६८ ॥
 सन्निहत्य-तडागानि पुष्करिण्यश्च दीर्घिकाः ॥
 तथा कृपाश्च वाप्यश्च कर्तव्या गृहमेधिभिः ॥ ३६९ ॥
 स्वातमात्रं प्रकर्तव्यमेकाहिकमपि क्षितौ ॥
 यावत्पीत्वा जलं गौस्तु नृपार्ता वितृषा भवेत् ॥ ३७० ॥
 पिबन्ति सर्वसत्त्वानि नृपार्तान्यम्भसामिह ॥
 वर्षाणि विन्दुतुल्यानि तत्कर्ता दिवमावसेत् ॥ ३७१ ॥
 उपकुर्वन्ति यावन्ति गण्डूपाणि क्रियासु च ॥
 कुर्यन्ति स्नान-शौचादि तथैवाचमनान्यपि ॥ ३७२ ॥
 तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि लक्षाणि दिवि मोदते ॥
 अंषां स्वष्टा वसेत्स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७३ ॥
 आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभवृक्षैः सुशोभिताः ॥
 अश्वत्थोदुम्बर-प्लक्ष-चूत-राजाद-नीवरैः ॥ ३७४ ॥
 जम्बू-निम्ब-कदम्बैश्च खजूरैर्नारिकेलकैः ॥
 बकुलैश्चम्पकैर्हृद्यैः पाटला-ऽशोक-किंशुकैः ॥ ३७५ ॥
 दुर्भैर्नानाविधैरन्यैः फल-पुष्पोपयोगिभिः ॥
 जाती-जपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः ॥ ३७६ ॥
 फलोपयोगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः ॥
 आरामेषु च कर्तव्याः पितृ-देवोपयोगदाः ॥ ३७७ ॥
 गाथामुदाहरन्त्यत्र ताद्विदः कवयोऽपरे ॥
 वृक्षरोपकलोकानां उक्ता या पुष्पवाटिकाः ॥ ३७८ ॥

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशर्चिचिणीश्च ॥
 पट्टचम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाम्रवृक्षैर्नरकं न पश्येत् ॥ ३७९ ॥

कपित्थ-बिल्वामलकीत्रयं च पंचाम्रवापी नरकं नयाति ॥ ३८० ॥
 यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षात्क्षुद्रहृदिग्धास्तनुभृद्गणाद्याः ॥
 वर्षाणि तावन्ति वसान्ते नाके वृक्षैकवापास्त्रिदशौघसेव्याः ॥ ३८१ ॥
 यावन्ति पुष्पाणि महोरूहाणां दिवौकसां मूर्ध्नि धरातले वा ॥
 पतन्ति तावन्ति च वत्सराणां कल्पानि वृक्षैर्दिवमारुहन्ति ॥ ३८२ ॥
 यत्कालपक्वैर्मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्वादुफलैर्नगाद्याः ॥
 सर्वाणि सत्वानि च तर्पयेयुः तं श्राद्धदानेन च वृक्षनाथान् ॥ ३८३ ॥
 उद्दिश्य विष्णुं जगतामधोशं नारायणं यः सुकृतं करोति ॥
 आनन्त्यमाप्नोति कृतं तु तस्मादनन्तरूपो भगवान्पुराणः ॥ ३८४ ॥
 दानानि सर्वाण्यभिधाय विद्वन्निष्ठं च पूर्तं गृहमेधिकर्म ॥
 कुर्वन्ति शान्तिं मनुजाः शुभाय वक्ष्यामि तस्मादथ सर्वशान्तिम् ॥ ३८५ ॥
 उक्तानि सर्वदानानि इष्टापूर्तश्च सत्तमाः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेशादिकशान्तयः ॥ ३८६ ॥

इति बृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 दानधर्मेषु पूर्तविनिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१. B. reads—

आरोप्य बिल्वामलकीकपिथान्वराप्रवापी नरकं न याति ।

२. F. reads नर-पक्षिसंघाः. ३. B. and F. read नाके स्मते गवापि for वृक्षैर्दिवमारुहन्ति. ४. C. and D. read समर्पयस्व for तर्पयेयुः. ५. A. C. D. E. and F. read पुरुषः for सुकृतं.

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

शान्तोनामथ सर्वासां ग्रहशान्तिः परा स्मृता ॥
ग्रहेभ्योऽपि गणेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ १ ॥
यदि पुङ्कृतकर्माणि भवन्ति फलदानि हि ॥
तदा धर्माऽर्थ-कामास्तु संसिध्येरन्सदा नृणाम् ॥ २ ॥
तन्मृभिः क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणाममुम् ॥
विघ्नार्थमसृजद्ब्रह्मा शङ्करश्च विनायकम् ॥ ३ ॥
तेनोपहतपुंसां तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ॥
स्त्रीणामपि तथा सर्वं क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥ ४ ॥
जलावगाहनं स्वप्ने क्रव्यादारोहणं तथा ॥
खरोष्ट्र-भृच्छसंसर्गो मुण्ड-काषायवाससाम् ॥ ५ ॥
पश्यन्त्यात्मानमेवेह सीदन्तं प्रतिवासरम् ॥
यानि कुर्वन्ति कर्माणि तानि स्युः क्लेशदानि च ॥ ६ ॥
राजपुत्रो न राज्यास्त्या वरास्त्या न तु कन्यका ॥
अन्तर्वत्नी अपत्याप्त्या आचार्यत्वेन च द्विजः ॥ ७ ॥
अधीयानास्तु विद्यास्त्या कृषिकृत् सस्यसम्पदा ॥
वणिग्वर्तनलाभेन युज्यते निर्धनश्च सन् ॥ ८ ॥
तस्मात्तदुपशान्त्यर्थं समभ्यर्च्य गणेश्वरम् ॥
स्नपनं कारयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ ९ ॥
चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु अयने चोत्तरे शुभे ॥
पुण्यार्थं सर्वसिद्ध्यर्थं कुर्याच्छान्तिं विनायकोम् ॥ १० ॥
स्वासनासीनं संस्थाप्य आरक्तार्षभचर्मणि ॥
सितसर्षपकल्केन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ ११ ॥

विलिप्तशिरसस्तस्य गन्धैः सर्वैस्तथौषधैः ॥
 अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्तिवाच्यान् द्विजान् शुभान् ॥ १२ ॥
 एकवर्णैश्चतुर्भिश्च पुष्पैः कुम्भैश्च यज्जलम् ॥
 समानीतं क्षिपेत्तत्र वक्ष्यमाणमृदस्तथा ॥ १३ ॥
 अश्वेभस्थान-वल्मीक-हृद-सङ्गममृत्तिकाः ॥
 रोचनानां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्नभसि तान् क्षिपेत् ॥ १४ ॥
 एतद्वै पावनं स्नानं सहस्राक्षमृषिस्मृतम् ॥
 तेन त्वां शतधारेण पावमान्यः पुनन्त्वमुम् ॥ १५ ॥
 नवभिः पावमानोभिः कुम्भं तमभिमन्त्रयेत् ॥
 शक्रादिदशदिक्पाला ब्रम्हेश-केशवादयः ॥ १६ ॥
 आपस्ते घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं ददतु सर्वदा ॥
 सुमित्रियान इत्याद्यैर्मन्त्रैरेकेऽभिषेचनम् ॥ १७ ॥
 वदन्ति वदतां श्रेष्ठा दौर्भाग्यस्योपशान्तये ॥
 समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पतिव्रताः ॥ १८ ॥
 दौर्भाग्यं घ्नन्तु मे सर्वे शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ॥
 पाद-गुल्फोरु-जङ्घा-ऽऽन्त्र-नितम्बोदर-नाभिषु ॥ १९ ॥
 स्तनोर-बाहु-हस्ताग्र-ग्रीवा-अंसाङ्ग-सन्धिषु ॥
 नासा-ललाट-कर्णभ्रु-केशान्तेषु च यत् स्थितम् ॥ २० ॥
 तदापो घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ।
 स्नातस्य मस्तके दर्भान् साज्येन परिगृह्य च ॥ २१ ॥
 जुहुयात्सार्धपं तैलमौदुम्बरस्रुवेण तत् ॥
 मितश्च सम्मितश्चैव तथा शाल-कटङ्कटौ ॥ २२ ॥
 कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तेस्वाहासमान्वतैः ॥
 नामभिश्च बलिं दद्यान्मन्त्रैर्नमः-स्वधान्वितैः ॥
 चतुष्पथं समाश्रित्य शूर्पं कृत्वा कुशांस्तथा ॥ २३ ॥
 निधाय तेषु दर्भेषु शुक्ला-ऽशुक्लाश्च तण्डुलान् ।
 ओदनं पललोपेतं पक्वामान्तस्यकानपि ॥ २४ ॥
 तथा मांसं च कुल्माषान् तथैव त्रिविधां सुराम् ।
 पूरिकाण्डेरकापूपान्फलानि मूलकं स्रजः ॥ २५ ॥

१. From the preceding śloka राजपुत्रो न राज्याभ्या, till the śloka रोचनानां गुग्गुलं, these are not given in D.; २. A. reads शं ते for शान्तिं. ३. A. reads शाल-करं कटौ; while D. E. F. read शालक-कटौ.

गणेशमातुःपार्वत्याः कुर्यादुपस्थितिं पुनः ॥
 दूर्वा-सर्षप-पुष्पैश्च पूर्णमर्घाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ २६ ॥
 सौभाग्यमम्बिके देहि भगं रूपं यशोऽपि च ॥
 स्त्रियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा शौर्यं च देहि मे ॥ २७ ॥
 गणेशमातर्हं बाले यत्किञ्चिन्मदभीप्सितम् ॥
 एकनाम्नैव तद्देवि देहि गौरि ! वरान् वरान् ॥ २८ ॥
 ततस्तु वाससी शुक्ले परिधायाऽहते शुभे ॥
 सितचन्दनलिप्ताङ्गः सितस्रग्भूषणान्वितः ॥ २९ ॥
 तानन्यांश्च द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विविधाशनैः ॥
 वस्त्रयुग्मं पुरोर्दद्यात्तेषु तस्य वराशिषः ॥ ३० ॥

एतेन सम्पूज्य गणाधिनाथं विघ्नोपशान्त्यै जननीं तथास्य ॥
 स्मार्तोक्तसम्यग्विधिना स कामान्प्राप्नोति चान्यान्मनसा यदिच्छेत् ॥ ३१ ॥
 स्नात्वा विधायार्चनमम्बिकायाः सम्पूज्य लोकान्सखि-बन्धुमिश्रान् ॥
 आचार्यवृद्धान्वनिताः कुमारीः प्रध्वस्तविघ्नः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ ३२ ॥
 स्मृत्युक्तमन्त्रैर्विधिवत्प्रयुक्तैर्नित्यं शिवानन्दनपूजनं च ॥
 कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वान् कुर्यादथातो ग्रहयागमेनम् ॥ ३३ ॥

इति विनायकशांतिः ।

मुनीनां व्यासमुख्यानां शक्तिसूनुः पुरोऽब्रवीत् ॥
 शुभाय ग्रहपूजाया वदतस्तन्निबोधत ॥ ३४ ॥
 यद्वर्णा यत्सुता विद्वन् जाता देशेषु येषु च ॥
 तेषां तदधिदैवत्यं समिधो दक्षिणा च या ॥ ३५ ॥
 यस्य यत्र च दिग्भागे मण्डलं स्याद्विवस्वतः ॥
 होमकर्मणि ये विप्रा या संख्या समिधामपि ॥ ३६ ॥
 अग्निकुण्डप्रमाणं तु प्रमाणं समिधामपि ॥
 सर्वमेव यथोद्देशं वक्ष्यामि द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
 रक्तः कश्यपजो भानुः शुक्लो ब्रम्हसुतः शशौ ॥
 रक्तो रौद्रसुतो भौमः पीतः सोमसुतो बुधः ॥ ३८ ॥
 पीतो ब्रम्हसुराचार्यः शुक्लः शुक्रो भृगूद्वहः ॥
 कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
 कृष्णः केतुः कृशानूत्यः कृष्णा पापास्त्रयोऽप्यमी ॥
 कालिङ्गोर्को यामुनः सोम आवन्त्यो भौम उच्यते ॥ ४० ॥
 मागधो बुध इत्युक्तः सैन्धवस्तु बृहस्पतिः ॥

सैन्धवो दानवाचार्यः सौरिः सौराष्ट्रदेशजः ॥ ४१ ॥
 राहुः सिंहलदेशोत्थो मध्यदेशभवोऽग्निजः ॥
 जन्मदेशा इमे प्रोक्ता ग्रहजातकवेत्तुभिः ॥ ४२ ॥
 शम्भुं रविमुमां चन्द्रं स्कन्दं भौमं हरिं बुधम् ॥
 ब्रम्हाणं च गुरुं विद्यात्च्छक्रं शुक्रं यमं शनिम् ४३
 कालं राहुं चित्रगुप्तं केतुमित्यधिदैवतम् ॥
 एतद्विज्ञाय यः कुर्यात्तत्सर्वं सफलं भवेत् ॥ ४४ ॥
 अर्कस्त्वर्काय होतव्यः सर्वव्याधिविनाशनः ॥
 सुधांशवे च सोमाय पलाशः सार्वकामिकः ॥ ४५ ॥
 खदिरश्चार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः ॥
 स्वरूपकृदपामार्गो होतव्यश्च बुधाय वै ॥ ४६ ॥
 प्रभाप्रदस्तथाश्वत्थो होतव्योऽमरमन्त्रिणे ॥
 ऊर्ज्जा-सौभाग्यकृद्दूर्वा दैत्यामात्याय सद्भिजैः ॥ ४७ ॥
 शमी पापोपशान्त्यर्थं होतव्या मन्दगामिने ॥
 दीर्घायुर्धर्मकृद्दूर्वा होतव्या राहवे द्विज ॥ ४८ ॥
 धर्मविद्यार्थकृद्दूर्भः सद्भिर्प्रेर्वह्निसूनवे ॥
 दधि-क्षीरा-ऽऽज्यसंमिश्राः समिधः शुभवृद्धये ॥ ४९ ॥
 प्रादेशमात्रकाः सर्वा अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥
 अष्टाविंशतिरेकैकं संख्येणा प्रतिदैवतम् ॥ ५० ॥
 वृद्धौ तु फलभूयस्त्वमुक्तादन्यत्तु राक्षसम् ॥
 नवभवनकं लेख्यं चतुरस्रं तु मण्डलम् ॥ ५१ ॥
 ग्रहास्तत्र प्रतिष्ठाप्या वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 मध्ये तु भास्करः स्थाप्यः पूर्वदक्षिणतः शशी ॥ ५२ ॥
 दक्षिणेन धरासूनुर्बुधः पूर्वोत्तरेण तु ॥
 उत्तरस्यां सुराचार्यः पूर्वस्यां भृगुनन्दनः ॥ ५३ ॥
 पश्चिमायां शनिः कुर्याद्राहुर्दक्षिणपश्चिमे ॥
 पक्षिमोत्तरतः केतुरिति स्थाप्या ग्रहाः क्रमात् ॥ ५४ ॥
 पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां दिशि पावकात् ॥
 ताम्रोऽर्कः स्फाटिकश्चन्द्रो रक्तचन्दनकोऽपरम् ॥ ५५ ॥

सोमसूनु-सुराचार्यौ स्वर्णशोभौ प्रकीर्तितौ ॥
 राजतो भृगुपुत्रश्च कार्णश्च स शनैश्चरः ॥ ५६ ॥
 राहुश्च सैसकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांस्यजः ॥
 सर्वानेतन्मयान्कृत्वा समभ्यर्च्य सदा गृहे ॥ ५७ ॥
 लेखयेद्वर्णकैः स्वैः स्वैर्विधिवत्पिष्टकेन वा ॥
 प्रहाणां साधिदैवानां प्रतिष्ठापनमन्त्रकान् ॥ ५८ ॥
 वदन्ति मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनो द्विजसत्तमाः ॥
 आदित्यं गर्भमित्युक्तमग्निं दूतमनेन च ॥ ५९ ॥
 एताभ्यां स्थापयेदर्कं त्र्यम्बकमिति च शङ्करम् ॥
 अप्स्वन्तरीति शीतांशुं श्रीश्च ते इति पार्वतीम् ॥ ६० ॥
 स्योनापृथिवीति मौमं च यदक्रंदेति वा गुहम् ॥
 इदं विष्णुर्विधिं स्थाप्य तद्विष्णोरिति वै हरिम् ॥ ६१ ॥
 इन्द्र आसां सुराचार्य आब्रम्हन्निति वेधसम् ॥
 इन्द्रं देवोर्भृगोःसूनुं सजोषेत्यमराधिपम् ॥ ६२ ॥
 शन्नो देवो रवेः सूनुं यमाय त्वा तथा यमम् ॥
 आयं गौरीति राहुश्च कालं कार्षीरसीति च ॥ ६३ ॥
 ब्रम्हजज्ञेति केतुं च चित्रं चित्रावसोरिति ॥
 ब्रूयुरेतानि मन्त्राणि मूलमन्त्रास्तथापरे ॥ ६४ ॥
 आकृष्णेन च तीव्रांशोरिमन्देवा निशाकरम् ॥
 अग्निर्मूर्धेति भूसूनोरुदुध्यञ्चं बुधस्य च ॥ ६५ ॥
 बृहस्पतेरिति गुरोरन्नात्यरिसृतो भृगोः ॥
 शन्नो देवो शनैर्गन्तुः काण्डात्काण्डात्परस्य च ॥ ६६ ॥
 केतुं कृण्वन्नग्निसूनोरिति मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
 वेदमन्त्रैर्विना कश्चिद्विधिर्नास्ति द्विजन्मनाम् ॥
 कर्तव्याः स्वस्वमन्त्रैश्च स्वैः स्वैश्च प्रतिदैवतम् ॥ ६७ ॥
 सघृता सयवाश्चापि होतव्याश्च द्विजैस्तिलाः ॥
 मध्यमानामिकामूललग्नाङ्गुष्ठचतसृभिः ॥ ६८ ॥
 यावन्तोऽङ्गुलिभिर्ग्राह्यास्तिलास्तावद्भिराहुतिम् ॥
 हस्तमात्रं पृथक्त्वेन वेधोऽपि तावतैव तु ॥ ६९ ॥
 बाहुमात्रं वदन्त्येके एके चाऽऽग्निमात्रकम् ॥
 चतुरस्रं खनेत्कुण्डं एकयोनिसमन्वितम् ॥ ७० ॥

शुभमेखलया युक्तं सुशान्तिकरमुत्तमम् ॥
 होमार्थं मण्डपं कुर्याच्चतुर्द्वारं सतोरणम् ॥ ७१ ॥
 चतुर्दिक्षु ध्वजाः कार्या नानावर्णाः शुभावहाः ॥
 तथा तत्रोदकुम्भाश्च दूर्वा-पल्लवसंयुताः ॥ ७२ ॥
 पुनर्नवीकृतं सद्य मण्डपाभाव आश्रयेत् ॥
 षट्कर्मनिरताः शान्ता ये न दग्धाः प्रतिग्रहैः ॥ ७३ ॥
 नियोज्यास्तेऽग्निकार्यादौ स्फुरन्मन्त्रा द्विजोत्तमाः ॥
 प्रतिग्रहाग्निदग्धस्य जप-होमादि कुर्वतः ॥ ७४ ॥
 यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्फलम् ॥
 ओदनं सगुडं भानोः पायसं शशिनस्तथा ॥ ७५ ॥
 हविष्यं भूमिपुत्रस्य क्षीरान्नं च बुधस्य च ॥
 षष्टिक्यं ब्रम्हपुत्रस्य दध्ना तु भार्गवस्य च ॥
 पूर्णं हविः शनैर्गन्तुर्मासं राहोः श्रुताशृतम् ॥ ७६ ॥
 चित्रान्नमग्निसूनोश्च भोज्यानामभिषेकस्यजाः ॥
 कृतहोमास्तथाऽन्येऽपि ये सद्वृत्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥
 यथावर्णानि वासांसि देयानि कुसुमानि च ॥
 देया गन्धाश्च सर्वेषां देयो धूपश्च गुग्गुलः ॥ ७८ ॥
 धेनुः शङ्खो वृषाः स्वर्णं वासांस्यश्वः सिता च गौः ॥
 अविश्च्छागलकश्चैव क्रमशो दक्षिणाः स्मृताः ॥ ७९ ॥
 प्रत्यहं प्रतिमासं च प्रत्यब्दं वा विधानतः ॥
 वर्णिभिश्च ग्रहाः पूज्या राजभिश्च सदैव हि ॥ ८० ॥
 दुःखितो यस्तु यस्य स्यात्पूज्यस्तस्य स यत्नतः ॥
 वैधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ ८१ ॥
 वरं यच्छन्ति संहृष्टा विप्रा वन्निर्नृपास्तथा ॥
 असन्तुष्टा दहन्त्येते तस्मात्तानर्चयेत्सदा ॥ ८२ ॥
 ग्रहाधीनामिदं सर्वमुत्पत्ति-प्रलयात्मकम् ॥
 जगत्यभाव-भावौ च तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥ ८३ ॥
 सानुकूलैर्ग्रहैर्यानि कुर्यात्कर्माणि मानवः ॥
 सफलानि भवन्त्यस्य निष्फलानि स्युरन्यथा ॥ ८४ ॥

कुर्वन्ति चैतद्विधिना ग्रहाणामातिथ्यमब्दं प्रतिवासरं ये ॥
 आरोग्यदेहा धन-धान्ययुक्ता दीर्घायुषः स्त्रीसहिता भवन्ति ॥ ८५ ॥
 इति ग्रहशान्तिः ।
 वसत्स्वकस्मात्सदनेष्वतोऽद्भुतं वयो विशेष्युर्दरण्यवासिनः ॥
 विशेषतो गृध्र-कपोत-पिच्छलास्तथैव चोलूकसकाक-वायसाः ॥ ८६ ॥
 तरक्षु-गोमायु-मृगारि-ऋक्षका दिवाप्यकस्मादकुतोऽपि निर्भयाः ॥
 विशन्ति यत्ते तदतीव चाद्भुतं गृहे पुरे शान्तिकमेव सिद्ध्यते ॥ ८७ ॥
 अथाद्भुतानि जायन्ते वर्णानां गृहमेधिनाम् ॥
 नानाविधानि तेषां तु प्रशान्त्यै शान्तिरुच्यते ॥ ८८ ॥
 यस्याद्भुतानि जायन्ते मृत्युं तस्य वदेद्विजः ॥
 धन-धान्यक्षयं चापि भार्या-पुत्रक्षयं तथा ॥ ८९ ॥
 भयं वा जायते शत्रो राज्ञो वा जायते भयम् ॥
 शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्ता मुनिपुङ्गवैः ॥ ९० ॥
 यदि गोधूमशाखायां यवशाखोपजायते ॥
 यवे गोधूमशाखा स्यादेवं सर्वाशनेषु च ॥ ९१ ॥
 सर्षपे तिलशाखा चेत्तिलशाखासु सर्षपम् ॥
 माषे मुद्गस्तु मुद्गस्यादसृग्वृष्टिर्भवेद्यदि ॥ ९२ ॥
 अम्भःप्रपूर्णकुम्भेषु ज्वलदग्निमवेक्षते ॥
 उद्धर्तनं च कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् ॥ ९३ ॥
 विधिवद्वायुलिङ्गश्च निर्वाप्य वायवं चरुम् ॥
 महावाताय सततं हृदयं तु प्रशाम्यतु ॥ ९४ ॥
 त्रि-पञ्च-सप्त वा हुत्वा सर्वत्र ह्यत्र तुल्यता ॥
 स्त्रियो गावो महिष्यो वा सुतौ वत्सौ च षण्ढकौ
 द्वौ द्वौ यत्र प्रजायेते शान्तिस्तत्र विधीयते ॥ ९५ ॥
 वृषवद्गोद्वयं नर्देत् वडवाऽश्वं यदारुहेत् ॥
 अश्वतरी प्रसूते ऽग्निं प्रस्वेदः प्रतिमासु च ॥ ९६ ॥
 मृदङ्ग-पटहादीनामकुतोऽपि ध्वनिर्यादि ॥
 गृध्र-काक-कपोताद्या विशेष्युर्यदि वा गृहे ॥ ९७ ॥

१. A. reads वसेयुः for विशेष्युः. २. C. reads पयसां for वायवं.
 ३. C. and D. read श्ववहाहरेत् for श्वं यदारुहेत्. ४. C. and D.
 read ता ऽग्निं for ते ऽग्निं.

यवपिष्टेन निर्वाप्य विधिवद्धारुणं चरुम् ॥

मन्त्रैर्वरुणदैवत्यैर्जुहुयाद्वरुणाय तम् ॥ ९८ ॥

महावरुणदेवाय जलानां पतये तथा ॥

अन्यैर्वरुणदैवत्यैर्मन्त्रैश्च जुहुयाच्चरुम् ॥ ९९ ॥

जुहुयादाहुतीस्तिस्त्रो मन्त्रैश्च वरुणाय तम् ॥

अन्नस्य तुल्यतां कृत्वा स्वाहान्तैर्वरुणदैवतैः ॥ १०० ॥

इन्द्रचापेक्षणं रात्रौ शस्त्रप्रज्वलनं तथा ॥

गजा-ऽश्वशफवस्त्रान्तर्जलनं च प्रतिक्षणम् ॥ १०१ ॥

स्थूणाप्ररोहणं यत्स्याद्भाण्डस्थान्नप्ररोहणम् ॥

विद्युन्निर्घातवज्राणां पतनं वा भवेद्यदि ॥ १०२ ॥

मृदाकुं काकसंसर्गं विपरीतप्रदर्शनम् ॥

शुभाय चरुराग्नेयो निर्वाप्यो विधिवद्विजैः ॥ १०३ ॥

अग्नये त्वग्निराजाय महावैश्वानराय च ॥

हृदये मम यश्चैतत्तत्सर्वं च वदेद्बुधः ॥ १०४ ॥

ग्रहशान्तिश्च सर्वत्र शनेः पूजा विशेषतः ॥

दक्षिणा सवृषा गौस्तु वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥

प्रदद्याद्दोषशान्त्यर्थं सर्वोत्पातेषु वै द्विजः ॥ १०५ ॥

एतेषु चान्येष्वपि चान्द्रतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ॥

होमं विदध्यादापि विष्णुमन्त्रे ब्रम्हेशमन्त्रैरापि वा द्विजोत्तमः ॥ १०६ ॥

इति अद्भुतशान्तिः ।

अभिधास्येऽथ रुद्राणां शान्तिर्या गृहमेधिनाम् ॥

पञ्चाङ्गानां विधानं तु यत्कृतं हन्ति पातकम् ॥ १०७ ॥

ब्रम्हणो विधिवत्स्नात्वा सर्वोपद्रवनाशनम् ॥

कुर्याद्विधानं रुद्राणां यजुर्विधाननिर्मितम् ॥ १०८ ॥

इषेत्वादिषु मन्त्रेषु खं ब्रम्हात्तेषु या क्रिया ॥

दशप्रणवयुक्तेषु भूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १०९ ॥

१. A. reads this half line as :—

तिस्रस्तु जुहुयान्मन्त्रैरेतेन वरुणाय तम् ।

२. A. B. E. F. and D. read 'स्थान' for 'स्थान्न'.

आर्षं छन्दश्च दैवत्यं न्यासं च विनियोगतः ॥
 पराशरोदितं वक्ष्ये शेषं मुनिविभाषितम् ॥ ११० ॥
 मनो ज्योतिरबोध्यग्निर्मूर्धानं चैव मर्माणि ॥
 मानस्तोके इति ह्येतत्प्रथमं पञ्चकं स्मरेत् ॥ १११ ॥
 याते रुद्रेति चूडायां शिरोऽस्मिन्महत्यर्णवे ॥
 असङ्ख्याताः सहस्राणि ललाटे विन्यसेद्विजः ॥ ११२ ॥
 चक्षुषोर्विन्यसेद्वे तु त्र्यम्बकं तु यजामहे ॥
 मानस्तोक इति ह्येतन्नासिकायां न्यसेद्बुधः ॥ ११३ ॥
 अवतत्यधनुर्वक्त्रे नीलग्रीवाय वा गले ॥
 नमस्ते आयुधेत्येतत्स्मरेन्मन्त्रं प्रकोष्ठके ॥ ११४ ॥
 विन्यसेद्वास्तुमन्त्रोऽयं ये तीर्थानीति हस्तयोः ॥
 नमोऽस्तु विकिरेभ्यो वै हृदये मलनाशनम् ॥ ११५ ॥
 नाभ्यां विद्वाज्यसेन्मन्त्रं नमो हिरण्यबाहवे ॥
 गुह्ये मन्त्रस्तु संस्मर्य इमा रुद्राय इत्यपि ॥ ११६ ॥
 मानोमहान्त इत्यूर्वोः एष ते रुद्र जानुनोः ॥
 अव रुद्रमिति ह्येतज्जङ्घयोर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥ ११७ ॥
 सव्यं च पादयोर्न्यस्य वामं न्यस्योरुमध्यतः ॥
 अघोरं हृदि विन्यस्य मुखे तत्पुरुषं न्यसेत् ॥
 ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसं नाम सदाशिवम् ॥
 हंसहंसेति यो ब्रूयात् हंसोनाम सदाशिवः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः सम्पुटमाचरेत् ॥
 कवचं अध्यवोचद्वै तदुपरि बिल्मिनेत्यपि ॥
 नेत्रं तु नीलग्रीवाय प्रमुञ्च धन्वनोऽस्त्रकम् ॥ ११८ ॥
 य एतावन्त एतेन विदध्यादिक्प्रबन्धनम् ॥
 ॐ मोमिति नमस्कारं ततो भगवते पुनः ॥ ११९ ॥
 रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरं ततो न्यसेत् ॥
 प्रणवं विन्यसेन् मूर्ध्नि नकारं नासिकान्तरे ॥ १२० ॥
 मोकारं तु ललाटे तु मकारं मुखमध्यतः ॥
 गकारं कण्ठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत् ॥ १२१ ॥

तेकारं दक्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत् ॥
 द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् ॥ १२२ ॥
 त्रातारमिंद्रं त्वन्नोऽग्रे सुगःपन्थामिति ह्यपि ॥
 तत्वायामि वदेद्दाने नियुद्भिरित्यपीरयेत् ॥ १२३ ॥
 वयं सोमं तमीशानमस्मे रुद्रा इति स्मरेत् ॥
 स्योना पृथिवीतिना ह्येतत् द्विजः कुर्वीत सम्पुटम् ॥ १२४ ॥
 सुत्रामादि दिशां पालान्प्राच्यादिषु स्मरेदथ ॥
 रौद्रोकरणमेतद्वै कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १२५ ॥
 यक्ष-रक्षः-पिशाचाद्याः प्रेत-भूत-ग्रहादिकाः ॥
 दुष्टदैवत्य-शाकिन्यो रैवत्यो वृद्धकाश्च याः ॥ १२६ ॥
 सिंह-व्याघ्रादयोऽऽरण्या ये दुष्टश्वापदा द्विजाः ॥
 म्लेच्छा बन्धक-चोराद्या यमदूता वृकादयः ॥ १२७ ॥
 रौद्रभूतमिमं सर्वं द्विजं पश्यन्ति बन्धिवत् ॥
 दैदीप्यमानमर्चिर्भिर्दुष्टदिग्बन्धकारकम् ॥ १२८ ॥
 दह्यमाना दवीयांसःसप्तधामसु धामभिः ॥
 प्रणश्यन्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः ॥ १२९ ॥
 पञ्चास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् ॥
 मृगलाञ्छनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥ १३० ॥
 फणासहस्रविस्फूर्जदुरगेन्द्रोपवीतिनम् ॥
 सप्ताचिक्ज्ज्वलद्भालं जटाजूटकिरीटिनम् ॥ १३१ ॥
 सहस्रकरवद्भाजन् खट्वाङ्गाङ्गाविभूषितम् ॥
 ब्रम्हाण्डखण्डवक्त्रारं नृकपालकधारिणम् ॥ १३२ ॥
 दैदीप्यमानं चन्द्रार्कज्वलदग्नित्रिनेत्रिणम् ॥
 त्रैलोक्यद्युतिकृद्भास्वत्स्कन्धकापालमालिनम् ॥ १३३ ॥
 दीप्तनक्षत्रमालावदक्षमालाधरं द्विजः ॥
 निःशेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं त्वजम् ॥ १३४ ॥
 जगद्धाधिर्यकृन्नादं दण्ड-डमरुधारिणम् ॥
 केयूरबद्धनागेन्द्रमूर्द्धमणिविराजितम् ॥ १३५ ॥

१. These two verses are only written in A.; २. A. D. F. read पृष्ठाकवः
 for वृकादयः. ३. B. reads अजं डमरुधारिणम्. F. and D. also read the
 same; while C. and E. read इण्डमेरुकधारिणम्.

मेखला-किंकिणीमालायुक्तारावविराजितम् ॥
 यर्घराव्यक्तनिर्गच्छद्रुम्भीरारावनूपुरम् ॥ १३६ ॥
 सहेमपट्टनीलाभव्याग्रचर्मोत्तरीयकम् ॥
 विद्युलताप्रभागङ्गा धृतमूर्द्धं सुरार्चितम् ॥ १३७ ॥
 समस्तभुवनाभारधरणोक्षासनस्थितम् ॥
 त्रैलोक्यवनिताभौलिनतदेहार्द्धपार्वतिम् ॥ १३८ ॥
 लक्षसूर्यप्रभाभास्वत्त्रैलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥
 अमृतप्लुतहृष्टाङ्गं दिव्यभोगसमाकुलम् ॥ १३९ ॥
 दिग्दैवतैःसमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
 नित्यं शाश्वतमव्यक्तं व्यापिनं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ १४० ॥
 द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यक् रुद्रस्वरूपिणम् ॥
 सम्प्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ १४१ ॥
 अनुलिप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्भमात्रके ॥
 स्थण्डिलेऽम्बुजमालिख्य मन्त्रैः प्रक्ष्वात्य तत्पुनः ॥ १४२ ॥
 तत्र पूजा प्रकर्तव्या नमश्च शम्भवाय च ॥
 मानो महान्तामिति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्बुधः ॥ १४३ ॥
 स्वललाटे पुनर्ध्यायेत्तेजोरूपं शिवं द्विजः ॥
 दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादिकं पुनः ॥ १४४ ॥
 न्यासमन्त्रैश्च सोङ्कारैर्मनस्तोक इतीत्यपि ॥
 शम्भवायेति मन्त्रेण दद्याद्बन्धोदकादिकम् ॥ १४५ ॥
 पुष्प-धूप-प्रदीपादि यथालाभं निवेद्यकम् ॥
 दशाक्षरेण तेनैव नमः कुर्यात्पुनर्द्विजः ॥ १४६ ॥
 शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः ॥
 शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसङ्कल्पकं च हृत् ॥ १४७ ॥
 कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राट् बृहत्पिवन् ॥
 शतरुद्रीयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥
 पञ्चाङ्गानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद्विजः ॥
 उद्धृत्य प्रणवेनेशं विकिरिद्रे विसर्जयेत् ॥ १४९ ॥

१. A. D. read °मूर्धनतदेहार्द्धपार्वतिम्. २. D. E. and F. read विदम् for ध्रुवम्. ३. A. B. D. E. F. read °अस्त्रं च for °मन्त्रेण.

रुद्ररूपो द्विजो यश्च यत्कुर्यात्तद्धि सिध्यति ॥
 अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा ॥ १५० ॥
 शम्भवायेति जुहुयात्सर्वास्तानाज्यसिक्तकान् ॥
 पञ्चपञ्चाथ षट् षट् वा अष्टावष्टौ तथापि वा ॥ १५१ ॥
 दशदशैकादश वा जुहुयात्साधको द्विजः ॥
 द्विजः स्वदारसंतुष्टः शुचिः स्नातो यतेन्द्रियः ॥ १५२ ॥
 जप-तर्पण-होमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥ १५३ ॥
 सौवर्णपृथिवीदानपुण्यभाक् जायते नरः ॥
 महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ १५४ ॥
 एकादशगुणान् रुद्रानावृत्त्य याति रुद्रताम् ॥
 रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पाङ्क्त्यः श्राद्धभुग्वरः ॥ १५५ ॥
 पूर्वजानां शतं सैकं तारयेद्रुद्रजाप्यकृत् ॥
 एकतो योगिनः सर्वे ज्ञातिभिः सह तद्रतैः ॥ १५६ ॥
 एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वैस्तु दैवतैः ॥
 पात्रमत्र पवित्रं तु नाधिकं रुद्रजापिनः ॥ १५७ ॥
 तस्मै दत्तं च तद्भुक्तं सदाऽनश्याय कल्प्यते ॥
 वेदाङ्गवेदिनामतः शिवभक्तः सदाधिकः ॥ १५८ ॥

इति रुद्रपूजाविधिः ।

अथातः सिद्धिकामः सन्क्रन्द-मूल-फलाशनः ॥
 गोमूत्र-यावक-क्षीर-दधि-शाकौ-ऽऽज्यभोजनः ॥ १५९ ॥
 हविष्यभोजनो वाऽसौ विप्रो योत्पन्नभोजनः ॥
 जप-होमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥ १६० ॥
 शिरसा सह रुद्राणां जप्तैर्दशशतैर्ध्रुवम् ॥
 सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिणः ॥ १६१ ॥
 सिद्धा मन्त्रा द्विजेन्द्रस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥
 रुद्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः ॥ १६२ ॥

एकादश शुभान्कुम्भान् आहृत्य विधिसम्मितान् ॥
 सहिरण्यान्सवस्त्रांश्च फल-पुष्पोपशोभितान् ॥ १६३ ॥
 गन्धोदका-ऽक्षतैर्युक्तान् पूजयेद्बुद्धभक्तिकृत् ॥
 अथैकादशरुद्रैश्च एकैकमभिमन्त्रयेत् ॥
 एवं संपूज्य तान्कुम्भान् नमस्कृत्याभिमन्त्र्य च ॥
 पूजयेद्भक्तितो रुद्रानेकादश महागुणान् ॥ १६४ ॥
 एकादशाहमात्मानमन्यं वा हित काम्यया ॥
 विनायकोपसृष्टं च स्नायात्काकपदाहतम् ॥ १६५ ॥
 धृतवत्सां काकवन्ध्यां स्नापयेच्च तथाऽऽनुराम् ॥
 जपेदेतत्सकृद्विप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ १६६ ॥
 अनङ्वाहं च वस्त्रं च दद्याद्धेनुं च दक्षिणाम् ॥
 भोजयेद्विदुषो विप्रान्समाप्तौ कर्मणो द्विजः ॥ १६७ ॥
 भक्त्यैकादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत् ॥
 अथ वा चरुभिक्षाशो शिरोरुद्रसहस्रकम् ॥ १६८ ॥
 जपेद्रोष्ठे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥
 अग्न्यागारे समुद्रे च नदी-निर्झर-पर्वते ॥ १६९ ॥
 जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे मनोरमे ॥
 धीरो दृढव्रतो मौनो त्यक्तक्रोधो यतेन्द्रियः ॥ १७० ॥
 धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥
 नमो गणेभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणोऽयुतम् ॥ १७१ ॥
 जप्त्वा च श्रोफलैर्हुत्वा सर्वकार्येषु सिद्धिभाक् ॥
 बभोऽस्तु नीलग्रीवायेत्येतन्मन्त्रेण सप्तधा ॥
 आवर्त्योदकमामन्त्र्य विषार्तश्रवणे क्षिपेत् ॥
 विषेण मुच्यते सद्यः कालदष्टोऽपि जीवति ॥ १७२ ॥
 विषस्याभिभवो न स्यान्नरस्य तस्य कर्हिचित् ॥
 ग्रहग्रस्तं ज्वरग्रस्तं रक्षःशाकिनिदूषितम् ॥ १७३ ॥
 ब्रम्हराक्षसग्रस्तं च अन्यदोषोपगूहितम् ॥
 प्रमुञ्च धन्वन इति भस्मना सर्षपैस्तथा ॥ १७४ ॥
 ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शीघ्रमेव विमुञ्चति ॥
 नमः शम्भव इत्यस्य मन्त्रस्य चायुतं द्विजः ॥ १७५ ॥

जप्त्वा खादिरसमिधो हुत्वा विप्रः सहस्रकम् ॥
तीक्ष्णतैलप्लुतं सम्यङ्मन्त्रान्ते चामुकं हन ॥ १७६ ॥
फट्फट्कारेण जुहुयात्क्षयो रोगश्चिराद्भवेत् ॥
जलमध्ये शतावर्तात्सद्यो वृष्टिर्निगद्यते ॥ १७७ ॥
नाभिमात्रे जले विप्रः प्रविश्य जुहुयाज्जलम् ॥
कुर्यादेकार्णवां धार्त्रीं मन्त्रमाहात्म्यतो भृशम् ॥ १७८ ॥
नमःश्वभ्य इत्यमुना मन्त्रेण तु सहस्रकम् ॥
लवणं मध्वाहुतीनां तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ १७९ ॥
द्विगुणां पलाशसमिधं महावाणी प्रजायते ॥
त्रिगुणां नवपद्मानां पाताले सिध्यति ध्रुवम् ॥ १८० ॥
चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदा श्रोः प्रवर्तते ॥
समुद्रगानदीकूले पुलिने वा पवित्रके ॥ १८१ ॥
खड्गोपरि श्रोफलानां हुत्वा त्रिंशत् शतानि च ॥
खड्गविद्याधरो विप्रः शिवाज्ञातः प्रजायते ॥ १८२ ॥
अणिमाद्यष्टगुणं हुत्वा जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
अणिमादिकसिद्धीनां पतिरेव भवेद्भिजः ॥ १८३ ॥
छन्दो-दैवतमार्पेयमथातः शतरुद्विजे ॥
ज्ञातेन कर्मसम्यक्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ १८४ ॥
आद्यानुवाके रुद्राणामाद्यायां च ऋचि द्विजः ॥
छन्दो गायत्रमन्यासु अनुष्टुप् तिसृषु स्मृतम् ॥ १८५ ॥
पाङ्क्तिस्तिसृषु विज्ञेया अनुष्टुप् सप्तसु स्मृतम् ॥
द्वयोश्च जगती विप्रा उक्तमाद्यानुवाकयोः ॥ १८६ ॥
अद्यानुवाके प्रथमा बृहती जगती तथा ॥
अनुष्टुप् च तृतीयायां द्वयोस्त्रिष्टुप् स्मृता द्विज ॥ १८७ ॥
अपरासु तथानुष्टुप् अनुवाकद्वयं स्मृतम् ॥
रुद्रः सर्वासु दैवत्यं विनियोगो यथोचितः ॥ १८८ ॥
यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंकल्पमात्रकम् ॥
रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिषु ॥ १८९ ॥

१. C. reads भोजनं वरम् for चामुकं हन; while B. reads जहि for हन-
२. A. B. D. E. and F. read त्रिगुणेन च for त्रिगुणां नव°. ३. A. B. E.
F. read ज्ञानेन for ज्ञातेन. ४. A. reads °मार्षकम् for °मात्रकम्. F. and
D. also the same.

सहस्रशीर्षा इत्यादि द्विगुणाष्टसु देवता ॥
 पुरुषो यो जगद्धोजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १९० ॥
 छन्दः सर्वासु वाऽनुष्टुप् विनियोगो जपादिषु ॥
 अद्भ्यः सम्भूत इत्यादौ उत्तरनारायणस्त्वृषिः ॥ १९१ ॥
 आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
 पूर्वानुवाक्ये दैवत्यं त्रिष्टुभ् छन्दं प्रकीर्तितम् ॥ १९२ ॥
 एतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता अमरेश्वरः ॥
 आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥
 त्रिष्टुभ् छन्दो जपादौ च विनियोगो यथोचितम् ॥ १९३ ॥
 त्र्यम्बकमिति चैवात्र वसिष्ठस्यार्थमुच्यते ॥
 दैवत्योमापतिर्ह्यत्र छन्दस्त्रिष्टुभ् प्रकीर्तितः ॥ १९४ ॥
 विद्महा बृहच्च इत्यादौ सूर्यो दैवतमुच्यते ॥
 एतत्सञ्चिन्त्य सकलं द्विजाग्न्यो रुद्रजाप्यकृत् ॥ १९५ ॥
 यद्यदारभते तत्तद्यथोक्तफलदं भवेत् ॥
 वेदाध्यायस्य दातृणां श्रद्धया द्रविणस्य च ॥ १९६ ॥
 प्रजानामायुषः कीर्तेर्भूयस्त्वं रुद्रजापिनः ॥
 इमं मन्त्रं पावित्रं च रहस्यं पापनाशनम् ॥ १९७ ॥
 रुद्रविधिं विधिश्चेष्टं कुर्याद्विप्रः शिवेरितः ॥
 शैवागमविशेषज्ञो वेद-वेदाङ्गपारगः ॥ १९८ ॥

कुर्याद्यदेवं विधिवद्विधानं शम्भोरजस्रं प्रथितं द्विजेन्द्राः ॥
 प्राप्नोति लोकं स शिवस्य साक्षादत्रापि स स्याच्छिववत्सुपूज्यः ॥ १९९ ॥
 मन्त्राणि सर्वाणि च सद्भिजस्य निर्देशकर्तृणि भवन्ति तस्य ॥
 यः साधयेत्प्रोक्तविधानविज्ञो मन्त्राभिपूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात् ॥ २०० ॥
 मन्त्रं त्रिनेत्रं जुहुयात् हुताशे यो बिल्वपत्रैर्घृत-दुग्धमिश्रैः ॥
 निहत्य मृत्युं श्रियमेति धात्र्यां प्राप्नोति पश्चाच्छिवलोकमेव ॥ २०१ ॥
 पञ्चभागश्च षड्जातः पञ्चेन्द्रं पञ्चवारुणम् ॥
 षड्जार्तिं च जापित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०२ ॥
 इति रुद्रशान्तिः ।
 अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तडागादिविधिं शुभम् ॥
 कृतेन येन तेषां तु प्रतिष्ठा सम्प्रजायते ॥ २०३ ॥

अस्मन्नामस्य तातेन पृच्छते रघुपुङ्गवे ॥
 तडागाद्युत्सवे प्रोक्तो विधिः सोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २०४ ॥
 दीर्घिकासु तडागेषु सन्निहत्यासु यो विधिः ॥
 तं वसिष्ठोऽवदत्सम्यक् दशरथस्य पृच्छतः ॥ २०५ ॥
 तस्माच्च श्रुतवान् शक्तिः शुश्रावातः पराशरः ॥
 तत्प्रसादेन तत्प्रोक्तो यो विधिः सम्प्रचक्षते ॥ २०६ ॥
 तडागादिनिषानानां यावन्नोत्सर्जनं कृतम् ॥
 तावत्तत्परकीयं तु स्नानादीनामनर्हकम् ॥ २०७ ॥
 अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्यं पूजनं नरैः ॥
 अप्रतिष्ठितखातानामपेयं तोयमुच्यते ॥ २०८ ॥
 तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजवित्तानुसारतः ॥
 वित्तशाल्यं प्रहेयं स्यादित्युवाच पराशरः ॥ २०९ ॥
 तद्विधिज्ञः शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवृद्धये ॥
 तदर्थं वरणीयोऽसौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥
 आचार्यस्तत्रकर्तव्यः पूर्वधर्मविवृद्धये ॥
 धिपरोतमतिर्यः स्यात्तत्कृतं कर्मनिष्फलम् ॥ २११ ॥
 तडागपालिपृष्ठे तु मण्डपं तत्र कारयेत् ॥
 पूर्वोत्तरप्लवे देशे शुचिः स्वस्थः समाहितः ॥ २१२ ॥
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणकम् ॥
 स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि च कारयेत् ॥ २१३ ॥
 पताका विविधाः कार्या नानावर्णाः समन्ततः ॥
 शुभपल्लवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः ॥ २१४ ॥
 यथावर्णं यथाकाष्ठं यथाकार्यं प्रमाणतः ॥
 तथा यूपान्प्रवक्ष्यामि वर्णानां हितकाम्यया ॥ २१५ ॥
 पालाशो ब्राह्मणः प्रोक्तो न्यग्रोधो भूभुजः स्मृतः ॥
 बैल्वो वैश्यस्य यूपः स्याच्छूद्रस्यौदुम्बरः स्मृतः ॥ २१६ ॥
 शिरःप्रमाणो विप्रस्य आकण्ठं क्षत्रियस्य च ॥
 उरःप्रमाणो वैश्यस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकः ॥ २१७ ॥
 वेदिका पादमूले तु यूपस्तत्र निखन्यते ॥
 यूपस्य दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ २१८ ॥

ब्रह्मस्थानं च तन्मध्ये अष्टौ भागाः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषामुत्तरतः सोमं कुबेरं कुविदङ्गतम् ॥ २१९ ॥
 धनदं धन्वनागेति ईशावास्येति शङ्करम् ॥
 आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रैश्च स्वैः स्वैः कल्प्यास्तथा ग्रहाः ॥ २२० ॥
 त्राताराभिन्द्रमितोन्द्रं अग्निं दूतं च पावकम् ॥
 अग्निःपृथुरित्यादि धर्मराजं द्विजोत्तमः ॥ २२१ ॥
 तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः सूतेति नैर्ऋतिम् ॥
 सप्तर्षयस्तु इत्यादि मन्त्रैःसप्तऋषीस्तथा ॥ २२२ ॥
 वरुणस्योत्तंभनमसि वरुणं च प्रपूजयेत् ॥
 एवं द्वाविंशतिस्थानानि मन्त्रोक्तानि पृथक् पृथक् ॥ २२३ ॥
 इमं मे, त्वन्नः, सत्वन्नस्तत्वायामि ह्युदुत्तमम् ॥
 समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रान् निमीनपि ॥ २२४ ॥
 दशभिर्वारुणैर्मन्त्रैराहुतीनां शतद्वयम् ॥
 शतमर्थं शतं वापि विंशत्यष्टोत्तरं शतम् ॥ २२५ ॥
 गोसहस्रं शतं वापि शतार्थं वा प्रदीयते ॥
 अलामे चैव गां दद्यादेकामपि पयस्विनोम् ॥ २२६ ॥
 अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् ॥
 सौवर्णा राजतास्ताम्राः कांस्याः सीसाश्च शक्तितः ॥ २२७ ॥
 मत्स्या नक्रादयः कार्या विविधावर्तवृत्तयः ॥
 गो-वत्सौ वस्त्रबद्धौ च आग्नेभ्यां दिशि संस्थितौ ॥ २२८ ॥
 वायव्याभिमुखौ तत्र कारयेद्वारिमध्यतः ॥
 वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यो मुद्रिका-छत्रिकादयः ॥ २२९ ॥
 भक्त्या चैताः प्रदातव्याः प्रसाद्य यत्नतो द्विजाः ॥
 विप्रान् सन्तोष्य देयानि दानानि विविधान्यपि ॥ २३० ॥
 हेमपुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः ॥
 आसनानि प्रशस्तानि भाजनानि निवेदयेत् ॥ २३१ ॥
 एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः ॥
 प्रसादयेत् द्विजान् सर्वान्वाञ्छन्पूर्तफलं नरः ॥ २३२ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः ॥
 ब्रूयादेवं, भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ २३३ ॥

ते यूयं तारयध्वं मां संसारार्णवतो द्विजाः ॥

आगता मम पुण्येन पूर्तकर्मप्रसाधकाः ॥ २३४ ॥

कूर्मश्च मकरश्चैव सौवर्णस्तत्र कारयेत् ॥

मीनाश्च रासभाश्चैव ताम्रा दर्दुरकाः स्मृताः ॥ २३५ ॥

जलकुञ्जर-गोघ्राश्च सैसास्तत्र प्रकल्पयेत् ॥

अन्येऽपि जलजास्तत्र शक्तितस्तान्प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

इमं पुण्यं प्रशस्तं च तडागादिविधिं नरः ॥

वापी-कूप-तडागादौ कारयेत् ब्राम्हणैर्बुधैः ॥ २३७ ॥

खातयित्वा तडागादि स्वभावाच्छाख्यवर्जितः ॥

मानवः क्रोडति स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २३८ ॥

एतद्विधानं विदधाति भक्त्या खातेषु सर्वेषु तडागकेषु ॥

सोऽमुत्र कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्क्ते धरित्र्यामिह सर्वभोगान् ॥ २३९ ॥

वदन्ति केचिद्भ्रूणस्य लोके प्रयाति भोगान्भ्रूणस्य भुङ्क्ते ॥

भुक्त्वा चिरं तत्र पुनर्धरित्र्यां नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥ २४० ॥

इति तडागादिप्रतिष्ठा ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः श्रूयतामितः ॥

लक्षहोमविधिं पुण्यं कोटिहोमविधिं ततः ॥ २४१ ॥

स्वयंभूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातं पितामहः ॥

तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥ २४२ ॥

ये चेह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्वा यत्र मण्डपम् ॥

समिधो याश्च ये मन्त्रा अन्यच्च तत्र यद्भवेत् ॥ २४३ ॥

लक्षहोममिमं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ॥

युग्माश्च ऋत्विजः कार्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥ २४४ ॥

नियमव्रतसंपन्ना सहिताः पार्थिवेन तु ॥

नित्यं जपरता ये च नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ॥ २४५ ॥

कन्द-मूल-फलाहारा दधि-क्षोराशिनोऽपि च ॥

प्रागुदोच्यां समे देशे स्थण्डिलं यत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥

तत्र वेदीं प्रकुर्वीत पञ्चहस्तप्रमाणिकाम् ॥

दाक्षिणोत्तर आयामे त्रिशक्तु पूर्वपश्चिमे ॥ २४७ ॥

कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकाविंशतिः ॥
 निधापयेद्धिरण्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ २४८ ॥
 सिकतोपरि दातव्या तन्नाप्यग्निं समिधयेत् ॥
 ग्रहांश्चैव सनक्षत्रान् दिशि प्राच्यां समर्चयेत् ॥ २४९ ॥
 अवदानविधानेन स्थालीपाकं समर्पयेत् ॥
 आज्यभागाद्दुतीर्हुत्वा नवाहुत्या च होमयेत् ॥ २५० ॥
 अग्निं सोमं तथा सूर्यं विष्णुं चैव प्रजापतिम् ॥
 विश्वेदेवान् महेन्द्रं च मित्रं स्वष्टकृतं तथा ॥ २५१ ॥
 दाधि-मधु-घृताक्तानां समिधां चैव याज्ञिकाः ॥
 होमयेच्च सहस्रं तु मंत्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥ २५२ ॥
 चतुर्विंशति गायत्र्या मानस्तोकेति षट् तथा ॥
 त्रिंशत् ग्रहादिमन्त्रैश्च चत्वारश्चैव वैष्णवैः ॥ २५३ ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोडश ॥
 जुहुयाद्दशसहस्राणि जातवेदस इत्युचा ॥ २५४ ॥
 तथा पञ्चसहस्राणि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ॥
 हुते शतसहस्रे तु अभिषेकं विधापयेत् ॥ २५५ ॥
 पुण्याभिषेके यत्प्रोक्तं तत्प्रदाय शुभं भवेत् ॥
 अथ षोडशभिः कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्गलैः ॥ २५६ ॥
 सर्वौषधिसमायुक्तैर्नानारत्नविभूषितैः ॥
 अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोचितैः ॥ २५७ ॥
 समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणाः स्मृताः ॥
 गजा-ऽश्वरथ-यानानि-भूमि-वस्त्रयुगानि च ॥ २५८ ॥
 अन्नं च गोशतं हेम ऋत्विजां चैव दक्षिणा ॥
 वृषेणैकादशेनाथ दातव्या दश धेनवः ॥ २५९ ॥
 स्वशक्त्यातः प्रदातव्यं वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
 एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥ २६० ॥
 भौममाकाशगं वापि अरिष्टं यच्च जायते ॥
 तत्सर्वं लक्षहोमेन प्रशमं याति निश्चितम् ॥ २६१ ॥

१. A. B. D. E. and F. read किरिकया तु for विकिरेद्वाथ. २. D. and F. read पुण्याभिषेके for पुण्याभिषेके; while C. reads इष्ट्याभिषेके.

शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजः प्रवर्द्धते ॥
वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ २६२ ॥

इति लक्षहोमविधिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ॥
श्रूयतामादरेणैष सर्वकामफलप्रदः ॥ २६३ ॥
सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्मणि ॥
विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ २६४ ॥
वरणीया विशेषेण ग्रहयागक्रियाविदः ॥
एकाङ्गविकलो विप्रो धन-धान्यापहारकः ॥ २६५ ॥
सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं हिनस्ति सः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाङ्गविधिकोविदाः ॥ २६६ ॥
प्रकर्तव्या विशेषेण ग्रहयज्ञविदो द्विजाः ॥
कार्यश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञश्च वै द्विजैः ॥ २६७ ॥
अध्येता चैव मन्त्राणां ऋचामष्टोत्तरं शतम् ॥
स एव ऋत्विग् विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २६८ ॥
आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥
ग्रहाः फलन्तु नागाश्च सुराश्चैव नरेश्वराः ॥ २६९ ॥
एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥
तत्सर्वं नाशयेद्दुःखं कृतघ्नसौहृदं यथा ॥ २७० ॥
अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ॥
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ २७१ ॥
पूर्ववद् ग्रहदेवानां आवाहन-विसर्जने ॥
होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥ २७२ ॥
मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषं च निबोधत ॥
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तायतं पुनः ॥ २७३ ॥
योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥
द्व्यङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥ २७४ ॥

१. E. reads गावश्च for नागाश्च; while B. D. E. and F. ग्रहा द्युः
फलं नागाः for ग्रहाः फलन्तु नागाश्च.

श्यङ्गुलैरुद्धृतां तद्वद्वितीया मेखला स्मृता ॥
 उच्छ्राये मेखला या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥ २७५ ॥
 द्व्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥
 वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥ २७६ ॥
 कूर्मपृष्ठोद्धृता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥
 गजोष्ठसदृशा तद्वदायामच्छिद्रसंयुता ॥ २७७ ॥
 एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमीरितम् ॥
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निभा ॥ २७८ ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्यात् वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥
 चतुरस्त्रा समा तद्वद्विभिर्विष्टैः समावृता ॥ २७९ ॥
 विप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥
 ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥ २८० ॥
 पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बहुचं वेदपारगम् ॥
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ २८१ ॥
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥
 अष्टौ तु होमकाः कार्या वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ २८२ ॥
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजनं कृत्वा सर्वाभरणभूषणैः ॥ २८३ ॥
 रात्रिसूक्तं च सौरं च पावमानं तु मङ्गलम् ॥
 पूर्वतो बहुचः शान्तिं पावमानमुदङ्मुखम् ॥ २८४ ॥
 सूक्तं रौद्रं च सौम्यश्च कूष्माण्डं शान्तिमेव च ॥
 पाठयेद्दक्षिणे द्वारे यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ २८५ ॥
 सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयीं रुद्रसंहिताम् ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमःकार्यश्च पूर्ववत् ॥ २८६ ॥
 स्नाने दाने च ये मन्त्रास्त एव द्विजसत्तमाः ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ २८७ ॥
 स्वविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतो जपेत् ॥

१. E. F. read आयत° for आयाम°. २. A. E. read शौक्तं for सूक्तं.

३. A. B. E. F. read वैराजः instead of वैराजम्.

वंसोर्धाराविधानं तु लक्षहोमवादिष्यते ॥

अनेन विधिना यश्च ग्रहपूजां समाचरेत् ॥ २८८ ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

यः पठेत् शृणुयाद्वापि ग्रहयागमिमं नरः ॥ २८९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥

अश्वमेधसहस्रं च दश चाष्टौ च धर्मवित् ॥ २९० ॥

कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्रुते ॥

ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ॥

नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भुवचनं यथा ॥ २९१ ॥

प्रपेदिरे येऽस्य पितामहाद्याः श्वभ्राणि पापेन गरीयसा तान् ॥
उद्धृत्य नाकं स त्रयोदि सर्वान् पापेऽपि विनाशयेत् ॥

उद्धृत्य नाकं स नयद्वि सर्वान् यः कोटिहोमं नृपतिः करोति ॥ २९२ ॥
राष्ट्रं मतोवाञ्छितवन्निधानं नैवैतत्सर्वैश्चैव

राष्ट्रं मनोवाञ्छितवृष्टियुक्तं धान्यैश्च रत्नैः पशुभिः समेतम् ॥
निर्द्वन्द्वतीरोपपदस्य नाम सोऽयं त्रैलोक्ये ॥

निर्द्वन्द्वनीरोगमदस्यु तस्य यो लक्षकोटीहवनं विदध्यात् ॥ २९३ ॥

यो लक्षकोटिं विदधाति भूभृत् तद्वन्नरो लक्षशतं जुहोति ॥
प्रत्यहमाप्नोति स कीर्तमानोऽपि ॥

प्रत्यब्दमाप्नोति स दीर्घमायुर्भुङ्क्ते सपत्नान्विजयी धरित्रीम् ॥ २९४ ॥

यो ब्रह्मघाती गरुडागगायी गरुडः—?

उक्तं च तदुक्तं स काट हामा द्विबुधत्वमेति ॥ २९५ ॥

तस्मात्तदा भूपतयो विदधुर्वृष्टिं प्रजासौख्यबलस्य पुष्टये ॥
आयः प्रवदन्तौ विजयाम् त्वीं विजयाम् विजयाम् विजयाम् ॥

आयुः प्रवृद्धयै विजयाय कीर्त्यै लक्षादिहोमं ग्रहयागमेतम् ॥ २९६ ॥

इति कोटिहोमविधिः ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ॥

अस्मत्तातप्रतीतोऽयं रघुपौत्रस्य धीमतः ॥ २९७ ॥

अनपत्यस्य पुत्रार्थमकरोद्वैभाण्डिकः स्वयम् ॥

सहस्रशीर्षसूक्तस्य विधानं चरुपाककृत् ॥ २९८ ॥

यैर्यैः कृतं पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥

उपासितानि सद्भक्त्या श्रोत्रियैः श्रुतिपारगैः ॥ २१९ ॥

१. A. E. and F. read °दाहोन्नव° for °दाहात्पुनः°. २. A. B. C. D. read राजा स मुक्तः सतलक्षहोमात् for पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः. ३. Only D. reads भ्रवमोति नाकम् for विबुधत्वमेति. ४. A. and C. read °प्रभावोऽयं for °प्रतीतोऽयं; while D. reads °प्रतोषाय for °प्रतीतोऽयं.

आत्मविद्भिर्निराहारैः श्रौतिभिर्मन्त्रवित्तमैः ॥

सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिविद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ ३०० ॥

क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥

न पाठान्न धनात् स्नानादात्मनः प्रतिपादनात् ॥ ३०१ ॥

प्राक्तनात्कर्मणः पुंसां सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥

शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ॥ ३०२ ॥

द्वादश्यां पुत्रकामो यश्चरुं कुर्वीत वैष्णवम् ॥

दम्पत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरालये ॥ ३०३ ॥

ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥

चरुं पुरुषसूक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ॥ ३०४ ॥

प्राप्नुयाद् वैष्णवं पुत्रं चिरायुं सन्ततिक्षमम् ॥ ३०५ ॥

द्वादश्यां द्वादश चरुं विधिवन्निर्वपेद्विजः ॥

यः करोति महायागं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३०६ ॥

हुत्वाऽऽज्यं विधिवत्पूर्वं ऋग्भिः षोडशभिस्तथा ॥

समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाज्यं जुहुयात्पुनः ॥ ३०७ ॥

उपस्थानं ततः कुर्याच्चात्वा तु मधूसूदनम् ॥

हविर्होमं ततः कृत्वा दद्यात्पञ्च घृताहुतीः ॥ ३०८ ॥

कामप्रदं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम् ॥

सम्प्राश्य च हविःशेषं वसेल्लब्धाशनी गृहे ॥ ३०९ ॥

ततः कृत्वा इदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ॥

रजःस्त्रीषु निवर्तेत यावद्भूमिं न विन्दति ॥ ३१० ॥

असूता मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते ॥

क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पराशरवचो यथा ॥ ३११ ॥

होमान्ते दक्षिणां दद्यात् गृहं वासस्तथा तिलान् ॥

भूमिं हिरण्यं रत्नानि यथा सम्भवमेव वा ॥ ३१२ ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः सम्पूज्य विष्णुं विधिवत्सुतार्थी ॥

इमं विधानं विदधाति सम्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥ ३१३ ॥

इति पुत्रार्थं पुरुषसूक्तविधानम् ।

१. F. reads ब्रह्मचारिभिः, D. also the same. २. A. C. read प्रोक्तस्य for प्राक्तनात्. ३. A. C. F. read पुत्रकामाय for पुत्रकामो यः. ४. A. reads इहायाति स विष्णोः परमं पदम् for महायागं विष्णुलोकं स गच्छति. ५. A. B. and C. read हविःशेषं. ६. A. B. D. E. F. read ७. B. reads प्रसूर्भवेत् for प्रसूयते.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ग्रहमन्त्राधिदैवतम् ॥
 आर्षं छन्दश्च यज्ज्ञानात्कर्म स्यात्सफलं कृतम् ॥ ३१४ ॥
 आकृष्णेनेति मन्त्रेऽस्मिन्दैवत्यं सविता महत् ॥
 ऋषिर्हिरण्यस्तृपाख्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१५ ॥
 आप्यायस्वेति सोमाऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः ॥
 गायत्री छन्द उद्दिष्टं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३१६ ॥
 अग्निर्मूर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौम उच्यते ॥
 विरूपाक्षो मुनिर्धोमान् छन्दो गायत्रमिष्यते ॥ ३१७ ॥
 उद्बुध्यस्वोति मन्त्रस्य बुधश्चैव तु दैवतम् ॥
 मुनिर्बुधश्च मन्तव्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥
 बृहस्पते अतीत्यत्र देवतापि बृहस्पतिः ॥
 आर्षं गृत्स्मदोऽस्येति छन्दस्त्रिष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३१९ ॥
 शुक्रःशुशुकेति होत्यत्र शुक्र इत्यधिदैवतम् ॥
 शुक्रस्यापि तथार्षं च विराट् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥
 शन्नो देवीति चेत्यत्र शनिर्दैवतमुच्यते ॥
 सिन्धुर्नाम ऋषिर्विद्वान् छन्दो गायत्रमुच्यते ॥ ३२१ ॥
 काण्डात् काण्डादिति राहुर्दैवतं हि तदुच्यते ॥
 ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितः ॥ ३२२ ॥
 केतुं कृण्वन्निति प्रोक्तं दैवतं केतुरेव हि ॥
 मधुच्छन्दस आर्षं च गायत्रं छन्द एव हि ॥ ३२३ ॥
 स्योनापृथिवीति मन्त्रस्य स्कन्दश्च देवता स्मृता ॥
 आर्षं मेधातिथिश्चात्र स्वयम्भूदैवतं परम् ॥ ३२४ ॥
 भर्गाख्यश्च मुनिश्चात्र बृहती छन्द उच्यते ॥
 इन्द्रकुत्सोति दैवत्यं इन्द्र एव स्मृतो बुधैः ॥ ३२५ ॥
 आर्षं कुत्सस्य चामुत्र त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 यस्मिंवृक्षेति वाह्यत्र यमो वै देवता परा ॥ ३२६ ॥
 ऋषिस्तु कुण्डलोमा च त्रिष्टुप् छन्दः स्मरेद्बुधः ॥
 ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र कालो वै दैवतं महत् ॥ ३२७ ॥

१. A. and E. read कुल्मलो नाम for कुण्डलोमा च, B. the same, F. too; while C. reads कुललो नाम and D. कुल्मषो नाम.

मुनिर्धर्मतनुर्नाम त्रिष्टुप् छन्दोऽभिधीयते ॥
 आयातमिति च ह्यस्यां चित्रगुप्तस्तु दैवतम् ॥ ३२८ ॥
 आर्षं तु वामदेवोऽस्य त्रिष्टुप्छन्दो बुधैर्मतम् ॥
 अग्निं दूतमिति ह्यस्यां अग्निर्वै देवता स्मृता ॥ ३२९ ॥
 आर्षं मेधातिथिर्नाम छन्दो गायत्रमेव हि ॥
 अष्टुमे सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत् ॥ ३३० ॥
 मेधातिथिरिहाप्यार्षमनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥
 पुरुषसूक्तस्य दैवत्यं पुरुष एव मतं बुधैः ॥ ३३१ ॥
 भूमिपृथिव्यन्तरिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः ॥
 ऋषिः शातातपो ह्यत्र छन्दश्चानुष्टुबुच्यते ॥ ३३२ ॥
 आर्षं नारायणस्येह छन्दश्चानुष्टुबित्यापि ॥
 इन्द्रायेंदो मरुत्वते मरुत्वान्दैवतं महत् ॥ ३३३ ॥
 आर्षं तु काश्यपस्येह गायत्रं च्छन्द एव हि ॥
 मरुत्वंतमिति ह्यत्र सुरेन्द्रो देवता मता ॥ ३३४ ॥
 अत्रापि काश्यपस्यार्षं गायत्रं छन्द एव हि ॥
 उत्तानपर्णइत्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ ३३५ ॥
 आर्षं साङ्ख्यस्य चात्रोक्तं अनुष्टुप् छन्द इत्यपि ॥
 प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजापतिः ॥ ३३६ ॥
 हिरण्यगर्भस्यार्षं तु त्रिष्टुप् छन्दो मतं बुधैः ॥
 आयं गौरिति चैवात्र देवता फाणिनो मता ॥ ३३७ ॥
 सर्पराजो मुनिस्तत्र गायत्रं छन्द उच्यते ॥
 एष ब्रह्मा ऋत्विज इति ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम् ॥
 ऋषिर्वै वामदेवोऽत्र गायत्रं छन्द इष्यते ॥ ३३८ ॥
 आतून इन्द्रवृत्रहं सुरेन्द्रः सगणेश्वरः ॥
 तथार्षं वामदेवस्य गायत्रं छन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
 जातवेदस इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥
 काश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३४० ॥
 अनोनियुद्भिरित्यस्मिन्वायुदैवतमुच्यते ॥
 आर्षमत्र वसिष्ठस्य अनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥ ३४१ ॥

आदावाकाशदैवत्यं मुनिः प्रोक्तः प्रजापतिः ॥

छन्दो गायत्रमित्युक्तं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३४२ ॥

एषो उंषेति चाप्यत्र अश्विनौ दैवते स्मरेत् ॥

प्रस्कण्वश्चार्धमत्रापि गायत्रं छन्द उत्तमम् ॥ ३४३ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये मरुदैवतमुच्यते ॥

गौतमं च मुनिं विद्धि छन्दश्च प्रथमं मुने ॥ ३४४ ॥

छन्दस्तथार्थं सहदैवतेन ज्ञात्वा द्विजो यः कुरुते विधानम् ॥

वेदोक्तमर्थं प्रददाति सम्यक् सर्वं फलं कर्तुरिहाप्यमुत्र ॥ ३४५ ॥

यो लक्षहोमं यदि कोटिहोमं राजा विदध्यात्प्रतिवर्षमेकम् ॥

राष्ट्रे सुवृष्टिर्विजयः सुभक्ष्यमारोग्यता स्यात्सुकृतस्य वृद्धिः ॥ ३४६ ॥

भवन्ति पुत्राः शुभवंशंवृद्ध्यै दीर्घायुषो राजहिता धरिष्याम् ॥

सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽपि राज्ये प्रतापवन्तो रविचन्द्रतुल्याः ॥ ३४७ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे शान्तिविधिर्नाम एकाद-

शोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

१. A. reads अद्विष्टा इत्याकाशो देवता आर्षमेव तत् or आदित्यआकाश
दैवत्यं; while C. reads नमः प्रकाशदैवत्यं. २. B. C. D. E. F. read इषो
उषेति for एषो उषेति. ३. A. reads संततिक्षमा for वंशवृद्ध्यै.

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥
पराशरात् श्रुतं विप्रा वक्ष्यमाणं निबोधत ॥ १ ॥
भूमृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत् ॥
स विद्यातापि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥ २ ॥
इन्द्रा-ऽग्नि-यम-वित्तेशा-ऽनलेश-मातरिश्वनः ॥
शीतांशुस्तीव्रभासश्च ब्रह्मादयोऽसृजन्नृपम् ॥ ३ ॥
नृपो वेद्या नृपः शम्भुर्नृपोर्को विष्टरश्रवाः ॥
दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥ ४ ॥
नासृक्षद्यदि राजानं नापि दण्डं व्यधास्यत ॥
नामंस्यतो यदा चैषा का भविष्यद्भगत्स्थितिः ! ॥ ५ ॥
नाग्रहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्य-पितृ-देवताः ॥
नाभविष्यत् श्व-काकानां भागधेयं हुतं हविः ॥ ६ ॥
निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ॥
तथा राजापि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि सन् ॥ ७ ॥
स्वकर्मस्थान्नृपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥
शिक्षयेत् धर्मविद्वण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥ ८ ॥
नरान् दण्डधृतः कुर्यात् धर्मज्ञानार्थसाधकान् ॥
समर्थानश्वपत्यादीन्शूरान् स्वामिहितोद्यतान् ॥ ९ ॥
शुचीन् प्राज्ञान् स्वधर्मज्ञान् विप्रान् मुद्राकरान् हितान् ॥
लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्यविचक्षणान् ॥ १० ॥
अमात्यान् मन्त्रिणो दूतान् यथोदितपुरोहितान् ॥
प्राड्विवाकान् समस्तान् वा हितांश्च रक्षकानापि ॥ ११ ॥

१. A. B. D. E. and F. read शीतांशुस्तीव्रभासाश्च for शीतांशुस्तीव्रभासश्च.

२. A. B. read दण्डनाप्यकरिष्यन्तु for नापि दण्डं व्यधास्यत.

शूरानथं शुचीन् प्राज्ञान् परविश्वासकारिणः ॥
 सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥ १२ ॥
 महायत्नः कुमारानामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥
 वृद्धान् कञ्चुकिनो विप्रान् शुचीनाढ्यांश्च वीरकान् ॥ १३ ॥
 यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्वपि रक्षणम् ॥
 उद्वाहमुदितं स्त्रोणां यौनसम्बन्धकारणात् ॥ १४ ॥
 सुगुप्तकृत्यविज्ञानमात्मरक्षां प्रयत्नतः ॥
 प्रातः सन्ध्यार्चनादूर्ध्वं गूढपुंश्चनश्रुतिः ॥ १५ ॥
 यथोक्तकार्ये राज्ये च नित्यं कुर्यात्परीक्षणम् ॥
 कोशेभाश्व-रथादीनां हेतोनां वर्मणामपि ॥ १६ ॥
 कुर्यादालोकनं नित्यमनालस्यो महोपतिः ॥
 अमात्यमन्त्र-योद्धृणां सम्मानं नित्यशोऽपि च ॥ १७ ॥
 देवार्चनं सदा होमः शान्तिश्च वृद्धसेवनम् ॥
 यज्ञो दानं तथोत्पातसमये शान्तयोऽपि च ॥ १८ ॥
 वजनं विषयासक्तैर्भूमिदानं सशासनम् ॥
 प्राणिर्वर्जितदेशे च नोतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेत् ॥ १९ ॥
 नित्यमुत्साहयुक्तश्च विजिगोषुरुदायुधः ॥
 सदालङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥ २० ॥
 सदा प्रियाहते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ॥
 सदा साधुषु सन्मानं विपरीतेषु घातनम् ॥ २१ ॥
 दण्डं दम्बेषु कुर्वाणो राजा यज्ञफलं लभेत् ॥
 वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न सन्मानयेन्नृपः ॥ २२ ॥
 पीडां करोति चमोषां राजा शीघ्रं क्षयं व्रजेत् ॥
 यस्तु सन्मानयेदेतान् देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २३ ॥

१. A. B. D. E. and F. read आढ्यान् instead of अथ. २. A. C. D. F. read सुभीरुकान् for °श्च वीरकान्. ३. Only C. reads यौवने बंधुकारणात् for यौनसंबन्धकारणात्. ४. A. D. F. read गुप्तपुंश्चन° for सुगुप्तकृत्य°. ५. A. reads गुप्त° for गूढ°; while B. and E. read गूढपुंश्चनश्रुतिः and D. F. read गूढपुंस्वनश्रुतिम्. ६. E. and F. read चर्मणाम् instead of वर्मणाम्. ७. B. C. D. E. and F. read प्रजा° for प्रिय°. ८. A. B. D. E. and F. substitute देड्येषु for दम्बेषु. ९. Only A. reads इष्टि° for यज्ञ°. १०. A. reads मौलान् for मौलान्.

पराजयेत्सोऽप्यरींस्तान् दीर्घायुरपि जायते ॥
 प्रीड्यमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरैस्तस्करैः ॥ २४ ॥
 धान्येषु-तृण-तोयैश्च सम्पन्नं परमण्डलम् ॥
 हीनवाहनपुंस्त्वं तु मत्त्वैतत्प्रविशेन्नृपः ॥ २५ ॥
 मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्याहघोषवान् ॥
 विधिवद्यानकं कुर्याद्यद्वयूहैरक्षयन् बलम् ॥ २६ ॥
 यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र च ॥
 वासं तत्रविधायैव रात्रौ रक्षेत्स्त्रकं बलम् ॥ २७ ॥
 चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य निशि शूरान् धनुर्धरान् ॥
 स्वयं राजा नियुज्जीत समीक्ष्य भूवलाबलम् ॥ २८ ॥
 राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ॥
 आसनं संशयं द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ २९ ॥
 निर्भेदं स्वबलं कुर्यान्निहन्यान्निघ्नचेतनम्
 दासीकर्मकरान् दासान् भिन्दतो रक्षयेन्नृपः ॥ ३० ॥
 निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥
 तस्मात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूलं यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥
 एते परस्य यत्नेन भेदनीयास्ततोऽपरे ॥
 यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 परामात्य-प्रधानानां व्यलीकदूतशब्दितम् ॥
 उत्थापयेत्स्वसेनायाः स्याद्यथा चित्तभेदना ॥ ३३ ॥
 परसैन्ये बहु गतान्विविधान् कुहकानपि ॥
 कारयेत् गरदानादि वह्निपाताननेकशः ॥ ३४ ॥
 स्वसैन्ये गरदानादि नृपो यत्नेन रक्षयेत् ॥
 नियुज्य विज्ञः पुरुषानुक्तं सर्वं निशामयेत् ॥ ३५ ॥

१. A. B. D. read चाट° for चोर°. २. B. only reads 'कुहण°' for 'कुहण°'. ३. A. B. D. E. read प्रयाणं विधिवत् for विधिवद्यानकं.
 ४. A. B. D. E. and F. read 'सरि' for 'सरो'. ५. Only A. reads संन्यस्य for सैन्यस्य. ६. A. reads संशयद्वैधं and B. D. E. F. read संश्रयेत् द्वैधं. ७. B. E. and F. read भून्वेतनम् and D. reads भूतवेदसम्.
 ८. B. and E. read शब्ददूषितम्. ९. A. reads चित्तभेदिता, B. चित्तभेदिना, D. reads चित्तवेदिता and F. reads चित्तभेदता for चित्तभेदना. १०. A. reads करिणां for कारयेत्, C. and D. also read as A. ११. A. and C. read अवहित्यादि for गरदानादि.

अन्तर्भीरून् बहिः शूरान् साम्प्रिकान् ब्रह्मणोत्तमान् ॥
 धर्मज्ञान् कुल-सम्पन्नान् विभृयादात्मसन्निधौ ॥ ३६ ॥
 प्रविशन् परदेशे च प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् ॥
 उत्सार्य मार्गतो लोकान् दूरीकृत्य ब्रजेन्नृपः ॥ ३७ ॥
 सस्यादि दाहयेत्सर्वं यवसानि धनानि च ॥
 भिन्धात्सर्वनिपानानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ३८ ॥
 अपसृत्य समादाय भूमिं साधारणां नृपः ॥
 गमयेत् वार्षिकान्मासानां सौघं स्वधरां नृपः ॥ ३९ ॥
 न युद्धमाश्रयेत्प्राज्ञो न कुर्यात्स्वबलक्षयम् ॥
 साम्रा भेदेन दानेन त्रिभिरेव वशं नयेत् ॥ ४० ॥
 वदन्ति सर्वे नोतिज्ञा दण्डस्याऽगतिका गतिः ॥
 तद्वर्जं वशमायाति यथा शत्रुस्तथा चरेत् ॥ ४१ ॥
 आक्रान्ता दर्भसूच्योऽपि भिद्युर्मृद्वयोऽपि भूतलम् ॥
 नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धिरसिद्धिवत् ॥ ४२ ॥
 स्वधरात्यन्तिके देशे युद्धमिच्छेत्स्वधर्मवित् ॥
 न तु प्रविश्य तदूरभूमिं युद्धं समाचरेत् ॥ ४३ ॥
 किञ्चित्पुत्रेषु लोकेषु क्षपायां युद्धमाचरेत् ॥
 सुधोरव्यसने चापि योधयेत्परसैनिकैः ॥ ४४ ॥
 व्यूहैर्व्यूह्य यथोक्तैर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः ॥
 सैनिकांस्तान् समस्तांश्च प्रेरयेद्युद्धविन्नृपः ॥ ४५ ॥
 सम्मानयेत्समस्तांश्च योद्धुं न सेनापतीन्नृपः ॥
 अन्विच्छन् जयलक्ष्मीं च नोतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥

१. A. B. D. E. and F. read साकारान् for साम्प्रिकान्. २. A. C. D. differ in reading this line as- उत्सार्य मार्गतो दूरीकृत्वापि मार्गशोधनम्, C. substitutes उत्सार्य for उत्सार्य and कृत्वापि for कृत्यापि and मार्गतो ब्रजेत् for मार्गशोधनम्. ३. C. reads सपवानि for यवसानि. ४. A. B. D. E. F. read असौ च वसुधाधिपः for असाद्य स्वधरां नृपः. ५. A. B. D. E. F. read राजा for प्राज्ञः. ६. Only C. reads विद्युर्मृद्वोपमातनम्. ७. B. E. both read स्वधाम for स्वधरा; while C. reads स्वस्यस्यात्यन्तिके for स्वधरात्यन्तिके. ८. A. reads उत्सहेत् for आचरेत्, C. reads उत्सृजेत्, D. as A. ९. A. reads वासतो for व्यसने, C. reads सजीरवासतो, D. E. and F. as A. १०. C. reads यो वसेदावतौ नृपः.

स्नेहेनापि समं पत्न्या शय्यास्थोऽपि हि मानवः ॥
 पुष्पैरपि न युध्येत युद्धं तत्र विपत्तये ॥ ४७ ॥
 हीनं परबलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् ॥
 समस्तबलसंयुक्तः स्वयमुत्थाप्य योधयेत् ॥ ४८ ॥
 न हन्यात् मुक्तकेशं च नाशयेन्न निरायुधम् ॥
 पराङ्मुखं न पतितं न तवास्मोति वादिनम् ॥ ४९ ॥
 अन्यानपि निषिद्धांश्च न हन्यात् धर्मविघ्नपः ॥
 हत्वा च नरकं यान्ति भ्रूणहत्यासमैनसा ॥ ५० ॥
 पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धाच्च निवर्तते ॥
 तत्पदानीष्टितुल्यानि भूम्यर्थं स्वामिनोऽपि वा ॥ ५१ ॥
 शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशान्ति रक्तबिन्दवः ॥
 सोमपानेन ते तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 युध्यन्ते भूभृतो ये च भूम्यर्थमेकचेतसः ॥
 इष्टस्तैर्बहुभिर्योगैरेवं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ५३ ॥
 एष एव परो धर्मो नृपतेर्यद्रणार्जितम् ॥
 विप्रेभ्यो दीयते वित्तं प्रजाभ्यश्चाभयं तथा ॥ ५४ ॥
 यदा तु वशतां याति स देशो न्यायतोऽर्जितः ॥
 तद्देशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ ५५ ॥
 रणार्जितेन वित्तेन राजा कुर्यान्मखान्द्रिजान् ॥
 अर्चयेद्विधिवद्गाना साधून् सम्मानयेदपि ॥ ५६ ॥
 मातुलः श्वशुरो बन्धुरन्यो वापि हि यो जितः ॥
 अदण्ड्यः कोऽपि नास्त्येवं राजनीतिविदो विदुः ॥ ५७ ॥
 सुसहायमतिप्रौढं शूरं प्राज्ञानुरागदम् ॥
 सोत्साहं विजिगीषुं च भत्वा राजा नियामयेत् ॥ ५८ ॥

१. A. reads नासीनं न, for नाशयेन्न. B. too the same. D. E. F. also the same. २. A. and C. read प्रहृतं for पतितं. ३. C. only reads युद्धाय for युद्धान्न. ४. B. and F. read पदानि क्रतु° for तत्पदानीष्टि°. ५. A. reads चैकचेतसः for स्वामिनोऽपि वा, C. reads भूम्यर्थं चैकचेतसः, D. also as C. ६. A. C. D. E. F. read विद्वान् for राजा. ७. Only C.; reads सतान् for साधून्. ८. A. B. D. E. F. read ऽर्चितः for जितः. ९. A. reads नो राज्ञो for नास्त्येव. १०. A. and C. read भूमृत्क्षिप्रं for मत्वा राजा, also E. and F. read the same.

मत्वा चार्थवतः सर्वान् युक्तानप्यर्थकृद्भवेत् ॥
 सार्थकांश्च नियुज्जोत सर्वतोऽर्थमुपार्जयेत् ॥ ५९ ॥
 सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि ॥
 प्रविशंतीव तोयानि सर्वाण्यपि हि सागरे ॥ ६० ॥
 नृपस्यापदि जातायां देवद्रव्याणि कोशवत् ॥
 आदाय रक्षेदात्मानं पुनस्तत्र च निःक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
 वित्तं वार्धुषिकाणां तु कदर्यस्यापि यद्धनम् ॥
 पाषण्डि-गणिकावित्तं हरन्नातो न कित्विषी ॥ ६२ ॥
 देव-बाम्हण-पाषण्डि-गणिका-गणिकादयः ॥
 वणिग्वार्धुषिकाः सर्वे स्वस्थे राजनि सुस्थिताः ॥ ६३ ॥
 यथा वह्निश्च गोमांसं दहन्नपि न पातकी ॥
 आददानस्तथा राजा धनमार्तो न कित्विषी ॥ ६४ ॥
 गृह्णीयात्सर्वदा राजा करानपीडयन्प्रजाः ॥
 स्तोके स्तोकान् पृथक् साम्ना स भुङ्क्ते सुचिरं धराम् ॥ ६५ ॥
 सदा चोद्यमिना भाव्यं नृपेण विजिगीषुणा ॥
 विजिगीषुर्नृपो नान्यैः कदाचिदभिभूयते ॥ ६६ ॥
 तदेवं हृदि सन्धाय धृतोत्साहो नृपो भवेत् ॥
 दैव-पौरुषसंयोगे सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥ ६७ ॥
 नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिवि याति पक्षिः ॥
 एवं हि दैवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ ६८ ॥
 केचिद्धि देवस्य तु केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रवीणाः ॥
 पुंस्कारयुक्तस्य नरस्य केचिदप्यत्र इष्टां पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६९ ॥
 अत्युच्च-नीचकृतहेतिपरिश्रमी च
 शौर्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधोश्च विद्वान् ॥
 प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन
 स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम् ॥ ७० ॥

१. A. reads °मतः सर्वानयुक्तानर्थकृद्भवेत्. B. reads °हृद्भवेत् for °कृद्भवेत्. C. reads नियुक्तार्थनियुक् भवेत्, D. न नियुक्तानप्यहृद्भवेत्. २. E. reads वार्तो for नार्तो. ३. B. and D. read °गायका-गणिकादयः for °गणिका-गणिकादयः. ४. A. reads दृष्टा. ५. B. E. read अत्युद्यमी for अत्युच्चनी. °

शुभ्राणि हर्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ॥
 उर्वोपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मंशु क्षयमेति दैवात् ॥ ७१ ॥
 केषां हि पुंसां महतो हि देवात्स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः ॥
 केषां प्रभुत्वं बहुजोवितं च एको हि देवो बलवानतोऽत्र ॥ ७२ ॥
 पुंस्त्रोप्रयोगादथशुक्रं-शोणितात् को देहमध्ये विदधाति गर्भं ॥
 स्त्रीणां तु तद्विप्र न चापि पुंसां सर्वापि चैषा ननु दैवचेष्टा ॥ ७३ ॥
 कासां तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति केषां च शुक्रं ननु वीर्यहीनम् ॥
 दधाति गर्भं ननु कापि दैवात् काश्चित्तु गर्भं न दधाति दैवात् ॥ ७४ ॥
 धाता विधाता निजकर्मयोगात् विधेस्त्वभीष्टं त्वनुभावभाव्यम् ॥
 देवादेवराणां सह दैत्यकानां स ह्येव कर्ता च मनूद्भवानाम् ॥ ७५ ॥
 दैवात् मघोनोऽपि सहस्रमक्ष्णां दैवाद्धिमांशोः क्षयरोगिताऽभूत् ॥
 दैवात्पयोध्रेलवणोदकत्वं दैवाद्भवेच्चित्रतरा च वृष्टिः ॥ ७६ ॥
 यदप्यमुष्मान्न परोऽस्ति दैवात् कुर्यात्तथापीह नरो नृकारम् ॥
 उदोपयेत्कर्मकरो नृकारादुद्दोषितं कर्म करोति लक्ष्मोः ॥ ७७ ॥
 दैवेन केचित्प्रसमेन केचित्केचिन्नृकारेण नरस्य चार्थाः ॥
 सिध्यन्ति यत्नेन विधोयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः ॥ ७८ ॥
 स्वामिः प्रधानं नयं दुर्ग-कोशान् दण्डं च मित्राणि च नोतिविज्ञाः ॥
 अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्धराभुक् ॥ ७९ ॥
 दुर्वृत्त-सद्वृत्तनरेषु दण्डं राजा विधत्ते निपुणोऽर्थसिद्धये ॥
 दण्डस्य मत्वोर्जितवित्तसत्त्वं पुंसोऽर्थहीनस्य दमं तु हीनम् ॥ ८० ॥
 अन्यायतो ये तु जनं नरेशाः सम्पीड्य वित्तानि हरन्ति लोभात् ॥
 तत्क्रोधवन्तौ परिदग्धदेहा गतायुषस्ते तु भवन्ति भूपाः ॥ ८१ ॥

१. A. B. D. and E. अकुतो for महतो. २. D. reads शुक्रसे-
 कात्. ३. C. reads अश्रुतगर्भापि जहाति गर्भं. ४. A. reads वि-
 धिस्त्वदृष्टं तनुभोगभाग्यम्, B. विधिस्त्वदृष्टस्तनुभावभाव्यः, D. विधेस्त्वदृष्टं
 त्वनुभावभाव्यम्. ५. A. reads देवोराणां. D. E. F. also the
 same. ६. B. reads वै नराणां for दैत्यकानां. ७. B. reads गामेता
 for रोगिता. D. and E. also read as B. ८. A. B. D. E. and F.
 read नरो for करो. ९. A. reads श्रीवितनोति सद्यः. B. simply alters
 तनोति for करोति in the original, C. reads श्रीरिव वै तनोति, D. E.
 and F. as A.; १०. A. reads कृतकेन, C. स्वहृदेन and D. महणेन for
 प्रसमेन. ११. C. reads भज for नय. १२. A. reads हीनार्थपुंसस्तु
 दमं तु हीनम्, and C. दमान्ति हीनम्. १३. C. reads वृद्ध्या for वन्तौ.
 १४. B. reads गतायुषः for क्षीणायुषः.

दण्डो महान् मध्यमकाधमस्तु मानं तु तेषां त्रसरेणुकादि ॥
 सोऽशोतिसाहस्रपणो महान् स्यादर्धाद्धिको तस्य तदर्धको वा ॥८२॥
 सर्वार्थपादश्च हरश्च दण्डौ पात्यौ नृपेणेति वदन्ति सन्तः ॥
 पाण्यादिपच्छेदन-मारणं च निर्वासनं राष्ट्रत एव सद्यः ॥ ८३ ॥
 ज्ञात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशं च कालं च वपुर्वयश्च ॥
 दंड्येषु दण्डं विदधाति भूभृत् साम्यं स बध्नाति पुरन्दरस्य ॥ ८४ ॥
 यः शास्त्रदृष्टेन पथा नरेशो दण्डं विदध्याद्विधिवत्करांश्च ॥
 सोऽतोव कांतिं वितनोति गुर्वी आयुश्च दीर्घं दिवि देवभोगान् ॥८५॥
 यस्त्यक्तमार्गाणि कुलानि राजा श्रेणोश्च जातोश्च गणांश्च लोकान् ॥
 आनीय मार्गे विदधाति धर्म्ये नाकेऽपि गोर्वाणगणैः प्रशस्यते ॥८६॥

यः स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥

सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७ ॥

हर्यश्व-चर्निह-यम-वित्तनाथ-शोतांशुरूपाणि हि विभ्रतोह ॥
 सर्वेऽपि भूपास्त्वह पञ्चरूपास्तं कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥ ८८ ॥
 यदा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणिस्त्विषुं समालम्ब्य स विद्धसैन्यः ॥
 सर्वान् संपन्नानिह जेतुकामस्तदा स हर्यश्व इवेह भाति ॥ ८९ ॥
 अकारणात्कारणतोऽपि चैष प्रजां दहेत्कोपसमिद्धरोचिः ॥
 यदा तदेनं नृपनोतिविज्ञास्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥ ९० ॥
 धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रदृष्ट्या शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ॥
 धर्म्येषु दानं त्वयकृतसु दण्डं तदाऽवनोशस्त्वह धर्मराजः ॥ ९१ ॥
 यदा त्वमात्य-द्विज-याचकादान् प्रहृष्टचित्तस्तु यथोचितेन ॥
 धनप्रदानेन करोते हृष्टान् भूभृत्तदाऽसौ द्राघणेशवत्स्यात् ॥ ९२ ॥
 समस्तशीतांशुगुणप्रयुक्तो यदा प्रजामेष शुभाय पश्येत् ॥
 प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन् तदोच्यते सौम इति क्षितोशः ॥ ९३ ॥
 आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ॥
 ब्रूयाच्च कुर्याच्च वदेच्च भूभृत्कार्यं तदेवं भुवि सर्वलोकैः ॥ ९४ ॥

१. C. reads अर्धादिके for अर्धाधिको. २. A. B. D. E. F. read तदन्यको च for तदर्धको वा. ३. B. E. read वरांश्च for करांश्च. ४. C. reads नामेश for नाकेऽपि. ५. F. reads 'विष्णु' for 'चर्निह'. ६. C. reads स्त्रियं for 'स्त्विषुं'. ७. A. B. C. D. E. and F. read सैन्यः for विद्धसैन्यः. ८. B. E. F. read 'प्रयुक्त' for 'प्रयुक्तो'.

दुर्धर्षतिग्मांशुसमानदीप्तेर्ब्रूयान् मनुष्यः परुषं नृपस्य ॥
यस्तस्य तेजोऽप्यवमन्यमानः सद्यः स पंचत्वमुपैति पापात् ॥ ९४ ॥
योऽह्नाय सर्वं विदधाति पश्येत् शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ॥
कस्तस्य चाज्ञां न बिभर्ति राज्ञः समस्तदेवांशभवो हि यस्मात् ॥ ९५ ॥

इति राजधर्मः ।

अथ विप्रो वनं गच्छेद्विना वा सहभार्यया ॥
जितेन्द्रियो वसेत्तत्र नित्यं श्रौताग्निकर्मकृत् ॥ ९६ ॥
वन्यैर्मुन्यशनैर्मेधैः श्यामा-नीवार-कङ्कुभिः ॥
कन्द-मूल-फलैः शाकैः स्नेहैश्च फलसम्भवैः ॥ ९७ ॥
सायं-प्रातश्च जुहुयात्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
चर्मचीवरवासाः स्यात् श्मश्रु-लोम-जटाधरः ॥ ९८ ॥
पितृंश्च तर्पयेन्नित्यं देवांश्चाजस्रमर्चयेत् ॥
अर्चयेदतिथीन्नित्यं तथा भृत्यांश्च पोषयेत् ॥ ९९ ॥
न किञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्स्वाध्यायं नित्यमाचरेत् ॥
सर्वसत्त्वहितो दान्तः शान्तश्चाध्यात्मचिन्तकः ॥ १०० ॥
संनुष्टस्वान्तको नित्यं दानशीलः सदा द्विजः ॥
कञ्चिद्देदं समास्थाय सुवृत्त्या वर्तयेत्सदा ॥ १०१ ॥
एकाहिकं तु कुर्वीत मासिकं वाथ सञ्चयम् ॥
षाण्मासिकं चाब्दिकं वा यज्ञार्थं च वने वसन् ॥ १०२ ॥
त्यक्त्वा तदाश्विने मासि स्थानमन्यत्समाश्रयेत् ॥
यथावदग्निहोत्रं तु समिदाज्यैस्तु पालयेत् ॥ १०३ ॥
चान्द्र-कृच्छ्र-पराकाद्यैः पक्ष-मासोपवासकैः ॥
त्रिरात्रैरेकरात्रैश्च आश्रमस्थः क्षिपेद्बुधः ॥ १०४ ॥
तिष्ठेन्नात्रतिकस्तत्र स्वप्यादधस्तथा निशि ॥
अतन्द्रितो भवेन्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत् ॥ १०५ ॥

१. A. reads 'कर्मवित्' for 'कर्मकृत्'. २. C. reads सन्यस्तश्चान्तको and B. संनुष्टस्यान्तको respectively. ३. A. B. D. E. F. substitute तद्वृत्त्या for सुवृत्त्या. ४. D. reads समिदाद्यैः for समिदाज्यैः. ५. A. and D. read द्व्येकरात्रैश्च for एकरात्रैश्च.

योगाभ्यासरतो नित्यं स्थानाऽऽसन-विहारवान् ॥
 हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु जलाग्न्याकाशमाश्रयेत् ॥१०६॥
 दन्तोलूखलिको वापि कालपक्वभुगेव वा ॥
 स्याद्वाश्मकुट्टको विप्रः फलस्नेहैश्च कर्मकृत् ॥ १०७ ॥
 शत्रौ मित्रे समस्वान्तस्तथैव सुख-दुःखयोः ॥
 समदृष्टिश्च सर्वेषु न विशेषेन गह्वरम् ॥ १०८ ॥
 म्लेच्छच्छव्याप्तानि सर्वाणि वनानि स्युः कलौ युगे ॥
 न भूपाः शासितारश्च ग्रामोपान्ते वसेदतः ॥ १०९ ॥
 ग्रामाश्च नगरादेशास्तथारण्य-वनानि च ॥
 क्षितीशरक्षितान्येव सर्वेषां फलदानि हि ॥ ११० ॥
 प्रथमं भूपतेस्तस्मात्कृत्यं शंसो द्विजाग्रजाः ॥
 योगं वाऽरण्यवासं वा कुर्वति तदनुज्ञया ॥ १११ ॥
 सुग्रामा-ऽनल-वायूनां यमस्येन्द्रोर्विवस्वतः ॥
 ईशं-वित्तेशयोर्ब्रह्ममात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥ ११२ ॥
 पारत्रिकं तु यत्किञ्चिद्यत्किञ्चिदैहिकं तथा ॥
 नृपाज्ञया द्विजातीनां तत्सर्वं सिध्यति ध्रुवम् ॥ ११३ ॥
 नृपतेः प्रथमं तस्मात् साधोर्यज्ञादिकं द्विजः ॥
 रक्षार्थं कथयित्वा तु यथा कार्यं समापयेत् ॥ ११४ ॥
 धेनुः पूर्वं वसिष्ठस्य ह्यासीदुर्वाससोऽपि च ॥
 वनवासाश्रमस्थस्य वह्निर्कार्याय तां श्रयेत् ॥ ११५ ॥
 फलस्नेहा यदा न स्युः कालवैगुण्यतो द्विजाः ॥
 तदा गोदुग्ध-सर्पिभ्यामग्निकार्यं समापयेत् ॥ ११६ ॥
 तथा सर्वेषु कालेषु तथा सर्वाश्रमेषु च ॥
 गोदुग्धादि पवित्रं स्यात्सर्वकार्येषु सत्तमाः ॥ ११७ ॥
 वनवासिषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्वनाश्रमी ॥
 तदा सर्वं प्रकुर्वीत पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥

१. A. reads ह्यार्द्रवासादिकं चरेत् for जलाभ्याकाशमाश्रयेत्. २. C. reads 'पक्ष' for 'पक्ष'. ३. A. reads निवसेद्गह्वरं वनम्; while B. D. E. read निवासं गह्वरं वनम्. ४. A. C. D. read इन्द्र° for ईश°. ५. A. reads दैविकं for ऐहिकं. B. D. E. and F. too read the same. ६. D. reads वनवासाय for वह्निर्कार्याय.

अष्टौ भुञ्जीत वा ग्रासान् ग्रामादाहृत्य यत्नवान् ॥

वासनासंक्षयं गच्छेदनिलाशः प्रागुदोचिकः ॥ ११९ ॥

विधाय विप्रो वनवासधर्मान् सर्वानिमानुक्तविधिक्रमेण ॥

स शोध्य पापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत्परमं द्विजेन्द्राः ॥ १२० ॥

आश्रमत्रयधर्मान्वा चरित्वा प्राक् द्विजास्ततः ॥

द्वयस्य वा ततः पश्चाच्चतुर्थाश्रममाचरेत् ॥ १२० ॥

द्विजाग्रजो यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ॥

उपरामस्तथाक्षाणां क्षैण्यं कामस्य सद्भिजाः ॥ १२१ ॥

समीक्ष्य पुत्रं पौत्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः सुतम् ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान् कृत्वा यज्ञान्विधानतः ॥ १२२ ॥

निश्चयं मनसः कृत्वा चतुर्थाश्रममाविशेत् ॥

प्राजापत्यां विधायेष्टिं वनाद्वा सन्ननोऽपि वा ॥ १२३ ॥

समस्तदक्षिणायुक्तान् सर्ववेदांस्ततश्च तान् ॥

अग्नीनात्मनि चारोप्य दण्डान् विधिवदाहरेत् ॥ १२४ ॥

किञ्चिद्भेदं समास्थाय तद्धर्मेण च वर्तयेत् ॥

वाङ्-मनः-कायदण्डाश्च तथा सत्वादयो गुणाः ॥ १२५ ॥

त्रयोऽपि नियता यस्य स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

कमण्डल्वक्षमाला च भिक्षापात्रमथापरम् ॥ १२६ ॥

काषायवासः कौपीनं कार्यार्थं वस्त्रमेव वा ॥

शिखा यज्ञोपवीतं च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ १२७ ॥

द्विकालं विधिवत्स्नानं भिक्षया चैकभोजनम् ॥

शुद्धैकवृत्तिविप्रेषु सत्कर्मनिरतेषु च ॥ १२८ ॥

भिक्षाचर्या यतेः प्रोक्ता व्रतचर्या तथैव च ॥

असम्भाषश्च शूद्रेण तथा च शिल्पि-कारुभिः ॥ १२९ ॥

अवकृत्वं तथा स्त्रीभिः कृत्यमेतद्यतेः स्मृतम् ॥

न कदम्बकसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥ १३० ॥

सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम् ॥

मृद्रेणुदार्वालाव्वश्ममयं पात्रं यतेः स्मृतम् ॥ १३१ ॥

१. A. and D. read आसमासं क्षयं गच्छेदनिला° for वासनासंक्षयं गच्छेद-
निला°. २. A. reads उपरतिं for उपरामः. ३. Only A. reads समास्थान्वा for
समास्थाव. ४. C. and E. read वनचर्या for व्रतचर्या.

शुद्धिरद्भिरमीषां तु गोवालैश्चावघर्षणम् ॥
 न दण्डैर्न च दण्डेन विना वा तेन वा तथा ॥ १३२ ॥
 मोक्षावाप्तिर्भवेत्पुंसां किंत्वस्याध्यात्मचिन्तनात् ॥
 समत्वं सुख-दुःखेषु तथा विद्वेष-रागयोः ॥ १३३ ॥
 आत्मान्ययोः समानत्वमजस्रं चात्मचिन्तनम् ॥ १३४ ॥
 यतिभिस्त्रिभिरेकत्र द्वाभ्यां पञ्चभिरेव वा ॥
 न स्थातव्यं कदाचित्स्यात्तिष्ठन्तो नाशमाप्नुयुः ॥ १३५ ॥
 बहुत्वं यत्र भिक्षूणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः ॥
 स्नेह-पैशून्य-मात्सर्यं भिक्षूणां नृपतेरपि ॥ १३६ ॥
 तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं तपोर्धिना ॥
 आत्माभ्यासरतैश्चैव ब्रह्मप्राप्त्यभिलाषुकः ॥ १३७ ॥
 त्रिदण्डग्रहणादेव यतित्वं नैव जायते ॥
 अध्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रह्मावाप्तिर्भवेद्यतः ॥
 जितेन्द्रियो हि दण्डार्हो युवा न स्यात्तथा सख् ॥ १३८ ॥
 युवा नीरुक् तथा भिक्षुरात्मवृद्धिप्रदूषकः ॥
 भिक्षुर्गृहे वसन्यत्र कामात्तोऽन्योऽभिगच्छति ॥ १३९ ॥
 तत्सन्ननाथं वृद्धान्वै सह तेनैव पातयेत् ॥
 एकरात्रं तु निवसेद्भिक्षुर्यस्य गृहाङ्गणे ॥ १४० ॥
 तस्यै वै तारयेत्पूर्वान् विंशतिं पितृमातृतः ॥
 भिक्षुर्यस्यान्नभुक् ब्रह्मयोगाभ्यासरतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 परिणामश्च योगेन कृतकृत्यो गृही भवेत् ॥
 निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसहः प्रसन्नधीः ॥ १४२ ॥
 ब्रह्मण्यात्मनि गोमायौ मुनौ श्लेञ्छे च तुल्यदृक् ॥
 चिह्नानि धात्रा कथितानि घृते वर्तेत यो वै विहितेन भिक्षुः ॥
 योऽध्यात्मवेदी सततं जिताक्षः स ब्रह्मकाये गमनं करोति ॥ १४३ ॥
 वनस्थ-भिक्षुधर्मान्वै यानुवाच पराशरः ॥
 यथावदभिधायैतान् वक्षाम्याश्रमभेदकान् ॥ १४४ ॥
 इति वानप्रस्थ-भिक्षुधर्माः ।

१. E. and F. read अवकर्षणम् for अवघर्षणम्. २. A. reads °रतेनैव for °रतश्चैव. ३. A. reads °स्मिनीप्सता for °स्यभिडाषुकः. ४. A. reads स तारयति वृद्धान्वै for तस्यै वै तारयेत्पूर्वान्. ५. B. reads योगाप्तौ for गोमायौ.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भेदमाश्रमसम्भवम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिकानां तु याथातथ्यं निबोधत ॥ १४१ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदो दृष्टो मनीषिभिः ॥
 प्रत्येकशो वदाम्येनं शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १४६ ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥
 एतद्भेदान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ १४७ ॥
 चतुर्धा ब्रह्मचारी स्याद्वायत्रो वैधसस्तथा ॥
 प्राजापत्यो बृहच्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥
 अक्षारलवणाशौ स्यात् गायत्र्यभ्यासतत्परः ॥
 वर्तते भिक्षया नित्यं गायत्रोऽयं प्रकीर्तितः ॥ १४९ ॥
 चतुर्धा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुःश्रुतीः ॥
 भिक्षया ब्रह्मचर्येण तिष्ठेत् ब्राह्मः स उच्यते ॥ १५० ॥
 गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्न्या वापि सन्निधौ ॥
 यो वसेदभ्यसन् ज्ञानं ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ १५१ ॥
 ऋतुकालाभिगामी सन् परर्खी पर्व वर्जयन् ॥
 वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ १५२ ॥
 गृहस्थस्तु चतुर्भेदो वार्ता-शालीनवृत्तिकौ ॥
 यायावरस्तथा वान्यो घोरसंन्यासिकस्तथा ॥ १५३ ॥
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः क्रिया द्विजः ॥
 विहितैरात्मविद्यैश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ १५४ ॥
 ददात्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत् ॥
 कुर्यात्कर्माप्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृद्विजः ॥ १५५ ॥
 उक्तः सन् कारयेदन्यांक्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥
 पाठयेच्च तथात्मानं यायावरः स उच्यते ॥ १५६ ॥
 तिष्ठेद्यश्च शिलोञ्छाभ्यामुद्धृताग्निश्च उच्यते ॥
 आत्मविच्च क्रियाः कुर्यात् घोरसंन्यासिकः स्मृतः ॥ १५७ ॥

१. C. reads 'सकृत् परम्' for 'भ्यासतत्परः'. २. C. reads क्षमया for भिक्षया.
 ३. C. reads तेष्वध्यात्मं तदुच्यते, for तिष्ठेत् ब्राम्हः स उच्यते. ४. C. reads
 'वात्मसज्ञानं' for 'वभ्यसन् ज्ञानं'. ५. C. reads मतः शालीन-त्तीव्रकौ for
 वार्ता-शालीनवृत्तिकौ. ६. C. reads कर्ता° for कर्मा°. ७. A. reads ऽध्यात्मकृत्
 for ध्यानकृत्. ८. C. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहम्.

वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ॥
 वालखिल्यो वनेवासी तल्लक्षणमथोच्यते ॥ १५८ ॥
 फलैर्मूलैरकृष्टान्नैरग्निकर्म वने वसन् ॥
 कुर्यात्पञ्चमहायज्ञान् स वैखानस आत्मवित् ॥ १५९ ॥
 प्रातर्दृष्टदिगानीतैर्फलाकृष्टाशनेन्धनैः ॥
 उदुम्बरो मतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ १६० ॥
 चतुरो न्यासकृदग्निकार्यं कुर्वन्वने वसन् ॥
 फलस्नेहैर्वनान्नैश्च बहुभिःश्रुतिचोदितैः ॥ १६१ ॥
 उद्धृत्य परिपूताद्भिस्तथाऽयाचितं वृत्तिकः ॥
 फलैर्वन्यैर्वनान्नैश्च फेनपः पञ्चयज्ञकृत् ॥ १६२ ॥
 वनस्थो वालखिल्यो यो धत्ते वल्कलचीवरम् ॥
 अग्निकार्यकृदात्मज्ञ ऊर्जान्ते संचितं त्यजन् ॥ १६३ ॥
 चतुर्भेदः परिव्राट् स्यात् कुटीचक-बहूदको ॥
 हंसाः परमहंसाश्च वक्ष्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ १६४ ॥
 पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृ-दौहित्रयोरपि ॥
 तदुपान्तकुटीस्थो यः स भैक्ष्यवृत्तिभुक् द्विजः ॥ १६५ ॥
 प्रतिचर्याकृतः सोऽपि यो वासःपूतवारिपः ॥
 तथा त्रिदण्डभृत् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचकः ॥ १६६ ॥
 ज्ञेयो बहूदको नाम यः पवित्रितपादुकः ॥
 शिखासनोपवीतानि धातुकाषायवस्त्रभृत् ॥ १६७ ॥
 साधुवृत्तिर्द्विजौकस्तु भिक्षाभुगात्मचिन्तकः ॥
 बहूदकस्त्वयं ज्ञेयो यः परिव्राट् त्रिदण्डभृत् ॥ १६८ ॥

१. A. B. D. E. F. read फेनपो वा for वनेवासी. २. A. B. D. E. and F. read °दिष्टा° for °दृष्ट.° ३. C. reads, लब्धैः फलैर्वन्यफलैः. ४. C. reads परिभूताद्भि for परिपूताद्भिः. ५. C. reads वैविन्नवृत्तिकः for ऽयाचितवृत्तिकः. ६. C. reads वसेत् for धत्ते. ७. C. reads this line thus :—

नदुष्पात्रः कुटीस्थो वा यज्ञैश्च वृत्तिभुक् द्विजः ।

८. A. reads—

प्रतिचार्यकृतस्तेयी यो वस्त्रपूतवारिपः ।

एकदण्डधरा हंसा शिखोपधीतधारिणः ॥

वार्याधारकराः शान्ता भूतानामभयङ्कराः ॥ १६९ ॥

वसन्त्येकक्षपां ग्रामे नगरे पञ्चशर्वरीः ॥

कर्षयन्तो व्रतैर्देहमात्मज्ञानरताः सदा ॥ १७० ॥

एकदण्डधरा मुण्डा कन्था-कौपीनवाससः ॥

अव्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ता सर्वदैव च मौनिनः ॥ १७१ ॥

शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेषधारिणः ॥

भग्न-शून्यामरौकःसु वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः ॥ १७२ ॥

एते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्माभिक्षवः ॥

उक्तास्तद्रतभेदज्ञैरात्मनः प्रार्थनाकराः ॥ १७३ ॥

यो ब्रह्मचर्यव्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यश्च ॥

योऽरण्यवासिद्विजकर्मभेदो यतेस्तथा नैष्ठिकमुक्तिभेदाः ॥ १७४ ॥

चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥

अथाब्रवीत् द्विजा योगं शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ १७५ ॥

मुमुक्षवो विरज्यन्ते देहाद्रेहांदितो यथा ॥

शरीरज्ञास्तथा प्राहुः परब्रह्मलयंगमाः ॥ १ ॥

ख-वायवद्रयंबु-धात्रीभिरारब्धमाशुनाशि च ॥

तन्मुख्यगुणसंयुक्तं तत्पञ्चाक्षालयं त्यजेत् ॥ २ ॥

शुक्र-शोणितसंयोगात्स्त्रीकोष्ठपाकसम्भवम् ॥

दुःखेन दशभिर्मासैर्व्यायंतं भूरिदोहदैः ॥ ३ ॥

जनन्या दोहदाभावे गर्भस्थस्यापि दुःखिताः ॥

अत्यन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ४ ॥

१. A. reads वार्याधानकराः; while C. and E. read वार्याचारकराः for वार्याधारकराः. २. A. B. C. read अभयप्रदाः for अभयङ्कराः. ३. C. reads सर्वशः for शर्वरीः. ४. C. मर्षयन्तो for कर्षयन्तो. ५. C. reads अत्यन्त° for अव्यक्त°. ६. C. reads प्रार्थनापराः for प्रार्थनाकराः. ७. C. reads this whole line thus:—

हिरण्यवासो द्विजकर्मभेदो ह्युक्तो मयासीद्विजनिधुभेदः ॥

८. B. C. D. E. F. read देहादितो for गेहादितो. ९. B. and E. read पाप° for पाक°. १०. C. reads व्यापितं; while A. and E. read व्यायितं for व्यायतं. ११. B. reads जनन्या दोहदाभावे; while C. reads जनन्यादौ गेहाभावे for जनन्या दोहदाभावे.

जातस्य बालरोगाद्यैर्योगिनीग्रहदोषतः ॥
 देहिनः सर्वदा दुःखं दन्तजन्मादिकैर्ग्रहैः ॥ ५ ॥
 एवं बाल्ये महद्दुःखं कौमार्ये यौवनेऽपि च ॥
 स्त्रिया विनापि सार्धं वा दारिद्र्यैश्वर्ययोरपि ॥ ६ ॥
 क्षुत्तृड्भ्यां प्रथमे वित्तरक्षणाद्यैर्द्वितीयके ॥
 वृद्धत्वे चानयोर्दुःखं तस्माद्दुःखमयं वपुः ॥ ८ ॥
 मांसेन लेपितं बद्धं स्नायुभिः कुल्यसञ्चयम् ॥
 मेदोमेहनसम्पूर्णं कफ-पित्त-वसाश्रयम् ॥ ९ ॥
 अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्सर्वं वै सर्वदाऽशुचि ॥
 मृत्स्त्रया स्नानं गन्धाद्यैर्निर्गन्धि क्रियते बहिः ॥ १० ॥
 दुर्गन्धं सर्वरन्ध्रेषु स्वघ्राणोद्वेगकारकम् ॥
 सततं स्रवतेऽमेध्यं किं देहस्योच्यते शुभम् ॥ ११ ॥
 यददग्न्यं भवेन्मृत्स्त्रा दग्न्यं भस्मत्वमाप्नुयात् ॥
 मृतस्य दृश्यते किञ्चित् तृष्णाकोपरतस्य तु ॥ १२ ॥
 क इहोत्पद्यते विद्वान् को वेह म्रियते पुनः ॥
 यन्त्रोपममिदं धीमान् वायुत्यक्तं मृतं भवेत् ॥ १३ ॥
 पृथगात्मा पृथक् स्वान्तं पृथक् खानि दर्शापि च ॥
 पृथक् पृथक् च भूतानि पृथक् तेषां गुणोत्करः ॥ १४ ॥
 पृथक् प्राणादिवायुश्च तद्रतिश्च पृथक् पृथक् ॥
 पृथक् पृथगिति ह्येतत् शरीरं किमिहोच्यते ॥ १५ ॥
 आरम्भकाणि यान्येव तेषु यान्ति तदंशकाः ॥
 आत्मा चान्यदवाप्नोति यातनीयं पुनर्वपुः ॥ १६ ॥

१. B. and E. read हत° for दन्त°; while C. reads पूजा° for दन्त°. २. A. reads कामात्तद्यौवने and B. मन्मथाद्यौवने for कौमार्ये यौवने ३. A. B. E. read बालं for बद्धं. ४. B. reads मीढ° for मेदो°. ५. B. and E. read अमेध्यपूर्णभस्त्रावत् and अमेध्यपूर्णं वस्त्रावत् respectively; while C. reads अमेध्यपूर्णसस्त्रावत् for अमेध्यपूर्णं भस्त्रावत्. ६. B. and E. read तृष्णायाः and C. reads तृप्तायाः. ७. C. D. read °कोपरि तस्य च for °कोपरतस्य तु. ८. Only C. reads दृशानि for दृशापि. ९. B. reads गुणोत्तरः for गुणोत्करः. १०. C. reads.

अस्थयाद्यदवाप्नोति याति वीर्यं पुनर्वपुः ।;
 while B. E. read पावनीयं for यातनीयं.

यः पश्येत् शृणुयाज्जिघ्रेत् स्वदेहिद्यात्स्मरेद्वदेत् ॥

स्वप्याच्च जागृयाद्रच्छेद्भिन्द्यात् गायेत् जपेत् पठेत् ॥ १७ ॥

गृहीयादर्पयेद्दद्याज्जायेत जनयेदपि ॥

सोऽस्ति कश्चित्परो देहाद्यो देहीति निगद्यते ॥ १८ ॥

नैकश्चेत्स्यान्नं देहेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञा कथं भवेत् ॥

एकदृक्-दृष्टिरूपस्य पुनरन्येन पश्यतः ॥ १९ ॥

अद्राक्षं यदहं वस्तु तदैवैतत्स्पृशाम्यथ ॥

यथाऽस्प्राक्षं च पश्यामि प्रतीतिर्यस्य जायते ॥ २० ॥

दर्शन-स्पर्शनाभ्यां च ग्रहणादेकवस्तुनः ॥

अस्ति ह्यात्मा परो देहात्तथा देह्यस्ति कश्चन ॥ २१ ॥

गृही च गृहमध्यस्थो भग्नं किञ्चित्समाचरेत् ॥

देहे क्षतादिसंरोहात्तथा देह्यस्ति कश्चन ॥ २२ ॥

ज्ञानयोगफलेनायं कर्मयोगफलेन च ॥

स एव भुज्यते कुर्वन् उद्देशौ तस्य ताविति ॥ २३ ॥

तीर्यते कर्मणा चायं बध्यते कर्मणापि च ॥

उभयथापि नैवात्र प्रत्यक्षं दृश्यते द्विजाः ॥ २४ ॥

मायावित्त्वं च मूकत्वमतिरिक्तांगता क्रमात् ॥

अवाक्त्वं धान्यहर्तृणां पैशून्ये दूतिनासिता ॥ २५ ॥

भरतो वर्णकैश्चित्रैः स्वदेहं चित्रयेद्यथा ॥

कुर्वन्नानाविधं कर्म तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ २६ ॥

१. C. reads मांतस्य शृणुयात्पाद स्पर्शं जिघ्रेत्स्वादेद्वितन्. २. C. reads भयान्, and यतेत वा, respectively for भिन्द्यात् and जपेत् पठेत्. ३. A. reads यस्तथा for अर्पयेत्; while C. reads this line thus—

गृहीयाद्यद्यथाप्यद्य जायेत स नयेदपि ।

४. D. reads नवे देहे for न देहेऽस्मिन्. ५. E. F. read दृष्टरूपस्य for दृष्टिरूपस्य. B. D. also read the same. ६. E. reads अद्राक् यं for अद्राक्षं. ७. B. and E. read सुशाम्यथ for स्पृशाम्यथ. ८. B. E. both read यथापक्षं for यथाऽस्प्राक्षं. ९. A. reads भुज्यते for भुज्यते. B. D. E. F. also read as A., but C. reads पूज्यते for भुज्यते. १०. Only A. reads निर्देयौ for उद्देशौ. ११. C. reads वार्यते for तीर्यते; while D. reads तीर्यते for तीर्यते. १२. B. C. both read बाध्यते for बध्यते. १३. A. reads अन्नं for अत्र. १४. B. reads तथा कर्मप्रजास्तनूः for तथात्मा कर्मजास्तनूः; while C. reads तथात्मा कर्मजस्तनुम्.

जरायुजाण्डजादीनि वपूंषि योऽग्रहोन्नितैः ॥
 कर्मभिर्वर्णभेदैश्च चित्तदौर्गत्यरुण्युतः ॥ २७ ॥
 बधिर-क्लोब-निःस्वा-ऽन्धा जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 निरेनेसः पुनर्भूत्वा विद्वद्विप्रकुलेषु च ॥ २८ ॥
 महाकुलेषु चान्येषु जायन्ते लक्षणान्विताः ॥
 धनवन्तः प्रजावन्तो विद्यावन्तो यशस्विनः ॥ २९ ॥
 रूप-सौभाग्यसंयुक्ताः सर्वेषामुपकारकाः ॥
 ब्रह्माभ्यासरताः शान्ताः षट्कर्मनिरतास्तथा ॥ ३० ॥
 पञ्चयज्ञकृतो नित्यमग्निष्टोमादिषु स्थिताः ॥
 द्विजोपास्तिकरा नित्यं गुर्वाचार्यादिपूजकाः ॥ ३१ ॥
 चतुराश्रमधर्माणां सेविनः समदर्शिनः ॥
 गुणैः सर्वैः समायुक्तास्तेजस्विनो जनप्रियाः ॥ ३२ ॥
 एवंभूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥
 विष्णुश्च सर्वदैवत्यस्तस्माद्विष्णुमर्ता भवेत् ॥ ३३ ॥
 देवतार्चाकृतां नित्यं गुरुपास्तिकृतां तथा ॥
 ब्रह्मैवाभ्यसतां सम्यक् ब्रह्मसान्निध्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
 उपास्यं तत्सदा ब्रह्म याजत्साधकतां वहेत् ॥
 बहुार्यासाद्विदित्वा यत्संसरेन्नेह मानवः ॥ ३५ ॥
 वदन्ति ब्रह्मवेत्तारो ब्रह्माभ्यासमनेकशः ॥
 ब्रह्मापि द्विविधं धीमन्नपरं परमेव च ॥ ३६ ॥
 समत्वं परमं ब्रह्म शब्दब्रह्मेति कीर्तितम् ॥
 प्रणवाख्यं त्रिरूपं तत्प्रागेव हि विशेषतः ॥ ३७ ॥

१. Only C. reads चित्र° for चित्त°. २. B. reads नीरेतसः for निरेतसः.
 E. D. also the same; while C. निरतः स पुनर्भूत्वा. ३. A. D. C. E. read
 वेदवन्तो for विद्यावन्तो. ४. A. C. D. read नयनप्रियाः for उपकारकाः. ५. B.
 E. and F. read वर्णानां for °धर्माणां. ६. C. reads कथिताः for सेविनः.
 ७. A. C. D. read द्विजप्रियाः or जनप्रियाः. ८. C. reads विष्णुमयो for
 विष्णुमर्ताः. ९. C. reads आचामतां for अभ्यसतां. १०. A. reads बहुपायात्,
 and C. reads बहुपापात्. D. and F. read as A.; ११. B. reads संसारन्
 for संसरेत्. १२. B. C. read देवेशे for वेत्तारो. १३. D. reads °न्यास° for
 °भ्यास°. १४. C. reads समात्रं for समत्वं. १५. B. C. E. and F. read विरूपं
 for त्रिरूपं. १६. B. D. E. F. read वागेव for प्रागेव.

प्राणायामैस्तदभ्यस्य पूरकाद्यैश्च वायुभिः ॥
 पूरक-कुम्भकौ वायू रेचकस्तु तृतीयकः ॥ ३८ ॥
 येन व्यावर्तते वायुर्नासाग्रान्निःसरेद्वहिः ॥
 पूरयेत् श्वासयोगेन पूरकं तद्विदो विदुः ॥ ३९ ॥
 आपूर्य निश्चलीकृत्य यःकश्चिद्धार्यते निलः ॥
 श्वासयोगं वदन्त्येनं कवयः कुम्भकं त्विति ॥
 ब्रह्मध्यानसमायुक्तं वायुं यो न बहिर्नयेत् ॥ ४० ॥
 कुम्भकः पवनः स स्याद्यो बहिर्नैव मुच्यते ॥
 रेचकं तद्विदुस्तज्ञा रेच्यते यः शनैः शनैः ॥ ४१ ॥
 न वेगाद्रेचयेद्वायुं सर्वथा विघ्नभाग् भवेत् ॥
 मोचयेन्मन्दमन्दं तु वहिः स्यात्कुम्भितो यथा ॥ ४२ ॥
 नासाग्रस्थितपाणिस्तु सशिरश्चालनक्षमम् ॥
 अनिलं रेचयेद्योगी न मन्दं नातिवेगतः ॥ ४३ ॥
 न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन् नासिकाग्रतः ॥
 यस्यास्ते कुम्भितोऽजस्रं प्राणयोगी स उच्यते ॥ ४४ ॥
 दीर्घायुस्त्वं परं ज्ञानं समस्ता योगसिद्धयः ॥
 देहे तस्याऽवतिष्ठन्ति प्राणो येन वशीकृतः ॥ ४५ ॥
 यत्र तिष्ठति जीवःस्यान्निःसृतेमृत उच्यते ॥
 स किन्न धार्यते प्राणो ब्रम्हाप्तिः सति यत्र तु ॥ ४६ ॥
 प्राण एवायमात्मास्ते प्राणो देहस्य वाहकः ॥
 शरीरान्निःसृते प्राणे नात्मा विग्रहवाहकः ॥ ४७ ॥
 देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः ॥
 तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ ४८ ॥

१. C. reads द्वितीयकः for तृतीयकः. २. A. reads:—

श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विदोऽनिलम् ।

३. B. reads निर्गतो भयात् for विघ्नभाग्भवेत्; D. E. and F. also read as B.; ४. A. reads स त्वीषच्चालनक्षमम्, B. स्वच्छयेच्चालनक्षमम्, C. सशिखं चालनक्षमम्, D. सशिखश्चालनं क्षमम् and E. सत्कोषिचलनक्षमम् all for स शिरश्चालनक्षमम्. ५. B. and E. read प्राणयोगी for प्राणयोगी. ६. Only A. reads जस्रं for ज्ञानं. ७. C. reads प्राणायामं for प्राणो येन. ८. F. reads प्राणान् ब्रम्हा तिष्ठति यत्र तु for प्राणो ब्रम्हाप्तिः स हि यत्र तु. ९. B. D. E. read निग्रहं for विग्रहं.

तदा स सर्वदेहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः ॥
 प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ ४९ ॥
 यदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
 नाभिसंस्थं तु विज्ञाय जन्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ५० ॥
 देहस्थः सर्वसत्त्वानां स जीवति शृणोति च ॥
 धर्माधर्मैरवष्टब्धो देहे देहे व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥
 स हृत्पंकजसंस्थस्तु अध ऊर्ध्वं प्रधावति ॥
 धर्माधर्मैर्महापाशैर्गृहीतः सन् प्रवर्तते ॥ ५२ ॥
 उर्ध्वमुच्छ्वसते यावत्प्राणाख्यस्तु समीरणः ॥
 तावत्प्राणस्तु विज्ञेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ ५३ ॥
 अत्रस्थं निष्कलं ब्रह्म यावन्न श्वसिति द्विज ॥
 श्वासेन हि समायोगादाकाशात्पुनरागतः ॥ ५४ ॥
 नासारन्ध्रसमालोनस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
 स जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ५५ ॥
 ध्यातव्या देवतास्तत्र क्रमेण पूरकादिषु ॥
 विष्णु-ब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थानविज्ञैः ॥ ५६ ॥
 नीलपङ्कजवत् श्याममासीनं नाभिमध्यतः ॥
 महात्मानं चतुर्बाहुं पूरके तु हरिं स्मरेत् ॥ ५७ ॥
 हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेत् ब्रह्माणं पङ्कजासनम् ॥
 रक्तेन्दोवरवर्णाभं चतुर्धत्तं पितामहम् ॥ ५८ ॥
 रेचके शङ्करं ध्यायेत्तल्लाटस्थं त्रिशूलिनम् ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं संसारार्णवतारकम् ॥ ५९ ॥
 एवं श्वसनसंरोधाद्देवतात्रयचिन्तनात् ॥
 अग्नि-वाय्वंमसंयोगादन्तरं शुध्यते त्रिभिः ॥ ६० ॥

१. A. reads निःकलम् for निष्कलम्. F. also reads as A.;
 २. B. and E. read महापाशैर्गृहीतः सन्प्रवर्तते for रवष्टब्धो देहेदेहे
 व्यवस्थितः. ३. B. E. read सकृत्पङ्कजं for स हृत्पङ्कजं. ४. B. reads
 निष्कलं for निष्कलं. ५. Only B. and E. read स जीवति इति ख्यातः
 for स जीव इति विख्यातः. ६. A. reads ध्यानकृत् for स्थानावित् and
 B. ध्यानेषु विधिवत् for स्थानेषु स्थानवित्; while C. reads स्थावरा for
 स्थानावित्. E. reads the same as B.

निरोधादभवद्वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ॥
 इति त्रिदेवतायोगात् शुद्ध्यतेऽन्तः पुनर्द्विजाः ॥ ६२ ॥
 व्याहृतिप्रणवोपेताः प्राणायामास्तु षोडश ॥
 अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ ६३ ॥
 प्रातरंहि च सायं च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 रेचकेन तृतीयेन प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ६४ ॥
 न प्राणेनाप्यपानेन वायुं वेगेन रेचयेत् ॥
 प्रागुक्तेन प्रयोगेण मोचयेत्प्राणसंयमी ॥ ६५ ॥
 शरीरं च शिरोग्रीवा विद्वान् पाणी च पङ्कजम् ॥
 सर्वाङ्गं निश्चलं धार्यमापूर्यसर्वनाडिकाः ॥ ६६ ॥
 संवृत्याङ्गानि सर्वाणि कूर्मवच्चानकृद्भिजः ॥
 बद्धासनोऽचलाङ्गस्तु कुर्यादसुनिरोधनम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा सुसंयमं विद्वान्विधिवत्समुपस्पृशेत् ॥
 अन्तरं शुद्ध्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥
 इत्युक्तः प्राणसंरोधो देवतात्रयसंयुतः ॥
 त्रिमात्रः प्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगिभिः ॥ ६९ ॥
 स्मर्यमाणस्य यातस्य विश्रान्तिः स्यादमातृके ॥
 तत्परं निष्कलं ज्ञानं तद्विदुर्ब्रह्मचिन्तकाः ॥ ७० ॥
 मृदुमध्यान्तसत्त्वाच्च स्थूलसूक्ष्मानुभावतः ॥
 त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्तत्त्ववेदिनः ॥ ७१ ॥
 क्रियमाणो विशेषेण प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥
 सर्वं प्रागुक्तमेवास्य विशेषं तु निबोधत ॥ ७२ ॥

१. C. reads भवन्ति for व्याहृति°. २. A. B. D. E. and F. read अहश्च for अन्हि च. ३. B. reads उज्ज्वलाङ्गः for अचलाङ्गः. E. also reads the same. ४. C. reads सुसंचयं for सुसंयमं and विधित्सुः for विधिवत् respectively. ५. A. reads अमात्रिके for अमातृके. ६. C. and D. read निष्फलं for निष्कलं. ७. B. D. E. and F. read—

मृदुमध्यस्थसत्त्वाच्च स्थूललक्ष्यानुभावतः ।;

while C. reads °मध्योत्तमत्त्वाच्च for मध्यान्तसत्त्वाच्च.

बाह्यं वायुं यथोत्थाप्य आकृष्य यच्छनैः शनैः ॥
 निरुद्ध्याद्विधिवद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७३ ॥
 व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य खानि यत्र निरुध्य च ॥
 चिन्तयेन्निश्चलोकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७४ ॥
 प्राणाद्या वायवः स्थूलाः सङ्कल्पाद्यास्तथाऽणवः ॥
 निरोद्धव्या दशाप्येते प्राणसंयमकारिभिः ॥ ७५ ॥
 वायुरेकोऽपि देहस्यः क्रियाभेदेन भिद्यते ॥
 प्रकर्षेणासमन्ताच्च नयनादिक्रियाः स्मृताः ॥ ७६ ॥
 भविष्या-ऽतीतकालेभ्यः कर्मभ्यश्चांशुसंयमी ॥
 सर्वानिलांस्तथा खानि निरुध्यैकत्र धारयेत् ॥
 स धोमान्वेदविद्विद्वान् स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥
 स्थानं द्विजन्मा विधिवत्त्वर्जस्त्रमभ्यस्य संयाति विधेः परस्य ॥
 पराशरोक्तैर्बहुभिः प्रकारैरुक्तो विधिः प्राणानिरोधनस्य ॥ ७८ ॥
 प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यैव वित्तमाः ॥
 यदभ्यस्याप्नुयाद्ब्रह्म सर्वदानंदमव्ययम् ॥ ८० ॥
 एतैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥
 संस्मृतिं नाप्नुयाद्येन शक्तिसूनुस्तदब्रवीत् ॥ ८१ ॥
 उक्तस्तु संयमः पूर्वं त्रिविधो मलनाशनः ॥
 निबोधत चतुर्थं तु ध्यानं प्रणववेधसः ॥ ८२ ॥
 विधिवत्प्रणवध्यानमेकचित्तस्तु योऽभ्यसेत् ॥
 ब्रह्माभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां वरः ॥ ८३ ॥

१. A. reads यथोत्साहं for यथोत्थाप्य. B. E. and F. also read the same. २. Only F. reads व्याहृत्याभिमुखोऽन्यत्र for व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य. ३. Only C. reads प्राणाद्यवयवाः for प्राणाद्या वायवः. ४. C. reads सुवायवः for तथाऽणवः. ५. A. reads दशस्वेते and D. तथाप्येते for दशाप्येते; while C. reads दशोऽप्येते. ६. C. reads न यानादि° for नयनादि°. ७. B. and E. read अनुसंयमी and F. reads आत्मसंयमी for शुसंयमी; while C. reads अस्तु संयमी. ८. B. E. read नितान्तं for अजस्रं. ९. B. reads संस्मृतं, and C. संस्मृतिं for संस्मृतिं. १०. Only C. reads विधिहीनो हि नाशनः for त्रिविधो मलनाशनः.

तद्धानमनुसरोधस्तुर्यं सम्यगिहोच्यते ॥
 तदन्यथानपेक्षं च चित्तक्षेपविवर्जितम् ॥ ८४ ॥
 चेतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
 अथाब्रवीद्विजा योगं शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ८५ ॥
 तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हृत्सरोरुहे ॥
 तद्ध्येयं तद्वरेण्यं च बीजं मुक्तेस्तदुच्यते ॥ ८६ ॥
 सञ्चित्य व्याहृतीः सप्त प्रणवाद्यास्तदन्तकाः ॥
 सम्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परब्रम्हणि योजयेत् ॥ ८७ ॥
 हुतभुक् पवनो जीवस्त्रयोऽप्येते हृदि स्थिताः ॥
 एतत्सर्वं तु चैकत्र संस्मरेत् ध्यानकृद्भिजः ॥ ८८ ॥
 ॐकारवर्त्मनालेन उद्धृत्योपरि योजयेत् ॥
 योजयेत्सर्वमप्येतत्सिद्धयोगी स उच्यते ॥ ८९ ॥
 शून्यभूतस्तु यत्प्राणः श्वासं जीवेति संज्ञितम् ॥
 यस्मादुत्पद्यते श्वासः पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥ ९० ॥
 आद्यं तं प्रणवं विद्वान् घटाकाशवदभ्यसेत् ॥ ९१ ॥
 स पश्येन्नैर्मलं शुद्धं पुरुषं तमसंशयम् ॥
 अन्तर्वक्रो वह्निः सर्पन् त्सर्पदत्कुण्डलाकृतिः ॥ ९२ ॥
 ध्यातव्यः प्रणवस्तत्र मध्यगं धाम संस्मरेत् ॥
 स मात्रां स च बिन्दुश्च तदेव परमं पदम् ॥ ९३ ॥
 तदभ्यस्यं हि तज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव लीयते ॥
 प्रथमं प्रणवो ऽव्यक्तः रुयक्षरः परमाक्षरः ॥
 सर्वज्ञत्वमवाप्नोति प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ९४ ॥

१. B. E. F. read तदन्यार्थानपेक्षं for तदन्यथानपेक्षं. २. This whole verse is not mentioned in A. C. D. and F.; ३. B. E. read ओंकारवर्त्मना तेन; while C. reads ओंकारावर्तनालेन for ओंकारवर्त्मनालेन. ४. C. reads हासजीवितसंज्ञितम्. ५. C. reads निर्मलं for निर्मलं. ६. B. E. and F. read मध्यगं for मध्यगं. ७. A. reads स धामात्मा C. reads स ध्यातात्मा, for समात्रा स. ८. B. and E. read तदर्थस्य for तदभ्यस्यं and D. तदभ्यसन. ९. B. reads प्रथमाक्षरः for परमाक्षरः. १०. C. reads रुजत्वमन्यदाप्नोति for सर्वज्ञत्वमवाप्नोति.

पञ्चमं तु पदं विद्वान् तत्सार्धमवतिष्ठते ॥
 नादबिन्दुसमभ्यासात् प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ९५ ॥
 पदं प्राप्य निवर्तन्ते धामं स्वं स्वान्तमेव च ॥
 सर्वेऽप्यमातृका वर्णाः पुनस्तत्र विशन्ति च ॥ ९६ ॥
 वर्णात्मा सन्नवर्णस्तु समस्तवर्णजीवनम् ॥
 न दोषं नापि ब्रह्मस्वं च न घोषं नाप्यघोषवत् ॥ ९७ ॥
 न विसर्गं न तद्धीनं नानुस्वारविपर्ययः ॥
 हृद्याकाशनिविष्टं यदचलत्वं प्रयाति चेत् ॥ ९८ ॥
 ज्ञानयोगे त्रिषष्टिर्वै विभ्रंतीत्यक्षराणि तु ॥
 तत्पदं योगिभिर्धेयं व्योम यस्य तु मध्यगम् ॥ ९९ ॥
 व्योमान्तं सततं धेयमनन्ताकाशमव्ययम् ॥
 चिन्तयामो वयं यद्वै धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १०० ॥
 एतद्ब्रह्म त्रयोरूपमेतद्भर्गस्त्रयीमयम् ॥
 एषा सा परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ १०१ ॥

आदाय चापं प्रणवं च बाणं सन्धाय चात्मानमवेक्ष्य लक्ष्यम् ॥
 स तद्विधिं तत्र निवेक्ष्य योगो प्राप्नोति नित्यं स तु मुक्तिर्कामः ॥ १०२ ॥
 उद्देशतः किञ्चिद्वादि विद्वान् ध्यानं विधेयत्वं निपूर्वकस्य ॥
 सर्वं विधानं विधिवच्च सस्यक् वक्तुं समर्थो विधिरेव चास्य ॥ १०३ ॥

इति बृहत्पराशरे प्रणवध्यानविधिः ॥

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधानं ध्यानकर्मणाम् ॥
 नानामतोदितं कार्यं परब्रह्माप्तिकारकम् ॥ १०४ ॥

१. A. C. D. F. read तन्मूर्धन्यवतिष्ठते for तत्सार्धमवतिष्ठते. २. A. reads भारत्यश्चान्त्यमेव च, and B. यदि for पदं, C. यत्प्राप्य न for पदं प्राप्य and F. यदि प्राप्य निवर्तन्ते भारत्यः स्वान्तमेव च, ३. C. reads सर्वेभ्यो for सर्वेऽप्य. ४. A. reads लब्ध्वानं for तद्धीनं. ५. A. reads भवन्ति for विभ्रन्ति. B. D. and F. also read as A.; while E. reads विभर्ति for the original. ६. A. reads विविध्य; while C. reads प्रविश्य for निवेद्य. ७. A. B. D. E. F. read योगी for नित्यं. ८. A. D. F. read धाम for कामः. ९. A. D. F. read उद्देशतः for उद्देशतः; while C. उद्देशेन for उद्देशतः. १०. B. D. C. E. and F. read विधेयं for विधेयत्. ११. B. D. E. F. read विध्युदितं for मतोदितं.

कर्मात्मकस्त्विह प्रोक्तः कः परात्मा परं च किम् ॥
 वक्ष्यमाणमिदं विप्राः शृणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ १०५ ॥
 स्वीयेन कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत् ॥
 कर्मात्मानस्त उच्यन्ते निर्गता परमात्मनः ॥ १०६ ॥
 यं न स्पृशन्ति दुःखाद्यास्तथा सत्त्वादयो गुणाः ॥
 कादाचित्कं न कर्मास्ति परमात्मा ततः परम् ॥ १०७ ॥
 निष्ठा-नाशौ न विद्येते गुणा यं न स्पृशन्ति हि ॥
 अजःसन् कथमेतस्मिंल्लोके जातोऽभिधीयते ॥ १०८ ॥
 स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्ट्येत्कोशकारवत् ॥
 कर्मणैव प्रजातस्तु बाह्यस्वार्थविमोहितः ॥ १०९ ॥
 तस्माद्विवर्जयेत्कर्म स्वर्गादेरपि साधकम् ॥
 संसरेत्स्वर्गतः कर्मक्षये स तु पुनर्यतः ॥ ११० ॥
 सीमैषा परमा विद्वन् ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः ॥
 कर्मस्थानमियं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते ॥ १११ ॥
 वैदिकः कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावर्तकः स तु ॥
 योनेर्ह्यवृत्तिकृत्तं च ज्ञानयोगमतोऽभ्यसेत् ॥ ११२ ॥
 हृदि निःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥
 तन्मध्यावस्थितं तेजः शशिप्रभं विभाति यत् ॥ ११३ ॥
 तन्मध्यमण्डले ह्यात्मा विधूमाचलदीपवत् ॥
 स ज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न पुनर्यतः ॥ ११४ ॥
 पुटीभूतमधोवक्त्रं तद्बृहत्पद्मं व्यवस्थितम् ॥
 नाभ्युत्थोर्दानवातेन कृत्वोर्ध्वास्यं विकासयेत् ॥ ११५ ॥

१. A. B. E. and F. read सुखादयो for सत्त्वादयो; while C. reads
 ससत्त्वया. २. C. reads कदाचित् केन कर्माणि for कादाचित्कं न कर्मास्ति.
 ३. Only C. reads लोकपालो° for लोके जातो°. ४. F. reads विसर्जयेत्
 for विवर्जयेत्. ५. B. reads संस्मेरत् for संसरेत्, but F. reads संसारं.
 ६. C. reads ब्राह्मण्यः पात-मोक्षयोः for ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः. ७. B.
 D. E. F. read आवृत्तिकत्वञ्च for आवृत्तिकृत्तं च. ८. B. reads
 संस्मेरत् for संसरेत्. ९. B. and F. read नाभ्युत्सादन° for नाभ्युत्थोदान°. १०.
 B. E. read कृत्वा दोर्भ्या° for कृत्वा चास्यं. in C. The two lines are
 read thus:—

भूरिभुवमधोवक्त्रं तद्बृहत्पातव्यं व्यवस्थितम्
 नानुच्छेदेन वातेन कृत्वोर्ध्वास्यं विकासयेत् ॥.

विकास्य तस्य मध्यस्थमचलं दीपशिखेव तत् ॥
 तदूर्ध्वं निःसरच्छुभ्रं सूक्ष्मं तत्तु विचिन्तयेत् ॥ ११६ ॥
 ललनाद्वारनिर्गच्छन्योगी मूर्ध्नि तु चिन्तयेत् ॥
 तावत्तु चिन्तयेद्यावन्निरालम्बत्वमृच्छति ॥ ११७ ॥
 निरालम्बं यदा ध्यानं कुर्वाणो निश्चलो भवेत् ॥
 तदा तदुच्यते ब्रम्ह स योगी ब्रम्हवित्तमः ॥ ११९ ॥
 तत्पदं च पदातीतं तत्प्राप्तौ मुक्त उच्यते ॥
 इति ध्यानं विधातव्यं मुक्तिकृत्सङ्घिजैर्द्विजाः ॥ १२० ॥
 भूतानामात्मभूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥
 विमुह्यन्त्यमरा मार्गं पदं किमपदस्य तु ॥ १२१ ॥
 यो न तिष्ठति नो याति न किञ्चित्सर्व एव यः ॥
 अवाग्यो वाङ्मयो यश्च सकलश्रुतिरश्रुतिः ॥ १२३ ॥
 योऽप्यन्तिके दवीयांश्च योऽस्ति नास्ति स्वरूपकः ॥
 यस्य तत्त्वस्य संवित्तिः स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १२४ ॥
 यस्तु सर्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥
 आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो न विरज्यते ॥ १२५ ॥
 सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्र पश्यति धीमतिः ॥
 शोक-मोहौ च किं तस्य ह्येकत्वमनुपश्यतः ॥ १२६ ॥
 समाप्ताषुत्तमादिर्यन्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥
 ॐ खं ब्रह्मेति चाम्नायो दर्शकस्त्वेषं वेधसः ॥ १२७ ॥
 आत्मज्ञाने बहूपाया उक्तास्तद्धि मनीषिभिः ॥
 तैस्तैः सर्वैः स मन्तव्यो ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥ १२८ ॥
 न वेदैर्ज्ञेयता तस्य न शास्त्रैर्बहुभिः श्रुतैः ॥
 न यज्ञैर्न जपैर्होमैः शौचैर्वाग्नितायापि च ॥ १२९ ॥

१. Only B. and E. read चलदीप° for अचलं दीप°. २. C. reads कुन्तयोगी for योगी मूर्ध्नि. ३. A. B. D. E. and F. read कुर्वतो for कुर्वाणो. ४. Only F. reads प्राप्ता for प्राप्ता. ५. B. reads °त्यपरे for °त्यमरा. ६. B. and E. read अवाग्मी for अवाग्यो. ७. A. reads सर्वश्रुतिषु वै श्रुतिः and C. reads सर्वश्रुतिप्रचोदितः for सकलश्रुतिरश्रुतिः. ८. C. reads यस्येदं न ममेति for यस्य तत्त्वस्य संवित्तिः. ९. D. reads धाम्ना यो for चाम्नायो. १०. B. and E. read दर्शक-श्चेति; while C. D. and F. read दर्शकस्त्वेक° for दर्शकस्त्वेष. ११. The two lines are not mentioned in C.

गुरुपदेशतो भक्त्या सम्यग्भ्यासतस्तथा ॥
 ज्ञातव्यः परमात्वेवं भक्तिकृत्तत्परेण च ॥ १३० ॥
 ध्यानज्ञानस्य तद्भक्तैर्यत्र विश्रमते मनः ॥
 तदेवोपादिशेत्तस्य वस्तु ज्ञानोपदेशकम् ॥ १३१ ॥
 मनो यस्य निषण्णं तु जायते यत्र वस्तुनि ॥
 स तु ध्यायेत्तदेवेति यावत्स्यात्ध्यानसन्ततिः ॥ १३२ ॥
 तत्र ध्याने तु संलग्ने हरावात्मानि वा पुनः ॥
 ध्यानं योजयते योगी तं निरालम्बतां नयेत् ॥ १३३ ॥
 योगशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं रहस्यारण्यकेषु च ॥
 तत्तथोपादिशेद्भ्यानं ध्यायेदपि तथैव च ॥ १३४ ॥
 प्रवदन्त्यन्यथा केचित् शुभादिभेदतस्त्वतः ॥
 त्रैविध्यं विदुषो विद्वन् सिद्धिदं च परापरम् ॥ १३५ ॥
 चित्तजं श्रुतिजं भावं भावनाभवंमेव च ॥
 त्रैविध्यमात्मना सिद्ध्येद्योगाभ्यासफलप्रदम् ॥ १३६ ॥
 आत्मशक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संज्ञितम् ॥
 उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्तते ॥ १३७ ॥
 स एको निश्चलीभूतकर्मात्मा यमुपार्जितः ॥
 न बिभेति स एकाकी परेषां जायते भयम् ॥ १३८ ॥
 तदेवं गतिभिर्ब्रह्मध्यानं यस्यास्ति योगिनः ॥
 सं विशेषतमजं शान्तं कदाचित्संस्मरेन्न तु ॥ १३९ ॥

१. C. reads भक्ति कृत्वा परेण च for भक्तिकृत्तत्परेण च. २. B. and F. read धाता ज्ञानस्य, and D. reads ध्यानाज्ज्ञातश्च; while F. ध्यानाब्धानस्य for ध्यानज्ञानस्य. ३. B. C. E. read विषण्णं for निषण्णं. ४. A. and D. read जायते for जायते. ५. Only A. reads सा for स्यात्. ६. A. D. F. read नियोजयेत् for योजयते. ७. A. reads वातादि° for शुभादि°; while D. reads श्रुतादि° for शुभादि°. ८. A. reads विविदुस्त्वपरे परम् and C. reads विद्धि तत्त्वं परम्पदम्. ९. A. B. E. and F. read श्रुतिजं वाग्जं चिन्ताजं. and D. reads श्रुतिजं वाय चिन्ताजं. १०. E. reads °स्तव° for °भव°. ११. A. C. D. read आत्मविद्धयेतत् for आत्मना सिद्धयेत्. १२. A. C. D. read संस्थितम् for संज्ञितम्. १३. A. C. D. read यत्र योजितः for यमुपार्जितः. १४. A. C. D. read भयं वै जायतेऽन्यतः for परेषां जायते भयम्. १५. C. reads संवित्तोत्रम् for स विद्येत्तम्. १६. A. D. E. and F. read संस्मरेत् for संस्मरेत्.

श्यम्बकश्च चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुः परेश्वरः ॥
 एक एव महेशो वै तज्ज्ञैस्त्रिधेति कीर्त्यते ॥ १४० ॥
 नाभिमध्यस्थितं विद्धि वस्तु विद्वन् सुनिर्मलम् ॥
 रविवद्भाजमानं तु काशद्रश्मिगणैर्द्विज ॥ १४१ ॥
 चिन्तयेत् हृदि मध्यस्थं दीप्तिमत्सूर्यमण्डलम् ॥
 तस्य मध्यगतः सोमो वह्निश्चन्द्रशिखो महान् ॥ १४२ ॥
 तन्मध्ये तु परं सूक्ष्मं तद्ब्रूयाद्योगमात्मनः ॥
 तन्मध्ये चिन्तयेदेतद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १४३ ॥
 बिन्दुमध्यगतो नादो नादमध्यगतो ध्वनिः ॥
 ध्वनिमध्यगतस्तारस्तारमध्यगतोऽशुमान् ॥ १४४ ॥
 तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥
 परं पदं तु यच्छान्तं सम्यग्व्याहृत्य योजयेत् ॥ १४५ ॥
 जीवात्मा कायमध्यस्थस्तत्रापि देहवर्जितः ॥
 वक्त्र-नासापुटस्थस्तु भुञ्जीत विषयान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 इत्येतद्व्यानमार्गं तु वदन्ति कवयो द्विजाः ॥
 केचिदन्येऽन्यथा ब्रूयु रूपं ब्रम्हविदो विधेः ॥ १४७ ॥
 न नामापि हि दुःखस्य शर्म यत्र निरन्तरम् ॥
 ब्रम्हणो रूपमानन्दं तन्मुक्तावुपलभ्यते ॥ १४८ ॥
 सर्वव्यापी य एकस्तु यश्चानन्तश्च भावुकः ॥
 स मन्तव्योऽनरो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य च यः स्थितः ॥ १४९ ॥
 एकं व्योम यथानैकं गृहाद्यैरुपलक्ष्यते ॥
 एको ह्यात्मा तथानैको जलागारेषु सूर्यवत् ॥ १५० ॥
 विश्वरूपो मणिर्यद्वत् वर्णान् गृह्णात्यनेकशः ॥
 उपाधितस्तथात्मैको नानादेहेषु कर्मतः ॥ १५१ ॥
 कला-काष्ठादिरूपेण वर्तमानादिभेदकृत् ॥
 एकःकालो यथा नाना तथात्मैकोऽप्यनेकधा ॥ १५२ ॥

१. A. reads सं तु and C. विज्ञानं तु ज्ञानं D. विज्ञानेन for वस्तु विद्वन्.
 २. A. C. D. F. read उद्धृत्य for व्याहृत्य. ३. C. reads विदुः for
 विधेः. ४. C. reads तन्मुक्तं रूपमुच्यते. ५. A. B. C. D. E. read भावुकः for
 भावुकः. ६. A. C. D. F. read जलाधारेषु for जलागारेषु. ७. A. C. D. F.
 read तत्त्वं for यद्वत्. ८. C. reads उपाधिस्थस्तथा चैको for उपाधितस्तथा-
 त्मैको. ९. B. and E. read °वादेह कर्मतः for °देहेषु. कर्मतः.

देहमध्यस्थितं देवं यो न ध्यायति मूढधीः ॥

सोऽङ्कलब्धं मधु त्यक्त्वा क्लेशायाज्ञो गिरिं व्रजेत् ॥ १५३ ॥

यस्तीर्थयानं जप-यज्ञ-होमान् कुर्याद्वपुष्मान् न च वेत्ति विष्णुम् ॥

स मांसपिण्डं परिहृत्य दूरादङ्गः प्रधावेदधिर्लुह्य पृष्ठम् ॥ १५४ ॥

सम्प्राप्यते विधिवशात्करणोपचक्रे

पापेन कुम्भ इव धातृवरेण नूनम् ॥

आरोप्य स्वार्थधृतदण्डमुखेन पूर्णं

हृत्पद्मसंस्थशिवतत्त्वमतिप्रहीणः ॥ १५५ ॥

द्वौ मार्गावात्मनो ज्ञेयौ ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥

अभियाति विदित्वा यौ सायुज्यं परवेद्यसः ॥ १५६ ॥

विद्वन् धूमादिरेको वै द्वितीयस्त्वर्चिरादिकः ॥

प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन यत्प्रतीतिर्न जायते ॥ १५७ ॥

धूमः क्षपाऽसितः पक्षो दक्षिणायनमेव च ॥

लोकः पिण्यश्च सोमश्च मातरिश्वानुर्कर्षणम् ॥ १५८ ॥

यथा धातृक्रमादेते सम्भवन्ति समाश्रिताः ॥

अर्चिर्दिनं सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम् ॥ १५९ ॥

देवलोकस्तथा सूर्यो विद्युतश्च क्रमादिमान् ॥

मानसाः पुरुषा यान्ति जानन्तो ब्रम्हलोकताम् ॥ १६० ॥

यत्र याताः पुनर्नेह संसरन्ति द्विजाः कश्चित् ॥

मार्गद्वयमिदं धीमन्मन्तव्यं सततं द्विजैः ॥ १६१ ॥

ज्ञानेन येन विज्ञातुर्ज्ञानं-मोक्षौ च सिध्यतः ॥

गृहारण्यस्थ-भिक्षूणां त्रयाणामपि धीमताम् ॥ १६२ ॥

ज्ञानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संसृतिम् ॥

ज्ञानं समानमेतद्वै इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ १६३ ॥

१. A. C. D. F. read सोऽङ्कलब्धं for सोऽङ्कलब्धं. २. B. reads क्लेशायज्ञो and E. reads क्लेशायज्ञो for क्लेशायाज्ञो. ३. C. reads सतु वैष्णवः स्यात् for नच वेत्ति विष्णुम्. ४. D. reads प्रधावेद्य तरक्षुपृष्ठे; while C. reads प्रधावेद्य वरिष्ठपृष्ठे for प्रधावेदधिर्लुह्य पृष्ठम्. ५. F. reads सम्प्राप्यते for सम्प्राप्यते. ६. B. D. E. and F. read साम्राज्यं for सायुज्यं. ७. C. reads अविरादिकः for अर्चिरादिकः. ८. C. reads यत्र देवौ प्रतीतव्यौ for प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन. ९. B. D. E. read °वर्षणम् for °कर्षणम्. १०. C. reads नेह for नेह. ११. A. D. F. C. °नाक° for °ज्ञान°.

यथा दहति चैधांसि समिद्धश्चाशुशुक्षणिः ॥
 तस्मान्मार्गद्वयेनापि आत्मा ज्ञेयो द्विजोत्तमैः ॥ १६४ ॥
 ये न जानन्ति ते यान्ति दन्दशूकादियोनिषु ॥
 यत्र गत्वा कृमित्वं वा कीटत्वमथ वाऽऽप्नुयुः ॥ १६५ ॥
 एताभ्योऽप्यधमास्वेव जायन्ते ते कुयोनिषु ॥
 विद्याविद्ये च मन्तव्ये ते हेतू स्वर्ग-मोक्षयोः ॥ १६६ ॥
 विद्या मोक्षप्रदा च स्यादविद्या मृत्युजन्मकृत् ॥
 ज्ञानयोगस्तथा कर्म विद्याविद्ये स्मृते बुधैः ॥ १६७ ॥
 अपवर्गाय द्वे चापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
 कर्मापि क्रियमाणं वै निरपेक्षं तु मोक्षकृत् ॥ १६८ ॥
 विष्णवे गुरवे वापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
 आत्मनः फलमिच्छंस्तु यत्कर्म कुरुते नरः ॥
 तेनैव वाञ्छितप्राप्तिस्तेनान्यद्वोपजायते ॥
 हरिर्वा नित्यमभ्यस्यः सर्वभावेन सद्भिजैः ॥
 तदभ्यासादवाप्नोति मृत्यौ दृष्टे हरिस्मृतिम् ॥ १६९ ॥
 एक एव हि स ध्येयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥
 विराट् सम्प्राट् महानेष सदा ध्येयो जितेन्द्रियैः ॥ १७० ॥
 महान्तं पुरुषं देवं रविरूपं तमःपरम् ॥
 ब्रम्हवित्सोऽतिमृत्युं वै प्रयात्येवानिवर्तकम् ॥ १७१ ॥
 एष एव नृणां पन्था ब्रम्हा वै यमुपासते ॥
 ये ये जन्मस्वनेकेषु विधिवच्चैकचेतसः ॥ १७२ ॥
 न भक्त्या नापि योगेन नाभ्यासैर्नैकजन्मना ॥
 ब्रम्हाप्तिर्जायते पुंसां किन्तु स्याद्भूरिजन्मभिः ॥ १७३ ॥
 यद्देवा सन्तताभ्यासान्न ब्रम्ह प्रतिपेदिरे ॥
 तन्मनुष्यैः कथं प्राप्यमेकेनैव च जन्मना ॥ १७४ ॥

१. A. reads पतंगत्वं for यत्र गत्वा. B. also the same, but C. reads पन्नगत्वं. २. A. reads वेतृणां, B. द्वे वापि and C. वै नृणां. ३. A. C. D. read त्रिविष्टपाय च for कृत्वा निवेदयेत्. ४. A. reads देवं रविरूपमतः परम्, B. देवं विरूपं तमसः परम् and C. वेद हृदि रूपमतः परम् for देवं रविरूपं तमःपरम्. ५. A. reads सा for स्यात्.

ज्ञानाभ्यासैर्न तद्ब्रम्ह कृतैर्दंभस्वरूपकैः ॥

न प्राप्यते परं ब्रम्ह न वाप्यासनमुद्रया ॥ १७५ ॥

बहुभिः किमुपायैस्तु प्रोक्तैर्वा ग्रन्थविस्तरैः ॥

एकमेवाभ्यसेत्तत्त्वं येन चित्ते वसेद्भारिः ॥ १७६ ॥

एकैव भावशुद्धिस्तु यथा स्यात्क्रियते तथा ॥

अन्यत्कुर्यान्मनस्वन्यद्विरुद्धमिति सर्वथा ॥ १७७ ॥

भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः ॥

तस्मात्तं शोधयेद्यत्नाच्छुचिः स्याद्भावशुद्धितः ॥ १७८ ॥

एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हृदयोपरि योषितः ॥

भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ॥ १७९ ॥

परिष्वक्तो नरो नार्या ह्लादमेति यथा युवा ॥

तल्पस्थोऽपि सकामां तां भावहीनो न कामयेत् ॥ १८० ॥

एको भावो हरौ कार्यो यथाऽसौ निश्चलो भवेत् ॥

तद्बुद्ध्या पञ्चतां गच्छन् स्वर्गं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १८१ ॥

त्यक्त्वापि विविधान् भोगान् तपस्तत्त्वातिदुष्करम् ॥

मृत्युकाले मतिर्या स्यात्तां गतिं याति मानवः ॥ १८२ ॥

योगप्रयोगः कथितः समासात्ध्यानस्य मार्गो बहुधाऽभ्यधायि ॥

योऽभ्यस्यमानस्तु भवेद्विधानात् ब्रम्हासिद्धयश्च तथा द्विजानाम् ॥ १८३ ॥

प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानं विस्तरतस्तथा ॥

उक्तं द्विजहितार्थाय ब्रम्हावाप्तिकरं तथा ॥ १८४ ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्नादः क्षणः स्यात्तद्वयं त्रुटिः ॥

द्वाभ्यां चैव लवस्ताभ्यां निमेषोऽपि लवद्वयम् ॥ १८५ ॥

तैः पञ्चदशभिः काष्ठा ताश्च त्रिंशत्कला स्मृता ॥

द्वाविंशतित्रिभागस्तु घटिकेति प्रकीर्तितः ॥ १८६ ॥

तद्वयं च मुहूर्तः स्यात्तात्त्रिंशत् क्षपा-दिनम् ॥

तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्वयं मास उच्यते ॥ १८७ ॥

१. B. and E. read देवस्वरूपकैः for दंभस्वरूपकैः. २. B. and E. read प्राप्तैः for प्रोक्तैः. ३. A. C. F. read क्रियतां for क्रियते. ४. C. reads नार्याः संल्हादयति यौवनम् and F. नार्यां साल्हादयति यौवनः for ल्हादमेति यथा युवा. ५. B. reads 'रस्य प्रयत्नं, E. and F. read 'रस्य नियतं for 'कृद्यश्च नया. ६. B. reads त्रुटि° for लव° and तद्वयम् for लवद्वयम् respectively. ७. A. B. D. E. and F. read तद्विंशति° for द्वाविंशति°. ८. C. reads त्रुटिका for घटिका.

तद्वयं ऋतुरित्युक्तं तद्वयं काल उच्यते ॥
 तत्सार्धमयनं प्रोक्तं तद्वयं वत्सरस्तथा ॥ १८८ ॥
 पञ्चभिस्तैर्युगं प्रोक्तं तद्वादशकषष्टिकम् ॥
 षष्टिकः षष्टिगुणितो वाक्पतेर्युगमुच्यते ॥ १८९ ॥
 तद्वयं तु कलिः प्रोक्तस्तद्वयं द्वापरो भवेत् ॥
 कलिप्रयेण त्रेता स्यात्कृतः कलिचतुष्टयम् ॥ १९० ॥
 षष्टिघ्नः सोऽपि कालज्ञैः प्रजानाथयुगः स्मृतः ॥ १९१ ॥
 कलिभिर्दशभिर्ब्रम्हन् चतुर्युगमिति स्मृतम् ॥
 चतुर्युगसहस्रेण ब्रम्हाहः कल्प उच्यते ॥ १९२ ॥
 अष्टयुगा भवेत्सन्ध्या सायंसन्ध्या च तावती ॥
 तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति स्मृतम् ॥ १९३ ॥
 मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रपातः प्रकीर्तितः ॥
 एतन्मानेन वर्षाणां शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ १९४ ॥
 ब्रम्हक्षयशतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् ॥
 एताद्विसमानेन शतवर्षेण तत्क्षयः ॥ १९५ ॥
 तत्क्षयस्त्रिगुणोऽष्टाभी रुद्रस्य त्रुटिरुच्यते ॥
 एवमाब्दिकमानेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः ॥
 रुद्रात्मनि लीयते निष्कलंकं निरामयम् ॥ १९६ ॥
 निष्प्रकम्पं जगत् व्योम व्योमातीतं परं पदम् ॥
 तन्निदिध्याससंशुध्या स तत्रैव विलीयते ॥ १९७ ॥
 परम्पराणां परमं विचिन्त्य परात्परं दिष्टपदादतीतम् ॥
 क्षणादिकालं क्रमशोऽब्दमेव प्रयाति तं तत्पदमव्ययं च ॥ १९८ ॥
 तमात्मरूपं परमव्ययं च विश्वेश्वरं चित्तभरं प्रपद्ये ॥
 शान्तिं च गत्वा विधिना च योगी प्रयाति तद्वै पदमव्ययं च ॥ १९९ ॥

१. C. reads this line thus:—

रुद्रस्यात्मनि लीयन्ते भूतभौतिकसृष्टयः ।

२. B. reads—

लब्धं यथानेन परं पदं तत्तद्ध्यानयोगात्स तु तत्र लीयते ।

This line is mentioned excess in C. ३. A. F. read तत्पदध्यान° for तन्निदिध्यास°. ४. C. स्वचिन्त्यं for विचिन्त्य. D. F. also read the same. ५. D. read व्यष्टपदादतीतम् for दिष्टपदादतीतम्. ६. C. reads उपमत्तः for ऽब्दमेव; while D. ऽय मत्वा and F. reads ऽष्टमेव.

कालज्ञानेन योगोऽयं योगिभिर्ध्यानकारिभिः ॥

मुमुक्षुभिः सदा ज्ञेयं निरालम्बं परं पदम् ॥ २०१ ॥

पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च ॥

वेदितव्यं प्रयत्नेन सदा ध्येयं द्विजातिभिः ॥ २०२ ॥

दश द्वादश चाष्टौ वा सप्त षट् पञ्च वा त्रयः ॥

दैविके पैतृके वापि श्लोकाः श्राव्या द्विजातिभिः ॥ २०३ ॥

श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राम्हणान्भक्तितत्परः ॥

प्राश्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्विजाः ॥ २०५ ॥

य इदं शृणुयाद्वापि श्रावयेत्पाठयेदपि ॥

स प्रध्वस्ततमस्तोमो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २०६ ॥

त्रिभिः श्लोकसहस्रैस्तु त्रिभिर्वृत्तशतैरपि ॥

पराशरोदितं धर्मशास्त्रं प्रोवाच सुव्रतः ॥ २०७ ॥

नमोऽस्तु याज्ञवल्क्याय मनवे विष्णवे नमः ॥

गौतमाय वसिष्ठाय नमः पाराशराय च ॥ २०८ ॥

इति श्री बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां

योगनिरूपणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति बृहत्पाराशरस्मृतिः समाप्ता ॥

१. C. reads °जनाश्वरेत् for °श्रमाय च. २. C. reads नव for त्रयः.

३. C. reads °समस्तैनाः for °तमस्तोमो; also D. and F. read the same.

BOMBAY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES.

*Edited under the superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar,
M.A., and Prof. V. S. Ghate, M.A.*

			Rs.	a.	p
Âpastambîya Dharmasûtra, Part I., with Critical Notes and Index and various Readings of the Hiranyakeśi Dharma-sûtra by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 44) ...	1	6	0		
„ „ Part II., containing extracts from Haradatta's Commentary called Ujjvalâ by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 50) ...	1	2	0		
Âtharvâna Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 40) ...	1	4	0		
Bhaṭṭi-Kâvya with Mallinâtha's Commentary. Vol. I., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 56)	9	0	0		
„ „ Vol. II., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 57).... ..	6	0	0		
Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 39)	4	0	0		
Dasâkumâracharita of Daṇḍin, Part I., with Critical Notes, etc., by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 10)— <i>Under revision.</i>					
„ „ Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 42)	0	8	0		
Deśinâmamâlâ, Part I., Text and Critical Notes, by Prof. Pischel and Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 17).					

Ekâvali of Vidyâdhara, with the Commentary, Tarala, of Mallinâtha, and Critical Notes, etc., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 63) ...	14	0	0
Gaûḍavaho, by Vâkpati, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 34) ...	3	0	0
Hand-book to Rîgveda, Part I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 41) ...	1	8	0
„ „ Part II., by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 43) ...	2	8	0
Harshacharita, by Dr. A. A. Führer, Text and Comm. (B. S. S. No. 66) ...	2	0	0
Hitopadeśa of Nârâyana, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33) ...	0	14	0
Hymns from the Rîgveda, by Dr. P. Peterson and S. R. Bhandarkar, M. A. (B. S. S. No. 36)	2	4	0
Hymns from the Rîgveda (Second Selection), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 58)	4	0	0
Kâdambarî, Vol. I. (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24) ...	2	0	0
„ Vol. II. (Introduction and Notes) by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	4	8	0
Kîrti-Kaumudî, by A. V. Kathavate, B.A. (B. S. S. No. 25) <i>Copy-right restored to the Editor</i> ...			
Kumârapâla-Charita, by S. P. Pandit, M.A., (B. S. S. No. 60) ...	8	8	0
Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I., Parts I., II, and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 18-20) ...	4	8	0
Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I., Part II., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 19).	1	0	0
Vol. I., Part III., by Dr. F. Kielhorn, (B. S. S. No. 20).	1	0	0
„ „ Vol. II., Parts I., II. and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 21, 22 and 26) ...	9	0	0

Mahābhāshya of Patañjali Vol. III. Parts I., II., and III. (together), 2nd Edn., by Dr. Kielhorn (B. S. S. No. 28-30)	9	0	0
Mahānārāyaṇa Upanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No 35)	0	7	0
Mālatī-Mādhava, with Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15), 2nd Edn.	4	4	0
Mālavikāgnimitra, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 6), 2nd Edn.	2	2	0
Mṛichchhakatika with two Commentaries and various Readings, by N. B. Godbole, B. A., (B. S. S. No. 52)	3	8	0
Mudrārākshasa, with the Commentary of Dhundirāja, by K. T. Telang, M.A. (B. S. S. No. 27)— <i>Copy-right restored to the Editor</i>			
Naishkarmyasiddhi, with the Chandrikā of Jñānot- tama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 34), 2nd Edn.	2	8	0
Navasāhasāṅkacharita, Part I., by Pandit Vāman- shāstri Islāmpurkar (B. S. S. No. 53)... ..	1	10	0
Nīti and Vairāgya Śatakas, with notes and extracts from two Commentaries, by K. T. Telang, M. A. (B. S. S. No. 11)— <i>Copyright restored to the Editor.</i>			
Nyāyakōśa, by Mahāmahopādhyāya Bhīmāchārya Zalkikar. (B. S. S. No. 49)	6	0	0
Pañchatantra, Book I., with Notes, by Dr. F. Kiel- horn (B. S. S. No. 4.)	0	6	0
„ Books II. and III. with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3)	0	4	0
„ „ IV. and V., with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 1)	0	4	0
Parāśara-Smṛiti, Vol. I., Part I., by Pandit Vāman- shāstri Islāmpurkar (B. S. S. No. 47)	2	2	0

	Rs.	a.	p.
Parâśara-Smṛiti, Vol. I., Part II., by Pandit Vaman- shastri Islâmpurkar (B. S. S. No. 43)	2	0	0
„ „ Vol. II., Part I., by Do. (B. S. S. No. 59)	4	0	0
„ „ „ Part II., by Do. (B. S. S. No. 64)	5	0	0
„ „ Vol. III., Part I., by Do. (B. S. S. No 67)	4	0	0
Paribhâshenduśekhara, Part I., Text and various Readings, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 2)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 1-37) (B. S. S. No. 7)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 38 to 69) (B. S. S. No. 9)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 70 to 122), (B. S. S. No. 12) ...	0	8	0
Pâtanjala-Sûtrâṇi, with the Scholium of Vyâsa and Vâchaspati's Commentary, by Mahâmahopâdh- yâya Rajaram Shastri Bodas (B. S. S. No. 46)	1	10	0
Pratâparudrayaśobhûṣana of Vidyânâtha, by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 65)	11	0	0
Raghuvaṃśa, Part I. (Cantos i-vi), with Mallinâ- tha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M.A. (B. S. S. No. 5)	1	8	0
„ Part II. (Cantos vii-xiii), with Mal- linâtha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 8) ...	0	12	0
„ Part III. (Cantos xiv-xix), with Malli- nâtha's Commentary and Notes, by Do. (B. S. S. No. 13)	0	8	0
Râjataranginî, Vol. I., by Pandit Durgâprasâda (B. S. S. No. 45)	1	8	0
„ Vol. II., by Do. (B. S. S. No. 51)	1	4	0

	Rs.	a.	p.
Rājatarāṅgiṇī, Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	1	2	0
Rekhāganita, Vol. I., by H. H. Dhruva, B. A., and K. P. Trivedi, B. A. (B. S. S. No. 61)	12	0	0
„ Vol. II., by Do. Do. (B. S. S. No. 62)	9	0	0
Śārṅgadharapaddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	3	0	0
Subhāshitāvali of Vallabhadeva, by Do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0
Tarka-Kaumudī of Laugākshi Bhāskara, by M. N. Dvivedi, B. A. (B. S. S. No. 32)— <i>Copyright restored to the Editor</i> ...			
Tarka-Saṃgraha, with two Commentaries and Notes, by Y. V. Athalye, M.A. (B. S. S. No. 55) ...			
Vāsisṭha Dharmaśāstra, by Dr. A. Führer (B. S. S. No. 23)	0	8	0
Vikramāṅkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14)— <i>Copy-right restored to the Editor</i> ...			
Vikramorvaśīya, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. and B. R. Arte, M. A. (B. S. S. No. 16) 3rd Edn.	2	0	0

**SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED
IN THE BOMBAY SANSKRIT
AND PRAKRIT SERIES.**

<i>Amarakośa</i> , the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara-Siṃha with the Commentary of Maheśvara. Edited by Raghunath Shastri Talekar with Index	0	13	0
<i>Atharvaveda-Saṃhitā</i> with the Commentary of Sâyānāchārya. Edited by S. P. Pandit, M.A., Vols. I., II., III. and IV., each at	10	0	0
<i>Kāvya-prakāśa</i> (2nd Edition). Edited by Vāmanāchārya Zalkikar	5	4	0

Pahlavi.

Vendidad, complete in 2 Volumes	10	0	0
--	----	---	---

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES
PRICE-LIST

Printed by B. Miller, Superintendent, British India Press,
Mazgaon, Bombay, and Published by the Director,
Public Instruction, Poona.

THE
PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ
OR
PARÂŚARA SMRITI
WITH
THE COMMENTARY
BY
SÂYANA MÂDHAVÂCHÂRYA

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES,
INDEXES, &C.

BY

PANDIT VÂMAN SÂSTRÎ ISLÂMPURKAR

AND

R. G. BHADKAMKAR, M.A.,

ACTING PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE,
BOMBAY.

VOL. III, PART II

500 copies

1919

[*All Rights Reserved.*]

Price Rs. 5-8-0

Bombay Sanskrit & Prakrit Series No. LXXIV

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

*Edited under the Supervision of the Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona City*

[For Copies apply to Government Book Depôt, Poona.]

Rs. As.

No. I Pañchatantra, Books IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4
No. II Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (<i>out of Stock</i>)	..
No. III Pañchatantra, Books II and III, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0 4
No. IV Pañchatantra, Book I, edited with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 6
No. V Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part I (Cantos I-VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A.	1 8
No. VI Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A., 2nd edition (<i>out of stock</i>)	..
No. VII Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIA, (Paribhâshâs 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 8
No. VIII Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part II (Cantos VII-XIII), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A. (<i>out of Stock</i>)	..
No. IX Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIB, (Paribhâshâs 38-69), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 8
No. X. Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part I, by Dr. Bühler and No. XLII Part II by Dr. Peterson, re-edited with Notes in one volume, by Mr. G. J. Agashe, B. A.	4 6
No. XI Nitisataka and Vairâgyasataka of Bhartrihari, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M.A. (<i>copyright restored to the editor</i>)	..

No. XII	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIC, (Paribhâshâs 70-122), Translation, and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. XIII	Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part III (Cantos XIV-XIX), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A. (<i>out of stock</i>)		
No. XIV	Vikramânîkadeva-charita of Bilhana, by Dr. G. Bühler (<i>copyright restored to the editor</i>)		
No. XV	Mâlâtî-Mâdhava, with Commentary, Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	4	4
No. XVI	Vikramorvaśîya of Kâlidâsa, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A., <i>Third edition</i>	2	0
No. XVII	Hemachandra's Deśinâmamâlâ, Part I, by Prof. Pishel and Dr. Bühler, (<i>out of stock</i>)		
No. XVIII*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XIX*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XX*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XXI†	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3	0
No. XXII†	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II. Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3	0
No. XXIII	Vâsishṭha-Dharmaśâstra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer, <i>Second edition</i>	0	12
No. XXIV	Kâdambarî, by Bâna and his Son, Vol. I, Text ; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, <i>both together</i>	6	8
No. XXV	Kirti-kaumudî, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (<i>copy-right restored to the editor</i>)		

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

No. XXVI† Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. II. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXVII Mudrārākshasa of Viśākhadatta, with the Commentary of Dhunḍirāja, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy-right restored to the editor</i>) ..	..	..
No. XXVIII* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXIX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXXI Subhāṣitāvali of Vallabhadeva, edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad. ..	2	8
No. XXXII Tarka-kaumudī of Laugākṣhi Bhāskara, edited by Mr. M. N. Dvivedi (<i>copy-right restored to the editor</i>) ..	..	..
No. XXXIII Hitopadeśa of Nārāyaṇa, edited by Dr. P. Peterson ..	0	14
No. XXXIV Gaṇḍavaho of Vākpāti, edited by Mr. S. F. Pandit, M.A. (<i>under revision</i>) ..	..	..
No. XXXV Mahānārāyaṇa Upanishad, edited by Col. G. A. Jacob ..	0	7
No. XXXVI Selections of Hymns from the Rīgveda (First Series) By Dr. Peterson (<i>Fourth edition</i>) ..	2	0
No. XXXVII Śārīṅgadharapaddhati, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson ..	3	0
No. XXXVIII Naishkarmyasiddhi, by Col. G. A. Jacob ..	2	8
No. XXXIX Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob ..	4	0

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

No. XL	Eleven Âtharvâna Upanishads, with Dîpikâs by Col. G. A. Jacob, <i>Second edition</i>	1 8
No. XLI	Handbook to the study of Rîgveda, Part I, comprising Sâyaṇa's Introduction to his Rîgveda- bhâshya, with English Translation, by Dr. P. Peterson (<i>out of stock</i>)	
No. XLII*	Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson	
No. XLIII	Handbook to the study of Rîgveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of Rîgveda with the Bhâshya of Sâyaṇa	2 8
No. XLIV	Âpastamba-Dharmasûtra, with the Various Readings of the Hiranyakeśi Dharmasûtra, Part I, by Dr. G. Bühler (<i>under revision</i>)	1 6
No. XLV	Râjataranginî of Kalhana, Part I (Cantos I to VII), by Pandit Durgaprasada	1 8
No. XLVI	Patañjali's Yogasûtra, with the Scholia of Vyâsa, the Commentary of Vâchaspati, and the Vṛitti of Nâgojibhaṭṭa, by Mr. Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (<i>Second edition</i>)	3 8
No. XLVII	Parâsara's Dharma-Samhitâ, with the Com- mentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I. Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2 2
No. XLVIII	Parâsara Dharma-Samhitâ, with the Com- mentary of Sâyaṇa-Mâdhavâchârya, Vol. I. Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2 0
No. XLIX	Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhima- charya Zalkikar, (<i>under revision</i>)	
No. L	Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by Dr. Bühler (<i>under revision</i>)	1 2
No. LI	Râjataranginî of Kalhana, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad (<i>out of stock</i>)	
No. LII	Mṛichehhakāṭika, Vol. I, Text with two Com- mentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3 8

No. LIII Navasâhasaṅka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar.. .. .	1	10
No. LIV Rājatarāṅgiṇī of Kalhaṇa, Vol. III. containing the Supplements to the work, by Dr. P. Peterson	1	2
No. LV Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Mr. Y. V. Athalye (<i>Second edition</i>)	3	0
No. LVI Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. I. by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0
No. LVII Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the R̥igveda (<i>Second Series</i>), by Dr. Peterson (<i>under revision</i>) ..		
No. LIX Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar ..	4	0
No. LX Kumārāpala-charita of Hemachandra, (in Prākṛit), by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekhāganita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekhāganita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII Ekāvalī of Vidyādhara, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary, of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. II. Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar ..	5	0
No. LXV Pratāparudra-yaśobhūṣaṇa of Vidyānātha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsha-charita of Bāṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer ..	2	0
No. LXVII Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. III, Part I, Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0

	Rs. As.
No. LXVIII Śribhâshya of Râmânuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11 0
No. LXIX Dvyâsraya-kâvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X), by Prof. A. V. Kathawate	9 0
No. LXX Vaiyâkaranabhûshaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10 0
No. LXXI Shadbhâshâchandrikâ of Lakshmîdhara, with Introduction, Notes, etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7 8
No. LXXII Śribhâshya, of Râmânuja, Vol. II, Notes, by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6 0
No. LXXIII Nirukta of Yâska, with the Commentary of Durgâchârya, Vol. I, by Professor H. M. Bhadrakamkar	9 8
No. LXXIV Parâsardharmasmhitâ, Vol. III. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar and R. G. Bhadrakamkar	5 8

WORKS OUT OF SERIES

Aitareya Brâhmaṇa,* Word-index to, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi	4 0
Amarakoṣa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0 13
Atharvaveda Samhitâ, with the Commentary of Sâyanâchârya, edited, by Mr. S. P. Pandit. <i>Four volumes at Rs. 10 each</i>	40 0
Kâvyaprakâsa, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary, <i>Third edition</i>	9 6
Vendidad, <i>Complete in two volumes</i>	5 0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

Rs. As.

Aitareya-Brâhmaṇa, Word-index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi (out of Series)	4	0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series)	0	16
Āpastamba-Dharmasūtra, Part I. by G. Bühler, (No. 44)	1	3
Āpastamba-Dharmasūtra, Part II. by G. Bühler, (No. 50)	1	2
Atharvaveda Samhitâ with Sâyanabhâṣya, four volumes, by S. P. Pandit, (out of Series)	40	0
Ātharvaṇa Upanishads, eleven, with Dîpikâs, by G. A. Jacob, (No. 40)	1	8
Bhāṭṭikāvya with Mallinâtha's Commentary, Part I, by K. P. Trivedi, (No. 56)	9	0
Bhāṭṭikāvya with Mallinâtha's Commentary, Part II, by K. P. Trivedi, (No. 57)	6	0
Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by G. A. Jacob, (No. 39)	4	0
Daśakumâracharita, Part I by G. Buhler, (No. 10) and Part II by P. Peterson (No. 42), both together, second edition by G. J. Agashe	4	6
Desinâmamâlâ, Part I, by Pischel and Bühler (No. 17)		
Dvyâśraya-kāvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69)	9	0
Ekâvali, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)	14	0
Gaṇḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)		
Handbook to the Study of Rîgveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)		
Handbook to the Study of Rîgveda, Part II. by P. Peterson (No. 43)	2	8
Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer, (No. 66)	2	0
Hitopadeśa, by P. Peterson (No. 33)	0	14
Hymns from Rîgveda, Selection of, (First Series) by Peterson (No. 36)	2	0

Hymns from Rigveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson (No. 58)	..	..	..	..
Kâdambari, Vol. I, Text and Vol. II. Notes and Intro- duction, by Dr. Peterson (No. 24)	..	..	6	6
Kâvyaprakâsa, with a Commentary, by Vamana- charya Zalkikar (out of Series)	..	..	9	6
Kîrtikaumudî, by A. V. Kathawate (No. 25)	..	..		
Kumârapâlacharita, by S. P. Pandit, (No. 60)	..	..	8	8
Mrichchhakatika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	..	..	3	8
Mâlavikâgnimitra, by S. P. Pandit (No. 6)	..	..		
Mâlâtî-Mâdhava, by R. G. Bhandarkar (No. 15)	..	..	4	4
Mahâbhâshya, Vyâkarana—, of Patañjali, Vol. I: Parts I, II, and III together (Nos. 18, 19, 20)	..	..	4	8
Mahâbhâshya, Vyâkarana—, of Patañjali, Vol. II. Parts I, II, and III together (Nos. 21, 22, 26)	..	..	9	0
Mahâbhâshya, Vyâkarana—, of Patañjali, Vol. III. Parts I, II, III together (Nos. 28, 29, 30)	..	..	9	0
Mudrârâkshasa, by K. T. Telang (No. 27)	..	..		
Mahânârâyaṇa Upanishad, by G. A. Jacob (No. 35)	..	..	0	7
Naishkarmyasiddhi by G. A. Jacob (No. 38)	..	..	2	8
Navasâhasâṅkacharita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 53)	..	..	1	10
Nirukta of Yâska, with Commentary, Vol. I, by H. M. Bhadkamkar (No. 73)	..	..	9	8
Nîti and Vairâgya Śatakas, by K. T. Telang, (No. 11)	..	..		
Nyâyakośa, by Bhimacharya Zalkikar, (No. 49)	..	..		
Pañchatantra, Book I, by Kielhorn (No. 4)	..	..	0	6
Pañchatantra, Books II and III, by G. Bühler (No. 3)	..	..	0	4
Pañchatantra, Books IV and V, by G. Bühler (No. 1)	..	..	0	4
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. I. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 47)	..	..	2	2
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. I, Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 48)	..	..	2	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. II. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 59)	..	..	4	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. II. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 64)	..	..	5	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. III. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 67)	..	..	4	0
Parâsaradhârmāsāṃhitā, Vol. III, Part II by Vaman Shastri Islampurkar and R. G. Bhadkamkar (No. 74)	..	..	5	8

Paribhâshenduśekhara, Part I, by F. Kielhorn (No. 2)		
Paribhâshenduśekhara, Part IIA, by F. Kielhorn (No. 7)	.. ..	0 8
Paribhâshenduśekhara, Part IIB, by F. Kielhorn (No. 9)	.. ..	0 8
Paribhâshenduśekhara, Part IIC, by F. Kielhorn (No. 12)	.. ..	0 8
Pratâparudrayaśobhûshana, of Vidyânâtha, with Commentary, by K. P. Trivedi (No. 65)	.. ..	11 0
Raghuvamśa, Part I, by S. P. Pandit (No. 5)	.. ..	1 8
Raghuvamśa, Part II, by S. P. Pandit (No. 8)	.. ..	
Raghuvamśa, Part III, by S. P. Pandit (No. 13)	.. ..	
Râjataranginî, Part I, by Pandit Durgaprasad (No. 45)	.. ..	1 8
Râjataranginî Part II, by Pandit Durgaprasad, (No 51)	.. ..	
Râjataranginî, Part III, by P. Peterson (No. 54)	.. ..	1 2
Rekhâganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 61)	.. ..	12 0
Rekhâganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 62)	.. ..	9 0
Śaṅgadhara paddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)	.. ..	3 0
Shadbhâshâchandrikâ of Lakshmidhara, by K. P. Trivedi (No. 71)	.. ..	7 8
Śribhâshya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 68)	.. ..	11 0
Śribhâshya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 72)	.. ..	6 0
Subhâshitâvali of Vallabhadeva, by P. Peterson (No. 31)	.. ..	2 8
Tarkakaumudi of Lâugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi (No. 32)	.. ..	
Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Y. V. Athalye (No. 55)	Second edition by Mr. M. R. Bodas	3 0
Vâsishṭha Dharmaśâstra, by A. A. Führer (No. 23)	.. ..	0 12
Vaiyâkaraṇabhûshana of Kondaḥhaṭṭa, with two Commentaries, by K. P. Trivedi (No. 70)	.. ..	10 0
Vendidad, in Two Volumes (out of Series)	.. ..	5 0
Vikramânâkadeva-charita, by G. Bühler (No. 14)	.. ..	
Vikramorvaśiya, by S. P. Pandit (No. 16)	.. ..	2 0
Yogasûtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudev Shastri Abhyankar (No. 46)	.. ..	3 8

WORKS IN THE PRESS

Dvyâsraya-kâvya of Hemachandra. Vol. II, by Professor
A. V. Kathawate

WORKS UNDER REVISION

No. XXXIV Gaüḍavaho of Vâkpati, by S. P. Pandit.

Nos. XLIV and L Âpastamba-Dharmasûtra, by Bühler.

WORKS IN PREPARATION

Mrichchhakaṭika, Vol. II, Introduction and Notes, by
K. C. Mehendale.

Yâska's Nirukta, Vol. II, by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Anubhâshya of Vallabhâchârya, with Notes, by Shridhar
Shastri Pathak.

Kâvyâdarśa of Daṇḍin, by S. K. Belvalkar, M.A., Ph.D.,
and Rangacharya Raddi.

Prakriyâkaumudi of Râmachandra with Commentary,
by K. P. Trivedi, B. A.

Syâdvâdamañjarî of Hemachandra, by A. B. Dhruva,
M.A., LL.B.

Tarkabhâshâ of Keśavamîśra with the Commentary of
Chinnabhaṭṭa, by D. R. Bhandarkar, M.A., and
Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kâvyâlankâra-Sâra-Saṅgraha, with the Laghu-
vṛitti of Pratîharendurâja, by N. D. Banhatti,
B.A.

Vyavahâra-Mayûkha of Nîlakaṇṭha, by P. V. Kane,
M.A., LL.M.

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते । तत्र निक्षे-
पस्य स्वरूपं नारद आह—

‘ स्वद्रव्यं यत्र विलम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १.)

इति । उपनिधि-न्यासौ निक्षेपावान्तरविशेषौ । तयोः स्वरू-
पमाह बृहस्पतिः—

‘ अनाख्यातं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितं च यद्वत् तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥

राज-चोरा-ऽरातिभयादक्षदानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यते ऽन्यगृहे यत्तु स न्यासः परिकीर्तितः ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ९.)

१. C. reads °पादस्य and D. °सदस्य for °पदस्य. २. B. reads °स्व°
for °स्य. ३. D. reads स्वं द्रव्यं for स्वद्रव्यं. ४. C. wrongly reads °व्यासौ
for °न्यासौ. ५. C. reads एवान्तर° for °पावान्तर° ; while D. omits this
६. C. omits the following:—

‘ राज-चोरा-ऽरातिभयादक्षदानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यते ऽन्यगृहे यत्तु स न्यासः परिकीर्तितः ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ इति ।

७. D. reads °चोरादिक° for °चोराराति°. ८. D. reads दायादानां
for अक्षदानां. ९. D. reads ऽन्यस्य हस्ते यत् for ऽन्यगृहे यत्तु. १०. D.
reads यत् द्रव्यं for यत्तु स.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

‘ वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ६५.)

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेष-
मकथयित्वा समुद्रमन्यहस्ते रक्षणार्थाय स्थाप्यते तद्द्रव्यमौ-
पनिधिकम् । निक्षेपस्थापनविधिमाह मनुः—

‘ कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्याप्ते निक्षेपं निःक्षिपेद्बुधः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १७९.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ स्थानं गृहं स्थलं चैव तद्दृणं विविधान् गुणान् ।

सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिसु ’ ॥

इति । तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्विविध्यमाह नारदः—

‘ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

१. D. omits—

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ’ ॥

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं ।

२. D. reads तत्रस्थं for तत्स्थं. ३. D. reads समग्रम् for समुद्रम्. ४. C. and D. read रक्षणार्थं यत् for रक्षणार्थाय. ५. D. reads निक्षेपणं for निक्षेपस्था-
पनं. ६. C. reads धनिन्यर्थे, but it seems wrong; while D. धनिन्याये
for धनिन्याप्ते. ७. C. and D. read तदृणं for तद्दृणं. ८. C. reads साक्षि-
तानिरतः for साक्षिमानितरः. ९. C. reads प्रत्ययस्य for प्रत्ययः स्यात्.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ससाक्षिकं ग्रहो दत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत्परिपाल्यं तु विनश्यत्यनवेक्षया ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम् ।
तथैव तस्य दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरम् ’ ॥

इति । स्थापकेतरस्य यस्य स्थापिते द्रव्ये स्वाम्यमस्ति स
ग्रह प्रत्यनन्तर इत्युच्यते । मनुरपि—

‘यो यथा निक्षिपेद्ग्रस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथादायस्तथा ग्रहः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८०.)

इति । दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् ।
पालयितुः फलमाह बृहस्पतिः—

‘ददतो यद्भवेत् पुण्यं हेम-रूप्या-म्बरादिकम् ।
तत् स्यात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ’ ॥

इति । भक्षकस्य दोषस्तेनैव दर्शितः—

‘भर्तृद्वेहे यथा नार्याः पुंसः पुत्र-सुहृद्वधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नणाम् ’ ॥

इति । दैवाद्युपघाते तु न दोषः स्यादित्याह बृहस्पतिः—

‘दैव-राजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।
ग्रहीतृद्रव्यसाहितं तत्र दोषो न विद्यते ’ ॥

१. B. reads परिपाल्यस्तु, C. and D. read परिपाल्यं तत् for परिपाल्यं तु.
२. C. reads हिरण्यं तु for विनश्यति. ३. C. and D. read तच्च for तस्य.
४. B. and D. read प्रत्यनन्तरे for प्रत्यनन्तरम्. ५. C. reads यथैव पालयेत्
for तत् स्यात् पालयतो. ६. C. and D. add च after भक्षकस्य.

इति । ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुप-
लक्ष्यते । अतएव कात्यायनः—

‘ अराज-दैविके चापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
ग्रहीतुः सहभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैव-राजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ९.)

इति । दैवग्रहणं तत्स्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

‘ न दौप्योऽपहतं तं तु राज-दैविक-तस्करैः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६६.)

ति । मनुरपि—

‘ इतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यादि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८९.)

इति । यदि तस्माद्धनात् स्तोकमपि स गृण्हाति तदा
दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव—

१. C. reads after कात्यायनः—अराजकफलमाह बृहस्पतिः—

‘ दैविके चापि निक्षिप्तं यत्र चैव विनाशितम् ।

ग्रहीतुरेवापहतं दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ।

इति । नायं शेष इत्याह बृहस्पतिः । नारदोऽपि—

२. C. तत्तु for तद्वत् and D. नत्वेतत्. for नचेत्तत्. ३. C. reads दौषो-
ऽपहतं for दौप्योऽपहतं. ४. A. B. and C. read तत्तु for तं तु. ५. D.
substitutes स for न and after it reads दद्यादित्यर्थः for न दद्यादित्यर्थः.

‘समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत्’ ।

(म. स्म. ८. १८८.)

इति । कचिद्येन केनचिद्धेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण

न दाप्य इत्याह कात्यायनः—

‘ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते’ ॥

इति । उपेक्षादिना नाशे तु बृहस्पतिराह—

‘भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्याच्यमानो वा दाप्यः स्यात् सोदयं भवेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘न्यासादिकं परद्रव्यं प्रक्षिप्तं समुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत्’ ॥

इति अत्र विशेषमाह *व्यासः—

‘भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्’ ॥

इति । याचनानन्तरमदत्तस्य पञ्चाद्वैवराजोपघाते स्थापकाय

मूल्यमात्रं देयम् । तथा च व्यासः—

‘याचनानन्तरं नाशे दैव-राजकृतेऽपि सः ।

ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् अन्यथा दण्डमर्हति’ ॥

* विज्ञानेश्वरेण तु कात्यायनवाक्यत्वेनोद्धृतमधस्तनं वाक्यम् ।

१. D. omits येन. २. D. reads सर्वोपाय°. ३. D. reads दाप्यस्तत् for दाप्यःस्यात्. ४. C. originally reads स एव हि for स एव तत्. ५. C. reads निक्षिप्ते for भक्षिते. ६. C. and D. read मूल° for मूल्य°.

इति । मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे
सवृद्धिकदापनायोगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः—

‘ याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ७.)

इति । यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य
दण्डमाह स एव—

‘ यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।

तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तं च सोदयमावहेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ८.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यंस्तं चापि सोदयम् ।

(या. स्मृ. २. ६७.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेत्कार्यमात्मनः ।

दण्ड्यः स राज्ञो भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम्’ ॥

इति । अत्र दण्डोऽपि सम-एव ग्राह्यः । तदाह मनुः—

१. C. and D. add एव after मूलमात्रम्. २. C. reads-
विलम्बनात्राशेषबाधे सवृद्धिराहापनाद्योगात्
for विलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदापनायोगात् । ;

while D. reads °अपराधेन वृद्धिदानायोगात् for °अपराधे सवृद्धिकदापनायो-
गात्. ३. C. reads याचमाना° for याचना°. ४. A. and B. read दातुं for
दातुः. ५. C. reads हन्त राज्ञो न भवति for दण्ड्यः स राज्ञो भवति. ६. D.
reads राज्ञा for राज्ञो. ७. D. reads प्रभुंक्ते for उपभुंक्ते. ८. C. wrongly
reads निक्षेपस्तदनुज्ञया. ९. C. and D. read स्वं वापि for °स्तं चापि. १०. D.
reads आत्मनःसुखं for कार्यमात्मनः. ११. C. and D. read राज्ञा for राज्ञो.

‘ निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९२.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ ग्रहीता निन्दुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयेन्नृपः ’ ॥

इति । स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

‘ निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९४.)

इति । ससाक्षिकनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं वदन् दण्ड्यः ।

असाक्षिके तु बृहस्पतिराह—

‘ रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रवर्त्तते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ’ ॥

इति । ग्रहीतृ-स्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

‘ निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेपारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विष्टेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥

१. D. reads धनम् for दमम्. २. D. reads ग्रहीतं for ग्रहीता. ३. C. and D. read विनयं for विनयेत्. ४. D. reads ह्यनिवेद्यो यो धनवान् for यः कृतो येन यावांश्च. ५. C. reads विब्रुवं and D. विब्रुवं for विब्रुवन्. these two readings and the reading in above line are correspondent with Manu. ६. D. omits 'क' in ससाक्षिक. ७. C. and D. omit वदन् and add च and न to दण्ड्यः. ८. D. reads शपथेचैव for शपथैश्चैव; while B. substitutes एव for चैव.

‘ यो निक्षेपं नार्पयति यश्चाऽनिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चोरवच्छास्यौ दौष्यौ वा तत्समं दमम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९०-१९१.)

इति । निक्षेपं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दण्डः । तदाह
कात्यायनः—

‘ ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत् ।
कालहीनं दददण्डं द्विगुणं च प्रदाप्यते’ ॥

इति । यद्ग्राह्यादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्ग्राहीति
काले स ग्राह्यः । तद्ग्राहीति तेषां काले स्वयमेव नार्पणीयः—

‘ सकृद्याचितमर्पयेत्’ ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्ग्राह्ये वर्तमाने स्वयमेव दीयमानं
कालहीनं तद्दानं दौष्ट्येनैवेति तद्ददतोऽपि दण्डो युक्तः । यस्तु
बलावष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह
मनुः—

‘ तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।
इमं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

१. A. C. D. read प्रदाप्यौ for दाप्यौ वा. २. D. reads याचनेऽर्पयेत् for याचितमर्पयेत्. ३. C. reads तद्ग्राह्ये for तद्ग्राह्ये. ४. D. reads तद्दानमिष्टं नैवेति तद्ददतोऽपि for तद्दानं दौष्ट्येनैवेति तद्ददतोऽपि. ५. C. and D. read तेषां for तेषां. ६. B. originally reads द्वयं; while A. and in marginal reading of B. there is the form उभौ, and D. इत्थं for इमं.

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्याद्विनिर्णयं राजा अक्षिण्वन् न्यासधारिणम् ॥

(म. स्मृ. अ. ८. १९६.)

इति । अक्षिण्वन् अताडयन् । निक्षेप्तारि मृते प्रत्यनन्तर-
धने न दोष इत्याह नारदः—

‘ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राजा नियोक्तव्यो न निक्षेपुस्तु बन्धुभिः ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १०.)

इति । यदा तु स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरं प्रत्याह-

‘ अच्छलेनैव वाञ्छन्विष्येत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ११.)

इति । निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः—

‘ एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १४.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. A. B. and D. read एव for एवं. २. A. and B. read कुर्याद्वि for कुर्याद्वि°. ३. C. and D. read अप्रक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्; while A. and B. read कारिणम् for धारिणम्. ४. D. reads अप्रक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्. ५. C. and D. omit:—

निक्षेप्तारि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोष इत्याह नारदः—

‘ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राजा नियोक्तव्यो न निक्षेपुस्तु बन्धुभिः ॥ इति ॥

६. D. reads दद्यात् for ददाति. ७. C. and D. read धर्म्यं for धर्मं. ८. C. reads याचितादिच्छति दिशन्निति for याचितादिष्वतिदिशति.

‘ याचिता-ऽन्वाहित-न्यास-निक्षेपादिष्वयं विधिः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६७.)

इति । याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्काराद्यर्थं याचित्वा स्वसमीपमानीतम् । अन्वाहितं स्वस्मिन् स्थितं परधनं धनिकान्तरस्थतया कृतम् । न्यास-निक्षेपौ पूर्वमेवाभिहितौ । बृहस्पतिरपि—

‘ अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ’ ॥

इति । शिल्पिन्यासो नामाङ्गुलीयकौदिकरणाय स्वर्णकारादिहस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकम् । अनेन याचितस्य शिल्पिहस्त-न्यस्तस्य दैव-राजोपघातेन विनाशे स्वर्णकारप्रभृतयः तत्र दाप्याः इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्यायनः—

‘ यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवहतेऽपि तम् ’ ॥

इति । नैर्मल्याद्यर्थं रजकादिहस्तन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह स एव—

‘ न्यासदोषद्विनाशः स्याच्छिल्पिनं तन्न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितम् ’ ॥

१. D. omits याचित्वा स्वसमीपमानीतम्. २. C. reads यथा for तथा.
३. D. reads अंगुलीय° for अंगुलीयकादि°. ४. C. omits हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकं; while D. reads° हस्तसमर्पितः for हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकम्. ५. C. reads° न्यस्तं for° न्यस्तस्य. ६. D. reads तदा न for तन्न. ७. D. reads स्थापयन् for स्थापयेत्. ८. D. omits° हस्त°; while C. reads° न्यास° for° न्यस्त°. ९. C. reads° दोषाच्च for° दोषात्तत्.

इति । यत्र तन्त्वादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटा-
दिदशायां नष्टं परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं
स्वामिना न गृहीतं नष्टं च तत्राप्याह स एव—

‘ शिल्पेनापि च यत् कर्म नष्टं यद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दित्सतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः’ ॥

इति । शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं नष्टं भृतकस्य
शिल्पिन एव तन्नष्टम् । पुनर्वेतनग्रहणमन्तरेणैव वानादिक्रियां
कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तन्त्वादिकं नार्पयति तदा
पुनर्वानाद्यभावेऽपि वेतनं शिल्पिने दत्तं दाता न लभते ।
पर्याप्तं परिपूर्णं वस्त्रादिकर्मदिस्ततो भृतकस्य यः स्वामी तस्य
दीयमानमगृह्यतस्तत्पर्याप्तं विनश्येत् । याचितकविषये विशेष-
पस्तेनैवोक्तः—

‘ यदि तत्कार्यमादिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्धकृते तस्मिन्प्राप्ते च न तु दाप्यते’ ॥

१. B. originally reads एतत्. २. C. reads ग्रहीतं for गृहीतं. ३. B. ori-
ginally, C. and D. read स्वल्पेन for शिल्पेन. ४. D. reads चेद्भृतकस्य for
यद्भृतकस्य. ५. C. reads स्वल्पेन प्रान्ततनवादिना विकले, D. स्वल्पेन प्रान्तर-
चनादिना विकलं for शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं. ६. A. B. and D. read
भृतकस्य for भृतकस्य. ७. C. and D. omit एव तत्. ८. A. and B. add तु
before पुनः. ९. C. reads वाताहि° and D. रचनादि° for वानादि°. १०. C.
reads वाताद्यभावेन for वानाद्यभावेऽपि; while D. only omits ऽपि. ११. A.
B. and C. omit दाता. १२. D. reads आदिस्ततो for अदिस्ततो. १३. A.B.
and D. read भृतकस्य for भृतकस्य. १४. C. adds च after this word and
D. reads विनश्यति for विनश्येत्. १५. C. and D. add ऽपि after विषये.
१६. A. has marginal and B. original reading यद्विकचित् कार्यमुद्दिश्यः;
while D. substitutes उद्दिश्य for आदिश्य. १७. A. has marginal and
B. original reading याचितेऽर्थे for याचितोऽर्ध°. १८. C. reads प्राप्ते न तु-
प्राप्यते and, B. and D. substitute प्राप्तं न तु प्राप्यते for प्राप्ते च न तु दाप्यते.

इति । येत् कार्यं दीर्घकालसाध्यं तत्कार्यार्थं यदि याचितः,
यदि वा संवत्सरपर्यंतं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत्,
तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालस्य मध्ये वा प्रतियाच्यमानो
याचितकं न ददाति, असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमे-
वासौ कृते कार्ये परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदापि
न ददाति तदा दैवादितो विनाशे मूल्यं देयमित्याह स एव—

‘ प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।
तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ’ ॥

इति । कचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव—

‘ अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।
अप्राप्ते वेसकाले तु दाप्यस्त्वं कृतेऽपि तत् ’ ॥

इति । इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः । तस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।

विक्रीयते ऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः’ ॥

(ना. स्मृ. ७. १.)

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. and D. add तु after यत्. २. C. reads °पर्याप्तं for °पर्यंतं.
३. D. adds जाते after विनाशे. C. also the same. ४. C. and D. omit
the following:—

‘ प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।
तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ’ ॥

इति । कचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव.

५. A. in margin B. originally and D. read तथैव for तस्यैव. ६. A. in
margin B. originally reads स्तंभितो for स्वामिनो. ७. B. reads °स्त्वर्थं for
°स्त्वर्थं; while D. reads दाप्यं for दाप्याः. ८. C. reads विक्षिप्तं for निक्षिप्तं.
९. C. reads हतं च वा for ऽपहृत्य वा. १०. D. reads विक्रियेत for विक्रीयते.

‘ निक्षेपा-ऽन्वाहित-न्यास-हेत-याचित-बन्धकम् ।

उपांशुजनविक्रीतमस्वामीसोऽभिधीयते’ ॥

इति । अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह

कात्यायनः—

‘ अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत् ’ ।

इति । नारदोऽपि—

‘ अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ४.)

इति । ततश्चाऽस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृह्णीयात्

इति । तथा च नारदः—

‘ द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुयात् ’ ।

(ना. स्मृ. ७. २.)

इति । तदवाप्तिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव । अन्यथा दण्ड-

विधानात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवामुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवर्ति पणान् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १७२.)

१. C. reads °हतं for °हत°. २. B. originally and D. read घेन for °जन°. while C. substitutes यच्च for °जन°. ३. C. reads अस्वामीत्य° for अस्वामिना. ४. C. and D. substitute च for वा. ५. C. and D. omit the following:—

अस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृह्णीयात् इति । तथाच नारदः—

‘ द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदामुयात् ’ ।

इति । तदवाप्तिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव । अन्यथा दण्डविधानात् । तथा च.

and read अस्वामिविक्रये only for the same. ६. C. reads परहस्तादविक्रये यद्वामुयात् for यो द्रव्यं परहस्तादवामुयात्; while D. यन् द्रव्यं for यो द्रव्यं.

इति । यदा पुनः परहस्तादवाभुमसमर्थः स्वामी तदा-
त्वाह स एव—

‘ नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देश-कालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १६९.)

इति । विनष्टं अपहतं वा स्वकीयद्रव्यमधिगन्तुरपहर्तुर्वा
हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् ।
राजपुरुषाद्यानयनार्थं देश-कालातिक्रमश्चेद्भवति तदा स्वयमेव
गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनः क्रयादूर्ध्वमेव स्वकीयं
द्रव्यं केतुर्हस्ते पश्यति तदाप्याह स एव—

‘ स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १६८.)

इति । स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति
तदा लभते गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य परस्वत्वहेतुत्वाभा-
वात् । केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीना-
द्रव्यागमोपायहीनात्, रह एकान्ते, हीनमूल्ये अल्पतरेण
द्रव्येण अधिकमूल्यं क्रये च, वेलाहीने रात्र्यादौ कृते क्रये च स
चोरो भवति । तस्करवद्दण्ड्यो भवतीत्यर्थः यथोक्तं मनुना-

१. A. and B. read परहस्तादवाभुयात् समर्थः स्वामी and C. परहस्तादवाभु-
यात् साधनः स्वामी for परहस्तादवाभुमसमर्थः स्वामी. २. D. reads पुरुषः राजा-
द्यानयनार्थं देश° for राजपुरुषाद्यानयनार्थं देशे°. ३. C. reads विक्रयादूर्ध्वमेव D.
विक्रयार्थमेव for क्रयादूर्ध्वमेव. ४. A. and B. read दोषे प्रकाशिते for दोषोऽ-
प्रकाशिते. ५. D. omits पर°; while C. reads यत्परसत्य° for परस्वत्व°. ६. D. substitutes अधिकमूल्ये for अधिकमूल्यक्रये च.

‘द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाभुयात् ।
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः केतुस्तेयं रहःक्रयात्’* ॥

(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति । बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषता
सदोषता च दर्शिता—

‘येन क्रीतं तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम् ।
न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रयात्’ ॥

इति । येन क्षेत्रां हीनमूल्येन क्रयात्प्रागेव राज्ञे विनिवेदि-
तम् । न तत्र दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः—

‘अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशायामसतो जनात् ।
हीनमूल्यं च यत् क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः’ ॥

इति । असतो जनाच्चण्डालादेरित्यर्थः । असद्ग्रहणं स्वाम्य-
ननुज्ञातदासाद्युपलणाक्षर्थम् । अत एव नारदः—

* श्लोकोऽयं मनुवाक्यत्वेनोद्धृतः । परं बहुषु मनुस्मृतिपुस्तकेषु
कुत्रचिन्नोपलभ्यते । मिताक्षरायां तु द्वितीयाध्यायस्थशतोपरी अष्टषष्टि-
तमश्लोकव्याख्यायां विज्ञावेश्वरेण कस्यचिन्नामनिर्देशमन्तरेणैव यथोक्त-
मित्युक्त्वा संगृहीतोऽयं श्लोकः तथापि नारदस्मृतौ उपलभ्यते ।

C. and D. omit the following:—

‘..... प्राप्य स्वामी तदाभुयात् ।
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः केतुस्तेयं रहःक्रयात्’ ॥

इति । बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषता सदोषता च दर्शिता—
येन क्रीतं तु मूल्येन.....

२. A. and B. read क्रांत्या for क्रेत्रा. ३. B. and D. omit एव. ४. D.
omits ‘दासा’.

‘ अस्वाम्यनुमताद्वासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति । तद्दोषभाक्चोरदोषभागित्यर्थः । कथं स्वामी विक्री-
तद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह कात्यायनः—

‘ नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ’ ।

इति । नाष्टिको नष्टधनः । तद्धनं नष्टधनम् । ज्ञातृभिः सा-
क्ष्यादिभिः । स्वकमात्मीयं प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । कथं
साधयेदित्यपेक्षित आह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पंचबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

(या. स्मृ. २. १७१.)

इति । आगमस्तु स्मृत्यन्तराभिहितो द्रष्टव्यः—

१. A. and B. read असतः स्वजनात् for असतश्च जनात्. २. D. omits:—
तद्दोषभाग् चोरदोषभागित्यर्थः । कथं स्वामी
विक्रीतद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह.

C. also omits this and the following:—

कात्यायनः—

‘ नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् । ’ इति ।

३. A. and B. read ज्ञातिभिः for ज्ञातृभिः. ४. A. and B. omit ज्ञातृभिः
साक्ष्यादिभिः and add after स्वकं, आत्मियज्ञातिभिः; while D. omits स्वक-
मात्मीयं. ५. D. omits कथं साधयेदित्यपेक्षिते. ६. A. and B. omit the
following:—

‘ .....मतोऽन्यथा ।

पंचबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥;

while C. reads नष्टं तदपि भावितं for नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा and omits the
following half of this verse. ७. D. reads राज्ञः for राज्ञे and substi-
tutes तत्र for तस्य.

‘ लब्धं दानकमप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाद्यत्तु षड्विधस्तु धनागमः ’ ॥

इति । कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानप्रभावेन साधनीयेत्याह कात्यायनः—

‘ अदत्त-त्यक्त-विक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ’ ।

इति । अथैतत् दत्तं व्यक्तं विक्रीतं च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिको विक्रेत्रादेः सकाशाल्लभत इत्यर्थः । अत्र विषये विशेषमाह बृहस्पतिः—

‘ पूर्वस्वामी तु तद्रव्यं यदागत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ’ ॥

इति । मूलं विक्रेता । विक्रेतृदर्शनानन्तरं व्यासः—

‘ मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथं च न ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ’ ॥

इति । यदा तु मूलत्वेन दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति तदा त्वाह बृहस्पतिः—

‘ विक्रेता दर्शितो यत्र हीर्यते व्यवहारतः ।

क्रेत्रे राज्ञे मूल्य-दण्डौ प्रदद्यात् स्वामिने धनम् ’ ॥

१. D. reads अप्रजातश्च for अप्रजाद्यत्तु. २. C. reads कृतस्वीकारस्य D. स्वकीयधनस्य for कृतस्वकीयस्य धनस्य. ३. D. reads दानाद्यभावेन for दानप्रभावेन. ४. D. reads नाष्टिकं and C. नास्तिकः for नाष्टिको. ५. A. and B. read यत्र and D. तत्र^० for अत्र. ६. D. reads विभावयेत् for विचारयेत्. ७. D. substitutes मूलभूतो for मूलत्वेन. ८. C. reads द्वीयते; while D. विहीनो for हीयते. ९. C. reads क्रेत्रराज्ञे and D. क्रेत्र-राज्ञोः for क्रेत्रे राज्ञे. १०. C. reads स्वामिविक्रय इति and स्वामिनो धनमिति for स्वामिने धनम् । इति.

इति । नारदोऽपि—

‘ विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्षेत्रे मूल्यं च यत्कृतम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति । यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतः तदा
कात्यायन आह—

‘ मूलानयनकालश्च देयो योजनसंख्यया ।
प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साक्षिभिर्जातिभिः स्वकैः ॥
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।
प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन ’ ॥

इति । अयमर्थः—यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं
दर्शयितुं न शक्नोति क्रयप्रकाशनं च करोति स नराधमः ।
न स राज्ञां दण्ड्यः । तस्माच्च नाष्टिको धनं लभत इति ।
तदुक्तं मनुना ॥

‘ अथमूलमनाहार्यं प्रकाश-क्रयशोधितम् ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ’ ॥
(म. स्मृ. ८.—२०२.)

१. C. and D. omit the following:— नारदोऽपि—

‘ विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्षेत्रे मूल्यं च यत्कृतम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ’ ॥ इति ।

२. D. reads प्रक्रयं for च क्रयं. ३. C. reads जातिकैः for जातिभिः.
४. C. reads तत्र ताश्च for न तत्रान्या. ५. C. reads कालविलम्बेनापि for
कालविलम्बेनापि. ६. A. B. and C. omit स नराधमः. ७. D. omits न स राज्ञां
दण्ड्यः; while C. substitutes न स राज्ञा देयः; for न स राज्ञां दण्ड्यः. ८. C.
reads साधिके for नाष्टिको. ९. C. reads अदण्ड्यमुच्यते for अदण्ड्यो मुच्यते.

इति । क्रेतुःसकाशात् धनग्रहणमर्थं मूल्यं दत्तैव । तथाच
कात्यायनः—

‘ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्तार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् स्वकं धनम् ।

अर्थं द्वयोरपहतं तत्र स्यात् व्यवहारतः ’ ॥

इति । अविज्ञाताश्रयात् अविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रय-
प्रकाशन-मूलानयनपक्षयोः सति सम्भवे मूलानयनपक्ष एव
ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन—

‘ यदा मूलमुपन्यस्येत् पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरन् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ’ ।

इति । यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति
तदा दण्ड्य इत्याह स एव—

‘ अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ’ ॥

इति । नाष्टिकविप्रयोगमाह स एव—

‘ यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरैर्वद्मण्डमर्हति ’ ॥

१. A. B. and C. read अर्थे for अर्थ. २. C. reads अविज्ञातं च यत् for अविज्ञाताश्रयात्. ३. A. C. and D. omit ‘मूलानयन’. ४. B. and D. °न्यस्य for °न्यस्येत्. ५. C. reads क्रेतारं स्थापयन् for अनुपस्थापयन्. ६. D. reads °धयेत् for °धयन्. ७. A. and C. read ज्ञातिभिः; while B. ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः. ८. C. reads चारवत् for चोरवत्.

इति । प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः । दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

(या. स्मृ. २. १७१)

इति । विवाद्यस्य धनस्य पञ्चमोऽंशो यस्मिन् मूले बध्यते स पञ्चबन्धः । एतदल्पापराधविषयम् । महापराधे तु व्यासः—

‘ वादी चोन्मार्गगं द्रव्यं साक्षिभिर्नैव भावयेत् ।

दाप्यः स्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्रव्यमर्हति ’ ॥

इति । यैत् तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनम्—

‘ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम् ’ ॥

इति तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम् । अन्यथा

‘ अथ मूलमनाहार्यम् ’ ।

(म. स्मृ. ८. २०२.)

इति प्रत्युदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता

१. C. and D. omit the following portion:—

प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः । दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

इति । विवाद्यस्य धनस्य पञ्चमोऽंशो यस्मिन् मूले बध्यते स पञ्चबन्धः । एतदल्पापराधविषयम् । महापराधे तु व्यासः—

‘ वादी चोन्मार्गगं द्रव्यं साक्षिभिर्नैव भावयेत् ।

दाप्यः स्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तत् द्रव्यमर्हति ’ ॥

२. B. and D. read यदा तु for यत् तु. ३. C. reads प्रकाशितेन for प्रकाशिते. ४. C. reads वणिग्स्वामी for वणिग्वीथी°. ५. C. reads गृहीतं for गृहीत. ६. D. reads क्रेता for क्रेत्रा. ७. B. reads तदेतत् for तदेवं. ८. C. reads नास्तिको for नाष्टिकेन. ९. D. reads साधित° for असधित°. १०. B. and D. read प्रागुदाहृत° for प्रत्युदाहृत°.

साक्ष्यादिभिः क्रयं न विभावयति नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं तदा निर्णयमाह बृहस्पतिः—

‘प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

सम-न्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्’ ॥

इति । पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्य इदं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।

ननु—मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात् प्रमाणहीनो वाद एव न सम्भवति-इति चेत् । उच्यते । अस्मिन्नेवास्वामिविक्रयविवादे दिव्याभावाभिधानात् । तथा च कात्यायनः—

‘प्रकाशं न क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी’ ॥

इति । किं च-

१. C. omits the following:—

पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्येदं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।

२. C. reads न तु for ननु. ३. C. reads प्रमाणहीनवादे च; while D. प्रमाणहीनवाद एव for प्रमाणहीनो वाद एव. ४. C. omits इति चेत् । उच्यते; while D. only omits इति. ५. D. reads अस्ति for अस्मिन्; while C. अस्मिन् स्वामिति क्रयं for अस्मिन्स्वामिविक्रयं. ६. C. reads दिव्याभावाभिधानात् and D. दिव्याभावात् for दिव्याभावाभिधानात्. ७. C. and D. omit च. ८. D. substitutes च for न. ९. C. reads कथं for क्रयं. १०. C. reads ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः.

‘ अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ’ ॥

इति वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावो ऽवगम्यते । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘ अलेख्याऽसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् ’ ।

इति तद्विव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम् । सप्रमाणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोः अर्थहानिमाह कात्यायनः—

‘ अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ।

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा वा परिपालनम् ॥

एतत् द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतं क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः ’ ॥

इति । अविज्ञातस्थानकात् क्रयो अविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी इत्यविज्ञानात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । मरीचिरपि—

१. A. in margin, and C. and D. read पुनः for धनं. २. C. reads °भावोपगम्यते; while D. °भावो गम्यते. ३. D. reads तदेवाह कात्यायनः for यत्तु कात्यायनेनोक्तम्. ४. D. omits the following portion:—

‘ अलेख्याऽसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् ’ ।

इति तद्विव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम् ।

सप्रमाणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोः अर्थहानिमाह कात्यायनः—

५. C. reads ऽसाक्षिकैर्दैवी for ऽसाक्षिके दैवीं. ६. C. reads प्रमाणके for सप्रमाणके. ७. C. reads °नास्तिकयोः for °नाष्टिकयोः. ८. A. in margin and C. read अर्थ for अर्थ. ९. B. originally reads अर्थ but corrects अर्थ. १०. C. reads अपि हतं for अपहृतं. ११. A. reads °क्रिया° for °क्रयो. १२. B. originally reads च and in correction वा; while D. reads चाऽपरिपालनं for वा परिपालनम्. १३. This written portion should be read after द्रव्यहानिकरं बुधैः; while A. B. and C. do not read this portion. १४. D. omits °स्थानकात् and instead of that read अविज्ञातात्. १५. D. reads स्वामीव्यज्ञानात् for स्वामी इत्यविज्ञानात्.

‘अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः’ ॥

इति । अस्वामी विक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्यापि
दण्डमाह नारदः—

‘उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा ।

अनर्पितं तु यो भुंक्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥

अनिर्दिष्टं तु यद्द्रव्यं वासः क्षेत्रं गृहादिकम् ।

स्वबलेनैव भुञ्जानश्चोरवदण्डमर्हति ॥

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ।

अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात् पणचतुष्टयम् ॥

दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपर्युज्यते ।

उपभोक्ता तु तं द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

त्रयोदशमनङ्गाहमश्वं भूमिं च षोडश ॥

नौकामश्वं च धेनुं च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टपणं दिने ॥

१. D. reads मूल्यं for मूलं. २. D. reads this sentence and the following half verse, above, between द्रव्यहानिकरंबुधैः and अविज्ञातस्थानकान्.
३. C. reads अनर्पितं for अनर्पितं. ४. C. reads अनिर्दिष्टं for अनिर्दिष्टं.
५. C. and D. read सक्षेत्रं च for वासः क्षेत्रं. ६. A. in margin and B. originally read अश्वं for नावं. ७. D. reads स for तु. ८. A. in margin B. and D. read °भुज्यते for °युज्यते. ९. A. and C. read अष्टापणं for अष्टपणं.
१०. D. reads मत्स्यं for °मश्वं. ११. B. in margin and C. read तानेव for भूमिं. १२. B. C. and D. read लाङ्गलं for लाङ्गलं. १३. C. reads °अष्टपणं for °अष्टपणं दिने.

ऊलूखले पणार्धं तु मुंसलस्य पणद्वयम् ।

गूर्पस्य च पणार्धं तु द्वे पणे मुनिरब्रवीत् ॥

(ना. स्मृ. ११. ३-१०.)

इति ।

इत्यस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमच्यते । तस्य स्वरूपं नारद
आह—

‘वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।

तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

(ना. स्मृ. ३. १.)

इति । तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः—

‘कुलीन-दक्षा-ऽनलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।

आय-व्ययज्ञैः शुचिभिः गूरैः कुर्यात् सहक्रियाम् ॥

इति । क्रियां कृषि-वाणिज्य-शिल्प-क्रतु-सङ्गीत-सैन्या-
त्मिकाम् । नाणकविज्ञानी वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आय-
व्ययज्ञानमात्रं कर्षकक्रियायाम् । सङ्गीतादिशिल्पक्रियायां
प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां तु कुलीनत्व-प्राज्ञत्व-शुचि-
त्वानि । सैन्यक्रियायां गूरुत्वमात्रम् । दक्षत्वा-ऽनलसत्वे तु
सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवो-ऽदक्षादीन् निषेधति स एव—

१. D. reads मुसलस्य for मुंसलस्य. २. B. originally reads जैमिनिः; while in margin द्वैविध्यं, D. also reads द्वैविध्यं for द्वे पणे. ३. C. reads क्रमं; while D. क्रयं for कर्म. ४. D. reads °शिल्पि° for °शिल्प°. ५. C. reads °स्तैन्यात्मिकाम् for °सैन्यात्मिकाम्. ६ B. and D. read °विज्ञानं for °विज्ञानी. ७. C. and D. read कृषि° for कर्षक°. ८. C. reads °शिल्पि° for °शिल्प°. ९. A. omits °शुचित्वानि; while C. reads °शुचित्वादि for °शुचित्वानि. १०. C. reads चैत्य° for °सैन्य°. ११. C. reads एव दक्षादीन्; while C. एव दक्षादि for एवाऽदक्षादीन्.

‘ असक्तोऽलस-रोगार्त-मन्दभाग्य-निराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्तव्या बुधैः क्रियाः ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानु-
सारेण लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः—

‘ प्रयोगं कुर्वते ये तु हेम-धान्य-रसादिना ।

सम-न्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधैः ’ ॥

इति । लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह स एव—

‘ समो न्यूनाधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात् कर्म कुर्याल्लोभं गृह्णीत चैव हि ’ ॥

इति । द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः—

‘ समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ’ ॥

(या. स्मृ. २. २५९.)

इति । संविदा समयेन । पुरुषविशेषानुसारेण कृतौ कल्पितौ

१. C. reads असक्ता-ऽलस-दुर्बुद्धि° for असक्ता-ऽलस-रोगार्त°. २. B. C. D. read तथाविधिः for तथाविधः. ३. C. reads लाभस्तेषां तथाविधः; while D. ततस्तेषां तथाविधः for लाभं गृह्णीत चैव हि. ४. C. omits द्रव्या°. ५. C. reads संविदा कृतौ for संविदा कृतौ.

लाभालाभौ ज्ञेयौ । न तु द्रव्यानुसारेण इत्यर्थः* । सम्भूय
कारिणां कर्तव्यमाह व्यासः—

‘समक्षमसमक्षं वा ऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रय-विक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानात् बहिःस्थिताः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘§ भाण्डं-पिण्ड-व्ययोद्धार-भार-साराद्यवेक्षणम् ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । सम्भूयकारिणां परस्परं विवादे निर्णयप्रकारमाह

बृहस्पतिः—

* अत्र विज्ञानेश्वरः—‘सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म’

इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायः । तेन ये वणिङ्-नट-नर्तकप्रभृतयो

लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वन्ते तेषां लाभालाभौ उपचयापचयौ

यथाद्रव्यं येन यावत् द्रव्यं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।

यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनया अस्य भागद्वयं अस्य एको भागः

इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा सम्प्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ’ । एतेन

द्रव्यानुसारेण संविदनुसारेण वा भागकल्पनं विज्ञानेश्वरस्य सम्मतमिति

स्पष्टम् ।

§ भाण्डं मूलधनं, पिण्डः क्रीतपदार्थः, व्ययः मूल्यादिरूपेण व्ययितं द्रव्यं,

उद्धारो लाभः, भारः क्रीतद्रव्यस्य तुलामानं, सारः द्रव्यस्य स्थिरोऽंशः

इत्यादीनां ते भागिनः अवेक्षणं कुर्युः । कृतसमयानुसारेण भागिभिः

भाण्डाद्यवेक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः

१. B. and D. read वञ्चयन्तः° for ऽवञ्चयन्तः. २. B. and C. read
अगोपयन्तौ for अगोपयन्तो. ३. D. reads दाप्यः for दाप्याः. ४. A. and
B. read भाण्डी भाण्डव्ययोद्धार° for भाण्डपिण्ड-व्ययोद्धार°.

‘ परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे ऽवंचनार्था न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥

यः कश्चिद्वचकस्तेषां विज्ञातः क्रय-विक्रये ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः’ ॥

इति । दैव-राजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह स एव—

‘ क्षयहानिर्यदा तत्र दैव-राजकृतात् भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ’ ॥

इति । क्षयायैव हानिः क्षयहानिः । नतूपचर्यार्थं व्ययः ।

प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह—

‘ अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ’ ॥

इति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः । चोरादिभ्यः ।

पालयितुर्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः—

‘ चोरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः’ ॥

इति । समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः । बृहस्प-
तिरपि—

१. B. and D. read वंचनायां for ऽवंचनार्थाः. २. D. reads तेन चेत् द्वेष° for न चेद्विद्वेष°. ३. A. reads संविशोध्यः for स विशोध्यः. ४. A. reads °कृता for °कृतात्. ५. A. C. read रूपप्राप्त्यर्थं and B. क्षयाद्यर्थः; while D. प्रवासार्थं for उपचर्यार्थं. ६. A. B. read यदि for यस्तु. ७. B. has marginal reading समाहरन्. ८. B. reads समाहरन् हरेदित्यर्थः for समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः. ९. D. omits बृहस्पतिरपि—

‘ दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम् ’ ॥

इति; while C. omits the second half and A. only the first half.

‘दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम्’ ॥

इति । यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह

प्रतिपादनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरिति ।

तदाह बृहस्पतिः—

‘समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिद्भावात् स परिहीयते’ ॥

इति । सर्वानुमतैः सर्वेषां कार्यं एक एव कुर्यात्तदाह स एव—

‘बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्’ ॥

इति । करणं लेख्यादिकं । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त-
व्यमाह मनुः—

‘ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथैर्ह ते कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा’† ॥

इति । तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः ।

तथा च स एव—

‘सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन विधियोगेन कर्तव्यांश्च प्रकल्पना’ ॥

(म. स्मृ. ८. २११.)

† नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितपुस्तकेषु । मत्संगृहीतलिखितपुस्तके
तु वर्तते एव । व्याख्यातश्च मेधातिथिना ।

१. B. reads तदा बृहस्पतिराह for तदाह बृहस्पतिः. २. D. reads अनुगतः
for अनुमतः. ३. A. reads यथाह तत् for यथैर्ह. ४. B. originally
reads स्वामि° for स्वानि. ५. A. and B. read अनेके कर्म° and C. and
D. अनेकं कर्म° for अनेन विधि°. ६. D. reads कर्तव्यांश्च प्रकल्पयेत् for
कर्तव्यांश्च प्रकल्पना.

इति । इयं चांशकल्पना 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यबं
क्रतुसम्बन्धित्वमात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव । नत्वि-
ग्विशेषोल्लेखेन विहितायाम् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘रथं हरेत वाध्वर्युर्ब्रह्मा ऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये’ ‡ ॥

(म. स्मृ. ८. २०९.)

इति । दक्षिणांशप्रकल्पनामाह स एव—

‘सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनो ऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशास्तु पादिनः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २१०.)

इति । सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्यु-
ब्रह्मोद्गातारस्ते गोशतस्य अर्धिनः । सर्वेषां भागपरिपूर्णोपप-
त्तिवशायाताष्टचत्वारिंशद्रूपार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुण-

‡ केषांचित् शाखिनां आधाने अध्वर्यवे रथो देयत्वेनाम्नायते ।
तथैव ब्रह्मणे वेगवानश्वः । होत्रेचाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम्
अतो व्यवस्थान्नानसामर्थ्यात् एषा दक्षिणा यत्सम्बन्धत्वेन श्रूयते स
एव तामाददीतेत्यभिप्रायः ।

१. A. C. and D. read च for वा; while B. reads च तथा for वा. २. A. and C. read गृह्याधाने च for ब्रह्माधाने च. ३. A. B. read विनिद्वरं चाश्वं; while C. originally विनिद्वरं चाश्वं and D. हरेत्तथैवाश्वं for वापि हरेदश्वं. ४. B. originally reads अर्धिनो for अर्धिनो; while C. has mistake through whole the verse. ५. D. reads पूर्णोपपत्तिवशायाताष्टा for पूर्णोपपत्तिवशायाताष्टा. ६. D. reads रूपार्धेण for रूपार्धेन. ७. C. reads अर्धभागः for अर्धभाजः. ८. A and C. omit अपरे मैत्रावरुण-प्रतिप्रस्थाद-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशरूपाद्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पूनस्तृतीयिनो.

प्रतिप्रस्थातृ-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशस्या-
र्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनोऽष्टावाक-
नेष्टा-ऽग्नीध्र-प्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यांशस्य षोडशभाग-
रूपतृतीयांशभाजः । ये तु पादिनोग्रावस्तोतृ-नेतृ-पोतृ-सुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यभागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः ।
मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समत्वेनैव । एवमेव तद-
न्तरादीनामपि मिथो विभागः । तथा च कात्यायनसूत्रम्—

‘ द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट् षट्

द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः

तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्तिस्त्र इतरेभ्यः’ ।

इति । स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृत्वानुसारेण भागो देय
इत्याह मनुः ।—

‘ ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०६.)

इति । सहकर्तृभिः* सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मा-
शानुसारेण दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् तस्य कचिदपवादमाह
स एव—

*यज्ञे कृतवरणः ऋत्विक् किञ्चित् कर्म कृत्वा यदि व्याध्यादिना
अशक्तः सन् कर्म त्यजति इत्यत्रानुसन्धेयम् । शाठ्यादिना त्यजति
चेन्न तस्यांशः ।

१. D. reads °कलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण for °कलापांश-
कर्तृत्वानुसारेण; while C. reads °कलापांशकर्तृकृतानुसारेण. २. B. and C.
read परिहापयेत् for परिहापयन. ३. B. and C. omit सह°.

‘दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०७.)

इति । अन्येन स्वस्वगणवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्म-

मध्ये ऋत्विङ्मरणे नारद आह—

‘ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।

लभते दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८.)

इति । सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

‘वाह्य-वाहक-बीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता’ ॥

इति । वाह्यं लांगलादिः । वाहको बलिवर्दादिः । क्षेत्रेषु
वर्जनीयमाह स एव—

‘पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च ।

उपरं मुषिकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥

इति । वाह्येषु विवर्जनीयानाह स एव—

१. C. reads °वरणे for °मरणे ; while D. °तरणे. २. B. reads निस्तरेत्,
C. °भिस्तरेत् for विस्तरेत्. ३. B. and C. read कृषिकाणां for कृषिक-
राणां. ४. A. C. D. omit:—

‘वाह्य-वाहक-बीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समास्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता’ ॥

इति । वाह्यं लांगलादिः । वाहको बलीवर्दादिः । क्षेत्रेषु वर्जनीयमाह स एव;—
while B. reads this portion after कर्तव्यमाह बृहस्पतिः. ५. C. reads
वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह for वाह्येषु विवर्जनीयानाह.

‘ कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः’ ॥

इति । प्रातिस्विकदोषात् फलहानौ विशेषमाह स एव—

‘ वाह्य-बीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्’ ॥

इति । वाह्य-बीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् ।

सम्भूयकारिणां शिल्पिनां लाभविभागमाह स एव—

‘ हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूप निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः’ ॥

इति । निर्वेशोभृतिः । कात्यायनोऽपि—

‘ शिल्पाऽऽकरज्ञ-कुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्भागान् हरेयुंस्ते यथांशतः’ ॥

इति । हर्म्यादिनिर्माणकृतांमध्ये मुख्यभागमाह बृहस्पतिः

‘ हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिको यत् पुराणि च ।

संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्वयंशमर्हति’ ॥

इति । शिल्पिनां स्वरूपमाह स एव—

१. A. reads कृताति° for कृशाति°. २. B. and C. read शुद्धं for क्षुद्रं. ३. B. and C. read च नाद्यात् for विनाऽऽद्यात्. ४. C. reads वाह्यप्राज्ञः कृषीवलः for वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः. ५. C. reads प्रातिस्थिक° for प्रातिस्विक°. ६. C. reads °साधनानुपलक्षणार्थम् for °साधनानामुपलक्षणार्थम्. ७. A. and D. omit लाभ°. ८. C. wrongly reads निर्णयो भृतिः. ९. B. reads शिक्षकाभिज्ञ°, C. शिक्षकारिज्ञ°; while D. शिक्षकाभिज्ञ° for शिल्पाकरज्ञ°. १०. B. reads लभेयुः. for हरेयुः. ११. B. reads यथोत्तरम् for यथांशतः. १२. A. C. D. omit the whole portion inserted in the text, which is to read after यथांशतः till स्तेनान् प्रत्याह स एव. १३. C. omits सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्वयंशमर्हति’ ॥.

‘ हिरण्य-कुप्य-सूत्राणां काष्ठ-पाषाण-चर्मणाम् ।

संस्कृता तु कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः’ ॥

इति । कुप्यं हेम-रूप्यव्यतिरिक्तत्रपु-सीसकादिकम् । स्ते-

नान् प्रत्याह स एव—

‘ स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथांशतः ॥

चतुरोंशान् भजेन्मुख्यः शूरख्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्वंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ’ ॥

इति । परदेशाद्वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधन-

विषयमेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः—

‘ परराष्ट्राद्धनं यस्य चौरैश्चेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंशांस्तथा हरेत् ।

शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ’ ॥

इति । हानिरप्येवमेवेत्याह स एव—

‘ तेषां चेत्प्रसृतां यो यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं वहेयुस्ते यथांशतः’ ॥

इति । नर्तकानां भागकल्पनाप्रकारमाह स एव—

१. C. reads °स्त्वंशमथाम्नुयात् for °ख्यशमवाम्नुयात्. २. C. omits परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः. ३. C. adds °तर° after प्रबल°. ४. B. adds °तर° after दुर्बल°. ५. C. reads यत्स्यात् for यस्य. ६. B. and C. read स्वाम्याज्ञया for °श्चेदाज्ञया. ७. C. omits राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥ इति and the following also. ८. A. C. and D. omit the following portion from चौराणां मुख्यभूतस्तु, up to the end सर्वेणामेव निर्णयः’ ॥ इति that up to the end of this व्यवहारपद.

‘ नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते ह्यर्थं गायनास्तु समांशिनः ॥

प्रमुखा द्वयंशमर्हन्ति सोयं संभूयकुर्वताम् ’ ।

इति । शिल्पिनां मुख्यः प्रोक्तः । स एष धर्मो भागद्वयरूपो नर्तकादीनां संभूयकुर्वतांमध्ये मुख्यस्योदाहृतः । अयमेव विभागः पूर्वमकृतसमवायानां संभूयकारिणां द्रष्टव्यः ।

तथा च स एव—

‘ वणिजां कर्षणानां च चोराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांश्चकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः’ ॥

इति । इति सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ संभूयसमुत्थानोपसंहारपूर्वकं दत्ताप्रदानिकाख्यं व्यवहारपदमुच्यते । तत्र बृहस्पतिः—

‘ एषा ऽखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः ।

अदेय-देय-दत्तानामदत्तानां च कथ्यते’ ॥

इति । अदेयं दानानर्हं, देयं दानार्हं, दत्तं स्थिरं अनिवर्तनीयम्, अदत्तं अनिवर्तनीयम् । इत्येवं चतुर्विधानामदेयादीनां स्वरूपं कथ्यत इत्यर्थः । अतएव नारदः—

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

१. A. C. and D. omit संभूय समुत्थानोपसंहारपूर्वकं. २. A. C. and D. omit व्यवहार°. ३. B. reads अनुक्रमते for उच्यते. ४. A. C. and D. omit from तत्र बृहस्पतिः । up to अत एव. ५. A. and D. substitute तत्र for अतएव ६. B. omits:—

‘ दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम्’ ॥;

while C. omits the same and the following:—

‘अदेयमथ देयं च दत्तं चा दत्तमेव च ।

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः' ॥

(ना. स्मृ. ४. १-२.)

इति । अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः—

‘ सामान्यं पुत्र-दारादि सर्वस्वं न्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम्' ॥

इति । सामान्यमनेकस्वतंत्रस्वामिकं रथ्यादि । नार-
दोऽपि—

‘ अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' ॥

(ना. स्मृ. ४. ४-५.)

इति । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
दक्षः—

‘ सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहितं च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥

इति । अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः—

१. A. and D. read °दाराधि° for °दारादि. २. C. reads °पावितं for °याचितम्.
३. A. and D. substitute °स्वत्वकं for °स्वतंत्रस्वामिकं. ४. C. wrongly reads
आविर्दासाश्च for आधिर्दाराश्च. ५. C. reads तव वस्त्राणि for नव वस्तूनि.

‘ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्’ † ॥

इति । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव

नारदः—

‘ गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता’ * ॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति । किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह—

‘ कुटुम्बभरणात् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्ध्यन्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

इति । भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुद्ध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि—

‘ सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते’ ।

(या. स्मृ. २. १७५.)

† नास्त्ययं श्लोकोऽस्मद्दृष्टमुद्रीतमनुस्मृतिपुस्तकेषु । कुत्रचिदयं कात्यायनवचनत्वेनोद्धृतो दृश्यते ।

* विज्ञानेश्वरस्तु अदेयदायको दण्ड्यः तथाऽदत्तप्रतीच्छकः’ । इति उति ॥

C. reads चारवत् for चोरवत् २. C. reads मोहात् for लोभात्.

३. C. reads त एव for स एव. ४. B. originally reads °दिकम् for °धिकम्.

५. C. reads स्वकुटुम्ब° for स्वं कुटुम्बा°.

इति । अत्र सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छेदापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः—

‘ न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा । (३)

स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् ’ ॥ (४)

(व. स्मृ. १५. ३-४.)

इति । तथा कात्यायनोऽपि

‘ अतश्च सुत-दाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः’ ॥

इति । एवमादीनी सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्ये-
कपुत्रविषयाणीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि माता-पितृवियोग-
सहनक्षम एव देयः—

‘ विक्रयं चैव दातुं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्’ ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्य-
नापद्विषयम्—

‘ आपत्कालेऽपि कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः’ ॥

इति तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रह-
प्रकारविशेषो वसिष्ठेन दर्शितः—

१. A. and D. omit अत्र. २. C. reads अनेयाः for न नेयाः ; while B. originally reads न देयाः. ३. B. and C. omit आत्मन्येव तु योजयेत्. ४. C. omits इति शास्त्रविनिश्चयः. ५. B. reads शास्त्रस्य निश्चयः for शास्त्र-
विनिश्चयः. ६. B. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहः.

‘ पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन् बन्धूनाहूय राजानि च
निवेद्य निवेशनस्यमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूर-
बान्धवमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् ’ ।

(व. स्मृ. १५. ६.)

इति । अदूरबान्धवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् । अस-
न्निकृष्ट-सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः—

‘ सप्तागमाद्बृहक्षेत्राद्यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्वातव्यं विवक्षितम् ॥

इति । सप्तभ्य आगमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्वा-
तव्यत्वेन विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रा-
तृभिरननुज्ञातमपि देयम्—

‘ स्वेच्छदेयं स्वयं प्राप्तम् ’ ।

इति बृहस्पतिवचनात् । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ’ ॥

१. B. reads आवेद्य for निवेद्य. २. C. reads °मातृ° for °भ्रातृ°.

३. B. and C. read देयद्रव्यम् for देयं द्रव्यम्. ४. B. and C. read सप्तागमात्
for सप्तागमात्. ५. B. reads यद्यद्यत्; while C. यत्र क्षेत्रं for यद्यत्क्षेत्रं.

६. B. and C. read प्रचीयते for प्रचीयते. ७. B. and C. read यत् for
यथ. ८. B. reads आरामादिभ्यो; while C. सागमादिभ्यो for आगमेभ्यो.

९. C. reads समात्रकं for समधिकं.

इति । तदविभक्तस्थावरविषयम् सप्तानधिकस्थावरविषयं
वा । सप्ताधिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद्भर्त्रा भार्य-
याऽनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव दे-
यम् । किञ्चित् दासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच स एव—

‘सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्री-ज्ञाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्र-
मायातम् । स्त्री-ज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

‘वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं न विद्यते’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते । तत्र दत्तं सप्तविध-
मदत्तं षोडशात्मकम् । तथा च नारदः—

‘दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् । (३)

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ (८)

अदत्तं तु क्षय-क्रोध-शोकावेर्गरुगन्वितैः ।

तेथात्कोच-परीहास-व्यत्यास-च्छलयोगतः ॥ (९)

१. B. reads °स्याद्देयत्वेन for °स्वैवदेयत्वेन. २. A. and D. omit किञ्चि-
न्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्. ३. C. adds अन्यत् after किञ्चित्. ४. C.
reads सौदासिकं for सौदायिकं. ५. B. originally reads °स्वामि°. ६. C.
reads सर्वदानं for सर्वं दानं. ७. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ८. B. originally
reads °मेवगरुगान्वितैः; A. °वेगानुगर्हितम्; while C. reads °वेगानुगान्वितैः for
°वेगरुगान्वितैः.

बाल-मूढा-ऽस्वतन्त्रा-ऽऽर्त्त-मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ (१०)

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाऽधर्मसंहिते ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥ (११)

(ना. स्मृ. ४. ३.-११.)

इति । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वैतनं कृते-
कर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या बन्दि-चारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद्बुद्ध्या-
दिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण
दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तम् । अनु-
ग्रहार्थं अदृष्टार्थं दत्तम् । तदेतत् पण्यमूल्यादिसप्तविधं दत्तमेव
न प्रत्याहरणीयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ’ ।

(या. स्मृ. २. १७६.)

इति । भयेन बन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादि-
विषयकोपनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्त-
शोकावेशेन दत्तम् । रुगन्वितैः असाङ्ग्य रोगपीडितैश्च
यद्वत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो
दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं
एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति

१. C. reads वा for च. २. C. reads °संहितम् for °संहिते. ३. B. C. and D. read °कर्मणो for कर्मणे. ४. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ५. C. and B. read अदृष्टार्थं for अदृष्टार्थे. ६. C. reads प्रतिश्रुतं for प्रतिश्रुतं. ७. B. reads शोकवेशेन for शोकावेशेन. ८. A. omits ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति दानव्यत्यासेन दत्तम् । अन्यस्मै दत्तव्यमन्यस्मै दानम्.

दानव्यत्यासेन दत्तम् । अन्यस्मै दातव्यं अन्यस्मै दानम् । छल-
योगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनोप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन
दत्तम् । अस्वतन्त्रेण पुत्र-दासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपह-
तेन दत्तम् । मत्तेन मदनियतेन दत्तम् । उन्मत्तेन व्रतिका-
द्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम् । अयं मदीयमिदं कर्म करि-
ष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय
योग्योक्तिमोत्रेण यथा अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्ते
दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा ब्रूतादौ विनियुञ्जा-
नाय दत्तम् । एवं षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणी-
यत्वाददत्तमित्युच्यते । तथाच कात्यायनः—

‘काम-क्रोधा-ऽस्वतन्त्राऽऽर्त्त-क्लेशोन्मत्त-प्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयां स्यात् कथं च न ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाप्यः स तां बलात् ।

दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः’ ॥

इति । उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

१. B. C. omit अन्यस्मै दातव्यं अन्यस्मै दानम्. २. B. reads शतादिकं
for शतदानम्. ३. B. originally reads °नाजात° for °नाप्राप्त°. ४. B. C.
read °मत्तेन for मदनियतेन. ५. B. reads °लाभोपकुर्वाणाय for °लाभमकुर्वा-
णाय. ६. B. and C. read °स्वतन्त्राद्वा for °स्वतन्त्रार्त्त°. ७. B. reads °प्रमत्तकैः
for °प्रमोहितैः. ८. C. reads यत्तु for या तु. ९. B. C. read उत्कोचाख्या
for उत्कोचा स्यात्. १०. B. C. read देयं for देया. ११. C. reads दत्तं for दत्ता.

‘स्तेन-साहसिकोद्धृत-पारदारिकसङ्गमात् ।

दर्शनोद्धृतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक् ॥

इति । मध्यस्थ उक्तानुवादकः । चकाराद्ग्राहकः समुच्ची-
यते । तावुभौ दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्तदत्तस्य-
दत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च स एव—

‘स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः’ ॥

इति । मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्तनीयतामाह—

‘योगाधमनविक्रीतं योगदान-प्रतिग्रहम् ।

यस्य वाऽप्युपाधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्’ * ॥

(म. स्मृ. ८. १६५.)

इति । योग उपधिः । अदेयदान-तत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नार-
देनोक्तः—

* योगशब्दश्छलवाची । छलेन ये बन्धक-विक्रय-दान-प्रतिग्रहाः
क्रियन्ते न तत्त्वतः । अन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात् वस्तुतो
निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तत इति भावः ।

१. B. reads स्नेह° and C. स्तेन°. २. B. originally reads °संगवान्. ३. A.
and D. read दर्शनाद्धृत° for दर्शनोद्धृत°. ४. B. in margin and C. read
ऽसत्यप्रवर्तनात् for ऽसत्यप्रवर्तनात्. ५. B. and C. read उत्कोचापादकः.
६. A. and D. read आर्तदत्तेत्यादिकं तु and C. आर्तदत्तत्वं for आर्तदत्तस्य
दत्तत्वं. ७. B. originally reads सावित्रं and in marginal reading साधितं.
C. also the same. ८. A. and D. read यत्र. ९. D. reads उपाधिः for
उपधिः. १०. B. reads अदेयदानादत्त° and C. अदेयदानात्त° for अदेयदान-तत्°.

‘ गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति ।

इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्याऽनपाकर्मण्यं विवादपदमुच्यते । तस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानाऽदानविधिक्रमः ।

वेतनस्याऽनपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ३.)

इति । वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्यानपाकर्म भृत्यायाऽसमर्पणं समर्पितस्य परावर्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः—

‘ भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २.)

इति । एतावदहं तव कर्मकरणाय दास्यामीति भाषाया अभावे विशेषमाह स एव—

‘ भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभं गो-वीर्य-शस्यानां वणिजोऽथकृषीवलाः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ३.)

१. B. and C. read भृतानां for भृत्यानां. २. B. C. read भृताय for भृत्याय. ३. C. reads एतावदेवं तव कर्मकरणाय and A. and D. read एतावदेव तत्कर्मकरणात् for एतावदहं तव कर्मकरणाय. ४. A. D. read लाभगो° for लाभं गो°. ५. A. and D. read वणिग्गोय° for वणिजोऽथ.

इति । गोवीर्यं पाल्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति तदासौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्य-पशु-शस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता’ ॥
(या. स्मृ. २. १९४.)

इति । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—

‘ त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः’ ॥

इति तदायाससाध्या-ऽकृष्टक्षेत्रकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रि-
भाग-पञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथा च
स एव—

‘ भक्ताच्छादैभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चकम् ।
जातशस्यो त्रिभागं तु प्रगृह्णीयात्तथाऽभृतः’ ॥

इति । अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवलः क्षेत्रजातश-
स्यात् पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमि-
त्यर्थः । एतावद्वास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचित्ततो
न्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयम् । क्वचित्ततोऽप्यधिकं
देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads बृहस्पतिः for बृहस्पतिनोक्तम्. २. B. and C. omit °कर्तृ°. ३. B. C. read °छादन° for °छाद्°. ४. B. reads जातसस्या, C. reads जातसस्य°, D. जातसस्ये for जातशस्यो. ५. B. reads °इथाऽभृतः. C. also the same for तथाऽभृतः. ६. B. reads क्वचिदतो for क्वचित्ततो.

‘देशं कालं च योऽस्तीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तदा तु स्वामिनच्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके’ ॥

(या. स्मृ. २. १९५.)

इति । यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेश-
कालातिक्रमं करोति लाभं च बहुतरव्ययकरणादल्पं करोति
तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण
बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः ।
अनेकभृत्यकर्तृकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव—

‘यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १९६.)

इति । यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बहुभिर्वा
क्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यं* चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितम् तदा
यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं
वेतनं देयम् । न पुनः समम् । साध्येऽभाभ्यां कर्मणि परिसमा-
पिते तु यथाश्रुतं यथावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न
पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं देयम् । नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य
देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः—

* अत्र अपिशब्दात् बहुभिरपि इत्यनुसन्धेयम् ।

१. B. and C. read तत्र स्यात् for तदा तु. २. B. C. D. read °कर्तृक°. ३. B. originally reads सयः and in margin साध्ये. ४. B. and C. read व्याध्याद्यभिभवादुपरि° for उभाभ्यामेवापरि°. ५. C. reads कार्याणि.

‘ कर्मोपकरणं तेषां क्रियांप्रति यथाहितम् ।
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैहयेन कदाचन’ ॥

(ना. स्मृ ६. ४.)

इति । तेषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादि क्रिया-
मुद्दिश्य यस्मिन् भृत्ये निहितं तेन सर्वदा निःशाठ्येन रक्ष्य-
मित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

‘ भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना शाठ्यमण्वपि ।
भृतिहानिं समाप्नोति तदा वादः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति तं प्रत्याह
स एव—

‘ गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्’ ॥

इति । अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह—

‘ अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः’ * ॥

(या. स्मृ. २. १९३.)

* उपस्करः उपकरणम् । भृत्यैः लाङ्गलादीनां प्रग्रह-योक्त्रादिकं
यथाशक्त्या रक्षणीयमित्यर्थः ।

१. B. reads क्रिया प्रतिपदाहितम् for क्रियांप्रति यथाहितम्. २. C. and
D. read यदा हितम् for यथाहितम्. ३. C. reads द्रव्यं for रक्ष्यं. ४. B.
reads न जह्यात्तु for न जैहयेन; while C. wrongly reads नैहयेन for न
जैहयेन. ५. A. and D. read कृत्ये; while C. wrongly reads तत्प or तत्ये.
६. B. reads स्वामिनः for स्वामिना. ७. B., C. D. read ततो for
तदा. ८. B., C. D. read वादं for वादः. ९. C. reads तु संदाप्यो for
समं दाप्यो.

इति । समं यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वा-
मिने दद्यान्नतु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वा अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा
बलात् कारयितव्यः । तदाह नारदः—

‘कैर्माऽकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्’ ॥
(ना. स्मृ. ६. ९.)

इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह
कात्यायनः—

‘कैर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।
बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति’ ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम्’ ॥

इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्—

१. A. originally reads यदा for यद्वा. २. B. reads कर्म कुर्वन् for
कर्माऽकुर्वन्. ३. C. omits—

‘कैर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।
बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति’ ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम्’ ॥

and instead of this omitted portion reads—

स्याद् बलादपिवेतनं न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दममिति ।

४. B. reads सिद्धि for सर्व. ५. D. omits—

दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद् बलादपि.

६. A. and D. read द्विगुणं for द्विशतं.

‘ भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यैष्टौ न देयं तस्य वेतनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २१५.)

इति तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जं वेतनादानम् । तदार्हं स एव—

‘ यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः’ ॥

(म. स्मृ. ८. १७.)

इति । यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात् पूर्वमेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः—

‘ कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः—

१. B. and C. read भृतो° for भृत्यो°. २. A. originally and D. read यथोचितं for यथोदितम्. ३. B. reads अष्ट for अष्टौ. ४. B. reads वर्षावेतनदानम्; while C. वृं वर्षावेतनदानम् for दण्डवर्जवेतनादानम्. ५. C. omits आह. ६. B. and C. read पूर्तावेव for पूर्वमेव. ७. B. reads भृतिनाशं; while C. भृते नाशं for भृतेर्नाशं. ८. B. reads—

पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः कर्मत्यागे त्वाह स एव—

‘स्वामिदोषादपक्रामन् न्यायकृत्तमवाप्नुयात्’ ॥

इति । यस्तु प्रमादादिना दोषेण वा स्वामिद्व्यं बलीवर्दादिकं वा नाशयति तं प्रत्याह— and C. पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः for स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात् ;

While D. omits इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः—

‘भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यादि वाहकदोषतः ।

शप्यो यत्तत्र नष्टं स्यादैव-राजकृतादृते’ ॥

इति । वाहकदोषतः भृतकदोषतः ।

‘ भोण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्याद्वैव-राजकृतादृते’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ९.)

इति । वाहकदोषतः भृतकदोषतः । वृद्धमनुः—

‘ प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा’ ॥

इति । द्रोहनाशितं तीव्रप्रहारादिना द्रोहेण नाशितम् ।

द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । प्रस्थानविघ्नकं भृत्यं प्रत्याह
कात्यायनः—

‘ विघ्नयन् वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम् ।

इति । वृद्धमनुः—

‘ यः कर्मकाले सम्प्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. B. reads this verse after the following:—

‘ प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा’ ॥

इति । द्रोहनाशितं तीव्र प्रहारादिना द्रोहेण नाशितम् ।

द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

२. C. omits वृद्धमनुः ३. B. omits—वृद्धमनुः—

‘ यः कर्मकाले सम्प्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्’ ॥

while C. omits this verse and the following one verse together
with the preceding portion.

‘ अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
 प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
 भृतिर्मर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १९७-१९८.)

इति । अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं यस्य भाण्डस्य
 तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा तन्मूल्यानुसारेण
 तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव स्वाभ्युपात्तं
 कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति तदासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः ।
 यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे* स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजति
 असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते
 गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति सै भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः ।
 अर्धपथे त्यजन् सर्वं भृतिं दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं स्वय-

*अत्र विज्ञानेश्वरः—प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म
 यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । ननु—अत्रैवविषये ‘प्रस्थान-
 विघ्नकृत्’ इत्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तम् । इदानीं सप्तमो भाग इति
 विरोधः—इति चेत् उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे यस्त्यजति
 तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुण-
 भृतिदानमित्यविरोधः ।

१. A. and D. read अराजदैविका घातं for अराजदैविकं नष्टं. २. B. reads
 वाहकं for वाहकः. ३. B. reads °विघ्नकः for विघ्नकृत्. ४. B. reads
 द्विगुणं भृतिम् for द्विगुणां भृतिम्. ५. B. reads प्रक्रान्ते सप्तमं for प्रक्रान्ते
 सप्तमं. ६. A. reads परि° for पथि. ७. C. reads वा for च. ८. A. D.
 read अराजदैविको घातो for अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं. ९. B. C.
 omit तदा. १०. A. D. read व्यवस्थाभ्युपगतं and स्वाम्युपगतं for स्वाभ्युप-
 गतं. ११. A. B. and C. read. भृत्यान्तरापादना° for भृत्यान्तरोपादानं°. १२.
 B. reads स्व° for स. १३. A. C. D. read सर्वा भृतीः for सर्वा भृतिं.

मेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तप्रदेशेषु असावपि पूर्वोक्तसप्तम-
भागादिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधित-
स्यापराधाभावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमेऽन्तरित-
दिवसान् परिगणय्य पूरयति तदा लभेतैव सर्वा भृतिम् ।
तदाह मनुः—

‘ आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २१६.)

इति । त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्री-
तभाण्डविषयम् । विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽ-
भिहितः—

‘ पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत सः’ ॥

इति । आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्ड-
विषये चाह कात्यायनः—

‘ यथा च पथि तद्भाण्डमासिद्धयेत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम्’ ॥

इति । भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह
नारदः—

१. A. C. D. read देशेषु for प्रदेशेषु. २. A. and D. read व्याध्यपगमे
तदितर° for व्याध्यपगमेऽन्तरित°. ३. A. and D. read आर्तः स and C.
आर्तस्य for आर्तस्तु. ४. B. reads स्वं लभेत for तल्लभेत. ५. A. and
D. read अगतस्य for अथ तस्य. ६. C. reads भूतेरपि for भूतेरर्थं
७. A. and D. substitute वा for च. ८. B. reads तादृक् and C. तादृक
for भाटक°, ९. A. omits भाण्डनेतारं.

‘अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यान-वाहने ।

दाप्यो भूतेश्वतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात् ।

(ना. स्मृ. ६. ७-८.)

इति । यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारगून्यमा-
दाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह
वृद्धमनुः —

‘यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।

भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम् ॥

इति । भाटककार्योपाधिपरिक्रियमूल्यं आरूढस्यापि अकृ-
तोपकारस्यापि स्वकृते कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः
समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह कात्यायनः—

‘हस्त्यश्व-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

निर्येत् कृतकृत्यः सन् स्त्रीवत् दाप्यः स भाटकम् ॥

१. A. and D. read आनीय for अनयन्. २. B. and C. read भूतिच-
तुर्भागं for भूतेश्वतुर्भागं. ३. A. and D. read भाटकः for भाटकं; while A
C. D. omit the following portion—

च न प्रयच्छति तप्रत्याह वृद्धमनुः—

‘यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।

भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम् ॥

इति । भाटककार्योपाधिपरिक्रियमूल्यं आरूढस्यापि अकृतोपकारस्यापि स्वकृते
कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह
कात्यायनः—

‘हस्त्यश्व-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

निर्येत्कृतकृत्यः सन् स्त्रीवद्दाप्यः सभाटकम् ॥

गृहचार्यापणादीनि गृहीत्वाभाटकेनयः ।

स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः सभाटकं ॥

गृह-वार्यार्पणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः स भाटकम् ॥

इति । वारिशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । उपकारशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः—

‘ परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि चेष्टकाम् ॥

(ना. स्मृ. ६. २०.)

इति । तथा स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह स एव—

‘ स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृह्णीयात् कथंचन ॥ (२१)

यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

(ना. स्मृ. ६. २१-२२.)

१. B. and C. read वारिशब्देन for उपकारशब्देन. २. B. and C. read 'निर्माणदि for 'निर्माणाय. ३. B. reads तृण-काष्ठादिकं तथा C. reads तृण-काष्ठानि त्विष्टिकाः for तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्. ४. A. C. D. omit स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह स एव. ५. C. omits the following:—

‘स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृह्णीयात्कथंचन ॥

यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टिका विनिवेशिताः ।

६. B. reads अनिश्चितम् for अनिश्चितः. ७. B. reads 'काष्ठादीन् for 'काष्ठादि. ८. B. reads धान्यवत् for यान्येव. ९. B. reads इष्टकाः for त्विष्टकाः. १०. B. reads यत् for तत्. ११. A. C. D. omit वेदयेत्.

इति । अनिश्चिततृण-काष्ठादिग्रहणपरिभाषायामित्यर्थः ।

परिभाषिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः ।
भाटकं दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादाव-
प्याह स एव—

‘ स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

ग्रहीतुरावहेद्भृशं नष्टं वाऽन्यत्र सम्प्लवात्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

इति । सम्प्लवः परस्परसङ्घर्षः । तेनाल्पकेन कास्त्र्येन वा
भिन्नं पूर्ववत् कृत्वा भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् ।
सम्प्लवादन्यत्र भेदे तु भाटकग्रहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतक-
र्मणे भृत्याय वेतनादातारं प्रत्याह बृहस्पतिः—

‘ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः’ ॥

इति । रुग्णं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः—

‘ त्यजेत् पथि सहायं यो श्रौन्तं रोगार्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन्’ ॥

इति । पण्यस्त्री तदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः—

१. B. reads °दणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषादिविहीन इत्यर्थः and C. °दण-
काष्ठादिग्रहणात् ग्रहणप्रतिभाषानिवेदित इत्यर्थः for °दणकाष्ठादिग्रहणपरिभाषा
यामित्यर्थः. २. B. and C. omit वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः. ३. B. C. read
द्रव्यप्रापणार्थं for द्रव्याद्यर्पणार्थं. ४. B. in margin and C. read सोमवाहीनि;
while B. originally reads स्तोमवाहीनि for स्तोमवाहीनि. ५. C. reads
उपातयेत् for उपानयेत्. ६. B. reads आनयेत् for आवहेत्. ७. B. sub-
stitutes च for वा. ८. B. and C. read तद्भवेदित्यर्थः for तदित्यर्थः. ९. C.
reads मृते for भृते. १०. B. reads निमग्नं for रुग्णं; while C. omits रुग्णं
भृत्यं. ११. B. भृत्यं for आन्तं; while C. भृत्यं रोगार्तं for आन्तं रोगार्तं.

‘ शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
 अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ’ ॥
 (ना. स्मृ. ६. १८.)

इति । एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु
 स्मृत्यन्तरम्—

‘ व्याधितां सम्भ्रमा व्यग्रा राजधर्मपरायणा ।
 आमन्त्रिता च ना गच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ’ ॥

इति । अत्यन्तावश्यकेषु कार्येषु जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन
 उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यग्रा । वडवा दासी । दासीग्रहण-
 मत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः—

‘ अप्रयच्छन् तथा शुल्कभनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
 अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातयेद्वा नखादिभिः ॥
 अयोनौ यः समाक्रमेद्बहुभिर्वा विवासयेत् ।
 शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ’ ॥
 (ना. स्मृ. ६. १९. २०.)

इति । पण्यस्त्रियोस्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे अभिहितम् ।

१. B. and C. read व्याधितादि° for व्याधित°. २. C. reads व्याधिना for व्याधिता. ३. D. and C. read भय-त्रासाद्यावश्यकेषु for अत्यन्तावश्य-
 केषु. ४. A. C. and D. omit कार्येषु. ५. C. reads सम्भ्रमं यदिनाक्ता for सम्भ्रमपदेनाक्ता. ६. C. reads दासः for दासी. ७. B. and C. read तद्ग्रहणम् for दासीग्रहणम्. ८. C. wrongly reads this line thus—अक्रमे बत संछेद्याद्वन्तरनखादिभिः for अक्रमेण तु संगच्छेद् घातयेद्वा नखादिभिः. ९. B. C. substitute च for तु. १०. B. reads खादन् दन्त° for घातयेद्वा. ११. B. originally reads समाक्रमेद्बहुभिर्वापि विवासयेत्, but in margin substitutes बहुभिर्वा and तद्गतिर्वा instead of वृद्धिर्वा; while C. संक्रमेत्तद्गतिर्वा for समा-
 क्रमेद्बहुभिर्वा. १२. B. reads सोष्टगुणं and C. चाष्टगुणं for त्वष्टगुणं. १३. B. omits तु.

‘ गृहीत्वा वेतनं वेद्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
तां दमं दापयेद्देद्यादितरस्यापि भाटकम् ’ ॥

(म. पु. २३. ७.)

इति । अत्र निर्णयमाह नारदः—

‘ वेद्याप्रधाना ये तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २४.)—

इति । इत्थं अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यविवादपदान्तर्गतवेतन-
स्यानपाकर्माख्यं विवादपदं मनूक्तोद्देशक्रमानुसारेणाभिहितम् ।

इति वेतनस्याऽनपाकर्माख्यं विवादपदमभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदमभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह—

‘ अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते !
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. १.)

इति । आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः ।

तथा च स एव—

१. B. and C. read हन्यादित्यस्यापि for दद्यादितरस्यापि च. २. B. and C. read निर्णेतृन् for निर्णयम्. ३. B. originally reads °प्रयाणा for °प्रधाना. ४. A. and D. read यास्तत्र for ये तत्र. ५. C. reads समुत्पन्नेषु for तत्समुत्थेषु. ६. B. omits इत्थं and C. विवादपदं बाधितं नामकर्माख्यम् for वेतनस्यानपाकर्माख्यं. ७. C. omits अथ. ८. B. adds तदेव after इदानीं; while C. reads तदेव before इदानीं and D. and A. omit तदेव. ९. C. and D. read तु for च. १०. C. omits शुश्रूषा.

‘ शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषो दासस्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)

शिष्या-ऽन्तेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)

सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तूक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा ॥ (४)

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकरे स्मृतम् ॥ (५)

गृहद्वारा-ऽशुचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्जनम् ॥ (६)

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमर्थान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ’ ॥ (७)

(ना. स्मृ. ५. २-७.)

इति । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पाशि-
क्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । अधिकर्मकृत्

१. C. reads पुरुषकारः for शुश्रूषकः २. B. reads तेषां दासस्त्रिपञ्चकाः; while C. तेषां दासस्त्रिपञ्चप्रकाराः for शेषो दासस्त्रिपञ्चकाः ३. B. and C. read जातिकर्मकृतः for जातकर्मकरः ४. C. reads शेषो for विशेषो. ५. B. reads कर्मकृता for कर्मकरे; while C. कर्म विज्ञेयमतः परम् for कर्मकरे स्मृतम्.

६. C. omits—

गृहद्वारा-ऽशुचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्जनम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमर्थान्ततः ॥

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ’ ॥ इति ॥

७. B. reads °साधनम् for °शोधनम्. ८. B. reads °ग्रहणोक्तकम् for ग्रह-
णोज्जनम्. ९. D. reads इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गै for इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गै°.

१०. B. reads °स्थानमतां for °स्थानमथां°.

कर्मकुर्वतामधिष्ठाता । अशुचेस्थाने उच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गतादिकम् ।
अवस्करः गृहसम्मार्जितपांस्वादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च
त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव—

‘उत्तमः कार्यकर्ता च मध्यमस्तु कृषीवलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्—

‘गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अन्नाकालभूतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः’ ॥

(ना. स्मृ. ९. १६—१८.)

इति । गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन ।
लब्ध प्रतिग्रहादिना । दायागतो रिक्थग्राहित्वेन प्राप्तः ।
अन्नाकालभूतः दुर्भिक्षे दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना

१. B. and C. read °मार्जित° संमार्जित°. २. D. and A. read °पांश्वादि° for °पांस्वादि°. ३. B. and C. °निचयस्थानं उद्भनं त्यागः for °निचयत्यागस्थानम्. ४. B. and C. read आयुधीयोऽत्र for कार्यकर्ता च. ५. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ६. B. originally reads महतस्सेकात् and C. महतस्स्वर्णात्. ७. B. and C. read युद्धप्राप्तः for युद्धे प्राप्तः. ८. B. originally reads वडवाभूतः for वडवाहतः. ९. B. and C. read स्वगृहदास्यां for स्वगृहे दास्यां. १०. B. reads दायागतो भवेत्; while C. दायादभागतः for दायागतः. ११. B. and C. read अनाकाल for अन्नाकाल°.

धनग्रहणेनाधीनतां नीतः । ऋणमोक्षितः ऋणमोचन-
प्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य
गृहीतः । पणे विजितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः । तवाह-
मित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः कृतकालः एतावत्कालं त्वं मदास
इत्युपगत इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थे एव दासत्वम-
भ्युपगतः । वडवया गृहदास्या आहतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य
दासत्वेन प्रविष्टः । यः आत्मानं विक्रीणीतै असावात्मविक्रेता ।
एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीत दत्त्रिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४१५.)

इति तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थम् । न तु परिसिद्ध्यर्थम् ।
अत्र शिष्याणां कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः—

‘ आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च’ ॥

(ना. स्मृ. ५. १९.)

इति । विद्या चैत्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना—

१. B. reads पणे कृतः for पणे विजितः. २. B. reads पण° for पणके.
३. C. reads सूतादौ for द्यूतादौ. ४. B. and C. omit कृतकालः; while D.
reads कृतकालं for कृतकालः. ५. B. reads इत्यभ्युपगमितः; while C. इत्य-
भ्युपगतमितः. ६. A.C. and D. omit वडवया; while C. reads वडवा यथा for
वडवया. ७. C. omits तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः. ८. B. reads
तामुद्दीक्ष्य for तामुद्वाह्य. ९. B. and D. read ध्वजाहृतो for ध्वजाहृतो; while
C. omits ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः. १०. C. reads अवारिसंख्यार्थम् for
परिसंख्यार्थम्. ११. B. and C. read कर्मकृतो for कर्मकृतौ. १२. C. reads
तत्तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु for तद्वृत्तिर्गु दारेषु. १३. C. reads चात्र for चात्र.

‘विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुः-सामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्’ ॥

इति । अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेम-रूप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं कुर्यात् कर्म गुरोर्गृहे’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति । आचार्यस्याऽपि कर्तव्यमाह स एव—

‘आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति । अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः—

‘यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निर्वर्तते’ ॥

इति । परिभाषितकालात् प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं

वसेदित्याह नारदः—

१. B. reads प्रकुर्याच्छात्रचोदिताम् for प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्: while C. शास्त्रचोदिताम् छात्रचोदिताम्. २. B. and C. read कर्मकृतौ for कर्मकृतौ. ३. C. °रूप्याधि° for °रूप्यादि°. ४. B. and C. read वृत्तादिकं for नृत्यादिकं. ५. B. and C. read स्व° for स्वं. ६. B. and C. read °मिच्छन्नाहर्तुं for मिच्छन्वा हर्तुं. ७. B. reads विनिश्चितम् for सुनिश्चितम्. ८. C. reads नवाऽ-न्यत् for नचाऽन्यत्. ९. B. and C. read शिष्यं for शिल्पं. १०. B. originally reads निवर्तयेत्. ११. B. and C. read निवसेत् for वसेत्.

‘ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १६.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः’ ॥

(या. स्मृ. २. १८४.)

इति । दुष्टं प्रत्याह नारदः—

‘ शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धं च सोऽर्हति’ ॥

इति । वैधोत्र ताडनादिः । परिभाषितकालसम्पूतौ कर्त-
व्यमाह नारदः—

‘ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनं अन्तेवासी निवर्तते’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । भृतकानामपि भृतिकृतः कालकृतश्च विशेषो बृह-
स्पतिना दर्शितः—

‘ यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो वडवाभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्नेन भृतो नरः ॥
बहुधाऽर्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।
हीनमध्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

१. B. reads तत्फलक° for तत्फल°. २. B. and C. read वध-बंधौ for वध-बंध. ३. B. and C. read बंधोऽत्र for वधोऽत्र. ४. C. reads यथाऽन्योर्थ° for यथाऽन्नेन.

दिन-मासार्ध-षण्मास-त्रिमासा-ऽब्देभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम् ' ॥

इति । अर्थभृतस्य बहुधात्वं समर्थाल्पत्व-महत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चाल्पत्व-महत्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः—

‘ भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्ति-भक्त्यानुसाराभ्यां तेषां कर्माश्रया भृतिः ’ ॥

इति । भागभृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘ द्विप्रकारो भागभृतः कृषणो जीवितः स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीराल्लभते तु न संशयः ’ ॥

इति । अधिकर्मकृतस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स न कौटुम्बिकः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २२.)

इति । एवंनिरूपितेभ्याः शिष्या-ऽन्तेवासिभ्यः भृतकादिकर्म करेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः—

‘ स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः ’ ॥

१. B. and C. read त्रिमासाद्वा for त्रिमासाद्. २. B. in margin and C. read बहुधाभिधानं for बहुधात्वं. ३. B. and C. read अर्थाल्प-महत्वाभ्यां for समर्थाल्पत्व-महत्वाभ्याम्. ४. B. and C. read शक्ति-भक्त्यानुसारतो for शक्त्यनुसारतो. ५. B. and C. read °भक्त्यनुरूपा च for °भक्त्यनुसाराभ्यां. ६. A. and D. read कृषणो for कृषणो; while C. कृषणाजीवितो and B. originally कृषिनो जीविका and in margin कृषणाजीवितः. ७. B. in margin and C. read अविकृतो. ८. C. reads सर्व° for स च. ९. A. omits °दर्शन° after °व्युत्पत्ति°.

इति । अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्वा-
रत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्वासत्वं—इति भृगुराचार्यो
मन्यते—इति । तेन चात्यन्तपारार्थ्यदर्शनमासाद्य शुश्रूषकाः
दासाः । पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकाः कर्मकरा इत्युक्तं भवति ।
दासत्वं च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् ।

‘दास्यं विप्रस्य न क्वचित्’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैवेत्याह
स एव—

‘वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोभतः ।

राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम्’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो
पतितेभ्यो ऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा च नारदः—

‘वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ‡ ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

‡ दारवद्दासता मता यथा दारस्वीकरणमानुलोम्येन भवति न
प्रातिलोम्येन तथा दासतापीत्यर्थः ।

१. C. reads °पारमार्थ्य° for °पारार्थ्य°. २. B. in margin and C. read
सुखैकाः for शुश्रूषकाः. ३. A, B. and D. omit °मात्र° after पारार्थ्य°. ४. C.
reads येनैवोक्तम्. ५. C. omits—

.....दास्यं न प्रतिलोभतः ।

राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम्’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो पतितेभ्यो ऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथा च नारदः—

‘वर्णानां प्रातिलोम्येन..... ।

६. B. reads °निषेधः for °प्रतिषेधः. ७. B. adds सनातेभ्यो for °त्यागिभ्यो;
while A. and D. omit पतितेभ्यो. ८. C. reads स्वधन° for स्वधर्म°.

इति । दारवद्दोसता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वं
प्रति दासत्वमाह कात्यायनः—

‘ असवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत् ’ ।

इति । यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदाऽसौ ना-
शुभं कर्म कुर्यादित्याह स एव—

‘ श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ’ ॥

इति । ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण
स्वेच्छया परहितार्थम् । क्षत्रिय-वैश्यविषये स्वामिनः कर्त-
व्यमाह मनुः—

‘ क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितौ ।

बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ’ * ॥

(म. स्मृ. ८. ४११.)

इति । यस्तु द्विजातिं बलाद्दास्यं कर्म कारयति तस्य
दण्डमाह स एव—

* अस्यार्थः—समर्थो ब्राह्मणः क्षत्रिय-वैश्यौ भृत्यभावेन
करुणया स्वानि कर्माणि रक्षण-कृष्यादीनि कारयन् पासाच्छादनादिना
पोषयेत् । एवं बलवान् ब्राह्मणः तावुपगतौ अबिभ्रन् राज्ञा दण्डनीय इति
प्रकरणसामर्थ्यात् गम्यते ।

१. C. reads दासता सदा for दासता मता. २. C. reads वर्णे. for सर्वर्णे.
३. B. and C. read दासत्वप्राप्तावाह for दासत्वमाह. ४. B. reads समवर्णो-
ऽपि; while C. असवर्णोऽपि. ५. B. and C. read विप्रं तु for विप्रस्य.
६. B. reads शीलाध्ययन°; while C. सिराध्ययन°. ७. B. and C. read
वर्जितौ and गहितौ respectively for °कर्षितौ.

‘ दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभैवत्वाद्वाज्ञा दण्डयः शतानि षट् † ॥

(म. स्मृ. ८. ४१२.)

इति । प्रभवतो भावः प्राभवत्वं तस्मादिति । गूढं तु यथाकथमपि दास्यं कारयेदित्याह स एव—

‘ गूढं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा’ ॥

(म. स्मृ. ९. ४१३.)

इति । पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजात क्रीत-
लब्ध-दायागतानां चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते ।
नान्यथेत्याह नारदः—

‘ तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. २९.)

इति । आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापै-
तीत्याह नारदः—

† प्राभवत्वात् ब्राह्मणः कृतोपनयनान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन
लोभाद् दास्यकर्म पादधावन-उच्छिष्टभक्षण-वस्त्रक्षालनादि कारयत्
राज्ञा षट् शतानि दण्डयः । पणानामिती शेषः ।

१. B. and C. read प्रभावत्वात् for प्राभवत्वात्. २. B. and C. read
प्रभावस्यभावः. प्राभावत्वं for प्रभवतो भावः प्राभवत्वम्. ३. C. reads दासतां
न for दासत्वान्न. ४. C. reads प्रशास्यात् for प्रसादात्.

‘ विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ’ ॥

(मा. स्मृ. ९. ३७.)

इति । प्रव्रज्यावासितस्याऽपि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह
स एव—

‘ राज्ञ एव हि^३ दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३९.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ प्रव्रज्यावासितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ’* ।

(या. स्मृ. २. १८३.)

इति । प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् ।
ब्राह्मणस्तु निर्वास्य इत्याह कात्यायनः—

* प्रव्रज्या संन्यासः ततो ऽवसितः प्रच्युतः । स यदि अनभ्युपगत-
प्रायश्चित्तश्चेत् मरणपर्यन्तं राज्ञ एव दासो भवति । कृतप्रायश्चित्तस्य तु
न दासत्वमित्यवसितोऽर्थः ।

१. B. and C. omit—

‘ विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ’ ॥

इति. but C. omits the whole and B. except दास्यान्न मुच्यते ॥ इति.
२. C. omits प्रव्रज्यावासितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव. ३. B. and C.
substitute तु for हि. ४. C. reads प्रव्रज्याध्यापितो for प्रव्रज्यावसितो.

‘ प्रव्रज्याऽवसिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातयः† ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विशः’ ॥

इति । निर्वासनप्रकारमाह नारदः—

‘ पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्रपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३४.)

इति । प्रव्रज्यावसिताऽऽत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानामन्नाका-
लभृतादीनां दास्यापनयनप्रकारमाह स एव—

‘ अन्नाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोद्वयं ददत् ।
तद्भक्षितं यदुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा ॥ (३१)
भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासः प्रमुच्यते ।
आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥

† ‘ ननु—आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात् ’ इत्यादि
वचनेषु ब्राह्मणस्यैव सन्यासाधिकारः तत्कथमुच्यते त्रयो वर्णा
द्विजातय इति—इति चेत् न । ‘ यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति
श्रुतौ वर्णविशेषग्रहणाभावात् ‘ त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमाः’ । इति सूत्रकारवचनात् अस्त्येवाधिकारस्त्रैवार्णिकानामिति
सवमनवद्यम् ।

१. B. reads क्षत्रियं विशम्; while C. क्षत्रियं त्रीकम्. २. C. reads निर्वा-
सन° for निर्वासन°. ३. D. reads श्रपदेन for श्रपदेन. ४. B. and C. read
अनाकाल° for अन्नाकाल°. ५. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ६.
C. read गोद्वयं ददन् for गोद्वयं ददत्. ७. B. and C. read तं भक्षित
यदुर्भिक्षे नतु शुद्ध्येदकर्मणा for तद्भक्षितं यत् दुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा. ८.
B. reads °क्षेपणात् सद्यो; while C. °क्षेपणात्सर्वे for °क्षेपणेनैव. ९. C.
reads °दासात् for °दासः. १०. C. reads ये न त° for यद्येन°.

स्वंपर्याप्तमृणं दत्त्वा तदृणात् स विमुच्यते । (३२)

तैवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ।

कृतकालव्यपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वैडवाहतः' ॥ (३६)

(ना. स्मृ. ९. ३१. ३६.)

इति । स्वामिनः प्राणरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्या-
न्मुच्यन्त इत्याह नारदः—

‘यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३१.)

इति । दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः—

‘बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. २. १८२.)

इति । चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यते । नारदोऽपि—

१. B. reads ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणिदास्यात्प्रमुच्यते; while C. ऋणं तु सोविमुच्येत for स्वपर्याप्तं ऋणं दत्त्वा तदृणात्स विमुच्यते. २. A. C. and D. omit the following :—

‘तैवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥

कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

३. C. reads वडवाकृतः for वडवाहतः. ४. B. C. and D. read ‘संरक्षणात् for रक्षणात्. ५. C. reads यश्चैनां for यश्चैषां. ६. B. reads दत्तश्चापि and C. दत्तस्वामी for दत्तश्च.

‘चोरोपहत-विक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राजा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते’ ॥

(ना. स्मृ. ५. ३८.)

इति । यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्व-
मङ्गीकरोति असावपरेण विसर्जनीय इत्याह स एव—

‘तवाहमिति वात्मानं यौऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्’ ॥

(ना. स्मृ. ५. ४०.)

इति । दासविमोक्षणेतिकर्तव्यतामाह स एव—

‘स्वदांसमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्याऽसौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा’ ॥ ४२

‘साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्याद्भिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत् ॥ ४३

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्याम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्याऽन्नोथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्’ ॥ ४४

(ना. स्मृ. ५. ४२-४४)

इति । सत्यभ्युपेत्याऽशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

१. C. reads चौरापहत° for चोरापहत°. २. B. and C. read नेष्यते and D. नेक्ष्यते. ३. B. and C. read चात्मानं for वात्मानं. ४. C. reads स्वकं च for ऽस्वतन्त्रः. ५. C. reads स्वदास्यं for स्वदासम्. ६. C. reads ततः for तथा. ७. C. reads °पालिनः for °पालितः.

अथ संविद्व्यतिक्रमाख्याविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्—

‘ पाषण्ड-नैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति । समयस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् ।
तद्व्यतिक्रममार्णं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थ-
माह बृहस्पतिः—

‘ वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियांश्चामिहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ’ ।

(या. स्मृ. २.—१८५.)

इति । ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमत् भूरि
हिरण्यादिसम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मो वर्णा-ऽश्रम-श्रुति-स्मृति-
विहितो भगवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च
बृहस्पतिना दर्शिता—

१. B. reads त्रैविद्यं for त्रैविद्यान्; while C. reads त्रैविध्यं वृत्तिमास्थाय
स्वधर्मं प्रतिपालयेत् for त्रैविद्यान्वृत्तिमब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ २. B.
and C. read ब्राह्मणव्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नम् for ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्र-
यसंपन्नान्. ३. B. adds ‘निमित्त’ after वर्णाश्रमं,

‘ अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्बृहभूमयः ।

भुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ’ ॥

इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः भुक्ता भाव्यास्तु न विश्रुतकराः । आगामिनृपतिभिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वा तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।

तेषां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

‘ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

(या. स्मृ. २. १८६.)

इति । श्रौत-स्मार्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचाररक्षण-देवगृहपालनादिरूपो यो धर्मः समयान्निष्पन्नो भवेत् सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिक-भोजनं देयम् । अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया-

१. B. भुक्ता भाव्याश्च, C. मुक्ता भाव्यश्च and D. मुक्ताभाव्याश्च for भुक्तभाव्याश्च. २. C. omits—

°शासने, ॥ इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः

भुक्ता भाव्यास्तु नविश्रुतकराः ॥ आगामिनृपति-

भिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वा;

while A. and D. omit the same portion except स्वशासने, and read instead of that only तेभ्यो दद्यादित्यर्थः. ३. B. and C. read सन्दिग्धे निर्णये तथेति for सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्. ४. B. reads गोप्रचाररक्षण° (लक्षण) and C. गोप्रचारैः रक्षणं for गोत्राचाररक्षण°. ५. C. reads अवश्ययिक° for यावत्पथिक°. ६. B. in margin and C. read मण्डलं for मण्डलं.

इत्येवं रूपः समयनिष्पन्नः सोऽपि रक्षणीयः । एवं राजनि-
युक्तसमुदायविशेषस्य कर्तव्यविशेषोऽभिहितः । ग्रामादिसर्व-
समुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः—

‘ग्राम-श्रेणी-गणानां च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्मृता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वेणैकेन केनचित् ॥

इति । चकारेण पाषण्ड-नैगमादीनां चोपसंग्रहः । ततश्च
ग्राम-श्रेणी-गण-पाषण्ड-नैगमादीनां उपद्रवकाले धर्मकार्ये च
यां पारिभाषिकीं समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं
च दुःसाध्यं सा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या ।
वाटो वृकः । वाट-चोरेभ्यो भये प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः
सम्भूय कर्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्ये तु विशेषः तेनैवोक्तः—

‘सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनाथ-दरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।

यत्त्वेवं लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया ॥

१. C. reads °विशेषे विहितः for विशेषोऽभिहितः २. A. reads °गजानां
for °गणानां. ३. C. reads समनाक्रिया for समयक्रिया. ४. B. originally
reads °कार्ये for °काले; while C. धातुःकाले for बाधाकाले. ५. B. in
margin and C. read चार °for वाट.° ६. B. and C. read सर्वे साधारणाः for
सर्वसाधारणी. ७. A. and D. read समक्रिया for समयक्रिया. ८. A. and
D. omit वाटो वृकः; while B. wrongly reads चाटो. ९. C. reads तद्वाधोप
शमनं for तदा चोरोपशमनं. १०. C. omits संभूय. ११. C. reads तत्त्वानाऽथ°
for तथाऽनाथ°.

पालनीया समस्तैस्तु यैः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डः तस्य निर्वासनं पुरात् ॥

इति । यँजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुंला-
यनं दुर्भिक्षादिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन् गते सति यत्सं-
विधानं विधेयं तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपग-
मपर्यन्तं धारणम् । अशतः गृह-क्षेत्र-पुरुषादिप्रयुक्तसङ्गृहीतध-
नेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न
केवलं समुदायिभिः पालनीया । किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः—

‘ पाषण्ड-नैगम-श्रेणि-पूग-व्रात-गणादिषु ।

संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ६.)

इति । पाषण्डा वेदबाह्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो अतिरिक्ता
वा सर्वे लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति ।
नैगमाः सार्थिका वणिग्प्रभृतयः । तेषु संकचुक-सन्देशहर-

१. B. originally reads समर्थैः for समस्तैः. २. B. and C. omit the following यः समर्थो विसंवदेत् ॥ सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥.
३. A. reads सर्वस्य for सर्वस्व°. ४. C. reads यजमान° for यजन°. ५. C. reads कुलायमस्माभिरंशतः and B. also the same. ६. B. and C. add तं before दुर्भिक्षा° and also read °पीडितं for °पीडितः. ७. B. and C. read °तथागमनं for °वृथागमनम्. ८. C. and D. read तस्मिन्नागते for तस्मिन्गते. ९. B. and C. read ययोक्तं विधानं for यत्संविधानं. १०. A. omits केवलं. ११. B. in margin and C. read लिङ्गिनो चारणादिषु for पूगव्रातगणादिषु. १२. B. and C. respectively read वेदोक्तलिङ्गधारिव्यति-
रिक्ताः and वेदोक्तलिङ्गव्यतिरिक्ताः for वेद बाह्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो अतिरिक्ता
वा. १३. B. originally reads मच्छादिभिक्षाचरणाद्याः and in margin भावा-
दिभिक्षाचरणाद्याः; while C. as B. in margin, all for °मध्येअभिचरणाद्याः. १४. B. C. read सकल्पक° for सकंचुक°.

पुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवःसमया विद्यन्ते ।
अथवा नैगमा आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशु-
पतादयः, पण्य-शिल्पोपजीविनः कुर्विदादयः तास्वियमनयैव-
श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारो-
हकादयः । व्रात-गणशब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः—

‘नानायुधधरां व्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः ।

कुलानां तु समूहो यः गणः स परिकीर्तितः’ ॥

इति । पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमि-
त्यादयः सन्ति समयाः । गणे त पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वा अब्दे
कर्णवेधः कर्तव्य इत्यादिसमयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा
अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रेयमित्यास्ते समयः । जनपदे तु
क्वचिद्विक्रेतुर्हस्ते क्वचित् क्रेतृहस्ते शुल्कग्रहणमित्यादिको-
ऽस्त्यनेकविधः समयः । तत् समयजातं यथा न भ्रश्यति न च
व्यतिवर्तेत तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु पुरुषविषये
विशेषमाह बृहस्पतिः—

१. A. C. D. omit—

पण्यशिल्पोपजीविनः कुर्विदादयः तास्वियमनयैव श्रेण्या
विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारोहकादयः.

२. B. reads °धरा for °धरा. ३. B. reads संपरिकीर्तितः for स परिकी-
र्तितः. ४. C. reads पूगजातेरन्योन्यमुत्सृष्टसमरे for पूगे व्राते चान्यो-
न्यमुत्सृज्य समरे. ५. C. wrongly reads मणे for गणे. ६. B. reads इत्ये-
वमादिशस्ति समयः for इत्यादिसमयाः; while C. इत्येवमादिशते समयः. ७. B.
reads अन्यस्मिन् यास्यतो and C. अन्यच्च यास्यतो for अन्यत्र यास्यता.
८. B. and C. read °मित्यादिशस्ति समयः for °मित्यास्ते समयः. ९. A.
omits शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न and
C. शुल्कग्रहणमित्यादिकाऽस्त्यनेकविधाः समयाः. १०. B. and C. read
तदेतत् for तत्.

‘कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनंतरम्’ ॥

इति । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि ।

कात्यायनोऽपि—

‘समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः’ ॥

इति । समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान् विभजति

बृहस्पतिः—

‘विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनाऽलस-भीरवः ।

वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः’ ॥

‘गुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्यास्तु महत्तमाः’ ॥

इति । ते च कियन्तैः कर्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह—

१. A. and D. omit—

‘कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्यात् कार्याण्यनंतरम्’ ॥

इति । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि ।

कात्यायनोऽपि—

‘समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः’ ॥

इति । समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान् विभजति बृहस्पतिः—

२. B. and C. read लुब्धातिवृद्ध° for वृद्धा लुब्धाश्च. ३. C. reads

क्रियावन्तः for कियन्तः.

‘द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणादिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १८८.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘युक्तियुक्तं च यो हन्याद्यः कार्यान्वकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेन्नैविद्यमेव वा ।

संवित्क्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यः ततः पुरात्’ ॥

इति । समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह स एव—

१. A. and D. omit—

‘कर्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

while C. omits—

कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणा दिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

२. B. originally reads वस्तुर्योऽन्वकाशतः and in margin वस्तुर्योऽन्वकाशतः; while C. wrongly reads वस्तुर्यो नावकाशतः. ३. C. wrongly reads क्रिये for क्षिपेत्. ४. C. reads संधिक्रियां for संवित्क्रियां. ५. B. originally reads निर्वास्यस्तु यः पुरात् ॥ ‘इति and in margin निर्वास्यः स ततः पुरा इति for स निर्वास्यः ततः पुरात्’ ॥ इति ।

‘बाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्याश्चैवानुबन्धतः’ ॥

इति । अनुबन्धतोऽनुसारतः न यथा समयं जह्युः । मुख्या-
नामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—

‘मुख्यैः सहसमूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्राजा स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्’ ॥

इति । यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति तस्य दण्ड-
माह याज्ञवल्क्यः—

‘गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. १८७.)

इति । मर्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह बृह-
स्पतिः—

‘अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।

श्रेणि-पूग-नृपद्वेष्टौ क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

१. B. reads ज्ञात्वा निर्वायास्तु and C. ज्ञात्वातिचार्यास्तु for सर्वे गृही-
तार्थाः. २. A. C. and D. omit अनुबन्धतोऽनुसारतः. ३. C. omits
न यथा समयं जह्युः ।

मुख्यानामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—

मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्राजा..... ॥;

while A. and D. omit—

मुख्यानामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—

‘मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

४. C. omits °द्रव्यादिकम्. ५. B. reads लंघयेच्च and C. लंघयच्च for लंघयेत्तु.

६. B. and C. read °द्वेष्टः for °द्वेष्टा. ७. B. and C. read ततः for तदा.

पुर-श्रेणि गणाध्यक्षाः पुर-दुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः ॥

इति । निसृष्टार्था अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादि-
सर्वसमूहेषु यथा राज्ञा वर्तितव्यं तदाह नारदः—

‘ यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यच्चैषां वृत्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ (३)

प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् । (४)

दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राज्ञा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥ (७)

(ना. स्मृ. १०. ३-७.)

इति । धर्मो जटावत्त्वादिः । कर्म प्रातःपर्युषितभिक्षाट-
नादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ण्य
मण्डपादौ मेलनम् । वृत्युपादानं जीवन्तार्थं तापसवेषपरिग्रहः ।

१. C. wrongly reads °भार्या for °कार्या. २. A. and D. read यच्चैषां
प्राप्त्युपादानं for यच्चैषां वृत्युपादानम्; while B. and C. read प्रत्युपादानं.
३. B. in margin and C. read प्रकृता° for प्रकृत्य°; While the text of
नारद read नानुकूलं for प्रतिकूलं and C. D. read राज्ञः for राजा. ४. C.
reads अनाम्नीय° for अनाम्नाय°. ५. B. and C. read °प्रकर्षितं for °प्रक-
ल्पितम्. ६. C. reads जटावडादिः for जटावत्त्वादिः. ७. B. and D. read
प्राप्तः for प्रातः. ८. B. reads तस्य च प्रत्युपादानं; while C. simply प्रत्यु-
पादानं for वृत्युपादानं. ९. B. and C. read जीवनाय for जीवन्तार्थं.

राज्ञः प्रतिकूलमाधिकारिकशूद्रकर्तृकं त्रैवर्णिकविवादे धर्मवि-
वेचनम् । तस्य च प्रतिकूलत्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण—

‘यस्य राज्ञः तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।
तस्य प्रेक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषं च नश्यति’ ॥

इति । प्रकृत्यवमतं स्वभावत एव यदननुज्ञातं पाष-
ण्ड्यादिषु ताम्बूलभक्षणाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम् ।
मिथः सङ्घातकरणं उपस्थानविधेः पूर्वं पृथक्पृथगवान्तर-
स्तोमकरणम् आहितकलशादिकम् । परस्परोपतापः राजपु-
रुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादिः । दोषवत्करणं श्रुति-स्मृति-
विरुद्धं विधवादौ वैश्यात्वादिकं पाषण्ड्यादिभिः प्रकल्पि-
तम् । संविल्लंघने दण्डमाह मनुः—

‘यो ग्राम-देश-संघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥
निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।
चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानं च राजतम् ॥

१. B. and C. read सार्थिकादि° for आधिकारिक°. २. B. and C. read
स्मृत्यन्तरे. ३. A. and D. प्रणश्यते for प्रेक्षुभ्यते. ४. B. and C. read एवा-
वज्ञातं for एव यदननुज्ञातं. ५. After this word A. C. and D. omit
the following—

णाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम् । मिथःसंघातकरणं उपस्थान-
विधेःपूर्वं पृथक्पृथगवान्तरस्तोमकरणम् । आहितकलशा.

६. B. in margin C. and D. read निकृत्य for निगृह्य. ७. B. reads
व्यभिचारिणम् for व्यभिचारिणम्. ८. B. C. and D. read °सुवर्णकं निष्कं
for °सुवर्णान् षण्णिष्कान्.

एवं दण्डविधिं कुर्याद्भार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्राम-जातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

(म. स्मृ. ८. २१९-२२१.)

इति । सत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासन-चतुःसुवर्ण-षट्-
निष्क-शतमानरूपाणां जाति-विद्या-गुणाद्यपेक्षया व्यवस्था
कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न
ददाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् । ’

सदान-मान-सत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत् स्वयम् ॥

(या. स्मृ. २. १८९-१९०.)

इति । समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समुहिनो-
विभज्य गृह्णीयुः । तथा च बृहस्पतिः—

‘ ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत् समम् ।

इति । विभज्य ग्रहणमणुद्रव्यविषयम् । यस्तत्पक्षविषये
स एवाह—

१. B. reads °व्यतिचारिणाम् for °व्यभिचारिणाम्. २. A. C. and D. read
सदासन्मान° for सदान-मान°. ३. B. originally reads °पतितो for °प्रहितो.

४. A. C. and D. omit following:—

समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समुहिनो विभज्य गृह्णीयुः ।

तथा च बृहस्पतिः—

‘ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत् समम्’ । इति ।

‘षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्तव्यं यथांशतः ।

देयं बधिर-वृद्धा-ऽन्ध-स्त्री-बाला-ऽऽतुर-रोगिषु ॥

सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः’ ।

इति । राज्ञः प्रसादलब्धं वंटणमपि सर्वेषां सममित्याह

स एव—

‘यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धं च सर्वेषां तत्समाहितम्’ ॥

इति । एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह—

‘गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्’ ॥

इति । ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदाय-

क्षोभादिना ततो बहिर्भूताः तान् प्रत्याह स एव—

‘गणिनां शिल्पिवर्गाणां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राक्तनस्याधमर्णस्यै समांशाः सर्व एव ते ॥

१. B. C. read मासिकं for वत्सरं. २. B. originally reads यथांशतः, but corrects यथांशतः. ३. B. C. read वा निःस्व° for बधिर°. ४. B. in margin and C. read °योगिषु for °रोगिषु. ५. C. reads राज्ञां प्रसादलब्धं for राज्ञः प्रसादलब्धं; while B. reads राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं. ६. B. and C. read राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं च. ७. D. in margin and B. read एव तत्समम् for तत्समाहितम्; while C. for the following तत्समाहितम् ॥ इति । एतदभक्षितविषयम् reads समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम्. ८. B. reads मुख्यैः कृतं ऋणं सर्वेषां समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम् for एतदभक्षितविषयम्. ९. A. and D. read कृत्वर्णं for कृत्वर्णं. १०. C. wrongly reads आत्मार्यं for आत्मार्थं. ११. B. originally reads गणानां for गणिनां. १२. B. originally reads प्राक्तनस्य धनर्णस्य for प्राक्तनस्याधमर्णस्य; while in margin reads प्रकृतस्य धनर्णस्य and D. also in margin प्राकृतस्य धनर्णस्य originally प्राकृतस्याधमर्णस्य. १३. B. and C. read धनर्णस्य for अधमर्णस्य. १४. C. reads समाः स्युः for समांशाः.

तथैव भोजनैर्भाव्यं दान-धर्मक्रियासु च ।

समूहस्थोऽशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्' ॥

इति ।

॥ संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ॥

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. ९. १.)

इति । क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत । तथा च स एव—

‘ क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ४.)

इति । परीक्षाभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति न विक्रेतुः । तथा च बृहस्पतिः—

‘ परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्’ ।

१. B. and C. read भोज्यवैभाव्य^० for भोजनैर्भाव्यं. २. B. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वं कृणं कृतम्; while C. प्रागतस्त्वं कृणं कृतम् for प्रगतस्त्वंशभागभाक्; But D. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु. ३. B. originally reads क्रीत्वा^० for क्रीता^०. ४. A. reads ^०दोषभाक्. for ^०दोषतः. ५. B. and C. read भवेत् for भवति. ६. A. reads बहुमितं for बहुमतं. ७. C. reads ग्रहीता for गृहीत्वा.

इति । तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः ।
तत्र सद्यः परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथा च व्यासः—

‘ चर्म-काष्ठेष्टका-सूत्र-धान्या-ऽऽसव-रसस्य च ।

वस्त्र-रूप्य-हिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥

इति । क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालाव-
धिमाह स एव—

‘ त्रैहाहोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।

मणि-मुक्ता-प्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ।

द्विपदामर्धमांसं स्यात् पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ॥

दशाहात् सर्वबीजानामेकाहाल्लोह-वाससाम् ।

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

इति । यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह
कात्यायनः—

‘ अविज्ञातं तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

१. B. reads चर्मादिविषयः for सावधिविषयः; while C. येन अर्पणा-
भावश्चादिविषयः for पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः २. B. and C. read तत्
सद्यः for तत्र सद्यः; while A. originally reads तस्माद्यः and D. in margin
reads अन्येषां सद्यः. ३. B. and C. read वाह्यं for दोह्यं. ४. अर्धमासे for अर्ध-
मासं. ५. B. and C. read यतो for अतो. ६. B. C. read संज्ञायते for संज्ञायते.
७. B. C. read प्रतिदानम् for प्रतिदेयम्. ८. C. reads 'यं मिथ्येत्याह for
'मित्याह. ९. C. reads यच्च for पश्चात्. १०. C. reads वर्णा for पण्यं. ११. B.
originally reads क्रीत्वा for काले.

इति । अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञातं यस्य द्रव्यस्य
तद्व्यावत्परीक्षाकालः उक्तः तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा
तत्कालाऽतिक्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न
देयमित्यर्थः । पण्यानां देश-कालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो
ज्ञातव्यावित्याह नारदः—

‘क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा’ ।

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । अश्वादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन् देशे च
वृद्धिर्भाविष्यतीति जानीयात् तथा आगमनं कुलीनत्वादज्ञा-
नार्थमुत्पादक-जन्मभूम्यादिकं च जानीयादित्यर्थः । एवं
सम्यक्परीक्ष्य गुण-दोषदर्शनादिकालमन्तरेण नानुशयः
कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘क्षेयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नाऽनुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्’ ॥

(या. स्मृ. २. २५८.)

१. B. reads आविज्ञातं परीक्षादौर्वल्यात्; while C. अविज्ञानं परीक्षा for
अविज्ञातं परीक्षया. २. B. C. read यावान् for तत् यावत्. ३. C. read
यस्मिन् for तस्मिन्. ४. C. reads ज्ञातत्वादित्याह for ज्ञातव्यावित्याह. ५. C.
reads अवज्ञयादि° for अश्वादि°. ६. C. reads कुलीनत्वात् द्विजानामर्थ° for
कुलीनत्वाद्विज्ञानार्थम्. ७. B. reads °भूम्यादि for °भूम्यादिकं. ८. B. and
C. read ज्ञानादोष° for गुणदोष°; while B. originally reads दासदोष for
गुण-दोष°. ९. B. C. D. read °कारण° for °काल°. १०. C. reads ननु शयः
for नानुशयः. ११. C. reads—

‘क्षेयं वृद्धिं च वणिजां पण्यानामपि जानताम् ।

for क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

इति । परीक्षितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालं । परिमाणतो-
 र्धकृतां वृद्धिमपश्यता केत्राऽनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च
 महार्धनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । क्षयवृद्धि-
 कालपरिज्ञाने पुनः केतुर्विक्रेतुरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं
 भवति । पण्यदोष-तद्वृद्धि-क्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकाला-
 भ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः ।
 अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेण योऽनुशयं करोति
 सोऽप्येवं दण्डनीयः ।

एतच्चोपभोगाविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेन विनश्वर-
 वस्तुविषये प्रत्यर्पणे ऽवधिमाह नारदः—

‘ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. २.)

इति । द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘ द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।
 द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः केतुरेव च ’ ॥

(नां. स्मृ. ९. ३.)

इति । परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्—

१. B. C. read परीक्षित-क्रीतपण्यानां for परीक्षितपण्यानां. २. B. वृद्धिक्षय°
 for क्षयवृद्धिकाल°; while क्रयकाल°. ३. B. C. read केतु विक्रेत्रोः for केतु-
 र्विक्रेतुः. ४. B. reads. अशेषु for °विनश्वर°. ५. B. reads प्रत्यर्पणावधि and
 C. प्रत्यर्पणबुद्धि for प्रत्यर्पणेऽवधि°. ६. B. C. read दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्
 for दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी. ७. A. reads विक्रेयं for विक्रेतुः. ८. B. C. read
 तस्मिन्नेवाविवक्षितम् for तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम्. ९. B. C. read तु for च.

‘ क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा’ ॥

इति तदुपभोगेनाविनश्वरगृह-क्षेत्र-यान-शयनादिविषयम् ।
तत्रैव दशाहादेरुक्तत्वात् । तथा च कात्यायनः—

‘ भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च ।
द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्’ ॥

इति । अविनश्वरेषु स्थिरार्धेषु अनुशयकालातिक्रमेणानुशयं
कुर्वतो मनुनोक्तो दंडो वेदितव्यः—

‘ परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददच्चैव राजा दण्ड्यः शतानि षट्’ ॥

इति । बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगः—

वासोविषयेऽपि नारदः—

‘ परिभुक्तं च यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः’ ॥
(ना. स्मृ. ९. ७.)

इति । इति क्रीतानुशयः ।

१. A. reads यस्यैवा° for यस्येहा°. २. B. and C. read °यानशयनादि°
for क्रयानुशयनादि°. ३. B. and C. read this portion

तत्रैव दशाहादेरुक्तत्वात् । तथा च कात्यायनः—
भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च । द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम् ।
after

वासोविषयेऽपि नारदः—

परिभुक्तं तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः’ ॥

४. B. reads

भूमेर्दशाहोनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ।

and C.

भूमेर्दशाहोनुशयः क्रेतुरेव च यद्भवेत् ।

for भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च ।

५. B. and C. read द्वादशाहं for द्वादशाहः.

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘ विक्रीय पण्यं मूल्येन केत्रे यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. ८. १.)

इति । पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव—

‘ लोकेऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा ।

क्रय-विक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दाना-ऽऽदानविधिः स्मृतः ।

गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया’ ॥

(ना. स्मृ. ८. २-३.)

इति । गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुल्या-
धाप्यं हेमचन्दनादि । मेयं व्रीह्यादि । क्रियया वाहन-दोहना-
दिक्रियोपलक्षितमश्व-महिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया
पद्मरागादि । तदेतत्षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाऽप्रयच्छन्
सौदयं दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सौदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लभं वा दिगागते’ ॥

(या. स्मृ. २. २५४.)

१. B. reads विधः for बुधैः. २. C. reads अलिमं for गणिमं. ३. C. reads
नेयं for मेयं. ४. C. reads अणिमं for गणिमं. ५. B. reads तुलाधार्यं and
C. तुल्या धार्यं for तुल्याधाप्यं. ६. B. reads मेयं प्रस्वादिना व्रीह्यादि and
C. omits मेयं and for व्रीह्यादि reads वाह्यादि. ७. B. reads विक्रीयासंप्रय-
च्छन् and C. विक्रीयाद्यं प्रयच्छन्.

इति । गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्षेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहु-मूल्यं सत् कालान्तरे स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्षेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यज्हासकृतः पण्य-स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्प-ण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमार्दाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिना-प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं दापनीयः । यथाह नारदः—

‘ अर्धश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेष नियमो दिग्ग्लभो दिग्विचारिणाम् ॥

(ना. स्मृ. ८. ९.)

इति । यदा त्वर्धमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मि-न्पण्ये वस्त्र-गृहादिके ये उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादि-रूपो विक्रेतुः तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—

१. B. originally reads यच्च for तच्च. २. A. reads प्रति° and D. reads परि°. ३. B. reads तदा for यदा. ४. C. reads यावदेवास्व ततो for यावदेव यतो; while B. reads यावतो for यावदेव यतो. ५. C. reads °मावहेत् for °मादाय. ६. C. omits the following:—

तस्मिन्देसे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं
त्रिकं इत्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं

दापनीयः । तथाह नारदः—

अर्धश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

७. B. reads विक्रीतस्य for विक्रीणानस्य. ८. A. C. D. omit this—
द्विकं त्रिकमित्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं. ९. B. reads अर्थ-
श्चेत् for अर्धश्चेत्. १०. B. reads यदात्यर्थं सहत्वेन for यदा त्वर्धमहत्वेन.
११. B. C. read यदुपभोगः for य उपभोगः.

‘विक्रीय पण्यं मूल्येन केत्रे येन प्रयच्छति ।

स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ४.)

इति । क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानम-
शक्यं तथापि तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्म-
निमित्तं मूल्यं दाप्यः । यदा त्वसौ केता देशान्तरात्पण्यग्रह-
णार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीतस्य यो
लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । विष्णुस्तु
विक्रेतुर्दण्डमप्याह—

‘गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ सोदयं
दाप्यो राज्ञा चापि पणशतं दण्ड्यः’ ।

इति । यस्तु विक्रीयाऽनुशयवशान्न समर्पयति यश्च क्रीत्वा-
ऽनुशयवशान्न गृह्णाति तं प्रत्याह कात्यायनः—

‘क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागं तु दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मो दशाहातु परतोऽनुशयो न तु ’ ॥

इति । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य
दोहनादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिको-

१. B. C. and D. read यःकेतुर्नैव for केत्रे येन. २. The text of Narada and C. read क्षयं for उदयं. ३. C. wrongly reads विप्रे तु for विक्रेतुः. ४. B. and C. read तौ for तं. ५. B. and C. read दशमं भागं for दशभागं तु. ६. B. reads क्रियाकाले and C. कृतं कालं for कृच्छ्रकाले. ७. C. reads ऽनुशयोचितम् for ऽनुशयो न तु. ८. B. and C. omit दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः. ९. B. C. read दोहन-वाहनादि° for दोहनादि°. १०. B. and C. read °काले for °कालो°.

लो^१र्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत् । किन्तु तमदत्त्वैव स्य द्रव्यम-
वाप्नुयात् । एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदितव्यः । ततः परम-
नुशयो न कर्तव्यः । विक्रीया^२स्सम्प्रयच्छतो^३ऽपि विक्रीतं पण्यं
विक्रेतृपार्श्वे^४ स्मितं तस्य यदि दैवा^५दिना नाशः स्यात्तदा विक्रे-
तुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘*दैवराजोपघाते^६ पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः’ ॥

(या. स्मृ. २. २५६.)

इति याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानि-
रित्ये^७र्थादवगम्यते । नारदो^८ऽपि—

‘उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।

विक्रेतुरेव सो^९ऽनर्थो विक्रीया^{१०}स्सम्प्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ६.)

* यदा पुनः क्षेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अ-
जातनुशयो^{११}ऽपि तच्च राज-दैविकेनोपहतं भवति तदा^{१२}ऽसौ हानिर्विक्रे-
तुरेव । अतो^{१३}ऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्षेत्रे देयम् इत्याशयः ।

१. B. C. read अप्राप्ते for प्राप्ते. २. B. C. read न प्रदापयेत् for प्रदापयेत्.
३. C. reads तत् for स्वं. ४. C. reads प्रागेव for प्राक्. ५. B. reads
विक्रेतृपार्श्वे and C. विक्रेतृपात्रे for विक्रेतृपार्श्वे. ६. B. and C. read दैवात्
for दैवादिना. ७. B. D. read पण्यदोष उपागते, C. पण्यशेष उपागते, for
पण्ये दोषमुपागते. ८. C. reads याचितस्य for याचितस्येति. ९. B. reads
विशेषणात् C. विशेषेण, for विशेषणेन. १०. B. reads आयाचिते and C.
wrongly reads देयाने for अयाचने. ११. B. reads इत्याद्य for इत्यर्था.
१२. C. reads विक्रीतायां for विक्रीयासं.

इति । यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः तथा दीयमानपण्यमगृह्णातः क्रेतुरपीत्याह स एव—

‘ दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रीयी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ९.)

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्थगृह्णाति ।

हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. २५५.)

इति । यस्तु निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीति यश्चान्यहस्ते विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः—

‘ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथान्यस्मै प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु’ ॥

(ना. स्मृ. ८. २१-२२.)

इति । यतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्—

† यहा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिवृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राज-दैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहण-रूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. C. reads कर्तृ° for क्रेतृ°. २. C. reads विशेषं for निर्दोषं. ३. B. reads अन्यस्मै, and C. तथान्यस्मै for तदन्यस्मै. ४. B. C. and D. omit नारद. ५. B. and C. read तथान्यहस्ते for अन्यहस्ते च. ६. B. and C. read योन्यहस्ते for तथान्ये चः while D. reads तत् for च.

‘ ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ’ ॥

इति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु केतुः अपरावर्तनमेव । अत एव एवंविधकृत्यपरावर्तनं स एवाह—

‘ मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ’ ॥

इति । अत एवंविधनियमो दत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये केतु-विक्रेत्रोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच नारदः—

‘ दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुर्रतिक्रमः ’ ॥

(ना. स्मृ. ८. १०.)

इति । यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयो मा भूदिति विक्रेतृहस्ते केत्रा यत्किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र केतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः—

‘ सत्यंकारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निसृष्टं तद्दीयमानमगृह्णतः ’ ॥

१. B. reads °पूर्वे for °पूर्वके. २. B. reads क्रयपरावर्तनमेव for केतुरपरावर्तनमेव; while C. omits केतुः. ३. A. C. D. omit—

क्रयपरावर्तनं स एवाह ।

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥

४. B. reads सर्वत्रायं विधिः for अत एव एवंविधनियमो and C. अत एवं विधः क्रम° for अत एवंविधनियमो. ५. D. omits वाङ्मात्रक्रये. ६. C. reads °रिति for °रति°.

इति । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्स-
र्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ
आह याज्ञवल्क्यः—

‘सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्’* ॥

इति । क्रीत्वानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रया-
नर्हत्वमाह मनुः—

‘नान्यदन्य संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्’† ॥

(म. स्मृ. ८. २०३.)

इति । इति क्रयविक्रयानुशयाख्यं विवादपदम् ।

* नेदं वचनमुपलभ्यते याज्ञवल्क्यस्मृतौ । A. चिह्नितपुस्तके का-
त्यायनवचनत्वेनोद्धृतमिदम् । कात्यायनव्यवहारस्य अनुपलब्धत्वान्न
निश्चेतुं शक्यमिदं कात्यायनीयं नवेति विदांकुर्वन्तु धर्मशास्त्रपारंगताः
सुधियः ।

† अत्रेदमनुसन्धेयम्—अन्यत् अन्येन संसृष्टरूपं यथा कुङ्कुमादि-
द्रव्यं कुसुम्मादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । न च असारं सारमि-
त्यभिधाय । न च तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना
स्थगितरूपम् । एतादृशयिक्रये अस्वामिविक्रयसादृश्यात् अस्वामिवि-
क्रयसदृशो दण्डः स्यात् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्रे तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता—

‘ पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२९.)

इति । विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामि-पालयोः

कर्तव्यमाह नारदः—

‘ उपानयेद्वा गोपालः प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव याज्ञ-

वल्क्यः—

‘ यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ’ ।

(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । यावन्तः प्रातः समर्पिताः तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया

इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः—

१. C. reads स्वामिना for स्वामिनां. २. C. reads धर्मसंकटे for धर्मतत्त्वतः.

३. The text of Narada and A. reads—

उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनाक्षयं.

४. A. C. and D. omit ‘... ..’

प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

इति गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् अत एव याज्ञवल्क्यः—

यथार्पितान्पशून् सायं.....।

५. C. omits पुनः.

‘ गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्यात् द्विशतात् भृतिः ।
प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाष्टमेऽहनि ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति । प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भृतिः भृतके
कल्पनीया । द्विशते तु सवत्सा गौः । अष्टमे दिवसे दोहश्च
भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

‘ तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम् ’ ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । इयं च भृतिकल्पना परिभा-
षितभृतिविशेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स
एव देयः । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिमाह—

‘ गोपैः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३१.)

इति । दशतो दशदोग्धीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां गां स्वीकृत्य
तत्क्षीरं क्षीरभृतो गृह्णीयात् । क्षीरगून्यानां तु क्षीरमूल्यतो
भृतिः कल्पनीया । यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः न तत्रैषा
भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परिकल्पितं वेतनं गृहीत्वा पगून्

१. B. reads द्विशते for द्विशतात्. २. Text of Narada and C. read संदोहश्चाष्टमे for संदोहो वाष्टमे. ३. C. reads अनुवत्सा for तु सवत्सा. ४. B. reads दोहस्तत् for दोहश्च. ५. C. reads विशेषः for विशेषे. ६. B. reads भृतियक्षां for भृतिः. ७. D. reads गवां for गोपः. ८. C. reads संदुह्यादशतो वरः for संदुह्यादशतो वराम्. ९. B. C. and D. read अनुमतो for अनुमते. १०. B. reads पालोवते भृतिः. C. reads तस्य भृते भृतिः, for पालेऽभृते भृतिः. ११. A. reads दुह्यात् for गृह्णीयात्: while B. and C. add भृत्यो arfer क्षीरभृतो. १२. B. and C. read द्रव्यान्तरेणाभृतः for द्रव्यान्तरेण भृतः. १३. B. and C. omit न.

पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मारयेद्विनाशयति वा तं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ’ ।

(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च
मनुना स्पष्टीकृतः—

‘ नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३२.)

इति । प्रसह्य चौरैरपहृतो न दाप्यः । तथा च स एव—

‘ विधुष्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३३.)

इति । व्यासोऽपि—

‘ पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विप्लवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालेऽत्र किल्बिषम् ’ ॥

इति । एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे
तु भवत्येव किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन
दर्शितम्—

१. B. reads भृत्यैः for भृत्यः. २. B. and C. read प्रमापणं for प्रमादग्रहणं.
३. B. C. read वृष्टं च for विनष्टं. ४. D. reads कृमिणा दंशितं for कृमिभिः
श्वहतं. ५. B. and C. read उपहृता for उपहृतो. ६. B. and C. read
विधुष्य; while D. विशिष्य for विधुष्य. ७. B. and C. read विभ्रमे for
विप्लवे. ८. B. C. read पालस्तत्र किल्बिषी for पालेऽत्र किल्बिषम्. ९. C.
omits °कारा°.

‘कृमि-चोर-व्याघ्रभयात् दरी-श्वभ्राच्च* पालयेत् ।
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १२.)

इति । व्यायच्छेत् निवारणार्थं प्रयतेतेत्यर्थः । यैः प्रस्तुतार्थं
न यतते तं प्रत्याह स एव—

‘अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चाऽनिवेदयन् ।
वोढुर्मर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति । विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणैः स्वामिनो द्रव्यमेव च ’ ॥
(या. स्मृ. २. १६५.)

इति । अर्धत्रयोदशपणः† सार्धद्वादशकार्षापणः । पालदो-
षमाह मनुः—

* श्वभ्रात् गर्तात् । निवारणासामर्थ्ये क्रोशेत् आक्रोशेत् सहायार्थ-
मन्यानावहयेदित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘अर्धाधिकत्रयोदशपणं’ इति व्याख्यातवान् ।
तत्र । अर्धत्रयोदशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण
इति यावत् ।

‘तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन
समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च ’ ।

इति वार्तिकादुत्तरपदलोपी कर्मधारयोऽत्र भवति ।

‘सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रात् ’ ।

इति महाभाष्यकारप्रयोगदर्शनात् विज्ञानेश्वरव्याख्यानमुपेक्षणीय-
मिति भाति ।

१. B. and C. read क्रोशन् for क्रोशेत्. २. B. C. omit निवारणार्थं.
३. B. and C. read यस्तु तत्र for यः प्रस्तुतार्थः. ४. D. reads दातुं for वोढुं.
५. B. and D. read °स्तान्. ६. C. reads स्वामिने for विनयं. ७. D. reads
°पणाः for °पणः. ८. B. C. and D. read स्वामिने for स्वामि नो.

‘अजाविके[†] तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तात्किल्बिषं भवेत् ॥

(म. स्मृ. ८. २३५.)

इति । अनायति । उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः ।
यां अजाविकजातीयाम् । एतत्सुगमस्थलस्थविषयम् । दुर्ग-
मस्थलविषये तु न दोष इत्याह स एव—

‘तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३६.)

इति । अवरुद्धानां पालकेन एकत्र स्थापितानामित्यर्थः ।
दैवमृतानां पुनः कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथा च मनुः—

‘कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्त्यस्थिस्नायुरोचनम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३४.)

† अजाश्च अविकाश्च अजाविकम् । ‘गवाश्चप्रभृतीनि च’ इति
द्वन्द्वैकवद्भावः ।

‡ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्ण-चर्म-लाङ्गूलप्रवालान् नाभेरधोभागस्नायु-
रोचनाः स्वामिनां दद्यात् । अन्यानि च विज्ञानि शृङ्गबुरादीनि दर्शयेत्
इत्यर्थः ।

१. B. C. read वृक्षैः for वृकैः. २. C. reads नागच्छति for अनागच्छति.
३. B. reads अजाविब्रजातीयां and C. अजाविकविजातीयां for अजाविक-
जातीयाम्. ४. B. adds °व्यक्ति after °जातीयाम्. ५. B. reads दुर्मलस्थल°, C.
दुर्भगस्थल°, for दुर्गमस्थल°. ६. A. omits न. ७. B. C. and D. read उपेत्य
for उत्प्लुत्य. ८. B. reads वस्ति(अस्थि)स्नायुनिरोधनम्, C. does the same, and
the text वस्ति स्नायुं च रोचनम् for वस्त्यस्थि-स्नायुरोचनम्. ९. A. and C.
read पशुस्वामिषु for पशुषु स्वामिनां. १०. C. reads अङ्गाभि°; while B.
originally अङ्काति° and in margin शङ्काभि° for अङ्गाभि° and B. °दर्शनम्
for दर्शयेत्.

इति । स्मृत्यन्तरमपि —

‘कर्णौ चर्म च वालांश्च शृङ्ग-स्नायुस्थि-रोचनम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्’ ॥

इति । गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ग्रामेच्छया गोप्रेचारो भूमी राजेच्छयाऽपि वा’ ॥

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति । ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्व-महत्वापेक्षया राजेच्छया वा

गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः कल्पनीयः ।

गवां प्रचारस्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव—

‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १६७.)

इति । ग्राम-क्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैव-

विधिना शस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य

ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे शस्यम् । नगरस्य च बहुजनसङ्कीर्णस्य

चतुःशतपरिमिते अन्तरे शस्यं कार्यमिति ।

१. B. C. read शृङ्गस्नायुनिरोचनम् for शृङ्गस्नायुस्थिरोचनम्. २. C. reads मृते शंकानिराश्रयामिति and B. मृते शंकानिरा (म) श्रयामिति for मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्. ३. D. reads °प्रचारि for °प्रचारो. ४. The text reads राजवशे-न वा for राजेच्छयापि च; A. reads यदृच्छया for राजेच्छया. ५. B. C. and the text read ऽकृतः for ऽकृष्टः. ६. C. reads °सनयोः कार्यार्थं for °सनसौ-कार्यार्थं. ७. C. reads ग्रामक्षेत्रान्तरा; while B. and D. ग्रामक्षेत्रान्तरं for ग्रामे क्षेत्रान्तरं. ८. D. reads खर्वटे शस्यं for खर्वटस्य स्यात्. ९. B. C. read सर्वतोदिक्षु अनुस्रशस्यं for सर्वदैवविधिना शस्यं. १०. B. and C. read अनुस्र-शस्ये कार्यं for अन्तरे शस्यं. ११. B. and C. add धनुषां after संकीर्णस्य. १२. B. and C. °परिमितमनुस्रशस्यं for °परिमिते अन्तरे शस्यं.

तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह कात्यायनः—

‘आजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं सैदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः’ ॥

इति नारदोऽपि—

‘पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

नै लङ्घयेत्पशुर्वाश्वो न भिन्द्यात् यां च सूकरः’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ४१.)

इति । एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामातिक्रम्य शस्यादि विनाशे सति मनुराह—

‘पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २४०.)

इति । पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते स-
पालः पशुकार्ये पणशतदण्डार्हः । एवं ग्रामान्तीये ग्रामसमीपव-
र्तिनि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते स पालः

१. C. reads महत् for सदा. २. B. C. read अलङ्घ्या या च पशूना for न लङ्घयेत्पशुर्वाश्वो. ३. D. reads नाश्वो for वाश्वो. ४. B. reads भिद्याद्या च and C. नियच्छेच्च for भिन्द्याद्यां च. ५. C. reads निवारणोपाये for निवारणे. ६. B. and C. read तं for ताम् ७. C. omits the verse,

‘पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून्’ ॥

८. B. reads विपालं for विपालान् ९. B. and C. read घाती for घाते.
१०. B. and C. read पशुः काषार्पणं for पशुकार्ये.

शतपणदण्डार्हः । तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः ।
विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् ।
नारदोपि—

‘उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ४२.)

इति । अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह—

‘ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ४३.)

इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश
उच्यते । व्यतिक्रमनिषेधेनार्थाद्विण्डाभावः सूचितः । तदनेन
अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु साक्षाद्विण्डं
निषेधति—

१. B. omits—

तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः ।

विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् ॥ नारदोपि—
दुक्रूरयति कृतं यत्स्यात्सस्यघातो गवादिभिः ॥

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥

अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह—

ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ॥

अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ।

इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश उच्यते । व्यतिक्रम-
निषेधेनार्थाद्विण्डाभावः सूचितः । तदनेन अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः ।

C. also omits this.

‘तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३८.)

इति । एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति । अत एवाल्पकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः—

‘पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्’ ।

(वि. स्मृ. ३. १५.)

इति । दण्डपरिमाणं तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन—

‘माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तात् द्विगुणो दमः ।

सममेषां विवृतिऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १५९—१६०.)

इति । परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरो माषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ मासौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः ।

१. D. reads प्रहिंस्युः for विहिंस्युः. २. C. and D. read °रक्षिणं for °रक्षिणाम्. ३. B. reads विपीतांते, and C. पतिते for °प्रांते; while the original text and B. read पतिग्रामसीमांते न दोषोऽनावृते चाल्पकानामिति for पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्. ४. D. reads यथोक्त° for यथोक्तात्. ५. C. reads साम° for सम°. ६. C. reads विवृतिऽपि for विवृतिऽपि. ७. B. and C. read °कारिण्या महिष्या for °कारिमहिषी°. ८. C. omits प्रति, and reads महिष्या for °महिषि. ९. B. adds छाग before मेष.

विवीतस्थः ‡ तृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः ।
खरोष्ट्रस्वामी† महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।

‘ पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

तथाऽजाविक-वत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ’ ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषाश्चात्र ताम्रिकपणस्य
विंशतितमो भागः ।

‘ माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ’ ।

(ना. स्मृ. ३. ७.)

इति नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथो-
क्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘ वैत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ’ ।

इति । यत्पुनर्नारदेनोक्तम्—

‘ माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविक-वत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः ’ ।

(ना. स्मृ. ११. ३१.)

‡ विशेषेण वीतः प्रचुरतृण-काष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेश
विवीत इत्युच्यते । तत्रस्थितस्य तृणादिकस्योपघाते इति व्याख्येयम् ।

† खरोष्ट्रं खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः
प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वात् दण्डस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति
समाहारो न विवक्षितः । तयोः स्वामी ।

१. A. C. and D. omit—

विवीतस्थतृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः । खरोष्ट्रस्वामी
महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।

पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

२. C. reads विंशतिको for विंशतिमो. ३. B. and C. read वसतां for
वत्सानां. ४. The text of नारद reads अजाविके सवत्से तु for तथाऽजाविक-
वत्सानां.

इति तन्मुहूर्तमात्रभक्षणविषयम्* । अतएवाहतुः शङ्ख-
लिखितौ—

‘ रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् ।

दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् । दण्डं प्राप्ते ’ ॥

इति । आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः—

‘ राजग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३६—३७.)

इति । अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु दण्डाभावमाह स
एव—

‘ गौः प्रसूता दशाहं च महोक्षो वाजि-कुञ्जरौ ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३०.)

*विज्ञानेश्वरस्तु—गुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयमेतन्नारद-
वाक्यमिति मन्यते ।

१. D. reads त्रिमुहूर्ते for दिवा त्रीन् मुहूर्ते. २. B. C. and D. read जरा° for राज°. ३. B. reads वृक्षादापतितो for वृक्षाद्वा पतितो. ४. B. reads दण्डमाह for दण्डाभावमाह. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads महोज्जेष्वपि कुञ्जरः for महोक्षो वाजि-कुञ्जरौ. ७. B. and D. read वाऽपि° for वाजि°. ८. B. and C. read°कुञ्जरः; while D. कुञ्जराः.

इति । मनुरपि—

‘अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।

संपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्’ ।

(म. स्मृ. ८. २४२.)

इति । वृषा महोक्षाः । अथवा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः’ * ॥

(या. स्मृ. २. १६६.)

इति । आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टः । आदिशब्देन मृतव-

त्सादयो गृह्यन्ते । अत एवोशनाः—

* महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषो-
त्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा ।
आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । अत्र आदि-
शब्दग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते च उशनसा दर्शिताः—

‘अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

‘अदण्ड्यौ काण-कुब्जौ च ये शश्वत् कृतलक्षणाः’ ॥

१. C. wrongly reads अपालत्वात् विपालत्वाच्च दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् for सपा-
लान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनु रब्रवीत्. २. B. and C. read वृषोत्सर्जन-
विधानेनोत्सृष्टाः and D. वृषोत्सर्जनविधाने तु सृष्टाः. ३. C. reads ‘मनुकादयः
for ‘गंतुकादयः. ४. B. originally, C. and D. read च for न. ५. C.
reads ‘परिभ्रष्टः for ‘परिप्लुतः. ६. B. and D. omit आगन्तुकः स्वयूथान्
परिभ्रष्टः; while C. reads ‘शुक्रात् for ‘यूथात्.

‘अदण्ड्या मृतवत्सा च खंजा रोगवती कृशा ।
 अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसौरिणी ॥
 अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च’ ।

इति । परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः अपि
 तु शस्यमपि दापनीयः । तथा च बृहस्पतिः—

‘शस्यान्निवारयेद्वास्तु चीर्णे दोषद्वयं भवेत् ।
 स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥
 शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते’ ॥

इति । अतएव नारदः—

‘समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।
 वधेन गोपो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३१.)

इति । तत्स्वामी शस्यस्वामी शदश्च सामन्तोदिभिः
 परिकल्पितो देयः । तथा च स एव—

१. C. and D. read संज्ञा for खंजा. २. C. reads गन्तुका for गन्तुकी.
 ३. B. and C. read चाति° for चाभि°. ४. B. reads दशदम् while C.
 शदम् for शस्यम्. ५. C. wrongly reads सभ्यां for शस्यात्. ६. C. reads
 चीर्णो for चीर्णे. ७. B. C. read दोषो द्वयोर् for दोषद्वयम्. ८. B. and C.
 read शददमं for शतदमं. ९. B. reads शदश्च दमश्च शददमं । चीर्णे समूलघातं
 भक्षिते सतीत्यर्थः and C. शदश्च सददमं चीर्णे समूलकर्षे भक्षिते सतीत्यर्थः for
 शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते. १०. B. reads शदम् for शतम्.
 ११. B. reads सामन्तादिभिः for सामन्तादिभिः. १२. B. reads कल्पितो
 for परिकल्पितः.

‘ गोभिस्तु भक्षितं शस्य यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३८.)

इति । यस्तूशनसा शदयाचननिषेधोऽर्थात्कृतः —

‘ गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवौकसः ’ ॥

इति स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत् सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा
गृहसीमा क्षेत्रसीमा च इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा ।
तदुक्तं नारदेन—

‘ ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३.)

इति । ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी निखातं तुषाङ्गारादिमती भयवर्जिता अर्थिप्र-

१. B. and C. read धान्यं यत्तत्र वापितम् and D. धान्यं यत्तत्र कल्पितम्
for धान्यं यत्तत्र भक्षितम्. २. C. reads नैधिनी for नैधानी. ३. C. reads
नैधिनी for नैधानी. ४. A. reads तुषाराङ्गारा° for तुषाङ्गारा°. ५. B. reads
भयरहिता for भयवर्जिता.

त्यर्थपरस्परविषयापत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृचि-
ह्वाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता* । तथा च व्यासः—

‘ ग्रामयोरुभयोः सीमि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥
स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्य-कूर्म-समन्विता ।
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥
तुषाद्भारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।
सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते ’ ॥

इति । वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः—

* एवंभूतायां सीमायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः
‘ आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्ति नास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ’ ॥

तथाहि—ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्ति—इति केन-
चिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिका—इति आधिक्ये विवादः । चतुरस्र-
द्विशतपरिमितभूभागस्य निवर्तनमिति संज्ञा । पञ्चनिवर्तना मदीया
भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायां विवादः । पञ्चनिवर्तनो ममांश
इत्युक्ते अंश एव नास्ति इति अस्तिनास्तित्वविवादः संभवति ।
मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन संतता चिरंतन्येव मे
भुक्तिः इति अभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादा इयं वा ? इति सीमा-
विवादः । इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति ।

१. B. reads संप्रतिप्रत्यन्विता; while C. संवितिपत्तिनिर्मिता for विषया-
पत्तिनिर्मिता. २. B. reads निर्णीता for निर्मिता. ३. B. and C. read
समन्ततः for समुन्नताः. ४. B. C. read नित्यं for प्रत्यक्; while B. and
C. read प्रवाहिणी for प्रवाहिनी. ५. D. reads कुब्जैः for कुम्भैः. ६. B.
and C. read प्रचिह्निता for अत्र चिह्निता.

‘सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधा-ऽश्वत्थ-किंशुकान् ।
शाल्मली-साल-तालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २४६.)

इति । प्रत्येकप्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्ना-
न्युपलक्ष्यन्ते । तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि—

‘वापी-कूप-तडागानि चैत्या-ऽऽराम-सुरालयाः ।
स्थलनिम्न-नदीस्रोतः-शर-गुल्म-नर्गादयः ॥
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ’ ।

इति । तुषाद्धार-कपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानाम-
न्युपलक्षणम् । तानि च तेनैव दर्शितानि—

‘करीषा-ऽस्थितुषाद्धारशर्करा-ऽश्म-कपालिकाः ।
सिकतेऽष्टक-गोबाल-कार्पासा-ऽस्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ’ ।

इति । तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्शनी-
यानि । तथा च बृहस्पतिः—

१. D. reads शालवृक्षांश्च for सालतालांश्च. २. B. C. read नित्य° for प्रत्यक्°. ३. B. C. read तटाकानि for तडागानि. ४. B. C. read स्थल निम्न° for स्थल-निम्न°. ५. B. in margin reads °लता°. ६. C. reads करीषा-दीनां गुल्° for करीषादीनां गुप्त°. १०. C. omits—

करीषास्थितुषां गारशर्कराश्मकपालिकाः ।

सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

इति । B. originally reads °शर्वभस्म° and in margin शर्वभस्म for शर्कराश्मक°.

‘ ततः पौगण्ड-बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
 वार्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥
 एवं परंपराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते ’ ।

इति । एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमा-विवादनिर्णयं कुर्यादि-
 त्याह मनुः —

‘ एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
 पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
 यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः[†] ।
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २५२-३, २५८.)

इति । प्रथमं तावदर्थि-प्रत्यर्थिप्रदर्शितैः लिङ्गैः सीमावि-
 वादनिर्णयः । अथात्राप्यविश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमा-
 विषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययान्निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा
 सामन्तैर्विनिर्णय इत्यर्थः ।

† चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्ताः तद्वासिनश्चत्वारो ग्राम-
 वासिनः ।

१. B. and C. read °ज्ञाने for °ज्ञाते. २. B. and D. omit पूर्वभुक्त्या च
 सततमुदकस्यागमेन च ॥. ३. B. reads सीमान्त° for सामन्त°. ४. C.
 अर्थिप्रदर्शितैः for अर्थिप्रत्यर्थिप्रदर्शितैः; while D. omits °प्रदर्शितैः. ५. B.
 reads अथार्थिन्यपि and C. अर्थार्थिनि for अथात्रापि.

‘तेषामभावे सामन्ताः’—

इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः सामन्ताः इत्य-
पेक्षिते स एवाह—

‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । विप्रतिपन्नसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सन्नि-
हितग्रामादिभोक्तारः संसक्ताः । एत एव सामन्तशब्दाभिधेयाः ।
यदा पुनरदुष्टसंसक्तका न सन्ति तदा संसक्तसंसक्ततत्सं-
सक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह स एव—

‘स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामान्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

‡ समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्षु अनन्तरग्रामादयः । ते च
प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।

यथाह कात्यायनः—

‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि’ ॥

इति । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते ।

१. C. omits संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्°. २. B. reads चतुर्षु for चतसृषु.
३. C. reads संसक्तकाः for संसक्ताः. ४. B. reads संसक्तसंसक्तैः for संस-
क्तसंसक्ततत्संसक्तैः; while D. संसक्तमसंसक्तैः. ५. B. reads प्रदुष्टेषु for च
दुष्टेषु. ६. B. reads कर्तव्यानुप्रदुष्टास्तु. C. reads कर्तव्यास्तु प्रदुष्टास्तु for
कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु.

तेषामभावे सामन्ता मौल-वृद्धोद्धृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारे-पि कार्या नात्र विचारणा ॥

इति । वृद्धादिलक्षणं तनैवोक्तम्—

‘निबध्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चद्वेशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥

उपश्रवण-संभोग-भयस्थानोपचिह्निताः ।

उद्हरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥

इति । साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह—

‘सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम्* ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

* साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सिमासाक्षिणामभावे इमान् वक्ष्यमाणान् व्याधशाकुनिकादीन् संनिहितवनचारिणः पुरुषानपि अनुयुञ्जीत पृच्छेदित्यर्थः । मृगवधेनाजीवन्तो व्याधाः, शकुनिनां पक्षिणां वधेन जीवन्तः शाकुनिकाः, कैवर्तान् धीवरान्, वृक्षगड्यादीनां मूलखननेनाजीवन्तो मूलखानकाः, व्यालप्राहान् अहिगुणिकान्, क्षेत्रापणमार्गादिषु पतितधान्यकणग्रहणमुञ्छन् । तेन वृत्तिर्येषां ते उञ्छवृत्तयो वानप्रस्थाः ।

१. B. reads नृगुण° for सुगुण°; while C. त्रिगुण° for सुगुण°. २. B. originally reads °कार्याख्यानोप° and in margin °यथास्थानो प° also C. °यथास्थानोप° for °भयस्थानोप°. ३. C. and the text of Manu read सीमि for सीम°

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्' ॥

(म. स्मृ. ८. २५९-२६०.)

इति । अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणा* ये सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमानं स्थला-द्भार-तुष-द्रुमैः ।

सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्यैरुपलक्षिताम्' ॥

(या. स्मृ. २. १५०-१५१.)

इति । नारदोऽपि—

ग्रामसीमासु च बहिर्ये च स्युः कृषिजीविनः

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः' ॥

(ना. स्मृ. ११. ३.)

इति । ते च शपथैः शापिता एव निर्णयं ब्रूयुः । तथा च
बृहस्पतिः—

* सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षका इत्यर्थः ।

१. C. Reads °कर्षकान् for °कर्षकाः and omit उपलक्ष्यन्ते, instead of which reads °न्यतरान्. २. C. reads °कृषाणाश्च for °कृषाणा ये. ३. B. and D. substitute च for ये ४. The text of Nārada reads

‘..... ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ॥

‘गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः’ ॥

for

‘..... ये च स्युः कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः’ ॥

५. B. and C. read एते च for ते च. ६. C. adds स्तैः after शपथैः.

‘शापिताः शपथैः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ’ ॥

इति । स्वैः स्वैरिति—

‘सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहना-ऽऽयुधैः’ ।

इत्यादिलोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि—

‘ग्रामीर्यैः कुलानां च समक्षं सीमं साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमि निश्चयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥

(म. स्मृ. ८. २५४-२५५.)

इति । सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः—

‘आगमं च प्रमाणं च भोगं कामं च नाम च ।

भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

इति । यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गा-
लिङ्गतया संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. omits शापिता. २. B. reads इत्यादिनोक्तव्यवस्थया for इत्यादि-
लोकव्यवस्थया. ३. C. and D. read ग्रामेयक° for ग्रामायिक°. ४. B. C. and
D. read तु for च. ५. B. C. and D. read सीम° for सीमि. ६. D. reads
तथैव च for तयोश्चैव. ७. B. C. and D. read

‘..... सीमासंधिषु लक्षणम् ।

तत्तथाख्यापयेत् रजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः’ ॥

for ‘समस्ताः सीमि निश्चयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः’ ॥

But D. substitutes स्थापयेत् for ख्यापयेत्. ८. B. reads कालं for
कामं. ९. B. originally reads भिन्नतया for लिङ्गालिङ्गतया. १०. C.
reads तथा for तदा.

‘सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः’ ॥

(या. स्मृ. २. १५२.)

इति । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्या-
द्यभिप्रायम् । समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वे-
त्येव समसंख्याका रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूढ्न्यारोपिताक्षि-
तिखण्डाः सीमां प्रदर्शयेयुः । स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः
सीमां नयेयुः । तथा च मनुः—

‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २५६.)

इति । नयेयुरिति बहुवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्याऽपि
सीमाप्रदर्शकस्य बृहस्पतिना दर्शितत्वात् ।

‘ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः’ ।

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

† यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यात् इत्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः
सन्तः समञ्जसम् यथाज्ञानतः सत्येन सीमां निर्णयेयुरित्यर्थः ।

१. B. originally and C. read °ग्रावा for °ग्रामाः. २. A. and
D. omit

सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्याद्यभिप्रायम् ।

समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वेत्येव समसंख्याकाः

३. B. reads धर्मा° for मूढ्न्या°.

‘ नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषां बहुषु स्थिता ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ९.)

इति । तदुभयानुमतधर्मविद्वयतिरिक्तविषयम् । स्थलादि-
चिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह
नारदः—

‘ निम्नगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणौद्भोगदर्शनात् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ६.)

इति । निम्नगया नद्या अपहारेणोत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्था-
नाच्युतानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्व-
चिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य सहस्र-
दण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवंविधात्
परिमाणात्, भोगदर्शनात् प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मा-
र्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसा-
मन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं यदि

१. C. and D. read महत्वात् for गुरुत्वात्. २. B. originally and A. in margin read नित्यैषा, for क्रियैषा, but it seems wrong. ३. The text of Nārada and B. read प्रमाणौद्भोगदर्शनैः. ४. A. C. and D. omit

निम्नगया नद्या अपहारेण उत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्थानाच्युता-
नि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्व-
चिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य
सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवं-
विधास्परिमाणात् भोगदर्शनात्.

५. B. reads °विप्रतिपन्नाद्याः for °विप्रतिपन्नायाः. ६. B. reads °द्वाना°
for °दिना°. ७. B. C. omit यदि.

राज-दैविकव्यसनं नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः ।
तथा च कात्यायनः—

‘सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।

त्रिपक्ष-पञ्चसप्ताहं दैव-राजैकमिष्यते ’ ॥

इति । यस्तत्र निषेधः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

‘वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ’ ॥

इति स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथं
तर्ह्यत्र निर्णय इत्यपेक्षिते आह नारदः—

‘यदा तु न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम्’ ॥

तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ११.)

इति । इष्टतः इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ’ ।

(या. स्मृ. २. १५३.)

इति । ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे
राजैव सीम्नः प्रवर्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां
भुवं समं प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गा-
नि कारयेत् । यदा तस्या भूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः—

१. C. reads मासत्रिपक्ष° for त्रिपक्षपञ्च°; while B. त्रिपक्षपक्ष°. २. B. reads °राजिकम् for °राजकम्; while C. reads राज-दैविकम्. ३. D. reads यस्त्वत्र for यस्तत्र. ४. C. reads सीमाया for स. ५. Text of Nārada and C. reads यदि च for यदा तु. ६. B. reads न च, and D. °श्चापि for °अथ न. ७. C. reads प्रवर्तयितव्यः for प्रवर्तयिता. ८. B. reads यत्रैषो° for यत्रैवो°. ९. C. reads यथाह for तथाह.

‘ सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमिकेषां उपकारादिति स्थितिः ’ * ॥

(म. स्मृ. ८. २६५.)

इति । अविषह्यायां ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । ऋणा-
दिनिर्णयवत् सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः । किन्तु
प्रकाशितेषु सेत्वादिषु । तदाह स एव—

‘ सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु ’† ॥

(म. स्मृ. ८. २४५.)

इति । ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव
कात्यायनः—

* धर्मवित् पक्षपातरहितो राजा ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां
भूमिं येषामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च
न निर्वाहः तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था इत्यभिप्रायः ।

† द्वयोर्ग्रामयोः मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि
ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात् प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां
निश्चिनुयात् । यस्मिन् देशे ज्येष्ठमासि पर्जन्यबाहुल्येन सेत्वादीनां न
सम्यक् ज्ञानं भवितुं शक्यं तत्र वैशाखेऽपि कार्यम् । सर्वथा सेत्वादीनां
स्पष्टतया ज्ञानं यस्मिन् काले भवति तत्रैव सीमानिर्णयः कर्तव्य इत्य-
पेक्षितम् । न ज्येष्ठादिमासापेक्षा इत्यलं पल्लवितेन ।

१. C. wrongly reads प्रविरोद्भूमिकेषां for प्रदिशेद्भूमिकेषां. २. C. reads
प्रविषह्यायां for अविषह्यायां. ३. °ज्ञापकाशून्या° for ज्ञापकशून्या°. ४. C.
reads सम्यगावेदना° for आवेदना°. ५. D. reads ज्येष्ठे for ज्येष्ठे.

‘सीमान्तवासिसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगर-देशयोः’ ॥

इति । यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणो निर्णयं न कुर्युः तदा दण्डनीया इत्याह स एव—

‘बहूनां तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

इति । एतज्ज्ञानविषयम् अज्ञानविषये तु नारदः ।

‘अथचेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमानिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्’ ॥ (७)

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संसक्ता मृषोदितैः ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥ (८)

मौलैर्वृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः’ ॥ (९)

(ना. स्मृ. ११. ७-९.)

इति । साक्षिणां मिथो वैमर्त्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः—

‘कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

इति । सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह स एव—

१. B. C. and D. read सामन्तभावे for सीमान्तवासि°. २. C. wrongly reads स्वर्णयं for सीमानिर्णयं. ३. B. and C. omit तु. ४. The text of Nārada and C. read तद्विनिश्चये for सीमानिर्णये. ५. B. C. and D. read मृषोदितैः for मृषोदितैः. ६. The text of Nārada and B. read गण° for मौल°. ७. B. reads दण्डगत्या for दण्डं दाप्याः while the text of Nārada दण्डं दद्युः for दण्डं दाप्याः. ८. The text of Nārada and D. read साहसेनानृते स्थिताः for साहसेन व्यवस्थिताः. ९. C. reads साक्षिणो for साक्षिणां. १०. B. and C. read वैमर्त्येनाभिधाने for वैमर्त्याभिधाने. ११. B. and C. read कारिते for कीर्तिते.

‘ यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम् ’ ॥

इति । आज्ञानादनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुन-
र्विचारः प्रवर्तयितव्यः । तथा च कात्यायनः—

‘ अज्ञानोक्तान् दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यन्मौलादिभिः सह ॥

समील्य कारयेत् सीमामिव धर्मविदो विदुः ’ ॥

इति । नद्युत्सृष्टक्षेत्रविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः—

‘ अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।

महानद्या स्थवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ? ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैवकः ॥

क्षयोदयौ जीवनं च दैव-राजवशान्नृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ’ ॥

१. B. reads स्युः for °स्तुः. २. B. reads अनृतवादिनः and C, अनृत-
वदने for अनृतवचने. ३. B. reads अज्ञानोक्ते and C, अज्ञानोक्तौ for अज्ञा
नोक्तान्. ४. C. and D. read तस्मात् or अन्यान्. ५. B. originally reads
समीक्ष्य and in margin संप्रीत्या for समील्य; while विज्ञानेश्वर reads
सम्मिश्य for the same. ६. B. reads नद्याद्युत्सृष्ट° and C. तथाद्युत्सृष्ट for
नद्युत्सृष्ट°. ७. B. in margin and C. read कार्या for कथं. ८. B. and
C. read विचारयेत् for विचालयेत्. ९. C. reads कुरुते तदा for कल्पिता
नदी. १०. C. reads.

दानहरणं न कर्तव्यं भाग्याभाग्यवशं यतः ।

for

कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशात् नृणाम् ॥

‘एकत्र कूलपातं तु भुमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्’ ॥

इति । एतदव्युत्पन्नशस्यतीरविषयम् । उत्पन्नशस्यविषये तु

स एवाह—

‘क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्’ ॥

इति । तां सशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नशस्यफल-

प्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमा-
नता । राजदत्तविषये कचिदपवादमाह स एव—

‘या राजा क्रोध-लोभेन छलान्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्क्षेत्रविषयम् । प्रमाणाऽ-

भावे तु स एवाह—

‘प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतो यस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्’

इति । गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दार्शितः,—

‘निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तं न विचालयेत् ॥

१. B. originally reads जलपात्रं for कूलपातम्. २. B. reads संस्थितम् for संस्थितिम्. ३. B. and C. read अनुत्पन्नं for अव्युत्पन्नं. ४. B. and C. read क्षेत्रं ससस्यमुल्लङ्घ्य for क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य. ५. B. and C. read लभेत for लभेच्च. ६. D. reads छलान्यायेन; while B. originally reads छलेनान्यायेन for छलान्यायेन. ७. C. reads अन्यत्र for अन्यस्य. ८. B. omits च. ९. C. reads प्रमाणरहिता भूमिः for प्रमाणरहितां भूमिं. १०. B. and C. read भुञ्जतो for भुञ्जतो. ११. B. originally reads विशेषं, but in margin reads निवेशं. १२. C. reads तेन for तन्न.

वातायनं प्रणालीश्च तथा निर्यूहवेदिकाः ।

चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्' ॥

इति । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली काष्ठादिमयो जलनिर्गमो-
पायः । निर्यूहो गृहकोणो नागदन्तको वा । वेदिका रथ्यादि-
प्रदेशसंस्कृता उन्नता भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारश्चतुः
शालम् । तस्मात्स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः ।

निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्टकारि वातायनादिकं
न कार्यमित्याह कात्यायनः—

‘निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात् परवेशमसु’ ॥

इति । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेशमसु परवेशमाभि-
मुख्येन । बृहस्पतिरपि—

‘वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ।

अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन’ ॥

इति । अरत्निद्वयमुत्सृज्य कर्तव्यमित्याह कात्यायनः—

‘विण्मूत्रोदकचक्रं च वह्निश्चभ्रनिवेशनम् ।

अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्’ ॥

इति । अवस्कारादिभिश्चतुष्पथादिकं न रोधयेदित्याह
नारदः—

‘अवस्कर-स्थल-श्वभ्र-भ्रम-स्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथ-सुरस्थान-राजमार्गान्न रोधयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. १५.)

इति । बृहस्पतिः—

‘यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ’ ॥

इति । यस्तु संसरणे श्वभ्रादिकं करोति तस्य दण्डमाह

स एव—

‘यस्तत्र संसरे श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव वा ।

कामात् पुरीषं कुर्याच्चैतस्य दण्डस्तु माषकः’ ॥

इति । राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः—

‘समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु रोधयेत् ॥

† अवस्करो पुरीषाद्यमेध्यम् । स्थलं कौशल्यनिबद्धं स्थानम् ।
श्वभ्रो गर्तः । भ्रमः जलानयनाद्यर्थयोजितनलिकादिः । स्यन्दनिका
पटलग्रान्तः । इत्यादिभिः चतुष्पथादीनि न रोधयेत् इत्यर्थः ।

१. C. स्यन्दनका°. २. B. and C. read राजमार्गे, while the text or
Nārada reads रथ्यामार्गान् for राजमार्गान्. ३. C. reads संसरणं for
संसरणे. ४. B. reads संकरं and C. संकरश्वभ्रं for संसरे श्वभ्रं. ५. C. reads
पुरीषं for पुरीष°. ६. B. reads दण्डाधिक्यम् for दण्डम्.

आपद्रुतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति* तच्च शोभ्यमिति स्थितिः' ॥

(म. स्मृ. ९. २८२-२८६.)

इति । अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह
कात्यायनः—

‘ तडागोद्यान-तीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

इति । मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ मर्यादायाः प्रभेदे च सीमागतिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तम-मध्यमाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १५५.)

इति । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा ।
तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य तथा
निन्दितप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तम-मध्यमसाहसा

* परिभाषणं पुनस्त्वयेदृशं कर्म न कर्तव्यमित्याज्ञाकरणम् । एतेन
आपद्रुतादीनां दण्डो न कर्तव्यः इति सूचितं भवति ।

१. C. reads तडागादिदूषकस्य for तडागादिषु दोषं कुर्वतां. २. C. reads दशकोद्यानि, for तडागोद्यान°, while B. originally reads तथा कोद्यानि, in margin दशकोद्यानि, and in correction तत्रका नानि. ३. B. and C. read दूषयेत् for दूषयन्. ४. B. and C. read स्थापितानि for स्थापितानि. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads संगति° for सीमाति°. ७. D. reads °मध्यमम् for °मध्यमाः. ८. B. reads भयादिप्रदर्शनेन for तथा निन्दित-प्रदर्शनेन.

दण्डो वेदितव्यः । क्षेत्रग्रहणं गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् † ।
अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणे अधम एव दण्डो वेदितव्यः । अतः
एव मनुः—

‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २६४.)

‘गृहारामादिषु याज्ञवल्क्य आह—

‘आरामायतनग्राम-निपानोद्यान-वेदमसु ।

एष एव विधिर्दृष्टो वर्षाम्बुप्रवहादिषु’ ॥

(या. स्मृ. २. १५४.)

इति । आरामः पुष्प—फलोपचयहेतुभूभागः । आयतनं निवेशनं
पलालादिककुट्टणाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणेन
नगराद्युपलक्ष्यते निपानं पानीयस्थानं वापी—कूपतडागादि । उद्यानं
क्रीडावनम् । वेदम गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव पूर्वोक्तः सामन्त-
साक्ष्यादिलक्षणे विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहेषु अनयोर्गृ-
हयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वा इत्येवंप्रकारे विवादे आदिग्रह-
णात् प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथा च कात्या-
यनोऽपि—

‘क्षेत्र-कूप-तडागानां केदाराऽऽरामयोरपि ।

गृह-प्रासादा-ऽवसथ-नृप-देवगृहेषु च’ ॥

इति । प्राचीन एव विधिरिति भावः ।

१. C. reads क्षेत्रणादि° for क्षेत्रादि°. २. B. omits अधम एव दण्डो वेदि-
तव्याः; अत एव मनुः. while C. अधम एव मनुः and D. स एवाह for अधम एव
दण्डो वेदितव्यः । अत एव मनुः. ३. B. reads द्विशतोदमः and C. द्विशतं दमः.

इति । ये तु बलादपह्रियमाणक्षेत्रादिभूमयस्तेषामुत्तमो
दण्डः प्रयोक्तव्यः । उत्तमसाहसं यथा—

‘ वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्येको दण्ड उत्तमसाहसः ’ ॥

इति स्मरणात् । यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे
दण्डाधिक्यमुक्तम्—

‘ सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम् ’ ।

इति तत् समग्रसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्न-
वृक्षादिविषये कात्यायनः—

‘ सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ’ ॥

इति । अन्यक्षेत्रे जातवृक्षादिविषये स एव—

‘ अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता ’ ॥

इति । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतु-कूपादिकं क्षेत्रस्वा-
मिना न निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. C. omit ये तु बलात्. २. B. reads भूमयस्त्वे and °भूमयस्ते for
°भूमयस्तेषां. ३. B. C. read उत्तमोपि for उत्तमो. ४. B. reads बलात् for
वधः. ५. B. reads इत्युक्ते for इत्येको. ६. B. reads सीमातिक्रमे for
सीमातिक्रमणे. ७. B. reads अन्वक्षेषु for अन्यक्षेत्रे तु. ८. B. originally
reads संश्रिताः. ९. B. reads तं and C. तत्. १०. B. originally reads
संश्रिताः. ११. B. and C. read क्रियमाणं for क्रियमाण°. १२. B. reads
नासेद्धव्यं and C. नासंबद्धव्यम् for न निषेद्धव्यम्.

‘न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः’* ॥

(या. स्मृ. २. १५६.)

इति । यत् स्वल्पबाधकं महोपकारकं क्षेत्रादिकं च भवति
तत्क्षेत्रं स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत् पुनर्बहुबाधकं स्वल्पो-
पकारकं च तन्निषेद्धव्यं भवति । । नारदोऽपि—

‘परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।
महागुणोऽल्पबाधश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति’ ॥

(ना. स्मृ. ११. १७.)

इति । सेतुश्च द्विविधः । तथा च स एवाह—

* परकीयां भूमिमपहरन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न
प्रतिषेध्यः स चेत् ईषत्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्प-
क्षेत्रव्यापित्वेन अल्पबाधो बहूदकत्वेन कल्याणकारकश्च अतो बहूदको
नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापी-पुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुनरसौ समग्रक्षेत्रप्रवर्तितया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया वा
अल्पोपकारकः तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति इति भावः ।

१. D. reads °भूमौ for °भूमिं. २. C. reads यद्यस्य for यत्स्वल्प°. ३. B.
and C. read नासेद्धव्यं for न निषेद्धव्यम्. ४. B. and C. read तदासेद्धव्यं
for तन्निषेद्धव्ये. ५. C. reads परक्षेत्रे सत्यमध्ये for परक्षेत्रस्य मध्ये तु. ६. B.
C. and D. read °दोष° for °बाध° ७. B. in margin read सृष्टिः for
वृद्धिः. ८. B. originally क्षयासति and in margin जये सति; while C. जये
सति for क्षये सति.

‘सेतुस्तु द्विविधौ ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. १८.)

इति । सेत्वादिसंस्कारविषये नारदः—

‘पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वश्ये वाऽपि मानवे ।

राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ।

(ना. स्मृ. ११. २०—२१.)

इति । क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा, से-
त्वादिप्रवर्तने याज्ञवल्क्यः—

‘स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः’ ॥

(या. स्मृ. २. १९७.)

इति । प्रार्थनयार्थदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परक्षेत्रे
सेतुं प्रवर्तयेदित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्तकस्य फल-

१. B. originally reads बद्ध while D. reads बन्ध्य; and C. सेध्यः. २. C. wrongly reads तोयो for खेयो. ३. B. C. and D. read बन्ध्यः for बन्ध्यः. ४. B. reads जीर्णत्वादि° for सेत्वादि°. ५. B. and D. read °प्रवृत्ति° for °प्रवृत्त°. ६. C. reads उत्सन्नं and D. उच्छिन्नं. ७. B. and D. read न पृष्ट्वा for अपृष्ट्वा; while C. न दृष्टस्वामिनं for अपृष्ट्वा स्वामिनं. ८. B. C. and D. read कुर्यात् सेतुप्रवर्तनम् for प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत्. ९. B. reads अनभ्युपगम्य, and C. उपगम्य for अनभ्युपगम्य. १०. C. reads क्षेत्रसेतुं for क्षेत्रे सेतुं. ११. C. reads बलानुज्ञानात्रैव for वा लब्धानुज्ञः सन्नेव. १२. C. reads ननु for न तु. १३. B. reads पालनाकृषिनिषेधे. C. reads पालनाच्चानिषेधे for फलभाक्त्वनिषेधे.

भाक्त्वनिषेधे तात्पर्यम्* । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा दृष्टला-
भफलभोक्तृत्वनिषेधे तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि—

‘अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।
गृहोद्यान-तडागानां संस्कर्ता लभते न तु ॥
व्ययं स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।
अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्वतं लभते व्ययम्’ ॥

इति । क्षेत्रस्वामिपार्श्वे क्षेत्रमिदमहं कर्षामीतीदमद्भोक्तृत्वप-
श्चाद्यो न कर्षति अन्येन वा न कर्षयाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।
सं प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. १९८.)

इति । यद्यपि फालाहतं ईषद्वलेन विदारितं न सम्यग्बी-
जावापार्हं तथाप्यैकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावद्यत्रोत्पत्त्यैर्हं सामन्तादि-

* विज्ञानेश्वरस्त्वत्र ‘क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयति असौ फलभाङ् न भवति । अपि तु तदुत्पन्न-
फले क्षेत्रस्वामिनो भोगः । तदभावे ‘राज्ञः’ इति व्याचख्यौ ।

१. B. and C. read दृष्टरूपफलभाक्त्वनिषेधे and दृष्टरूपफलभाक् च निषेधे
respectively for दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे. २. C. reads अनुमतेनैव for अनु-
मतेनैव. ३. B. originally reads स्वयं in margin व्ययं; while C. स्वयं and
some other books देयं for व्ययं. ४. B. originally reads वा-ऽऽयाते and
in margin राजा वा; while C. राजा तत् for चायाते. ५. B. and C. read
निवेद्यं for निवेद्य. ६. B. reads कर्षिष्यामि for कर्षामि. ७. C. B. read
कृषति for कर्षति. ८. C. omits न. ९. B. C. and D. read यो न कुर्यान्न
कारयेत् for न कुर्याद्यो न कारयेत्. १०. B. and C. read तं प्रदाप्याऽकृष्टशवं;
while D. स प्रदाप्याऽकृष्टशवं for स प्रदाप्यः कृष्टफलं. ११. B. originally and
D. read ईषद्वलेन for ईषद्वलेन. १२. B. and C. read सम्यक् for सम्यं.
१३. B. C. read प्याकृष्टं for प्यकृष्टं. १४. C. and D. read उत्पत्त्यर्थं for
उत्पत्त्यर्थं.

कल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्ष-
कादाच्छिद्यान्येन तत्कारयेत् । बृहस्पतिरपि—

‘ क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ’ ॥

इति । स्वामिने कियान् शदो देय इत्यपेक्षिते स एवाह—

‘ चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि ’ ॥

इति । चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे कर्षामीति स्वी-

कृत्योपेक्षिते यावत्फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमं भागं
दाप्यः । कृष्यमाणे सुचिरावसन्ने स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं
दाप्यः । सुसंस्कृते क्षेत्रे उपेक्षिते तु षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः ।
अशक्त-प्रेत-नष्टक्षेत्रविषये नारदः—

‘ अशक्त-प्रेत-नष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितैः ।

क्षेत्रं चेद्विरुपेत् कश्चिदभ्युवीत स तत्फलम् ’ ॥

१. B. and C. read कर्षकादाकृष्य and D. कर्षकादौ विधाय for कर्षकादा-
च्छिद्य. २. B. C. and D. read शतं for शदं. ३. C. reads चिरावलंबने
for चिरावसन्ने. ४. C. reads अकृष्यमाणे for कृष्यमाणे. ५. B. and C.
read सुसंस्कृतेषु for सुसंस्कृते तु. ६. B. reads चिरकालाकृष्टे for चिरका-
लमकृष्टे. ७. B. reads कृष्यामि and C. कृषामि for कर्षामि. ८. C. reads
अनुपेक्षितं for अनुपेक्षिते. ९. C. reads मूल्यद्वारेण before दाप्यः. १०. A. C.
D. omit कृष्यमाणे सुचिरावसन्ने स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं दाप्यः. ११. B.
reads अचिरावसन्ने for सुचिरावसन्ने. १२. C. reads सप्तमं for षष्ठं. १३. B.
reads अशक्त-प्रेतनष्ट-क्षेत्रिक° and C. अशक्तके प्रेते नष्टे क्षेत्रे° for असक्तप्रेत-
नष्टक्षेत्र°. १४. B. and C. read असक्त° for अशक्त°. १५. B. reads क्षेत्रि-
केषु निवापितः while C. क्षेत्रिकेषु निवारितः for क्षेत्रिकेष्वनिवारितः. १६. B.
reads अनर्हति च. and C. अभ्युवीत स for अभ्युवीत स.

‘कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. २१-२२.)

इति । खिलोपचारः खिलमञ्जनार्थो व्ययः । तस्येयत्ताव-
धारणार्थं विचारं तस्याह स एव—

‘संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।
पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. २६.)

इति । यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति तदाप्याह
कात्यायनः—

‘अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः ।
तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥
वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत्’ ।

इति ॥ इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ दण्डपारुष्यम् । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्त-पादाऽऽयुधादिभिः ।
भस्मादिनामुपक्षेपैर्दण्डपारुष्यमुच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १९. ४.)

१. B. reads विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु, and C. कृष्यमाणे च क्षेत्रे तु for कृष्यमा-
णेषु क्षेत्रेषु. २. C. reads खिलोपचारतः सर्वं for खिलोपचारं तत्सर्वं. ३. B.
reads खिलतारतम्य; while C. wrongly reads विलवारतम्य for विचारं.
४. C. reads दद्याद्यो for दद्याच्चेत्. ५. C. reads खिलार्थो for खिलार्थे.
६. C. reads तदर्थं for तदष्ट; while D. reads तदाष्ट for तदष्ट. ७. B.
reads वर्षाण्यष्टौ for वर्षानष्टौ. ८. B. C. and D. read भस्मादिनिश्चोपघातो
for भस्मारीनामुपक्षेपैः.

इति । * परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्त-पादा-
युधादिभिरित्यादिग्रहणाद्वावादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा
भस्मादिभिः भस्म-रजः-पङ्क-पुरीषाद्यैः उपघातः संस्पर्शरूपं
मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्य-
माह स एव—

‘ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीन-मध्योत्तमक्रमात् ।

अवगूरण-निःशङ्कपातन-क्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १९. ५-६.)

इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि
साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्च प्रकारा
विधयस्तेनैवोक्ताः—

‘ विधिः पञ्चविधस्तूक्तः एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ॥

* दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहः तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमा-
देर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् ।

१. B. reads स्थावरजंगमात्मकद्रव्येषु and C. स्थावरजंगमानेकद्रव्येषु for
स्थावरजंगमादेरनेकद्रव्येषु. २. B. reads हस्त-पादायुधैः and C. हस्त-पादायुध-
for हस्त-पादायुधादिभिः. ३. B. reads आदिग्रहणेन for आदिग्रहणात्. ४. D.
reads भस्मभिः for भस्मादिभिः. ५. The text of Narada reads मृदुमध्योत्तमं
for हीनमध्योत्तमं. ६. The text of Narada reads अवगूरण; while C. अव-
स्तरणं for अवगूरणं. ७. B. and C. read निःसंगं for निःशंकं. ८. B.
and C. read निःसंगपातनं for निःशंकपातनं. ९. B. and C. read सहसा-
कृतानि for साहसकृतानि. १०. B. originally reads लुब्धयोः and in mar-
gin क्रुद्धयोः for क्षुब्धयोः; while C. तु द्वयोः for क्षुब्धयोः.

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते ।
 पूर्वमाक्षरयेद्यस्तु[†] नियतं स्यात् स दोषभाक् ॥
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ।
 द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति योऽधिकम् ॥
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ।
 पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत् संप्रवृत्तयोः ॥
 विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।
 श्रपाक-षण्ड-पाषण्ड-व्यङ्गेषु बंधिरेषु च ॥
 हस्तिप-ब्राह्म-दोषेषु गुर्वाचार्यान्तिकेषु च ।
 मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवाऽनुशासनम् ॥
 यमेव ह्येतिवर्तते नीचः सन्तं जनं नृषु ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाक् नृपः ॥

† आक्षारणं प्रहरणम् । यः पूर्वमाक्षरयेत् स नियमेन दोषभागभवति ।
 नायं नियमः । यदि मया प्रथमं प्रहारो न कृतश्चेत् प्रतिपक्षी मां मारयि-
 ष्यति इति निश्चयेनानुमितं कृत्वा तेन पूर्वमाक्षारणं कृतं चेत् स दोषभा-
 जनं भवितुं नार्ह इति गम्यते ।

१. B. originally and C. read निवर्तते for ऽतिवर्तते. २. C. reads आसा-
 रयेत् आक्षारयेत्. ३. C. reads नियतः for नियतं. ४. C. reads आपतयोः
 for आपन्नयोः. ५. C. reads अनुबध्नाति for अनुबध्नाति. ६. B. reads पुनः
 for ऽधिकम्. ७. B. and C. read वेतरः for वोत्तरः. ८. The text of
 Narada reads वृक्ष्येत for लक्ष्येत. ९. Text of Narada reads 'मेद्' for
 षण्डं. १०. B. C. read 'वधवृत्तिषु' for 'बंधिरेषु च'. ११. B. originally and
 Narada text read दारेषु for दासेषु. १२. B. C. read अंतकेषु; while
 Narada text अंतिकेषु for अंतिकेषु. १३. B. reads ह्यतिवर्तते; while
 D. व्यातिरेकेरन्ते for ह्यतिवर्तते नीचः.

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(ना. स्मृ. १५. ७—१४.)

इति । यस्तु पश्चात्प्रवृत्तस्यापराधाभावो बृहस्पतिना दर्शितः—

‘ आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं चैव नाऽपराधी भवेन्नरः ’ ॥

इति । योऽपि पश्चात्प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः—

‘ अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्डयः परिकीर्तितः ’ ॥

इति । सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपाठ्य-
सन्देहे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१२.)

इति । यदा कश्चिद्रहस्येनेनाहं ताडितः इति राज्ञे निवे-
दयति तदा चिह्नैस्तद्वात्रगतश्रमादिभिः कारणप्रयोजनप-

१. The text of Narada reads मनुष्येषु for मनुष्याणां. २. Narada text reads अपि for अतः. ३. C. reads एतत्° for पश्चात्°. ४. B. reads °प्रवृत्त-
स्यापराभावो, and C. °प्रवृत्तस्य पराभावो for °प्रवृत्तस्यापराधाभावो. ५. C.
wrongly reads मापराध्यो for नापराधी. ६. B. and C. omit— योऽपि पश्चात्प्र-
वृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः—

‘ अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्डयः परिकीर्तितः ’ १.

७. B. originally reads °संदेहनिर्णयकरणं for संदेहे निर्णयकारणम्.
८. C. wrongly reads °राज्ञे for °हते. ९. B. reads °गतैः for °गतं.
B. reads °चिह्नैः for °श्रमादिभिः; while C. wrongly reads °गते
श्रियमभि कारण्य° for °गतश्रमादिभिः कारण°.

र्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दा-
द्वयेन च कूटचिह्नकरणसम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः ।
राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषमाह स एव—

‘ भस्म-पङ्क-रजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्य-पार्णि-निष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

समेष्ट्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोह-मदादिभिरदण्डनम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१३-२१४.)

इति । अमेध्यशब्देन श्लेष्म-नख-कर्णादिदूषिका-गुक्तोच्छि-
ष्टादिकं गृह्यते * । पुरीषादिस्पर्शो कात्यायनः—

‘ छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणैः स्मृतः ’ ॥

* पार्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठचूतं मुखनिःसारितं जलम् ।
तैः स्पर्शने ततः पूर्वात् दशपणाद्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ।

१. B. reads °कारण° for करण°. २. B. reads परीक्षां कारयेत् for परीक्षा कार्या. ३. B. reads साधन° for राजशासन°. ४. C. reads समे and D. न्यूने for भस्म°. ५. D. reads °देशादि° for °निष्ठचूत°. ६. C. D. read ततः for स्मृतः. ७. C. and D. read समेष्ट्वेव for समेष्ट्वेवं. ८. B. reads. अश्लेष्मनखकर्णकेशविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं, and C. अप्सु श्लेष्मणः सकर्णानिदूषका भुक्तोच्छिष्टादिकं, for श्लेष्मनखकर्णाद्विदूषिकाशुक्तोच्छिष्टादिकं. ९. B. reads originally आपाद्यः स चतुर्गुणम् and in margin पादाद्यैश्च चतुर्गुणम् while C. कार्यापाद्यां चतुर्गुणम् for पादादौ च चतुर्गुणः. १०. C. reads °गुणं स्मृतम् for °गुणः स्मृतः.

इति । आदिशब्देन वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते † ।

ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डमाह स एव—

‘ उद्धूरेण तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ उद्धूर्णे हस्तपादे तु दश-विंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१६.)

इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुच्यते सति यथाक्रमं दश-विंशतिपणकौ दमौ । परस्परवैधार्थं शस्त्रे उच्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने स एव—

† एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चात्रिशेषेण । तथोक्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुत-वृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणात् विंशतिपणाच्च दण्डात् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्त-श्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धो दमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्य इति भावः ।

१. B. reads वसाशुक्रमज्जानो for वसा-शुक्रा-ऽसृङ्-मज्जानो. २. A. and D. omit स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु । याज्ञवल्क्योऽपि—उद्धूर्णे हस्तपादे तु दश विंशतिकौ दमौ । ३. B. in margin reads ‘विंशतिकः क्रमात्. ४. B. reads शस्त्रमध्यम° for शस्त्रे मध्यम°, and C. शास्ता मध्यमसाहसम् for शस्त्रे मध्यमसाहसः. ५. C. reads शुध्यते for उच्यते. ६. B. C. read अवधार्थ for वधार्थ. ७. B. reads शस्त्र उच्यते; while C. wrongly reads अर्थशस्त्रे उच्यते for शस्त्रे उच्यते.

‘ शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१८.)

इति । त्वंगादिभेदे दण्डमाह मनुः—

‘ त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः* ॥

(म. स्मृ. ८. २८४.)

इति । पदाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः—

पाद-केशांशुक-करोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे† शतं दमः ॥

कर-पाद-दत्तो भङ्गे छेदने कर्ण-नासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

* चर्ममात्रभेदकर्ता समानजातिः । न तु शूद्रः । ब्राह्मणस्य दण्डलाघ-
वम् । पणशतं दण्ड्यः । एवमेव रक्तोत्पादकोऽपि शतमेव । मांसभेदी
षणिष्कान् दण्ड्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः । एतत्सर्वं समान-
जातीयानामेव ।

† पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्ट-
पादाध्यासम् । तस्मिन् समुच्चिते सति शतं दण्ड्यः इति व्याख्येयम् ।

१. B. and C. read पणं for पणान्. २. C. reads अंगादि° for त्वंगादि°. ३. B. C. omit दण्डमाह. ४. B. reads °भेत्ता and C. °भेदः. ५. B. origi-
nally reads षणिष्कान् and C. स वै निष्कान्; while the text of Manu
reads मांसभेत्ता तु षणिष्कान् for मांसच्छेदे शत निष्कान्. ६. D. °केशादिषु
for °केशांशुक°. ७. B. originally, and C. D. read °कराकर्षणे तु for
°करोल्लुञ्चनेषु. ८. B. in margin, and D. read पीडा° for पिण्डा°. ९. D.
reads °दन्त° for °दत्तो. १०. B. C. read मध्यदण्डो for मध्यो दण्डः.

चेष्टा-भोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कंधरा-बाहु-सक्थां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एकं व्रतां बहूनां च यथोक्ताङ्घ्रिगुणो दमः' ।

(या. स्मृ. २. २१७-२२१.)

इति । अवमत्य केशं गृहीत्वा यो झटित्याकर्षति असौ दशपणं दण्ड्यः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापी-
ड्याऽकृष्य पादेन घट्टयति असौ शतपणान् दण्ड्यः । कर-पादद-
न्तानां प्रत्येकं भङ्गे कर्ण-नासिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च
मध्यमसाहसो दण्डः § । गमन-भोजन-भाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने
ग्रीवा-हस्त-व्रणभङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः । मिलित्वैकस्याङ्ग-
भङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्ड उक्तः तत्र तस्मा-
द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः ‡ । कात्यायनोऽपि—

§ अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ।

‡ अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णवि-
षयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च
कल्पयेत्—

‘वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।

स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम्' ॥

इति स्मरणात् ।

१. C. reads वेद्याभोजनवातोये for चेष्टा-भोजन-वाग्रोधे. २. B. origi-
nally reads कर्ण-नास-स्कंध-बाहु° and D. ग्रीवादित्रणभंगे च दण्डो for कंधरा-
बाहु-सक्थां च भङ्गे. and C. कंधराबाहुसक्तां च दण्डो for कंधरा-बाहु-सक्था
च भङ्गे. ३. B. reads पाद-केश-वस्त्र-करणानामन्यतमं for अवमत्य केशः; while
D. wrongly reads मत्यं तसं. ४. C. omits यः. ५. B. C. read चार्दयति
for घट्टयति. ६. B. C. read शतपणं for शतपणान्. ७. C. reads °भाषणा-
दिविधे° for °भाषणनिरोधे. ८. B. reads यस्मिन् for एकस्य; while C. यत्कि-
चन for एकस्य.

‘कर्णोष्ठ-घ्राण-पादादिजिह्वा-नासा-करस्य च ।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥
मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहते सति ।
यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्धूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः’ ॥

(या. स्मृ. २. २१५.)

इति । ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरङ्गं-करचर-
णादिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम्*॥ अत-
एव मनुः—

‘येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छेष्टमन्त्यजः

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७९.)

* * तेन क्षत्रिय-वैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्य अङ्ग-च्छेदनमेव ।
अग्रिममनुवाक्येन द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्य अङ्गच्छेदविधानात्
ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रापराधे, क्षत्रियस्य वैश्य-शूद्रापराधे, वै-
श्यस्य शूद्रापराधे अयमेव येनाङ्गेन उत्तमवर्णस्य पीडां करोति तदङ्ग-
च्छेदनरूपो दण्डः समान एव । तुल्यन्यायत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. B. and C. read प्रहते for प्रहते. २. B. reads महादुःखं, and C.
महदुःखं for भवेद्दुःखं. ३. B. reads प्रातिलोम्यापराधे, and C. प्रातिलो-
म्याप्रकारे for प्रातिलोम्येन प्रहारे. ४. C. reads विप्रपीडाकरच्छेद्यम् for विप्रपी-
डाकरं छेद्यम्. ५. B. and C. read तदर्धिकं for तदर्धिकः; while D. तदर्धिकः.
६. C. omits °आदिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणम्. ७. C. reads अंशेन for अङ्गे-
न. ८. B, C. and D. read °च्छेद्यांसम् for °चेच्छेष्टम्. ९. C. omits तत्.

इति । उद्धूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदितव्यः । शूद्रस्य तत्रापि च्छेदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः—

‘ पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पैदेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २८०.)

इति । उद्धूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शे प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिस्पर्शने तु पुनः क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणो दर्मः । यथाह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणादमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः’ ।

(या. स्मृ. २. २०७.)

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः—

‘ वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रातिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो यथाक्रमम् ’ ॥

इति तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः—

‘ अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढूर्मेवशार्धयतो गुदम् ॥

१. C. reads च वार्थ for वधार्थ°. २. C. and D. omit the following:—

पैदेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ।

३. B. reads शस्त्रादिदर्शने and C. शस्त्रादिना for शस्त्रादिसंस्पर्शे. ४. C. reads तस्मात् हनिस्पर्शने for भस्मादिस्पर्शने. ५. B. C. read द्विगुणा दमाः for द्विगुणो दर्मः. ६. B. C. read य एवोक्तः. for यथैवोक्तः. ७. C. reads प्राति° for प्रति°. ८. B. reads स एव for तथैव. while C. त एव for तथैव. ९. B. C. read द्वावोष्ठौ दण्डो for पात्यो दण्डो. १०. B. originally reads अत्रापि; while C. omits this. ११. B. and C. read शूद्रस्य अंगच्छेद एव तदाह for शूद्रविषयेविशेषमाह. १२. D. reads पुरीषकरणे for अवशार्धयतो.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्याऽपकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिक् च वाऽस्यावकर्तयेत्* ॥

(म. स्मृ. ८. २८१-२८३.)

इति । अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः—

‘देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः’ ॥

इति । तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् ।

तन्निमित्तकश्च व्ययो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्य-
च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

* अत्रायमभिसन्धिः—ओष्ठच्छेदनादि स्फिचोऽवकर्तनान्तोऽयं दण्डः
दर्पणावमानयत एव । न पुनः प्रमादादिना निष्ठीवनादि कुर्वतः । तथा
गूढविषय एवाऽयं दण्डः । द्विजातिष्वपि उत्तमवर्णविषयः । तेन ब्राह्म-
णस्य क्षत्रिय—वैश्यनिष्ठीवने, क्षत्रियस्य वैश्यनिष्ठीवने च नास्य ओष्ठच्छे-
दनादिरूपस्य दण्डस्य प्रसक्तिरिति भावः । तत्रलोहकृतचिह्नापदेशो
निर्वासनीयः । स्फिक् कटिभागस्थितो मांसपिण्डः तं अवकर्तयेत् यथा
न म्रियेत तथा छेदयेत् । सर्वमप्यवयवच्छेदनं यथा मरणप्रयोजकं न
भवेत् तथा विधेयमिति निष्कर्षः ।

१. B. reads नासिकायां originally, and नालिकायां, दाढिकायां in margin;
while C. reads नालिकायां for नासिकायां. २. C. स्फिक् and D. स्फिचौ
for स्फिक्. ३. B. C. and D. read वाऽस्य निकृन्तयेत् for वा स्यावकर्तयेत्.
४. B. C. read यथा for यदा. ५. B. C. read तथा for तदा. ६. C.
wrongly reads पुष्टिकरं for तुष्टिकरम्. ७. C. reads व्रणरोपणं for व्रणारोपणं.
८. B. C. read पथ्यार्थं for व्ययार्थं. ९. B. reads कल्पित आव्रणरोपणं,
and C. कल्पितमाज्यारोपणं for कल्पितमानं व्रणारोपणं.

‘ समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादात्रणरोपेणम् ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । बृहस्पतिरपि—

‘ अङ्गावपीडने चैव छेदने पीडने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतं च यत् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः’ ॥

(या. स्मृ. २. २२१-२२२.)

इति । ग्राम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः—

‘ ग्राम्यपशुघाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तु
तन्मूल्यं दद्यात् ’ ।

इति । मूल्यदानं तु मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समु-
त्थानव्ययं दद्यात् । तथा च स एव—

‘ सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाप्या ग्राम्य-
पशुपीडाकराश्च ’ ।

१. C. reads समुत्थान व्ययं for समुत्थानं व्ययं. २. C. reads चासौ for चासौ. ३. B. and C. read °रोपणात् for °रोपणम्. ४. C. reads अंसावपीडने for अङ्गावपीडने. ५. B. C. and D. read भेदने for पीडने. ६. B. reads समुत्थानं व्ययं for समुत्थानव्ययं. ७. B. C. read दाप्यं for दाप्यः. ८. B. and C. read कलहेऽपहतं for कलहापहतं. ९. B. originally reads समुत्थानजं for समुत्थानकं. १०. B. C. read °पश्वभिद्रोहे for °पशुपीडायां. ११. B. C. read °घाती for °घाते. १२. B. in margin reads तदुत्थानं. १३. B. in margin reads दद्याः for दाप्याः.

इति । प्राणिघातनिमित्तको दण्डः कचिदशक्यप्रतिकार-
विषये नास्तीत्याह मनुः—

‘ छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्र-रश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् * ॥
(म. स्मृ. ८. २९१-२९२.)

इति । शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह स एव—

‘ यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
(म. स्मृ. ८. २९३.)

* नासायां भवं नास्यम् । शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्द-
नासासम्बन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्ने युगाख्ये
काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रवि-
ष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः
रस्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते
च यानेन प्राणिहिंसा-द्रव्यनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति
मनुराह ।

१. B. in margin and C. read अन्यत्र for अशक्य°. २. B. originally
reads छिन्ने नष्टे युगे भग्ने and in margin छिन्ने नास्ये युगे भुगे, C. छिन्ने नस्ये
युगे भग्ने; while D. like B. originally, for छिन्ननास्ये भग्नयुगे. ३. B. C.
and D. read भेदने for छेदने, while C. reads छेदनेनैव गात्राणां for छेदने चैव
यन्त्राणां. ४. C. reads वा for च. ५. B. reads न दण्ड्यान्; while C. तम-
व्यात् for न दण्डं. ६. B. C. read °प्रतीकारे तूपेक्षकस्य for °प्रतिकारो-
पेक्षकस्य. ७. B. C. read प्राजकस्य for प्राजकस्य.

इति । प्रोजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं
वेतनलाघवार्थं स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्रोजकदोषेण प्राणि-
हिंसा तत्र न स्वामिनो दण्डः किन्तु प्रोजकस्यैवेत्याह स एव-
' प्रोजकश्चेद्भवेदाप्तः प्रोजको दण्डमर्हति ' ।

(म. स्मृ. ८. २९४.)

इति । आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पञ्चभिर्द्रोहे दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः—

' दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः' ॥

(या. स्मृ. २. २२५-२२६.)

इति । क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितो-
त्पादने । शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि कर-
चरणादीनि । तेषां छेदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः ।

१. B. C. read ब्राजकः for प्राजकः. २. B. and C. read अङ्ग° before वैकल्यं, while in margin B. reads गोवैकल्यं for अङ्गवैकल्यं. ३. B. C. read ब्राजक° for प्राजकः. ४. B. and C. read ब्राजकस्य for प्राजकस्य. ५. B. and C. read ब्राजकश्चेत् for प्राजकश्चेत्. ६. B. and C. read ब्राजकः for प्राजकः. ७. B. reads दुःखे ताडनेन before दुःखोत्पादने. ८. B. reads शोणितोत्पादे for शोणितोत्पादने. ९. B. reads छेदने for छेदे. १०. B. and C. read द्विगुण° for द्विपण°.

द्विपण-चतुष्पण-षट्पणा-ऽष्टपणं इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गछेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो दण्डः मूल्यदानं च । महापशूनां गो-गज-वाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तदण्डाद्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापणशतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि—

‘पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा गजाश्चोश्र-गो-
घातेऽप्येकपादः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती
च कार्षापणम् । पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं
दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षा-
पणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश
कार्षापणान् । कीटोपघाती कार्षापणम् ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

१. B. and C. read अष्टापण° for अष्टपण°. २. B. and C. read इत्येवं-
रूपः for इत्यादिरूपः. ३. B. and C. read मरणे for मृत्युकरणे. ४. B. and
C. substitute च for वा. ५. B. omits °गज°. ६. C. reads °गवादि°
for °वाजि°. ७. B. and C. read पूर्वोक्तादण्डात् for पूर्वोक्तदण्डात्. ८. B.
and C. read कार्षापणशतं दण्ड इति for कार्षापणशतदण्ड इति. ९. B. origin-
ally reads °घातकारी एकपादः and in margin °घातीत्वेककरपादः; while
C. °घातीत्वेकपादः for °घातेऽप्येकपादः. १०. B. and C. read कार्षापणशतं
दण्डः for कार्षापणम्. ११. A. and D. omit पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं
दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश
कार्षापणान् । कीटोपघाती कार्षापणम् ’ इति । १२. C. omits पशु°. १३. C. omits पञ्चाशतं.

‘ द्विपणो द्वादशपणो वधे तु मृग-पक्षिणाम् ।
सर्प-मार्जार-नकुल-श्व-सूकरवधे नृणाम् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ गोकुमारी-देवपशूनक्षमं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे* ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्थं गो-गजोष्ट्र-हर्यादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्वण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* नास्त्ययं श्लोकः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्सङ्गृहीत
प्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु—
‘गां कुमारीं ग्राम्यपशूनुक्षाणं वाजिनं तथा ।
दारयन् साहसं त्वर्थं प्राप्नुयात् घातने समम्’ ॥
इत्येवं पाठो दृश्यते ।

१. B. originally reads त्रिपणो; while C. विपणो. २. C. wrongly reads द्वादशपणो वधे उष्ट्रपक्षिणाम् for वधे तु मृगपक्षिणाम्. ३. B. and C. read यः for गो°. ४. C. reads रक्षिणं, and B. उक्षाणं for अक्षमं. ५. B. and C. read वाहयेत् for वाहयन्. ६. C. reads वधं for वधे. ७. B. C. and D. read महत्पूर्वं for महत्स्वर्थं. ८. B. originally reads °खरादिषु for °हर्यादिषु. ९. B. C. and D. read च for तु. १०. B. reads हिंसने and C. D. read हिंसतो for हिंसायां. ११. B. in margin reads द्वादशो; while C. द्वादशतो and D. दशतो for द्विशतो.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।

माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्व-सूकरनिपातने[†] ॥

(म. स्मृ. ८. २९६-२९८.)

इति । राज्ञो दण्डदानवत् स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह कात्यायनः—

‘ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ’ ॥

इति । स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः—

‘ वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २८५.)

† गोकुमारी वत्सतरी, देवपशुः देवोद्देशेनोत्सृष्टा वृषभादयः, अक्षमं अशक्तं वृषभं वाहयन् प्रथमसाहसरूपं दण्डं, वधे तु उत्तमसाहसं प्राप्नुयात् । मनुष्यमारणे प्राजकस्य अनवधानात् यानेन कृते शीघ्रमेव चौर-दण्डोत्तमसाहसं भवेत् । न तु मारणरूपो दण्डः । ‘प्राणभृत्सु महत्स्वार्धम्’ इति स्मरणात् गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहस्यार्धं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टे-तरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु हरुषतादिषु, पक्षिषु च शुक-हंस-सारसादिषु हतेषु पञ्चाश-दण्डो भवेत् । गर्दभ-आगेडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणम् । उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्व-सूकरमारणेषु रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः भवेत् ।

१. B. C. and D. read च for तु. २. B. C. and D. °माषकः for °माषिकः. ३. B. C. and D. read माषकः for माषिकः. ४. B. reads °विपातने for °निपातने. ५. C. reads प्रमापणं for प्रमापणे. ६. B. originally reads तथा.

इति । फल-पुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तम-मध्यमादयो
दण्डाः कल्पनीयाः । तथा च दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

‘ फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमं साहसम् । पुष्पोपभोगद्रुम-
च्छेदी मध्यमं साहसम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षा-
पणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां
तदुत्पत्तिम् ।

इति । फल-पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः छिन्नद्रुमस्वामिनां
तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या
इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ‡ ॥

‡ प्ररोहिशाखिनामिति । प्ररोहा अङ्कुराः तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः
याः शाखाः छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ता शाखा येषां
वटादीनामिति व्याख्येयम् । यतो मूलशाखाः निर्गच्छन्ति स स्कन्धः ।

१. B. reads दण्ड for दण्ड्य. २. D. reads °योग° for °भोग°. ३. B. omits °द्रुमच्छेदी; C. omits तु. ४. D. reads °योग°; while C. omits पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् इति । फल°. ५. B. omits °द्रुमच्छेदी. ६. B. omits °गुल्म-लताच्छेदी. ७. एकम् for एकम्. ८. reads स्वामिना for स्वामिनाम्. ९. B. reads सर्वे फलो° for फलपुष्पो°. १०. B. adds तत्स्वामिनां before छिन्नद्रुम°; while C. reads स्वतः स्वामिनां before छिन्नद्रुम°; and for छिन्नद्रुमस्वामिनां, B. and C. both read छिन्नद्रुमास्वामिनाम्. ११. B. and C. respectively read फलपुष्पोपभोगद्रुमोत्पत्तिं and फलपुष्पोपभोगद्रुमादुत्पत्तिं after तदुत्पत्तिं. १२. B. C. read °द्रुमादि° for °द्रुमफलादि°. १३. B. C. read °पर्व° for °सर्व°. १४. C. reads विंशतोऽर्धगुणो दमः for विंशतेर्द्विगुणो दमः.

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्म-गुच्छ-क्षुप-लता-प्रैतानौषधि-वीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ' ॥

(या. स्मृ. २. २२७-२२९.)

इति । प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्वण्डादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दण्डो द्विगुणः । विंशतिपण-चत्वारिंशत्पणा-ऽशीतिपणा इत्येवंरूपः । अप्ररोहिशाखिनामात्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूपन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्ताद्वण्डाद्विगुणो दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः । लता द्राक्षाऽतिमुक्तादयः । प्रैतानाः काण्डप्ररोहंरहिताः । ओषध्यः फलपाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधो गुडूचिप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु विकर्तने पूर्वोक्ताद्वण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुड्याभिघाते गृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. reads दण्डः स्याद्य, C. दण्डावृत्तोऽथ, D. दण्डो वृक्षेऽथ, and the text of Yājñav. दमो वृक्षे च, for दमो वृक्षेऽथ. २. C. reads ओषधीनां च वीरुधाम् for प्रैतानौषधि-वीरुधाम्. ३. B. and C. add समूलच्छेदने after स्कन्धच्छेदने च. ४. C. reads आरोहि° for अप्ररोहि°. ५. C. adds तु after आत्रादीनाम्. ६. B. reads विश्रुताश्वत्थ° and C. विच्छित्याऽश्वत्थ°. ७. B. and C. omit दण्डः and read द्विगुणः before it. ८. C. reads गुल्मसात-त्यादयः for गुल्मा मालत्यादयः. ९. C. reads प्रणवाः for प्रैतानाः. १०. C. reads प्ररोहि°. ११. B. reads एतेषां पूर्वोक्तस्थानेषु for एतेषु स्थानेषु. १२. B. and C. read कुञ्जादिघाते for कुड्याभिघाते.

‘ अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्वयं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपेन् प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(या. स्मृ. २. २२३-२२४.)

इति । मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे
यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने
पुनस्त्रयो दण्डाः समुच्चिताः । कुड्यसंपादनार्थं धनमपि देयम् ।
परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गा-
दिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥

अथ वाक्पारुष्यम् । तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्—

‘ देश-जाति-कुलादीनामाक्रोश-न्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. १९. १.)

इति । कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा
ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्वामित्रा इति कुला-

१. D. reads भेदे छेदे for छेदे भेदे. २. D. reads तद्वयं, C. तद्वयं,
for तद्वयं. ३. B. originally reads क्षिप्तं. ४. D. reads पणं for
पणान्. ५. B. C. D. read मध्यसाहसम् for मध्यमं दमम्. ६. C. reads पुनस्तु
यो दण्डः समुचितः for पुनस्त्रयो दण्डाः समुच्चिताः. ७. C. reads बंधनम् for
धनम्. ८. C. reads च after लक्षणं. ९. B. and C. read क्रूरचित्ता for क्रूर-
चित्ताः. १०. C. reads वैश्वामित्रकुलाक्रोशः for वैश्वामित्रा इति कुलाक्रोशः.

क्रोशः । आक्रोश उच्चैर्भाषणं न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदु-
द्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह
स एव—

‘ निष्ठुरा-ऽश्लील-तीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरैवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः ॥

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः’ ॥

(ना. स्मृ. १५.२-३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति क्वचित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देश-कुलानां वाऽप्यश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च राग-द्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्’ ।

इति । प्रथम-मध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘ देश-ग्राम-कुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

१. B. and C. omit आक्रोश उच्चैर्भाषणं. २. C. reads कर्मवद्यं for न्य-
ङ्गमवद्यं. ३. B. C. and D. omit गौरैवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः.
४. C. reads यात्वसत् for यस्त्वसत्. ५. B. reads परमाक्षिपति for
परस्याक्षिपति. ६. B. C. read अभूतैर्वाथ भूतैर्वा. for अमूलैर्वाथ मूलैर्वा.
७. B. C. read यथा for यदा. ८. C. reads वृत्तेर्देश for वृत्तेर्वेश. ९. C.
reads वा for वाग्. १०. C. reads भेदैः for भेदेन. ११. B. and C. read
इष्टं for इष्टं. १२. B. C. and D. read तयोच्यते for तदुच्यते.

भगिनी-मातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाधिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्या-स्पेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम् ॥

इति । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान्’ * ॥

(या. स्मृ. २. २०४.)

इति । सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण न्यूनाङ्गादीनां तर्जनी-
तर्जनं यः करोति असावर्धाधिकद्वादशपणं ऽदण्डनीयः । एतत्स-
मैवर्णगुणविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘ समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्धत्रयोदश ’ ॥

इति । यत्तु मनुवचनम्—

* निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः
कर-चरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो
दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येन असत्येन वाऽन्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया-
स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगुलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनः
चक्षुष्मानेव अन्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीय-
स्त्वमसि इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् ।

§ विज्ञानेश्वरस्तु—अर्धत्रयोदशानित्यनेन अर्धाधिकत्रयोदशपणान्
दण्डनीय इति वदति । तत्र अर्धसहिताः त्रयोदश इति व्याख्येयम् ।

१. B. reads °सम्बन्धात् for °सम्बन्धं; while C. reads °सम्बन्ध उपपातक°
for °सम्बन्धमुपपातक°. २. B. O. read सवर्ण° for समवर्ण-गुण°. ३. B.
reads पणाः for पणान्.

‘काणं वाऽप्यथ-वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७४.)

इति तदपि दुर्वृत्तविषयम् । मात्राद्याक्षेपकं प्रत्याह मनुः-

‘मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

अक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७५.)

इति । एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायीं

वेदितव्यम् । स्वस्त्राद्याक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्’ ।

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः—

‘शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति[†] ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २६७-२६८.)

† द्विजस्य चोर इत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघव-गौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । एवं ब्राह्मणोऽपि क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राक्रोशे क्रमेण पञ्चाशत् पञ्चविंशतिर्द्वादशपणात्मकं दण्डमर्हति इति भावः ।

१. D. reads दण्ड° for दण्डं. २. C. reads कार्षापिणं दश for कार्षापणा-वरम्. ३. C. reads दुर्वृत्य° for दुर्वृत्त°. ४. Manu text तनयं for श्वशुरं. ५. B. reads चाऽददत् for वाऽददत्. ६. C. reads च for वा. ७. C. omits निरपराधायीं. ८. B. reads स्वस्त्राद्याधिक्षेपे and C. स्वस्त्राद्याधिक्षेपे for स्वस्त्राद्याक्षेपे. ९. B. C. and D. read °ऽध्यर्धशतं द्वेयः for °ऽध्यर्धशतं द्वे वा. १०. B. reads स्याद्वार्ध° for स्यादर्थ°.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्विरुदाहृतम् ॥

वैश्यमाक्षारयेन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ’ ॥

इति । बाह्वादिच्छेदन-निष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः—

‘ बाहु-ग्रीवा-नेत्र-सक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पाद-नासा-कर्ण-करादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ’ ॥

(या. स्मृ. २. २०८—२०९.)

इति । बाह्वादीनां विनाशे तव बाहु छिनद्भीत्येवं वाचा
प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पाद-नासादिषु तु

१. C. and D. omit बृहस्पतिरपि—

वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन्विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

२. B. reads वैश्यस्य चैतत् द्विगुणं; while C. बृहत्स्यत्रैव द्विगुणं for बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र. ३. B. C. read °माक्षारयेत् for °माक्षारयन्. ४. B. adds °विषये after °छेदन°. ५. B. originally and C. read चाधिको for वाचिके. ६. C. reads सत्यः for शत्यः. ७. C. and D. read तदधिकः for तदर्धिकः. ८. B. and C. read बाहुं for बाहु.

वाचिके तदधिकैः पञ्चाशत्पणादिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं
वदन् दैश-पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं
वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य क्षेमाय प्रतिभुवं
दद्यादित्यर्थः । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव—

‘अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च’ ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. २०५.)

इति । तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव—

‘पतनीयकृते क्षेपे’ दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्’† ॥

(या. स्मृ. २. २१०.)

इति । मनुष्ये—

‘पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्यात्स्त्वेते यथाक्रमम्*’ ॥

(म. स्मृ. ८. २६९.)

† तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः वर्णिनामा-
क्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनः—गोघ्नः त्वमसि
इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

* नास्त्ययं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतगोविन्द-
राजकृतटीकासहिते लिखितपुस्तके दृश्यते । व्याख्यातश्च तेन ॥
[मण्डलिकशोधितेऽस्मिन्ग्रन्थे तु नोपलभ्यते । (R. G. B.)].

१. D. reads तदधिकः for तदधिकः. २. B. and C. read पञ्चाशत्पणा-
त्मकः; while D. पञ्चाशत्पणाधिकः for पञ्चाशत्पणादिकः. ३. C. reads दशपणं
for दश पणान्. ४. B. C. read ह for च. ५. D. reads शतं प्रदापयेत् for शपन्तं
दापयेत्. ६. D. reads पतनीये कृते for पतनीयकृते. ७. C. reads क्षेत्रे for
क्षेपे. ८. B. and C. read महापापोपवक्तारो for पापोपपापवक्तारो. ९. C.
reads अधो° for आद्य°. १०. B. reads °स्ते तु and C. °स्ते ते for °स्त्वेते.

इति । त्रैविद्याद्यधिक्षेपे याज्ञवल्क्यः—

‘ त्रैविद्य-नृप-देवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः’ ॥

(या. स्मृ. २. २११.)

इति । जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः संघाः । शूद्रमधि-
कृत्याहतुर्मनु-नारदौ—

‘ एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः ।

नामजातिग्रहं चैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः’ ।

(म. स्मृ. ८. २७०-२७१.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ धर्मोपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासिञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः’ ॥

इति । कचिद्वाक्पारुष्य-दण्डापवादमाह स एव—

‘ सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात्’ ॥

इति ।

॥ इति वाक्पारुष्यम् ॥

१. B. and C. read °द्याक्षेपे for °द्यधिक्षेपे. २. B. originally and D. read दण्ड for क्षेप; while C. दण्डा उत्तमसाहसाः for क्षेप उत्तमसाहसः. ३. C. reads विवदेत् गुण्या for वाचा दारुणया. ४. C. reads प्रदात्य° for जघन्य°. ५. B. reads शूलं नाऽस्ये for ज्वलन्नाऽस्ये. ६. B. reads दर्पेण for धर्मेण. ७. D. reads आसेचयत् for आसिञ्चयेत्.

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः—

‘ स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हत्वापव्ययते यदि ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३३२.)

इति । अस्यार्थः—द्रव्यरक्षक-राजाध्यक्षादिसमक्षं बला-
वष्टम्भेन यत् परद्रव्यापहारादिकं क्रियते तत् साहसम् ।*
स्तेयं पुनरसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परद्रव्यग्रहणं तदिति । यत्तु
राजाध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदमपहृतमिति भयान्निहृते
तदपि स्तेयं भवति । अत एव नारदः—

‘ उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
सुप्त-मत्त-प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १७.)

इति तदपि क्षुद्रमध्योत्तमद्रव्यापेक्षया त्रिविधं । तदाह
त एव—

* सहो बलं तद्भवं साहसमित्युच्यते.

१. C. reads तु त्वधवत् प्रशंसं for त्वन्वयवत् प्रसभं. २. B. reads
‘ध्यक्षादिसमक्षं for ध्यक्षादिकम्. ३. B. in margin and C. read तुल्यित्वा
for छलयित्वा. ४. A. C. and D. omit from स्तेयमाहुर्मनीषिणः ‘to
द्रव्याण्याह हारीतः.

‘तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

‘क्षुद्र-मध्यम-मुख्यानां द्रव्याणामपहारतः’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १३.)

इति । क्षुद्र-मध्योत्तमद्रव्याण्याह हारीतः—

मृद्गाण्डा-ऽऽसन-खट्वा-ऽस्थि-तैन्तु-चर्म-तृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मद्य-व्रीहि-यवादिकम् ॥

हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-पुंस-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राजां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १४-१६.)

इति । तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जाति-नामादिनिह्वैः ।

व्यूत-स्त्री-पानसक्ताश्च शुष्क-भिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्य-गृहाणां च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २६६-२६८.)

१. B. omits द्रव्याणामपहारतः. २. C. reads ‘अशुद्धि’ for ‘खट्वास्थि’.

३. B. reads ‘दाह’; while C. ‘दातु’ for ‘तन्तु’. ४. B. reads तत्समुदा-
हृतम्. for द्रव्यमुदाहृतम्. ५. B. and C. read मध्यं for मद्य°. ६. B. reads

यवादि च for यवादिकं. ७. B. reads ‘पुंगो’ for ‘पुंस’, while C. ‘पुंगो’
for पुंस. ८. C. reads लोप्त्रेणा प्रपदेनवा. for लोप्त्रेणाथ पदेन वा. ९. C.

reads शुद्धवासकः for चाशुद्धवासकः. १०. D. reads ‘निह्वै’ for ‘निह्वै’.

११. C. reads गृहाणां for गृहाणाम्.

इति । ग्राहकै राजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहतभाजनादिना चौर्य-
विह्वेन नष्टद्रव्यदेशादारभ्य† चोरपदानुसारेण वा चोरा ग्रही-
तव्याः । पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासक
अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिह्वो नाहं शूद्र इति । नाम-
निह्वो नाहं डित्थ इति । आदिग्रहणात् स्वदेश-ग्राम-कुला-
द्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्नभाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जा-
तस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः पुरुषान् गृहीत्वा
चोरा भवन्ति न वा इति सम्यक् परीक्षेत । न तावता स्तेनं
निश्चिनुयात् । तदाह नारदः—

‘अन्यहस्तात् परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।
चोरेणापि परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात् परीक्षयेत् ॥
असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चाऽसत्यसन्निभाः ।
दृश्यन्ते विविधा भावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्’ ॥
(ना. स्मृ. १२. १०—११.)

इति । तत्स्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः—

‘प्रकाशाश्चाऽप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।
प्रज्ञा-सामर्थ्य-मायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

† नाशदिवसादारभ्य चोरपदानुसारेण वेति विज्ञानेश्वरः

१. B in margin and C. read ‘धैर्यं’ and ‘धौर्यं’ respectively for ‘चौर्यं’. २. B, C. omit नष्ट°. ३. B, C. read कुलाद्यपलापो for कुला-
द्युप°. ४. B. and C. read तावन्मात्रेण for तावता स्तेनं. ५. C. reads
प्रकामात् for अकामात्. ६. C. reads लोप्त्रं for लोप्त्रं. ७. C. reads यस्मात्
for तस्मात्. ८. C. reads तस्करा अपि विविधाः for तत्स्करोऽपि द्विविधः.
९. C. reads प्रविशस्ते for प्रभिन्नास्ते.

नैगमा वैद्य-कितवाः सभ्योत्कोचक-वञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः' ॥

इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथा च नारदः-

‘प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमान-तुलाऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि' ॥

(ना. स्मृ. १६. २-३.)

इति । अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

‘सन्धिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः' ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थ-उद्गन्थिकादयः ।

स्त्री-पुंसयोः पशुस्तेयी चोरा नवविधाः स्मृताः' ॥

इति । उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तैद्धनमुत्कृत्य

ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता ।

१. B. in margin and C. read °त्कोचक-वकाः for °त्कोचक-वञ्चकाः.
२. B. and C. read °स्मृताः for °श्रिताः. ३. B. originally reads मङ्गला°
and in margin संगता°; while C. आगता दश° for मङ्गलादेश°. ४. B. C.
read संविच्छिदः for सन्धिच्छिदः. ५. B. C. read स्त्री-पुंसोश्च° for स्त्री-पुं-
सयोः. ६. C. reads जनम् for तद्धनम्.

पान्थः यः कान्तारादौ पथिकानां प्रत्यक्षापहारकः । परीधानादि-
ग्रथितं धनं ग्रहीतुं तद्वन्थि मोचयति स उद्गन्थिकः । प्रकाश-
तस्कराणां नैगमादीनां दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं दण्ड्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्कृत्य विक्रीयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्ड्यश्च तत्समम् ॥

अज्ञातौषधि-मन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ॥

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्विषक् ॥

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।

गणका वज्रकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवज्रकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

हिंसन्तश्छद्मना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।

स्त्री-बालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

१. A. and D. omit पान्थः. २. B. and C. read तद्वन्थिमोचकः for तद्वन्थि
मोचयति. ३. C. reads व्यामिश्र for व्यामिश्रं. ४. B. C. read वणिग्दण्डं
for वणिग्दण्ड्यः. ५. B. reads रोगिभ्यो and C. रोगिन्यो. ६. B. C. read
कूटाक्षदेवितः and D. कूटाक्षदेविनः. for कूटाक्षदेविनः. ७. C. reads विश्वस्त-
वज्रकाः for विश्वस्तवज्रकाः. ८. B. reads भावयन्ति for श्रावयन्ति. ९. C.
wrongly reads व्ययास्ते for बध्नास्ते.

हेम-रत्न-प्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।

क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥

मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।

साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्' ॥

इति । अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादिकानां च दण्ड-
माह स एव—

‘सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्थमुषो वृक्षे गलं बध्वाऽवलम्बयेत् ॥

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना* ।

गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात् बध्वा वाऽम्भसि मज्जयेत् ॥

उत्क्षेपकस्तु संदंशैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्' ॥

इति । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः—

‘अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति’† ॥

(म. स्मृ. ९. २७७.)

* कटं तृणं तेन योऽग्निः प्रदीप्यते स कटाग्निः । अपराधिनोऽङ्गं तृणे-
नावेष्ट्य तदग्निना प्रज्वालय दाहयितव्य इत्यर्थः ।

† वधशब्देनात्र ताडनादिकं ग्राह्यम् । न पुनः प्राणवियोगरूपो
व्यापारः ।

१. B. reads आरोपयेत् and C. आग्रापयेत् for आग्राहयेत्. २. C. reads
पान्थमुखे वृक्षे for पान्थमुषो वृक्षे; B. C. read गले for गलं. ३. B. C.
read तु for ते. ४. B. C. read उत्क्षेपकस्य संदंशः छेत्तव्यो राजपूरुषैः for
उत्क्षेपकस्तु संदंशैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

इति । अङ्गुलीः तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अत एव नारदः—

‘ प्रथमे ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ‡ ।

द्वितीये चैव येच्छेषं तृतीये वधमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. १८. ३२.)

इति । बन्दिग्राहीदानां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ बन्दिग्राहान् तथा वाजि-कुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरः ’* ॥

(या. स्मृ. २. २७३.)

इति । अयमङ्गुलिच्छेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहस-
प्राप्तियोग्यद्रव्यविषयः ।

‡ अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः वधः छेदनमित्यर्थः ।

* बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् ।
अयं च वधप्रकारोपदेशः—

‘ कोष्ठागार-ऽयुधागार-देवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्व-रथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २८०.)

इति मनुवचनादेवेत्यवगन्तव्यम् । राजसम्बन्धि कोष्ठागार-आयुधा-
गार-देवतागृहस्य बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-रथस्य
चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु—

‘ सङ्क्रम-ध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्चतत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ’ ॥ (म. स्मृ. ९. २८५.)

इति मनुनैवोक्तं तत् सङ्क्रम-ध्वजचिह्न-मृदादिक्षुद्रप्रतिमाविनाशक-
विषयम् । तेन पञ्चशतपणान् राज्ञे दण्डं दत्वा विनाशितं सर्वं पुनर्नवं
कर्तव्यमित्यर्थः ।

१. C. reads प्रथमं for प्रथमे. २. The text of Nārada reads तज्ज्ञेयं
दण्डः पूर्वस्तु साहसः. ३. B. reads घातिनः for घातकान्.

‘वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३०.)

इति नारदस्मरणात् । क्षुद्र-मध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथम-मध्यमो-
त्तमसाहसरूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः ।

‘साहसेषु ये एवास्ते त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. २८.)

इति । जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यमाह मनुः—

‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥

(म. स्मृ. २. ३३७—३३८.)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादर्प्यधिकं वधः ॥

१. B. and C. substitute-

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे

for वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति ।

२. B. C. read य एवोक्तः for य एवास्ते. ३. A. C. and D omit दण्ड°.

४. B. reads अष्टापाद्यं; while C. अष्टापाद्यं for अष्टापाद्यं. ५. B. C. read

तदज्ञानगुणवेदिनः for तद्दोषगुणविद्धि सः. ६. C. reads °भ्यधिको for °भ्यधिकं.

७. The text of Manu reads तथाधरिममेयानां for रत्नानां चैव सर्वेषां.

८. B. reads °भ्यधिके for °भ्यधिकं.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 शेषेत्वेकादशगुणं मूल्याद्वण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
 स्नानां चैव मुख्यानां हरणे वधमर्हति ' ॥

(म. स्मृ. ८. ३२०-३२३.)

इति । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शुद्रकर्तृकेऽष्टगुणः,
 वैश्यकर्तृके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः, ब्राह्मण-
 कर्तृके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो
 वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् ।
 क्षुद्रद्रव्याणां माषात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः ।
 तथा च नारदः—

‘ काष्ठभाण्डतृणादीनां मृण्मयानां तथैव च ।
 वेणु-वैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थि-चर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-मूलयोः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवण-तैलयोः ॥
 पकान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ' ॥
 (ना. स्मृ. १८. २२-२४.)

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

१. B. and C. add तस्मिन् before ऽष्टगुणः and add आपादनीयः after अष्टगुणः. २. B. C. read °अल्प° for स्वल्प°. ३. The text of Nārada reads वेतसेस्य for तथा स्नायु°. ४. The text of Nārada reads शाक हरित for शाकानामार्द्र°. ५. The text of Nārada reads मद्यानाम् for मत्स्यानाम्. ६. A. B. C. and D. read एव मूलानां for अल्पमूल्यानां. ७. B. C. read °कल्यानां for °मूल्यानां,

‘ सूत्र-कार्पास-किण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षीरस्य तैक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
 वेणु-वैण्वभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
 अजानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३२६-३२९.)

इति । तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे
 पान्थादीनां न दण्ड इत्याह मनुः—

‘ द्विजोऽश्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
 आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ।’

(म. स्मृ. ८. ३४१.)

चणक-व्रीहि-गोधूम-यवानां मुद्ग-माषयोः ।
 अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः’ ॥

इति । महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न वधदण्ड इत्याह याज्ञ-
 वल्क्यः—

१. B. originally reads भक्तस्य and in margin तक्रस्य २. The text of Manu reads °वैदल° for °वैणव°. ३. B. originally reads मत्स्यानां; also the text of Manu reads मत्स्यानां. ४. B. reads आद्यानां for मद्यानां. ५. B. C. read अल्प° for स्वल्प°. ६. B. C. read अपहारे द्विजादीनां and अपहारे खाण्डवा (षाण्डवा) दीनां for अपहारे पान्थादीनां. ७. A. C. and D. read द्येयं for दण्डं. ८. D. reads ग्रहीतव्या for ग्रहीतव्यो.

‘सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।
महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्’* ॥

(या. स्मृ. २. २७९.)

इति । अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निर्वासयेत् ।
तथा च मनुः—

‘गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्†’ ॥

(म. स्मृ. ९. २३७.)

इति । एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालम् न
तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् । तथा च मनुः—

* इदमुत्तरार्धे मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्सङ्ग-
हीतताडपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते एव । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण ।
तस्य नासंमतमिति प्रतिभाति । [मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते. B.G.B.]

† नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः (म. स्मृ. ९. २४०) इति वक्ष्यमाणत्वात्
ललाटमेवाङ्गनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि
तत्प्रलोहेन ललाटे भागाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने
कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सति अपहर्तुः कुकुरपादरूपं
चिह्नं कार्यम् । ब्रह्महणि अशिराः शिरोरहित एव पुमान् कार्यः इति भावः ।

१. B. and C. read अङ्गयित्वा for चिह्नं कृत्वा. २. B. reads निष्का-
सयेत् and C. निष्कासयेत्. ३. C. reads श्वयवं for श्वपदं. ४. C. reads
ब्राह्मणस्य शिराः, while D. ब्रह्महण्यशिराः for ब्रह्महण्यशिराः.

‘प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्गुचा राज्ञा ललाटे स्युः दाप्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २४०.)

इति । भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह

याज्ञवल्क्यः—

‘भक्ता-ऽवकाशा-ऽभ्युदक-शस्त्रोपकरणं-व्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः’ ॥

(या. स्मृ. २. २७६.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिणं एव च ॥

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्’ * ।

* अन्नदानादिना चोराणां पोषकाः, तेषां मृतानामग्न्युदकदानादिकर्तारः । तैश्चौर्येणानीतभाण्डानां वस्तूनां क्रेतारः, तेभ्यः प्रतिग्रहगृहीतारः, ये च चोरान् छादयन्ति एते सर्वे समानदण्डाः । चौर्यरूपापराधे साहित्यकारित्वात् समान एव एषामपराधः ।

१. D. reads.

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

अङ्गुचा राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तमसाहसम् ।

for प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्गुचा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।

२. B. reads अज्ञावकाशदानेन for भक्ता-ऽवकाशादिदानेन. ३. B. C. add

अचोरं after चोरोपकारिणं. ४. C. reads °करणं व्ययान् for °करणव्ययान्.

५. B. C. and D. read चौरस्य दत्तो for दत्त्वा चौरस्य वा. ६. D. reads

ज्ञानतो for जानतो. ७. B. C. read तथाग्न्युदक° for तथाग्न्युदक°. ८. B.

reads भेत्तारश्चैव and C. छेत्तारः तत्र for क्रेतारश्चैव. ९. D. reads प्रतिग्रहणम्

for प्रतिग्राहिणः.

इति । चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः—

‘शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेष्वपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानां तु ह्रियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेष्वपि तद्दोषभागिनः’† ।

(ना. स्मृ. १२. २६-२७.)

इति । चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथ वा पुनः’ ॥

(या. स्मृ. २. २७१-२७२.)

इति । अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि वधो द्रव्यहरणं वा जायते तदा ग्रामपतिरेव चोरोपेक्षां दोषः । तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हृतं दद्यात् । यदि स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न दर्शयति । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथा च नारदः—

† अयं च दोषः शक्तौ सत्यामुपेक्षण एव । नाशक्तस्य दोषः ।

१. B. reads चोरोपेक्षकं, C. चोरापेक्षणं for चोरोपेक्षिणं. २. C. reads तद्दोष° for तद्दोष°. ३. B. originally reads पातिते and C. पतिते. ४. C. reads निवीत° for विवीत°. ५. C. reads वामस्तु for ग्रामस्तु. ६. C. reads यत्र for यत्र. ७. D. reads °ग्रामो for °ग्रामी. ८. B. originally and C. read °कृष्टा for °क्रोशात्. ९. B. C. read प्राणिवधो धनापहरणं for ऽपि वधो द्रव्यापहरणं. १०. C. reads चोरापेक्षा° for चोरोपेक्षा°. ११. B. C. add धनं after हृतं. १२. C. reads च दर्शयति for न दर्शयति. १३. B. and C. read दर्शिते for दर्शने. १४. B. C. read चार्पयेत् for चार्पयेत्.

‘ गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथ वा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालान्श्च दिक्पालान्श्चैव दापयेत् ॥

(ना. स्मृ. १८. १६-१७.)

इति । विवीतेऽ त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद् हतं भवति अविवीतके वा विवीतादन्यक्षेत्रे तदा चोरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्वहिः सीमान्तपर्यन्ते क्षेत्रे दोषो जायते तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्याद्यदि सीम्नो बहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत् प्रविशति स एव ग्रामश्चोरार्पणौदिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्वहिः प्रदेशे मोषादिकं जायते चोरपदं च जनसम्मर्दाद्भग्नं तदा पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्तो राजा तदा स्वयं दद्यात् । तथा च गौतमः—

§ विवीतं कुद्यादिना कण्टकादिना चतुर्दिक्षु संवृतः प्रदेशः । तद्विरुद्धोऽविवीतः ।

१. B. reads मुष्येत्तु for मुष्येत. २. Text of Narada reads मुष्यो for ग्राह्यो. ३. The text of Narada reads मोषं for द्रव्यं. ४. B. and text of Narada read निर्गते for निर्गतं. ५. The text of Narada reads तु यदा यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत् for पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत्. ६. B. in margin and C. read निवीते for विवीते. ७. B. in margin and C. read निवीता° for विवीता°. ८. B. and C. substitute वा for चा. ९. B. originally reads मोषो, while in margin, and C. reads मोक्षो for दोषो. १०. B. C. omit पुनः. ११. C. reads चोरापणादिकां for चोरार्पणादिकं. १२. B. C. read दोषादिकं for मोषादिकं.

‘चोरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् । स्वकोशाद्वा
दद्यात्’ ।

इति । स्तेयसंदेहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः—

‘यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्’ ॥

इति । चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः—

‘यांस्तत्र चोरान् गृह्णीयात्तान् विताड्याभिवन्ध्य च ।

अवकृष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन† तु ॥

इति ।

(ना. स्मृ. १२. ३३.)

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

अथ साहसम् । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदपितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १.)

इति । ननु साहसं चौर्य-वाग्दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहणेभ्यो न
व्यतिरिच्यते । तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथा च बृहस्पतिः—

† चित्रवधेन विविधप्रकारेण वधोपायेन । ते च वधप्रकाराः पूर्वं
पृथ्यत्र दर्शिताः ।

१. C. reads यथाख्यातं, B. यथास्थाने for यथास्थानं. २. B. reads
नयेत् and C. अपि नृपः for गमयेत्. ३. A. omits स्तेय°. ४. B. and C.
read विताड्य विवन्ध्य for विताड्याभिवन्ध्य च. ५. B. and C. read अवकृष्य
for अवकृष्य. ६. C. reads न तु for ननु.

‘ मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चैव साहसं तु चतुर्विधम्’ ॥

इति । तत् कथं पृथगस्य व्यवहारपदता? । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्टम्भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् । मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात् तदर्थं वा पृथगभिधानम् । तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः—

‘ तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फल-मूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासः पश्वन्न-पानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्’ ॥

(ना. स्मृ. १४. ३-६.)

इति । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह स एव—

‘ तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम साहसे’ ।

(ना. स्मृ. १४. ७-९.)

इति । परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २३०—२३१.)

इति । साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याप्रहोरदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

गूढ्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ।

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

*B. reads °पहार°. † A. reads द्विगुणं दण्डं for द्विगुणो दण्डो and चतुर्गुणं for चतुर्गुणः respectively. B. substitutes द्विगुणं for द्विगुणो. ‡ For तु B. reads च. § A. substitutes तु for °षु while B. reads only विशेष°. ¶ B. C. and D. read स्वच्छन्द°. ** A. reads स्पृशेत्, B. also the same but corrects as स्पृशन्. †† D. reads शूद्रः for शूद्र°.

१. B. originally reads अर्ध्याक्रोशाति° and in margin अर्ध्याक्षेपादि° for अर्ध्याक्रोशाति°. २. B. reads प्रहारकः, C. D. उपहारकः for °प्रहारदः. ३. C. reads अपहारस्य कारकः, while D. reads गणद्रव्यस्य हारकः. ४. D. reads °पणकः for पणिकः. ५. B. and C. read विक्रुष्टेनाभिधावकः for विक्रुष्टे and D. निक्रुष्टेनाभिधायकः. ६. B. in margin reads न, and C. स for च.

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यऋत्विजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(या. स्मृ. २. २३२-२३७.)

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽर्धमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाम्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।
 राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ' ॥

(या. स्मृ. २. २७७-२७९, २८२.)

इति । अविज्ञातकर्तृके साहसे साहसिकज्ञानोपायमाह
 बृहस्पतिः—

‡‡ A. and B. in margin read °शिष्यकाः.

§§ D. reads विषाम्निदग्धाति° for विषाम्निदां पति°.

१. B. originally reads °गर्भस्य पातने for °गर्भविनाशकृत् २. A. reads पिता for पितृ°. ३. B. C. D. read शिष्यकाः for ऋत्विजाम् ४. C. reads योगीनां for त्यागी च. ५. B. originally reads मध्यमो, and in margin वाधमो. ६. B. C. read पुरुषस्त्री for पुरुषघ्नी. ७. B. originally and C. read प्रवासयेत् for प्रमापयेत्. ८. C. reads निवीतवनदाहकः while D. निवेशनविदाहकाः for विवीतखलदाहकाः. ९. C. and D. read °कर्तृसाहसिके for °कर्तृके साहसे.

‘ हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नाद्गूढैश्च लक्षणैः ।
 एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ अविज्ञातहंतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥
 स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह ।
 मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८०—२८१.)

इति । उक्तज्ञानोपायासंभवे तु कात्यायनः—

‘ विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसख्यं प्रवर्तते ।
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववैदेख्यं विधिः ’ ॥

१. B. originally reads अतः but corrects त्रणः for हतः; C. also the same. २. B. and C. do not insert this Verse. ३. B. and C. read विज्ञेया for विज्ञेयो. ४. B. originally reads चिह्नाद्गूढेनवानुरै and corrects चिह्नाद्गूढेनवारिभिः and C. चिह्नाद्गूढेनवारिभिः while D. चिह्नाद्गूढेन मानवैः. ५. B. originally reads °हरस्यास्तु कलहं सूतबान्धवः but corrects °हतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः, while C. reads बलहस्य तदाभूतः for कलहं सुतबान्धवाः. ६. C. reads नाततायिव्यवाधोपि परस्परप्रसिद्धता. ७. C. reads पृथगितां द्रव्यावृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः संतः. ८. B. reads च्वा. ९. C. reads मृत्युपदेशे समागमनं पृच्छत्या पि जनं शनैः (both ७ and ८ seem incorrect). १०. B. and C. avoid तु. ११. C. reads साहसं संप्रवर्तते and D. साहसः संप्रवर्तते both for साहसख्यं प्रवर्तते. १२. C. reads अपथः for शपथैः. १३. C. and D. read °बाधेषु for वैदिषु.

इति । साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः—

‘ ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ’ ॥

• इति । एतद्ब्रह्मत्रयक्षत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः—

‘ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च । तेषामेव
तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १०. १८. १९—२०.)

इति । बहूनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः—

‘ एकं चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ’ ॥

इति । यो मर्मघातकः स एव वर्धानुरूपदण्डभागभव-
तीत्यर्थः । तर्था च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः ।

१. B. and C. read साहसिकं for साहसिकवधे. २. B. originally reads पातकं for घातकं. ३. A. reads उद्वेगजनकैः for उद्वेजनकरैः. ४. B. reads 'वधकार्येषु and C. 'बाधका ये तु for 'वधका ये तु. ५. C. reads 'हिना ब्राह्मणवधः. ६. C. reads तुल्यः प्रकृष्टं for तुल्यापकृष्टं. ७. C. reads 'रूपं. ८. B. originally reads यथोक्तं दापयेदमं and omits स एव वर्धानुरूपदण्डभाक् भवति इत्यर्थः. ९. B. and C. read वधः परापदंभाक्. १०. A. C. and D. omit च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः; C. omits also तथा.

आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः ।

‘आश्रयः शस्त्रं दाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्तानुमोदकः ।

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत् ।

इति । अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयो-
र्दर्शयति स एव—

‘आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः’ ॥

इति । एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमू-
ह्यम् । साहससदृशापराधेष्वपि^{१०} दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश’ ॥

(या. स्मृ. २. २३८.)

इति । अवक्रयैः एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं

१. B.C.D. do not insert आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः. २. B. reads

originally शस्त्रं and corrects शस्त्र°. ३. C. reads भक्ती° for भक्त°. ४. D. reads विकर्मिणाम्. ५. C. reads युद्धो° for युद्धो°. ६. B. originally

reads दण्डादीनां प्रदर्शकः and corrects तद्विनाशप्रवर्तकः. ७. B. reads

उपेक्षाकारी शक्तश्च and C. उपेक्षाकारी उक्तश्च. ८. C. reads सह्येतत् for

सर्वे तत्. ९. B. reads originally मर्मा° and corrects मार्गा° and reads देश-

कादेरपि omitting कालान्तरे. C. also the same. १०. A. D. read

राधेपि. ११. D. omits अवक्रयः while C. reads अविक्रयः.

मह्यमेतावद्भनं देहीति समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानम् नेजकस्य
नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थं नियममाह मनुः—

‘ शाल्मेलीफलके श्लक्ष्णे नैनिज्यात् नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३९६.)

इति । प्रमादान्नाशने नारदः—

‘ मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्द्वौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ८-९.)

इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्द्वौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपण-
न्यूनं मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयोऽनं त्रिधौतस्य त्रिपणोऽनं^{१४}
चतुर्धौतस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं
मूल्यं शिष्टपादपादापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने

१. C. reads विषमातिक्रमे. २. C. and D. read शाल्मले. ३. B. originally and C. and D. read निज्याद्वासांसि नेजकः. ४. B. in correction and C. and D. read साध्या. ५. D. reads दीयेत for हीयेत, while C. स्तेयेन for the same. ६. A. reads द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःकृत्वोऽर्धमेव च and D. द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्धमेवच, while B. originally द्विपादःस्त्रितीयांश्चतुर्थांते तमेवच. ७. D. reads ०नुपरमः. ८. C. reads कीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः and D. reads the whole line यावत्तु क्षीणसंकीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः. ९. D. inserts तेन after अष्टपणक्रीतस्य. १०. D. reads ०पणेन न्यूनं. ११. C. and D. द्विधौतस्य. १२. C. and D. पणद्वयेन. १३. C. and D. त्रिधौतस्य. १४. C. and D. त्रिपणेन. १५. C. and D. do not insert शिष्टं.

विच्छातो मूल्यदानं कल्पनीयमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे सा-
क्ष्यादीनां दण्डमाह स एव—

‘पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः’ ॥

(या. स्मृ. २. २३९.)

इति । पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमद्वीकरोति न पुनः
कलहं वारयति स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे
पणदाने प्रतिभूर्भवति कलहं वा वर्धयति स तु त्रिपणादष्टगुणं
चतुर्विंशतिपणं दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशा-
पराधेषु दण्डमाह स एव—

तुलाशासनमानानां कूटकृत्राणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजर्षुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

१. C. and D. read °दानकल्पनं for दानं कल्पनीय°. २. D. reads साक्षिणां,
the text of याज्ञवल्क्य is the same but the plural is not taken by
the commentators. ३. B. reads °पणान्. ४. A. substitutes च for तु.
५. B. reads योऽकूटं for अकूटं and C. यः कुटंकूटकम् for अकूटं कूटकम्.
६. B. and C. read नाणकानां परीक्षासु while C. adds तु after दाप्यः. ७. B.
C. and D. read दाप्यः for दण्ड्यः. ८. B. C. and D. read °मानुषेषु
for °पुरुषेषु. ९. D. reads बध्यं for बद्धं. १०. B. reads बध्यं.

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।
 दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥
 भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्डेयस्तु षोडश ॥
 मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयं चाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
 अर्घस्य ज्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 संभूय वणिजा पण्यमनर्घणोपरुन्धताम् ।
 विक्रीणतां च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

१. C. substitutes च for स. २. B. reads भेषजं स्नेहलवणं.
 ३. A. B. and C. read दाप्यः for दण्ड्यः. ४. A. and C. substitute वा for च. ५. A. and text of याज्ञवल्क्य read भिन्ने; the commentator विज्ञानेश्वर explains भिन्ने न्यूनैः. ६. A. reads द्विपणो for द्विपणे and B. द्विगुणे for the same. ७. B. reads मूल° for मूल्य while A. substitutes च for तु and C. reads वृद्धिमान् for वृद्धिमान्. ८. A. reads जानतो and C. जानता. ९. C. reads समाऽर्घनोपसंध्यताम्. १०. B. originally reads निःस्रवः and C. विक्रयः for निःस्रवः. ११. D. reads परदेश्ये.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च' ॥

(या. स्मृ. २. २४०—२५३.)

इति । तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्राचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां कूटकृद्देशप्रसिद्धपरि-
माणादन्यथाकृते । न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिक-
मुद्रितत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति । यश्च त्रपुसीसा-
दिरूपैस्तैर्व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ।
यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति ब्रूते असम्यग्वा
सम्यगिति सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः पुनर्वैद्यः आयु-
र्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्य-
राजपुरुषेषु चिकित्सां करोति स यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तम-
साहसं दण्डनीयः । योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्ना-
ति बद्धं तथा विना मुञ्चति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं
चोत्सृजति सोऽपि उत्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्त्रीहि-
कार्पासादिः पण्यस्याष्टमांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति

१. B. originally reads क्रेतुरेव स एव च for क्रेतुर्विक्रेतुरेव च. २. B. and C. omit द्रम्म°. ३. C. and D. do not add. °कृत्. ४. B. and C. read रुक्मादे°. ५. C. reads व्यावहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिभगत्वं वा करोति. ६. B. reads यस्तैर्न्यूनैरेव कूटैस्तैर्वा व्यवहरति and gives in margin यश्च त्रपुसी-
सादिरूपैस्तैर्व्यवहरति while C. यस्तन्न्यूनैरेव कूटैस्तैर्व्यवहरति. ७. B. reads सम्यक्त्वंकूटकं while C. सः पंचकूटक. ८. B. and C. read चिकित्सित°
for चिकित्सा°. ९. B. and C. read °मनुष्येषु for पुरुषेषु. १०. C. and D.
omit the following योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति बद्धं तथा विना
मुञ्चति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजति सोऽपि उत्तमसाहसं दण्डनीयः.

असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपञ्चिह्यमाणद्रव्यस्य पुन-
वृद्धौ हानौ च दण्डस्याऽपि वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौ-
षधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । गन्धद्रव्यमुशीरादि । एतेष्वसारद्रव्यं
विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः । न विद्यते बहुमूल्या
जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे
विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृ-
श्यसंपादने विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्य-
स्याष्टगुणो दण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं
व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्य-
देव स्फटिकानां पूर्णं हस्तलाघवात् समर्पयति यश्च सारभाण्डं
कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्यैवं
दण्डकल्पना । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे हीने न्यूने
न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चा-
शत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु शतं द्विपणमूल्ये तु द्विशतो
दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुन्नेया । राजनिरूपितार्थस्य
ह्रासं वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः मिलित्वा कारुशि-
ल्पिनां कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां पीडा-
करं अर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ।
ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरु-
न्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणैते तेषामुत्तमसाहसो दण्डः ।

१. C. and D. omit मिलित्वा. २. B. and C. do not insert कारुशि-
ल्पिनां. ३. A. and D. read विक्रीणीते for विक्रीणते.

राजनि संनिहितेष्वपि सति यस्तेनार्घो निरूप्यते तेनार्घेण
क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निःस्त्रवः निर्गतः स्त्रवः अवशेषः ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् यो निःस्त्रवः स एव वणिजां लाभ-
कारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे
विशेषमाह मनुः—

‘पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४०२.)

इति । स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णी-
यात् । परदेश्ये तु दशपणं लाभं गृह्णीयात् यस्य पण्यग्रहण-
दिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते
तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते
पण्यदेशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु प्रयु-
क्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा शतपण-
मूल्ये दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतृविक्रेत्रोरनुग्रहका-
राज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ॥

१. B. reads पञ्चपक्षे पञ्चमासे तथा गते. A. and C. read सप्तरात्रे पक्षे मासे
तथा गते. and D. सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते. २. B. and D. read
परदेश्ये. ३. B. reads दशपणान् and C. शतपणं.

अथ स्त्रीसंग्रहणम्.

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।
 बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥
 अनिच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसंप्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्’ ॥

इति । पुनरपि त्रैविध्यमाह स एव—

‘तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतसंप्रेषणं तथा ।
 स्पर्शो भूषणं वस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
 प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपमध्वान्नवाससाम् ।

१. C. reads 'निबोध्यते' for निबोधत. २. C. reads बलोपधि°. B. originally बलोपाधि but corrects बलोपधि. ३. B. originally reads अनिच्छन्त्या यत्क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारं तु तस्य तत् । but corrects अनिच्छया त्वपकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् while C. reads अनिच्छया पापकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् । ४. C. reads तत्तुपाधि°. ५. B. originally reads अन्योन्यचक्षुरागेण and corrects अन्योन्यचक्षुरागेण. C. also substitutes अन्योन्यचक्षुरागेण and reads हत° for दूत. ६. B. originally reads भूपार्थ° and corrects रूपार्थ°. ७. B. originally reads प्रेषणं and substitutes तदा for तथा. ८. C. reads संस्पर्शो भूषणस्त्रीणां and D. स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां and substitutes प्रथमं for प्रथमः. ९. D. reads °भूषण° for मध्वान्न.

संभाषणं रहसि च मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

एकशय्योसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः' ॥

इति । योषित्संग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावर्मर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषा सहैकस्थानमेव च' ॥

(या. स्मृ. २. २८३—२८४.)

इति । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः

परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्य अभिनवैः कामजैः
कररुहदशनादिकृतव्रणलिङ्गैः द्वयोः संप्रतिपत्त्या वा ग्राह्यः ।

योऽपि परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेश—कुचप्रावरण—जघन—शिरोरु-
हादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति निर्जनदेशे जना-
कीर्णेष्वन्यकाराकुले अकाले संलापं करोति परभार्यया
सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति सोऽपि ग्राह्यः । मनुरपि—

‘स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तयो ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(म. स्मृ. ८. ३५८.)

. १. B. reads °शन for °सनं. २. A. B. C. read °स्त्रियाः. ३. B. and C. read प्रतिपत्तेः. ४. C. reads तयोः for तथा. ५. D. reads °मर्षणम् for °मर्श. ६. A. reads °संभाषं for संभाषा. ७. A. reads सहैकासनं for सहैकस्थानं. ८. B. reads साभिनयैः. ९. C. reads °विप्र-
देशं for ग्रन्थिप्रदेश. १०. C. substitutes च for इव. ११. B. C. and D. read तथा for तया.

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लोषया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ' ॥

इति । तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘संजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८६.)

इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपर-
भार्यागमने सार्शीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन
हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यमसाहसो दण्डः । यदा
पुनः सवर्णमगुप्तमानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मनुना
विशेष उक्तः—

‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

गूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दमः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७८, ३८३.)

इति । एतद्गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डा-
न्तरविधानात् । तदाह नारदः—

१. This verse here quoted as मनु's does not appear in any text of मनु but it can be seen in नारद, vide (१२, ६९) J. Jolly's edition. २. D. reads लाघवाद्वा. ३. A. reads मयेयं भुक्तपूर्वेति. ४. B. originally reads अजाता° and corrects स्वजाता°, while C. and D. स्वजाता°. ५. C. and D. read आनुलोम्येषु for आनुलोम्ये तु. ६. B. originally inserts but in correction omits गुप्त°, C. also omits. ७. D. reads °सहस्रं for °सहस्रो. ८. A. reads °साहस्रो वै.

‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।
 पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
 दुहिताऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
 आसामन्यतमां गच्छेन् गुरुतल्पग उच्यते ।
 शिश्रस्योत्कर्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७३-७५.)

इति । प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने क्षत्रियादेर्वधः । एत-
 द्गुप्ताविषयम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथा च मनुः—

‘उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विष्णुतौ शूद्रवद्वण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
 ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७७, ३७६.)

इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे
 गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव—

१. A. reads गत्वा. २. C. D. read तत्र for तस्य. ३. B. C. and D. substitute हि for तु. ४. B. C. read विष्णवे. ५. B. reads सेवेते and C. सेवेताम् for गच्छेताम् while D. reads सेवेतान्यः पुमान्वादि for गच्छेताम् वैश्यपार्थिवौ, but it does not give any proper sense. ६. D. reads गुप्त° for गुप्ता°.

‘ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७४.)

इति । अत्रैव विषये बृहस्पतिरपि—

‘ सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्ददभेन तु ’ ॥

इति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—

‘ आर्यह्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ’ ।

(गौ. स्मृ. १२. २.)

इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्तनम् । अयं
वधाद्युपदेशो राज्ञः तस्यैव पालनाधिकारात् न द्विजाति-
मात्रस्य ।

‘ ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत ’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. २९. ६.)

१. B. originally reads °माप्नुयात् but corrects मावसन्. २. B. reads अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वे गुप्तौ and gives in margin अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं while C. reads अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वं गुप्तौ, and D. substitutes only गुप्तौ for गुप्तं. ३. B. reads °स्त्रियोभि° and C. D. °स्त्रियाभि°. ४. B. and C. read लिङ्गोद्धारसर्वस्व° and all except A. omit च. ५. B. originally reads °महणे.

* The commentator माधवाचार्य does not say from what text he has quoted this “Sûtra” but मेधातिथि in his commentary on मनुस्मृति says this “Sûtra” is quoted from the text of आपस्तम्ब. (See मनुस्मृति VIII. 348 Commentary). It appears in आपस्तम्ब-धर्मसूत्र but the reading there is quite different परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत. मेधातिथि—reads न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत. The meaning, however, of these different readings is the same.

इति शस्त्रग्रहणस्य निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने
कालातिपातशङ्का तदा द्विजातिमात्रस्याऽपि वधाधिका-
रोऽस्त्येव—

‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ’ ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३४८, ३५१.)

इति । शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । क्षत्रियवैश्ययोरन्यो-
न्यरूपेभिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चशतपर्णात्मकौ दण्डौ ।
तदाह मनुः—

‘वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३८२.)

इति । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. २९०.)

इति । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ता एव स्वा-
मिना गुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरु-

१. B. reads कार्याति° for कालाति°. २. B. substitutes °द्य° for °भ्य°. ३. B. and C. read अन्योन्यस्याभिगमने for अन्योन्यस्याभिगमने. ४. B. and C. omit पण. ५. C. reads वैश्यस्तु. ६. B. and D. read °पणकं.

षान्तरभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाः-
भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुः तासु
तासु । चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजि-
ष्याणां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्या-
स्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन
तासां परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि—

‘स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७८—७९.)

इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरु-
द्धादास्याद्यभिगमने याज्ञवल्क्यः—

‘प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्’ ॥

(या. स्मृ. १. २९१.)

इति । पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु च
शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्तीमेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको
दण्डः । कन्याहरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. and C. do not repeat this word. २. C. reads निष्कासिनी.
३. C. adds च after स्युः. ४. B. C. and D. read गम्यास्वपि हि
नोपेयाद् यतस्ताः सपरिग्रहाः. ५. B. reads निष्काशनी. ६. B. reads
‘दास्यभि’ for ‘दास्याद्यभि’.

‘अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ’ ॥

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ’ ।

(या. स्मृ. २. २८७—२८८.)

इति । अलंकृता विवाहाभिमुखी तां कन्यामपहरन्
उत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखी सवर्णामपहरन्
प्रथमसाहसं दण्डनीयः । उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षात्रि-
यादेर्वध एव । आनुलोम्येन सकामामपहरन् न दण्डभाक्
भवति । असकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः । कन्या-
तु दण्डमाह स एव—

‘दूषणे तू करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्वै तु मिथ्याभिशांसने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८८—२८९.)

इति । यद्यकामां कन्या बलात्कारेण नखक्षतादिना

तदा तस्य करच्छेदः । उत्तमाया दूषणे वधः ।

कन्यायाः यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मारराजयक्ष्मादि-

१. A. reads हरेत् for हरन्. २. B. and C. do not insert this line (सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः), but the Commentator माधवा-
चार्य gives explanation of this line below. ३. D. reads अलंकृतां विवाहा-
भिमुखी कन्यां and omits ताम्. ४. D. omits कन्याम्. ५. D. reads सकामा-
पहारे तु दण्डो न भवति. ६. C. reads सकामा° for असकामा°, but it gives
quite contrary meaning. ७. B. and C. omit तु. ८. A. reads हीनी
स्त्रीम् and D. reads हीनस्वां स्त्री च, while C. reads पशूनां चेच्छतं for
पशून् गच्छन् शतम्. ९. C. and D. do not insert this portion from
उत्तमाया दूषणे वधः to मध्यमसाहसं दण्डनीय इत्यर्थः.

दोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्या-
भिज्ञं सने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वेशते दाप-
नीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने पणशतं दाप्यः । तथा हीनां
स्त्रियमन्त्यावसायिनीं गां च गच्छन् मध्यमसाहसं दण्डनीय
इत्यर्थः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्
दूषयति तदा विशेषमाह मनुः—

‘ अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्विर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमर्हति ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां यां कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
यां तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा च्छेदं खरेणोर्द्धहनं तथा ’ ॥
(म. स्मृ. ८. ३६७-७०.)

इति । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सानुरागामकामां
गच्छति तदा तस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सवर्णां सकामां

१. C. reads कर्त्ये for कर्त्ये. २. B. reads दूषयिस्वा तु and gives in margin दूषयःस्तुल्यो. ३. A. reads 'माप्नुयात् for 'मर्हति. ४. C. substitutes यः for या, B. and C. substitute तू for स्यात् while B. and C. omit the following one line शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश. ५. B. omits या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति. ६. D. substitutes च for वा. ७. B. and C. च्छेदः for च्छेदं. ८. B. and C. उर्द्धहनं for उद्धहनं. ९. C. reads कृष्ण° for उत्कृष्ट. १०. C. substitutes सकामां, B. also originally अकामां but corrects सकामां and inserts स after this.

अभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनि-
च्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां
तु गच्छतो वध एव । तदाह मनुः—

‘ उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥
योष्कामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३६६, ३६४.)

इति । चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह स एव—

‘ अन्त्याऽभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथाऽङ्कय एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥
अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितासु च ’ ॥

(या. स्मृ. २. २९४, २९३.)

इति । अन्त्या चाण्डाली । तां गच्छन्तं त्रैवर्णिकं तारु-
श्चित्तानभिमुखं दय-

‘ सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ’ ।

(म. स्मृ. ८. ३८५.)

१. B. reads सयाम् and C. सम्यक् for समां. २. B. and C. read दूष-
मानस्तु for दूषयंस्तुल्यो. ३. B. and C. read कुबन्धेन. ४. B. and C.
substitute च for वा. ५. B. reads प्रव्रजितागमे. and C. प्रव्रजिता नरः.

इति । मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चण्डालीं गच्छन्नङ्कय एव । अन्त्यज इति पाठे चण्डाल एव भवति । चण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्रियाभिगमने वध एव । योषां मुखादावभिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशतिपणो दण्डः । वञ्चनया स्त्रीसंग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘छेदनाकारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः’ ॥

इति ।

इति स्त्रीसंग्रहणम् ।

अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. १.)

इति । स्त्रीरक्षणमाह मनुः—

१. D. reads °बधेन. २. D. reads पुरात् for स्वराष्ट्रात्, while C. substitutes विप्रवासयेत् for निर्वासयेत्. ३. D. reads अन्त्य for अन्त्यज. ४. B. and C. omit °स्त्रिया° and read °ज्यात्यभिगमे. ५. D. reads °संग्रहे for °संग्रहणे. ६. C. and D. do not insert this verse and the following up to नारदः; owing to this the both प्रकरणं i. e., स्त्रीसंग्रहणम् and स्त्रीपुंसयोगाख्यं are mixed together. ७. A. reads °नामैतत् for °संज्ञत°.

‘अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥
इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥
स्वां प्रसूतिं चैरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥
न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे’ ॥

(म. स्मृ. ९. २, ५-७, १०-११.)

इति । स्वैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्याः ।
विषये गीतादौ आसक्तास्ततो व्यावर्तनीयाः । अरक्षितास्तु
दुश्चरितेन भर्तृपितृकुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात्कुलद्वय-
वृद्ध्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि प्रसह्यावबुध्य रक्षितुमशक्या-

१. C. and D. read विषये सज्जमानाश्च; B. also reads the same but in margin विषयेषु च सज्जन्त्यः. २. D. substitutes प्रसूतिं च वित्तं च and B. in margin gives the same; while C. तां प्रसूतिं च वित्तं च. ३. B. and C. read प्रजाश्चैव for प्रयत्नेन; but B. gives margin reading प्रयत्नेन. ४. B. and C. read धर्मेण पक्त्यां for धर्मेन्नपक्त्यां. ५. D. reads रक्षणे for चेक्षणे and substitutes पारिणाह्यस्य for पारिणाह्यस्य. ६. B. omits ताः. ७. D. omits अवबुध्य.

स्तथाप्यर्थसंग्रहादौ नियोजनेन पुरुषान्तरचिन्तनावसरस्या-
प्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

‘सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
श्वेत्वादिभिर्गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्’ ॥

इति । दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः—

‘अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ’ ॥
(ना. स्मृ. १२. ९९.)

इति । दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ’ ॥
(या. स्मृ. १. ७६.)

इति । बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः—

‘अन्योन्यं त्यजतोरगैः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ’ ॥
(ना. स्मृ. १२. ९०.)

इति । विवाहसंस्काररहितयोर्हीनजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधे-
नान्योन्यं त्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु
व्यभिचारादेव त्यागो न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वच्छन्द-
व्यभिचारिणीविषयम्—

१. C. reads स्वस्त्रा° for श्वेत्वा°. २. B. originally reads नारीं and gives marginal reading भार्या. ३. B. C. and D. read धर्मः for आगः. ४. D. reads °विशुद्धये for °विरुद्धयोः. ५. A. reads निगूढाया. B. तनूढाया for न चोढाया. ६. D. reads अत्यन्त for हीन.

‘स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते’ ।

इति । यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि संत्याज्याः ।

तथा च वसिष्ठः—

‘चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिघ्नी तु विशेषेण जुद्धितोपगता तथा’ ॥

(व. स्मृ. २१. १०.)

इति । हारीतोऽपि ।

‘गर्भघ्नीं अधमवर्णां शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसनासक्तां
धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २१.)

इति । विवर्जनं च व्यवहारपरित्यागः । तथा च वसिष्ठः—

‘व्यवाये तीर्थगमने धर्मेभ्यश्च निवर्तते’ ।

(व. स्मृ. २१. ९.)

इति । व्यवायः संभोगः । तीर्थगमनशब्देन स्मार्तं कर्म

लक्ष्यते । धर्मशब्देन श्रौतम् । चशब्देन संभाषणादिकम् ।

व्याधितादीनां तु संभोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः—

‘व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् ।

अर्दुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः’ ॥

(देवल.)

१. B. reads त्याज्याः for संत्याज्याः. २. B. reads जुद्धितोपगता and gives in margin जुद्धितोपगता. ३. C. and D. read अधमवर्णाशिष्य° for अधमवर्णां शिष्य°. ४. D. reads व्यवायतीर्थगमन° and C. व्यवायतीर्थस्वनन and gives in margin व्यवायतीर्थमनु. ५. A. substitutes तु for च. ६. B. reads अभक्तां.

इति । तीर्थात्संभोगादित्यर्थः । तथा च नारदः—

‘ वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥
अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेद्गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तुश्च वैधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत्पुरात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९४, ९३, ९२.)

इति । बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ।

(बौ. स्मृ. २. २-४-६.)

इति । संभोग इति शेषः—

* after this B. has the following:—

इति । बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

इति संभोग इति शेषः

C. inserts only बौधायनोऽपि अप्रजां दशमे वर्षे संभोग इति शेषः while D. omits the whole above portion.

२. D. has mistaken throughout; it takes the last word of the first half of this verse *viz.* वादिनीम् and mixes it in the second half and composes only one line वादिनीं पूर्वाशिनीं च भर्ता निर्वासयेद्गृहात् । for the whole verse as given; while C. omits only first half of the verse.
२. B. C. and D. read धन° for वध°. ३. B. C. and D. read गृहात् for पुरात्.

‘ भर्तुः प्रतिनिविशेन^१ या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेदृहात् ।

(बौ. स्मृ. ४. १-१२-२०.)

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं पैतिहिंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ’ ॥

इति । त्यागश्च वधप्रतिनिधित्वेन कार्यः । तथा च यमः—

‘ स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न क्षैवाङ्गविकर्तनम् ’ ॥

इति । स्त्रीणां वधं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता न

कर्णनासादिकर्तनमित्यर्थः । अन्ये च स्त्रीपुंधर्मा आचाराध्याये
प्रपञ्चिता इति नात्र प्रपञ्चिताः ।

इति स्त्रीसंग्रहः ।

अथ दायभागाख्यं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तल्लक्षणं नारदेनोक्तम्—

‘ विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १.)

१. D. reads °निषेधेन for °निविशेन. २. B. C. and D. read तु °नये° for निर्धमे°. ३. C. and D. read परि° for पति°. ४. D. reads अनि-
धनेन for वधप्रतिनिधित्वेन. ५. B. originally reads अयं स्त्रीधर्मः for
अन्ये च स्त्रीपुंधर्माः । and for the same D. अयं च स्त्रीपुंधर्मः । ६. D.
reads तत्र नारदः. ७. C. reads पैत्रस्य and D. पित्र्यस्य for पैत्र्यस्य
८. A. reads तद्विवाहपदम्.

इति । दायो नाम यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव अन्यस्य स्वं भवति* तदुच्यते । स द्विविधः । अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः । तस्य विभागो दायविभाग इत्युच्यते । अत एव योगीश्वरः दायशब्देन पितृद्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संग्रहकारश्च—

‘पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतं च यत् ।

कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते ’ ॥

इति । विभागकालमाह मनुः —

‘ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं ऋकथमनीशास्ते हि जीवतोः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १०४.)

* स्वामिनः धनस्वामिनः संबन्धः स्वामिसंबन्धः । स च दायभागप्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूप एव ग्राह्यः न तु क्रेतृत्वादिः । तेन स्वामिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

† अत्र विज्ञानेश्वरः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्युहनीयः ।

§ विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम् ।

१. C. and D. omit योगीश्वरः. २. B. originally substitutes वा for च. ३. D. reads तस्य भागो. ४. B. reads originally तथा and gives in margin as सह. C. and D. read सह for समम्.

इति । ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरूर्ध्व-
मिति मातृधनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितु-
रूर्ध्वं मातरि जीवन्त्यामपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा
मातुरूर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि मातृधनविभागः कार्य एव ।
अन्यतरधनविभागे उभयोरूर्ध्वकालप्रतीक्षणानुपयोगादिति ।
तदुक्तं संग्रहकारेण—

‘पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।
अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ’ ॥

इति । अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमात्
पत्युर्धने यस्मात् अस्वातन्त्र्येण न स्वामित्वम् यस्माच्चापत्येषु
विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणेऽपि पतिर्न स्वामी तस्मा-
त्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधनविभागो युक्त इति ।
एतेन जीवतोस्तत्तद्रव्यविभागेषु पुत्राणां न स्वातन्त्र्यमित्य-
र्थादुक्तं भवति । तथा च शङ्खः—

‘न जीवति पितरि पुत्रा रिक्तं भजेरन् ।
यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैः अनर्हा एव पुत्राः ।
अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात् ’ ।

इति । अस्यायमर्थः । यद्यपि जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृ-
धने स्वामित्वं प्रतिपन्नाः तथापि पितरि जीवति तद्धनं न

१. B. and C. omit °धन°. २. D. omits पत्युर्धने यस्मात्. ३. B. reads
तथा for एतेन. ४. D. omits च. ५. D. ते भ°. ६. C. D. omit अयम्.
७. D. reads °धननिमित्तम् and C. न° निमित्तम् for स्वामित्वम्.

विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः ।
अर्थास्वातन्त्र्यम् नाम तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—इति ।
तदोह^१ हारीतः—

‘जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गाक्षेपेव-
स्वातन्त्र्यम्’ ।

(हा. स्मृ. १७. २१.)

इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो व्ययः । आक्षेपो
भृत्यादेः शिक्षार्थमधि^२क्षेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्ता-
दावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते’ ॥

इति । तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरम् । पितृधने पुत्राणां
जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमाधि-
गम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वं च—

‘स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ।

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् ।

क्षत्रियस्य विजितम् ।

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ ।

(गौ. स्मृ. १०. ३९-४२.)

१. B. C. read अस्वातन्त्र्यम् for अर्थास्वातन्त्र्यम्. २. D. reads तथा च
for तदोह. ३. C. reads अर्थादान for अर्थादान. ४. B. reads धनम् for
अधि^२क्षेपादिः. ५. C. D. read तत्र for पुत्राः. ६. C. reads विशेषे
for निर्दोषे.

इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धो दायो ऋक्थं
 ने सप्रतिबन्धो दायः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः ।
 अनेन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहः । निध्या-
 दिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति ।
 ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् ।
 क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य
 कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विज-
 शुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोम-
 प्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यल्लब्धं तदधिक-
 मित्यर्थः । अत्रैव संग्रहकारो न्यायमाह—

‘वर्तते यस्य यद्गस्ते तस्य स्वामी स एव तु’ ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते ।

इति । अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वा-
 मित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमाधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि
 यस्यान्तिके यद्गनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्हि अस्य स्वमने-
 नापहतं इति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्य स्वामित्वात् ।
 स्वत्वस्य लौकिकत्वे—

१. B. and C. omit न सप्रतिबन्धो दायः. २. C. reads अन्य° for अन-
 न्य°. ३. C. reads पितृगृहः for परिग्रहः. ४. B. and C. omit यत् तत्.
 ५. B. originally reads विहितसूताद्यश्व° while C. omits °अश्व°. ६. D.
 substitutes तत्रैव for अत्रैव, while C. reads ग्रन्थकारो for संग्रहकारो.
 ७. D. substitutes न for तु. ८. C. D. omit this line अन्यस्वमन्य-
 हस्तेषु चौर्याद्यैः किञ्च वर्तते. ९. B. omits अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन
 तस्यैव स्वामित्वापत्तेः. १०. C. reads तस्मात्शास्त्रत एव स्वत्वं स्यात् स्वाम्यंगानु-
 हयीति अयमर्थः । यस्यहस्ते for अतः शास्त्रैकसमाधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच
 यदि यस्यान्तिके.

‘ योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३४०.)

इति । याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्व्यमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं
स्वत्वम् । इति

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ब्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपा-
कादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न ।
न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि
लौकिकाभ्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम् । किंच पामराणामपि
स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते ।

यत्तु गौतमवचनम् ।

‘ स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु ’

(गौ. स्मृ. १०. ३९.)

इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तत्र । प्रतिग्रहाद्युपायकस्य
स्वत्वस्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपाय-
नियमार्थत्वात् शास्त्रस्य । यदप्युक्तमन्यस्य स्वमन्येनाप-
हृतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादि-
सदहोत् स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं । ‘ योऽदत्ता-
दायिनः ’ —

इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिना द्रव्यमर्ज-
यितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादि-
नियतोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण
द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमुपपद्यते । एवं

‘तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति’ इति प्रायश्चित्तविधानमपि ।
एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं धनं
तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम् । न तेषां
दोषसंबन्धश्च ।

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११५.)

इति । मनुस्मरणात्—

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात्स्वं स्वस्य वा विभागः ।

इति । अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात्स्वं जन्मनैव स्वत्वे
उत्पन्नमात्रस्य पुत्रस्याऽपि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वा-
धानादिषु पितुरधिकारविधिर्न स्यात् । किंच ।

‘भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सौ यथाकाममश्रीयाद्ब्याद्वा स्थावरादृते’ ॥

इति । प्रीतिदानवचैनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि—

+ The Commentator in the next paragraph says, this verse is
quoted from विष्णुस्मृति but in the printed edition of Dr. J. Jolly
of विष्णुस्मृति it does not appear anywhere.

१. B. reads स्वत्वं स्वस्य सती वा for स्वं स्वस्य वा ; while C. स्वत्तस्य स्वस्य
वा for the same. २. C. reads सावमाकाशमशनीयात् यावद्वा—but it seems
to be a mistake. ३. C. omits वचनम्.

‘ मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
 स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥
 पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
 स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ’ ॥

इति । तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । तस्मात्स्वामिना-
 शाद्विभागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । वि-
 भागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषये लोके^१ प्रसिद्धो नान्यदीय-
 धनविषयो न प्रहीणविषयः । किंच ।

‘ उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याः ’—

इति गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम् मणिमुक्ताप्रवालानां—इत्यादिवचनं पिता-
 महोपात्तस्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पिता-
 मह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौ-
 त्रयोः सतोरदेयमिति वचनम् जन्मना स्वत्वं गमयतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार
 इति । तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं
 जन्मनैव स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोप-
 पद्यते । इति । तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव

१. B. and C. omit लोके and read विषयः प्रसिद्धो. २. This
 सूत्र does not appear in the printed edition of A. F. Stenzler of the
 गौतमधर्मशास्त्र.

प्रीतिदाने पितुरधिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—

‘ स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेषु भिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ’ ॥

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव—

‘ एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेषु विशेषतः ’ ॥

इति । स्मरणात् । तस्मात्सुष्टूक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति ।

प्रकृतमनुसरामः । अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११४.)

इति । यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति तदा पुत्रानात्मनः

सकाशादिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः ज्येष्ठं

वा श्रेष्ठभागेनेति । श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः

स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

१. B. originally reads धर्मार्थेषु but in margin धर्मार्थे च and C. reads the same. २. B. and C. omit स्मरणात्. ३. B. substitutes साधू° for सुष्टू°. ४. B. C. do not insert श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः.

‘ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ११२.)

इति । अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः कार्याः
स्युः । अथ च विषमो भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते
तु सर्वेषामपि समस्वाम्यात् समांशः स्यात् । पितुरिच्छया
विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह—

‘ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २-३.)

* अयमर्थः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो
भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो
भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं
समं कृत्वा विभजनीयम् ।

§ अत्रायं प्रयोगः । विभागस्य त्रयः कालाः । तत्र यदा पितुर्विभागे-
च्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे नि-
वृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् पितुरनिच्छायामपि पुत्रे-
च्छयैव विभागो भवति । एष द्वितीयः कालः । पितरि जीवत्यपि
विभागं कर्तुमिच्छति चेत् विभागो भवति । एष तृतीयः कालः ।

† The commentator माधवाचार्य does not mention particular name
of the text from which this verse is quoted, but it appears in मनु.

१. A. reads ज्येष्ठस्य समुद्धृतंशम् for ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः. २. A. sub-
stitutes तृतीयम् for तुरीयम्. ३. B. omits सर्वे. ४. C. and D. do not
insert कार्याः स्युः. ५. A. reads क्रमागतेऽपि and B. क्रमायाते तु, while
C. क्रमात्येतु. ६. D. omits समस्वाम्यात् while B. and C. omit समांशः
स्यात्. ७. A. reads पितर्यूर्ध्वगते for अत ऊर्ध्वं पितुः. ८. A. sub-
stitutes विभजेरन् and क्रमात् for विभजेयुः and समम् respectively.

इति । शङ्खोऽपि—

‘ अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीत-
चेतसि दीर्घरोगिणि च ’ ॥

इति । अस्यार्थः । अकामे विभागमनिच्छति पितरि अति-
वृद्धे विपरीतचेतसि अप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचिकित्स्यरो-
गग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अत एव नारदः—

‘ व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १६.)

इति । पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११९.)

इति । यदि स्वेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति
तदा अदत्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः ।
दत्ते तु स्त्री-धने—

‘ दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ’ ।

(या. स्मृ. २. १४८.)

१ पूर्वोक्तात् कालत्रयादन्योऽयं चतुर्थो विभागकालः ।

१. D. reads विपरीते चेतसि, for विपरीतचेतसि. २. C. and D. read विपरीतेऽप्रकृतिस्थे, while B. originally reads विपरीते अप्रकृतिस्थे चेतसि. ३. C. D. omit चेतसि. ४. D. reads अयथा° for अन्यथा°. ५. A. reads त्वर्धं शहारिणीम् while the text of याज्ञवल्क्य reads त्वर्धं प्रकीर्तितम्.

इति । पुत्रांशादधीशभाजो भवन्ति^१ । पितुरूर्ध्वं धर्मविवृ-
द्धर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः—

‘ एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक्क्रिया ’ ।

(म. स्मृ. ९. १११.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ’ ॥

इति । पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः—

‡ इदं असंगतमिव प्रतिभाति यतः भगवता योगीश्वरेण अधि-
विन्नस्त्रिविषयोज्यं निर्णयः कृतः । तथा च ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

(या. स्मृ. २-१४८.)

इति । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । यथा—

“ यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्याधिवे-
न्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं आधिवेदननिमित्तं धनं समं
यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा
स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् ।
अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्त-
माधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ” ।

अतः ‘ दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् ’ इति नियमः आधिवेदनिकसम-
त्वार्थः न तु पुत्रांशन्यूनत्वार्थः ।

१. This verse does not appear in प्रजापति, but occurs in मनु.

२. C. omits °नियम°.

‘ विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृण समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः—

‘ ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ’

(म. स्मृ. ९. १०४.)

इत्युपक्रम्य—

‘ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

इति । तथा—

‘ उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १०५, ११२, ११६—११७.)

इति । गौतमोऽपि ।

‘ विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदबुक्तो

रथो गोवृषः ।

* अस्यार्थः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयो-
राधिकदानदर्शनात् ।

काणः खोडैः कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकैश्चेत् ।
 अविधान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां
 चैकैकं यवीयसः ।
 समं चेतरेत् सर्वम् ' ।

(गौ. स्मृ. २८. ६-८.)

इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमो भागो
 ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्च-
 तरगर्दभाः तेषां यथासंभवं अन्यतराभ्यां युक्तो रथः ।
 खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्गविकलः । वण्डो विलोपितवालधिः ।
 अविशेषितत्वाद्वाश्वादीनां यथासंभवं अन्यतरस्योद्धारः
 कर्तव्यो मध्यमस्य । यवीयसस्तु धान्यं व्रीह्यादि अयो लोहम् ।
 अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादीनामेकैकं पृथक्
 पृथगेवानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः ।

बृहस्पतिरपि—

‘ जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो^१ व्यंशं दायादमाप्नुयात् ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ यथा यथा विभागात्तं धनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ’ ॥

१. B. originally reads चौरः and in margin as खोरः while A. reads काणखोरकूटवण्डः and B. and C. substitute वण्डो for कूटो.
 २. B. and C. read अनेकाश्चेत्. ३. B. reads originally हविर्धान्या° and gives in margin अहविर्धान्या°. ४. D. reads इतरतः while the text (Printed edition of A. F. Stenzler) reads समधेतरत्सर्वम्. ५. B. here also reads originally as चौरः and in margin चौरः, C. also reads चोरी for the same. ६. Here also B. reads शण्डो and C. शण्डो.
 ७. B. C. and D. omit एव. ८. D. reads गुणश्रेष्ठो. ९. C. reads विभागा-
 स्तः. and D. reads विभागोत्थधनं.

इति । जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः—

‘पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः* ।

† द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता † ॥

(ना. स्मृ. १३. ४, १५, १२.)

§ अत्र जीमूतवाहनः—

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिदाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥

* एतद्वचनम् अग्रे उक्तं ‘समन्यूनाधिका भागाः’ इत्यादि बृहस्पतिवचनं च—पुत्रविनिर्मुक्त्येण पित्रार्जितपरं भ्रातृणामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रार्जितधनविषयकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम् ॥ पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम् । नारदः । पित्रैव तु....॥ इति नारदवचनम् ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम् ॥

† अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किञ्चिदन्यूनगुणकनिष्ठभ्रातृसमुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्रव्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात् । उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं कनिष्ठायेत्याहुः । चण्डेश्वरस्तु अधिकोऽंशः विभागे योऽंशो लभ्यते

१. B. reads ज्येष्ठ° for श्रेष्ठ while A. reads वा श्रेष्ठभागेन for श्रेष्ठविभागेन. २. B. C. read स्वमतिः for °स्यमतिः. ३. D. reads धर्म्यः for धर्मः.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ’ ॥

इति । तस्माज्जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च विषमवि-
भागोऽस्तीति कथं सुताः सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ।
मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषमविभागोऽस्ति तथापि लोक-
विद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते । उक्तं च संग्रहकारेण—

‘ यथा नियोगंधर्मोऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ’ ॥

तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तन्न्यूनः
तत्पादोनस्तर्द्धं तत्पादो वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं
विविच्यैव देयमित्यभिप्रेति । शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः ।
समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितेऽंशे भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् ।
अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनि-
षेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वा-
मिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः
प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं
व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं
श्रेष्ठं किञ्चिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अति-
देय इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् ।
तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजे-
ष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति भावः ।

१. B. reads ते तथान्यथा and C. स्युरतोऽन्यथा. २. C. and D. omit अजीवद्विभागे and read जीवद्विभागेन च. ३. C. reads 'विभागे सति for 'विभागोऽस्तीति. ४. C. reads अनुबन्ध्यादिवत्. ५. B. reads नियोगो धर्मो नो for नियोगधर्मोऽयम्. ६. D. reads 'बन्ध्या' for 'बन्ध्या'. ७. C. reads ततो for तथो.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘जीवेन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १.)

इति । स्वमतमुपन्यस्य—

‘ज्येष्ठो दायाद इत्येके’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ६.)

इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य—

‘देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ।

रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे ।

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ७—९.)

इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा—

‘तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम्’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १०.)

इति निराकृतवान् । तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्—

‘मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ११.)

१. D. adds एव after जीवेन्. २. B. and C. omit ‘ज्येष्ठो दायाद इत्येके’ इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य. ३. Except A. all read as परि° for परी°. ४. D. intermixes both sūtras and reads as गृहोऽलंकारो. ५. A. reads शास्त्रैः for शास्त्र° and D. शास्त्रप्रति° for शास्त्रविप्रति°. B. C. read आपस्तम्बेणाऽपि. ६. B. C. read निराकृतम्. ७. B. C. omit तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्.

इति । तस्माद्विषमविभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधा-
च्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः । इति सममेव विभजेरन्निति
नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्यार्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किं-
चिद्वा दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छा-
निवृत्त्यर्थमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वा पृथक् क्रिया ’ ।

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति । पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः
तथाच स एव—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरो विभ-
जेरन् । अतश्च मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां
सद्भावेऽपि पुत्रा एव विभजेरन्—इत्यर्थादवगम्यते^१ । अत्र
गौतमेन विशेषो दर्शितः ।

§ एतदुक्तं भवति । मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः ।
ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः । युक्तं चैतत् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ’ ।

इति । ल्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् पुत्रगामि इति ।

‘ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४).

इति । ऊढाऽनूढदुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव । ऊढा-
स्वपि सधननिर्धनदुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः । पैता-
महे पौत्राणां विभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागेकल्पना ’ ।

(या. स्मृ. २. १२०).

इति । यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः
तत्रैकस्य द्वौ पुत्रौ अन्यस्य त्रयः अपरस्य चत्वारः । तत्र
पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं
तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयोऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते
इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिरपि—

‘ तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः ’ ।

इति । तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः विषम-
समाः न्यूनाधिकसंख्याः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते
इत्यर्थः । यदा स्वसुतयोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चिद्भाता मृतः
तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः पितामहोऽपि नासीत् तदा
त्वाह कात्यायनः—

‘ अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं ऋक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवेनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।

१. B. C. D. read दायकल्पना. २. B. originally reads तथा while in margin reads तदा. ३. B. reads originally भागिनं and gives in margin as जीवेनं.

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
 स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ।
 लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् ' ॥

इति । लभेत तत्सुतो वा इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि
 विभाज्य धनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत
 तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः—
 इति । तथा च देवलः—

‘ अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम् ' ॥

इति । जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पैतामहधन-
 विभाग इत्याकाङ्क्षायामाह बृहस्पतिः—

‘ द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ' ॥

(या. स्मृ. २. १२१).

इति । भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धः एकस्य पर्ण-
 भारस्य इयन्ति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकफलभारस्य इयन्ति

१. B. and C. add स before लभेतांशम् but it will then break the rules of meter. २. B. and C. add इत्यर्थः after निवृत्तिः. ३. D. reads कुलानां while A. substitutes गृहे for सह. ४. C. reads क्रीत° for जीवत्°. ५. B. C. D. omit °फल° while C. substitutes °भावस्य for °भारस्य.

क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यात्वि-
तामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । यस्मात्सदृशं समानं
स्वाम्यं तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् ।
ततश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समानेऽपि वाचनि-
कम् । अतः—

‘द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता’ ।

(ना. स्मृ. १३. १२).

इति । एवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादन-
तया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधन-
विषये तु न कापि विषमविभागः । इति । तथा अविभक्तेन
पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषे-
धेऽप्यधिकारोऽस्तीति गम्यते ।

* अत्र विज्ञानेश्वरः—‘विभागं चेत् पिता कुर्यात्’ इत्येतत्स्वार्जित-
विषयम् । तथा ‘द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता’ इत्येतदपि
स्वार्जितविषयम् । ‘जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः’ इत्ये-
तदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा ‘अनीशास्ते हि
जीवतोः’ इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि
विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभ-
क्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्य-
धिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् ।
अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि
जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात्
पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । अग्रे
मनुवाक्ये प्रदर्श्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव स्वार्जितवद्विभागो
भवतीत्याह मनुः—

‘पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०९.)

इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्धरति
तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामतः स्वयं न विभजेत् ।
इति । एवं च सति पितामहोपार्जिते न स्वेच्छया विभाग
इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि—

‘पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स्वशक्त्यापहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तं च यद्वेत् ।
एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते’ ॥

इति । यत्परैस्पहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं यत्क्रष्टं क्रमा-
यातं यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं तत्सर्वं पिता वि-
भागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः । विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य पुत्रस्य
भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads उपहृतम्. २. C. adds °विषयं वा । पैतामहघनविषये तु कापि
विषयविभाग इति । तथापि । अविभक्तेन पितृपैतामहे द्रव्येपि चादीयमाने विक्री-
यमाने वा and omits इव only. ३. C. omits च. ४. C. reads तत्प्राप्तम्
for °ना प्राप्तम्. ५. B. reads नष्टम्. ६. B. reads विभागे. ७. C. reads
क्रमागतम्. ८. B. C. read यदि for यत्. ९. D. reads विभागम्. १०.
D. omits पुत्रस्य.

‘विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्याया जातः पुत्रः पित्रोर्विभागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभागं चासत्यां दुहितरि—

‘ताभ्य ऋतेऽन्वयः’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः—

‘ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । पित्रोरिदं पित्र्यम् ।

‘अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः’ ।

इति । स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी पित्रा सह पूर्व विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितं विभागोत्तर-कालमुत्पन्नस्यैव । तथा च मनुः—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।

इति । ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागो-त्तरकालमुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः—

१. C. reads in singular form अनीशः पूर्वजः and विभक्तजः. २. B. substitutes भागे for धने, and C. reads विभक्तजस्तु तद्धनःस्वामी. ३. B. originally reads पूर्व एवञ्च and in margin पूर्वजाः स्मृताः. ४. B. reads उत्पन्नो यस्तेन सह.

‘संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भाग-
कल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि
भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः दृश्याद्भातृभिर्गृहीता-
दायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यां अवधारितपरि-
माणात् शोधिताद्भनात्किञ्चिदुद्धृत्य स्वांशसमो दातव्यः
स्यादित्यर्थः ।

* अत्र मेधातिथिः—विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे द्वयं गृही-
तं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम् । पितुरूर्ध्वं
वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति
पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरूर्ध्वं संसृष्टा-
स्तेषामेव स पैतृकोऽशस्तदुत्थं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य
चेति जातस्य संसृष्टिन एव दद्युः पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च त एवमेव
विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति
वसिष्ठेन दर्शितम् ।

† आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः
पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यां आयव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्भनात्
उद्धृत्य विभागानन्तरजातस्य भ्रातुः भागो दातव्यः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेदय पितृकृतं च ऋणमपनीय अव-
शिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य विभागान-
न्तरजस्य स्वसमानभागः कार्यः इति ।

१. C. reads संबन्धादि तत्परिमाणात् and does not repeat किञ्चित् while
D. omits अवधारितपरिमाणात्.

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्ट-
गर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां
तु प्रसवं प्रतीक्ष्यैव विभागः कर्तव्यः ।

‘अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा-
पुत्रलाभात्’ ।

(व. स्मृ. १७. ४०—४१.)

इति वसिष्ठस्मरणात् । विभक्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने
विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति दत्तं च तेन न
प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव ।

§ विभक्ताभ्यां मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्
अलंकारादि दत्तं भवेत् तत्तस्यैव पुत्रस्य स्यात् न विभक्तजस्य स्वं
भवति । न्यायसाम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव । तथा सति
विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्वत्तं तत्त-
नान्यस्य इति वेदितव्यम् ।

१. A. omits स्त्रियः. २. B. reads भरणादि° for अर्थ°. ३. C.
substitutes वेतनम् for दत्तं च तेन.

‘ दत्ते त्वर्धांशहारिणी ’

(या. स्मृ. २. १४८.)

इति स्मरणात् । अत एव स्मृत्यन्तरम्

‘ जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेशं समं हरेत् ’ ।

इति । अस्वधेना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् तथाच व्यासः—

‘ असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ’ ।

इति । यत्तु कैश्चिदुक्तं माताप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव धनं माता स्वीकरोति इति । तत्र । अंशसमंशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । अथोच्येत बहुधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांशमिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः—

१. The text of याज्ञवल्क्य reads अर्धे प्रकीर्तितम् for अर्धांशहारिणी; our commentator does not mention the name of the text from which he quoted this sentence, but it appears in the text of याज्ञवल्क्य, and elsewhere he also mentions the same name. २. D. reads अपधना for अस्वधना. ३. B. reads अनन्यस्वधना while D. reads अपधना. ४. B. omits अंशम्. ५. C. reads तनयांशस्य समशब्दयोरभावात्.

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः’ ॥

इति । विषमसंख्यानां तु विभागं स एवाह—

‘सवर्णलिङ्गसंख्या ये विभागस्तेषु शस्यते’ ।

इति । विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘*चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्वयेकभागा विड्जास्तु द्वयेकभागिनः’ ।

(या. स्मृ. २. १२५.)

॥ अयमाशयः—एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः तावन्त एव अपरस्यामपि जाताश्चेत् तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैः मातृभागं पृथक्कृत्य स्वविभागाः कर्तव्याः ।

* अस्यायमर्थः—तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं

१. B. originally reads यथैकजाता and gives in margin as यद्येकजाता. २. B. originally साधनैः and in margin स्वधनैः; C. and D. read सधनैः. ३. B. reads ‘भिन्न’ for ‘लिङ्ग’. ४. B. originally reads पुंसांशस्तेषु and corrects पुंभागस्तेषु. ५. C. and D. read भिन्न for विभिन्न and omit प्रकारम्.

इति । वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु ब्राह्मणे-
नोत्पन्ना ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादाः । यथाक्रमं प्रत्येकं
चतुस्त्रिद्व्येकभागा भवेयुः । क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः
क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्व्येकभागाः वैश्येन वैश्याशूद्रोत्पन्नौ
वैश्यकरणौ द्व्येकभागिनौ शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीय-
पुत्राभावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः । मनुरापि-

‘ ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तांसां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ’ ॥

भवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्वतुरो भागाल्लभन्ते ।
तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ
द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते ।
यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन्
भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विड्जाः वैश्येनो-
त्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्या-
यामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यै-
कैवभार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येक इत्याविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूयतिरिक्त-
विषयमिदं द्रष्टव्यम् ।

§ सार्धसप्तधा विभक्तस्य धनस्य त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रः द्वौ क्षत्रिया-
सुतः सार्धं वैश्यापुत्रः एकं शूद्रासुतः अनया रीत्या पितृद्रव्यं विभ-
जेयुः । एवंच सति यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा
कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । तथाच यत्र ब्राह्मणी-
वैश्यापुत्रौ तत्र सार्धचतुर्धा विभक्तस्य धनस्य भागत्रयं ब्राह्मणीपुत्रः
सार्धभागं वैश्यापुत्रः । अनयैव दिशा ब्राह्मणीशूद्रापुत्रादौ क्षत्रियाशूद्रा-
पुत्रादौ यथायथं विभागनियमः अनुसंधेयः ।

‘ ज्यंशं दायान्द्वेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥

‘ सर्वं वा ऋक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाग्नेन धर्मवित् ’ ॥

‘ चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद् द्वयंशं एकं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥

(म. स्मृ. १. १४९, १५१-१५३.)

इति । एतच्च प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव बृहस्पतिः—

‘ न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ’ ।

इति । प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रि-
यादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

† चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः
क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः
पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरे-
वापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोऽंशानित्यादि । यदातु ब्रह्मवि-
जातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्या-
शूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूह्यम् ।
एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश
इति षडंशा इत्यादि व्यवस्थोहनीया ।

१. Except A. all others do not insert this verse. २. B. C. and
D. substitute तु for तत्. ३. A. reads परिकल्प्य च for प्रविभज्य तु.
४. B. and C. read अंशम् for एकम्.

‘ शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५५.)

॥ अत्र मेधातिथिः—न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः किं सदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यलभते । तत्रापि शंखेनोक्तं न शूद्रा-पुत्रोर्धभागी । यदेवास्य पिता दद्यात् स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्व-परं दद्युर्विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किञ्चिदस्तीति । जाति-विशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यम् । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किञ्चिदातव्यम् । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह । अपरिगृहीतास्वपि शुश्रूषा चेन्नभेत वृत्तिमूल-मन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चे-त्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति । एक एवौरसः पुत्र इति धर्म-पत्नीष्वौरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्ता-सुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहतेऽनि-युक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ।

१. The commentator does not mention the name of the work from which he quoted this but the व्यवहारमयूख says this line is from देवल.

इति । तत्प्रीतिर्दत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनु-
लोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थग्रहणप्रकारमाह देवलः—

‘आनुलोम्येकैपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्’ ।

इति । एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

‘निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु स्वं हरेत्’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्व्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५४.)

इति । * तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । क्षत्रियेण वैश्येन वा
शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्धमेव हरेत् न निषादवत्तृती-
यमंशम् । तथाच विष्णुः—

* मेघातिथिस्तु एवं न मन्यते । यथा—

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न
द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं
लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे
पुत्रपदेनोक्त इत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषं धनं इयंतु
द्रष्टव्यवस्था बहुवचनं योगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ क-
तिपयंजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभाव-

१. B. originally reads तदपि पितृदत्त° and gives in margin तद-
प्रतिदत्त°. २. B. originally reads नारदः and gives in margin देवलः.
३. D. reads आनुलोम्येन for आनुलोम्येक°. ४. D. reads संहरेत् for स्वं
हरेत्. ५. The text (Mandlik's edition) reads दसत्पुत्रो but it seems
incorrect; it may be असत्पुत्रो (ऽप्यसत्पुत्रो Nirṇayasāgara edition.)
६. D. omits च and C. and D. read बृहद्विष्णुः.

‘ द्विजातीनां शौद्रैस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ।

अपुत्रस्यै ऋक्थस्य या गतिः सा भागार्धस्य ’ ।

(वि. स्मृ. १८. ३२-३३.)

इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भवतीत्यर्थः । अजीव-
द्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वाऽसंस्कृतासु
तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः—

‘ असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ’ ।

जातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दर्शितः ॥ क्षत्रजास्त्रिह्येकभागा वि-
ड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्य-
न्तासु वर्णक्रमेण व्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं
लभन्ते विश्व तृतीयम् । अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय
यदा ददाति तदानेन धनं संकलय्य दशांशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि
स्वातन्त्र्ये । यथा वक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो
दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथा यस्य सदसत्पुत्रः ।
पिता स दद्यादिति संबन्धो दुःश्लिष्टः स्यात् । सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभि-
धानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यपुत्रौ
न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः किं तर्ह्यत्यल्पं
नाधिकतरं धनं लभते यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका
शूद्रस्य पञ्च क्षत्रियवैश्ययोः । यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तथैव कल्प-
नया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान्न चांशहरः
स्यान्न चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरांशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना ।
शूद्रस्यापि दशमांशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम् ॥

१. D. reads शूद्रः for शौद्रः. २. B. reads अर्धं हरेत् for अर्धहरः.
३. B. reads पुत्रस्य, while C. omits this. ४. B. originally reads
सभागस्यास्य and gives in margin सा भागार्धस्य.

इति । भगिनीसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादत्त्वा त्वंशं तुरीयकम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२४.)

इति । पितुरूर्ध्वं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदाय-
व्येण संस्कृताः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्य-
ज्ञातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात्तुरीयं चतुर्थं भागं
दत्त्वा संस्कृताः । अनेन पितुरूर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभगिन्य
इति गम्यते । अत एव मनुः—

‘ स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. ११८.)

इति । ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो
स्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यः स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्च-
तुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः
कन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं
चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णी-
यात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा पितृधनं त्रिधा विभज्य
तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ
पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ त्वेकः पुत्रः द्वे कन्ये तदा पित्र्यं

१. B. and C. omit तु. २. C. and D. read तेभ्यः for स्वेभ्यः.

३. D. reads द्विजाति° for स्वजाति°. ४. D. reads चतुर्थभागं दद्युः.

धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ
 द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं
 समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
 योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं
 द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य
 तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति ।
 यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं
 धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य
 चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ
 विभज्य गृह्णीयाताम् ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यया वैषम्ये
 च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव
 विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागप-
 देन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो
 दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । एतदेव
 चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् तदाहै । 'यत एव न दायभागार्थ-
 मंशहरणं किन्तु विवाहसंस्कारार्थम्' । अत एव देवले-
 नोक्तम्—

‘कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु’ ।

१. B. and C. read ऊहनीयम् for अयं नियमः. २. B. and C.
 read अभिमतम् for अभिप्रेतम्. ३. B. gives marginal reading
 तथाहि for तदाह. ४. B. and C. substitute अ° for य°.

इति । अत्र यद्युक्तियुक्तं तद्वाह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते कन्या विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः—

‘ अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः ’ ॥

(ना. स्मृ. १.३-३४.)

इति । भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः । पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालंकारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः—

‘ विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि ’ ।

वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभते ।

इति । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमं चाह याज्ञवल्क्यः—

* पित्र्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि तस्याशयः । येषां तु न कृताः.....॥ इति येषां तेषामिति पुल्लिङ्ग-पदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य । तथाच भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारेऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः । इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥

१. The text of Jolly reads भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः. २. D. reads ‘दत्ता’, for धृता°, while C. ‘वृता°’ for the same. ३. D. reads विभज्यमाने वै दाये कन्यालंकारमेव हि giving it the form of a verse, and omitting वैवाहिकं reads किञ्चित्स्त्रीधनं च लभते, separately from the above quotation. ४. C. reads त्रैरूपम् for स्वरूपम्.

§ ' औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

§ अस्यायमर्थः—उरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः । अत एव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—

‘ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ’ ॥

(व. स्मृ. १७, १७.)

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—

‘ तृतीयः पुत्रिकैवेति ।

तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । इदामुप्यायणस्तु जनकस्य औरसाद-पकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण असपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्व-परिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव सांस्थिता । अथोढा तदा वोढुरेव पुत्रः । यथाह मनुः—

१. B. originally reads तत्सुतः but in margin तत्समः.

* विज्ञानेश्वर reads द्वितीयः पुत्रिकैवेति but the text तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते. This must therefore have been the correct form.

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
 पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ' ॥

(या. स्मृ. २. १२८-१३२.)

‘पितृवेदमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७२.)

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
 भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै
 दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६८.)

इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो
 न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् ।
 तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १०६.)

इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च ‘पुत्रं
 प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्दृष्ट्वा
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात् ’ इति वसिष्ठेनोक्तः ।
 अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्व-
 यंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ।

१. A. and the text of याज्ञवल्क्य read भिन्नः for विन्नः.

इति । एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर
उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरो धनहर इत्यर्थः । औरस-
पुत्रिकेयोः समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवाद-
माह मनुः—

‘ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३४.)

इति । वसिष्ठोऽपि कचिदपवादमाह—

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्
तथैकं ज्येष्ठं च पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्ण इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७४.)

इति । तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् । न जात्या । ‘ सजा-
तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु ’ इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभेनैव पुत्रीकृतो
मातापितृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो
मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्त्वा वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्व-
मुपगतः । सहोद्वजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः
स वोढुः पुत्रः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र
सवर्ण इत्येव ॥

१. B. originally reads पुत्रस्य and gives in margin पूर्वस्य, but does not repeat this word. २. C. does not repeat this word. ३. B. and C. read पौत्रिकयोः for पुत्रिकयोः. ४. C. substitutes न for अनु.

‘तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत ।

चतुर्थभागभागी स्याद्वत्तकः’ ।

(व. स्मृ. १५. ९.)

इति ।

कात्यायनोऽपि—

‘उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः’ ॥

इति । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाः औरसे सति न चतुर्थांशहराः अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।

पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डकृत्थांशभागिनः’ ।

इति । तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव । यच्च मनुनाक्तम्—

* एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६३.)

* व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ।*

१. A. and the text of वसिष्ठ add पुत्रः after this word. २. B. reads नैवैते and C. reads नैतेपि for ते नैव. ३. B. reads तूप्रजीवनम् for °तु प्रजीवनम्.

इति । तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेध-
परम् । अन्यथा चतुर्थांशभाक्त्वप्रतिपादकवसिष्ठकात्यायन-
वचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदपि च तेनैवोक्तम्—

‘ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांश-
भागित्वं प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं प्रतिकूल-
त्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्चमांशभागित्वमिति । यदपि
हारीतेनोक्तम्—

§ अत्रायमभिसंधिः । द्विभार्यस्य बहुभार्यस्य वा एकस्यां भार्यायां
अज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अनन्तरम् अन्या च भार्या पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता
सती पुत्रमलभत पूर्वस्यां सगर्भायां चौरसः पुत्रो जातः तदौ कथं
विभागः कार्य इत्याकाङ्क्षयां षष्ठन्तु क्षेत्रजस्य इत्यादिना अंशकल्पना
उक्ता भवति ।

† एतत्तु बीजिनः धनस्य अप्राप्तौ विभागभाक्त्वम् । तद्धनप्राप्तौ तु
नांशभाक् इति उक्तं भवति । उक्तं च मनुना—

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्ब्रह्मिन् नेतरः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६२.)

इति । अयमर्थः । यस्य विधितः क्षेत्रजादुर्ध्वमौरसो जातः तस्य धन-
मौरस एव प्राप्नोति न इतरः क्षेत्रजादिः । एवं सति

१. B. originally reads ‘भाग’ and in margin ‘भाक्त्व’, while C.
reads ‘भाग’. २. B. reads औरसो विभजेदायम्. and C. औरसो पि च तं
दायम् for औरसो विभजन् दायम्. ३. B. originally reads पंचक.

‘विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । विंशं
पौनर्भवाय । एकोनविंशं द्वयामुष्यायणाय । अष्टादशांशं
च क्षेत्रजाय । सप्तदशांशं पुत्रिकोपुत्राय । इतरदौरसाय
पुत्राय दद्यात्’ । इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
(हा. स्मृ. २१. १३-१८.)

यत्तु मनुना—

‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५९-१६०.)

इति । षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तर-
षट्कस्यादायादबान्धवत्वमभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये
समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्वि-
क्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः

अपुत्रेण परक्षेत्रे न्योगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

(या. स्मृ. २. १२७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यादिति न शङ्कनीयम् । तद्वचनं
तु औरसाभावविषयम् । औरससत्त्वे तु क्षेत्रिणः स्वं औरसो हरेत्
बीजिनः स्व क्षेत्रजो हरेदिति व्यवस्था ।

१. D. omits पुत्रिका°. २. This portion does not appear in C. D.—
°मभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे
पूर्वषट्कस्य तद्विक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः; D
has °मुक्तं for °मभिहितं. ३. D. adds तत् before पुनः.

समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं
षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् । पितृधनग्रहणं तु
पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्त्येव ।

‘ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां
ऋक्थहारित्वस्य मनुनैव प्रतिपादितत्वात् । द्वयामुष्यायणस्तु
जनयितुरपि ऋक्थं भजते । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थो पिण्डदाता च धर्मतः ।

(या. स्मृ. २. १२७.)

इति । यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः
सन्नपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको
द्वयामुष्यायणो द्वयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं
पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति तदुत्पन्नः क्षेत्रिण
एव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना—

‘ क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ।

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५३, ५२.)

इति । अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु — इति संविदं कृत्वा यत्क्षेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परक्षेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्भियुक्तया ।

प्रजेषिस्ताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

(म. स्मृ. ९. ५९-६०.)

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ’ ।

इति । एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥

१. C. D. read सद्भिः for सम्यक्. २. D. reads बीजे° for प्रजे°, while B. originally reads यथे° and in margin प्रजे°. ३. C. substitutes °भि° for °धि°. ४. D. omits इति । नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

* ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६४-६८.)

* ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्या-
स्तां पुत्रवतीमिति शेषः । यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विग-
र्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरो-
धेन यस्या म्रियेत इत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्या इत्यादिवचन-
बलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो न त्वपत्यार्थे नियोग इति । यत्तु बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।

युगह्रासादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।

द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैः ॥

इति । तदन्यथासिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना-
भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव कचिदननुष्ठानस्य
शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्पुत्रमिति नियोग-
विधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिवत् । स्तनाद्युप-
मर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा
संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ।

अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति । तदमूलम् । समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिराग्निनां निवृत्तितात्पर्य-
कम् । अन्यथा यदहरेव निरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं

इति । नन्वत्र विकल्पोऽस्तु विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

§ 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

† यथाविध्येधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६९-७०.)

इति । दत्तकादीनां न बीजिकृत्त्वभाक्त्वम् । तथाच मनुः—

तीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति ॥

§ अत्र मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । एतेन वाग्दत्तायाः कन्यायाः देवरेण सह विवाहो भवतीति सिद्ध्यते तथापि तेन देवरेण केवल पुत्रोत्पत्त्यर्थमेव तथा सह आप्रसवाच्चवायः कार्यः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं यथाकामं व्यवयादीनां निषिद्धत्वात् ।

† अत्र मेधातिथिः । यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह्यवाचनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाव्यूहापि सती [भार्या] भवति केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः । तथाच दर्शयति नदत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः । अदत्ता चास्वभृता कथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रां नियमो गमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।

॥ ' गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्वन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ' ॥

(म. स्मृ. ९. १४२.)

इति । दन्निमग्रहणं क्रीतोपलक्षणार्थम् । दत्तव्यतिरिक्तानां
गौणपुत्राणां ऋक्थभाक्त्वप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तर-
विषयाणि । कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्य-
न्तरे निषिद्धत्वात्—

‘ दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वज्यानाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति । गूढधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ जातोऽपि दास्यां गूढ्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ’ ।

(या. स्मृ. २. १३३—१३४.)

॥ गोत्ररिक्थे गोत्रं रिक्थं धनं च जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचि-
त्प्रामुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव
स पिण्डो दीयते तस्मात् पुत्रं ददतः जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि
तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते । अतएव नासौ दत्तको द्वयामुष्यायणः प्रति-
ग्रहीतृगोत्रत्वात् । जनकगोत्रसंबन्धाभावाच्चेति दिक् ।

१. D. reads कृत्रिम° for वन्निम. २. D. reads वीपलक्षणार्थम् for क्रीतोप-
लक्षणार्थम्. ३. B. reads दाय° for रिक्थ°. ४. D. reads °भागिनम्
for भागिकम्.

इति । कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्रा भ्रातरः सन्ति तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्थभागिकं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नं जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ’ ॥

‘ एषामभावे पूर्वस्य धनभागोत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३५-१३६.)

इति । औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्धावसिकतादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः—

‘ कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनहारिणी ’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ’ ॥

इति । कृत्स्नमंशं जंगमस्थावरात्मकम् । तदयं अपुत्रदाय-
ग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रगून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी
गृह्णाति । तथाच प्रजापतिः—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ’ ॥
‘ पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृश्वगुरमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्तथा ’ ॥

इति । तदभावे दुहितरः समानजातीया असमानजातीयाश्च
यथाभागं गृह्णीयुः । तथाच बृहस्पतिः—

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अद्वादद्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ’ ॥
‘ सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ’ ॥

इति । ऊढानूढदुहितृसमवाये कात्यायन आह—

‘ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ’ ॥

१. C. and D. omit in their text कृत्स्नमंशं जङ्गमस्थावरात्मकं and the portion from तथाच प्रजापतिः to ‘स्तत्पुत्राश्चेति’ about 70 lines, and for this insert only as follows :—तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । २. B. reads तथा for तदा.

इति । ऊढास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितदुहितृसमवाये
अप्रतिष्ठितैव गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । न चैतद्वैतमवचनं मातृधनविषयमेवेति मन्तव्यम् ।
पितृधनेऽप्यस्य समानत्वात् । दुहितृभावे दौहित्रो धनहारी ।
तथाच विष्णुः—

‘ अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता ’ ॥

(वि. स्मृ.)

इति । मनुरपि—

† ‘ अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३६.)

† अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यम् । तत्र

‘ यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ’ ।

इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसं-

धिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता । तथाच गौतमः—

‘ अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम् ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १९.)

१. This quotation does not appear in the printed edition of Vishnu Smṛiti (See Bibliotheca edition). २. B. reads this verse as :—

अक्षता वा क्षता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥

३. A. reads सदृशम्.

इति । नच दुहित्रनन्तरं पितरावित्युपादानमनुपपन्नम् ।
 दौहित्रस्य धनहारित्वेन वक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम् । दुहि-
 तरश्चेति चशब्देन दौहित्रस्य समुच्चयात् दौहित्राभावे पितरौ
 धनभाजौ । यद्यप्यत्र पित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न श्रूयते तथापि
 पितरावित्यस्य विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् प्रत्या-
 सत्त्यतिशयाच्च मातुरेव पूर्वं धनग्रहणं युक्तमिति केचिदाहुः ।
 अपरे त्वपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे
 पितृगामि तदभावे मातृगामि । इति । वृद्धविष्णुवचनात्--

‘ अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि च ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्रश्च कीर्तिता ’ ॥

इति । कात्यायनवचनाच्च ।

‘ पितैव पूर्वधनहारीत्याहुः ’ । ‘ अत्र यद्युक्तं तद्वा-
 ह्यम् । पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ’ । तथाच मनुः

‘ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव चेति ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् ।
 पुत्रिकेव कृता अकृता वा पुत्रं समानजातीयाद् वोढुरुत्पादयेत् तेन
 दौहित्रेण पौत्रकार्यकारणात् पौत्रिकेयवान् मातामहः पौत्री । तथा चासौ
 तस्मै पिण्डं दद्यात् । एतेन पौत्रिकेयविषयमेतद्वचनं इति तात्पर्यम् ।
 गोविन्दराजस्तु अकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने
 पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारी भवतीत्याह । तदयुक्तम् ।
 पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् अपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्य-
 त्वायोग्यत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

भ्रातृष्वपि सोदर्याः प्रथमं धनभाजः तेषां प्रत्यासन्नत्वात्-
अतएव मनुः—

‘अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्’

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रा इति पूर्ववदवगन्तव्यम् ।
भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवायेऽपि भ्रातृपुत्राणां धनसंबन्धो नास्ति । भ्रात्र-
भावे भ्रातृपुत्राणामधिकारश्रवणात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि मृते तद्भा-
तृणामविशेषेण धनसंबन्धे प्राप्ते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि
कश्चिद्भाता म्रियेत तत्पुत्राश्च सन्ति तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधि-
कारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभागो युक्तः । भ्रातृपुत्राणामभावे
गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । गोत्रजाश्च पितामही सपिण्डाः समानो-
दकाश्च अतः प्रथमं पितामही धनं गृह्णाति । यत्तु—

‘मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्’ ।

(म. स्मृ. ९. २१७.)

इति । मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रापकं वचनम् ।
तदनैपत्यस्य स्वर्यातस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धु-
गामि सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि
ब्राह्मणधनं ब्राह्मण एव गृह्णीयादिति । तथाच ।

(वि. स्मृ. १७. ४—१३.)

१. B. reads सपिण्डं यः for सपिण्डाद्यः. २. This quotation appears
in विष्णुस्मृति but some Sûtras are omitted here.

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥

इत्यादि । क्रमप्रतिपादकबहुवचनविरोधात् पितामह्या धन-
संबन्धमात्रप्रापकं न क्रमपरमित्यवगम्यते । पितामह्या अभावे
पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च यथाक्रमं धनं गृह्णन्ति । पितामह-
सन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तम-
पर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदका
धनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः
जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्मनुना—

‘ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥

जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ’ ॥

इति । गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति बान्धवाश्च
त्रिविधौ बौधायनेन दर्शिताः—

‘ आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ’ ॥

इति । बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति ।
अत एव बृहस्पतिः—

‘ बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ’ ॥

इति । बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः ।
तदाह मनुः—

‘ यो यो ह्यनन्तरः पिण्डान्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘ सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्तेवासी—
(आ. ध. १. ६. १४. ३.)

इति । शिष्याभावे स ब्रह्मचारी तस्याभावे यः कश्चिच्छ्रो-
त्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन् ’—
(गौ. स्मृ. २८. ४१.)

इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः—

‘ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८८.)

१. The text of मनु reads अनन्तरः सपिण्डाद्यः for यो यो ह्यनन्तरः
पिण्डा°. २. B. reads तेषु for तथा.

इति । ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । क्षत्रिया-
दिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । त-
दुक्तं मनुना—

‘ अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १८९.)

इति । नारदेनापि—

‘ ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ’ ॥

इति । संग्रहकारेणापि—

‘ पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।
तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥
असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः ।
एवमेवोपरितनां सपिण्डा ऋक्थभागिनः ॥
तदभावेऽसपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एव वा ।
सब्रह्मचारी सद्भिः पूर्वाभावे परः परः ॥
शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।
आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः ’ ॥

इति । नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येत-
दनुपपन्नम् । पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां
वा भरणमात्रस्य नारदेनोक्तत्वात्—

‘भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चैत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाङ्घ्रिन्द्युरितरासु तत् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २५-२६.)

इति । तत्र—

‘संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते’ ।

इति प्रक्रम्य “भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्” इत्यादिवच-
नस्य पठितत्वेन संसृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमा-
त्रम् संसृष्टभ्रातृणां च तद्धनहारित्वम् अनेन वचनेन
प्रतिपाद्यत इत्यवगमनात् । अथवा ‘भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्’
इत्यादिवचनस्य संसृष्टित्वेन

‘संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनपत्योऽशभाग्योऽपि निर्बीजेष्वितरानियात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २४.)

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा अविभक्तविषय-
त्वमस्तु याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंसृष्टिनो भर्तुर्धनं
पत्न्येव प्रथमं गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्थं भ्रातर एव वा’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—

१. D. reads धनग्रहणम् for तद्धनहारित्वम् and omits the portion
up to इत्यादि वचनस्य संसृष्टित्वेन. २. D. reads अनपत्यांशभागो हि.

‘ विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ’ ॥

इति । मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम् भ्रातर एव
वेति विकल्पश्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभि-
चारिण्यां पित्रादेरनपत्यधनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ॥

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृष्टं क्षेत्रांशं
नार्हतीत्यर्थः । धीरेश्वरस्तु अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येव-
मादिवचनजातस्य प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नि-
योगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य विभक्तस्य पत्युर्धनं गृह्णाति ।
तथा च मनुः—

‘ धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ।

कनीयाञ् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४६, १२०).

इति । विभक्तधने भ्रातरे मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्या धन-
संबन्धः । नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथेत्यभिप्रायः ।
गौतमोऽपि—

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानप-
त्यस्य । बीजं वा लिप्सेत’

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । अयमर्थः—अनपत्यस्य ऋक्थं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा
भजेरन् स्त्री वा यदि बीजं लिप्स्यते ॥

इति । संग्रहकारोऽपि—

‘ भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।
गुर्वदिशनियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात्’ ॥

इति । तदनुपपन्नं पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् ।
अश्रुतोऽपि नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति
युक्तमिति चेत् । तन्न । गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् ।
तथा हि । तत्र यद्वैतमवचनं—

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य ।
बीजं वा लिप्सेत’—

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । तस्य नायमर्थः यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी
अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगो-
त्रर्षिसंबन्धा गृह्णीयुः । स्त्री वा गृह्णीयात् । सा स्त्री बीजं
वा लिप्सेत सयंता वा भवेदिति । वाशब्दस्य पक्षान्तर-
वचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि धनं यो

विभृयादित्यादि मनुवचनं तदपि क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धं
वक्ति न पत्न्या इति । संग्रहवचनमपि संयताया एव धन-
संबन्धं वक्ति न तु देवरादिनियुक्तायाः ।

अन्यथा—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ’ ॥

इति । तथा—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमामुयुः ’ ॥

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-
दनपत्यस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाती-
त्येषैव व्यवस्था ज्यायसी । यत्तु स्त्रीणां धनसंबन्धाभावप्रति-
पादकवचनम्—

‘ यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥
यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ’ ॥

इति । तद्यज्ञार्थमेव संपादितधनविषयम् । यदपि का-
त्यायनेनोक्तम्—

१. C. reads संरब्धवचनम् and D. शंखवचनम् for संग्रहवचनम्.
२. D. reads व्रते for गुरौ. ३. D. and C. read तद्विक्थभाजः for
अरिक्थभाजः. ४. D. reads स्वेषु for धर्म.

‘ अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकम् ।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अयमर्थः—स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनैः
श्राद्धाद्युपयुक्तं च मुक्त्वा अदायिकधनं राजगामि भवति ।
श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकमपास्य श्रोत्रियस्य न
राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदेनोक्तम्—

‘ अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ५२.)

इति । तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं पत्नीशब्दश्रवणात् ।
यदपि च हारीतेनोक्तम्—

‘ विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।
आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ’ ॥

इति । तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि
प्रजापतिवचनम्—

‘ आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम् ’ ॥

१. A. reads आदाय for अपास्य. २. A. reads अर्पणम् for अयमर्थः
and omits स्त्रीणाम् while B. for the same reads आययणम् for अय-
मर्थः omitting the word स्त्रीणाम्. ३. A. reads धनम् for धनिनः. ४.
B. reads अदायि वान्यत् for अदायिकमन्यत् and substitutes the word
भुक्त्वा for मुक्त्वा. ५. A. reads °वृत्यौर्ध्वदैहिकम् for °भृत्यौर्ध्वदैहिकम्.
६. A. reads °शब्दश्रवणात् while B. reads अविरुद्ध° for अवरुद्ध°. ७.
D. omits च. ८. C. and D. read आमरणात् स्त्रियाः for आमरणा-
न्तिकम्.

इति । यदपि स्मृत्यन्तरे—

‘ अत्रार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् ’ ।

इति । तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् ।
या च श्रुतिः ।

‘ तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादौः ’ ।

इति । सा पत्नीवतग्रहे तत्पत्न्या अंशो नास्तीत्येवंपरा ।
इन्द्रियशब्दस्य ‘ इन्द्रियं वै सोमपीथः ’ इति सोमे प्रयोग-
दर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं बृहस्पतिवच-
नम्—

‘ यद्विभक्ते धने किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका ’ ॥

इति । तदितरदायादानुमतिमन्तेरण स्थावरविक्रयनिषेध-
परम् । अन्यथा—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यंरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ।

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्क्वव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा ’ ॥

इति । अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिनां विभागप्रकार-

माह मनुः—

१. C. B. and D. read स्मृत्यन्तरम्. २. B. and C. read अदा-
या-हाः and D. अदायादीः. ३. B. C. and D. read सपत्नीव for सा
पत्नीव. ४. B. reads विभक्तं धनम् for विभक्ते धने while C. reads संभृतम्
for संस्मृतम्. ५. B. and C. read रसान्तरम् for रसाम्बरम्. ६. B.
and D. read भर्तुः° for भर्तृ°. ७. A. and B. read वृद्धानप्यतिथीन् for
वृद्धानाथातिथीन्. ८. D. reads संसृष्टिविभाग° for संसृष्टिनां विभाग°.

‘ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ’ ।

(म. स्मृ. ९-२१०.)

इति । समानविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरण-
सिद्धेः ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं
विषमधनेन संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् ।
संसर्गः कैरित्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

‘ विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते ’ ॥

इति । यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या
तेन सह समापन्नः स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवास-
मापन्न इत्यर्थः । कचित्संसृष्टिनां विषमविभागकारणमाह
बृहस्पतिः—

‘ संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ’ ॥

इति । विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न
सर्वस्मिन्निति । एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्व-
प्राप्त्यर्थम् । अपुत्रस्य संसृष्टिनः ऋक्थग्राहिणं दर्शयति
याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads अधनेन for विषमधनेन. २. A. in marginal reading sub-
stitutes वा for च. ३. B. C. and D. read सहवासमापन्नः for सह.
समापन्नः. ४. D. adds न before येन. ५. A. B. and C. omit °कारण°
while D. substitutes पुनः for कचित् and omits संसृष्टिनाम्.

‘ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३८.)

इति । अयमर्थः । संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकालेऽविज्ञा-
तगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टी दद्यात्
पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् । न पत्न्यादिः । पत्नीनामप्रतदुहि-
तृणां च भरणमात्रम् । तदाह नारदः —

‘ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो विभूयात्पतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २६-२७.)

इति । सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं
सोदरः संसृष्टिपश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वय-
मेवापहरेत् न भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः ।
संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि
विभज्य धनग्रहणमित्याह स एव —

‘ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इति । सापत्नभ्राता संसृष्टो अन्योदर्यधनं हरेत् न

१. B. C. and D. read तु दुहिता तस्याः for दुहितरस्तस्याः. २ A. reads
संसृष्टिनः तस्यांशम् for संसृष्टिनो (S.) मृतस्यांशम्. ३. B. C. and D. read
सोदरो for संसृष्टो. ४. B. C. and D. omit संसृष्टो.

त्वसंसृष्टी । असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत ।
न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्येव । अतएव मनुः —

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ।
सौदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २११-२१२.)

इति । अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातॄणां
मध्ये यैः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले
देशान्तरगमनादिना स्वांशाद्भवेत् तस्य भागो न लुप्यते—
पृथगुद्भरणीयः । न संसृष्टिन एव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं
भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः सनाभयो
भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य संभूय न्यूनाधिक-
भावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

‘असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च
सौदराः तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु

१. D. originally reads अन्यः परो and corrects अन्यतरो, while C.
reads युज्यते for लुप्यते. २. D. reads भगिन्याः for भगिन्यः. ३. A.
and D. omit यः while B. reads यः after कोऽपि. ४. B. and C. read
चा for वा and substitute सौदरो for संसृष्टो. ५. B. and D. read असं-
सृष्टाः for संसृष्टाः.

भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु 'येषां ज्येष्ठ' इत्यादिमनु-
वचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च
सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तज्जङ्गमस्थावरात्मकोभय-
द्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः—

‘अन्तर्धनं तु यद्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वंसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्धनं यथांशतः’ ॥

इति । अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं
गृहधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथांशतो भवेत् । सोदराणा-
मसंसृष्टानां गृहक्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथांशतो भवेत् । इति ।
याज्ञवल्क्यवचनं तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति ।
तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः तदा पिता पितृव्यो वा यः
संसृष्टः स एव गृह्णीयात् । तथा च गौतमः ।

‘संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो ऋक्थभाक्’—इति ।

(गौ. स्मृ. २८. २८.)

यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वंसंसृष्ट-
भिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वंसंसृष्टपिता । तद-
भावे माता । तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः—

‘स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ
हरेयातां तदभावे त्वंसंसृष्टः पिता तदभावे माता तदभावे
ज्येष्ठा पत्नी’ । इति ।

१. D. reads तेषां for येषाम्. २. B. and D. read च for तु.
३. B. C. D. substitute च for तु. ४. A. reads संभव° for °सद्भाव°.

ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा संमता न तु पूर्वोढा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः—

‘ मृते पतौ तु भार्यासस्युरभ्रातृपितृमातृकाः ।
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । पत्युः भ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृमातृ-
भार्याः सर्वे सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रं-
शतः भार्याणां भर्त्रंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः ।
पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृभगिनी गृह्णाति । तथा च
बृहस्पतिः—

‘ या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ’ ॥

इति । चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु
‘ या तस्य दुहिता ’

इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः ।
दुहितृभगिन्योरभावे—

‘ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ’ ।

१. A. omits गुणज्येष्ठा and reads संयता for संमता. २. A. reads
‘स्तु स्वभ्रातृ’ for ‘स्युरभ्रातृ’. ३. A. and C. read पत्नी for पत्युः.
४. B. C. and D. do not insert the word ‘भ्रातृ’ while A. originally
does not add भ्रातृ but it appears in correction.

इति । उक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः । प्रतिपक्षे दोषाणामभावात् । अत एव बृहस्पतिः—

‘ मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः—

‘ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३७.)

इति । अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यो गृह्णाति न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति । यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

१. D. reads प्रतिपक्षोक्तानां for प्रतिपक्षे दोषाणाम्. २. B. C. and D. read विभजेरन् for विभजेयुः. ३. B. and C. read के च and D. के वा for को वा. ४. C. and D. also A. drop °क°. ५. B. and C. do not insert एव. ६. D. reads °धारणानुष्ठान° for धारणतदनुष्ठान. ७. A. reads वानप्रस्थ-धनं for वानप्रस्थस्य धनं. ८. C. and D. read °भ्रात्रेक° for भ्रात्रैक.

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्य-
धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरो-
त्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ’ ।

(व. स्मृ. १७. ६२.)

इति । तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् ।
न तु समानाश्रमिणां परस्परक्रकथग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रति-
ग्रहादेर्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् ।

‘ अनर्थनिचयो भिक्षुः ’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ११.)

इति गौतमस्मरणाच्च । तत्र—

‘ अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य च ।
अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेत् ’ ॥

इति । वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

‘ कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विभूयाद्यातिः ।
योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ’ ॥

इत्येवमादिवचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यत एव ।—

१. B. C. and D. read पूर्वस्य पूर्वस्य. २. D. originally reads अन्यांशाः and in margin reads अनंशाः. ३. B. C. and D. read अनिचयो for अनर्थनिचयो. ४. A. reads इति वचनात् and B. and C. इत्यादिवचनात् for इत्येवमादिवचनात्.

नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्वि-
भागो घटत एव । दायानर्हानाह मनुः—

‘ अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । निरिन्द्रियाः व्याधिनः विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि—

‘ पितृद्विद पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि भैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २१.)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४०.)

इति । तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो
गृह्यन्ते । एते निरंशकाः ऋक्थभाजो न भवन्ति । केवलम-

१. A. does not insert °आदि°. २. A. reads दायानर्हानाह° for दायानर्हा°. ३. A. reads °पादिकः. ४. B. C. and D. read क्लीबोऽन्धः for क्लीबोऽथ, while B. and C. स्तब्धः for तज्जः. ५. B. and C. read °रोगार्ताः for °रोगाद्याः. ६. C. and D. read निरंशाः for निरंशकाः.

शैनाच्छादनदानेन भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवाय-
माह मनुः—

‘ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०२.)

इति । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वा-
द्यपि नास्तीत्याह देवलः—

‘ तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते ’ ।

इति । पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । ‘ पतित-
तज्जवर्ज्यं विभृयुः ’ इति बौधायनस्मरणात् । आश्रमान्तरगता
अपि ते भर्तव्याः । अतएव वसिष्ठः ।

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।

क्रीबोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्रीबोन्मत्तानाम् ’ ॥

(व. स्मृ. १७. ५२-५४.)

इति । अंशानर्हीणां पुत्रास्त्वंशभाजः । तदाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ।

इति । निरंशकानां पुत्रा औरसाः क्षेत्रजाश्च क्लैव्यादिदोष-
वर्जिता भागहारिणो न दत्तकादयः । अत एव याज्ञवल्क्यः
परिसंचष्टे—

१. D. substitutes the word अन्न for अशन while A. omits °दानेन and reads अशनाच्छादनेन. २. D. originally reads अकरणे and in margin अभरणे. ३. A. reads मनीषिणः. ४. B. and C. read भर्तव्यमपि and D. भर्तव्यत्वमपि. ५. A. and C. read भुक्तं and B. reads भक्तं but substitutes वस्तु for वस्त्रं. ६. A. omits this quotation and इति बौधायनस्मरणात् ।

‘ औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः’ ।

इति । निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्या-
श्च पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच स एव-

‘ सुताश्चैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वार्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च’ ॥

(या. स्मृ. २. १४१-१४२.)

इति । अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति कात्यायनः—

‘ अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न ऋकथं तेषु चार्हति’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४३.)

इति । स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

१. A. omits च. B. and C. substitute तु for च while D. प्र° for the same. २. B. and C. read °संस्कृताः. ३. B. and C. read सानुवृत्तयः for साधुवृत्तयः. ४. B. reads याज्ञवल्क्यः for कात्यायनः but the following quoted verse does not occur in the texts of याज्ञवल्क्य. ५. A. reads पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तम् for पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम्.

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः' ॥

(या. स्मृ. २. १४३-१४४.)

इति । अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निसंनिधौ मातुलादि-
भिर्दत्तम् । तथा च कात्यायनः—

‘विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्’ ॥

इति । आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै द-
त्तम् । आद्यशब्देन अध्यावाहनिकऋक्थक्रयादिप्राप्तं च ।
तथाच मनुः—

‘अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९४.)

इति । षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिक-
सङ्ख्याव्यवच्छेदाय । अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं
कात्यायनेनोक्तम्—

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

१. B. and C. read अतीतायामप्रजसि for अप्रजायामतीतायाम्. ८. B. reads अध्यग्न्युपावहम् for अध्यग्न्युपागतम्. ९. B. C. and D. read अध्यावहनिकम् for अध्यावाहनिकम् and omit च. १०. B. and C. read तु पितृकात् for पितुर्गृहात्.

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ।

प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते' ॥

इति । बन्धुदत्तं कन्याया मातृपितृभिर्दत्तम् । शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेनः—

‘ गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलास्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥

इति । पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः—

‘ पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्राद् दातव्यं स्थावरादृते' ।

इति । यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्र-
कार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयं च नियमः प्रत्यब्दा-
दाने वेदितव्यः । अनेकाब्देषु तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने
नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथा च
बृहस्पतिः—

१. B. reads तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्. २. A. substitutes च for तु and reads अन्येन for श्वश्र्वा. ३. A. reads अधिवन्दनिकम् for पादवन्दनिकम्. ४. B. C. and D. read °अन्वाधेयिकम् for अन्वाधेयकम्. ५. D. originally reads कर्मिणाम् but corrects °कर्मणाम्. ६. A. reads °साहस्रम् for साहस्राद्. ७. तथाच बृहस्पतिः — ‘दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति is omitted by B. C. and D.

‘दद्याद्भनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति’ ।

इति । अत एव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-
गार्हत्वमुक्तं तेनैव—

‘ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तैमुपजीवनम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि’ ।

इति । पतिदत्तस्थावरे तु विशेषमाह नारदः—

‘भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तैत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते’ ।

इति । पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह

कात्यायनः—

‘तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते’ ।

इति । उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलंकारादिकं सोपाधिदत्तम् ।

योगवशेन वञ्चनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न
भवतीत्याह स एव—

१. A. reads तदैतत् for तैर्दत्तम्. २. A. reads अपि for तु
and C. and D. read ०षु for the same. ३. A. substitutes च and
B. यत् for तत्. ४. D. reads सोपाधिना दत्तम् for सोपाधिदत्तम्. ५. A.
reads वचनादिना for वञ्चनादिना. ६. B. and C. read wrongly शिष्यादि°
for शिल्पादि°.

‘ प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ’ ।

इति । अन्यतः सख्यादित इति यावत् । तदेतत्स्त्रीधनं
दुहितृदौहित्रतद्दुहितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा
भर्त्रादयो गृह्णन्ति । अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं
दुहिता गृह्णाति । अत एवोक्तम् याज्ञवल्क्येन—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । गौतमोऽपि—

‘ स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च ’

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । दुहितृणामभावे दुहितुर्दुहितरो गृह्णन्ति । तद्दुहि-
तृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्—

भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो
भागकल्पना ॥

तथाच गौतमः—

‘ पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १७.)

इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः—

१. B. and C. read प्राप्तम् for प्रीत्या. २. B. and C. read दुहितृदौहित्र-
दौहित्रपुत्र° and D. originally दुहितृपुत्र° and in the margin दुहितृदौहित्र-
तद्दुहितृपुत्र° for दुहितृदौहित्रपुत्र°. ३. B. C. and D. read प्रेत्यायाम् for वृत्ता-
याम्. ४. B. C. and D. read तेनैव for याज्ञवल्क्येन but it seems in-
correct.

‘ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९३.)

इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रौ धनहारिणः । तथाच

नारदः—

‘ मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ’ ।

(ना. स्मृ. १३. २.)

इति । दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णाती-

त्यर्थः । दौहित्राणामभावे तु—

‘ विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं ऋक्थमृणं समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं

मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९२.)

इति । एतत् पुत्राणां दुहितृणां च संभूय मातृऋक्थग्राहि-

त्वपरं न भवति । किंतु तेषां धनसंबन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं

समशब्दश्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्—

‘ समं सर्वे सहोदरा मातृकं ऋक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च ’ ।

इति । तदपि मनुवचनेन समानार्थम् । अथवा एतद्वचनद्वयं
भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् । अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः—

‘ स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ’ ।

इति । अपत्यानां पुमपत्यानाम् । यत्तु पारस्करेणोक्तम् ।

अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रैस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक् ’ ।

इति । तदप्रतिष्ठितोऽदुहितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘ मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १३१.)

इति । यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजाति-
स्त्रीधनं उत्तमजातीयैः सपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदप-
त्यम् । तदुक्तं मनुना —

‘ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९८.)

इति । ब्राह्मणी जात्युत्तमं जात्युपलक्षणार्थम् । पुत्राणाम-
भावे पौत्रा गृह्णन्ति पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणे । पुत्र-
पौत्रे ऋणं देयमिति अधिकारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणे-
ऽधिकारः । ऋकथभाक्त्वं कुत इति चेत् । तत्र ।

१. B. C. and D. read पुत्रैस्तु for पुत्रस्तु. २. D. reads समांशता for
समांशभाक्. ३. A. B. and C. read °जाति° for °जातीय°. ४. A.
reads जात्यधम° for जात्युत्तम°.

‘ ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः ’—

इति गौतमवचनेन ऋक्थभाजामेव ऋणापाकरणाधिका-
रश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्थभाजः ।
अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः—

‘ ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ’ ॥
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(म. स्मृ. ९. १९६—१९७.)

इति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया
भार्याया यद्धनं तद्बुहित्रादिपौत्रान्ततद्धनहारिसन्ततेरभावे
सति भर्तृगामि न पुनर्मात्रादिर्गामि इत्यर्थः । आसुरराक्षस-
पैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवती-
त्यर्थः

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘ बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ’ ।

इति । तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम् । अतए-
वोक्तं तेनैव—

१. C. reads वसु for धनम्. २. A. does not insert this whole
verse. ३. B. C. and D. omit तत्. ४. A. reads मात्रादीनाम्
for मात्रादिगामि. ५. A. omits this whole portion—आसुरराक्ष-
सपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः. ६. A.
omits °धन°.

‘ आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियां ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तादिष्यते ’ ।

इति । भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरा एव
गृह्णन्ति तथाच गौतमः—

‘ भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २५.)

इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनै-
वोक्तम् ।

‘ स्वं च शुल्कं वोढाहति ’ ।

इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात्प्राक्मृतायां द्रष्ट-
व्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

‘ मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४६.)

इति । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि
तदपि सोदरा एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः—

‘ ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ’ ॥

इति । अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच
पैठीनसिः—

१. A. reads स्त्रियाः and B. and D. स्त्रियम् for स्त्रिया. २. A.
reads सोदरा एव गृह्णाति for सोदरा एव गृह्णन्ति. ३. B. and C. read
भवत्ययम् for उभयव्ययम्. ४. D. reads पितामहादिभिः for मातामहादिभिः.

‘प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता द्रव्यमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्यां च भ्रात्रा तद्ब्राह्ममित्यपि ।

इति । पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे स एव गृह्णीयान्न
भर्ता । यत्तु मनुवचनम्—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।

धनं तत् पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३५.

इति । तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कचिदन-
पत्यं स्त्रीधनं स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना —

‘मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः’ ॥

इति । अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे आसु-
रादिषु मातापित्रोरभावे मातृष्वसादीनां धनं यथाक्रमं मातृ-
ष्वस्त्रीयाद्यां गृह्णीयुः । कचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि
पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयादित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति’ ॥

(या. स्मृ. २. १४७.)

१. A. reads दायम् for द्रव्यम्. २. B. C. and D. read ब्राह्ममिति for ब्राह्ममित्यपि. ३. B. originally reads तस्य द्रव्यं for पुत्रिकायाम्. ४. A. B. and C. substitute तु for तत्. ५. B. and C. read बन्धादीनां and D. originally स्वस्त्रीयादीनां and in margin बन्धादीनां for स्वस्त्रीयादीनाम्. ६. D. reads पुत्रो for सुतो while A. substitutes च for वा. ७. D. omits °द्या°.

इति । संप्रतिरोधके वन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्री-
धनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्द-
द्यादेव । तथाच कात्यायनः—

‘ न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि चैकैतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यद्यसौ धनवान् भवेत् ’

इति । देवलोऽपि—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्ता तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ’ ।

इति । विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः—

‘ पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते ’ ॥

इति । पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तदेवं विभजेत्
तदनुपजीवनेनार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्त्रितयमपि ऋणा-
वशिष्टं विभजेत् । तथा च स एव—

१. B. and C. substitute हि and D. तु for च. २. B. and C. read भोक्ता तत्स्त्रीधने चेदम् for भोक्ता तत्स्वयमेवेदम्. ३. D. reads यच्च स्यात् for यच्चान्यत्. ४. B. C. and D. omit यत्तदेव विभजेत्.

‘ ऋणं प्रीतिप्रदानं च दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ’ ॥

इति । ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् ।

‘ ऋक्थं ऋणं सममिति वचनात् ’ ।

ऋक्थं ऋणमितिवचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्यमित्याह स
एवः—

‘ ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सहै ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकार्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढमब्रवीद्गुः ’ ।

इति । अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथा च

स एव—

‘ शङ्काविश्वाससंधाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत् ’ ।

इति । अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः —

‘ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११८-११९.)

१. A. reads सदा for सह. २. D. reads दोह्या° for दोह्या°. ३. D. originally reads शोकं मूढे and in margin शोकं गूढे for कोशं गूढम्. ४. D. reads °द्रव्य° for °दिव्य°. ५. D. reads originally शोकमोहम् and in the margin कोशमेव, while A. कोशमेवम्.

इति । पितृद्रव्याविनाशेन यत्स्वयं कृष्यादिना उपार्जितं यच्च विद्यादिना लब्धं विवाहाच्च यल्लब्धं तद्भात्रादीनां न भवेत् । यत्तु पित्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतं पित्रादिभिरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत्तस्यैव भवति । क्षेत्रं तु तुरीयांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथाच शङ्खः—

‘ पूर्वैष्टां तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् श्रमात् ।
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ’ ।

इति । तथा विद्ययाध्यापनादिना लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अत एव मनुः—

अनुपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
(दायादेभ्यो न तद्द्वयाद्विद्यया लब्धमेव च ।)
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

(म. स्मृ. ९. २०८.)

इति । श्रमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि—

१. A. and D. omit तु. २. B. and C. read अनुद्धृतम् omitting अपहृतम् पित्रादिभिः. ३. A. reads अन्यैः for पित्रादिभिः. ४. B. C. and D. omit कश्चित्. ५. B. C. and D. read क्षेत्रे for क्षेत्रं. ६. A. omits तु and also च after तथा. ७. A. reads पुनः. B. पूर्व, and C. पूर्णम् for पूर्व°. ८. B. C. and D. read क्रमात् for श्रमात्. ९. A. and C. read भागेन लभते for भागं लभन्ति.

‘ विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं च ऋक्थिभिः ’ ॥

इति । अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः—

‘ परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्यान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ।

उपन्यस्तेषु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियोज्यते ।

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादात् लब्धं प्राध्यापनाच्च यत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातोऽद्भुतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

शिल्पिश्चापि हि धर्मोऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकं भवेत् ।

विद्याबलकृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ’ ।

इति । अनेन विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्वयोप-
योगप्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् ।
क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि धनं विभाज्यमित्याह नारदः—

१. B. C. and D. read स्वऋक्थिभिः for च ऋक्थिभिः. २. B. and C. read उपायस्तेषु while D. originally reads उपलब्धेषु and in the margin उपन्यस्तेषु for उपन्यस्तेषु. ३. B. read रणपूर्वकम् for पणपूर्वकम्. ४. A. reads शंसनात् for शासनात् and substitutes वाऽपि for वादात् while B. and C. read सज्ञानं for स्वज्ञान and प्राधान्यतो द्यात् for प्राध्यापनाच्च यत् while A. reads प्राधान्यतश्च यत् for प्राध्यापनाच्च यत्. ५. A. and D. originally read द्यूतपूर्वकम् for ऋतपूर्वकम्. ६. A. reads संनिविष्टे for शिल्पि-
श्चापि. and D. originally reads मूल्याद्यत्राधिकम् for स्वस्थाद्यच्चाधिकम्.
७. A. reads यान्यत्तच्छिष्यतः तथा and B. and C. read यान्यतो मिश्रितस्तथा
for याज्यतः शिष्यस्ततथा. ८. A. and D. originally read अतो for अनेन.

‘कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १०.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्वृहस्पतिः ’ ॥

इति । अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्त-
विद्यानां यद्भनं शौर्यादिनोऽप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तद्विद्याधनं
विभाज्यमिति । पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते विद्याधने भागद्वयमर्ज-
कस्याह वसिष्ठः—

‘येन चैषां यदुपार्जितं स्याद्द्वयंशमेव लभेत ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५१.)

इति । यत्तु—

‘सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ’ ॥

इति । तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्य-
विद्याधने अर्जकेच्छया अंशमाह गौतमः—

‘स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात् ’

इति । ईच्छाभावेत्वाह नारदः—

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

१. B. and C. read °सुतोऽपि for °श्रुतोऽपि. २. D. originally reads कुलतोवाप्तविद्यानाम् for कुले विनीतविद्यानाम्. ३. D. reads शौर्य-
विभिः प्राप्तं तद्विद्याधनम्. ४. D. reads पितृव्याविरोधेन. ५. B. and
C. read एकस्य for अर्जकस्य. ६. B. C. and D. read स्वयमुपार्जितम्
for यदुपार्जितम्. ७. B. and C. read विद्येतरतया for विद्येतरकृष्यादि.
८. B. reads अंशविभागम् and B. and C. read अंशान् for अंशम्. ९. B.
and C. add तत् to इच्छा.

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्' ॥

(ना. स्मृ. १३. ११.)

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘ नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ’ ॥

इति । विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्य-
मेत्याह स एव—

‘ शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव ऋक्थिभिः ॥

ध्वजाहतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ’ ।

इति । ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम् —

‘ संग्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा ’ ॥

इति । शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्—

‘ आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत् ’ ।

१. A. B. and C. reads तद्धनमा° for तेन तदा°. २. D. reads अविद्याय .
D. originally reads अविद्यायाम् for नाविद्यानाम् while A. substi-
tutes °धनं for °धनात्.

इति । पित्रादिद्वयोपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्य-
प्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य भागद्वयमाह व्यासः—

‘साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ।

इति । अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

‘वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतात्रमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१९.)

इति । वस्त्रं पितृधृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरूर्ध्वं
विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

‘वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । पत्रमश्व-
शिबिकादिवाहनं तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं
तु सर्वैर्विभाज्यम् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव ।

अधृतः साधारणो विभाज्य एव—

‘पत्न्यौ जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २००.)

१. B. C. and D. substitute इव for °वत्. २. A. does not insert this line. ३. B. and C. do not insert this whole verse and also इति. ४. A. and D. omit पितृ. ५. A. B. C. and D. originally read पत्रं वाहनं before पत्रमश्वशिबिकादि°.

इति । तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं
तण्डुलमोदकादि । तदपि यथासंभवं भोक्तव्यं न विभा-
ज्यम् । उदकं तदाधारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेण
भोक्तव्यो न मूल्यद्वारेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः
पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।

तथा च बृहस्पतिः—

‘एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः’ ॥

इति । पित्रावरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच
गौतमः—

‘स्त्रीषु संयुतास्वविभागः’ ॥

(गौ. स्मृ. २८. ४७.)

इति । योग इति श्रौतस्मार्तान्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते ।
क्षेमः इति लब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागाराम-
निर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरोधेनार्जि-
तमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा—

‘क्षेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च’ ॥

१. A. reads विशेषणोपादानात् and B. and C. विशेषेणोपादानात् for विशे-
षेणोपादानात्. २. D. reads मोदकतण्डुलादि and for यथासंभवं originally
reads यथासंभूय. ३. D. reads विषमपर्यायेण for विषमः पर्यायेण. ४. B.
and C. read युक्तासु for संयुतासु. ५. A. B. and C. read °विरोधानार्जि-
तम् for °विरोधेनार्जितम्.

इति । अथवा योगक्षेमशब्देन छत्रं चामरशस्त्रवाहनादि-
प्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः ।
सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उशनसा क्षेत्रस्याप्यविभाज्यत्व-
मुक्तम्—

‘ अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ’ ॥

इति । तत्प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रं क्षत्रियासुतेन सार्धं ब्राह्मणी-
सुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

‘ न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय च ’ ।

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभा-
ज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः—

‘ वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम् ।

कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।

१. A. B. C. and D. read शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतयः. २. A. B. and C. read वाप्यम् for याज्यम्. ३. D. reads संस्थितम्. ४. A. reads तैः कस्य for नैकस्य. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. C. and D. read तदनुसारेण for त्वनुसारेण.

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।

योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो ऋक्थिभिः सह ' ॥

इति । तेन वस्त्रादीनामैविभाज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचन-
मुशनोवचनं चानांदरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि
वचनानां विषयव्यवस्थाश्रयणं युक्तं न चान्यथाकरणम् ।
बृहस्पतिवचनानां तु अधृतवस्त्रादिविषयत्वम् । मन्वादिव-
चनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वं पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यव-
स्था घटते ।

विभागकाले केनचिद्वर्जितं पश्चादुद्भावितं चेत् तत्सर्वे समं
विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२६.)

इति । समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति
बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शयति ।

१. D corrects विभाज्यते. २. B. and C. read नव° for तेन.
३. B. and C. read °मपि for °मवि. ४. B. and C. substitute only
वा° for चाना°. ५. B. C. and D. read बाधाश्रयणम् for चान्यथाकरणम्.
६. D. originally reads अपहतम् and in the margin वञ्चितम् and adds
a word वित्तम् after वञ्चितम्. ७. A. reads सर्वम् for सर्वै. ८. B. and C.
read विभक्तम् for विभक्ते. ९. B. reads °भाग° for °विभाग°. १०. B.
C. and D. read दर्शयितुम् for दर्शयति.

मनुरपि—

‘ ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २१८.)

इति । अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभाग-
तया विभक्तमपि समतां नयेत् । तथाच कात्यायनः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः ’ ॥

इति । एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद्दृष्टस्यैव विभाग-
विधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते ।
यत्तु मनोक्तम्—

‘ विभागे तु कृते किञ्चित्सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ’ ॥

इति । तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् ।
अन्योन्यापहतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रा-
न्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति । तथाच श्रुतिः—

‘ यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि

वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते ’ ।

इति । अयमर्थः । यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते
भागदप्राकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत् । अथ
भागान्नुदतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति

१. B. and C. read पश्चात् for पुनः. २. A. reads °द्रव्यार्जनव्यय° for °द्रव्येष्वायव्यय°. ३. B. and C. read °वचने for °वञ्चने. ४. B. and C. read अप्रकरोति for अपाकरोति. ५. B. C. and D. do not insert अथ. ६. B. and C. read पर्यते for चयते and substitute याधिकम् for पापिनम्.

यावत् । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा
नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २१३.)

इति । तत्स्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे
दोषोऽस्ति किमुतास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवं प्रतिपादन-
परम् । न तु ज्येष्ठस्यैव दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या
श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभक्तानां कर्तव्यमाह नारदः—

‘ यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ४२-४३.)

इति । एकस्माज्जाता विभक्ता भ्रातरः परस्परानुमतिमन्त-
रेण धनसाध्येष्टापूर्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा धनसाध्य-
कृष्यादिकर्मकारिणो भवेयुः । तथा विभिन्नोलूखलमुसलादि-
कर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः स्युः । तथा च कार्येषु भ्रातरो यदि
न संमताः तदा ताननादृत्य कार्यं कुर्युः । तथा विभक्ता

१. B. and C. read °वचनम् for मनुनोक्तम्. २. B. and C. read शेष°
for दोष°. ३. B. and C. read स्वभावात् for स्वभागान्. ४. B. C. read
द्रव्यव्यय° for धन° while D. reads द्रव्य but omits व्यय. ५. A. omits कर्म.
६. B. C. and D. do not insert च while D. reads originally संगताः.

भ्रातरः स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं यथेष्टं
कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन
इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

‘ विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ’ ॥

इति । तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारण-
त्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु
तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासनसौकर्याय सर्वा-
भ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमति-
व्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘ स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ’ ॥

इति । तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः ‘ प्रतिग्रहः
प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ’ इति स्मरणात् । व्यवहा-
रप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते । न पुनर्ग्रामानुमतिमन्तरेण व्यव-
हारो न सिध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमाविप्रतिपत्ति-
निरासार्थमेव । दायादानुमतिरपि विभक्ताविभक्तसंशयव्युदा-
सेन व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये
कर्तव्ये सहिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्या-
दित्येवमर्थम् ।

१. B. C. and D. read स्वभावात् for स्वभागान्. २. B. and C. read वि-
क्रीणीयुः तानादद्यो वा for विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा. ३. B. C. and D. read
तस्मात् for यस्मात् while B. and C. add न before विभक्ताः. ४. B. C.
and D. read द्रव्यस्य for द्रव्येषु. ५. B. C. and D. read सर्वाभ्यनुज्ञा
अवश्यं कार्या for सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या. ६. A. omits °अविभक्त°.

‘ स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ’ ।

इति स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

‘ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ’ ॥

इति दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । ज्ञातयः पितृबन्धवः । बन्धवस्तु मातुलादयः । लेख्यं विभागपत्रम् । एभिर्विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । यौतकैः पृथकृतैर्गृहक्षेत्रैः । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः—

‘ विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्राप्तिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः ॥

१. B. and C. read प्राशस्त्यात्. २. B. and C. read बन्धुभिश्च विलेखितैः for बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः. ३. B. and C. read बान्धवेषु for बन्धवस्तु. ४. A. reads यौतके पृथकृतैर्गृहक्षेत्रे. ५. A. and D. read प्राप्ति° for प्राप्ति°. ६. B. reads नेया for ज्ञेया.

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

(ना. स्मृ. १३. ३६-४०.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वाणिकृपथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ’ ॥

इति । कुसीदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्या-
द्यभावे वेदितव्यः । तथा च स एव—

‘ साहसं स्थावरस्वाम्यं प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्युर्यत्रै च साक्षिणः ’ ॥

इति । साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह—

‘ कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम् ।

स्वस्वभोगस्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ’ ॥

इति । कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः । व्याघातः पर-
स्परस्य होढं बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनं स्वस्यात्मनो
भोगः परस्परं पृथग् ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषि-
द्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

१. B. and C. read स्थावरं स्वाम्यम् for स्थावरस्वाम्यम्. २. D. origi-
nally reads यस्य and in the margin यत्र. ३. B. reads साधकौ for साध-
कम् and also B. and C. read स्वस्य भौमस्थावरस्य for स्वस्वभोगस्थावरस्य.
४. B. and C. read बान्धवत्वादपहृतद्रव्यतोऽदर्शनम् for बलादपहृतं द्रव्यं
तस्य दर्शनम्.

‘ भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ५२.)

इति । साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे ।

‘ युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव मर्दयेत् ’ ।

इति प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘ विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावंना कार्या न भवेद्वैविकी क्रिया ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । कथं तर्हि तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

‘ विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि ’ ॥

इति । यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति तत्र पुनर्विभागः कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ’ ॥

इति । तद्युक्त्यादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् ।

१. B. and C. read दाप्यम् for साक्ष्यम्. २. B. originally reads एनमर्हयेत् and in the margin एनमर्दयेत्. ३. B. and C. omit तर्हि. ४. This verse does not appear in the several printed editions of the मनु but it has, in a manuscript, been commented upon by मेधातिथि a wellknown commentator. ५. B. reads ददातीति and C. ददानीति.

स्वयं कृतस्य संदिग्धस्य विभागस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा
दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

‘स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः’ ॥

इति । अनुबन्धतो निर्बन्धतः ।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति । अप्राणिभिरक्षवध्रशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुकुटा-
दिभिः । तथाच नारदः—

‘अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्’ ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य.
२. B. and C. read राज्ञांशे स्वके while D. राज्ञांशे क के. Both seem to
be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read
‘वध’ and D. originally reads वद्ध for वध्र. ५. B. and C. omit
प्राणिभिः. ६. B. and C. read पदद्यूत°, D. also the same.

स्वयं कृतस्य संदिग्धस्य विभागस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा
दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

‘स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः’ ॥

इति । अनुबन्धतो निर्बन्धतः ।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति । अप्राणिभिरक्षवध्रशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटा-
दिभिः । तथाच नारदः—

‘अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्’ ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य.
२. B. and C. read राज्ञांशे स्वके while D. राज्ञांशे क के. Both seem to
be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read
‘वध’ and D. originally reads वद्ध for वध्र. ५. B. and C. omit
प्राणिभिः. ६. B. and C. read पदद्यूत°, D. also the same.

विषयाः

पृष्ठं | विषयाः

पृष्ठं

सपणविवादे विशेषः ...	... २०४	बलात्कारादिना कृतव्यवहारस्य	
उक्तदण्डस्य द्वैविध्यम् ...	... २०४	निवर्तनीयत्वम् ...	... २१४
शरीरदण्डस्य नवविधत्वम् / ...	... २०५	कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारः ...	... २१४
याज्ञवल्क्यमते दण्डस्य चातु-		स्ववाक्यजितस्य न पुनर्व्यवहारः	... २१५
विध्यम् ...	... २०५	निवर्तनीयान्यव्यवहारकथनम् ...	... २१५
वाग्दण्डधिग्दण्डादीनां योजने		बलात्कृता व्यवहाराः सर्वेऽपि	
क्रमकथनम्		निवर्त्याः ...	... २१६
व्यस्तानां योजने व्यवस्था	... २०६	बालादिलक्षणानि ...	... २१६
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था	... २०६	केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वात-	
ब्राह्मणस्य बाहिष्कार एव दण्डः ...	... २०८	न्वम् ...	... २१७
बाहिष्कारानङ्गीकर्तुर्विप्रस्य क्षत्रि-		स्वतन्त्रानुमत्यभावेऽस्वतन्त्रकृत-	
यवदण्डः ...	... २०८	व्यवहारनिवर्तनम् ...	... २१७
धनदानासमर्थैः कर्तव्यम् ...	... २०९	निसृष्टार्थलक्षणम् ...	... २१८
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यकरणम्	... २०९	कुटुम्बभरणायास्वतन्त्रकृतोऽपि	
गुरुतल्पादावङ्कनप्रकारः	... २१०	व्यवहारो नावर्तते	... २१८
क्षत्रियादिषु नाङ्कनम्	... २१०	अप्रकृतिस्थकृतं कार्यं न सिद्ध्यति ...	... २१८
क्वचिद्विषये दण्डानेषधः	... २१०	स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं	
विहितादर्धदण्डस्थलम्	... २११	क्वचिन्न सिद्ध्यति	... २१९
वर्णविशेषेण दण्डविशेषकथनम्	... २११	शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयकर्तुं राज्ञः	
दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञाकथनम्	... २१२	फलम् ...	... २१९
अपराधावृत्तौ विशेषः ...	... २१२	इति निर्णयपादः ।	
यथोक्तमार्गेण व्यवहारनिर्णयकर्तुर-			
मात्यादेर्दण्डः ...	... २१२	अथाष्टादशपदानुक्रमः ।	
सभ्यानां जयिनश्च दण्डकथनम् ...	... २१२	विवादकारणाष्टादशपदानां कथनम्	... २१९
न्यायतो निर्णीतव्यवहारमौद्धत्या-		ऋणादानं सप्तविधम् ...	... २१९
स्तिरस्कुर्वतो द्विगुणदण्डः ...	... २१३	दानविधिकथनम् ...	... २२०
तीरितानुशिष्टयोर्भेदकथनम् ...	... २१३	वृद्धिभेदानां कथनम् ...	... २२०
रूपादिविषये पुनर्व्यवहारप्रवर्तनम्	... २१४	वृद्धेः परिमाणम् ...	... २२१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
वृद्धयर्थं निष्कशते प्रयुक्ते मासिमासि		अथाधिकथनम् ।	
सपादनिष्कवृद्धिग्रहणम्	... २२१	द्विविधस्याप्याधेर्लक्षणकथनम्	... २३०
वर्णपरत्वेन वृद्धिकथनम्	... २२१	आधेश्चातुर्विध्यकथनम्	... २३१
सलग्नकप्रयोगे द्विकशतं मासस्य लाभः	२२१	आधिर्नाशहासादिभ्यः पालनीयः	२३१
ग्रहीतृभेदेन वृद्धेः परिमाणान्तरम्	... २२१	दैव-राजोपघातेनाधिनाशे धनिनो	
वर्णसाम्येन वृद्धिकथनम्	... २२२	न दोषः	... २३२
क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीति		आधेः कालेनासारवत्वेऽप्यन्याधि-	
कथनम्	... २२२	विधानम्	... २३२
कालावधिमकुर्वतः षण्मासोर्ध्वं वृद्धि-		स्थावरस्य जंगमस्य चाधेर्भोगे सिद्धिः	२३३
कथनम्	... २२२	आधिसिद्धौ भोग एव प्रमाणम्	... २३३
प्रतियाचिते तु मासादूर्ध्वं वृद्धि-		युगपद्वयोरुपस्थितौ विभज्योभाभ्यां	
कथनम्	... २२३	भोक्तव्यम्	... २३४
प्रीतिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धि-		आधिविशेषेण दण्डविशेषकथनम्	२३४
विशेषः	... २२३	साक्षिलेख्यसिद्धौर्लेख्यसिद्धेः	
दत्ते च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादौ		बर्लीयस्वम्	... २३४
वृद्धिः	... २२३	विशेषलिखितस्य ज्यायस्त्वकथनम्	२३५
ग्रहीतृपण्यस्य मूल्यानर्पणे ऋतु-		निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपम्	... २३५
त्रयस्योपरिष्ठाद्धनवृद्धिः	... २२४	निर्दिष्टत्वाविशेषे कर्तव्यम्	... २३५
अनाकारितवृद्धेरपवादः	... २२४	ऋणादिषूत्रक्रियायाः प्राबल्यम्	३२५
स्त्रीधनविषये विशेषः	... २२४	अन्यस्याधि कृत्वान्यस्य विक्रये	
कृतवृद्धयपवादः	... २२५	व्यवस्था	... २३६
द्रव्यभेदेन वृद्धिकथनम्	... २२६	आध्यादीनां यौगपद्ये निर्णयः	... २३६
देशभेदेन वृद्धिकथनम्	... २२७	धनिकदोषेणाधिनाशे निर्णयः	... २३६
हीरकादिरत्नविषये वृद्धिकथनम्	२२७	ऋणपर्याप्ताधिनाशे निर्णयः	... २३६
वृद्धयुपरमस्य क्वाचिद्रव्यावशष-		बहुमूल्याधिनाशे धनिकं प्रति	
ऽपवादः	... २२९	विशेषः	... २३७
इति वृद्धिविषयः ।		गोप्याधिभोगे लाभहानिः	... २३७

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण

भोग्यद्रव्यस्य नाशः ... २३७

कचिन्मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य

विकल्पः ... २३८

आहितदास्यादिपीडने निर्णयः ... २३८

आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्ति-

कालः ... २३८

द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दश-

दिवसप्रतीक्षणम् २३८

सान्तलाभे धने बन्धकस्य मोचना-

प्रागृणिकस्य मरणे कार्यं ... २४०

न्यूनैऽधिके च बन्धे नाधिनाशस्तत्र

राज्ञा द्विगुणं दाप्यः ... २४१

अन्वाधौ नियमः ... २४२

इति आधिविषयः ।

अथाधिमोचनम् ।

आधिमोचनप्रकारः ... २४३

भोग्याधिर्मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते

प्रोक्तव्यः ... २४३

आधिनाश-बन्धद्वैगुण्यादिकाद्वर्गिवा-

धिर्मोक्तव्यः ... २४३

आधिविक्रयेणाधमर्णस्य धनादेत्सायां

कर्तव्यम् ... २४४

भोग्याधिविषये कचिद्विशेषः ... २४४

वृद्धेरपर्याप्तभोगे द्रव्यमूलदानेनापि

भोगो नापैति ... २४५

परिभाषितकालैकदेशेनैव समग्रवृद्धि-

पर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे ... २४५

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूकथनम् ।

प्रतिभुवां चातुर्विध्यकथनम् ... २४६

दर्शनप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४७

निबन्धादर्शके कर्तव्यम् ... २४७

दर्शनकालकथनम् ... २४७

दान-प्रत्यय-प्रतिभुवोः कृत्यम् ... २४८

धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४८

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४८

प्रातमूग्रहणनिमित्तानि ... २४९

प्रतिभूमरणे व्यवस्था ... २४९

पुत्रैर्मूल्यमेव देयं न वृद्धिः ... २५०

विवादप्रतिभुवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

प्रदाप्यः ... २५०

दर्शन-प्रत्यय-प्रतिभुवौ प्रातिभाव्य-

मङ्गीकृतस्तत्र विशेषः ... २५१

अनेकप्रतिभूदानप्रकारः ... २५१

प्रातिभाव्यापलापे दण्डकथनम् ... २५२

अथ प्रतिभूदत्तप्रतिक्रि-

याविधिः ।

प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियायामृणिकैर्द्वि-

गुणं दातव्यम् ... २५२

द्विगुणदानावसरकथनम् ... २५२

पश्चादौ विशेषकथनम् ... २५३

संनिहितमृणिकमपृष्ट्वा प्रतिभुवा दत्ते

न द्विगुणम् ... २५३

प्रातिभाव्ये देशाचारेण दापनम् ... २५३

धनदापने विशेषः ... २५४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रातिभाव्यं विभक्तोष्पेव भवति ... २५४		ऋणप्रतिदातृकथनम् ... २६२	
अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधः ... २५५		पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं दातव्य-	
इति प्रातिभूविषयः ।		मित्यत्र हेतुकथनम् ... २६३	
अथ ऋणग्रहणधर्माः ।		उत्तमाधमऋणकथनम् ... २६३	
अधमर्णेनाभ्युपगतं धर्मादिभिरुपायैः		प्राप्तव्यवहारस्य ऋणमोचनेऽधिकारः २६३	
साधयन्नुत्तमवर्णो राज्ञा न		ऋणादानेऽधिकारिपुत्रकथनम् ... २६४	
निवारणायः ... २५५		विभागोत्तरकालं पित्रा कृतर्ण-	
धर्माद्युपायकथनम् ... २५५		व्यवस्था ... २६४	
धर्मादीनां लक्षणानि ... २५५		पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रमः ... २६४	
धर्माद्युपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्त-		पैतामहमृणं सममेव देयम् ... २६४	
व्याः ... २५६		देयमृणं कदा देयमिति कालादि-	
दापने विशेषकथनम् ... २५६		कथनम् ... २६५	
साधयितुमशक्तस्य धनितं प्रति		अदेयर्णकथनम् ... २६५	
कर्तव्यम् ... २५७		काम-कोध-प्रतिश्रुतयोः स्वरूपम् २६६	
अधनिकऋणदानप्रकारः ... २५७		प्रातिभाव्येषु पुत्रादिभिर्देयादेय-	
दुष्टमधमार्णिकं प्राति विशेषः ... २५८		विचारः ... २६६	
संदिग्धेऽर्थे धनं गृह्णतोऽर्थहानिर्दण्डश्च २५८		कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृणं	
यस्मादुत्तमर्णाद्यवहारार्थं धनं गृहीतं		गृहिणा देयम् ... २६७	
तस्यैव दद्यात् ... २५८		कुटुम्बार्थव्यतिरिक्ताविषयकृतमृणं नो	
निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदान-		देयम् ... २६८	
प्रकारः ... २५९		न पुत्रेण कृतं पिता दद्यादित्य-	
पूर्वनिर्जितां वृद्धिं दातुमसमर्थस्तां		स्यापवादः ... २६८	
मूलत्वेनारोपयेत् ... २६०		आपद्वशेनर्णग्रहणे व्यवस्था ... २६९	
ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं समग्रं		न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्या-	
दातुमसमर्थं लेख्यम् ... २६०		पवादः ... २६९	
लेख्यासंनिधाने कर्तव्यम् ... २६०		योषित् पत्या कृतमृणं न दद्यादि-	
लेख्यदानावधिर्नाधमर्णाद्वृद्धिः ... २६१		त्यस्यापवादः ... २७०	
ऋणापाकरणाकर्तुः प्रत्यवायकथनम् २६१			
प्रतिदातुः कर्तव्यम् ... २६२			
पूर्वसाक्षिणामसंभवे साक्ष्यन्तरसमक्ष-			
मृणं दातव्यम् ... २६२			

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

अप्रतिपन्नमपि तद्विक्थग्रहणे स्त्रिया	
देयम् ...	... २७०
अविभक्तभ्रात्रादिविषये व्यवस्था	२७०
अनेकऋणदातृसमवाये कर्तव्यम्	२७१
क्लीबादीनां रिक्थग्राहित्वाभाव-	
कथनम् ...	... २७३
सवर्गपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य	
रिक्थायाग्यत्वम्...	... २७३
रिक्थग्राही कीदृशऋणं दद्यादिति	
कथनम् ...	... २७४
पुत्राभावे निर्धन-निरपत्य-योषिद्राही	
दाप्यः ...	... २७६
पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य धनहारी पुत्र	
ऋणं दाप्यः ...	... २७७
इत्यृणादानप्रकरणम् ।	

निक्षेपस्वरूपकथनम् ।

उपनिधिन्यासयोः स्वरूपकथनम्	२७९
निक्षेपस्थापनविधिः ...	... २८०
निक्षेपस्य द्वैविध्यकथनम्	... २८०
प्रत्यनन्तरलक्षणम् ...	... २८१
न्यासपालयितुः फलम्	... २८१
न्यासभक्षकस्य दोषकथनम्	... २८१
न्यासस्य देव-राजाद्युपघाते न दोषः	२८१
असमाधेयनिमित्तेनोपघातेऽपि न	
दोषः ..	... २८२
तस्कराद्युपघातेऽपि दोषो न	... २८२
तस्माद्धनास्तोकग्रहणेऽपि दद्यात्...	२८२
येनैकेनाचिद्धेतुजा नष्टमपि न देयम्	२८३
उपेक्षादिना निक्षेपनाशे सोदयं दाप्यः	२८३
सोदये दाप्येऽपि क्वाचिद्विशेषव्यवस्था	२८३
निक्षेपयाचनोत्तरमुपघाते स्थापकाय	
मूल्यं देयम् ...	... २८३

याचनानन्तरमदाने दण्डः	... २८४
स्थापकाननुज्ञया निक्षेपभोक्तुर्दण्डः	२८४
निक्षेपहर्तुः समो दण्डः	... २८५
स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डः	... २८५
असाक्षिके निधौ उभयोर्दिव्यं	... २८५
ससाक्षिकानिक्षेपे विच्छादी दण्ड्यः	२८५
ग्रहीतृ-स्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डः	२८५
निक्षिप्तं द्रव्यमत्राले ददतो द्विगुणो	
दण्डः...	... २८६
बलावष्टम्भेन निक्षेपमददद्वाज्ञा	
निगृह्य दापयेत् ...	... २८६
निक्षेपतरि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोषः	२८७
यदा स्वयमेव न ददाते तदा	
साम्नेन साधयेत् ...	... २८७
निक्षेपेऽभिहितस्य धर्मस्य याचि-	
तादावतिदेशः ...	... २८७
स्वर्णकारादौ न्यासे यथाकालाकर-	
णेन नष्टे तु स दाप्यः	... २८८
रजकादिहस्तन्यस्तस्त्रादौ नष्टे	... २८८
तन्त्वादिके वस्त्रार्थे बुविन्दादौ न्यस्ते	
नष्टे ...	... २८९
याचितकविषये विशेषः	... २८९
याचितकमात्रं परिनियतकालेऽद-	
त्तवता मूल्यं देयं...	... २९०
इति निक्षेपप्रकरणम् ।	

अथास्वामिप्रक्रियः ।

अस्वामिविक्रयस्य लक्षणम्	... २९०
अस्वामिना कृतो व्यवहारो नवर्तते	२९१
अस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामिना	
गृह्णीयात् ...	... २९१
राज्ञेऽनिवेद्य ग्रहणं दण्डः	... २९१

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
परहस्तादवाप्तुमसमर्थे स्वामिनि		प्रमाणहीनवादे राज्ञा निर्णयः	
कृत्यम् ... २९२		कार्यः... २९९	
क्रयादूर्ध्वं स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते		सप्रम णकेऽपि वादे केतुर्नाष्टिकयो-	
पश्यति तदा गृह्णीयात् ... २९२		स्थानानि: ... ३००	
अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषत्व-		स्वाम्यदत्तमुपमुञ्चानस्य दण्डः ... ३०१	
सदोषत्वे ... २९३		इत्स्वामिविक्रयपदम् ।	
उपविक्रयशब्दस्यार्थः ... २९३		अथ संभूयसमुत्थानाख्यं	
विक्रीतद्रव्यविप्रतिपत्तौ स्वामी		पदम् ।	
प्रमाणेन साधयेत् ... २९४		संभूयसमुत्थानलक्षणम् ... ३०२	
नष्टधनसाधनप्रकारः ... २९४		संभूयसमुत्थानेऽधिक रिणः ... ३०२	
आगमस्वरूपम् ... २९४		संभूय वागेज्यं कुर्वतां द्रव्यानुसारेण	
स्वीयधनस्य स्वकीयत्वानुगति-		लाभः ... ३०३	
विधेया ... २९५		संभूय वागेजां लाभद्वयादिकमपि	
नाष्टिकविषये विशेषः... २९५		भवार्ति ... ३०३	
विक्रेतृदर्शनोत्तरं केता नाभि-		द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्या-	
योज्यः ... २९५		पवादः... ३०३	
विक्रेतुः व्यवहारतो हीने मूल्य-		संभूयकारिणां कर्तव्यम् ... ३०४	
दण्डौ ... २९५		संभूयकारिणां परस्परं विवादे	
मूलभूते विक्रेतरि देशान्तरं गते		निर्णयः ... ३०४	
दण्डः ... २९६		दैवराजकृतद्रव्यहानिर्यथाशतः	
केतुः सकाशाद्धनग्रहणमर्थं मूल्यं		सर्वेषां कल्पनीया ... ३०५	
दत्तैव ग्राह्यम् ... २९७		चोरादिभ्यः पालयितुर्लाभाधि वयम् ३०५	
क्रयप्रकाशन-मूलानयनयोरन्तिमः पक्षो		समवायिभिः प्रयुक्तं समवायिभिर्न	
ग्राह्यः ... २९७		साधयतितस्य लाभहानिः ... ३०६	
मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति		सर्वेषां कार्यं सर्वानुमत एक एव	
तदा दण्डः ... २९७		कुर्यात् ... ३०६	
नाष्टिकविप्रयोगकथनम् ... २९७		संभूयकारिणामृत्विजां कर्तव्यम् ३०६	
दण्डपरिमाणकथनम् ... २९८		क्रातेवजां पृथग्दक्षिणाव्यवस्था ... ३०७	
महापराधे द्विगुणो दण्डः ... २९८		क्रातिवजां दक्षिणांशप्रकल्पनम् ... ३०७	

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

स्वकीयकर्मकलापांशकृतत्वानुसारेण	
भागो देयः ...	... ३०८
कृतकर्मोशानुसारेण दक्षिणेत्यस्या-	
पवादः ...	... ३०८
कर्ममध्ये क्रातिवङ्गारेण दक्षिणा-	
व्यवस्था ...	... ३०९
क्षेत्रेषु वर्जनीयानि ...	... ३०९
वाह्येषु विवर्जनीयाः ...	... ३०९
प्रातिस्विकदोषात्फलहानौ विशेषः	३१०
संभूयकारिणां शिल्पिनां लाभ-	
विभागः ...	... ३१०
हर्म्यादिनिर्माणकृतां मध्ये प्रमुखो	
द्यंशभाक् ...	... ३१०
शिल्पिनां स्वरूपकथनम् ...	... ३१०
स्तेयधनविभागप्रकारः ...	... ३११
दुर्बलवैरिदेशादाहृताविषये ...	... ३११
नर्तकानां भागकल्पनप्रकारः ...	... ३११
इति संभूयसमुत्थानपदम् ।	

अथ दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम् ।

दत्ताप्रदानलक्षणम् ...	... ३१२
अदेयस्वरूपस्याष्टभेदाः ...	... ३१३
अन्वाहितादीन्यदेयानि ...	... ३१३
अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डः ...	... ३१३
एकपुत्रस्य दाननिषेधः ...	... ३१५
अनेकपुत्रेष्वपि मातृपितृवियोगसहन-	
क्षमो देयः ...	... ३१५
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	... ३१५
स्यावरविषये देयद्रव्यकथनम् ...	... ३१६

स्वयं प्राप्तं द्रव्यमविभक्तधनैर्भ्रातृ-

भिरनुज्ञातं देयम् ... ३१६

दासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव

देयम् ... ३१७

स्त्री-ज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ... ३१७

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् ३१७

पण्यमूल्यादिसप्तविधं दत्तमेव न प्रत्या-

हरणीयम् ... ३१८

षोडशविधदत्तस्य पुनः प्रत्याहरणी-

यत्वम् ... ३१९

उत्कोचस्वरूपकथनम् ... ३१९

भार्तृदत्तस्य दत्तत्वं धर्मकार्यव्यति-

रिक्तविषयम् ... ३२०

सोपाधिकदानादेर्निवर्तनीयत्वम् ... ३२०

अदेयदान-तत्प्रतिग्रहयोर्दण्डः ... ३२०

इति दत्ताप्रदानिवम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं

विवादपदम् ।

वेतनानपाकर्मस्वरूपम् ...	... ३२१
भृत्यस्य वेतनसमर्पणे विशेषः ...	... ३२१
गृतावदहं तव कर्मकरणाय दास्या-	
मीति भाषाया अभावे विशेषः	३२१
कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं	
दाप्यः ...	... ३२२
कृषीवलः क्षेत्रज्ञातसस्यात्पञ्चमं भागं	
गृह्णीयात् ...	... ३२२
क्रचित्ततोऽप्यधिकदानम् ...	... ३२२

विषयाः

पृष्ठ | विषयाः

पृष्ठं

अनेकभृत्यकर्तृकर्मणि वेतनार्पण-

प्रकारः	...	... ३२३
भृत्यानां कर्तृत्वम्	...	... ३२३
भृतकेन स्वामिनि शाठ्यं न		
कार्यम्	...	... ३२४
भृतिं स्वीकृत्य कर्मकरणे द्विगुण-		
दापनम्	...	... ३२४
अगृहीतवेतनाविषये समं दाप्यम्	३२४	
यावता भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव		
स्वामिने दद्यात्	...	... ३२५
आरब्धकर्मणोऽसमापितत्वे दण्डः	३२५	
दण्डपरिमाणम्	...	... ३२५
किञ्चिन्मात्रावशेषे दण्डवर्जं वेतना-		
दानम्	...	... ३२६
कालावधिके कर्मणि तत्पूर्वमेव कर्म त्यजतो		
दण्डः...	...	... ३२६
वाहकदोषतो भाण्डनाशे यावन्नष्टं		
दाप्यः	...	... ३२६
प्रमादादिभेदेन नाशे दापन-		
व्यवस्था	...	... ३२७
प्रस्थानविघ्नके भृत्ये द्विगुणा		
भृतिः...	...	... ३२७
आर्तस्य दीर्घकालेन करणेऽपि वेतन-		
दानम्...	...	... ३२९
भाण्डविक्रये भृत्यत्यागकरणम्	...	... ३२९
आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये	1	
राजाद्यपहृतभाण्डविषये भृति-		
लाभः...	...	... ३२९

यान-वाहनयोर्भाटकेन ग्रहणे विशेषः ३३

हस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यन्तं भाटका-

निवृत्तिः ... ३३०

परभूमौ गृहानिर्माणे विशेषः ३३१

भाटकमदत्त्वा परभूमौ गृहे कृते

तत्स्वामिने दद्यात् ... ३३१

भाटकं दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीत-

पात्रभेदेन ... ३३२

कृतकर्मणे भृत्याय राज्ञा वेतनं

दाप्यम् ... ३३२

रुग्णं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डः ... ३३२

व्याधितविषये दासीभृत्यादौ ... ३३३

शुल्कमदत्त्वा स्त्रियं भुञ्जते दण्डः ... ३३३

पण्यस्त्रिया अपराधे दण्डादि ... ३३३

वेश्याकामुकेषु निर्णयः ... ३३४

इति वेतनस्यानयाकर्माख्यं

विवादपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं

विवादपदम् ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यलक्षणम् ३३४

शुश्रूषकस्य पञ्चप्रकाराः ... ३३४

भृतकस्य त्रैविध्यकथनम् ... ३३६

दासस्वरूपम् ... ३३६

शिष्याणाम् कर्मकृतौ विशेषः ... ३३७

विद्याशब्देनात्र त्रयी गृह्यते ... ३३८

अन्तेवासिनां कर्मकृतौ विशेषः ... ३३८

अध्यापयितुराचार्यस्य कर्तव्यम् ३३८

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

अन्यकर्मपर आचार्ये पूर्वसाहसम् ३३८
परिभाषितकालात्प्राग्विद्याप्राप्तावपि

त.वत्कालं वसेत् ... ३३८

दुष्टस्यान्तेवासिनो विवासनम् ... ३३९

परिभाषितकालपूर्तौ कृत्यम् ... ३३९

भूतकानां भृतिकृतः कालकृतश्च

विशेषः ... ३३९

त्रिविधा भृत्यास्तेषां भृतिनियमश्च ३४०

भागभृतस्य द्वैविध्यम् ... ३४०

अधिकर्मकृतस्य स्वरूपम् ... ३४०

दासशब्दव्युत्पत्तिः ... ३४०

वर्णानामानुलोम्येन दास्यकथनम् ३४१

प्रातिलोम्येन दास्यनिषेधः ... ३४१

असवर्णे त्रिप्रस्य दास्यनिषेधः ... ३४२

ब्राह्मणो नाशुभं कर्म कुर्यात् ... ३४२

क्षत्रियवैश्यविषये स्वाभिनः कर्तव्यम् ३४२

बलाद्विजातितो दास्यकरणे दण्डः ३४२

शूद्रं यथाकथमपि दास्यं कारयेत् ३४३

पञ्चदशविधदासानां मध्ये चतुर्णां

विशेषः ... ३४३

आत्मविक्रेतुर्दासत्वं स्वामिप्रसादा-

दन्यतो नापैति ... ३४३

प्रव्रज्यावासितस्यापि दासस्य न मोक्षः ३४४

प्रव्रज्यावासितो ब्राह्मणो निर्वास्यः ३४४

प्रव्राजितस्य स्वधर्मेऽतिष्ठतो श्वपदे-

नाङ्गयिवा निर्वासनम् ... ३४५

आत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानां दास्याप-

नयप्रकारः ... ३४५

प्राणसंकटात्स्वामिनो रक्षणे दास्या-

न्मुक्तिः पुत्रभागलाम्भश्च ... ३४६

दासाभासानां मोचनम् ... ३४६

दास्यान्मोचनीयानां कथनम् ... ३४६

एकस्य दास्यं स्वीकृत्य परस्य

करणे पूर्वणं विसर्जनम् .. ३४७

दासविमोक्षणेतिकर्तव्यता ... ३४७

इति सत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा-

विवादपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमाख्यं

विवादपदम् ।

संविद्यतिक्रमस्य लक्षणम् ... ३४८

वेदविच्छ्रोत्रियादिसंग्रहः ... ३४८

श्रोत्रियादिभ्योऽनाच्छेद्यकरगृह-

भूमिदानम् ... ३४९

श्रोत्रियादीनां कर्तव्यम् ... ३४९

ग्रामादिसर्वसमुदायानां साधारण-

कार्यम् ... ३५०

सभाप्रपादिधर्मकार्ये विशेषः ... ३५०

कृता समयक्रिया समुदायिभी राज्ञा च

पाल्या ... ३५१

व्रात-गणशब्दयोरर्थः ... ३५२

समुदाये पुरुषविषये विशेषः ... ३५२

समूहकार्यकारिषु द्वयोपादेय-

विभागः ... ३५३

सामूहिकाः कति कर्तव्यास्त-

कथनम् ... ३५३

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

समूहहितवादिनां वचनमतिक्रान्त-
वतो दण्डः ... ३५४

समूहिनामप्यधर्मेण कार्यकरणे
दण्डः ... ३५४

मुख्यानामौदण्ड्ये राज्ञा परिहार-
करणम् ... ३५५

मुख्यस्यसमूहद्र व्याघ्रपहारे दण्डः ... ३५५

मर्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्वासनम् ३५५

पाषण्ड्यादिसमूहेषु राज्ञो वर्तनक्रमः ३५६

त्रैवर्णिकविवादे शूद्रे निर्णेतारि
राज्यनाशः ... ३५७

दण्डः ... ३५७

समूहपूजार्थं राज्ञा दत्तद्रव्यादाने
दण्डः ... ३५८

समूहकार्यप्रहितेनापितं धनं सर्वे
विभजेयुः ... ३५८

राज्ञः प्रसादलब्धं वण्टणं सर्वेषां
समम् ... ३५९

राजलब्धं भक्षितमात्मार्थं विनियुक्तं
वा दैयम् ... ३५९

समुदायिष्वन्तर्गताः क्षोभाद्बहिर्गताः
अपि समांशाः ... ३५९

इति संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः ।

क्रीतानुशयलक्षणम् ... ३६०

क्रेता क्रयात्प्रागेव पण्यं समी-
क्षेत ... ३६०

परीक्षकाभिमतं क्रीतं तदोषदर्शने
ग्रहीतुरेव ... ३६०

क्रांतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण
परीक्षणकालः ... ३६१

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे न प्रति-
दैयम् ... ३६१

देश-काल-वशादुपचयापचयौ पूर्वं
ज्ञातव्यौ ... ३६२

गुणदोषदर्शने कालमन्तरेण नानु-
शयः कार्यः ... ३६२

अनुशयकारणसद्भावेऽपि काला-
तिक्रमकारिणो दण्डः ... ३६३

उपभोगेन विनश्वरवस्तुविषये प्रत्यर्पणेऽ
वधिः ... ३६३

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे विशेषः ३६३
अविनश्वरेषु स्थिरार्थेषु कालाति-

क्रमे दण्डः ... ३६४

वासोविषये क्रीतादौ विशेषः ... ३६४
इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासंप्रदानम् ।

विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम् ... ३६५

पण्यद्वैविध्यकथनम् ... ३६५

पण्यस्य षड्विधो दानादानविधिः ... ३६५

पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन् सोदयं दाप्यः ३६६
अर्धेऽवहीने सोदयं दाप्यः ... ३६६
अर्धमहत्त्वे तूपभोगसमं पण्यं दाप्यः ३६६
पण्यविक्रेतुर्दण्डकथनम् ... ३६७

विषयाः

पृष्ठं | विषयाः

पृष्ठं

विक्रीयानुशयवशान्नसमर्पयितुः क्री-	दण्डप्रमाणम्	...	...	३७५
त्वाप्यगृह्यतश्च दण्डः	पालदोषकथनम्	...	...	३७५
विक्रेतुर्हानिस्थलम्	विषमस्थले पशुनाशे पालदोषो न	...	...	३७६
पण्योपहतौ दाहे वा विक्रेतुरेव	दैवमृतानां कर्णचर्माद्यं दर्शनी-	...	...	३७६
हानिः...	यम्	...	...	३७६
दीयमानं पण्यमगृह्यतः केतुर्हानिः	गोप्रचारभूमिकथनम्	...	...	३७७
निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं प्रय-	गवां प्रचारादिसौकर्यार्थं ग्राम-	...	...	३७७
च्छतो दण्डः	क्षेत्रादिकथनम्	...	...	३७७
सदोषवस्तुकयेऽपि परावर्तनम्	पशुनिवारणाय वृत्तिकल्पनम्	...	...	३७८
वाङ्मात्रकये केतुविक्रेत्रोर्न दोषः	वृत्तिमातिक्रम्य पशुना सस्यादिनाशे	...	...	३७८
सत्यंकारं कृत्वा केतुर्दोषवशेन क्रिया-	पाले दण्डः	...	...	३७८
सिद्धौ...	क्षेत्रिकेण पालरहितपशुनिवारणम्	...	...	३७९
विक्रेतुर्दोषवशेन क्रियासिद्धौ द्विगुण-	अनावृतक्षेत्रनाशे पालस्य न दोषः	...	...	३७९
दानम्	अल्पकालक्षेत्रप्रचारे न दोषः	...	...	३८०
क्रीत्वानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपय-	पशुविशेषेण दण्डपरिमाणम्	...	...	३८०
पण्यानां विक्रयानर्हत्वम्	पशुभेदेन पालदण्डव्यवस्था	...	...	३८१
इति क्रयविक्रयानुशयपदम् ।	माषमानकथनम्	...	...	३८१
अथ स्वामिपालविवादपदम् ।	वत्स-सवत्सगवादिभिः क्षेत्रे भक्षिते	...	...	३८१
पशुषु स्वामि-पालव्यतिक्रमे विचारः	दण्डमानं	...	...	३८१
स्वामि-पालयोः कर्तव्यम्	गवादिभिः क्षेत्रभक्षणे दिनरात्रि-	...	...	३८२
गवादिपालकस्य भृतिपरिमाणम्	भेदेन दण्डभेदः	...	...	३८२
प्रकारान्तरेण पालकस्य भृति-	आतुरपशुविषये न दण्डः	...	...	३८२
परिमाणम्	अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु न	...	...	३८२
वेतनं गृहीत्वा पालयतः प्रमादेन	दण्डः	...	...	३८२
पशौ नष्टे	वृषोत्सर्गमुक्तादिपशवो मोचनीयाः	...	...	३८३
प्रमादेन पश्वदेर्नाशभेदाः	मृतवत्साद्या गवादयो न दण्ड्याः	...	...	३८३
पुरुषकारस्य स्वरूपम्	परसस्यभक्षणे स्वामिपालयोर्दण्डः	...	...	३८४
उपधानिवारणार्थमप्रयततो दण्डः		...	...	३८४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
समलसस्यनाशे तत्स्वामिने पशु- स्वामिना पूरणम् ... ३८४ गोभिः सस्ये भक्षिते सामन्तादिभिः परिकल्पितं धान्यं क्षेत्रिकाय देयम् ... ३८४ शदयाचननिषेधः ... ३८५ इति स्वामिपालविवादपदम् । अथ सीमाविवादनिर्णयः । सीमा चतुर्विधा ... ३८५ सीमायाः पञ्च लक्षणानि ... ३८५ ध्वजिन्यादिसीमालक्षणानि ... ३८६ सीमावृक्षकथनम् ... ३८७ सीमानिर्णये वाण्यादिप्रकाश- चिह्नानि ... ३८७ सीमायां करीषभस्मादिगुप्त- लिङ्गानि ... ३८७ सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्श- नीयानि ... ३८७ सीमाविवादे साक्ष्यादिभिर्निर्णयः ३८८ साक्ष्यभावे सामन्तादिभिर्निर्णयः ३८८ सामन्तादीनां लक्षणम् ... ३८९ संसक्तादिनिर्णायककथनम् ... ३८९ संसक्ताद्यभावे मौलवृद्धोद्धृतादिभि- र्निर्णयः ... ३९० मौलवृद्धादीनां पृथग्लक्षणानि ... ३९० उक्तसामन्तादीनामभावे वन्य- व्याधादिभिर्निर्णयः ... ३९० क्षेत्रकर्षकैः सीमानिर्णयः ... ३९१		सर्वेऽपि शपथैः शापिता लिङ्गदर्शनपूर्व निर्णयं ब्रूयुः ... ३९१ सत्येन विप्रो वाहनायुधैः क्षत्रियः शपथं कुर्यात् ... ३९२ सीमासाक्षिणां लक्षणम् ... ३९२ चिह्नलिङ्गादिसंदेहे सीमानिर्णयो- पायः ... ३९२ शपथप्रकारकथनम् ... ३९३ कृतशपथस्यैकाकिनोऽपि सीमादर्श- नेऽधिकारः ... ३९३ स्थलचिह्नाद्यभावेऽपि साक्षिसामन्तानां सीमानिर्णयोपायाः ... ३९४ सीमानिर्णयारम्भोत्तरं मध्ये व्यसने कालेयत्ता ... ३९५ निर्णायकानामभावे राज्ञा सीमो- न्नयनम् ... ३९५ निर्णायकाभावे विवदमानयोरेकस्मै गुणवते भूदेया ... ३९५ द्वयोर्ग्रामयोर्विवादे सेत्वादिषु प्रका- शितेषु निर्णयः कार्यः ... ३९६ ग्रामक्षेत्रादिवन्नगरदेशयोर्निर्णयः ... ३९७ सीमासाक्षिणां रागलोभादिवशान्नि- र्णयाकरणे दण्डः ... ३९७ अनृतं ब्रुवतां सामन्तानां मध्यम- साहसं दण्डः ... ३९७ मृषोदितैः संसक्तानां पूर्वं साहसं दण्डः ... ३९७	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
साक्षिणां मिथो वैमत्याभिधाने		परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेत्वा-	
दण्डः... .. ३९७		दिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्ध-	
सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डः ... ३९७		व्यम् ४०४	
अज्ञानादनृतवादिनः साक्ष्यादीन्दण्ड-		सेत्वादिकं बहुवाधकं स्वल्पोपकारि	
यित्वा पुनर्विचारप्रवर्तनम् ... ३९८		निषेद्धव्यम् ४०५	
नद्युत्सृष्टक्षेत्रविषये निर्णयः ... ३९८		सेतोद्विप्रकारकत्वकथनम् ... ४०५	
उत्तसस्यक्षेत्रनाशे निर्णयः ... ३९९		सेत्वादिसंस्कारविषये विशेषः ... ४०६	
राजदत्तभूविषये कचिदपवादः ... ३९९		क्षेत्रादिस्वामिनमनभ्युपगम्य सेत्वा-	
प्रमाणरहितामपि भुवं गुणाधिकात्र		दिकरणे स्वामिनो भोगः . ४०६	
विचालयेत् ... ३९९		कर्षयामीत्यङ्गीकृतक्षेत्रस्याकर्षणे	
गृहादिविषये विवादे निर्णयः ... ३९९		दण्डः ४०७	
निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्ट-		क्षेत्रं पूर्वकर्षकादान्छिद्यान्येन	
कारि वातायनादिकं न कार्यम् ४००		कारयेत् ४०८	
वातायनादिकमरतिद्वयमुत्सृज्य		स्वामिने कियान्शदो देय इति	
कार्यम् ४००		व्यवस्था ४०८	
अवस्करादिभिश्चतुष्पथं न रोधयेत् ४००		अशक्त-प्रेत-नष्ट-क्षेत्रकर्षणे तत्फलं	
जन-पश्वादीनां संसरणं न रोद्ध-		कर्षकोऽश्रुवीत ४०८	
व्यम् ४०१		खिलस्येयत्तावधारणविचारः ... ४०९	
संसरणमध्ये श्वभ्रादिकरणे दण्डः ... ४०१		खिलोपचारे स्वामिनादत्ते कर्षकस्य	
राजमार्गे पुरीषादिकर्तुर्दण्डः ... ४०१		फलम् ४०९	
तडागादीन्यमेध्यादिभिर्दूषयतां दण्डः ४०२		इति सीमाविवादनिर्णयः ।	
मर्यादादिभेदनेषु दण्डकथनम् ... ४०२		अथ दण्डपारुष्यम् ।	
गृहादीनां भीषया हरणे दण्डः ... ४०३		दण्डपारुष्यस्वरूपम् ४०९	
उत्तमसाहसलक्षणम् ४०४		दण्डपारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम् ... ४१०	
सीमासन्धिषूपन्नवृक्षादिविषये		दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकारा विधयः ... ४१०	
निर्णयः ४०४		दण्डपारुष्यसंदेहे निर्णयप्रकारः ... ४१२	
अन्यक्षेत्रोत्पन्नवृक्षादिविषये		राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषः ४१३	
निर्णयः ४०४		पुरीषादिस्पर्शे दण्डविशेषः ... ४१३	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डः ४१४		मृगपक्षिणां वधे द्विपणादिदण्डः ... ४२४	
काष्ठदण्डादिभिस्ताडने शोणितादौ		गोकुमार्यादिवधे पृथग्दण्ड-	
दण्डभेदः ... ४१५		तारतम्यम् ... ४२४	
त्वगादिभेदने दण्डः ... ४१५		पशूनां प्रमापणे स्वामिनः प्रतिरूपकं	
पादाद्याकर्षणादौ दण्डः ... ४१५		मूल्यं वा दद्यात् ... ४२५	
मनुष्यस्य पशूनां वा कर्णौष्ठादिछेदने		स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डः ... ४२५	
दण्डः ... ४१७		फलपुष्पोपभोगवृक्षवर्ल्लेच्छेदे तद्भानि-	
प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डः ... ४१७		तुल्यो दण्डः ... ४२६	
उत्तमवर्णस्याङ्गछेदादौ छेत्तस्तदङ्ग-		प्ररोहशाखिनामुपजीव्यद्रुमाणां च छेदे	
छेदनम् ... ४१७		दण्डः ... ४२६	
हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य हस्तपादप्रहारे		कुड्याभिघाते गृहे कण्टकादिक्षेपे	
तत्तच्छेदनम् ... ४१८		च दण्डः ... ४२७	
प्रातिलोम्यानुलोम्येन दण्डतारतम्यम् ४१८		इति दण्डपारुष्यम् ।	
दण्डपारुष्येऽपि वाक्पारुष्यवद्दण्डः ४१८		अथ वाक्पारुष्यम् ।	
शूद्रविषये दण्डे विशेषः ... ४१८		वाक्पारुष्यलक्षणम् ... ४२८	
अङ्गछेदनादौ विशेषः ... ४१९		वाक्पारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम् ... ४२९	
व्रणरोपणौषधोपचाराय द्रव्यं व्रण-		वाक्पारुष्यस्य प्रथम-मध्यमो-त्तम-	
कर्त्रा देयम् ... ४१९		भेदाः ... ४२९	
ग्राम्यपशुपीडायां दण्डः ... ४२०		निष्ठुराक्रोशे सार्धद्वादशपणो दण्डः ४३०	
पशौ पीडया मृते तन्मूल्यदापनम् ४२०		मातृपित्राद्याक्षेपके दण्डः ... ४३१	
अशक्यप्रतीकारे प्राणिघातनिमित्तो		स्वस्त्राद्याक्षेपे दण्डः ... ४३१	
दण्डो न ... ४२१		प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे	
शक्यप्रतीकारोपेक्षकस्य दण्डः ... ४२१		दण्डः ... ४३१	
प्राजकदोषेण प्राणिहिंसायां प्राजकस्य		बाह्यादिछेदननिष्ठुराभिभाषणे दण्डः ४३२	
दण्डः ... ४२२		अश्लीलभाषणे दण्डः ... ४३३	
पश्वभिद्रोहे छेदभेदादितारतम्येन		त्रैविद्याद्यधिक्षेपे दण्डः ... ४३४	
दण्डः ... ४२२		एकजाते द्विजात्यधिक्षेपे दण्डः ... ४३४	
पशूनां पुंस्त्वोपघातादौ दण्डप्रमा-		क्वचिद्वाक्पारुष्यदण्डापवादः ... ४३४	
णम् ... ४२३		इति वाक्पारुष्यम् ।	

विषयाः

पृष्ठं विषयाः

पृष्ठ

अथ स्तेयप्रकरणम् ।

स्तेयलक्षणकथनम् ...	... ४३५
स्तेयस्यान्ये प्रकाराः ...	... ४३५
स्तेयस्य क्षुद्रमध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यम् ...	... ४३६
क्षुद्र-मध्यमो-त्तम-द्रव्याणां कथनम्	४३६
तत्स्वरूपज्ञानोपायकथनम्	४३६
स्तेयपरीक्षणप्रकारः ...	४३७
तत्स्वरूपस्य द्वैविध्यकथनम्	४३७
प्रकाशतत्स्कराणां निर्देशः	४३८
अप्रकाशतत्स्कराणां स्वरूपम्	४३८
प्रकाशतत्स्कराणां नैगमादीनां दण्डः	४३९
अप्रकाशतत्स्कराणां सन्धिच्छिदादि- कानां दण्डः ...	४४०
ग्रन्थिभेदकस्य दण्डः ...	४४०
प्रथमद्वितीयग्रन्थिभेदे दण्डभेदः	४४१
बन्दिग्राहादीनां दण्डः	४४१
उत्तमसाहसदण्डलक्षणम्	४४२
प्रथम-मध्यमोत्तमसाहसदण्डनियमः	४४२
जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यम्	४४२
काष्ठभाण्डादिक्षुद्रवस्तुहरणे दण्डः	४४३
स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे पान्था- दीनां न दण्डः	४४४
महापराधे ब्राह्मणस्य न वध- दण्डः...	४४४
ब्राह्मणस्य वधस्थानेऽङ्कनेन निर्वा- सनम् ...	४४५
ब्राह्मणानां कृतकर्मणः प्रायश्चित्तं कुर्वतां न दण्डः ...	४४५

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणे

दण्डः ... ४४६

चोरोपेक्षकाणां चोरसाम्यकथनम् ४४७

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः ... ४४७

चोरदर्शने कर्तव्यकथनम् ... ४४८

स्तेयसंदेहे निर्णयोपायः ... ४४९

चोरवधप्रकारविशेषः ... ४४९

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ।

साहसस्वरूपकथनम् ... ४४९

साहसस्य चातुर्विध्यकथनम् ... ४५०

मनुष्यमारणस्य त्रैविध्यम् ... ४५०

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डकथनम् ... ४५०

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्ड-
कथनम् ... ४५१अध्याकोशातिक्रमरूपसाहसविशेषेषु
दण्डः ... ४५१

अविज्ञातकर्तृके साहसिकज्ञानोपायः ४५२

उक्तज्ञानोपायासंभवे शपथादिभिः
शोधनम् ... ४५३

साहसिकवधे विशेषकथनम् ... ४५४

क्षत्रियादीनां तुल्यापकृष्टवधे यथा-
बलमनुरूपो दण्डः ... ४५४बहुनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानु-
रूपो दण्डः ... ४५४

मर्महन्ता तत्सहायश्च समानदण्डौ ... ४५५

साहससदृशपराधेष्वपि दण्डः ... ४५५

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
वासोनिर्णयकस्य नियमातिक्रमे		साधारणस्त्रीगमने पञ्चाशत्पणदण्डः	४६७
दण्डः... .. ४५६		भुजिध्यासु परदारगमनवदण्डः	...४६८
प्रमादादस्त्रादिनाशे नवजीर्णादि-		अनवरुद्धदासीगमने दशपणः	...४६८
भेदेन दण्डः ... ४५६		कन्याहरणे दण्डः ... ४६८	
पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डः	४५७	कन्यादूषणे करच्छेदादि	...४६९
तुलाशासनमानकूटादिकृतां दण्डः	४५७	कन्याया अङ्गुलिभिर्योनिपीडनेऽङ्गु-	
अर्घकरणप्रकारः ... ४६१		लिच्छेदः ... ४७०	
इति साहसप्रकरणम् ।		सवर्णामकामां गच्छतो वधः	...४७१
अथ स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ।		चण्डाल्यादिगमने दण्डः	...४७१
स्त्रीसंग्रहस्य त्रैविध्यकथनम्	...४६२	वञ्चनया स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	...४७२
तस्य पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन-		इति स्त्रीसंग्रहणम् ।	
त्रैविध्यम्	...४६२	अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदम्	
योषित्संग्रहणज्ञानोपायकथनम्	...४६३	स्त्रीपुंसयोगस्वरूपम्	...४७२
कृतस्त्रीसंग्रहणस्य दण्डः	...४६४	स्त्रीरक्षणावश्यकता	...४७२
पुंसो नार्याश्चानुलोम्यप्रातिलो-		सूक्ष्मप्रसङ्गेभ्योऽपि स्त्रीरक्षणम्	...४७४
म्यादिभेदेन दण्डभेदः	...४६४	निर्दोषस्त्रीपरित्यागे दण्डः	...४७४
ब्राह्मणस्य व्यभिचारे जातिभेद-		गुणवत्स्त्रीत्यागे दण्डः । भरणदानं च	४७४
तारतम्येन दण्डः	...४६४	स्त्रीपुंसोरन्योन्यं त्यजतोर्न दोषः	४७४
गुरुसखिभार्यादिषु गमने शिश्रकर्त-		स्वच्छन्दस्त्रियास्त्यागेऽपिन दोषः	...४७५
नम् ... ४६५		त्यागार्हाश्चतुर्विधाः स्त्रियः	...४७५
प्रातिलोम्येनोत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने		स्त्रियो विवर्जनं तया व्यवहार-	
क्षत्रादेर्वधः	...४६५	परित्यागः	...४७५
शूद्रस्योच्चवर्णस्त्रीगमने गुप्तागुप्तभेदेन		व्याधितादीनां संभोगमात्रत्यागः	४७५
दण्डभेदः ... ४६५		निर्वास्यस्त्रीणां परिगणनम्	...४७६
नार्या हीनवर्णगमने नासाकर्तनम्	४६६	निर्वास्यस्त्रीणां त्यागश्च वधप्रति-	
राजनिवेदनावसराभावे द्विजातेर्वधा-		निधित्वेन कार्यः	...४७७
धिकारः ... ४६७		इति स्त्रीसंग्रहः ।	
क्षत्रियवैश्योरन्यद्वयभिगमे दण्डः	४६७		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अथ दायभागारख्यं विवादपदम् ।		ज्येष्ठविभागभेदकथनम्	...४८९
दायभागलक्षणम् ...	...४७७	ज्येष्ठं द्वांशदायविभागः	...४९०
पितृतो अतृतागतधनविभागो		विभागात्तदनं यथा यज्ञार्थं	
दानम् ...	...४७८	स्थात्तथा कल्पनम्	...४९०
दायविभागकालः ...	...४७८	जीवाद्विभागेऽपि निषमविभागः	...४९१
पितृमातृधनविभागकालः	...४७९	पित्रा विहिता विभागाः सप्त-	
पितृमात्रो जीवतो न तद्व्यविभागः	४७९	न्यूनाधिका वा पालनायाः	...४९२
जीवत पितरि न पुत्राणामर्थादाना-		विभागवैषम्यप्रतिषेधः	...४९३
दिभु स्वातन्त्र्यम् ...	...४८०	स्वयं द्रव्यमर्जस्तोऽनिच्छोरपि	
पितर्युप ते एव धनविभागः	...४८०	विभागः कार्यः ...	...४९४
यद्धस्ते धनं स एव तत्स्वामी	...४८१	मातृधने दुहितृविभागः	...४९४
अदत्तादायिनो हस्ताद्धनलिप्सुः स्तेनः	४८२	मातृधनस्यामूढाः कन्या दाय-	
सप्त वित्तागमा धर्म्याः	...४८३	भागेन्यः ...	...४९५
प्रीतेन भर्त्रा दत्तद्रव्यस्य स्त्री		पैतामहे पौत्राणां विभागे	
स्वामिनी ...	...४८३	विशेषः ...	...४९५
स्वत्वं लोके जन्मनैव...	...४८४	स्वसुतयारविभक्तयोरेको मृतश्चेत्त-	
स्थावरादौ स्वार्जितेऽपि पुत्रादि-		त्सुतो विभागी ...	...४९५
पारतन्त्र्यम् ...	...४८५	वृद्धप्रपितामहधनविभागवरण-	
आपदादौ क्वचित्स्वातन्त्र्यम्	...४८५	निवृत्तिः ..	...४९६
विभागकालान्तरम् ...	...४८५	पितामहार्जिते स्थावरे जंगमे धने	
सौद्धारविभागलक्षणम्...	...४८६	समांशित्वम् ...	...४९६
दायविभागे कालान्तरव्ययनम्	...४८६	पितामहे पातेऽपि धनं पितुः चिच्छा-	
अप्रतिहार्यरोगात् वृद्धे च पितरि		विभागः ...	...४९८
पुत्रैर्विभागः ...	...४८७	विभागोत्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य भाग-	
पित्रा समविभागकरणे विशेषः	...४८७	प्रकारः ...	...४९८
पितुर्ध्वं धर्मविध्यं विभागः		असवर्णायां जातः पुत्रः पितुरंशं	
कर्तव्यः ...	...४८८	मातुः सर्वं लभते...	...४९९
पित्रोर्ध्वं विभागप्रकारनियमः	४८८	विभागोत्तरं पित्रार्जितं तदनन्तरो-	
		त्पन्नस्यैव ...	...४९९

विषयाः

पृष्ठं । विषयाः

विभागात्परं पित्रा संसृष्टानामपि	पैतृकधनविभागकाले स्वधृतालंकारा-
पिण्याद्विभागः ... ४९९	दिकं कन्या प्राप्नोति ... ५११
अजीवद्विभागोत्तरं जातस्य पुत्रस्य	मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहण-
विभागकल्पनम् ... ५००	क्रमश्च ... ५११
स्पष्टगर्भायां भार्यायां प्रसवोत्तरं	औरसपुत्रिकयोः समवाये औरसस्यै-
विभागः ... ५०१	वाधिकारेऽपवादः ... ५१४
पितृभ्यां यस्य यदुत्तं तस्य स एव	औरसेऽपुत्रे जातेऽन्ये पुत्राश्चतुर्थांश-
स्वामी ... ५०१	भागिनः ... ५१५
अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पना ... ५०१	दायादवान्धवषट्कमदायादवान्धव-
अपुत्राः पितृपत्न्यः समानांशा	षट्कं च ... ५१७
एव ... ५०२	व्यामुःयायणो जनयितुरपि ऋक्थं
भिन्नमातृकाणां सवर्णानां सम-	भजते ... ५१८
संख्यानां विभागप्रकारः ... ५०२	पुत्रवता परक्षेत्रे उत्पादितसुतः
भिन्नमातृणां विषमसंख्यानां	क्षेत्रिणो भवति ... ५१८
विभागप्रकारः ... ५०३	नियोगेन पुत्रोत्पादनप्रकारः ... ५१९
विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभाग-	नियोगस्य मनुना निषेधकथनम् ... ५१९
प्रकारः ... ५०३	पुनर्नियोगस्वरूपकथनम् ... ५२१
प्रतिग्रहप्राप्तभूमिर्ब्राह्मणीजातस्यैव	दत्तकादीनां न बीजिक्रयभाक्त्वम् ५२१
आनुलोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थ-	दत्तौरसातिरिक्तानां कलौ निषेधः ५२२
ग्रहणप्रकारः ... ५०७	शूद्रधनविभागे विशेषः ... ५२२
क्षत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायासु-	अपुत्रदायग्रहणक्रमः ... ५२३
त्पन्नोऽर्धभागी ... ५०७	अपुत्रस्य पत्युः पत्नी धनाधिकारिणी ५२३
अजीवद्विभागेऽसंसृष्टमातृभगिन्योः	अपुत्रायाः पत्न्या एव भर्तुरार्ध्व-
संस्कारः पूर्वसंस्कृतैः कर्तव्यः ... ५०८	देहिकाधिकारः ... ५२४
भगिनीसंस्कारे विशेषः ... ५०९	पत्न्यभावे दुहिता धनहारिणी ... ५२४
पितरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः ५०९	ऊढानूढदुहितृसमवायेऽनूढैव
अविद्यमाने पितृधने भ्रातृभिः कन्याः	भागिनी ... ५२४
संस्कार्याः ... ५११	

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

ऊडास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसम-

वायेऽप्रतिष्ठिता धनभागिनी ५२५

दुहितृभावे दौहित्रो धनहारी ... ५२५

दौहित्रस्याध्वदैहिकाधिकारः ... ५२५

दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ ... ५२६

पित्रोरभावे भ्रातरौ धनभाजः ... ५२६

भ्रातृष्वपि सोदरा एव धनभागिनः ५२७

मातरि वृत्तायां पितुर्माता

धनहारिणी ... ५२७

सपिण्डादीना लक्षणम् ... ५२८

गोत्रजानामभावे बान्धवा

धनहारिणः ... ५२८

बान्धवत्रयलक्षणम् ... ५२८

बहुषु बान्धवेष्वसन्नतरो धनभाक् ५२९

बान्धवादीनामभावे गुरुः शिष्यो वा

धनहारी ... ५२९

शिष्याभावे सख्यचारी तदभावे

श्रोत्रियः ... ५२९

सर्वेषामभावे त्रैविद्या ब्राह्मणा

धनभागिनः ... ५२९

सर्वेषामभावे ब्राह्मणेतरधनस्य

राजाधिकारी ... ५३०

नियोगार्थिनी अनपत्यस्य पत्युर्धन-

हारिणी ... ५३२

संसृष्टिनां विभागप्रकारः ... ५३६

संसृष्टलक्षणकथनम् ... ५३७

क्वचित्संसृष्टानामपि विषमविभागः ५३७

अपुत्रस्य संसृष्टिन ऋकथग्राहि-

कथनम् ... ५३७

पत्नीनामप्रत्तदुहितृणां च भरणमात्र-

कथनम् ... ५३८

संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्या-

संसृष्टिन उभयोर्विभज्य धन-

ग्रहणम् ... ५३८

असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य

धनाधिकारी ... ५३९

संसृष्टभिन्नोदराभाव पितृ पितृव्यो

वाधिकारी ... ५४०

संसृष्टभ्रातृपुत्राणां पत्न्याश्च

समवाये धनग्रहणप्रकारः ... ५४१

पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांश्च तद्भ्रातृ-

भगिन्याः ... ५४१

दुहितृभगिन्योरभावेऽनन्तरः

सपिण्डो धनभाक् ... ५४१

वानप्रस्थसंन्यास्यादीनां धनस्य

विभागिनः ... ५४२

वानप्रस्थस्य षाण्मासिकः संग्रहः ५४३

संन्यासिनः कौपीनाच्छादनादि-

संग्रहः ... ५४३

दायानर्हानां निरंशकानां कथनम् ... ५४४

निरंशका अशनाच्छादनादिभि-

र्भर्तव्याः ... ५४४

निरंशकानामभरणे प्रत्यवायः ... ५४५

पतितस्य भरणादिकमपि नैव ... ५४५

अंशानर्हानां पुत्रास्त्वंशभाजः ... ५४५

निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं

भर्तव्याः संस्कार्याश्च ... ५४६

विषयाः	पृष्ठ	विषयाः	पृष्ठ
निरंशकानां पत्न्यः साधुवृत्तयो		ब्राह्मादिविवाहभेदेन विभागे विशेषः ५५३	
यावज्जीवं भर्तव्याः ... ५४६		भर्तादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्री-	
अन्यानामपि भागानर्हानां कथनम् ५४६		धनं सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
स्त्रीधनविभागप्रकारः ... ५४६		कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि	
अध्यामिकृतस्त्रीधनकथनम् ... ५४७		सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
अध्यावाहनिकस्त्रीधनकथनम् ... ५४७		अनपत्यपुत्रिकाधनं सोदरो गृह्णीयात् ५५४	
अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः		पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे	
स्वरूपम् ... ५४७		सोऽधिकारी ... ५५५	
अन्वाधेयकस्त्रीधनस्वरूपम् ... ५४८		कचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि	
पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने		पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयात् ... ५५५	
विशेषः ... ५४८		संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्त्रीधनं	
सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-		गृहीतं पुनस्तस्मै न दद्यात् ... ५५५	
गार्हत्वम् ... ५४९		स्त्रीधनस्य भर्तृसुतादयो नाधिका-	
पतिदत्तस्थावरे विशेषः ... ५४९		रिणः ... ५५६	
पित्रादिभिर्ह्यध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं		विभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५६	
न भवति ... ५४९		सर्वमपि धनमृणं दत्तैव विभजेत् ... ५५७	
शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न		ऋणशोधनावश्यकता ... ५५७	
भवति ... ५४९		विभागे ऋक्थिनां कोशं प्रदापयेत् ५५७	
मातरि वृत्तायां तद्धनं		अविभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५७	
दुहितार्हति ... ५५०		नष्टभूम्युद्धर्ता चतुर्थांशं लभतो इतराद्वि-	
दुहितणामभावे दुहितृदुहितरो		भाज्यम् ... ५५८	
गृह्णन्ति ... ५५०		श्रमेण पित्रार्जितं द्रव्यं दायादेभ्यो न	
दुहितृदौहित्रीणां समवाये विचारः ५५१		देयम् ... ५५८	
दौहित्रीणामभावे दौहित्रा धन-		विद्यया शौर्येण च लब्धं द्रव्यं	
हारिणः ... ५५१		ऋक्थिभिर्नान्वेष्टव्यम् ... ५५९	
मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं धनं		अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणम् ... ५५९	
पुत्रैर्ग्राह्यम् ... ५५१		कचिद्विद्याप्राप्तधनस्यापि विभागा-	
अपत्यहीनजातिस्त्रीधनमुत्तमजाती-		नुज्ञा ... ५५९	
यसपत्नीदुहिता गृह्णाति ५५२			

विषयाः

पृष्ठं विषयाः

४

पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते विद्याधनेऽर्ज-

कस्य भागद्वयम् ... ५६०

अविभाज्यविद्याधनेऽर्जके-

च्छयांशाः ... ५६०

इच्छाभावे वैद्यो वैद्याय स्वांशं

नो दद्यात् ... ५६०

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् ... ५६१

शौर्यप्राप्तधनं न विभाज्यम् ... ५६१

ध्वजाहृतधनस्य लक्षणम् ... ५६१

शौर्याहृतधनस्वरूपकथनम् ... ५६१

शौर्यप्राप्तधनेऽर्जकस्य भागद्वयम् ५६२

अन्यान्यविभाज्यवस्तूनि ... ५६२

पितृधृतवस्त्रादि पितुरुर्ध्वं श्राद्ध-

भोक्त्रे देयं ... ५६२

अधृतालंकारादिकं विभाज्यम् ... ५६२

दास्यो विप्रमाः पर्यायेण कर्म कार-

यितव्याः ... ५६३

पित्रावरुद्धा दास्यः समा अपि

न विभाज्याः ... ५६३

योगक्षेमार्थधनं पितृद्रव्यविरोधेना-

र्जितमप्यविभाज्यम् ... ५६३

वस्त्रादीनामपि विभाज्यत्वकथनम् ५६४

वञ्चितं धनं विभागोत्तरमुद्गावितं

समं सर्वैर्विभाज्यम् ... ५६५

शास्त्रातिक्रमेणान्यथा विभक्तधनं

समतां नयेत् ... ५६६

विभागेऽन्योन्यवञ्चने प्रत्यवायः ५६६

वञ्चनेन लब्धधनं पुत्रपौत्रान्तं

नाशयेत् ... ५६७

विभक्तधनैः कर्तव्यम् ... ५६७

विभागापलापे निर्णयप्रकारः ... ५६९

विभागलिङ्गान्तरकथनम् ... ५६९

साक्ष्याद्यभावे कुसीदवाणिज्यादिलिङ्ग-

विभागनिर्णयः ... ५७०

साहस्रादिसाधकलिङ्गानि ... ५७०

प्रातिभाव्यमृणमाविभक्तेषु निषिद्धम् ५७०

साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे

शपथः ... ५७१

विभागधर्मसंदेहे दिव्यनिषेधः ... ५७१

विभागस्यान्यथात्वसंदेहे पृथक्स्था-

नस्थैः पुनर्विभागः ... ५७१

संदिग्धाविभागस्य प्रवर्तको राज्ञा

दण्डनीयः ... ५७२

इति दायविभागः ।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं

विवादपदम् ।

द्यूत-समाह्वययोः स्वरूपकथनम् ... ५७२

द्यूतस्थानं सभिकाधिष्ठितं कार्यम् ५७३

सभिकाधिष्ठितकरणे पक्षान्तरम् ... ५७३

द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तकथनम् ... ५७३

सभिकस्य कर्तव्यम् ... ५७४

पणग्रहणादवर्गावस्वीयपणस्य राज्ञे

जेत्रे च विभागः ... ५७५

जितं द्रव्यं दापयितुं सभिकेऽसमर्थे

राजा दापयेत् ... ५७५

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
जयपराजयविप्रतिपत्तौ	निर्णय-	अथ प्रकीर्णाख्यविवादपदम् ।	
कारणम् ...	५७५	प्रकीर्णस्य लक्षणभेदौ ...	५७९
द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा		राजाज्ञाप्रतिघाते विशेषदण्डकथनम्	५७९
एव योज्याः ...	५७५	राजयानासनारोदुर्दण्डः	५८०
साक्षिणां परस्परविरोधे राज्ञा		राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डः	५८०
विचारः कार्यः ...	५७६	सर्वस्वापहारे पि यद्यस्य जीवनोपकरणं	
कूटद्यूतकारिणो दण्डकथनम्	५७६	तत्तस्य नापहर्तव्यम्	५८१
कूटाक्षदेविनो राष्ट्राभिर्वासनम्	५७६	ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यम्	५८१
अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डः	५७६	कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डकथनम्	५८१
द्यूते विहितकर्मजातस्य समाह्वयेऽति-		ब्राह्मणपीडाकारिणो दण्डः	५८२
देशः ...	५७७	शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डः	५८२
प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ		नृपान्तरेण न्यायापेतं कृतं कार्यं	
तत्स्वामिनोरेव ...	५७७	धर्म्ये पथि स्थापनीयम्	५८२
पणपरिकल्पनमपि कृताकृतम्	५७७	अन्यायप्रगृहीतधनस्य गतिकथनम्	५८२
सर्वथा द्यूतनिन्द्यत्वकथनम्	५७८	शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः	
इति द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे ।		फलम् ...	५८३
इति ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्य-		न्याय्ये पथि स्थितस्य राज्ञः परम-	
ष्टादशव्यवहारपदानि ।		गतिकथनम् ...	५८३
		इति प्रकीर्णाख्यः ।	

इति पराशरधर्मसंहिताया व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

A list of the names of authors and works etc.,
occurring in Mâdhavâchârya's Commen-
tary on the Parâśara-Dharma-Samhitâ,
Vyavahârakânda.

In the following Indexes the first number refers to the
page, the second to the line on that page.

१. अनिर्दिष्ट.

6, 16. 6, 18. 9, 9-10
(व्या°). 10, 22-23 (व्या°).
52, 10. 80, 15. 105,
17. 151, 16. 167, 16.
173, 15. 183, 1. 202,
1. 207, 17. 210, 8-10.
392, 4. 483, 17. 484,
1 to 4. 485, 3 to 6.
528, 1-2. 534, 14. 536,
14. 557, 3. 569, 1, 3-
4. 582, 20-21.

13. 22, 5. 22, 9. 23,
8. 23, 18 (व्या°). 25, 13.
29, 4. 31, 5. 31, 8. 32,
7. 32, 20. 33, 8. 33,
19. 34, 10. 41, 3. 41,
6. 41, 10. 41, 15. 45,
12. 48, 5. 48, 18. 50,
19. 51, 12. 52, 6. 53,
6. 54, 7. 54, 15. 57, 3.
57, 6. 57, 11. 58, 7. 59,
8. 61, 11. 61, 12. 62,
5. 65, 4. 65, 16. 66,
7. 67, 2. 69, 16. 70,
13. 71, 17. 73, 10. 73,
15. 77, 6. 77, 9. 81,
5. 82, 16. 83, 7. 84,
2. 84, 14. 86, 9. 87,
8. 87, 17. 88, 4. 88,
7. 88, 10. 89, 3. 90,
3. 90, 14. 90, 17. 91,
5. 91, 8. 91, 11. 96,
6. 99, 6. 100, 2. 105,
5. 105, 20. 106, 11.

२. आपस्तम्ब.

466, 13-14. 493, 1-
15. 529, 10.

३. उशनास्.

53, 3. 267, 4. 383,
11. 383, 15 (व्या°).
385, 4. 564, 3.

४. कात्यायन.

6, 5. 7, 16. 16, 15. 17,
4. 17, 9. 17, 14. 20,

106, 14. 106, 19. 112,
 14. 113, 4. 114, 9.
 115, 10. 116, 10. 124,
 13. 127, 9. 128, 12.
 129, 16. 130, 1. 130,
 15. 131, 17. 132, 1.
 132, 4. 134, 3. 134,
 14. 136, 4. 138, 7.
 138, 12. 140, 16. 141,
 6. 142, 13. 145, 15.
 146, 8. 146, 20. 148,
 5. 152, 11. 153, 4.
 153, 17. 154, 17. 159,
 12. 160, 4. 160, 14.
 161, 8. 163, 13. 181,
 12. 186, 15. 188, 15.
 194, 7. 194, 7-8. 194,
 15. 199, 14. 200, 6.
 203, 11. 203, 17. 206,
 17. 208, 2. 208, 6.
 209, 4. 210, 11. 210,
 15 (व्या०). 213, 18. 216,
 9. 217, 21. 219, 2.
 223, 1. 223, 4. 223,
 10. 223, 14. 223, 17.
 224, 3. 224, 20. 228,
 3. 234, 6. 234, 16.
 235, 1-4. 238, 2. 238, 6.
 241, 3. 247, 18. 249,

8. 251, 5. 251, 16.
 252, 19. 253, 11. 254,
 3. 255, 3. 256, 12.
 258, 11. 258, 15. 261,
 14. 263, 13. 263, 17.
 263, 20. 264, 6. 264,
 14. 265, 8. 266, 3. 267,
 17. 269, 5. 270, 11.
 275, 10. 282, 2. 283,
 4. 283, 10. 286, 5.
 288, 12. 288, 16. 289,
 3. 289, 12. 290, 6.
 290, 9. 291, 4. 294, 5.
 295, 4. 296, 6. 297, 2.
 297, 9. 297, 14. 297,
 17. 299, 11. 300, 4.
 300, 7. 305, 13. 308,
 7 (सूत्रं). 310, 10. 311,
 10. 311, 15. 311,
 18. 312, 7. 314, 12.
 315, 7. 315, 15. 315,
 19. 319, 11. 319, 18.
 320, 7. 325, 8. 327,
 9. 329, 15. 330, 12.
 332, 14. 338, 14. 340,
 17. 341, 7. 341, 8.
 342, 2. 342, 5. 344,
 13. 352, 5. 353, 4.
 354, 8. 359, 8. 359,

12. 361, 14. 364, 4.
 367, 13. 378, 1. 386,
 10 (व्या°). 389, 2. 389,
 3. 389, 9. 389, 16
 (व्या°). 390, 3. 395, 2.
 396, 11. 397, 4. 397,
 15. 397, 17. 398, 4.
 400, 8. 400, 15. 402,
 5. 403, 17 (व्या°). 404,
 9. 404, 12. 407, 2.
 409, 10. 412, 7. 413,
 10. 414, 2. 416, 12.
 418, 12-13. 419, 6.
 423, 11. 425, 5. 429,
 9. 446, 9. 453, 13.
 454, 12. 454, 16. 455,
 8. 490, 16. 495, 18.
 498, 12. 515, 5. 524,
 16. 526, 11. 531, 21.
 532, 4. 534, 18-19.
 546, 8. 547, 5. 547,
 16. 548, 6. 549, 13.
 549, 18. 553, 15. 553,
 18. 556, 3. 556, 14.
 556, 19. 557, 4. 557,
 10. 559, 3. 560, 4. 561,
 3. 561, 7. 561, 11.
 561, 17. 566, 6. 575,
 3. 580, 14. 582, 6.

९. गीता.

3, 2.

६. गौतम.

40, 13. 206, 20. 208,
 9. 208, 17. 225, 11.
 228, 19. 273, 12.
 448, 15. 466, 7. 481,
 1. 482, 13. 484, 11.
 489, 17. 494, 16. 525,
 2. 525, 18 (व्या°). 529,
 14. 532, 21. 533, 12.
 540, 13. 543, 10. 543,
 12. 550, 9. 550, 16.
 553, 2. 554, 4. 554,
 7. 560, 16. 563, 10.

७. दक्ष.

313, 15.

८. देवल.

475, 16. 480, 9. 496,
 7. 506, 1. 507, 2.
 507, 4. 510, 18. 545,
 7. 545, 15. 556, 10.

९. नारद.

7, 2. 8, 8. 9, 5.
 19, 24 (व्या°). 28, 7.
 33, 16. 35, 17. 36,
 4. 37, 8. 38, 6. 42,
 5. 44, 6. 46, 17. 47,
 11. 47, 18. 48, 9. 48,

13. 49, 12. 50, 11. 53,
 9. 54, 3. 54, 10. 58, 10.
 59, 5. 63, 13. 63, 17.
 64, 10. 65, 19. 66, 10.
 67, 6. 70, 1. 70, 6.
 71, 3. 72, 4. 81, 8.
 81, 16. 83, 10. 92, 4.
 93, 20. 96, 8. 97, 8.
 100, 8. 101, 5. 101, 13.
 104, 1. 104, 5. 104,
 12. 107, 5. 108, 7. 109,
 6. 116, 16. 118, 10.
 127, 13. 128, 20. 129,
 8. 130, 12. 131, 13.
 133, 13. 135, 5. 135,
 16. 139, 3. 139, 15.
 140, 3. 140, 8. 140,
 12. 143, 8. 143, 12.
 145, 7. 145, 19. 146,
 11. 152, 5. 152, 18.
 158, 11. 159, 5. 159,
 13. 162, 6. 163, 9.
 163. 18. 166, 16.
 168, 9, 168, 21. 169,
 17. 170. 18. 172, 5.
 172, 12. 173, 16.
 174, 5. 176, 3. 177,
 3. 177, 13. 178,
 11. 179, 6. 179, 17.

181, 2. 182, 7. 183, 13.
 184, 9. 186, 5. 187, 10.
 187, 14. 188, 2. 188,
 6. 188, 18. 190, 13.
 191, 2. 191, 18. 193,
 5. 193, 12. 199, 17.
 200, 11. 203, 2. 204,
 10. 204, 13. 210, 4.
 210, 18 (व्या°). 211,
 3. 211, 6. 213, 11.
 214, 8. 215, 9. 215,
 17. 216, 12. 217, 8.
 217, 13. 218, 16. 219,
 19. 222, 17. 224, 7.
 227, 6. 230, 6. 232,
 12. 233, 6. 236, 16.
 248, 5. 248, 10. 248,
 14. 252, 16. 254, 14.
 257, 18. 260, 16. 261,
 5. 261, 10. 261, 17.
 262, 11. 263, 4. 264,
 9. 265, 4. 267, 11.
 268, 12. 270, 2. 271,
 2. 274, 3. 275, 6. 275,
 13. 276, 13. 277, 5.
 279, 2. 279, 12. 280,
 14. 282, 5. 284, 2.
 284, 7. 287, 5. 287,
 13. 290, 13. 291, 6.

291, 11. 293, 3-13. 296,
 1. 301, 4. 302, 6. 304,
 7. 309, 5. 312, 17.
 313, 7. 314, 4. 314,
 8. 317, 13. 318, 1.
 320, 14-15. 321, 7.
 321, 12-17. 323, 18.
 325, 3. 326, 10. 326,
 14. 329, 19. 331, 5.
 331, 9. 332, 4. 332,
 17. 333, 10. 334, 4-12
 & 17. 336, 3. 336, 7.
 337, 14. 338, 6-10 &
 18. 339, 8 & 12. 340,
 5 & 11. 341, 12. 343,
 11 & 16. 344, 5. 345,
 3-8. 346, 8 & 15. 347,
 5 & 9. 348, 2. 351, 8.
 356, 6. 360, 6 & 11.
 362, 5. 363, 10 & 14.
 364, 12. 365, 2 & 6.
 366, 8 & 14. 368, 11.
 369, 2 & 12. 370, 9.
 372, 7 & 16. 374, 18.
 375, 5. 378, 4. 379
 3 & 7. 379, 17 (व्या°)
 381, 9 & 12. 382, 5
 & 11-12. 384, 9 & 14
 385, 12. 391, 11. 393

17. 394, 6. 395, 8.
 397, 7. 400, 19. 405,
 6 & 10. 406, 4. 408,
 12. 409, 5 & 15. 410,
 5 & 13. 428, 12. 429,
 3. 434, 6. 435, 10 &
 15. 437, 9. 438, 5.
 441, 1. 442, 4 & 5.
 443, 11. 447, 1 & 17.
 449, 6 & 12. 450, 6
 & 16. 456, 6. 464, 18.
 468, 6. 472, 13. 474,
 5 & 13. 476, 1. 477,
 15. 486, 7. 487, 7.
 491, 1. 511, 3. 530,
 7 & 21. 535, 6. 538,
 7. 541, 2. 544, 6.
 549, 9. 551, 5. 559,
 17. 560, 18. 567, 9.
 569, 12. 572, 13. 573,
 11. 576, 12 & 20.
 577, 13. 579, 3.
 581, 5.

१०. पाणिनि.

93, 17.

११. पारस्कर.

552, 5.

१२. पितामह.

37, 9. 42, 9. 42.

12. 42, 15. 42, 18.
 45, 3. 46, 3. 53, 11.
 55, 5. 71, 7. 92, 11.
 128, 3. 130, 9. 144,
 13. 152, 8. 153, 14.
 154, 3. 160, 8. 161, 5.
 161, 18. 162, 19. 163,
 5. 163, 22. 164, 3.
 164, 11. 167, 8. 167,
 12. 168, 1. 168, 2.
 168, 6. 168, 16. 169,
 6. 169, 12. 170, 4 &
 8. 171, 4. 173, 6.
 174, 13. 176, 12 &
 14. 180, 4 & 11 & 14.
 181, 15. 183, 4 & 16.
 184, 20. 185, 19. 186,
 8. 189, 8. 190, 8. 190,
 17. 191, 13. 192, 3.
 192, 8 & 11. 194, 2.
 195, 9 & 14. 196, 4.
 196, 12 & 18. 197,
 13. 210, 24 (व्या°).
 211, 9. 252, 3.

१३. पुराण.

37, 13. 110, 15. 157,
 5. 333, 16 (मत्स्य).

१४. वैश्वसि.

554, 19.

१५. प्रजापति.

36, 1. 69, 6. 72, 16.
 73, 7. 115, 16. 127,
 16. 137, 18. 147, 7.
 175, 2. 182, 2. 187,
 2. 187, 7. 242, 12.
 316, 7. 488, 2*. 524,
 5. 533, 15. 540, 4.

१६. बृहन्मनु.

1, 9.

१७. बृहस्पति.

4, 9. 5, 8. 7, 8.
 16, 6. 16, 11. 17, 20.
 20, 16. 21, 1. 21, 10
 & 16. 24, 1. 26, 9.
 27, 2. 27, 16. 29, 7.
 29, 18. 31, 1. 31, 11.
 32, 14. 34, 7. 35, 3.
 35, 7. 36, 8. 37, 5.
 39, 6. 49, 7. 50, 4. 50,
 8. 51, 9. 52, 11. 59,
 13. 61, 1. 65, 9. 66, 4.
 67, 9. 68, 12. 69, 1.
 71, 14. 72, 7. 82, 6.

Also found in Manu.

82, 9. 82, 13. 84, 11.
 85, 1. 87, 5. 89, 9.
 95, 12. 95, 15. 100,
 17. 101, 20. 103, 13.
 104, 18. 107, 3. 112,
 11. 113, 19. 115, 13.
 116, 3. 119, 6. 119,
 17. 129, 13. 131, 6.
 132, 11. 133, 5. 133,
 16. 135, 13. 139, 9 &
 12. 141, 10. 142, 4.
 144, 10 & 18. 147,
 12. 149, 7 & 10. 149,
 14. 150, 2 & 10. 151,
 3. 154, 8. 158, 4 &
 18. 193, 16. 195, 2.
 197, 5. 198, 10. 200,
 3. 203, 8. 206, 4.
 206, 9. 207, 11. 209,
 17. 211, 12 (व्या°). 212,
 3 & 24. 218, 5. 219,
 6. 219, 12. 220, 8 &
 12. 226, 15. 229, 4.
 230, 1 & 16. 231, 20.
 233, 17. 239, 14. 240,
 9. 243, 3. 244, 15.
 245, 11. 245, 20 (व्या°).
 246, 10 & 15. 247, 7
 & 15. 250, 10. 253,

8. 255, 14 & 16. 258,
 8. 262, 15. 264, 3.
 264, 17. 264, 20. 265,
 6. 267, 8. 268, 9. 279,
 7. 280, 11. 281, 1-
 12 & 18. 283, 7.
 284, 14. 285, 4. 285,
 12. 286, 11. 288, 6.
 290, 16. 293, 9. 295,
 8. 295, 15. 299, 2.
 302, 11 & 19. 303, 5.
 304, 12. 305, 5, 9 &
 16. 309, 9. 310, 13.
 311, 4. 312, 12. 313,
 4. 316, 14. 317, 5.
 317, 11. 322, 7. 322,
 11. 324, 6 & 10. 332,
 11. 337, 18. 338, 3.
 339, 16. 340, 8. 348,
 8. 348, 18. 349, 6.
 350, 3. 350, 13. 352,
 15. 353, 8 & 13. 354,
 11 & 15. 355, 4 & 12.
 358, 14 & 17. 359, 5.
 360, 16. 370, 3 & 4.
 373, 8. 384, 5. 387,
 5, 10 & 15. 391, 16.
 392, 11. 393, 13. 398,
 8. 399, 4, 9, 13 & 16.

400, 12. 401, 4 & 8. २०. भृगु.

408, 2 & 5. 412, 4. 24, 7.

420, 2. 429, 16. 430, २१. मनु.

11. 431, 9. 432, 1.

434, 13 & 16. 437,

15. 438, 11. 439, 3.

440, 6. 449, 17. 452,

15. 454, 4. 462, 3 &

12. 466, 4. 474, 2.

488, 6. 490, 14. 492,

1. 495, 12. 498, 9.

503, 3 & 6. 505, 9.

520, 10. 523, 19. 524,

11. 529, 2. 536, 9.

537, 7 & 13. 541, 9.

542, 2. 548, 18. 549,

3. 552, 2. 555, 9. 561,

14. 562, 11. 563, 6.

564, 12. 568, 3. 570,

4, 8, 11. 572, 2. 573,

6. 574, 17. 576, 4.

577, 10. 578, 11.

२८. बौधायन.

454, 7. 476, 9. 528,

14. 554, 15.

२९. भ(भा)रद्वाज.

231, 6. 259, 3-4.

3, 11. 18, 10. 19, 9.

22, 15. 26, 11 & 15

(व्या°). 27, 9. 29, 10.

32, 10. 33, 12. 38, 21

(व्या°). 39, 13. 40, 16.

46, 10. 52, 2. 55, 9.

60, 2. 93, 7 & 17.

94, 1. 96, 11. 101, 9.

107, 15. 109, 9. 111,

3. 111, 7. 113, 7 & 15.

114, 13. 116, 6. 147,

19. 148, 18. 156, 9.

158, 16. 201, 3. 201,

7. 202, 6. 205, 4 &

18. 207, 11. 208, 20.

209, 7 & 11. 211, 17

& 24 (व्या°). 212, 8 &

19. 214, 3. 215, 5 &

20. 218, 11. 221, 3 &

13. 226, 10. 228, 11.

237, 2, 14 & 18. 239,

7. 247, 11. 249, 2.

256, 7. 257, 14. 258,

4. 259, 11. 260, 2.

266, 9. 272, 3, 4, 7. &

8. 273, 8. 273, 18 &

19 (व्या°). 280, 7. 281, 7. 282, 12 & 17. 284, 17. 285, 7 & 15. 286, 14. 292, 19. 296, 14. 298, 16. 306, 12 & 16. 307, 3 & 7. 308, 12 & 18. 313, 20. 320, 10. 325, 14. 326, 5. 329, 5. 337, 9. 342, 10 & 15. 343, 5. 357, 11. 363, 18. 364, 8. 371, 6. 372, 2. 373, 10. 374, 6 & 10. 375, 14. 376, 6 & 11. 378, 9. 379, 13. 383, 1. 386, 9. 388, 5. 390, 10. 392, 5. 393, 8. 395, 19. 396, 6. 401, 11. 403, 3. 415, 4. 417, 11. 418, 2 & 16. 421, 2 & 8. 422, 3. 424, 3. 425, 8. 430, 14. 431, 4. 431, 11. 433, 12. 434, 6. 435, 2. 440, 13. 441, 17 & 20 (व्या°). 442, 9. 443, 19. 444, 11. 445, 5 & 10. 456, 2. 461, 5. 463, 16. 464, 10. 465, 9

& 16. 467, 10. 470, 6. 471, 3. 472, 1 & 17. 478, 9. 483, 12. 489, 3. 498, 2. 499, 9, 17 & 21. 504, 6. 506, 2. 507, 7. 509, 9. 512, 22 (व्या°). 513, 13 & 21 (व्या°). 514, 4 & 10. 515, 15. 516, 3. 516, 17 (व्या°). 517, 6. 518, 5 & 16. 519, 8 & 15. 521, 3 & 9. 525, 11. 526, 13. 527, 2 & 14. 529, 6 & 17. 530, 3. 531, 18. 532, 13. 534, 10. 536, 19. 539, 2. 544, 2. 545, 2. 546, 11. 547, 10. 550, 19. 551, 13. 552, 8 & 13. 553, 4. 555, 4. 558, 10. 562, 6 & 20. 566, 1 & 11. 567, 2. 571, 10 & 14. 572, 8. 577, 16. 580, 17. 581, 11. 582, 2 & 11. 583, 10.

२२. मरीचि.

51, 5. 128, 17. 148, 15. 231, 10. 298, 9-10. 300, 14.

२३. महाभारत.

26, 14 (व्या°). 35, 12.

२४. यम.

216, 6. 475, 2. 477,
6. 583, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

5, 19. 16, 2. 26, 5.
27, 5. 34, 3. 38, 11
(व्या°). 39, 2. 40, 4
& 9. 46, 13. 52, 16.
55, 15. 56, 8. 60, 9.
68, 9. 71, 10. 84,
5. 85, 9 & 17. 87, 2.
88, 16. 94, 14. 101,
1. 118, 6. 121, 17.
122, 14. 126, 5 & 10.
128, 14. 129, 4. 130,
5. 133, 9. 138, 3. 145,
3. 147, 3 & 15. 150,
6. 151, 10. 152, 15.
157, 14. 158, 8. 167,
4. 171, 13. 176, 3.
179, 9. 185, 4 & 8.
189, 13-14. 191, 9.
201, 11 & 16. 202.
11. 204, 6. 205, 12.
211, 20 (व्या°). 212,
13. 213, 3. 214, 13
& 17. 221, 8 & 20.

222, 5. 225, 14 & 19.

232, 16. 235, 11 & 17.

237, 5. 238, 10. 241,

12. 243, 9. 244, 10.

245, 4. 249, 16. 251,

8. 252, 10. 253, 3.

254, 10. 255, 8. 256,

17. 257, 3 & 9. 260,

9. 262, 6. 265, 12.

266, 14. 268, 3. 269,

12 & 13. 270, 6 &

14. 271, 6. 280, 1.

282, 9. 284, 11. 287,

17. 291, 15. 292, 2

& 10. 294, 9. 298,

1 & 18 (व्या°). 303,

11. 314, 15. 318, 11.

322, 3 & 18. 323, 8.

324, 13. 327, 14.

339, 4. 344, 9. 346,

12. 348, 11. 349, 9.

354, 4. 355, 8. 358,

7. 362, 12. 365, 16.

368, 6. 369, 6. 371,

3. 372, 12. 374, 2.

375, 9. 377, 4 & 9.

380, 8. 383, 6. 391,

5. 392, 15. 395, 12.

402, 10. 403, 7 (व्या°)

404, 16. 406, 11. 407,
 8. 412, 11. 413, 3.
 414, 5 & 12. 415, 8.
 417, 5. 418, 8. 420,
 5. 422, 7. 426, 9.
 427, 17. 430, 5. 432.
 8. 433, 4 & 8. 434,
 1. 436, 12. 441, 5.
 444, 20. 446, 5. 451,
 1 & 6. 453, 7. 455,
 11. 457, 2 & 10. 463,
 4. 464, 3. 467, 14.
 468, 13 & 20. 469,
 10. 471, 14. 474, 9.
 485, 11. 487, 11.
 488, 9 & 14. 494,
 6 & 10. 495, 5. 496,
 15. 498, 18. 499, 7.
 500, 4. 501, 9. 501,
 12. 502, 2. 503, 8.
 509, 1. 511, 14. 517
 18. 518, 8. 522, 11
 523, 8. 537, 19. 538
 20. 539, 16. 542, 6
 544, 13. 545, 19. 546
 3 & 15. 550, 6 & 13.
 551, 12. 554, 11. 555,
 17. 557, 13. 565, 12.
 569, 6. 570, 17. 571,

6. 573, 15. 574, 10.
 575, 7. 575, 13. 576,
 7. 577, 5. 579, 18.
 580, 11. 581, 14.

२६. लौगाक्षि.

563, 16.

२७. वसिष्ठ.

109, 17. 110,
 8. 112, 8. 113, 10.
 119, 15. 121, 13.
 124, 10. 125, 4 & 15,
 213, 15. 226, 7. 227,
 12. 229, 14. 233, 20.
 234, 3. 236, 4 & 7.
 315, 3 & 20. 475,
 3 & 11. 501, 7. 512,
 8, & 13 (व्या°). 513,
 18 & 24. 514, 8. 543,
 3. 544, 10. 545, 11.
 560, 10.

२८. विषतन्त्र.

190, 2.

२९. विष्णु.

93, 10. 134, 10. 155,
 8. 162, 12. 172, 9.
 178, 21. 184, 14.
 192, 16. 200, 16. 222,
 10. 228, 7. 229, 10.

233, 14. 234, 10. 260,
12. 367, 8. 380, 5.
420, 10 & 14. 423, 4.
426, 2. 484, 18. 507,
13. 515, 11. 525, 7.
527, 16 & 19. 575, 18.
576, 16.

३०. वृद्धमनु.

325, 11. 327, 4 & 11.
329, 10. 330, 7. 449,
3. 523, 22.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

571, 6.

३२. वृद्धविष्णु.

526, 8.

३३. व्याघ्र.

101, 16.

३४. व्यास.

30, 3. 30, 8. 41, 19.
51, 17. 89, 6. 90, 9.
94, 9. 96, 3. 108, 18.
110, 3. 122, 8 & 18.
123, 9. 124, 1. 125,
10. 126, 17. 137, 6.
138, 16. 141, 17. 149,
4. 158, 13. 169, 9.
173, 20. 199, 11. 202,
3. 221, 17. 225, 5.

227, 18. 232, 8. 236,
12. 238, 19. 240, 5.
243, 15. 243, 19.
244, 2. 249, 11.
250, 7. 250, 19. 283,
13 & 17. 295, 11.
298, 6. 304, 2. 361,
2. 370, 15. 374, 14.
386, 2. 438, 14. 454,
1. 502, 7 & 15. 508,
6. 558, 16. 562, 2.
580, 7.

३५. शङ्ख.

150, 16. 206, 14. 208,
14. 479, 16. 487, 1.
511, 10. 540, 18.
558, 6.

३६. शंखलिखितौ.

118, 19. 151, 7. 382,
1-2. 404, 5. 551, 19.

३७. श्रुति.

263, 12. 536, 4. 566,
16.

३८. सम्यहकार.

62, 19. 127, 3. 140,
19. 146, 3. 153, 11-
12. 199, 4. 478, 6.
479, 6. 481, 10. 492,
7. 530, 10. 533, 6.

३९. संवर्त.

23, 12. 44, 12. 144,
3. 146, 15. 224, 15.

४०. स्मृति, स्मृत्यन्तर, स्मरण
etc.

29, 1. 61, 15. 77,
15. 78, 1. 95, 4.
142, 9. 145, 12. 152,
3. 156, 3. 160, 11.
166, 15. 175, 18. 177,
2. 179, 15. 179, 19.
180, 7. 186, 14. 189,
20. 205, 12. 294, 13.
333, 5. 357, 2. 377,
1. 381, 5. 381, 10.

395, 5. 404, 5. 416,
19 (व्या°). 485, 10 &
18. 499, 14. 502, 3.
522, 6. 536, 1. 564,
10. 568, 10 & 14.
581, 18. 582, 19.

४१. नारीत.

7, 12. 45, 19. 50,
14. 69, 9. 78, 15.
80, 10. 131, 3. 137,
15. 139, 18. 144, 6.
161, 12. 178, 8. 208,
14. 215, 12. 217, 5.
231, 17. 249, 5. 436,
4. 475, 7. 480, 3. 516,
10. 535, 11.

Index of Quotations arranged according to the authors and works. Vol. III, Parts I and II.

१. अनिर्दिष्ट.

- अपुत्रस्याथ कुलजा 528, 1.
 अभियोक्ता धनं कुर्यात् 300, 1.
 अश्विथभाजस्ते सर्वे 534, 15.
 असंभूय सुतान् सर्वान् 485, 4.
 अहश्च रात्रिश्च उभे 167, 17.
 आदाय दापयेच्छाद्धम् 536, 15.
 आदित्यचन्द्रावनिलो 167, 16.
 आवृण्यं कर्मणा गच्छेत् 202, 1.
 इतरेषां तु वर्णानाम् 210, 10.
 इति कस्मिन् कथं कस्मात् 52, 10.
 ऋक्थमृणं सममिति 557, 3.
 केन कस्मिन्कथं कस्मात् 52, 10.
 कोशमल्पेऽपि दापयेत् 151, 16.
 गुरुतल्पे सुरापाने 210, 9.
 गुरून् पुरोहितान् पूज्यान् 207, 17.
 ग्रामे दृष्टः पुरे याति (व्या०) 10, 22.
 जंगमं स्थावरं हेम 536, 14.
 तदभावे पिता माता 528, 2.
 तावुभौ पुण्यकर्मणौ 569, 4.
 दर्पाद्वा यदि वा मोहात् 464, 1.
 दशगुर्वक्षरः प्रागः 173, 15.
 द्रव्यं वित्तानुसारेण (व्या०) 9, 10.
 न पुत्रेण कृतं पिता 268, 8.
 निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः 582, 21.
 पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं 300, 2.
 पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते 484, 3.
 पितृव्यगुरुदौहित्रान् 536, 16.
 पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्याम् 536, 17.
 पूर्वं मयेयं भुक्तेति 464, 2.
 पूर्वमावेदितं न चेत् 105, 17.
 प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 80, 15.
 ब्राह्मणस्यापराधे तु 210, 8.
 भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तम् 483, 17.
 भूमिं यः प्रतिगृह्णाति 569, 3.
 मणिमुक्ताप्रवालानाम् 484, 1.
 यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम् 534, 14.
 यज्ञार्थं विहितं वित्तम् 534, 16.
 युक्तिष्वप्यसमर्थासु 571, 5.
 ये जाता येऽप्यजाताश्च 485, 5.
 राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 10, 23.
 राज्ञान्याथेन यो दण्डो 582, 20.
 वादी वा प्रतिवादी वा (व्या०) 9, 9.
 विचारयति येनासौ (व्या०) 27, 21.
 विवादानुगतं पृष्ठा (व्या०) 27, 20.
 वृत्तिं च तेऽभिकांक्षन्ति 485, 6.
 वेणुकाण्डमयांश्चैव 183, 2.
 शरानप्यायसैरत्रैः 183, 1.

* शूद्रां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 6, 18.
 सत्येन शापयेद्विप्रम् 392, 4.
 सामान्यार्थसमुत्थाने 560, 14.
 सा यथाकाममश्रीयात् 483, 18.
 स्थानेषु धर्मजुष्टेषु 534, 17.
 स्थावरं तु न भुज्येत 484, 4.
 स्थावरं द्विपदं चैव 485, 3.
 स्थावरस्य तु सर्वस्य 484, 2.
 स्थावरे विक्रयो नास्ति 569, 1.

२. आपस्तंब.

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके
 493, 10.
 जीवन् पुत्रेभ्यो दायम् 493, 2.
 ज्येष्ठो दायाद इत्येके 493, 5.
 तच्छास्त्रविप्रातिषिद्धम् 493, 13.
 देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
 493, 8.
 ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि 466, 13.
 मनुः पुत्रेभ्यो दायं 493, 17.
 रथः पितुः परीमाण्डं च गृहे 493, 9.
 सपिण्डाभावे आचार्यः 529, 11.

३. उशनाः.

अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च 384, 2.
 अदण्ड्या मृतवत्सा च 384, 1.
 अदण्ड्याभोत्सवे गावः 384, 3.
 अदण्ड्या हमितनो ह्यश्वाः 383, 16.

अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च 383, 17.
 अविभाज्यं सगोत्राणाम् 564, 5.
 गोभिर्विनाशितं धान्यम् 385, 5.
 दण्डं वा दण्डशेषं वा 267, 5.
 न दातव्यं तु पुत्रेण 267, 6.
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति 385, 6.
 याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च 564, 6.
 वामहस्तेन वा स्रग्वी 53, 5.
 ससखोऽनुत्तरीयो वा 53, 4.

४. कात्यायन.

अक्रमोढासुतश्चैव 546, 9.
 अजातेष्वेव शस्ये 378, 2.
 अज्ञाननाशितं चैव 283, 12.
 अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा 398, 5.
 अतः क्रिया तदा प्रोक्ता 87, 10.
 अतश्च सुतदारागाम् 315, 8.
 अतिक्रमेऽप्यते च 58, 5.
 अतिक्रान्ते सप्तरात्रे 81, 7.
 अतोऽन्यथाभावनायाः 106, 4.
 अतोऽन्येषु तु कार्येषु 163, 17.
 अतोऽन्येषु विवादे 115, 12.
 अत्र यगुक्तं तद्वाह्यं ।

पित्रोरभावे ect. 526, 12.
 अथ कार्यविपत्तिस्तु 290, 10.
 अथ चेत्यतिभूनास्ति 58, 1.
 अथ पञ्चत्वमापन्ने 134, 4.

* Sâyana Mâdhavâchârya does not refer this verse to anybody, but the व्यवहारमुख refers it to देवल.

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् 319, 16.
 अथ विंशतिवर्षाणि 136, 10.
 अथावेद्य प्रयुक्तस्तु 407, 6.
 अदग्धं तं विदुर्देवाः 181, 14.
 अदत्तत्यक्ताविक्रीतम् 295, 5.
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यः 320, 9.
 अदायिकं राजगामि 535, 1.
 अधिकान् छेदयेदर्थान् 65, 17.
 अध्यावाहनिकं नाम 548, 1.
 अनियम्यांशकर्तृणाम् 312, 9.
 अनिर्णीते तु यद्यर्थे 35, 1.
 अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टम् 235, 2.
 अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् 455, 5.
 अनुक्तमेतन्मन्यन्ते 74, 8.
 अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या 49, 2.
 अनुपस्थापयन्मूलम् 297, 15.
 अनेकपदसंकीर्णः 65, 6.
 अनेकार्थाभियोगे तु 203, 12.
 अनेन विधिना लेख्यं 124, 14.
 अन्यक्षेत्रे तु जातानां 404, 13.
 अन्यथा न प्रवर्तेत 315, 18.
 अन्यवादी पणान् पञ्च 83, 1.
 अन्यवाद्यादिहीनेभ्यः 125, 2.
 अन्यायेनापि तं यान्तं 33, 3.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यं 566, 7.
 अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं 548, 10.
 अपवारक्रियायुक्ता 532, 7.
 अपन्यायप्रवृत्तं तु 33, 1.
 अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं 535, 2.

अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 8.
 अप्रतिपन्नापि सा दाप्या 270, 13.
 अप्रसिद्धं विरुद्धं यत् 73, 11.
 अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले 367, 16.
 अप्राप्ते वेसकाले तु 290, 11.
 अप्रियं चास्य यो वक्ता 580, 16.
 अभावयन् धनं दाप्यः 106, 5.
 अभावे तदपत्यानाम् 554, 2.
 अभियुक्ताय दातव्यं 152, 13.
 अभिवन्द्य च गुर्वादीन् 22, 13.
 अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि 91, 12.
 अभीषणेन दग्धेन 412, 8.
 अभोगभुक्तिः सीमा च (व्या°)
 386, 12.
 अमूलैर्वाथ मूलैर्वा 429, 11.
 अमेध्यं शोधयित्वा तु 402, 7.
 अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् 354, 10.
 अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् 84, 4.
 अरत्निद्वयमुत्सृज्य 400, 17.
 अराजदैविके चापि 282, 3.
 अर्थकालबलापेक्षम् 92, 2.
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं 113, 1.
 अर्थार्थी चान्यविषये 148, 7.
 अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्धं द्वयोरपहतम् 297, 6.
 अर्धं द्वयोरपहतम् 300, 8.
 अलेख्यासाक्षिके दैवीम् 300, 5.
 अविज्ञातं तु यत्क्रीतम् 361, 15.
 अविज्ञातक्रयो दोषः 300, 9.

अविज्ञातस्थानकृतम् 300, 11.
 अविज्ञाताश्रयात् क्रीतम् 297, 4.
 अविभक्तेऽनुजे प्रेते 495, 19.
 अशक्तितो न दद्याच्चेत् 409, 11.
 अशक्तौ बन्धनागारे 209, 6.
 अशिंरांसि च दिव्यानि 153, 10.
 अशीतेस्तु विनाशे वै 155, 2.
 अष्टादशक्रियाभेदात् 20, 15.
 असत्सदिति यः पक्षः 214, 1.
 असमाहार्यमूलस्तु 297, 12.
 असम्यग्भावितः कार्यो 138, 14.
 असवर्गे तु विप्रस्य 342, 3.
 असाक्षमत् साक्षमञ्च 130, 3.
 असारमिति तत्त्वेन 75, 5.
 अस्मै दत्तं मया सार्धं 74, 9.
 अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिं 217, 23.
 अस्वस्थमत्तोन्मत्तात् 51, 2.
 अस्वामिविक्रयं दानं 291, 5.
 अस्वाम्यनुमतेनैव 407, 3.
 अहीनक्रमचिह्नं च 129, 20.
 आकाममननुज्ञातम् 238, 3.
 आकाशभूतमानेन 235, 6.
 आचार्यस्य पितुर्मतिः 206, 18.
 आढ्यस्य निकटस्थस्य 134, 17.
 आत्मार्थं विनियुक्तं वा 359, 10.
 आदाने वा विसर्गे वा 556, 5.
 आधाता यत्र न स्यात्तु 241, 4.
 आधानं विक्रयो दानं 234, 17.
 आधानसहितं यत्र 136, 14.

आधिक्यं न्यूनता चांशे (व्या०)
 386, 11.

आधिमेकं द्वयोः कृत्वा 234, 7.
 आपत्कालेऽपि कर्तव्यम् 315, 17.
 आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो 96, 7.
 आरम्भकृत्सहायश्च 455, 1.
 आरम्भकृत्सहायश्च दो- 455, 9.
 आरम्भात्संग्रहं यावत् 49, 6.
 आरुह्य संशयं यत्र 561, 18.
 आवाहनादि पूर्वं तु 194, 12.
 आवेदयति यः पूर्वम् 45, 14.
 आवेद्य प्रगृहीतार्थं 84, 15.
 आश्रयः शस्त्रदाता च 455, 2.
 आश्रितस्तदृणं दद्यात् 275, 12.
 आसुरादिषु यल्लब्धं 554, 1.
 आसेधयेदनासेधैः 48, 7.
 आहरन्मूलमेवासौ 297, 11.
 आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि 145, 16.
 आहूतप्रपलायी च 83, 3.
 आहूतस्त्ववमन्येत 51, 13.
 उक्तं तुष्टिकरं तत्तु 266, 7.
 उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु 106, 15.
 उत्तमेषु च सर्वेषु 90, 7.
 उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे 515, 6.
 उद्धरणे तु हस्तस्य 414, 3.
 उद्धरन्ति पुनर्यस्मात् 390, 9.
 उद्धारादिकमादाय 261, 15.
 उद्युक्तः कर्षकः सस्ये 49, 5.
 उन्मत्तेनैव मत्तेन 216, 10.

उपधौ कूटसाक्ष्ये च 72, 2.
 उपन्यस्तेषु यल्लब्धं 559, 6.
 उपप्लवनमित्तं च 269, 7.
 उपश्रवणसंभोग- 390, 8.
 उपयैश्चोद्यमानस्तु 81, 6.
 उपेक्षमाणाः स वृषाः 33, 2.
 उपेक्षाकारकश्चैव 455, 4.
 उभयोर्लिखिते वाक्ये 84, 3.
 ऊर्ध्व मासप्रयातस्य 223, 7.
 ऊर्ध्व संवत्सरात्तस्य 223, 2.
 ऋक्थिनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋणं तु दापयेत्पुत्रं 264, 7.
 ऋणं प्रीतिप्रदानं च 557, 1.
 ऋणमेवंविधं शोध्यं 557, 6.
 ऋणिस्वहस्तसंदेहे 134, 6.
 ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा 91, 3.
 ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् 224, 5.
 एकं चेद्ब्रह्मो हन्युः 454, 13.
 एकक्रियाविरुद्धं तु 234, 18.
 एकज्यायां प्रविष्टानां 252, 1.
 एकद्वित्रिचतुर्भागान् 310, 12.
 एतदाकुलमित्युक्तम् 75, 3.
 एतद्वयं समाख्यातम् 300, 10.
 एतद्विद्याधनं प्राहुः 559, 14.
 एतत्सर्वं पिता पुत्रैर् 498, 14.
 एतत्सर्वं प्रदातव्यं 269, 9.
 एतत्सर्वं विभागे तु 561, 9.
 एतेषामपराधे तु 206, 19.
 एतेष्वेवाभियोगेषु 161, 1.

एते सनाभयस्तूक्ताः 99, 8.
 एतैरेव नियुक्तानाम् 161, 3.
 एवं धर्मो दशाहात्तु 367, 17.
 एवं पृष्टः स यथाहूत् 55, 1.
 एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु 132, 8.
 कन्याया दूषणे स्तेये 72, 1.
 कन्यावैवाहिकं चैव 269, 8.
 कर्णोष्ठब्राणपादादि 417, 1.
 कर्तव्यं तत् प्रियं तत्र 33, 6.
 कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु 389, 13.
 कर्मरम्भं तु यः कृत्वा 325, 9.
 काकस्य दन्ता नो सन्ति 75, 4.
 कामं तदपि गृह्णीयात् 65, 8.
 कामक्रोधास्वतन्त्रार्त 319, 12.
 कारणात् पूर्वपक्षोऽपि 87, 9.
 कार्याणां निर्णयार्थे तु 17, 6.
 कालं विवादे याचेत् 69, 18.
 कालः प्रमाणं दानं च 140, 18.
 कालहीनं ददद्दण्डम् 286, 7.
 काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् 52, 7.
 काले तु विधिना देयं 263, 19.
 काले प्रतीते प्रतिभूर् 248, 3.
 किं कार्यं का च ते पीडा 52, 8.
 किं तेनैव सदा देयं 75, 2.
 कीर्तिते यदि भेदः स्यात् 397, 15.
 कुटुम्बार्थमशक्ते तु 269, 6.
 कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा 397, 6.
 कुर्वीत जीवनं येन 495, 20.
 कुलशीलवयोवृत्त 31, 6.

- कुलानां तु समूहो यः 352, 7.
 कुले विनीतविज्ञानां 560, 5.
 कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं 133, 8.
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यान्
 134, 16.
 कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं 582, 10.
 कृतमस्वामिना यच्च 131, 2.
 कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो 223, 6.
 क्रमात् पितृणां नामानि 62, 11.
 क्रिया तु दैविकी प्राप्ता 88, 5.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 154, 2.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 557, 12.
 क्रीतं तत्स्वामिने देयं 361, 16.
 क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात् 367, 14.
 क्रेतारश्चैव भाण्डानाम् 446, 11.
 क्षमालिङ्गानि वाक्यानि 62, 12.
 क्षेत्रकूपतडागानां (व्या°) 403, 19.
 क्षेत्रादीनि तथैव स्युर् 218, 3.
 गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् 359, 9.
 गणाः पाखण्डपूगाश्च 26, 1.
 गणिनां शिल्पिवर्गीणां 359, 13.
 गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान् 22, 11.
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् 51, 16.
 गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः 132, 3.
 गृहं गृहस्य निर्दिष्टम् (व्या°)
 389, 18.
 गृहप्रासादावसथ (व्या°)
 403, 20.
 गृहवार्यार्पणादीनि 331, 1.
 गृहीतमिति वाच्ये तु 74, 3.
 गृहीत्वा बन्धकं यत्र 251, 6.
 गृहोद्यानतडागानां 407, 4.
 गृहोपस्करवाह्यानां 548, 7.
 गृहोपस्करवाह्याश्च 557, 7.
 ग्रहीतुः सह भाण्डेन 282, 4.
 ग्रामसीमादिषु तथा 397, 2.
 ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः (व्या°)
 389, 17.
 ग्राहकेन 127, 10.
 ग्राह्यस्तूपनिधिः काले 286, 6.
 घृतेन योजितं श्लक्ष्णं 188, 17.
 चतुर्णामपि वर्णानां 208, 7.
 चतुर्थेन न दातव्यम् 265, 10.
 चतुष्पादेष्वयं धर्मो 113, 2.
 चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च 204, 5.
 चर्मसस्यासवद्यूते 225, 1.
 चिह्नाकारसहस्रं तु 73, 16.
 चोदना प्रतिकालं तु 91, 9.
 चोदनाप्रतिघाते तु 91, 14.
 चोरतः सलिलादग्रे 305, 14.
 चोराणां भक्तदा ये स्युः 446, 10.
 चोराणां मुख्यभूतस्तु 311, 13.
 छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः 413, 11.
 छेदने चोत्तमो दण्डो 417, 2.
 जातिभ्रंशकरी वाथ 429, 15.
 जातिसंज्ञाधिवासांश्च 62, 14.
 जितः पुरा मयाऽयं 74, 1.

जितः स विनयं दाप्यः 106, 9.
 जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं 575, 4.
 ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु 283, 5.
 ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानाम् 155, 1.
 तं ततः कारितां वृद्धिं 223, 12.
 तडागोद्यानतीर्थानि 402, 6.
 तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् 194, 9.
 तण्डुलान् भक्षयित्वा तु 194, 17.
 ततो विंशतिवर्षाणि 136, 7.
 तत् किं तामरसं किञ्चित् 74, 13.
 तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि 161, 11.
 तत्र कालो भवेत् पुंसां 71, 1.
 तत्र धर्मो ह्यधर्मेण 32, 22.
 तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् 561, 20.
 तत्र सभ्योऽन्यथावादी 34, 2.
 तत्र सोपाधि यद्दत्तं 549, 14.
 तत्रापि नाशुभं किञ्चित् 342, 7.
 तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात् 58, 8.
 तत्संसक्तैस्तु कर्तव्यः 389, 11.
 तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु 145, 17.
 तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः 134, 7.
 तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां 134, 5.
 तथा तथा विधातव्यं 490, 18.
 तथादृष्टं स्फुटं दोषं 136, 6.
 तथा दोषाः प्रवक्तव्याः 132, 6.
 तथैव दण्डपारुष्ये 418, 15.
 तथैव भोजनैर्भावि्यं 360, 1.
 तथ्येन हि प्रमाणं तु 132, 9.

तदध्यमिकृतं सद्भिः 547, 7.
 तदभावे तु चिह्नस्य 113, 6.
 तदभावे तु दुहिता 524, 18.
 तदर्धाधिस्य तण्डुलाः 194, 6.
 तदर्धाधिस्य नाशे तु
 लौकिका 155, 7.
 तदर्धाधिस्य नाशे तु स्पृशेत् 155, 6.
 तदष्टभागहीनं तु 409, 12.
 तदा तुष्टिकरं देयं 419, 8.
 तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी 288, 14.
 तदेव यद्यनुज्ञाप्य 556, 8.
 तद्द्रव्यमृणिकेनैव 259, 2.
 तन्दुलैर्न नियुञ्जीत 160, 7.
 तन्मूलत्वात्तु ते मौला 390, 7.
 तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तम् 311, 17.
 तप्तमाषकदिव्ये च 204, 3.
 तथा प्राप्तं धनं यत्तु 559, 5.
 तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं 234, 8.
 तयोरन्ते सदस्यास्तु 58, 9.
 तस्माच्छास्त्रानुसारेण 41, 4.
 तस्मादर्धात् स हीयेत 258, 13.
 तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन 561, 19.
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे 319, 15.
 तस्मिन्नष्टे मृते वापि 290, 8.
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं 51, 14.
 तस्यानुरूपं मूल्यं वा 425, 7.
 तस्यांशो दशमो देयः 305, 15.
 तस्यास्तु साधनं लेख्यं 88, 9.
 तालज्ञो लभते ह्यर्धम् 312, 2.

तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
 तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु 214, 2.
 तुलादीनि नियोज्यानि 153, 8.
 तृतीयः शपथः प्रोक्तः 91, 10.
 तृतीयेभ्यस्तिस्तिस्ति इतरेभ्यः
 (सूत्र) 308, 10

तेन लेख्येन तत् सिद्धम् 136, 11.
 तेऽपि तद्भागिनस्तस्मात् 33, 4.
 तेषां चैष्वसृतां यो यो 311, 16.
 तेषां स्वसमयैर्धर्मः 41, 12.
 तेषामभावे सामन्ताः 389, 1.
 390, 1.

तेषामेकोऽन्यथावादी 116, 12.
 तैलानां च सर्वेषां 228, 4.
 त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् 398, 6.
 त्यजेत्पथि सहायं यो 332, 15.
 त्रिंशत् दश विनाशे वै 155, 4.
 त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा 91, 13.
 त्रिपक्ष-पञ्चसप्ताहं 395, 4.
 त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थ 253, 2.
 त्रिपुरुषीया स्वतन्त्रा सा 141, 8.
 त्रिराहूतमनायातम् 83, 5.
 दण्डं त्रैकादशगुणम् 319, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् (व्याख्या)
 210, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् 211, 2.
 दण्डस्थानेऽभिशास्तानाम् 163, 14.
 दत्तादत्तेषु भृत्यानां 88, 11.
 दत्तेऽपि काले देयं स्यात् 71, 2.

दर्शनोद्भूतनष्टस्य 320, 2.
 दानं न लभते तत्तु 255, 5.
 दानोपस्थानवादेऽपि 249, 9.
 दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् 288, 18.
 दायादानां विभागे तु 556, 16.
 दाराः पुत्राश्च सर्वस्वम् 315, 14.
 दास-स्त्री-भ्रातृ-शिष्यैर्वा 268, 2.
 दासाः कर्मकराः शिष्याः 54, 8.
 दास्यं विप्रस्य न क्वचित् 341, 6.
 दिगन्तरप्रपन्ने च 70, 15.
 दिवसस्याष्टमं भागं 23, 9.
 दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव 161, 2.
 दिव्यमालम्बते वादी 90, 6.
 दिव्येन शोधयेत्तत्र 90, 16.
 दुःखेन विनिवार्यन्ते 378, 3.
 दूषयन् सिद्धतीर्थानि 402, 8.
 दृश्यमाना विभज्यन्ते 557, 8.
 दृष्टिपातं प्रणालीं च 400, 10.
 देयं तद्दानिके द्रव्यं 264, 16.
 देयं ममेति वक्तव्ये 74, 5.
 देशं कालं तथात्मानं 62, 13.
 देशकालविहीनश्च 61, 13.
 देशकालार्थसंबन्ध 91, 15.
 देशपत्तनगोष्ठेषु 41, 11.
 देशस्याचरणं नित्यं 17, 11.
 देशाचारविरुद्धं यत् 131, 1.
 देशाचारेण चान्यांस्तु 200, 8.
 देशाचारेण दाप्याः स्युर् 254, 2.
 देशाचारेण दाप्याः स्युः 256, 16.

देहेन्द्रियविनाशे तु 419, 7.
 दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता 91, 4.
 दोषकारी तु कर्तृत्वं 16, 16.
 दोषानुरूपं संग्राह्यः 83, 8.
 द्यूते समाह्वये चैव 88, 13.
 द्रविणार्हश्च धुर्यश्च 264, 8.
 द्वादश द्वादशाद्येभ्यः (सूत्रम्)
 308, 8.
 द्वादशाहः सपिण्डानाम् 364, 6.
 द्वारमार्गक्रियाभोगे 89, 4.
 द्विजातिः प्रतिभूहीनो 58, 3.
 द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः
 (सूत्र) 308, 9.
 द्विपणो द्वादशपणो 424, 1.
 द्विपदे साध्यभेदात्तु 20, 14.
 धनदानासहं बुद्ध्वा 209, 5.
 धनदारापहाराणां 161, 9.
 धनिकस्यापि वै दोषात् 131, 19.
 धर्मशास्त्रविचारेण 22, 6.
 धर्मोत्सुकानभ्युदये 51, 1.
 धेनावनडुहि क्षेत्रे 71, 18.
 ध्वजाहतं भवेद्यत्तु 561, 10.
 न कर्षको बीजकाले 49, 3.
 न कश्चिदभियोक्तारं 152, 12.
 न क्षेत्रगृहदासानां 217, 22.
 न कालनियमं पश्येत् (व्या०)
 23, 20.
 नगरग्रामदेशेषु 100, 4.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 41, 17.

न चार्थसिद्धिरुभयोर् 77, 11.
 न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं 138, 9.
 न चैकस्मिन् विवादे तु 77, 10.
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात् 208, 3.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 296, 9.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 299, 13.
 न तत् सिद्धिमवाप्नोति 135, 2.
 न तथ्येन प्रमाणं तु 106, 17.
 न दण्डं दापयेच्छुद्धम् 204, 1.
 न ददाति हि यः साक्ष्यं 114, 10.
 न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात् 320,
 न प्राप्तव्यवहारस्तु 263, 18.
 न भर्ता नैव च सुतो 556, 4.
 नर्तकानामेष एव 312, 1.
 न लेखकेन लिखितं 132, 7.
 न लोहशिल्पिनामग्निं 160, 5.
 न विज्ञातो ग्रहीतव्यः 254, 8.
 न शक्तो धनिने दातुं 254, 7.
 न शङ्कासु शिरःकोशे 153, 9.
 नष्टस्यान्वेषणार्थं तु 248, 1.
 न सन्ति साधवो यत्र 161, 4.
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः 255, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 57, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 253, 12.
 न हीनपक्षां युवतिम् 51, 3.
 नानायुधधरा व्राताः 352, 6.
 नानासंदेहहरणात् 7, 18.
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः 57, 10.
 नाविद्यानां तु वैद्येन 561, 4.

- नाशक्तो धनिने दातुं 57, 9.
 नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत 294, 6.
 निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च 224, 1.
 निगूढार्थं तु तत् प्रोक्तम् 75, 1.
 नित्यकर्म्मोपरोधस्तु 58, 6.
 निबध्यमानं यैर्दृष्टम् 390, 4.
 निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु 186, 16.
 निरस्ता तु क्रिया यत्र 124, 15.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 57, 5.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 254, 1.
 निर्दिश्य कालं वर्षं च 62, 7.
 निर्दोषं प्रथितं यत्तु 136, 5.
 निर्ययेत् कृतकृत्यः सन् 330, 14.
 निर्वासं कारयेद्विप्रम् 345, 2.
 निवेशसमयादूर्ध्वम् 400, 9.
 निसृष्टाः कृत्यकरणे 218, 4.
 नृपद्रोहप्रवृत्तानाम् 163, 15.
 नृपस्य समयं ज्ञात्वा 45, 16.
 नृपापराधिनां चैव 148, 13.
 नृपेणैव नियुक्तो यः 45, 15.
 नैव याचेत ऋणिकं 135, 4.
 नैव रिक्थी न मित्रं च 254, 5.
 नैव रिक्थी न रिक्थश्च 57, 7.
 नोपभोगे बलं कार्यं 147, 1.
 नोपस्थाता दश द्वे च 83, 2.
 न्यग्भावकरणं वाचा 429, 12.
 न्यायमार्गादपेतं तु 33, 5.
 न्यायशास्त्रमतिक्रम्य 32, 21.
 न्यायशास्त्राविरोधेन 17, 15.
 न्यासदोषाद्विनाशः स्यात् 288, 17.
 न्यासादिकं परद्रव्यं 283, 11.
 न्यासे याचितके दत्ते 71, 19.
 नैकदेशे यत्सत्यं 77, 7.
 पञ्चरात्रमतिक्रान्तं 83, 6.
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे 155, 5.
 पञ्चाशदाश्रिको भोगः 148, 9.
 पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं 224, 4.
 पत्नी पत्युर्धनहरी 524, 17.
 पत्रे विलिख्य तान् सर्वान् 106, 2.
 परं निरस्य यल्लब्धं 559, 10.
 परपूर्वस्त्रियै दत्तं 266, 5.
 परभक्तोपयोगेन 559, 4.
 परराष्ट्राद्धनं यस्य 311, 11.
 पर्याप्तं दिवसतस्तस्य 289, 5.
 पशुस्त्रीपुरुषादीनाम् 147, 2.
 पश्चात्कारो भवेत्तत्र 125, 1.
 पश्चात्प्राप्तं विभज्येत 566, 8.
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 86, 11.
 पाण्डुलेखेन फलके 67, 4.
 पादवन्दनिकं चैव 548, 3.
 पार्थिवैः शङ्कितानां च 153, 5.
 पिता बन्धुः पितृव्यश्च 100, 3.
 पितृपैतामहं चैव 62, 15.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 548, 12.
 पितृणां सूनुभिर्जातैः 263, 14.
 पितैव पूर्वधनहारीति 526, 12.
 पित्रा भ्रात्राथवा पत्या 549, 15.
 पित्र्यर्णे विद्यमाने तु 264, 15.

- पीडयेत्तु धनी यत्र 258, 12.
 पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव 238, 8.
 पुण्यानि पावनीयानि 402, 9.
 पुत्राभावे तु दातव्यम् 265, 9.
 पुनस्तत्र निमज्जंस्तु 186, 17.
 पुरराष्ट्रविरुद्धश्च 65, 5.
 पुरा गृहीतं यद् द्रव्यं 74, 4.
 पुरा मया च प्रमितम् 74, 2.
 पूग-श्रेणि-गणादीनां 88, 8.
 पूर्वं वा पीडितो वाथ 412, 9.
 पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं 67, 3.
 पूर्वपक्षो भवेत्तस्य 59, 10.
 पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 86, 10.
 पूर्ववादक्रियां यावत् 74, 11.
 पूर्वोक्तशीतले देशे 188, 16.
 पैतामहं च पित्र्यं च 556, 15.
 प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् 296, 8.
 प्रकाशं न क्रयं कुर्यात् 299, 12.
 प्रकुर्युः सर्वकर्माणि 353, 6.
 प्रक्रान्ते साहसे वाद 91, 1.
 प्रज्वालेनाभिः शस्तश्चेत् 181, 13.
 प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च 49, 4.
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत् 74, 10.
 प्रतिदत्तं मया बाल्ये 73, 18.
 प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वं 106, 3.
 प्रतिवेदं द्वादशाब्दः 148, 10.
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि 106, 7.
 प्रनष्टागमलेख्येन 140, 17.
 प्रभाते कारिणो देयाः 194, 16.
 प्रमाणं सर्व एवैते 218, 1.
 प्रमाणमेव लिखितं 137, 4.
 प्रमाणस्य हि ये दोषा 132, 2.
 प्रमापणे प्राणभृतां 425, 6.
 प्रमुखा द्वयं शर्मन्ति 312, 3.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 6.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 16.
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु 135, 3.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 582, 7.
 प्रव्रज्यावसितश्चैव 546, 10.
 प्रव्रज्यावसिता ये तु 345, 1.
 प्रसङ्ग-विनिवृत्त्यर्थम् 297, 19.
 प्रसाधिते क्रये राज्ञा 296, 10.
 प्रस्तुतार्थोपयोगेन 106, 8.
 प्राक्तनस्याधमर्णस्य 359, 14.
 प्राड्विवाकोऽथ दण्ड्यः 35, 2.
 प्राणात्यये तु यत्र स्यात् (व्याख्या).
 210, 16.
 प्राणात्यये तु यत्र स्यात् 211, 1.
 प्राणान्तिकविवादेषु 90, 5.
 प्रातरुत्थाय नृपतिः 22, 10.
 प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात् 253, 1.
 प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं 163, 16.
 प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो
 161, 10.
 प्राप्तं वानेन चेत्किञ्चित् 137, 1.
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्दत्तं 550, 1.
 प्राप्तकाले कृते कार्ये 290, 7.
 प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित् 320, 3.

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वम् 338, 16.
 प्राप्नुयात्साहसं पूर्वम् 332, 16.
 प्रीतिदत्तं न वर्धेत 223, 15.
 प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् 548, 2.
 प्रोषितस्यामतेनापि 268, 1.
 प्रोषिते तत्सुतः सर्व 252, 2.
 फलं पुष्पं च सामान्यम् 404, 11.
 बन्धुदत्तं तु बन्धूनाम् 553, 16.
 बलात्कारयितव्योऽसा 325, 10.
 बलाबलेन चैतेन 74, 7.
 बलोद्धृतेषु कार्येषु 91, 2.
 बहुप्रतिज्ञं यत् कार्य 65, 7.
 बहूनां तु गृहीतानाम् 397, 5.
 बालपुत्राधिकार्या वा 275, 11.
 ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् 148, 6.
 ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु 29, 5.
 भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र 550, 2.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी 532, 6.
 भाविताः साक्षिणः सर्वे 106, 6.
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तं 73, 17.
 भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् 146, 10.
 भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यात् 89, 5.
 भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता 141, 7.
 भुञ्जीतामरणालक्षान्ता 534, 9.
 भूमेर्दशाहे विक्रेतुर् 364, 5.
 भूमौ निवेशयेत्तावद् 65, 18.
 भूर्जस्यैव तु नान्यस्य 195, 1.
 भोक्ता कर्मफलं दाप्यो 238, 4.
 भ्राता वा जननी वाय 532, 2.

मतिरुत्पद्यते यावत् 66, 9.
 मनुष्याणां पशूनां च 417, 3.
 मन्त्रयोगविदां चैव 160, 6.
 मया गृहीतं पूर्वज्ञो 74, 12.
 मर्तुकामेन या भर्त्रा 270, 12.
 मर्मघाती तु यस्तेषां 454, 14.
 महापातकयुक्तानाम् 160, 16.
 महापातकयोक्त्रा च 429, 14.
 मातुः स्वसुः सुताश्चैव 99, 7.
 मातृ-पितृ-द्विज-गुरु 160, 15.
 मानुषीं तत्र गृहीयात् 87, 19.
 मिथ्या चैवैकदेशे यत् 77, 8.
 मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्
 132, 10.
 मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्
 106, 18.
 मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् 55, 3.
 मूलं वा साक्षिणो वाय 70, 16.
 मूलमेव स दाप्यः स्यात् 556, 9.
 मूलानयनकालश्च 296, 7.
 मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् 548, 8.
 मृगमये भाजने कृत्वा 194, 10.
 मृतं साक्षिप्रमाणं तु 136, 15.
 यत्पुनर्लभते नारी 547, 17.
 यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं 90, 15.
 यत्र हिंसां समुत्पाद्य 266, 6.
 यत्राधिक्रियते स्थाने 22, 7.
 यथा च पथि तद्ग्राण्डम् 329, 16.
 यथाभियोगं धनिने 297, 16.

यथा यथा भवेद्दुःखम् 417, 4.
 यथा यथा विभागात् 490, 17.
 यथार्हमेतान् संपूज्य 22, 12.
 यथाशक्त्यनुरूपं तु 455, 6.
 यथाशक्त्या द्विसाहस्रात् 548, 13.
 यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः 130, 17.
 यथोक्तेन नयन्तस्ते 398, 1.
 यदा मूलमुपन्यस्येत् 297, 10.
 यदि चैकतरोऽप्येषाम् 556, 6.
 यदि तत्कार्यमादिश्य 289, 13.
 यदि लब्धं भवेत्किञ्चित् 137, 3.
 यदि वादी निराकांक्षः 106, 10.
 यदि स्वं नैव कुरुते 297, 18.
 यदि स्वं व्यवहारं ते 218, 2.
 यदेवमाह विज्ञेयं 73, 19.
 यद्वत्तं यत्कृतं वाथ 216, 11.
 यद्व्यं तत्स्वकं देयम् 314, 14.
 यद्धर्मं स्थापयेद्वाजा 17, 16.
 यद्यद्यदास्य विद्येत 235, 7.
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र 248, 2.
 यद्यदाचर्यते येन 17, 10.
 यद्येकदेशप्राप्तापि 88, 1.
 यद्येको मानुषो ब्रूयात् 87, 18.
 यद्यस्तपदमव्यापि 73, 13.
 यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पम् 338, 15.
 यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः 429, 10.
 यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं 238, 7.
 यस्त्विन्द्रियनिरोधेन 48, 6.
 यस्य देशस्य यो धर्मः 41, 7.

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः 136, 13.
 यस्य द्रव्येण यत्पण्यं 259, 1.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 9.
 याचितोऽर्धकृते तस्मिन् 289, 14.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 223, 16.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 224, 2.
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थम् 319, 14.
 यावानध्वा गतस्तेन 329, 17.
 युक्तियुक्तं च यो हन्यात् 354, 9.
 युक्तिष्वप्यसमर्थासु 92, 1.
 युद्धोपदेशकश्चैव 455, 3.
 ये तत्र पूर्वं सामन्ताः 390, 6.
 यैश्च संस्क्रियते न्यासो 288, 13.
 यो यस्यार्थे विवदते 53, 8.
 यो यावितकमादाय 223, 2.
 यो विद्यमानं प्रथमं 235, 5.
 रथ्यानिर्गमनद्वारे 146, 9.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 57, 8.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 254, 6.
 राजक्रीडासु ये सक्ताः 580, 15.
 राजन्यवैश्यशूद्राणाम् 341, 10.
 राजा क्रियां समीक्ष्यैव 107, 1.
 राजाज्ञया समाहूय 129, 17.
 राजा तु स्वामिनं विप्रं 256, 13.
 राजा तु स्वामिने वित्तं 200, 7.
 राजस्ततः स विख्यातो 241, 5.
 राज्ञां च क्रमशो नाम 62, 10.
 राज्ञे दशांशमुद्धृत्य 311, 12.
 राष्ट्रैर्बहिष्कुर्यात् 208, 4.

रिक्थिनं सुहृदं वापि 256, 14.
 लग्नकं कारयेदेवं 249, 10.
 लभेत तत्सुतो वापि 496, 3.
 लभेतांशं स पित्र्यं तु 496, 1.
 लिखितं तत्प्रमाणं तु 134, 9.
 लिखितं मुक्तकं वापि 266, 4.
 लिखितं लिखितेनैव 134, 15.
 लिङ्गिनां प्रशमानां तु 160, 17.
 लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात् 91, 7.
 लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तम् 130, 2.
 लेख्यं त्रिंशत् समातीतं 135, 1.
 लेख्यं यत्र न विद्येत 41, 16.
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तम् 199, 16.
 लेख्यदोषास्तु ये केचित् 106, 12.
 लेख्याकारेण लिखितम् 107, 2.
 लेख्याकारेण लिखितम् 129, 18.
 लेख्ये च प्रतिवादिषु 88, 6.
 लोकापवाददुष्टानाम् 153, 7.
 वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः 31, 7.
 वणिग्बीथीपरिगतं 297, 3.
 वणिजः कर्षकाश्चापि 256, 15.
 वणिजां कर्षणानां च 312, 8.
 वधे भेत् प्राणिनां साक्ष्यं 113, 5.
 वधेन शा भेत् पापम् 582, 8.
 वर्ण-त्राप्त्य-क्रियायुक्तम् 129, 19.
 वर्णसंक जातानाम् 160, 18.
 वर्णानामानु शोभ्येन 341, 9.
 वर्षाणि विंशतिं यावत् 136, 9.
 वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् 409, 13.

वह्नभाश्च न पृच्छेयुः 100, 5.
 वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः 418, 14.
 वाक्याभावे तु सर्वेषाम् 41, 5.
 वादकाले तु वक्तव्याः 106, 13.
 वादिनो न च दण्ड्याः स्युः 54, 9.
 विंशात्संवत्सराद्द्वयम् 264, 2.
 विक्रयं चैव दानं च 315, 13.
 विक्रये चैव दोन च 219, 4.
 विक्रये चैव दाने च 315, 9.
 विक्रिया दानसंबन्धे 88, 12.
 विघ्नयन् वाहको दाप्यः 327, 10.
 विष्णुत्रोदकचक्रं च 400, 16.
 विद्यमानेऽपि रोगार्ते 264, 1.
 विद्याधनं तु तद्विद्यात् 559, 7.
 विद्याधनं तु तद्विद्यान् 559, 11.
 विद्यावलकृतं चैव 559, 13.
 विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं 453, 14.
 वि नानार्थेऽव संदेहे 7, 17.
 विना पित्रा धनं तस्मात् 251, 7.
 विनापि मुद्रया लेख्यं 137, 2.
 विपरीतं नयन्तस्तु 398, 2.
 विभक्ते संस्थिते द्रव्यं 532, 1.
 विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत् 55, 2.
 विमोक्षस्तु यतस्तस्मात् 263, 15.
 विवादे प्राप्नुयाद्यत्र 16, 17.
 विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो 547, 6.
 विवाहात्परतो यत्तु 548, 9.
 विशेषलिखितं ज्यायः 235, 3.
 विषमस्थाश्च ते सर्वे 48, 20.

विषे तोये हुताशे च 204, 2.
 वृक्षपर्वतमारूढा 48, 19.
 वृत्तेर्देशकुलानां वा 429, 13.
 वृद्धानुवादसंसिद्धिः 125, 3.
 वृद्धा वा यदि वावृद्धाः 390, 5.
 वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया 228, 5.
 वेलां प्रवेशं विषयं 62, 8.
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 6.
 व्यत्यासपरिहासाच्च 319, 13.
 व्यभिचाररता या च 532, 8.
 व्ययं स्वामिनि चायाते 407, 5.
 व्याख्यागम्यमसारं च 73, 14.
 व्याध्याती व्यसनस्थाश्च 49, 1.
 शक्तस्य संनिधावर्थो 136, 8.
 शङ्काविश्वाससंधाने 154, 1.
 शङ्काविश्वाससंधाने 557, 11.
 शङ्काशुद्धिपराणां च 153, 6.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्
 453, 15.
 शरीरधनसंयुक्तं 208, 8.
 शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थम् 45, 13.
 शिल्पविद्यार्थिनां चैव 148, 11.
 शिल्पाकरज्ञकुशला 310, 11.
 शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं 559, 12.
 शिल्पेनापि च यत्कर्म 289, 4.
 शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् 559, 8.
 शुद्धर्णशङ्कया तत्तु 134, 18.
 शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् 58, 4.
 शूरोऽशास्त्रीन्समर्थो द्वौ 311, 14.

शृणोति यदि नो राजा 33, 10.
 शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं 560, 6.
 शौर्यप्राप्तं विद्यया च 561, 8.
 श्रुताध्ययनसंपन्नम् 342, 6.
 श्रुतिस्मृत्यविरोधेन 41, 8.
 श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं 69, 17.
 श्रोतारो वणिजस्तत्र 31, 9.
 षड्गुणः कायमध्ये तु 413, 12.
 षष्ठ्या नाशे जलं देयं 155, 3.
 संग्रामादाहतं यत्तु 561, 12.
 संदिग्धमुत्तरं देयं 74, 6.
 संदिग्धासंभवाव्यक्तम् 73, 12.
 संमील्य कारयेत्सीमाम् 398, 7.
 संवत्सरं जडोन्मत्ते 70, 14.
 संसक्तकास्तु सामन्ताः 389, 4.
 संसक्तसक्तदोषे तु 389, 12.
 संसक्तसक्तसंसक्ताः 389, 5.
 स एव द्विगुणः प्रोक्तः 414, 4.
 स एवांशस्तु सर्वेषाम् 496, 2.
 स कालो व्यवहाराणाम् 23, 10.
 स कूटसाक्षिणां पपैः 114, 11.
 स च तत्कारणं ब्रूयात् 106, 16.
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् 248, 4.
 स तस्य दासो भृत्यः 261, 16.
 सद्यो वा सभिकेनैव 575, 5.
 सप्राङ्निवाकः सामात्यः 32, 8.
 सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं 112, 15.
 सभासदां प्रसिद्धं यत् 105, 6.
 सभ्येनावश्यकर्तव्यं 33, 9.

समत्वं साक्षिणां यत्र 90, 4.
 समदण्डाः स्मृता ह्येते 446, 12.
 समविद्याधिकानां तु 561, 5.
 समावृत्तोऽत्रती कुर्यात् 148, 8.
 समुद्रेऽपि यदा लेख्ये 134, 8.
 स मूल्याश्शभागां तु 367, 15.
 समूहस्थाश्च ये चान्ये 26, 2.
 समूहस्थोऽशभागी स्यात् 360, 2.
 समूहानां तु यो धर्मः 353, 5.
 स रक्षितो दिनस्यान्ते 58, 2.
 सर्पमार्जारनकुल 424, 2.
 सर्वं तु दिव्यदृष्टेन 90, 8.
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मो 112, 16.
 सर्वस्वं गृहवर्जं तु 314, 13.
 सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः 84, 16.
 सर्वेषु सर्वदिव्यं वा 159, 11.
 सर्वोपायविनाशेऽपि 283, 6.
 सवर्णा असवर्णा वा 515, 7.
 सवृद्धिकं गृहीत्वा तु 241, 6.
 सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात् 556, 7.
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा 32, 9.
 सहस्रं षट्शतं चैव 205, 4.
 साक्षिणः साधनं प्रोक्तं 88, 14.
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं 105, 7.
 साक्षिणां लिखितानां च 116, 11.
 साक्षिणो लिखितं भुक्तिः 91, 6.
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च 254, 4.
 साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः 106, 1.
 साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं 131, 18.

साक्षिभिस्तावदेवासौ 203, 13.
 साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्या०)
 23, 19.
 साक्षिलेखनकर्तारः 132, 5.
 साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् 115, 11.
 साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च 62, 9.
 साध्यप्रमाणहीनश्च 61, 14.
 साध्यमूलस्तु यो वादः 6, 7.
 सा न्याय्या न तु पूर्णापि 88, 2.
 सिद्धेनार्थेन संयोज्यो 199, 15.
 सीमात्रङ्कमणे कोशे 395, 3.
 सीमान्तवासिसामन्तैः 397, 1.
 सीमामध्ये तु जातानाम् 404, 10.
 सीमाविवादे निर्णीते 128, 13.
 सीमाविवादे निर्णीते 136, 12.
 सुतस्य सुतदाराणाम् 219, 3.
 सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां 148, 12.
 सोल्लेखनं वा लभते 66, 8.
 स्तेनसाहसिकोद्भूत 320, 1.
 स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् 225, 2.
 स्थानभ्रष्टाः स्वकान्तिस्थाः
 130, 16.
 स्थावरे विक्रयाधाने 138, 13.
 स्थावरे षट्प्रकारेऽपि 390, 2.
 स्थावरेषु विवादेशु 62, 16.
 स्नानोदकेन संमिश्रान् 194, 11.
 स्नेहादज्ञानतो वापि 34, 1.
 स्मार्तकाले क्रिया भूमेः 142, 14.
 स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् 17, 5.

स्वजातिप्रभुकां चैव 51, 4.
 स्वज्ञानशासनाद्वादात् 559, 9.
 स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात् 340, 18.
 स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु 223, 11.
 स्वशक्त्यापहतं द्रव्यं 498, 13.
 स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं 320, 8.
 स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं 127, 11.
 स्वामिनं तं विजानीयात् 404, 14.
 स्वामिनो नार्पयेद्यावत् 331, 2.
 स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु 297, 5.
 स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा 561, 13.
 स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु 389, 10.
 हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् 330, 13.
 हीने कर्मणि पञ्चाशन् 51, 15.

५. गीता.

अभ्युत्थानमधर्मस्य 3, 5.
 धर्मसंस्थापनार्थाय 3, 7.
 परित्राणाय साधूनाम् 3, 6.
 यदा यदा हि धर्मस्य 3, 4.

६. गौतम.

अगृहीतं च दित्सतः 225, 12.
 अनर्थनिवयो भिक्षुः 543, 10.
 अभिसंधिमात्रात्पुत्रिका (व्याख्या)
 525, 19.
 अर्थस्य निवयं कुर्यात् 543, 14.
 अह्नो मासस्य षण्णां वा 543, 13.
 आर्यह्यभिगमने 466, 8.
 उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात् 484, 10.
 ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः 553, 1.

कर्मवियोगविख्यापन
 208, 18.

कौपीनाच्छादनार्थं तु 543, 16.
 क्षत्रियस्य विजितम् 480, 17.
 चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य
 228, 20.

चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्
 449, 1.

तथा सवर्णापुत्रो 273, 13.

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः
 208, 10.

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः 480, 18.

पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा- 533, 1.

पितृमातृष्वसवर्गे 550, 17.

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् 480, 16.

भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम् 554, 5.

भुक्ताधिर्न वर्धते 225, 10.

योगसंभारभेदांश्च 543, 17.

विंशतिभागो ज्येष्ठस्य 489, 18.

विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता

तस्य व्यवस्था 40, 14.

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
 529, 15.

षण्डः परिहार्यो राज्ञा 207, 1.

संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो 540, 14.

स एष बहुश्रुतो....विनीतः
 207, 5-8.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम्
 525, 3.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम्
550, 10.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम् 495, 1.

स्त्रीषु संयुतास्वविभागः 563, 11.

स्वं च शुल्कं वोढाहति 554, 9.

स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो 560, 17.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभाग
480, 15.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु
482, 14.

७. दक्ष.

अन्वाहितं च निक्षेपम् 313, 17.

आपत्स्वपि न देयानि 313, 18.

यो ददाति स मृदात्मा 313, 19.

सामान्यं याचितं न्यास 313, 16.

८. देवल.

अदुष्टां लभते त्यक्तुम् 475, 18.

अविभक्तविभक्तानाम् 496, 8.

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषाम् 480, 11.

आनुलोम्येकपुत्रस्तु 507, 3.

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यम् 510, 20.

तत्पुत्राः पितृदायांशम् 545, 16.

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः
496, 10.

तेषां पतितवर्ज्येभ्यो 545, 8.

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो 507, 6.

निषाद एकपुत्रस्तु 507, 5.

पितर्युपरते पुत्रा 480, 10.

भूयो दायविभागः स्यात् 496, 9.

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम् 556, 12.

वृत्तिरामरणं शुल्कम् 556, 11.

वृथा मोक्षे च भोगे च 556, 13.

व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्याम्
475, 17.

शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.

९. नारद.

अकल्पादीनपि शनैः 50, 13.

अकृतं तदपि प्राहुः 216, 14.

अकृतः स तु विज्ञेयः 291, 8.

अक्रमेण तु संगच्छेत् 333, 12.

अक्षवधशलाकाद्यैर् 572, 14.

अग्निः शिशिरहेमन्त 162, 7.

अग्निवर्णमयःपिण्डं 177, 6.

अवशंस्यात्माविक्रेतु 98, 4.

अच्छलेनैव वान्विष्येत् 287, 10.

अतः परं प्रवक्ष्यामि 191, 3.

अतः पुत्रेण जातेन 263, 7.

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा 486, 8.

अतस्तान्धातयेद्राजा 412, 2.

अतीतकालः पक्षोऽसौ 64, 19.

अतीतकालोद्दिष्टश्च 64, 13.

अथ चेदनुतं ब्रूयुः 397, 8.

अथवा कितवो राज्ञे 573, 12.

अथवा शुद्धभावेषु 178, 2.

अथ शक्तिविहीनः स्यात् 258, 1.

अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38.

अथारूढविवादस्य 145, 8.

अदत्तं तु भयक्रोध 317, 17.

अदत्तेऽन्यत्र समयात् 370, 11.
 अददद्याच्यमानस्तु 261, 2.
 अदास इति चोक्तवान्निः 347, 13.
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं 135, 10.
 अदेयदायको दण्ड्यः 321, 2.
 अदेयमथ देयं च 313, 1.
 अदेयान्याहुराचार्याः 313, 12.
 अदेशकाले दत्तानि 163, 19.
 अधनस्य ह्यपुत्रस्य 275, 14.
 अधमो भारवाही स्यात् 336, 5.
 अधिक्रियत इत्याधिः 230, 7.
 अनद्धाहं तथा धेनुम् 301, 9.
 अनपत्योऽशभाग्योऽपि 531, 14.
 अनयन् भाटयित्वा तु 330, 1.
 अनयन्वाहकोऽप्येवं 330, 3.
 अनर्थशीलां सततं 476, 4.
 अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते 301, 6.
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं 222, 19.
 अनागमं तु यो भुङ्क्ते 143, 9.
 अनादेयो भवेद्वादो 215, 11.
 अनावृतं चेत्तन्नाशो 379, 9.
 अनिच्छन् शुल्कदातापि 333, 2.
 अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो 301, 10.
 अनिर्दिष्टं तु यद्भव्यम् 301, 7.
 अनिर्दिष्टस्तु यो राजा 577, 1.
 अनुकूलामवाग्दुष्टां 474, 6.
 अनेकार्थाभियुक्तेन 203, 3.
 अन्तिमा स्वैशिणीनां या 275, 3.

अन्नाकालभृतस्तद्वत् 336, 9.
 अन्नाकालभृतो दास्यात् 345, 9.
 अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचित् 535, 7.
 अन्यत्र स्वामिसंदेशं 217, 17.
 अन्यथाशास्त्रकारी च 487, 9.
 अन्यवादी क्रियाद्वेषी 81, 13.
 अन्यहस्तात्परिभ्रष्टम् 437, 10.
 अन्यहस्ते च विक्रीय 369, 15.
 अन्यार्थमर्थहीनं च 63, 14.
 अन्याहितं हतं न्यस्तं 143, 13.
 अन्योन्यं त्यजतो रागः 474, 14.
 अन्वाहितं याचितकम् 313, 9.
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते 318, 3.
 अपि सर्पेण वा दष्टो 382, 7.
 अप्रत्यक्षं च यद्भक्तं 143, 14.
 अप्रयच्छन् तथा शुल्कम् 333, 11.
 अप्राप्तव्यवहारश्च 50, 1.
 अवन्धलमकं चैव 135, 11.
 अभावे बीजिनो माता 217, 2.
 अभियुक्तस्तथान्येन 49, 14.
 अभ्युपेत्य च शुश्रूषां 334, 13.
 अयुक्तं साहसं कृत्वा (व्याख्या)
 210, 19.
 अयुक्तं साहसं कृत्वा 211, 4.
 अयोनौ यः समाक्रामेत् 333, 13.
 अर्धश्चेदवहीयेत 366, 9.
 अर्चयेत्तु धटं पूर्वं 171, 2.
 अर्जुनस्तिलकोऽशोकः 169, 1.
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38, 8.

- *अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्थी तु लेखयेत्तावत् 66, 2.
 अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् 340, 12.
 अर्धक्षयात्तु परतः 456, 9.
 अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् 129, 1.
 अवकृष्य च सर्वत्र 449, 8.
 अवगूरणनिःशङ्क 410, 7.
 अवश्यकार्याः संस्काराः 511, 5.
 अवष्टब्धस्योत्तरणे 67, 8.
 अवस्करस्थलश्च 401, 1.
 अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे 511, 4.
 अविशुद्धागमो भोगः 140, 5.
 अव्यायच्छन्नविक्रोशन् 375, 6.
 अशक्तप्रेतनष्टेषु 408, 13.
 अशुभं कर्म विज्ञेयम् 335, 12.
 अशुभं दासकर्मोक्तं 335, 8.
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत् 334, 14.
 अश्रुतार्थमदृष्टार्थम् 135, 6.
 अश्वः खरो वृषो दासो 262, 4.
 अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः 104, 6.
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः 10, 2.
 अष्टादशपदाभिज्ञः 28, 8.
 असंख्यातमविज्ञातम् 279, 13.
 असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत् 176, 6.
 असत्याः सत्यसंकाशाः 437, 12.
 असत्सु देवरेषु स्त्री 274, 10.
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 100, 9.
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 101, 9.
 असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये 118, 11.
 असाक्षिप्रत्यया ह्येते 118, 17.
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः 217, 10.
 अस्वतन्त्रजडोन्मत्त 70, 11.
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः 217, 9.
 अस्वामिना कृतो यस्तु 291, 7.
 अस्वाम्यनुमताहासात् 294, 1.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये 173, 3.
 अहोरात्रोषिते स्नात 167, 1.
 आगमः प्रथमः कार्यो 47, 3.
 आगमेन विशुद्धेन 140, 4.
 आगमो दीर्घकालश्च 140, 9.
 आचार्यः शिक्षयेदेनं 338, 11.
 आचार्यस्य वसेदन्ते 338, 8.
 आज्ञालङ्घनकर्तारः 44, 7.
 आज्ञालेख्ये पट्टके 58, 11.
 आतृतीयात् तथा 104, 8.
 आत्मनैव लिखेज्जातम् 104, 3.
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 173, 1.
 आदित्याभिमुखास्तिष्ठन् 178, 12.
 आदौ तु कारणं दानं 146, 1.
 आदौ मध्येऽवसाने च 321, 14.
 आधर्यं पूर्वपक्षस्य 117, 1.
 आधि कृत्वा तु यो द्रव्यं 127, 14.
 अधिः पत्रं विक्रयो वा 58, 12.

आधिरन्योऽथ वा कार्यो 232, 14.
 आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः 233, 7.
 आन्वीक्षिक्यादिकुशलः 28, 9.
 आपञ्चमात् तथा सिद्धिः 104, 7.
 आपत्स्वपि हि कष्टासु 313, 11.
 आप्रभावेन तद्रक्ष्यं 324, 2.
 आयुधान्यायुधीयानां 581, 6.
 आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः 337, 15.
 आ संवत्सरात्सिद्धिं च 104, 9.
 आ संस्काराद्धरेद्भागम् 538, 11.
 आसामन्यतमां गच्छन् 465, 5.
 आसिद्धस्तं परासेधम् 48, 11.
 आसेधकाल आसिद्ध 48, 14.
 आसेधयेद्विवादार्थी 47, 13.
 आस्वेव तु भुजिष्यासु 468, 9.
 आहितोऽपि धनं दत्त्वा 345, 12.
 आहूतप्रपलायी च 81, 14.
 आह्वानादनुपस्थानात् 82, 3.
 इच्छतः श्रद्धाधानस्य 191, 7.
 इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैर् 335, 11.
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् 263, 5.
 इतरानितरः कुर्यात् 153, 2.
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः 438, 9.
 इहैव तस्य देवत्वं 108, 14.
 उत्क्रोचकाः सोपधिकाः 438, 7.
 उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र 379, 4.
 उत्क्रोशतां जनानां तु 447, 3.
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु 450, 8.
 उत्तमः कार्यकर्ता च 336, 4.

उत्तनर्गाधमर्गाभ्याम् 263, 6.
 उत्तमे साहसे दण्डः 450, 19.
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै 274, 9.
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 189, 4.
 उद्दिष्टमेव भोक्तव्यम् 301, 5.
 उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वम् 64, 7.
 उपगच्छेत् परं कामात् 274, 17.
 उपभोक्ता तु तं द्रव्यम् 301, 12.
 उपहन्येत वा पण्यं 368, 12.
 उपानयेद्वा गोपालः 372, 8.
 उपायैर्विविधैरेषाम् 435, 11.
 उभयानुमतो यः स्यात् 96, 9.
 उलूखले पणार्धं तु 302, 1.
 उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः 118, 12.
 ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात् 193, 13.
 ऋज्वी धटतुला कार्या 169, 3.
 ऋणं तयोः पतिकृतम् 275, 4.
 ऋणं देयमदेयं च 220, 1.
 ऋणं वोढुः स भजते 275, 15.
 ऋणात् पिता मोचनीयः 263, 8.
 ऋणादानं ह्युपनिधिः 13, 5.
 ऋणादिषु हरेत्कालं 71, 5.
 ऋणिकः सधनो यस्तु 200, 12.
 ऋणिकस्तु प्रतिभुवे 252, 18.
 ऋणिव्वप्रतिकुर्वत्सु 248, 6.
 ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवम् 309, 6.
 एकजातिर्द्विजातोस्तु 434, 7.
 एकत्र शिक्ये पुरुषम् 169, 19.
 एकस्थाली सहावासी 97, 14.

एकाहं त्र्यहपञ्चाहं 70, 4.
 एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्
 100, 14.
 एतान्येव प्रमाणानि 217, 14.
 एते कर्मकरा ज्ञेया 335, 4.
 एतेनैव प्रकारेण 450, 12.
 एनः संश्रावयित्वा तु 192, 2.
 एनो गच्छति कर्तारिं (व्या०) 19, 26
 एवंविधानि काष्ठानि 169, 2.
 एष एव विधिर्दृष्टः 287, 14.
 एषामेव प्रभेदोऽन्यो 15, 5.
 ऐन्द्रजालिक लुब्धोऽयम् 98, 6.
 औरसा अपि नैतेऽशं 544, 8.
 कण्ठेऽक्षमालामासज्य 576, 14.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या 274, 6.
 कर्ता ममायं कर्मेति 318, 2.
 कर्तृनथो साक्षिणश्च 11, 3.
 कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य 325, 4.
 कर्मापि द्विविधं देयम् 335, 7.
 कर्मोपकरणं तेषां 324, 1.
 कवाटबीजसंयुक्तां 168, 14.
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः 204, 16.
 कामतो नाभिनन्देत 476, 3.
 कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च 11, 7.
 कामात् समाश्रयेदन्यं 274, 13.
 कारणं भुक्तिरेवैका 146, 2.
 कार्यगौरवमासाद्य 101, 7.
 कार्षापणो दक्षिणस्यां 158, 12.
 कालं प्रार्थयते यत्र 70, 3.

कालः संवत्सरादर्वाक् 70, 12.
 कालकूटमथाशुद्धं 187, 12.
 कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म 326, 11.
 काष्ठभाण्डतृणादीनाम् 443, 12.
 कासत्यकस्माच्च 107, 8.
 कुटुम्बं विभूयाद्भातुर 560, 1.
 कुटुम्बभरणाद्भव्यम् 314, 9.
 कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं 267, 13.
 कुहालपाणिर्विज्ञेयः 118, 14.
 कुनखी दयावदन्तश्च 98, 5.
 कुबेरादित्यवरुण 109, 7.
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वम् 567, 13.
 कुर्युस्तेऽव्यामिचारेण 304, 9.
 कुर्वीत कर्णमात्रं तु 183, 15.
 कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः 218, 17.
 कुलानि श्रेणयश्चैव 42, 6.
 कुहकः प्रत्यवसितः 98, 8.
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः 107, 13.
 कूटाक्षदेविनः पापान् 576, 13.
 कृतं तु यदृणं कृच्छ्रे 269, 2.
 कृतकालव्यपगमात् 346, 4.
 कृतकालोऽपनेयश्च 230, 8.
 कृमिचोरव्याघ्रभयात् 375, 1.
 कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु 409, 1.
 केशाकेशि गृहीतश्च 118, 13.
 कौमारं पतिमुत्सृज्य 274, 14.
 क्रमादव्याहतं प्राप्तं 265, 5.
 क्रयविक्रयधर्मेण 365, 8.
 क्रियाभेदान्मनुष्याणाम् 15, 6.

क्रीतानुशय इत्येतत् 360, 8.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं 360, 7.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं 363, 11.
 क्रूरं धनुः सप्तशतं 182, 8.
 क्रेता पण्यं परीक्षेत 360, 12.
 क्रान्तसाहसिकश्चान्त 98, 1.
 क्रीवान् दीनान् सत्त्वहीनान्
 159, 14.
 क्षयं वृद्धिं च जानीयात् 362, 6.
 क्षुद्रमध्यममुख्यानाम् 436, 2.
 क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चित् 408, 14.
 खादको वित्तहीनश्च 248, 15.
 खादिरिं कारयेत्तत्र 168, 22.
 खिलोपचारं तत्सर्वं 409, 2.
 गणिते तुलिते मेये 64, 1.
 गणिमं तुलिमं मेयं 365, 10.
 गत्वा तु तज्जलस्थानं 183, 14.
 गन्धमाल्यैः सुरभिभिः 184, 10.
 गम्याः स्युरानुलोम्येन 468, 8..
 गम्या अपि हि नोपेया 468, 10.
 गरद छद्मचमिदाता 97, 16.
 गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः 216, 15.
 गर्भस्य पातनं चैव 44, 10.
 गवां प्रचारे गोपालः 49, 15.
 गवां शताद्वत्सतरी 373, 1.
 गहनत्वाद्विवादानाम् 71, 4.
 गुरुतल्पे भगः कार्यः 210, 5.
 गुरुत्वादस्य कार्यस्य 394, 2.
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट 335, 10.

गृहजातस्तथा क्रीतो 336, 8.
 गृहद्वाराशुविस्थान 335, 9.
 गृहीतशिल्पः समये 339, 13.
 गृहीत्वोपगतं दद्यात् 261, 1.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् 314, 5.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् 321, 1.
 गोचरे यस्य मुष्येत 448, 1.
 गोपाः शाकुनिका व्याधा 391, 13.
 गोमिस्तु भक्षितं शस्यं 385, 1.
 गौरसेक्षुविकाराणां 443, 15.
 गौः प्रसूता दशाहं च 382, 13.
 गौरवानुक्रमान्तस्य 429, 5.
 ग्रहीतुः सह योऽर्थेन 282, 6.
 ग्रहीतुरावहेद्भग्नम् 332, 6.
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये च 391, 12.
 ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं 379, 8.
 ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यम् 448, 2.
 चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैः 169, 4.
 चतुर्णां करणादेष 11, 6.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 11, 2.
 चतुर्विधः कर्मकरः 335, 2.
 चतुर्विधः स्यादासेधः 47, 20.
 चतुर्हितश्चतुर्व्यापी 9, 7.
 चतुष्पथसुरस्थान 401, 2.
 चतुष्पादश्चतुःस्थानश्च 9, 6.
 चतुष्पाद् व्यवहारोऽयम् 10, 4.
 चरित्रं तु स्वीकरणे 10, 6.
 चीर्णा पीताश्च ता गावः 372, 9.
 चोरदण्डेन तं पापं 143, 10.

- चोरापहतविक्रीता 347, 1.
 चोरेणापि परिक्षिप्तं 437, 11.
 च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः 98, 11.
 जठरस्थो हि भूतानां 177, 16.
 जातकर्मकरस्तूक्तो 335, 6.
 जात्यैव लोहकारो यः 177, 4.
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं 434, 8.
 जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् 216, 18.
 ज्ञातिभिर्भागलेख्येन 569, 14.
 ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन 491, 3.
 तज्जानीयादुपनिधिं 279, 14.
 ततः कोटिशते पूर्णे 262, 3.
 ततः प्रभृति वक्तव्यः 347, 14.
 तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं 218, 18.
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं 450, 7.
 तत्प्रदेशानुमानाच्च 394, 8.
 तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं 130, 14.
 तत्र कर्म च यत्कुर्यात् 339, 2.
 तत्र दासकृतं कार्यं 217, 16.
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो 343, 12.
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मः 10, 5.
 तत्रापि दण्ड्यः स भवेत् 284, 9.
 तत्रापि नामुयात्काम्यम् 577, 15.
 तत् संभूयसमुत्थानम् 302, 9.
 तत्समुत्थेषु कार्येषु 334, 6.
 तत्साहसमिति प्रोक्तम् 449, 14.
 तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात् 535, 8.
 तत्स्वहस्तक्रियाविह्व 133, 15.
 तथा कुठारपाणिस्तु 118, 15.
 तथाजाविकवत्सानाम् 381, 14.
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन् 227, 8.
 तथोत्कोत्रपरीहास 317, 18.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तः 442, 2.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो 450, 21.
 तदपि त्रिविधं ज्ञेयं 436, 1.
 तदप्यकृतमेवाहुः 217, 19.
 तदप्यपार्थं लिखितम् 135, 9.
 तदप्रमाणं लिखितम् 131, 15.
 तदा दद्यात् द्विजेभ्यस्तु 277, 9.
 तदा न व्यवहारोऽभूत् 7, 5.
 तदा भवति संशुद्धः 190, 15.
 तदा राज्ञा द्वयोः सीमाम् 395, 10.
 तदेनं संशयादस्मात् 178, 6.
 तदेनं संशयारूढं 172, 16.
 तदोमिति लिखेत्सर्वम् 54, 12.
 तद्देयमुपरुद्धचान्यत् 314, 10.
 तद्भव्यं वर्धते तावत् 262, 2.
 तद्भक्षितं यद्दुर्मिक्षे 345, 10.
 तद्भृत्तिर्गुरुदारेषु 337, 16.
 तपश्चैवामिहोत्रं च 261, 12.
 तपस्वी चाग्निहोत्री च 261, 11.
 तमष्टभागहीनं तु 188, 8.
 तमाहूयाभिशस्तं 192, 1.
 तयोरपि पिता श्रेयान् 217, 1.
 तवाहमिति वात्मानं 347, 6.
 तवाहमित्युपगतः 336, 11.
 तवाहमित्युपगता 275, 2.
 तवाहमित्युपगतो 346, 2.

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यम्
108, 10.

तस्माद्धर्मासनं प्राप्य 36, 5.

तस्मान्मां संशयारूढं 178, 18.

तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो 59, 2.

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः 450, 17.

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यम् 410, 6.

तस्यार्थवादो दातव्यो 59, 7.

तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् 82, 2.

तीरितं चानुशिष्टं च 213, 12.

तुला शिरोभ्यामुद्भ्रान्तं 174, 6.

तुलितो यदि वर्धेत 173, 17.

तृतीयतापे ताप्यन्तं 177, 8.

तेषामपि न बालः स्यात् 100, 10.

तेषां स एव धर्मः स्यात् 491, 5.

तोयप्रवर्तनात् खेयो 406, 2.

तोलयित्वेप्सिते काले 187, 15.

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ 186, 7.

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो 474, 7.

त्रयोदशमनङ्गाहम् 301, 14.

त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् 11, 8.

त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च 10, 1.

त्रीण्येव साहसान्याहुः 410, 9.

त्वं मुखं सर्वदेवानां 177, 15.

त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम् 172, 13.

त्वमग्ने देव जानीषे 178, 4.

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः 177, 14.

त्वमग्न सर्वभूतानाम् 178, 13.

त्वमेव देव जानीषे 172, 14.

त्वमेव सर्वं जानीषे 178, 16.

त्वमेव सर्वभूतानाम् 178, 3.

त्वरमाण इवात्यर्थम् 107, 12.

दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 4.

दण्डनीयावुभावेतौ 314, 6.

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तम् 317, 14.

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य 370, 10.

दत्तस्य पुनरादानम् 14, 2.

दत्ताप्रदानिकं नाम 312, 19.

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः 312, 18.

दद्यादपुत्रा विधवा 270, 3.

दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे 296, 3.

दद्युः पैतामहं पौत्राः 265, 6.

दर्शितं प्रतिकालं यत् 136, 1.

दानग्रहणधर्माश्च 220, 2.

दानग्रहणपञ्च 569, 19.

दाप्यो भूतेश्चतुर्भागं 330, 2.

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात् 327, 2.

दायभाग इति प्रोक्तं 477, 17.

दासत्वात्स विमुच्येत 346, 10.

दासनैकृतिकक्रुद्ध 97, 9.

दासी नौका तथा धुर्यो 301, 11.

दिवसे द्विपणं दासीम् 301, 13.

दीयमानं न गृह्णाति 369, 3.

दुकूरयति कृतं यत्स्यात्

(व्या°) 379, 18.

दुहिताचार्यभार्या च 465, 3.

दृश्यन्ते विविधा भावाः 437, 13.

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र 177, 5.

* दृष्ट भुतानुभूतत्वात् 93, 19.
 दृष्टे साधारणेऽप्येको 63, 18.
 † देवब्राह्मणराजां च 436, 10.
 देवासुरमनुष्याणां 172, 17.
 देशं कालं च विज्ञाय 50, 12.
 देशजातिकुलादीनाम् 428, 13.
 देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री 274, 8.
 देशाचाराविरुद्धं यत् 130, 13.
 दैवराजकृते तद्वत् 282, 7.
 दोषवत्करणं यत्स्यात् 356, 10.
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैव 15, 4.
 द्यौर्भूमिरापो 173, 2.
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतम् 291, 12.
 ¶ द्रव्यमस्वामिविक्रीतम् 293, 1.
 इयोरपन्नयोस्तुल्यम् 411, 4.
 इयोर्विवदतोरर्थे 116, 17.
 इवांशौ प्रतिपद्येत 491, 6.
 इवांशौ प्रतिपद्येत 497, 7.
 द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशः 456, 8.
 द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि 363, 16.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव 227, 7.

द्विगुणं दण्डमास्थाय 213, 13.
 द्विजानां संनिधानेन 189, 3.
 द्वितीये चैव यच्छेषं 441, 3.
 द्वितीयेऽह्नि दुर्बुद्धे 82, 5.
 द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता 363, 15.
 इचभियोगस्तु विज्ञेयः 12, 1.
 धटकोशादिभिस्तासाम् 159, 17.
 धनस्त्रीहारिपुत्राणाम् 276, 14.
 धनिकर्णिकयोरेवम् 262, 13.
 धनिकस्यैव वर्धेत 261, 7.
 धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य 47, 1.
 § धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
 धर्मश्च जानाति 173, 4.
 धर्मश्च व्यवहारश्च 10, 3.
 धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च 36, 12.
 धर्मस्यार्थस्य यशसो 11, 5.
 धर्मेणोद्धरतो राज्ञो (व्याख्या)
 36, 10.
 धर्मेकतानाः पुरुषाः 7, 4.
 धारयेदुत्तरे पार्श्वे 170, 1.

* Referred to in the text as मनु's, but not found in मनुस्मृति. (Nirṇayasāgar edition).

† Referred to in the text at हारीत's, but also found in नारदस्मृति.

¶ Referred to in the text as मनु's but not found in मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

§ Referred to as बृहस्पति's in the text.

धूपोपहारमन्त्रैश्च 189, 2.
 ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव 385, 13.
 न चान्यत्कारयेत्कर्म 338, 12.
 न चापि हारयेदग्निम् 160, 2.
 न तत्र दोषः पालस्य 382, 9.
 * न तत्सत्यं यत् 35, 16.
 न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति 344, 7.
 न त्वेवं लिख्यते यत्र 64, 3.
 नदीसन्तारकान्तार 48, 10.
 न दृष्टं यच्च पूर्वेषु 579, 1.
 न पातयेत्तामप्राप्य 176, 7.
 न प्रावृषि विषं दद्यात् 162, 10.
 न बान्धवो न चारातिः 100, 11.
 न मज्जनीया स्त्री बाला 159, 18.
 न मण्डलमतिक्रामेत् 176, 8.
 न मयाभिहितं कार्यम् 81, 11.
 न लङ्घयेत्पशुर्वाध्वो 378, 6.
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति 135, 7.
 न वृद्धिः प्रीतिदत्तानाम् 222, 18.
 न शीते तोयसिद्धिः स्यात् 162, 9.
 नष्टे धर्मे मनुष्येषु 7, 6.
 न स तं प्राप्नुयात्कामम् 347, 7.
 न स तं प्राप्नुयात्कामम् 577, 2.
 न स राज्ञा नियोक्तव्यः 287, 7.
 * न सा सभा यत्र 35, 13.

नापराह्णे न मध्याह्णे 187, 16.
 नाभियोज्यः स विदुषा 193, 14.
 नामजातिग्रहं चैषाम् 434, 10.
 नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
 नास्तिकब्राह्म्यदाराग्नि 97, 13.
 नास्ति सत्यात्परो धर्मः 108, 15.
 निक्षिप्तं वा परद्रव्यम् 290, 14.
 निक्षेपं पुत्रदारं च 313, 10.
 निक्षेपो नाम तद्योक्तम् 279, 4.
 निखेयोऽयोमयः शङ्कुर 434, 11.
 निग्रहाद्वडवायास्तु 346, 5.
 निम्नगापहतोत्सृष्ट 394, 7.
 निरर्थकः स वै पक्षो 64, 17.
 निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि 331, 11.
 निर्गतं पुनरेतस्मात् 448, 3.
 निर्णये कालनियमो 104, 13.
 निर्दोषं दर्शयित्वा तु 369, 13.
 निर्मुक्तः सहसा वापि 174, 8.
 निर्वपेत्तत्सकुल्येषु 277, 7.
 निर्वति वृष्टिरहिते 172, 7.
 निवार्याः स्युः प्रयत्नेन 382, 14.
 निवृत्ते वापि रमणे 486, 10.
 निवेष्टुकामो रोगार्तो 49, 13.
 निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् 429, 4.
 नैकः समुन्नयेत्सीमां 394, 1.

* Referred to as a quotation from महाभारत but also found in नारदस्मृति.

* Referred to as a quotation from महाभारत.

नैतन्मया कृतं कार्यं (व्या°)
 210, 23.
 नैतन्मया कृतं कार्यं 211, 8.
 नौकामश्वं च धेनुं च 301, 15.
 न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् 182, 12.
 पक्वान्नानां कृतान्नानाम् 443, 16.
 पक्षद्वयाभिसंबन्धात् 12, 3.
 पञ्चतालशतं कालं 190, 14.
 पञ्चवर्षावसन्नं तु 409, 7.
 पञ्चाशतो धावकानां 186, 6.
 पञ्चाशत्पालिकं भूयः 177, 7.
 पणक्रीडा वयोभिश्च 572, 15.
 पण्यमूल्यं भृतिन्यासो 224, 8.
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या 317, 15.
 पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या 378, 5.
 परक्षेत्रस्य मध्ये तु 405, 7.
 परगात्रेष्वभिद्रोहो 409, 16.
 परतो व्यवहारज्ञः 216, 17.
 परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः 274, 4.
 परभूमौ गृहं कृत्वा 331, 6.
 परस्त्रीगमनं चौर्यं 44, 8.
 परार्थवादी दण्ड्यः 54, 5.
 परिभुक्तं च यद्वासः 364, 13.
 परियोक्ता शिरःस्थाने 153, 1.
 परिहासकृतं यच्च 577, 14.
 परीक्षाभिमतं क्रीतं 360, 13.
 पशुत्वी भूस्यूणादाने 83, 12.
 पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं 200, 2.
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 411, 3.

पश्यन्ति लोकपालाश्च 109, 8.
 पातनीयैरुपक्रोशैर् 429, 7.
 पानीयादिसमायुक्तां 168, 15.
 पापं पुनासि वै यस्मात् 177, 17.
 पापेषु दर्शयात्मानं 178, 1.
 पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु 345, 4.
 पारुष्यदोषावृतयोर् 411, 6.
 पारुष्ये सति संरम्भात् 410, 15.
 पालः शास्यो भवेत्तत्र 379, 5.
 पालः शास्यो भवेत्तत्र (व्या°)
 379, 19.
 पाषण्डनैगमश्रेणि 351, 9.
 पाषण्डनैगमश्रेणी 579, 7.
 पाषण्डनैगमादीनां 348, 3.
 पिटकं पूरयेत्तत्र 170, 2.
 पितर्युपरते पुत्राः 264, 10.
 पितापुत्रविवादश्च 579, 8.
 पितुरेव नियोगाद्वा 269, 1.
 पितृद्रव्यं समाश्रित्य 561, 1.
 पितृद्विद् पतितः षण्डो 544, 7.
 पितृव्यसखिशिष्यस्त्री 465, 2.
 पितृव्येणाविभक्तेन 271, 3.
 पितैव वा स्वयं पुत्रान् 491, 2.
 पित्रा विवादमानश्च 98, 12.
 पित्रैव तु विभक्ता ये 491, 4.
 पुत्रः पत्युरभावे वा 217, 15.
 पुत्रेण च कृतं कार्यं 217, 18.
 पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यात्
 145, 9.

- पुत्रोऽसतोः स्त्री धनिनोः 276, 15.
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् 274, 15.
 पुनः प्रमाणसंभेदः 579, 6.
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 274, 7.
 पुनर्भूस्त्रिविधा तासाम् 274, 5.
 पुरराष्ट्रविरुद्धश्च 215, 10.
 पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु 181, 7.
 पूर्वपक्षो भवेद्यस्य 116, 18.
 पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नं 406, 5.
 पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 411, 2.
 पूर्ववादं परित्यज्य 81, 9.
 पूर्ववादस्तयोः पक्षः 12, 4.
 पूर्वाशिनीं च या भर्तुः 476, 5.
 पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानाम् 167, 2.
 पूर्वाह्ने सोपवासस्य 191, 5.
 पृथक्कर्मगुणोपेता 567, 11.
 प्रकाशं देवनं कुर्यात् 573, 13.
 प्रकाशवच्चकास्तत्र 438, 6.
 *प्रकाशो क्रयतः सिद्धिः 293, 2.
 प्रकीर्णकेषु विज्ञेया 579, 4.
 प्रच्छन्नानि मनुष्याणाम् 178, 15.
 प्रजाभ्यो बहुमानं च 36, 13.
 प्रतिकूलं च यद्राजः 356, 9.
 प्रतिग्रहविलोपश्च 579, 9.
 प्रतिदानं तथैवास्य 280, 16.
 प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात् 248, 7.
 प्रतिरूपकराश्चैव 438, 8.
 प्रतिशीर्षप्रदानेन 346, 3.
 प्रतिष्ठा व्यवहाराणाम् 42, 7.
 प्रतिसंवत्सरं गोपे 373, 2.
 प्रत्यप्रचिह्नैर्विज्ञेयो 118, 16.
 प्रत्यर्थिसंनिधानश्च 140, 10.
 प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य 193, 8.
 प्रथमे ग्रन्थिभेदानाम् 441, 2.
 प्रदद्यात् सोपवासाय 189, 1.
 प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः 92, 5.
 प्रवृत्तमपि तद्राजा 356, 11.
 प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र 343, 13.
 प्राकृतानि च गूढानि 179, 4.
 प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः 72, 6.
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यम् 28, 13.
 प्राणोपरोधि यच्चान्यत् 450, 14.
 प्रापणीयस्तदा तेन 248, 12.
 प्राप्ता देशाद्धनक्रीता 275, 1.
 फलमूलोदकादीनां 450, 9.
 बलात्कारेण यो भुङ्क्ते 301, 16.
 बलाद्वासयितव्यः स्यात् 339, 10.
 बान्धवादप्रजाज्जातं 139, 17.
 बाल आषोडशाद्वर्षात् 216, 16.
 बालमूढास्वतन्त्रार्त 318, 1.
 बाल वृद्ध स्त्रियोऽन्धाश्च 159, 15.
 बालोऽज्ञानादसत्यास्त्री 100, 12.

* Referred to in the text as being मनु's but not found मनुस्मृति.

ब्राह्मणस्य धटो देयः 159, 6.
 † ब्राह्मणस्य तु यद्देयं 277, 6.
 ब्राह्मणायैव दातव्यं 530, 9.
 ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे 530, 8.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि (व्या°)
 210, 20.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि 211, 5.
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् 82, 4.
 भक्तदासश्च विज्ञेयः 336, 12.
 भक्तस्योत्क्षेपणेनैव 345, 11.
 भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः 450, 10.
 भरणं चास्य कुर्वीरन् 531, 3.
 भरणं चास्य कुर्वीरन् 538, 8.
 भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं 476, 7.
 भर्त्वा प्रीतेन यद्देयं 549, 10.
 भस्मादीनामुपक्षेपैर् 409, 17.
 भागं विद्याधनात्तस्मात् 560, 2.
 भाण्डं व्यसनमागच्छेत् 327, 1.
 भाण्डपिण्डव्ययोद्धार 304, 8.
 भाषाया उत्तरं यावत् 66, 1.
 भिद्यते मुखवर्णोऽस्य 107, 10.
 भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः 64, 12.
 भिन्नवृत्तासमावृत्त- 98, 2.
 भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं 13, 2.
 भूतकालमतिक्रान्तं 64, 18.
 भूतच्छलानुसारित्वात् 13, 1.
 भूताविष्टनृपद्भिः 98, 3.

भूतावनिश्चितायां तु 321, 18.
 भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणः 325, 5.
 भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः 340, 6.
 भृत्यानां वेतनस्योक्तो 321, 8.
 भृत्याय वेतनं दद्यात् 321, 13.
 भृष्टं च चारितं चैव 187, 11.
 भोगच्छलापदेशेन 140, 14.
 भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्रहो 347, 15.
 भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् 531, 1.
 भ्रातृणामविभक्तानाम् 569, 15.
 मण्डलं चाष्टमं गत्वा 176, 9.
 मण्डलं रक्तसंकाशं 181, 8.
 मत्ताभियुक्तस्त्रीबाल 131 14.
 मत्तोन्मत्त-प्रमत्तार्त्त 97, 10.
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः 450, 18.
 मध्यमेन तु चापेन 182, 10.
 मध्यमो जातिपूगानां 434, 9.
 मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं 200, 1.
 *मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् 7, 3.
 मनुष्यविषमांसास्थि 98, 9.
 मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयं 182, 9.
 मर्दितो यदि नो दग्धः 181, 5.
 मर्यादातिक्रमे सद्यो 411, 10.
 मला ह्येते मनुष्याणाम् 412, 1.
 महागुणोऽल्पबाधश्चेत् 405, 8.
 महापथिकसामुद्रि 97, 11.
 माता मातृष्वसा श्वभूर 465, 1.

† Not found in नारद's दायभागप्रकरण.

* This half only is not found in the Institutes of Nārada edited by Jolly.

मातुर्दुहितरोऽभावे 551, 6.
 मातुर्निवृत्ते रजसि 486, 9.
 मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे 271, 4.
 माषं गां दापयेद्दण्डं 381, 13.
 माषो विंशतिमो भागः 381, 7.
 मासं चतुष्टयं वर्षं 70, 5.
 मासं त्रिंशत् समातीते 70, 10.
 मिथ्या संप्रतिपत्तिश्च 72, 5.
 मूलमर्थं परित्यज्य 64, 16.
 मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो 369, 14.
 मूल्यं तस्य भवेद्देयम् 248, 16.
 मूल्याष्टभागो हीयेत 456, 7.
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र 135, 8.
 मृते तु स्वामिनि पुनः 406, 7.
 मृते पतौ तु भार्याः स्युर् 541, 3.
 मृते भर्तरि तु प्राप्तान् 274, 16.
 †मृद्गाण्डासनखट्वास्थि- 436, 5.
 मोक्षितो महतश्चर्णात् 336, 10.
 मौलवृद्धादयस्त्वन्ये 397, 12.
 यं चार्थं प्रतिभूर्दद्यात् 252, 17.
 यच्च यस्योपकरणं 581, 8.
 यच्चैषां वृत्त्युपादानम् 356, 8.
 यत्तत्र क्रियते लेख्यं 127, 15.
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् 38, 7.
 यत्र संख्या न निर्दिष्टा 64, 2.

यत्रस्थो नोपहन्येत 168, 13.
 यत्र स्यादुभयं सर्वं 64, 8.
 यत्रार्थं साधयेत्तेन 284, 8.
 यत्रैतानि न लिख्यन्ते 64, 5.
 यथा शल्यं मिषकायात् 28, 12.
 यथास्थाननिवेशेन 64, 14.
 यदा तु न विभाव्येते 181, 3.
 यदा तु न सकुट्याः स्युः 277, 8.
 यदा तु न स्युर्जातारः 395, 9.
 यदा दुहितरस्तस्याः 538, 10.
 यदा वायुप्रणुज्ञं वा 174, 7.
 यदि वा नोपरि लिखेत् 261, 6.
 यद्वत्तं स्यादविज्ञानात् 318, 4.
 यद्बालः कुरुते कार्यं 216, 13.
 यद्येकजाता बहवः 567, 10.
 यद्वचः प्रतिकूलार्थम् 428, 14.
 यमेव ह्यतिवर्तेत 411, 11.
 यच्चैषां स्वामिनं कश्चित् 346, 9.
 यस्त्वात्मदोषात् दुष्टत्वात् 107, 6.
 यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं 65, 1.
 यस्मिन् स्यात् संशयो लेख्ये
 133, 4.
 यस्य नोपहता बुद्धिः 104, 15.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 6.

† Referred to as being हारीत's but found also in नारद.

- यास्तत्र चोरान् गृह्णीयात् 449, 7.
 याच्यमानं न दद्यात् 262, 1.
 याच्यमानस्तु यो दातुर् 284, 3.
 या तु सप्रधनैव स्त्री 275, 7.
 यान्येव तृणकाष्ठानि 331, 12.
 यावत्क्षीणदशं जीर्णम् 456, 10.
 या सा तद्विषयमादद्यात् 270, 4.
 येषामेताः क्रिया लोके 570, 1.
 यो धर्मः कर्म यच्चैषाम् 356, 7.
 यो न भ्राता न च पिता 54, 4.
 यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो 181, 9.
 * यो यस्यार्थे विवदते 53, 8.
 रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च 171, 1.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 531, 4.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 538, 9.
 रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः 232, 13.
 रागादज्ञानतो वापि 33, 17.
 रागादिना यदैकेन 54, 11.
 राजग्रहगृहीतो वा 382, 6.
 राजशासननीता च 385, 14.
 राजानमामन्त्र्य ततः 406, 8.
 राजा भवत्यनेनास्तु (व्या०)
 19, 25.
 राजा सत्पुरुषः सभ्याः 13, 3.
 राज एव हि दासः स्यात् 344, 6.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 200, 13.
 राज्ञामाज्ञाप्रतीघातः 579, 5.
 राज्ञा मोचयितव्यास्ते 347, 2.
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री 465, 4.
 राज्ञे कुर्यात् पूर्वम् 59, 1.
 रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः 159, 19.
 रोगोऽग्निर्जातिमरणम् 193, 7.
 लक्षयेत्तस्य चिह्नानि 179, 3.
 लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं 139, 16.
 लभते दक्षिणाभागम् 309, 7.
 लाभं गोवीर्यशस्यानां 321, 19.
 लेखयित्वा तु यो भाषां 64, 6.
 लेखयित्वा तु यो वाक्यं 81, 17.
 लेखयेद्यस्तु भाषायाम् 63, 19.
 लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धेत् 262, 12.
 लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं 139, 4.
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र 136, 2.
 लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं 63, 15.
 लेख्ये देशान्तरन्यस्ते 129, 9.
 लोकेऽस्मिन्निद्विविधं द्रव्यं 365, 7.
 वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तम् 47, 12.
 वणिक्प्रभृतयो यत्र 302, 8.
 वदेद्वादी स हीयेत 81, 18.
 वधः सर्वस्वहरणम् 450, 20.
 वधः सर्वस्वहरणम् 442, 1.
 वधकश्चित्रकृन्मूर्खः 98, 7.
 वधेन गोपो मुच्येत 384, 11.
 वन्ध्यां स्त्रीजननो निन्द्यां 476, 2.
 वरुणाय प्रकुर्वीत 184, 11.

वर्णसंकरदोषश्च 579, 10.
 वर्णानां प्रातिलोम्येन 341, 13.
 वर्षे चतुर्यवा मात्रा 188, 3.
 वाक्पाहृष्यं तथैवोक्तं 15, 3.
 वाक्पाहृष्यमवाच्यं यत् 44, 9.
 वाग्दृष्टदोषशैलूषा 97, 15.
 वादसंक्रमणात् ज्ञेयो 81, 10.
 † वासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.
 वासःपञ्चन्नपानानां 450, 11.
 विशत्यब्दे दशाहं तु 70, 9.
 विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् 344, 1.
 विक्रीयतेऽसमक्षं यत् 290, 15.
 विक्रीय पण्यं मूल्येन 367, 1.
 विक्रीय पण्यं मूल्येन 365, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं च 14, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं तत् 365, 4.
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे 336, 13.
 विक्रेता ब्राह्मणश्चैव 98, 10.
 विक्रेता स्वामिने यत्स्वम् 296, 2.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 363, 12.
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो 368, 13.
 विचारो निर्णयश्चेति 47, 4.
 विचार्य तस्य वा वृत्तम् 287, 11.
 विद्यमानेऽपि लिखिते 146, 12.
 विधिः पञ्चविधस्तूक्तः 410, 14.
 विनष्टे मूलनाशः स्यात् 236, 17.
 विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं 331, 13.

विनेयाः प्रथमेनैव 397, 13.
 विब्रुवंश्च भवेदेवम् 81, 12.
 विब्रूयुर्वान्धवाः क्षेहात् 100, 13.
 विभक्तानवगच्छेयुर् 570, 2.
 विभक्तानां पृथग्ज्ञेया 569, 20.
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युः 255, 2.
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युर् 569, 18.
 विभक्ता ह्यविभक्ता वा 264, 11.
 विभजेरन् धनं तस्य 531, 2.
 विभागधर्मसंदेहे 569, 13.
 विभागे सति धर्मोऽपि 569, 16.
 विभागोऽर्थस्य वैश्यस्य 477, 16.
 विभावितैकदेशेन 203, 4.
 विमृश्यते क्रियाभेदात् 65, 2.
 विलिखत्यवनिं पद्मयाम् 107, 9.
 विवादसंश्रितं धर्मं 28, 10.
 विवादे साक्षिणस्तत्र 117, 2.
 विवादे सौत्तरपणे 204, 11.
 विवाहादिविधिः स्त्रीणाम् 472, 14.
 विवृत्य वै परीक्ष्यं तत् 139, 5.
 विवेचयति यस्तस्मात् 28, 11.
 विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां 168, 11.
 विशेषतः स्थावराणाम् 146, 13.
 विशेषश्चेन्न लक्ष्येत 411, 7.
 विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिः 248, 11.
 विषमस्थाश्च नासेध्या 50, 2.
 विषस्य पलषड्भागात् 188, 7.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

वृथादानाक्षिरूपणा 224, 9.
 * वृद्धा न ते ये 35, 14.
 वेणुवैणवभाण्डानाम् 443, 13.
 वेतनस्यानपाकर्म 14, 1.
 वेतनस्यानपाकर्म 321, 9.
 वेद्याप्रधाना ये तत्र 334, 5.
 वेद्यास्त्रीगामलंकारान् 581, 7.
 वेष्टयीत सितैर्हस्तौ 179, 16.
 वैद्यो वैद्याय नाकामो 560, 19.
 वैद्यस्य सलिलं देयम् 159, 7.
 वोढुमर्हति गोपस्ताम् 375, 7.
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाऽऽचार- 97, 12.
 व्यभिचारं सदार्येषु 163, 20.
 व्यवहारः कृतोऽप्येषु 214, 10.
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवः
 172, 15.
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं 178, 5.
 व्यवहाराभिशस्तोऽहं 178, 17.
 व्यवहारेषु विज्ञेयः 313, 2.
 व्याघ्रादिभिर्हतो वापि 382, 8.
 व्याधितः कुपितश्चैव 487, 8.
 व्याधिना पीडितो यस्तु 211, 7.
 व्याधिना पीडितो यस्तु 210, 22.
 व्यापादो विषशस्त्राद्यैः 450, 13.
 व्याप्नोति पादशो यस्मात् 11, 4.
 व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् 375, 2.

व्रीहीनतिप्रशब्देन 181, 4.
 शङ्कासतां तु संसर्गात् 12, 2.
 शक्ताश्च य उपेक्षन्ते 447, 2.
 शक्तितश्चानुमान्यैनम् 339, 14.
 शक्तिभक्तानुसाराभ्याम् 340, 7.
 शक्त्यपेक्षमृगं दाप्यः 258, 2.
 शमादीनां प्रयोगे च 101, 15.
 † शमी धान्यं कृताञ्च च 436, 6.
 शरद्वीष्मे तु सलिलम् 162, 8.
 शस्यते न स पक्षस्तु 64, 15.
 शाकानामार्द्रमूलानाम् 443, 14.
 शारीरश्चार्थदण्डश्च 204, 14.
 शारीरस्ताडनादिस्तु 204, 15.
 शारीरो दशधा प्रोक्तो 204, 17.
 शालीनत्वाद्भयार्तत्वात् 70, 2.
 शास्त्रविद्भिर्न्यासात् 191, 4.
 शिष्यद्वयं समासाद्य 169, 18.
 शिक्षयन्तमदुष्टं च 339, 9.
 शिक्षितोऽपि कृतं कालम् 339, 1.
 शिरो वा सर्वगात्राणाम् 108, 8.
 शिल्पिनश्चापि तत्काल 49, 16.
 शिल्पिषूपनिधौ न्यासे 287, 15.
 शिंशिषा तदभावे तु 168, 23.
 शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य 465, 6.
 शिष्यान्तेवासिदासस्त्री 267, 12.
 शिष्यान्तेवासिभृतकाः 335, 3.

Referred to in the text as occurring in the महाभारत, but found in नारद too.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

शीर्षकस्थो यदा न स्यात् 152, 6.	स तद्गृहीत्वा निगच्छेत्, 331, 7.
शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री 333, 1.	स तयोर्दण्डमाप्नोति 411, 5.
शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यो 333, 14.	सतस्तत्कालकरण 129, 10.
शुश्रूषकः पञ्चविधः 335, 1.	सत्यं देवाः समानेन 108, 13.
शूर्पस्य च पणार्धं तु 302, 2.	सत्यमेव परं दानं 108, 4.
शोधयेत् पूर्ववादं तु 67, 7.	सत्यमेव परो धर्मः 108, 12.
शोधयः शुद्धः स सत्कृत्यो 181, 6.	सत्यसन्धो हि भगवान् 172, 18.
शोषमागच्छतश्चौष्ठौ 107, 11.	सत्येन पूयते साक्षी 108, 9.
श्रुत्वा ये नामिधावन्ति 447, 4.	सदोषमपि तत्क्रांतम् 364, 14.
श्रपदेनाङ्कयित्वा तं 345, 5.	सद्यः कृते तदा वादः 70, 7.
श्रपाकषण्डपाषण्ड 411, 8.	सद्यः कृते तदा वादः 230, 9.
षडब्धिके त्रिरात्रं तु 70, 8.	स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः 280, 15.
षट्विधस्तस्य तु बुधैः 365, 9.	सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य 193, 6.
संदिग्धमिव लिख्येत 64, 9.	सभाराजकुलद्वार 163, 10.
* संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.	सभाराजगृहद्वार 168, 10.
संभवन्ति गुणाः सर्वे 36, 11.	सभ्याश्च साक्षिणश्चैव 82, 1.
संभोगं केवलं यस्तु 140, 13.	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः 33, 18.
संरक्षेत्समयं राजा 351, 10.	समः स्यात् सर्वभूतेषु 36, 6.
संवत्सरेणार्धखिलम् 409, 6.	समयस्यानपाकर्म 15, 1.
संसक्तसक्तसक्तास्तु 397, 11.	समयस्यानपाकर्म 348, 4.
संसृष्टानां तु यो भागः 531, 7 & 13.	समयैः परिगृह्याथ 172, 6.
स एव दण्डः स्तेयेऽपि 442, 7.	स मान्यते यः क्षमते 411, 1.
स एव विनयं कुर्यात् 411, 12.	समा मासस्तथा पक्षः 64, 4.
स एवास्य भवेद्दोषो 369, 4.	समाहितमतिः पश्येत् 47, 2.
स जघन्यतमस्तेषां 344, 2.	

* Referred to as मनु's in the text, but not found as his in the मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

- * समीक्षमाणो निपुणं 37, 7.
 समूलशस्यनाशे तु 384, 10.
 समो वा हीयमानो वा 173, 18.
 सर्वस्वहरणेऽप्येतत् 581, 9.
 सर्वे पृथग्पृथग्दण्डा 397, 9.
 सर्वेषामल्पमृत्यानां 443, 17.
 सर्वेष्वर्थविवादेषु 83, 11.
 सर्वे सपिण्डाः स्वधनं 541, 4.
 सवर्णायासपिण्डाय 274, 11.
 स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् 48, 15.
 सशूकस्याव्यसनिनः 191, 6.
 स साहयेकोऽपि साक्षित्वे 96, 10.
 सहसा क्रियते कर्म 449, 13.
 साक्षताभिः सपुष्पाभिः 347, 12.
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च 255, 1.
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च 569, 17.
 साक्षिधर्मे विशेषेण 108, 16.
 साक्षिसभ्यावसन्नानां 215, 18.
 साक्षी वा साक्षिणान्येन 129, 2.
 साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयं 429, 6.
 साधारणः समस्तानाम् 159, 8.
 सामन्तात्परतो ये स्युः 397, 10.
 सामन्तानुमते ज्ञेयं 385, 2.
 सामन्तान्मार्गपालांश्च 448, 4.
 सामाद्युपायसाध्यत्वात् 11, 1.
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वं 335, 5.
 सा यथाकाममश्रीयान् 549, 11.
 साहसेऽप्यागतानेतान् 160, 1.
 साहसेषु य एवास्ते 442, 6.
 सिद्धिरस्योभयस्यापि 233, 8.
 सीदन्ति हि प्रमेयानि 92, 6.
 सुदीर्घेणापि कालेन 104, 2.
 सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी 104, 16.
 सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः 435, 12.
 सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित् 406, 6.
 सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः 406, 1.
 सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति 8, 9.
 सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र 8, 10.
 सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः 340, 13.
 सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो 369, 16.
 सोऽस्या दद्याद्दणं भर्तुः 275, 8.
 स्कन्धादादाय तस्यासौ 347, 11.
 स्तेये च श्वपदं कार्यम् 210, 6.
 स्तेयेऽपि साहसे चैव 101, 14.
 स्तोमवाहीनि भाण्डानि 332, 5.
 स्तोमाद्विना वसित्वा तु 331, 10.
 स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां 476, 6.
 स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं 159, 16.
 स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत् 472, 15.
 स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया 474, 15.
 स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो 15, 2.
 स्त्री प्रसूताप्रसूता वा 274, 12.

* Referred to as बृहस्पते's in the text. Jolly's edition of नारद reads संपद्यमानो for समीक्षमाणो.

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च 100, 15.
 स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च 317, 16.
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्गमाद् 214, 9.
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेत् 107, 7.
 स्थानासेधः कालकृतः 47, 19.
 स्थायिनामेष नियमो 366, 10.
 स्थावरस्योदयं दाप्यो 367, 2.
 स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि 176, 5.
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वम् 104, 14.
 स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं 338, 7.
 स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुं 347, 10.
 स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भात् 279, 3.
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र 341, 14.
 स्वपणं स्वकृतं दाप्यो 204, 12.
 स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा 346, 1.
 स्वबलेनैव भुञ्जानः 301, 8.
 स्वभागान्यदि दद्युस्ते 567, 12.
 स्वयमेव तु यो दद्यात् 287, 6.
 स्ववाचैव जितानां तु 215, 19.
 स्वामिदोषादकरणे 326, 12.
 स्वैरिण्यब्राह्मणी वेद्या 468, 7.
 हव्यं वहसि देवानां 178, 14.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.
 हस्तानां तु शते सार्धे 182, 11.
 हस्ताभ्यां तं समादाय 176, 4.
 हस्तिपत्रात्यदासेषु 411, 9.

हिरण्यमग्निरुदकम् 13, 4.
 † हिरण्यरत्न कौशेय 436, 9.
 † हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.
 हीनमध्योत्तमानां तु 410, 8.
 हीनमूल्यमवेलायाम् 294, 2.
 हेमन्ते सा सप्रयवा 188, 4.

१०. पाणिनि.

साक्षाद्गृह्णति संज्ञायाम् 93, 15.

११. पारस्कर.

अप्रत्तायास्तु दुहितुः 552, 6.
 पुत्रस्तु नैव लभते 552, 7.

१२. पितामह.

अकूरहृदयः शान्तः 183, 6.
 अग्निं शिशिरहेमन्त 162, 4.
 अग्नेः पश्चिमभागे तु 165, 12.
 अग्न्यादिलोकपालांश्च 164, 14.
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन 195, 18.
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः 165, 14.
 अतस्तस्य तु पत्राणि 180, 13.
 अतस्त्वं दर्शयात्मानं 185, 3.
 अधुना संप्रवक्ष्यामि 197, 14.
 अनियुक्तप्रभाषी च 43, 15.
 अन्तःपुरं वासगृहम् 43, 4.
 अन्तरं तु तयोर्हस्तो 168, 18.
 अन्तर्जलगतं सम्यक् 186, 4.
 अन्यथा न विशुद्धिः स्यात् 186, 9.

अभियुक्तस्ततश्चैकम् 198, 5.
 अभियुक्ताय दातव्यम् 152, 10.
 अभियोक्ता शिरस्थाने 152, 9.
 अभिशापे समुत्तीर्णे 128, 10.
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन 197, 17.
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गानाम् 166, 7.
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ 169, 15.
 अवष्टम्भाभियुक्तानां 153, 15.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 176, 13.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 180, 19.
 असंयतं चासहीनं 176, 15.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
 167, 17.
 आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा 184, 7.
 आगतस्तु शरमाही 186, 3.
 आज्येन हविषा चैव 166, 10.
 आदित्यवन्द्रावनिलो नलश्च
 167, 16.
 आरामछन्दसश्चैव 45, 7.
 आवाहयेत्ततो देवान् 198, 2.
 आवाह्य तु धटे धर्मं 164, 9.
 आविशेत् सलिले नित्यम् 184, 5.
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च 44, 3.
 आहार्यं वर्जयेत्तोयं 184, 4.
 इतरेषां तु देवानां 192, 10.
 इत्येते द्वादशादित्या 165, 11.
 इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य 164, 12.
 इन्द्रः पीतो यमः श्यामो 164, 15.
 इन्द्रस्थाने सभायां वा 163, 7.

इन्द्रस्थाने सभायां वा 168, 8.
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे 165, 4.
 इन्द्रो विवस्वान्पूषा 165, 9.
 इषूच प्रक्षिपेद्विद्वान् 183, 9.
 इष्टकाभस्मपाषाण 170, 6.
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः 165, 3.
 उत्कृती सस्यघाती च 45, 4.
 उत्तमेषु समस्तेषु 128, 8.
 उदकं च प्रदातव्यम् 170, 12.
 उपलिप्ते शुचौ देशे 198, 1.
 उपोषितं ततः स्नातम् 196, 15.
 ऋक्थिनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋणोपनिधिनिक्षेप 71, 8.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 168, 3.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 174, 15.
 एकवासास्तथाभ्यक्तो 43, 16.
 एकस्मिन्तो लयेन्मर्त्यं 170, 5.
 एताः प्रकृतयः प्रोक्ता 46, 8.
 एतानि धर्मशास्त्राणि 37, 11.
 एतासां देवतानां च 166, 5.
 एते साधारणा मासा 162, 2.
 एवं कारयिता राजा 174, 16.
 एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं 167, 19.
 एवं विधायोपलिप्य 197, 19.
 एवं समासतः प्रोक्तं 198, 7.
 एषु कोषः प्रदातव्यो 154, 5.
 एहेहि भगवन्धर्म 164, 7.
 औषधीर्मन्त्रयोगांश्च 190, 11.
 कराग्रं यो न धुनुयात् 196, 1.

कर्कटानि च देयानि 169, 7.
 कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु 190, 12.
 कारयेदायसं पात्रं 195, 11.
 कार्यः परीक्षकैर्नित्यम् 170, 11.
 कुबेरस्तु सुवर्णाभो 165, 1.
 कुर्याच्च प्रतिभूर्वादिं 252, 6.
 कुष्ठिनां वर्जयेदग्निम् 160, 9.
 कुहकादिभयाद्राजा 190, 10.
 कैवर्तकश्च विज्ञेयो 46, 3.
 कोसेदिक्राभारूपदा 46, 7.
 क्रीते क्रयप्रकाशार्थं 128, 4.
 क्षेमा च क्षत्रियः कार्यः 183, 5.
 गगनस्पर्शनो वायुः 166, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलं तु 186, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलात्तु 185, 21.
 गन्तुश्चापि च कर्तुश्च 185, 20.
 गन्धादिकां नैवेद्यान्तां 166, 8.
 गव्यं घृतमुपादाय 195, 16.
 गव्यं घृतमुपादाय 196, 6.
 गोमयेन मृदा वापि 197, 20.
 ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् 42, 10.
 ग्राह्येन्मुद्रिकां तां तु 196, 16.
 ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं 162, 5.
 चतुरङ्गलखातं तु 195, 12.
 चतुर्दिक्षु तथा होमः 166, 9.
 चतुर्हस्ता तुला कार्या 168, 17.
 चैत्रो मार्गशिरश्चैव 162, 1.
 चौर्ये तु तण्डुला देया 194, 4.
 छलानि वापराधांश्च 42, 16.

छलान्येतानि पञ्चाशत् 44, 5.
 छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं 168, 19.
 ज्ञानिनः शुचयोऽस्तुब्धवा 173, 10.
 ज्योतिर्विद्वाह्वणः श्रेष्ठः 173, 7.
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि 194, 3.
 तत आवाहयेद्देवान् 170, 16.
 तत आवाहयेद्देवान् 164, 5.
 ततस्तं समुपादाय 180, 15.
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् 184, 8.
 ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येत् 181, 16.
 ततस्त्रिपुरुषो भोगः 144, 15.
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः 165, 10.
 तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं 54, 2.
 तस्मिद्धर्त्यं तु यल्लेख्यं 128, 7.
 तथैव निर्ऋतिः श्यामो 165, 2.
 तदेनं संशयादस्मात् 171, 11.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 153, 16.
 तप्तमाषस्य वक्ष्यामि 195, 10.
 तरु गुल्म लता वल्ली 183, 11.
 तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि 186, 1.
 तस्यैकस्य तु सर्वस्य 192, 14.
 तृणशैवालरहिते 184, 2.
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् 93, 4.
 तेषां वचनतो गम्यः 173, 11.
 तोय त्वं प्राणिनां प्राणः 185, 1.
 तोरणे तु तयोः कार्ये 169, 13.
 तोलयित्वा नरं पूर्वं 170, 14.
 त्रायस्वैनं नरं पापात् 189, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात् 190, 9.

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा 192, 12.
 त्रिरात्रोपोषितायैव 167, 9.
 त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः 171, 6.
 त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं 189, 9.
 त्वमेव घट जार्जाये 171, 9.
 त्वरमाणो न गच्छत 180, 17.
 दन्तोद्धेखनकश्चैव 44, 4.
 दह पावक पापं त्वं 196, 14.
 दिवसस्य तु पूर्वाह्णे 163, 3.
 दिव्येषु सर्वकार्याणि 164, 4.
 दुर्गायाः पाययेच्चोरान् 192, 6.
 दुर्गायाः क्षापयेच्छूलं 192, 9.
 देवखातेषु यत्तौयं 184, 3.
 देवेशोशानयोर्मध्ये 165, 7.
 द्वाविंशतिपदान्याहुः 45, 10.
 धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं 171, 7.
 धटं तु कारयेन्नित्यं 170, 15.
 धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो 162, 3.
 धटमामन्त्रयेच्चैव 171, 5.
 धटादीनि विप्रान्तानि 154, 7.
 धटादुच्चतरं स्याताम् 169, 14.
 धनिकस्य धनं दाप्यो 252, 5.
 धरो ध्रुवस्तथा सोम 165, 5.
 धर्मस्योत्तरभागे तु 166, 4.
 धर्मावाहनपूर्वं तु 198, 3.
 धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात् 198, 6.
 धातार्यमा च मित्रश्च 165, 8.
 धृतो भावयते यस्मात् 171, 8.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 93, 2.

न चैतत् क्षत्रविप्राणां 210, 26.
 न चैतत् क्षत्रविप्राणां 211, 11.
 न भण्डलमनिक्रामेत् 180, 18.
 न रागेन न लोभेन 42, 13.
 नित्यं देवानि दिव्यानि 167, 10.
 निपानस्य विनाशी च 43, 2.
 निर्वृतेरुत्तरं भागे 165, 20.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 181, 18.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 190, 19.
 निर्विशङ्केन तेषां तु 181, 17.
 निधेतुं ये न शक्याः 93, 3.
 पटहाघोषणाच्छारी 45, 8.
 पथिभङ्गी कराक्षेपो 43, 1.
 परं पवित्रममृतं 196, 13.
 पारखापूरकश्चैव 43, 3.
 परीक्षका नियोक्तव्याः 170, 9.
 परीक्षेताईर्पणेन 196, 10.
 परैरप्रार्थितानर्थान् 42, 14.
 पर्यङ्कासनबन्धश्चा 43, 7.
 पापेषु दर्शयात्मानं 189, 10.
 पिण्डं तु तापयेदग्नौ 176, 16.
 पिता माता सुहृद्वापि 53, 12.
 पित्त श्लेष्मवतां नित्यम् 160, 10.
 पिप्पलाज्जायते बद्धिः 180, 12.
 पुनरारोहयेद्गोहम् 181, 1.
 पूरयेद्धृततैलाभ्यां 195, 15.
 पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् 163, 1.
 पूर्वोक्तेन विधानेन 191, 15.
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः 168, 20.

- प्रत्यक्षं दापयेद्विष्यं 164, 1.
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च 165, 6.
 प्रदेशिनीं च तस्याथ 197, 1.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 210, 27.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 212, 1.
 प्रविशत्यनियुक्तो यो 43, 5.
 प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा 191, 14.
 प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा 164, 6.
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः 168, 7.
 प्राणः प्राणेश जीवौ च 166, 3.
 प्रेतेशरक्षोमध्ये 165, 17.
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां 164, 2.
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव 165, 18.
 भक्तो यो यस्य देवस्य 192, 4.
 भक्षिते तु यदा स्वस्थो 190, 18.
 भयार्तः पातयेद्यस्तु 180, 20.
 भास्करस्य च यत्तोयं 192, 7.
 भुवनाधीश्वरश्चैव 165, 15.
 भूषावसानं धर्माय 166, 6.
 भ्रमद्वीचित्ररङ्गाद्व्ये 196, 9.
 मध्याह्ने तु जलं देयं 163, 2.
 मन्त्रेणानेन सहितं 167, 14.
 महतीं कीर्तिमाप्नोति 174, 17.
 मृण्मयौ मृत्रसंघट्टौ 169, 16.
 मृत्युमूर्ते विष त्वं हि 189, 11.
 मृद्गाण्डकेऽनुपहते 197, 21.
 मेथिकस्त्रिरवव्यालः 46, 6.
 यं चार्थमभियुक्तः स्यात् 167, 13.
 यः कश्चित्कारयेत्किञ्चित् 54, 1.
 यदि कुर्युरुपस्थानं 53, 13.
 यदि पापविमुक्तोऽहं 198, 4.
 यद्यत्पुरःसरश्रेणी 128, 6.
 यश्चापद्वारेण प्रविशेत् 43, 9.
 यास्मिन्न प्लवते तोयम् 170, 13.
 यस्य विस्फोटका न स्युः 197, 2.
 येन दोषेण शूद्रस्य (व्याख्या)
 210, 25.
 येन दोषेण शूद्रस्य 211, 10.
 यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा 252, 4.
 रजकश्चर्मकारश्च 46, 4.
 राजतं कारयेद्धर्मम् 197, 15.
 राजन्यासन्नशयने 43, 11.
 राजावलीढिद्रव्यं च 45, 9.
 राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 42, 11.
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च 43, 8.
 राज्ञो विद्विष्टसेवी च 43, 12.
 रात्रौ तु पश्चिमे याने 163, 4.
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं 192, 15.
 लिखितं सर्वकार्येषु 130, 11.
 लिखेद्भूर्जे पटे वापि 197, 16.
 लेख्यं यत्र न विद्येत 93, 1.
 वणिजो हेमकाराश्च 170, 10.
 वधेन गमयेत्पापम् 210, 28.
 वधेन गमयेत्पापम् 212, 2.
 वरुणं पश्चिमे भागे 164, 13.
 वरुणस्योत्तरे भागे 166, 1.
 वर्णानामाश्रमाणां च 46, 9.
 वस्त्राभरणयोश्चैव 43, 13.

वादित्र तूर्यघोषैश्च 170, 17.
 वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं 130, 10.
 वागाही च महेन्द्राणां 165, 19.
 विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा 128, 5.
 विनिविताङ्गः सग्वी च 44, 1.
 विष्णुश्च श्रेष्मघातानां 43, 6.
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः 173, 8.
 विवेसकः कुमार्याश्च 45, 5.
 विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं 128, 11.
 विषमे वा प्रदेशे च 183, 10.
 विस्रम्भे सर्वशङ्कासु 154, 4.
 वीरभद्रश्च शम्भुश्च 165, 13.
 वृत्तानुवादलेख्यं यत् 128, 9.
 वेदाः साङ्गान्तु चत्वारो 37, 10.
 वैकृतं यत्र दृश्येत 192, 13.
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं 171, 10.
 शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने 55, 7.
 शय्यासने पादुके च 43, 10.
 शरस्य पतनं ग्राह्यं 183, 7.
 शिरः प्रच्छादनश्चैव 44, 2.
 शिरस्थायिविहीनानि 154, 6.
 शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं 185, 2.
 शुद्धो भवति धर्मेण 196, 2.
 संदर्शने नियुक्तोऽथ 180, 16.
 सङ्ग्रिः परिवृतो राजा 174, 14.
 सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 5.
 सभायाः पुरतः स्थाप्यो 55, 6.
 समभावे तु देवानाम् 192, 5.
 समये दायभागे च 71, 9.

सर्वन्सर्वन्शरो यायात् 183, 8.
 सलिलेन सकृद्धौतां 196, 8.
 सद्यतानां कृशाङ्गानाम् 161, 6.
 साहितो लोकपालैश्च 164, 8.
 साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः 173, 9.
 सावित्र्या प्रणवेनाथ 166, 11.
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् 197, 18.
 सुवर्णमायकं तस्मिन् 195, 17.
 सेतु कण्टकभेत्तारः 45, 6.
 सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो 252, 7.
 सौवर्गी राजतां ताम्रां 196, 7.
 सौवर्गे राजते ताम्रे 196, 5.
 खीणां तु न भवेद्विष्यं 161, 7.
 स्थाणुर्भगश्च भगवान् 165, 16.
 स्थानादन्यत्र गमनात् 186, 10.
 स्थापयेत्प्रथमं तोये 184, 6.
 स्थिरतोये निमज्जेत्तु 184, 1.
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं 43, 14.
 स्वयमेव निगृहीयात् 42, 17.
 स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं 144, 14.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 8.
 हस्तयोर्नाक्षिपेत्तत्र 180, 6.

१३. पुराण.

अध्यक्षाणां च निक्षेपः

(भविष्यत्पु०) 38, 3.

अष्टानां परमाणूनां 157, 6.

गृहीत्वा वेतनं वेदया (मत्स्य-
पु०) 334, 1.

ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान् 111, 1.

तां दमं दापयेद्वात (मस्य-
पू०) ३३४, २.

त्रमेणुः स विख्यातः १५७, ७.

दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता

(भविष्यत्पू०) ३४, ४.

पह्नुन्धवधिरो मृतः ११०, १७.

बुभुक्षितः शङ्कुगुं ११०, १८.

श्रेयस्करमिदामुत्र १११, २.

पाद्गुण्यस्य प्रयोगश्च

(भविष्यत्पू०) ३४, १.

स नरो जायते पश्चात् ११०, १६.

सामार्दानामुपायानां

(भविष्यत्पू०) ३४, २.

१४. पैठानसि.

अपुत्रायां कुमायी च ५५५, २.

प्रेतायां पुत्रिकायां तु ५५५, १.

१५. प्रजापति.

अगृहीते धने तत्र १३८, २.

अग्नेर्धिधिं प्रवक्ष्यामि १७५, ३.

अजातभास्मि तत्काल ७३, ९.

अन्तर्धनं तु यद्व्ययम् ५४०, ५.

अपृष्टसत्यवचने ११६, १.

अभियुक्ताय दातव्यं १८७, ४.

अव्याख्यागम्यमित्येतद् ६९, ८.

अष्टभिर्मण्डलैरेवम् १७५, १२.

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वम् ७३, ५.

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं १७५, ५.

आढकं भर्तृहीनायाः ५३५, १६.

आदानकालादारभ्य १४७, ८.

आदाय दापयेच्छाद्धम् ५२४, ७.

* इति संप्रतिपत्त्याख्यं ७३, २.

एवं सह वसेयुर्वा ४८८, ३.

कारयेन्मंडलान्यष्टौ १७५, ४.

कृत्वा तदाधिलिखितं १२८, २.

कृत्वा तदाधिलिखितं २४२, १४.

गोमयेन कृतानि स्युः १७५, १०.

चारितानि च जीर्णानि १८७, ८.

जङ्गमं स्थावरं हेम ५२४, ६.

जितभायं मया तत्र ७३, ६.

तावत्सर्वमसंभूतम् ७२, १८.

तृतीयं वायुदैवत्यं १७५, ६.

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि १८२, ३.

दत्तमेव ममानेन ७३, ३.

द्वात्रिंशदङ्गलान्याहुः १७५, ११.

धनी धनेन तेनैव १२८, १.

धनी धनेन तेनैव २४२, १३.

धर्मासनगतः पश्येत् ३६, ३.

पक्षस्य व्यापकं सारं ६९, ७.

पञ्चमं तु इन्द्रदैवत्यं १७५, ७.

पितृव्यगुरुदौहित्रान् ५२४, ८.

पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तम् ३१६, ९.

पुरस्तात्तवमं यत्तु १७५, ९.

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्याम् ५२४, ९.

* पृथग्विवर्धते धर्मः ४८८, ४.

* Referred to as प्रजापति's but not found in his work.
The quotation, however, is in मनु IX. १११.

प्रतिदत्तमितीदृक्च 73, 4.
 भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः 540, 6.
 भूमिजातानि सर्वाणि 187, 9.
 मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च 182, 6.
 मण्डलं धूपदीपाभ्यां 182, 4.
 मण्डले मण्डले देयाः 175, 14.
 मिथ्यैतन्नाभिजानामि 73, 8.
 यवाः सप्त प्रदातव्या 187, 5.
 यस्यैतदेवमेवैतम् 73, 1.
 यावदावोदितं किञ्चित् 72, 17.
 राजाभिषेकसंयुक्तो 36, 2.
 विषस्यापि प्रवक्ष्यामि 187, 3.
 शरान्संपूजयेद् भक्त्या 182, 5.
 शृङ्गिणो वात्सनाभस्य 187, 6.
 षट् पञ्चाशत्समाधिकं 175, 13.
 सप्तमं सोमदैवत्यं 175, 8.
 सप्तागमाद्दृष्टेत्त्रात् 316, 8.
 समा विंशत्यवधिका 147, 9.
 साक्षिणश्च निरोद्धव्या 116, 2.
 स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्य 138, 1.

१६. बृहन्मनु.

जन्मनामस्मृतेरेके 528, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 528, 10.
 समानोदकभावस्तु 528, 11.

१७. बृहस्पति.

अक्रिया कारिणश्चैव 438, 3.
 अग्निवर्णं तु तच्चोरो 197, 8.
 अङ्गयित्वा भगाङ्गेन 472, 9.

अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थे

(व्याख्या) 211, 14.

अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थे 212, 5.
 अङ्गादङ्गात्संभवान् 524, 13.
 अङ्गावपादने चैव 420, 3.
 अज्ञातोपधि मंत्रस्तु 439, 8.
 अज्ञानातिमिगेपेतान् 32, 15.
 अत्यागात् परकुड्यस्य 400, 14.
 अत्युज्वलं निरकृतं 137, 11.
 अत्र साक्षी त्वमस्माकं 103, 2.
 अदुष्टं दूषयन्वादी 105, 2.
 अदेयदेयदत्तानाम् 312, 14.
 अध्यक्षः सभ्यसहितः 103, 10.
 अनपत्यस्य धर्मोऽयम् 541, 11.
 अनाख्यातं व्यवहितम् 279, 8.
 अनागमं तु यद्भुक्तं 149, 8.
 अनाच्छेद्य करास्तभ्यः 349, 1.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान 120, 4.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं 120, 17.
 अनादेयास्तु ते सर्वे 67, 13.
 अनावेद्य तु राज्ञे यः 258, 9.
 अनिच्छया त्वपकृतम् 462, 5.
 अनिर्गते दशाहे तु 240, 2.
 अनिर्दिष्टो वार्यमाणः 305, 10.
 अनिषिद्धेन यद्भुक्तं 141, 14.
 अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं 87, 16.
 अनुमानेन निर्णीतं 198, 19.
 अनुमानेन विज्ञेयम् 570, 10.
 अनेकधा कृताः पुत्रा
 (व्याख्या) 520, 15.

अन्तर्गृहे बहिर्माभात् 293, 10.
 अन्यं संभ्राययेत्तं तु 103, 4.
 अन्ययामात्ममाहृत्य 398, 9.
 अन्यथा न भवेदामो 398, 12.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 34, 8.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 439, 12.
 अन्यूनं चेत्त्रिगदितं 114, 2.
 अन्ये वा ये पुरयाम 67, 12.
 अन्योन्यपरिगृहीताः 573, 7.
 अन्योन्यमनुरागेण 462, 9.
 अन्वाहितादि यावत् 256, 2.
 अन्वाहिते यानितके 288, 7.
 अपदिद्याभियोगं यः 65, 12.
 अपराधानुरूपं तु 198, 14.
 अपाङ्गप्रेक्षणं हान्यम् 462, 13.
 अपूर्णे तु प्रकुर्याताम् 246, 2.
 अप्रगल्भभयार्तानाम् 135, 15.
 अप्रप्ता चेत्समृद्धा तु 552, 4.
 अभक्ष्यापेयकथनम् 430, 3.
 अभियुक्तोऽभियोगस्य 72, 8.
 अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् 66, 5.
 अभियोगानुरूपेण 51, 11.
 अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु 578, 13.
 अरुन्तुदः सूचकश्च 355, 14.
 अर्थदण्डवधावुक्तौ 32, 4.
 अर्थापकर्षणं दण्डः 69, 5.
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः 72, 12.
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि 103, 7.
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने 102, 15.

अर्थी तृतीयपादे तु 87, 7.
 अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य 439, 18.
 अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धो 61, 8.
 अवधित्यागमात्रेण 82, 15.
 अष्टमं कालमित्युक्तम् 150, 13.
 अष्टाङ्गलं भवेद्द्विषम् 197, 7.
 असक्तालसरोगार्त 303, 1.
 असत्याः सत्यसदृशाः 39, 11.
 असुतस्य प्रमीतस्य 523, 21.
 अस्वतन्त्रेण मूढेन 370, 6.
 अहंपूर्विकया यातौ 59, 14.
 आकारणे रक्षणे च 31, 2.
 आकृष्टस्तु समाक्रोशन् 412, 5.
 आगतानां विवदतां 52, 12.
 आगमं च प्रमाणं च 392, 12.
 आचारेणावसन्नोऽपि 72, 14.
 आद्यौ तु वितथे दाप्यौ 250, 11.
 आधिर्बन्धः समाख्यातः 230, 17.
 आधिस्तु सोदये द्रव्ये 244, 20.
 आयव्ययज्ञैः शुचिभिः 302, 13.
 आयसं द्वादशपल 197, 6.
 आसन्ने सैनिकः संख्ये 49, 10.
 आहूतव्यपलापी च 82, 7.
 आहूतो यस्तु नागच्छेत् 51, 10.
 आहूतो यस्तु नागच्छेत् 115, 14.
 आहूय यः कृतः साक्षी 102, 11.
 आहत्य स्थापयेत्तत्र 348, 10.
 आहैको दर्शयामीति 246, 18.
 इष्टं विना तु प्रथमम् 429, 18.
 इह कीर्तिं राजपूजां 32, 17.

उक्ता पञ्चगुणा शाके 227, 1.
 उक्तो नियोगो मनुना 520, 11.
 उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ 466, 6.
 उत्क्षेपकस्तु संदंशैः 440, 11.
 उत्क्षेपकाः सस्यहराः 438, 13.
 उत्तरौ तु विसंवादे 250, 12.
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं 120, 14.
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः 564, 19.
 उन्मत्त जड मूकानाम् 135, 14.
 उन्मत्त मत्त निर्धूता 68, 1.
 उन्मत्त लुब्ध कुडाश्च 27, 4.
 उपस्थिताः परीक्षिताः स्युः 107, 4.
 उपस्थिते ततस्तास्मिन् 61, 2.
 उपांशुजनविक्रीतम् 291, 2.
 उभयोरपि संदिग्धौ 576, 5.
 उभयोः संमतः साधुः 102, 16.
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं 103, 5.
 उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ 95, 14.
 उषरं मूषिकव्याघ्रं 309, 15.
 ऊढया कन्यया वापि 549, 4.
 ऊनमभ्यधिकं वार्थं 114, 7.
 ऊनाधिकं पूर्वपक्षे 65, 14.
 ऊणं दमंत्र दाप्यः 115, 15.
 ऊणं पुत्रकृतं पित्रा 268, 10.
 ऊणमात्मीयवत् पित्र्यं 265, 1.
 ऊणादानप्रधानानि 219, 16.
 ऊणादिकेऽपि समये 119, 9.
 ऊणानुरूपं परतो 240, 15.
 ऊणिको दाप्यते यत्र 256, 4.

ऊणिसाक्षिलेखकानां 119, 12.
 ऊणिसाक्षिलेखकानां 129, 15.
 ऊणि साक्षि लेखकानाम् 134, 2.
 ऊणी न लभते बन्धं 246, 12.
 ऊत्तिक्पुरोहितामात्याः 207, 14.
 एकं भवेद्विभक्तानाम् 488, 8.
 एक एव प्रमाणं स्यात् 96, 2 &
 103, 17.
 एकत्र कूलपातं तु 399, 1.
 एकदेशोपभोगेऽपि 149, 16.
 एकपाकेन वसताम् 488, 7.
 एकशय्यासनं क्रीडा 463, 2.
 एकस्मिन् यत्र दृश्येते 67, 17.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 563, 7.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 565, 1.
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः 198, 13.
 एकैकानेकधा भिन्ना 87, 13.
 एकोऽप्यनीशः सर्वत्र 316, 16.
 एको ह्यनीशः सर्वत्र 568, 5.
 एतत्संग्रहणं प्रोक्तम् 463, 3.
 एतद्वशाद्गणकरणम् 31, 14.
 एतद्विधानमाख्यातम् 119, 10.
 एते च शपथाः प्रोक्ता 151, 6.
 एवं दुष्टं नृपस्थाने 132, 13.
 एवं परंपराज्ञाते 388, 3.
 एवंविधं राजकृतं 121, 5.
 एवं शास्त्रोदितं राजा 219, 7.
 एवं संख्या निकृष्टानाम् 154, 15.

एवं सम्यक् समुत्थानं 21, 6.
 एष एवोदितो धर्मः 288, 8.
 एष दण्डो हि शूद्रस्य 211, 16 &
 212, 7.
 एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां 35, 8.
 एषाखिलेनाभिहितता 312, 13.
 एषोदितो घातकानाम् 453, 6.
 करणं कारयेद्वापि 306, 10.
 करीषास्थितुषाङ्गार 387, 11.
 कर्तव्यं वचनं तेषाम् 354, 2.
 कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं 340, 2.
 कर्म तस्मैवाग्निः कुर्यात् 339, 19.
 कर्माणि ते करोमीति 120, 12.
 कर्मानुरूपं निर्वेशं 310, 9.
 काणं खञ्जं विना दद्यात् 310, 2.
 कामात् पुरीषं कुर्याच्चित् 401, 10.
 कायिका कर्मसंयुक्ता 220, 17.
 कायिका कालिका चैव 220, 15.
 कारिता च शिखावृद्धिः 220, 16.
 कार्षापणसहस्रं तु 159, 3.
 कार्षापणान्ता सा दिव्ये 159, 2.
 कुड्यव्यवहितो यस्तु 102, 9.
 कुरुते दानहरणं 398, 16.
 कुलानुबन्धव्याघात 570, 12.
 कुलायनं निरोधश्च 350, 16.
 कुलीनदक्षानलसैः 302, 12.
 कुल्येषु विद्यमानेषु 523, 20.
 कुसीद कृषि वाणिज्ये 218, 7.
 कुसीद निधि देयाद्यं 21, 2.

कुटलेख्यं तु तत्पाहुः 131, 8.
 कुटसाक्षी स विज्ञेयः 103, 6.
 कृताक्षर्दोषनः क्षुद्राः 439, 10.
 कृतं रूपार्थलोभेन 462, 10.
 कृताञ्च वा कृताच्चेन 564, 18.
 कृते कर्मणि यः स्वामी 332, 12.
 कृशानिवृद्धं क्षुद्रं च 310, 1.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 39, 7.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 203, 9.
 कोशेन लेख्यक्रियया 353, 1.
 क्रमशः संप्रवक्ष्यामि 219, 17.
 क्रयविक्रयानुशयः 21, 4.
 क्रियते निर्णयस्तत्र 18, 4.
 क्रियमाणे तु कर्तव्ये 103, 1.
 क्रियापादस्तृतीयस्तु 16, 8.
 क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात् 65, 13.
 क्रेतुर्मूल्यं प्रदाल्यास्तं 440, 2.
 क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ 295, 17.
 क्षत्रियं मध्यमं चैव 432, 7.
 क्षयहानिर्यदा तत्र 305, 6.
 क्षयोदयौ जीवनं च 398, 13.
 क्षिपन् स्वस्नादिकं दद्यात् 431, 10.
 क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् 408, 3.
 क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्द्ये 233, 18.
 क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य 399, 5.
 क्षेत्रादिकं यदा भुक्तम् 244, 16.
 गंधमात्यैः समभ्यर्च्य 562, 13.
 गणकः पश्चिमास्यस्तु 35, 5.
 गणकाः वज्रकाश्चैव 439, 11.

गणको गणयेदर्थ ३२, १.
 गात्रं च कम्पते यस्य १९५, ६.
 गुडे मधुनैवोक्ता २२७, ३.
 गुणधर्मानो राज्ञः ४, १२.
 गुणहीनस्य पाठ्ये ४३४, १८.
 गुणाधिकाय वा दत्ता ३९९, १५.
 गुणद्वये क्रियायुक्ताः ११६, ५.
 गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् २०६, १२.
 गृहक्षेत्रादिकं कृत्वा १२०, ५.
 गृहास्तोमः शदः क्षेत्रात् २२१, २.
 गृहीतवेतनः कर्म ३२४, ११.
 गोचोरस्य प्रदातव्यं १५४, १४.
 गोप्यभोग्यक्रियायुक्तम् १२०, ८.
 गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यत् ४४०, १०.
 महीता निहते यत्र २८५, ५.
 महीतुरेवापहतम् २८२, २०.
 महीतुद्रव्यसहितम् २८१, २०.
 ग्रामयोहभयोर्यत्र ३९८, १५.
 ग्राम श्रेणी गणानां च ३५०, ४.
 ग्रामादिसमयात्तुर्यात् १२०, ९.
 चतुरोऽंशान् भजेन्मुख्यः ३११, ७.
 चतुर्गुणोत्तमानां तु १५४, १६.
 चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः ६६, १२.
 चतुर्विधः पूर्वपक्षः ६६, ११.
 चतुर्विधा सभा प्रोक्ता २४, ३.
 चतुष्प्रकारोऽभिहितः १६, १३.
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः २४६, १७.
 चतुःप्रकारोऽभिहितः १९८, १२.
 चतुःशतेऽभियोगे तु १५४, ११.

चतुःशालं स्यन्दनिकाम् ४००, २.
 चन्द्रार्कसमकालीनं १२०, १८.
 चिरन्तनोपांशुकृते ९०, १.
 चिरायसन्ने दशमम् ४०८, ६.
 चोरोऽप्यौघः साध्वसाधुः ३९, ९.
 छद्मनाकारेण्यस्तु ४७२, ८.
 छद्मना गृहमानीय ४६२, ७.
 छद्मना यानितं नार्थम् २५६, १.
 जङ्गमः स्थावरश्चैव २३०, १८.
 जङ्गमं स्थावरं बंधं १२०, ७.
 जटानिवृद्धबालाश्च ६८, २.
 जन्मविद्यागुणैर्ज्यैष्ठ्ये ४९०, १५.
 जातशस्यो विभागं तु ३२२, १३.
 जातसस्यात्तथा क्षीरात् ३४०, १०.
 जातिनामाभिलिखितम् १०२, ५.
 जात्यन्ध पतितोन्मत्त २६४, ५.
 जातं मयेति लिखितं १२१, ४.
 जातुर्विद्वैर्धिना साधुः ३९३, १४.
 जात्या सदोषं पण्यं यो ३७०, १.
 जात्या सम्यग्धनं हत्वा ४५४, ६.
 ज्योतिर्ज्ञानं तद्योत्पातम् ४३९, १४.
 तज्जाया स्थावरं मुक्तवा ५३६, ११.
 ततः पौगण्डबालानाम् ३८८, १.
 ततो लभ्येत यत्किञ्चित् ३५८, १५.
 तत्पुत्रा विषमसमाः ४९५, १३.
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तम् ४६२, १२.
 तत्र नैवागमः कार्यो १४१, १५.
 तत्र मूलं दर्शनीयम् २९५, १०.
 तत्र राजाज्ञया सन्धिः ८५, ८.

तत्रर्णा चामुयाद्धन्धम् 245, 13.
 तत्रार्धि दापयेद्दद्यात् 232, 5.
 तत्रोपशमनं कार्यम् 350, 7.
 तत्सुतो वा धनं तामाम् 555, 13.
 तत् स्यात् पालयतो न्यामम्
 281, 14.

तत्स्वामिना पणो देयो 577, 12.
 तथानायदरिद्राणां 350, 15.
 तथा पान्थमुषो वृक्षे 440, 8.
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः 37, 2.
 तथैव तस्य दातव्यम् 281, 5.
 तथैव ते पालनीया 492, 3.
 तथ्येन हि प्रमाणं तु 132, 12.
 तदर्थे क्षत्रियो वैश्यम् 432, 3.
 तदर्थं गुरुशुश्रूषाम् 338, 2.
 तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 159, 4.
 तदर्थानुक्तार्थज्ञेयम् 114, 8.
 तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे 244, 19.
 तदा विचारयेद्राजा 355, 6.
 तदुच्यते संसरणम् 401, 6.
 तदेव द्विगुणं दाप्यः 370, 2.
 तदेव तस्य मोक्तव्यः 243, 5.
 तद्भोगः स्थिरतां याति 141, 13.
 तद्राज्ञाप्यनुमंतव्यम् 356, 4.
 तपोज्ञानसमायुक्ताः (व्याख्या)
 520, 13.

तप्तमासिञ्चयेत्तैलम् 434, 15.
 तमेवानाययेद्राजा 50, 10.
 तथा धेनुभृतः क्षीरम् 373, 7.

तयोः पैतामहं पूर्वं 264, , 19.
 तस्मात्पितृधनं त्वन्यः 524, 15.
 तस्माद् वर्णाश्रमाणां तु 5, 2.
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु 398, 14.
 तस्य कालः प्रदातव्यः 66, 6.
 तस्य तन्नापहर्तव्यम् 561, 16.
 तस्य सर्वाणि भूतानि 4, 17.
 तस्य सा नापहर्तव्या 147, 14.
 तस्यांशं दशमं दत्त्वा 306, 2.
 ताडनं बन्धनं चैव 211, 15.
 ताडनं बन्धनं चैव 212, 6.
 ता द्वादश सुवर्णस्तु 158, 7.
 ताम्रकर्षकृता मुद्रा 158, 5.
 तुलाग्निरुदकं चैव 150, 11.
 तृणकाष्ठेटकासूत्र 229, 5.
 तेजोमात्रां समुद्धृत्य 4, 16.
 तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं 133, 3.
 तेनैव तद्भवेद्देयं 305, 11.
 तेनैव सा प्रदातव्या 310, 5.
 तैः कृतं यत्स्वधर्मेण 356, 3.
 त्रिंशत्समा या तु भुक्ता 142, 6.
 त्रिपुरुषं भुज्यते येन 147, 13.
 त्रिपुरुषी च त्रिगुणा 142, 8.
 त्रिभागं पञ्चभागं वा 322, 8.
 त्रिभागोने तु सलिलं 154, 10.
 त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य 129, 14
 & 134, 1.
 त्रिशते तन्दुलं देयम् 154, 12.
 दण्डयेज्जयिना साकं 213, 2.

- दण्डातिनादिभिर्युक्तम् 439, 16.
 दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 16.
 दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु 133, 6.
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा 120, 15.
 ददतो यद्भवेत् पुण्यम् 281, 13.
 दद्यात्तत्पक्षसंयुतं 68, 14.
 दद्याद्धनं न पर्याप्तम् 549, 1.
 दर्शनप्रतिभूर्यस्तु 247, 8.
 दर्शने प्रत्यये दाने 246, 16.
 दर्शयेयुश्च लिङ्गानि 392, 2.
 दशानामपि चैतेषाम् 31, 16.
 दाताहमेतद्विणम् 246, 19.
 दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं 121, 1.
 दारपुत्रपशून्बध्वा 256, 5.
 दिनमासार्धषण्मास 340, 1.
 दिव्यान्येतानि सर्वाणि 150, 14.
 दिव्यैर्विशोधितः सम्यक् 198, 16.
 दिव्यैः कार्यं परीक्षेत 89, 11.
 दीप्यमानः स्ववपुषा 28, 4.
 दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात् 21, 17.
 दूतकः खटिकापाही 103, 16.
 दुषितो गार्हतः साक्षी 131, 7.
 वृद्ध्यन्ते भ्रान्तिजनकाः 39, 12.
 देयं बधिर वृद्धान्ध 359, 2.
 देवब्राह्मणपादाश्च 151, 5.
 देशकालवयोद्रव्य 114, 1.
 देश ग्राम कुलादीनाम् 429, 17.
 देश स्थान समा मास 61, 4.
 देशस्थित्या तृतीयस्तु 199, 1.
 देशस्थित्यानुमानेन 18, 3.
 देशानाम्युतं चरं 119, 11.
 देशानामनभिज्ञा ये 27, 3.
 देशादिकं यस्य राजा 121, 6.
 देशानुरूपतः पक्ष 247, 17.
 देवराजकृतो दोषः 82, 14.
 देव राजभगाद्यस्तु 306, 1.
 देव राजोपघाते न 232, 3.
 देवराजोपघातेन 281, 19.
 देविके चापि निक्षिप्तं 282, 19.
 देवोत्पातादिदो भद्राः 438, 2.
 दोलायमानयोः सन्धिः 85, 6.
 दोषो भवेत्तथा न्यासे 281, 17.
 द्यूतं निविडं मनुना 578, 12.
 द्यूतकः शटिकापाही 96, 1.
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य 240, 13.
 द्रव्यसंख्योदयं पीडां 61, 5.
 द्रव्ये पितामहोपात्ते 496, 13.
 द्वंद्वयुद्धेन यः कश्चित् 577, 11.
 द्वयोः संतप्रयोः सन्धिः 85, 4.
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः 102, 14.
 द्वापरे च कलौ नृणाम्
 (व्याख्या). 520, 14.
 द्विगुणं न प्रतिभुये 253, 10.
 द्विपदो व्यवहारः स्यात् 20, 17.
 द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता 87, 12.
 द्विप्रकारो भागभूतः 340, 9.
 द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु 20, 18.
 द्वौ त्रयः पंच वा कार्याः 354, 1.

धनं भवेत्समृद्धानाम् 564, 14.
 धनं मृलीकृतं दत्त्वा 243, 4.
 धनं वृद्धया गृहीत्वा तु 120, 13.
 धनिकानिकसंदिग्धौ 4, 13.
 धनी तावत् समादद्यात् 230, 3.
 धर्मप्रधानाः पुरुषाः 7, 9.
 *धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
 धर्माद्विचलिता दण्ड्या 207, 15.
 धर्मेण व्यवहारेण 16, 12.
 धर्मेण व्यवहारेण 198, 1.
 धर्मोक्षयः श्रोत्रियस्य 149, 11.
 धर्मोपदेशं धर्मेण 434, 14.
 धर्मोपधि बलात्करिः 255, 15.
 धात्राक्षराणि सृष्टानि 119, 10.
 धान्यहर्ता दशगुणम् 440, 12.
 धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता 226, 17.
 न तत्र विद्यते दोषः 293, 7.
 न दग्धश्चेत् शुद्धि 197, 9.
 न दद्यादुत्तरं यावत् 65, 15.
 न दद्याद्याच्यमानो वा 283, 9.
 नदीतीरे प्रकुरुते 399, 2.
 नदीस्रोतः पवाहेण 399, 6.
 नद्योत्सृष्टा राजदत्ता 398, 11.
 न प्रतिग्रहभूदेया 505, 10.
 न वृयादक्षरसमम् 114, 4.
 न याचते च यः कश्चित् 306, 7.
 न लेखयति यस्त्वेवम् 67, 15.
 नव सप्त च पञ्च स्युः 95, 13.

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुम्
 (व्याख्या) 520, 16.
 नष्टस्यान्वेषणे कालम् 247, 16.
 न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् 100, 19.
 न सा चालयितुं शक्या 144, 12.
 नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ 30, 2.
 नाराजके कृषिवणिक 5, 1.
 निक्षेपान्वाहितन्यास 291, 1.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 349, 7.
 निबन्धं वावहेत्तत्र 247, 9.
 निरवद्यं सप्रतिज्ञं 61, 3.
 निरामयान्यः कुरुते 32, 16.
 निर्णयं सा तु राजाज्ञा 18, 6.
 निर्णति व्यवहारे तु 103, 9.
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु 114, 3.
 निर्वासनं वधो वापि 206, 7.
 निर्वासनाङ्ककरणे 210, 3.
 निवासं च समुद्दिष्टं 102, 6.
 निवेशकालादारभ्य 399, 17.
 निश्चितं लोकसिद्धं च 61, 7.
 निश्चित्य बहुभिः सार्धं 213, 1.
 गृत्यादिकं च तत्प्राप्तम् 338, 5.
 नृपोऽधिकृतसभ्याश्च 31, 12.
 नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः 102, 3.
 नैगमा वैद्यकितवाः 438, 1.
 न्यायं पश्येत् कृतमतिः 31, 15.
 न्यायं वा नेच्छते कर्तुं 67, 14.
 न्यायाङ्गान्यमतः कृत्वा 28, 2.

न्यासब्रह्मेण यः कथित 284, 15.
 न्यासवत्परिपालयोऽसौ 232, 4.
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनारयो 68, 3.
 पण्यं तद्विगुणं दाप्यो 439, 7.
 पत्रं कारयते यत्र 120, 6.
 पत्रस्थैः साक्षिभिर्याना 133, 7.
 पदांशसाहितस्यैव 219, 14.
 पदान्यष्टादशैतानि 21, 12.
 परिपूर्णं गृहीत्वाधि 220, 9.
 परिभाष्य यदा क्षेत्रं 244, 18.
 परीक्षकाः साक्षिणश्च 305, 1.
 परीक्षितं बहुमतं 360, 17.
 पर्वते नगगभ्याशे 309, 14.
 पापमूलं संयद्गम 462, 3.
 पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तम् 430, 2.
 पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तम् 430, 4.
 पारुष्यमुभयं चैव 450, 2.
 पारुष्ये द्वे साहसं च 21, 8.
 पालनीया समस्तैस्तु 351, 1.
 पिता पितामहो यस्य 142, 5.
 पितामहपितृभ्यां च 561, 15.
 पितृव्य भ्रातृ पुत्र स्त्री 267, 9.
 पितृव्येणाथवा प्रीत्या 537, 9.
 पित्र्यमेवाग्रतो देयम् 264, 18.
 पीडातिशयमाश्रित्य 68, 5.
 पीडितः स्वयमायातः 52, 14.
 पुत्र दार धनानां च 193, 18.
 पुत्रवत्परिपाल्यं तु 281, 3.
 पुनरेव प्रमिच्चानि 21, 7.
 पुरश्रेणिगणाध्यक्षाः 356, 1.

पूर्णं प्रकर्षं तत्साम्यं 246, 1.
 पूर्णत्वधौ शान्तलाभम् 262, 17.
 पूर्णं विधौ शान्तलाभे 240, 1.
 पूर्वपक्षं लेखयतो 65, 11.
 पूर्वपक्षः स्मृतः पादो 16, 7.
 पूर्वपक्षे यथार्थं तु 69, 2.
 पूर्वपादे विलिखितं 87, 6.
 पूर्वरूपं संनिविष्टे 84, 12.
 पूर्ववैरानुमानेन 453, 2.
 पूर्वस्वामी तु तद् ब्रह्म 295, 9.
 पूर्वामुपस्तुपविशेत् 35, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं 200, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियावाद 121, 8.
 पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते 85, 3.
 पृथगाव्ययधनाः 570, 5.
 पैतामहं समं देयं 265, 2.
 पैतामहं इतं पित्रा 498, 10.
 पौगणं कर्म कुर्युस्ते 349, 8.
 प्रकाशविद्वान्येतानि 387, 8.
 प्रकाशतत्त्वका भवे 438, 4.
 प्रकाशवधका ये तु 454, 5.
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च 437, 16.
 प्रक्षिप्य कुम्भेऽप्येतानि 387, 13.
 प्रचारश्च यथांशेन 565, 4.
 प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रम् 439, 6.
 प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः 437, 17.
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं 61, 6.
 प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते 68, 16.
 प्रतिभुवा तु यद्वत्तं 253, 9.

प्रतिमालेख्यदेवैश्च २२, २.
 प्रतिवादी प्रपद्येत १९८, १५.
 प्रतिवेद्यानुवेद्यौ च ४५३, ३.
 प्रतिश्रुतमथान्यस्य ३१३, ६.
 प्रतिष्ठिता पूर सामे २४, ४.
 प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता २४, २.
 प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य १०२, ८.
 प्रत्यर्थसम्भ्यानयनं ३२, २.
 प्रत्यर्था दापनीयः स्यात् ६९, ३.
 प्रत्यहं गृह्यते या तु २२१, १.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन ३९९, ११.
 प्रदद्याज्जयिने लेख्यं १२१, ९. &
 २००, ५.
 प्रदाप्यापकतं दण्ड्या ४३९, ५.
 प्रदुष्टेष्वनुमानेषु ९०, २.
 प्रपद्य कारणं ब्रूयात् ७२, १३.
 प्रपत्न्यां तु पक्षेण ८२, १०.
 प्रभेदमेषां वक्ष्यामि १०२, ४.
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं २१८, ८.
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु १९८, १७.
 प्रमाणरहितां भूमिम् ३९९, १४.
 प्रमाणसमता यत्र ८५, ७.
 प्रमाणसमतायां तु १९९, २.
 प्रमाणहीने वादे तु १५०, ४.
 प्रमाणहीनवादे तु २९९, ३.
 प्रयोगं कुर्वते ये तु ३०३, ६.
 प्रत्ये यत्तु रहसि ४६२, ६.
 प्रशमं ये मिथो यान्ति ८४, १३.
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः ४५३, ४.

प्रसह्य स विनेयः स्यात् २५८, १०.
 प्रहन्ते कृतपणास् ५७३, ८.
 प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य २१, १८.
 प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् ५२, १५.
 प्रातिभाष्यं दण्डशुल्क २६५, १८.
 प्राप्नोति तत्र दातव्यो ५३७, १५.
 प्रायेण धनिने दाव्यो २५५, १८.
 प्रियपूर्वं प्राग्वदति २८, ६.
 प्रियपूर्वं वचः साम ६९, ४.
 प्रेषणं गन्धमाल्यानाम् ४६२, १५.
 यत्नं चतुरङ्गेण २८, ३.
 यलोपाधिकृते द्वे तु ४६२, ४.
 यद्वो जातयो यत्र ५२९, ३.
 बहुधार्थभृतः प्रोक्तः ३३९, २०.
 बहुमूल्यं यत्र नष्टं २३२, २.
 बहुनां संमतो यस्तु ३०६, ९.
 बह्व्यः समांशतो देया ५६५, २.
 बह्व्यः समांशतो देया ५६३, ८.
 बाधां कुर्युर्यदैकस्य ३५५, १.
 बाधाकाले तु सा कार्या ३५०, ५.
 बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ ३५, ९.
 बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र ४३२, ५.
 भक्ताच्छादभृतः सीरात् ३२२, १२.
 भगिनीमातृसंबन्धम् ४३०, १.
 भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं १३१, १२.
 भयाद् भोगाय कल्पन्ते ४, १८.
 भर्तृद्रोहे यथा नार्याः २८१, १६.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी ५२४, १२.
 भागदानक्रयाधानं ११९, १८.

- भुक्तभाष्याश्च वृषतिः ३४९, २.
 भुक्तिः सा पौन्यी ज्ञेया १४२, ७.
 भुक्तिर्बलवती शास्त्रे १४५, १.
 भुक्तिरूपेण यत्र १४१, १२.
 भुक्ते वासाः तां प्राप्ते २३२, १.
 भूभागलक्षणं नैव ३९२, १३.
 भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं १२०, ३.
 भूमौ विद्यतेऽथेव क्षिप्तं ७१, १६.
 भूतकस्तु न कुर्यात् ३२४, ७.
 भूतिहानिं समाप्नोति ३२४, ८.
 भूतदानमज्ञश्रुता २१, ३.
 भेदेनोपेक्षया न्यासम् २८३, ८.
 भ्रातरः संविभक्ता ये १२०, १.
 भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा ५४९, ५.
 भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा ६६, १५.
 मणिमुक्ता प्रवालानाम् ८९, १२.
 मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं ३७०, ५.
 मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च ४९, ९.
 मध्यस्था वञ्चयन्त्येकम् ४४०, ३.
 मध्यस्थितमनाजीव्यम् ५६४, १५.
 मध्योत्तमैर्ध्वदण्डस्तु २०६, ६.
 मनुष्यमारणं धैर्यम् ४५०, १.
 मनुष्यहारिणो राज्ञा ४४०, ९.
 महानद्याथवा राज्ञा ३९८, १०.
 महापातकयुक्तोऽपि २१०, २.
 महापापाभिशापेषु ८९, १०.
 मातृष्वसा मातुलानी ५५५, १०.
 मातृधूपासनोपेतां २२, १.
 मित्रादिषु प्रयुञ्जति २०६, १०.
 मिथ्या तत्तु विजानीयात् ७२, ९.
 मुख्यैः सह समुद्धानाम् ३५५, ५.
 मुद्राङ्कितं न यद्वत्तम् २७९, ९.
 मुद्रिता यक्षसंयुक्ता २४, ५.
 मुमुक्षुर्दानकुत्रापिः १३१, ९.
 मूलं सर्वविद्यादानाम् २१, १३.
 मूलोदयं प्रविष्टं भेत २४१, १७.
 मृतोऽनपत्योऽभ्यर्च्यते ५४२, ३.
 मृषायुक्तं क्रियार्थिनि ६५, १०.
 यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषाम् ३०५, ३.
 यः स्वामिना नियुक्तस्तु २१८, ६.
 यज्ञैः प्राप्तं रक्षितं वा ३५९, ६.
 यत्राणी दाप्यतेऽर्थे स्वम् २५६, ६.
 यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात् २९, ८.
 यत्र सार्धो दिशं गच्छन् १०३, ३.
 यत्राधिकं गृहक्षेत्रम् २४५, १२.
 यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः २७, १.
 यत्त्वेन लिखितं पत्रम् ३५०, १७.
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ ३७, १.
 यदा त्वेवंविधः पक्षः ६८, १३.
 यदा विद्वेषिणस्ते तु ५७६, ६.
 यदासामौऽसौ न रयात्
 ५५५, १२.
 यदा स्वगृहमानीय २५६, ३.
 यदि प्रकर्षितं तस्यात् २४६, ११.
 यदृच्छास्मारिताः कुल्याः १०३, १५.
 यदृच्छोत्तरसाक्षी च १०२, २.
 यद्वहति कुटुम्बार्थे २६७, १०.
 यद्यप्येषां पिता दद्यात् ५०५, ११.

- यथेकजाता बहवः 503, 4.
 यथेकशासने यामे 149, 15.
 यद्विभक्ते धने किञ्चित् 536, 10.
 यस्तत्र संसरे अभ्रम् 401, 9.
 यस्तु साधारणं हिंस्यात् 354, 12.
 यस्त्वासन्नतस्तेषाम् 529, 4.
 यस्मात्तदावृशंस्यार्थम् 549, 7.
 यस्मिन्नेवैः प्रयुक्तानि 150, 15.
 यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः 144, 11.
 यस्याभियोगं कुरुते 50, 9.
 यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः 114, 5.
 यान्मानाय दातव्यम् 262, 16.
 या तस्य भगिनी सा तु 541, 10.
 यादृग्वादी यश्च पक्षो 68, 4.
 यादृच्छिकः सावधिश्च 230, 19.
 यान्त्यायान्ति जना येन 401, 5.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 399, 10.
 युक्तिं विना विचारेण 39, 10.
 युक्तिहीने विचारे तु 39, 8.
 युक्तो विरोधिकरणे 61, 9.
 युक्त्या विभजनीयं तद् 564, 16.
 युगन्हासादशक्योऽयम् (व्याख्या)
 520, 12.
 येन क्रीतं तु मूल्येन 293, 6.
 येन ते कृतां यान्ति 133, 2.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वम् 233, 19.
 येन यावद्यथा भुक्तम् 399, 18.
 ये समाः स्युस्तु तैः सार्धम्
 309, 11.
 योगक्षेमवतो लाभः 565, 3.
 यो भुङ्क्ते परदासीं तु 329, 18.
 रक्तमाल्याम्बरधरो 393, 15.
 रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु 240, 14.
 रक्षो दत्ते निधौ यत्र 285, 13.
 राजवोरारातिभयात् 279, 10.
 राजलेख्यं स्थानकृतं 119, 13.
 राजा कार्याणि संपश्येत् 28, 1.
 राजाविरोधिधर्मार्थं 120, 10.
 राज्ञः प्रसादलब्धं च 359, 7.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 332, 13.
 राज्ञापवर्जितो यस्तु 67, 10.
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् 32, 5.
 राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः 355, 2.
 राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागम् 311, 6.
 राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 67, 11.
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते 439, 9.
 लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहः 66, 16.
 ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य 210, 1.
 लवणस्वेदमद्येषु 227, 2.
 लिखितस्याधुना वच्मि 119, 8.
 लिखिते लेखितो गूढः 102, 1.
 लिखितौ द्वौ तथा गूढौ 103, 14.
 लेख्यंतु त्रिविधं प्रोक्तम् 119, 14.
 लेख्यारूढं साक्षिमद्वा 220, 10.
 लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः 26, 10.
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा 32, 18.
 लोभद्वेषाभिभूतानाम् 7, 10.
 वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता 31, 17.

वर्णिकपथं च ये कुर्युः 570, 6.
वर्णिविक्रीतपण्यस्तु 50, 5.
वधार्हकः स्वर्णशतम्

(व्याख्या) 211, 13.

वधार्हकः स्वर्णशतम् 212, 4.

वधेन गमयेत्पापं 210, 28 &

212, 2.

वर्चःस्थानं वद्विनयम् 400, 13.

वस्त्रादयोऽविभज्या यैः 564, 13

वस्त्राज्जहीनः कान्तारे 120, 11.

वस्त्रालंकारशय्यादि 562, 12.

वाक्यलानुत्तरत्वेन 198, 18

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो 32, 3.

वाग्धिग्दमं परित्यागं 356, 2.

वाटचोरभये बाधा 350, 6.

वाणिज्याद्याः सहितैस्तु 303, 2.

वातायनं प्रणालीध 400, 1.

वादान्पश्येन्नात्मकृतान् 52, 13.

वादो वर्णानुपूर्व्येण 59, 15.

वापीकृपतडागानि 387, 6.

वार्धके च शिशूनां ते 388, 2.

वाय्वबीजात्ययाद्यस्य 310, 4.

वाय्ववाहकबीजाद्यैः 309, 10.

विक्रये चैव दाने च 549, 8.

विक्रीय वस्त्राभरणम् 564, 17.

विक्रेता दर्शितो यत्र 295, 16.

विचारयति यः सम्यक् 4, 14.

विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया 145, 2.

विज्ञानमुच्यते शिल्पम् 338, 4.

विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात् 453, 5.

वितत्येह यशो राजा 219, 10.

वितत्येह यशो लोकं 219, 8.

विद्यया क्रयवन्धन 139, 13.

विद्या त्रया समाख्याता 338, 1.

विद्याशीर्यादिना प्राप्तम् 498, 11.

विद्वेषिणो व्यसनिनः 353, 9.

विनयोऽभिहितः शास्त्रे 430, 13.

विनिश्चिते पूर्वपक्षे 68, 15.

विनिहते यथाभूतं 102, 10.

विभक्ता वाविभक्ता वा

316, 15 & 568, 4.

विभक्तो यः पुनः पित्रा 537, 8.

विभागपत्रं कुर्वन्ति 120, 2.

विभागे दान आधाने 102, 13.

विभावकं तत्र दिव्यम् 285, 14.

विभाव्य दापयेद्व्यासम् 285, 6.

विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धम् 133, 1.

विरुद्धं चाविरुद्धं च 67, 16.

विवादकारणान्यस्य 219, 15.

विवादिनो नरांश्चान्यान् 206, 13.

विवादिनो नरांश्चापि 206, 11.

विवादे पृच्छति प्रश्नम् 28, 5.

विश्वस्तवच्चकाश्चैव 439, 13.

विश्वस्ते वच्चकाश्चैव 34, 9.

विश्वासं प्रथमं कृत्वा 353, 2.

विषं सहस्रेऽपहते 154, 9.

विषमस्थाश्च नासेध्याः 49, 11.

विशेषाधिबलात्कार 131, 10.

विहाय चरिताचारं 18, 5.
 विहायोपानदुर्णापं 112, 12.
 वृत्ते वादे पुनर्न्यायः 66, 14.
 वृद्धा तुल्याश्च बालाश्च 353, 10.
 वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता 220, 13.
 वृद्धेर्वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः 220, 18.
 वेदविद्याविदो विप्रान् 348, 9.
 वैवाहिके क्रमायाते 317, 10.
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 9.
 वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो 432, 6.
 वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे 432, 2.
 व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात् 303, 10.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 18, 2.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 203, 10.
 व्यस्ताः समस्ता एकस्य 206, 8.
 व्युपितं छादितं यत्र 103, 11.
 शङ्काभियोगस्तत्त्वं च 66, 13.
 शते नते निहते वा 154, 13.
 शदश्च सदमं चाग्रे 384, 8.
 शपथार्थी हिमण्यामि 31, 19.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात् 305, 4.
 शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ 30, 1.
 शस्यान्निवारयेद्वास्तु 384, 6.
 शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः 392, 1.
 शासनं कारयेद्धर्मं 120, 16.
 शास्त्रं केवलमाश्रित्य 18, 1.
 शास्त्रसम्भ्याविरोधेन 199, 3.
 शास्त्रोदितेन विधिना 32, 19.
 शिखावृद्धिं कायिकां च 230, 2.

शुचयो वेदधर्मज्ञा 353, 11.
 शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे 195, 4.
 शुद्धेषु साक्षिषु ततः 105, 4.
 शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य 432, 4.
 शोणितं दृश्यते यत्र 195, 5.
 श्रावयन्त्यर्थलोभेन 439, 15.
 श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्था 72, 10.
 श्रेणिपूगनृपद्वेष्टा 355, 15.
 श्वश्रुः पूर्वजपत्नी च 555, 11.
 श्वभ्रादिभिर्गुरुस्त्रीभिः 474, 4.
 षड्विधास्मिन्समाख्याता 220, 14.
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि 121, 2.
 षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः 150, 12.
 षण्मासिकं वत्सरं वा 359, 1.
 संख्या रहिमरजोमूला 159, 1.
 संदिग्धेर्ध्वेष्वन्नार्था 305, 2.
 संधिक्रियाक्रियाभेदैः 102, 7.
 संधिच्छिदः पान्थमुषो 438, 12.
 संधिच्छेदकृतो जाल्वा 440, 7.
 संप्रति स्थावरप्राप्तेः 139, 11.
 संभाषणं रहसि च 463, 1.
 संभूय कुर्वतां तेषाम् 310, 15.
 संयोगः क्रियते यत्तु 462, 8.
 संवित्क्रियां विहन्याच्च 354, 13.
 संसर्गचिह्नरूपैश्च 439, 4.
 संसृष्टानां तु यः कश्चित् 537, 14.
 संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः 311, 2.
 स एव चान्द्रिका प्रोक्ता 158, 6.
 स एव तत्र साक्षी स्यात् 103, 8.

सकृतोऽपि भवेत् साक्षी 103, 12.	स राजां शक्यते स्थाप्यः 572, 4.
सकृद्याचितमर्पयेत् 286, 10.	सर्वकार्यप्रवर्गाणां 353, 12.
सच्छुद्रस्यायमुद्दिष्टो 434, 17.	सर्वस्वहर्गं दण्डः 351, 2.
सतां वाहनशत्वारि 151, 4.	सर्वेषामेव सा प्रोक्ता 305, 7.
सत्यं शीघ्रं बन्धुजनम् 280, 13.	सर्वे सपिंडास्तदायम् 542, 4.
सत्यव्रतः सोपवासः 393, 16.	सर्वगणितसंख्या ये 503, 7.
सत्रोद्यताश्चैव तथा 50, 6.	स विनेयो जितः पूर्वम् 72, 15.
सत्रोद्वाहोद्यतो रोगो 49, 8.	ससाक्षिकं गृहोदत्तं 281, 2.
सदृशी सदृशेनोदा 524, 14.	सहसा कामयेद्यस्तु 466, 5.
सपिण्डस्याप्रजस्यांशं 139, 14.	सहमाग्न्यम्बुपुरुषाः 31, 13.
सप्रधा लौकिकं लेख्यम् 119, 19.	सांतानिकादिषु तथा 359, 3.
सप्राहाद्वा द्विसप्राहात् 193, 17.	सान्निध्येऽपि पितुः पत्नैः 264, 4.
सभा प्रपा देवगृहं 350, 14.	साक्षिणभान्यथा ब्रह्मर 440, 4.
सभिकाधिष्ठितं कार्यम् 573, 10.	साक्षिणामेव निर्दिष्टः 119, 7.
& 578, 14.	साक्षिणो दुषणं हार्यं 105, 3.
सभिको ग्राहकस्तत्र 574, 18.	साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् 105, 1.
सभ्याधीनः सत्यवादी 31, 3.	साक्षिद्वये प्रभूताः स्युः 116, 4.
समजातिगुणानां तु 430, 12.	साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव 82, 11.
समन्युनाधिकत्वेन 299, 4.	साक्षिलेख्यानुमानं च 87, 14.
समन्युनाधिका भागाः 492, 2.	साक्षि-लेख्यानुमानेन 219, 9.
समन्युनाधिकैरंशैः 303, 7.	साक्षिसभ्यविकल्पस्तु 85, 5.
सममंशित्वमाख्यातं 496, 14.	साक्षी द्वादशभेदस्तु 87, 15.
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो 324, 12.	सा तु संप्रतिपत्तिस्तु 72, 11.
समर्थस्तु हरेब्बंशम् 311, 8.	सामान्यं पुत्रदारादि 313, 5.
समवेतैस्तु यद्वत्तम् 306, 6.	साहसं स्थावरस्वाम्यम् 570, 9.
समीक्षमाणो निपुणं 37, 7.	साहस-न्यायवज्यानि 32, 6.
स त्यागं व्ययं चासौ 420, 1.	साहसस्तेयपारुष्य 71, 15.
समुत्थानव्ययं दाप्यः 420, 4.	सिकतेऽष्टकगोबाल- 387, 12.
समुद्रावर्धमासदि 121, 3.	सुतक्षेदेन वा दद्यात् 268, 11.
समो न्युनाधिको वांशो 303, 9.	सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् 408, 7.

सुहृत्संबन्धिसन्निधौः 255, 17.

सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च 149, 9.

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 474, 3.

सेवासौख्यदिना तृष्टः 121, 7.

सोऽजयी स्यादन्यनीत 114, 6.

सोपवासः सूर्यपक्षे 195, 3.

सोमाऽभ्यर्काग्निनेन्द्राणाम्

4, 15.

सौदायिकं क्रमायात 317, 6.

सौदायिकं धनं प्राप्य 549, 6.

सौराक्षिकं वृथा दानं 265, 17.

स्तेनाः साहासिकाः षण्ढाः 100, 18.

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातम् 317, 7.

स्त्रीधनं तदपत्यानाम् 552, 3.

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च 21, 5.

स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति 439, 19.

स्थलनिघ्ननदीस्रोतः 387, 7.

स्थानं गृहं स्थलं चैव 280, 12.

स्थापितं येन विधिना 281, 4.

स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु 289, 11.

स्थावरस्य तथाऽऽख्यातं 150, 3.

ज्वेहः सुहृद्वन्धवेषु 149, 12.

स्पर्शो भूषणवस्त्राणाम् 462, 14.

स्मार्यते च मुहुस्तच्च 102, 12.

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते 31, 18.

स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 9.

स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यम् 503, 5.

स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो 206, 5.

स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च 82, 8.

स्वस्वभोगस्थावरस्य 570, 13.

स्वामिने स शतं दाप्यो 408, 4.

स्वामी शतदमं दाप्यः 384, 7.

स्वाम्याज्ञया तु यच्चैरिः 311, 5.

स्वार्थसिद्धिपरो वापि 68, 6.

स्वेच्छाकृतविभागो यः 572, 3.

स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तम् 316, 13.

हतः संवृश्यते यत्र 453, 1.

हत्वापराधिनं चैव 412, 6.

हर्म्यं देवगृहं वापि 310, 14.

हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी 89, 13.

हिंसन्तश्छद्मना नृणाम् 439, 17.

हिंसोद्भवपदान्येवं 21, 9.

हिरण्यं गोशकृद्दर्भान् 112, 13.

हिरण्यकुप्यसूत्राणां 311, 1.

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः 226, 16.

हिरण्ये द्विगुणीभूते 240, 12.

हीनमध्योत्तमत्वं च 339, 21.

हीनमूल्यं च यत्क्रीतम् 293, 11.

हेतिपुष्पफलानां च 229, 6.

हेमकारादयो यत्र 310, 8.

हेमरत्नप्रवालाद्यान् 440, 1.

हेमाभ्यम्बवन्नपुरुषाः 35, 10.

१८. बौधायन.

२०. भृगु.

अप्रजां दशमे वर्षे 476, 10.
 † अशुश्रूषाकरीं नारीं 477, 4.
 आत्मपितृष्वसुः पुत्राः 528, 15.
 आत्ममातुलपुत्राश्च 528, 16.
 ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः 554, 16.
 क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे
 वधः सर्वस्वहरणं च 454, 8.
 तदभावे भवेन्मातुः 554, 17.
 † त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः 477, 5.
 तां ग्राममध्ये विख्याप्य 477, 2.
 पितुर्मातुलपुत्राश्च 528, 18.
 पितुः पितृष्वसुः पुत्राः 528, 17.
 भर्तुः प्रतिनिवेशेन 477, 1.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 528, 20.
 मातुः पितृष्वसुः पुत्रा 528, 19.
 मृतप्रजां पञ्चदशे 476, 11.

१९. भ(भा)रद्वाज.

अर्थप्रत्ययहेतुश्च 231, 9.
 आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो 231, 8.
 ऋणिकस्य धनाभावे 259, 5.
 क्षेत्राभावे तथारामः 259, 9.
 द्विजातीनां गृहाभावे 259, 10.
 धनिकस्य तु विक्रीय 259, 8.
 धान्यं हिरण्यं लोहं वा 259, 6.
 वस्त्रं भूदीसवर्गं च 259, 7.

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः 24, 10.
 उभयानुमतं चैव 24, 12.
 कुलानि कुलिकाश्चैव 24, 15.
 कुलिकाः सार्थमुख्याश्च 24, 13.
 ग्रामपौरगणश्रेण्यः 24, 14.
 दश स्थानानि वादानां 24, 8.
 निर्णयं येन गच्छन्ति 24, 9.
 सैनिकाः सैनिकैरेव 24, 11.

२१. मनु.

अंशमंशं यदीयांस 489, 15.
 अकृता वा कृता वापि 525, 12.
 अक्षभङ्गे च यानस्य 421, 4.
 अगुभैकाङ्गसर्वस्वी 466, 2.
 अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य 440, 14.
 अङ्गुल्योरेव वा छेदम् 470, 14.
 अजानां पक्षिणां चैव 444, 5.
 अजाविके तु संरुद्धे 376, 1.
 अज्ञानाद्वै शते पूर्णे 115, 2.
 अज्ञानाद्वालभावाच्च 114, 15.
 अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात् 529, 8.
 अतो यदन्यद्विदूयुः 113, 17.
 अथ मूलभनाहार्यम् 296,
 15 & 298, 14.
 अदण्ड्यान्दण्डयनराजा 32, 11.
 अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा 296, 16.
 अदर्शयन् स तं तस्य 247, 13.

अदर्शयित्वा तत्रैव 260, 3.
 * अदेयं यश्च गृह्णाति 314, 1.
 अध्यय्यध्यावाहनिकम् 547, 11.
 अनंशौ क्लीबपतितौ 273, 9.
 अनंशौ क्लीबपतितौ 544, 3.
 अनन्तरः सपिण्डाद्यः 527, 3,
 541, 16.
 अनिच्छतः प्राभवत्वात् 343, 2.
 अनियुक्तासुतत्रैव 546, 12.
 अनिर्दिशाहां गां सूताम् 383, 2.
 अनिषिद्धैर्धृतीतज्यो 444, 16.
 अनुपन्नन् पितृद्रव्यम् 558, 11.
 अनेन विधियोगेन 306, 18.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 38, 17.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 519, 17.
 अन्येषां चैवमादीनाम् 444, 7.
 † अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 5.
 अपुत्रायां मृतायां तु 555, 5.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 6.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 8.
 अप्राणिभिर्यत्क्रियते 572, 9.
 अप्सु भूमिवदित्याहुः 112, 3.
 अब्जेषु चैव रत्नेषु 112, 4.
 अभिषद्य तु यः कन्याम् 470, 7.

अमात्यः प्राड्विवाको वा
 (व्याख्या.) 211, 25.
 अमात्यः प्राड्विवाको वा 212, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 38, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 519, 20.
 अयशो महदामोति 32, 12.
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् 3, 12.
 अर्थस्य संग्रहे चैनाम् 473, 11.
 अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा 60, 3.
 अर्थेऽपव्ययमानं तु 202, 7.
 अवनिष्ठीवतो दर्पात् 418, 17.
 अवमूत्रयतो मेढ्रम् 418, 18.
 अशीतिभागं गृह्णीयात् 221, 4.
 अश्वस्तनविधानेन 444, 18.
 अष्टादशसु मार्गेषु 23, 6.
 अष्टादशसु मार्गेषु 40, 18.
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य 442, 10.
 असंबद्धकृतश्चैव 215, 7.
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः 473, 1.
 अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम् 530, 4.
 आकरिरिङ्गितैर्गत्या 55, 12.
 आक्रन्दे चाप्यपैहीति 421, 6.
 आक्षारयन् शतं दाप्यः 431, 6.
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी 109, 10.
 आददानः परक्षेत्रान् 444, 13.

* Cited as Manu's, but not found in the printed editions of Manu.

† Referred to as मनु's, but not found in the printed editions of मनुस्मृति.

आददानो ददच्चैव 364, 10.

आद्यमध्येत्तमान् दण्डान्
433, 14.

आधिसीमाबलधनं 148, 1.

आवृण्यं कर्मणा गच्छेत् 209, 2.

आपद्रतोऽथवा वृद्धो 402, 1.

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु 94, 6.

आर्तिस्तु कुर्यात् स्वस्थः 329, 6.

इतरेषां तु वर्णानाम् 209, 13.

इतरेषां तु वर्णानाम् 530, 5.

इन्द्रवित्तेशयोश्चैव 3, 15.

इमं निगृह्य दाप्यः स्यात् 286, 16.

इमं हि सर्ववर्णानाम् 473, 5.

इमानप्यनुयुञ्जीत 390, 12.

इह चानुत्तमां कीर्तिं 108, 4.

उत्तमां सेवमानस्तु 471, 4.

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा 111, 5.

उद्धरेऽनुद्धृते तेषाम् 489, 13.

उन्मत्तजडमूकाश्च 273, 10.

उन्मत्तजडमूकाश्च 544, 4.

उपस्थमुदरं जिह्वा 205, 6.

उभावपि तु तावेव 465, 10.

उभौ तौ नार्हतो भागम् 546, 13.

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 478, 10.

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 489, 5.

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु 499, 10.

ऋणं दातुमशक्तो यः 259, 12.

ऋणिकः सधनो यस्तु 258, 5.

ऋणे धने च सर्वस्मिन् 566, 2.

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे 308, 13.

ऋत्विजः समवेतास्तु 306, 13.

एक एवौरसः पुत्रः 515, 16.

एकजातिर्द्विजातांस्तु 434, 7.

एकमुत्पादयेत्पुत्रं 519, 12.

एकमेव दहत्यग्निर् 4, 3.

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः 489, 14.

एतानाहुः कूटसाक्ष्ये 115, 3.

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं 112, 5.

एतैरुपाययोगैस्तु 473, 10.

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमाम् 388, 6.

एनो गच्छति कर्तारं 33, 14.

एवं दण्डविधिं कुर्यात् 358, 1.

एवं सर्वानिमान्राजा 583, 11.

एवं सह वसेयुर्वा 488, 3.

एषामन्यतमे स्थाने 114, 16.

औरसः क्षेत्रजश्चैव 517, 7.

औरसो विभजन् दायम् 516, 5.

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः 419, 4.

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायाम् 532, 16.

कन्यैव कन्यां या 470, 11.

कर्णौ चर्म च वालांश्च 376, 12.

कर्मणापि समं कुर्यात् 257, 15.

काणं वाप्यथवा खञ्जम् 431, 1.

कानीनश्च सहोदश्च 517, 9.

कामाहशगुणं पूर्वं 115, 1.

कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च 4, 5.

कार्षापणस्तु विज्ञेयः 157, 1.

कितवान् कुशीलवान्
 कौलान् 578, 7.
 कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि 218, 12.
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 4, 6.
 कुर्याद्विनिर्गयं राजा 287, 2.
 कुर्युर्यथाहं ते कर्म 306, 14.
 कुर्वति त्रैषां प्रत्यक्षं 461, 7.
 कुलं दहति राजाग्निः 4, 4.
 कुलजे वृत्तसंपन्ने 280, 8.
 कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यम् 228, 12.
 कृटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान् 115, 5.
 *कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयम् 582, 10.
 कृतं तद्धर्मतो विद्यात् 214, 5.
 कृत्स्नमेव लभेतांशम् 309, 2.
 केशेषु गृह्यतो हस्तौ 419, 1.
 कोष्ठागारायुधागार
 (व्याख्या) 441, 14.
 क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रम् 518, 17.
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं 514, 11.
 क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
 364, 1.
 क्षत्रविदशूद्रयोनिस्तु 209, 1.
 क्षत्रिणं चैव वैश्यं च 342, 11.
 क्षुद्रकाणां पशूनां तु 424, 8.
 गर्दभाजाविकानां तु 425, 1.

गुरुतत्त्वे भगः कार्यः 445, 6.
 गृढोत्पन्नोऽपविद्धश्च 517, 8.
 गृहं तडागमारामम् 408, 4.
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः 94, 4.
 गोकुमारीदेवपशून् 424, 4.
 गोत्रक्रकथानुगः पिण्डो 522, 2.
 गोत्रक्रकथे जनयितुर्न 522, 1.
 गोपः क्षीरभृतो यस्तु 373, 11.
 गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं 111, 9.
 गोस्वाम्यनुमते भृत्यः 373, 12.
 ग्रामजातिसमूहेषु 358, 2.
 ग्रामीयककुलानां च 392, 6.
 ग्रासाच्छादनमत्यन्तम् 545, 4.
 घातयेद्विविधैर्दण्डैः 581, 2.
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च 205, 7.
 चणकत्रीहिगोधूम 444, 15.
 चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः 505, 5.
 चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् 357, 15.
 चतुः सौवर्णिको निष्को 157, 3.
 चन्द्रानिलयमार्काणाम् 3, 14.
 चौरैर्हृतं जलेनोढम् 282, 13.
 छिन्ननास्ये भग्नयुगे 421, 3.
 छेत्तव्यं तत्तदेवास्य 417, 13.
 छेदने चैव यन्त्राणाम् 421, 5.
 जनन्यां संस्थितायां तु 551, 14

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in मनु (IX. 233).

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 111, 12.
 जातिजानपदान्धर्मान् 46, 11.
 जातिमात्रोपजीवी वा 29, 11.
 जालान्तरगते भानौ 156, 12.
 जिह्वायाः प्राभुयाच्छेदम् 434, 8.
 ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् 489, 8.
 ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः 486, 1.
 ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः 489, 10.
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण 513, 20.
 ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमाम् 396, 8.
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना 513, 9.
 ततः प्रभृति यो मोहात् 520, 3.
 ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 486, 2.
 ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 489, 11.
 तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत् 111, 13.
 तत्र वक्तव्यमनृतम् 113, 9.
 तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् 18, 10.
 तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो 421, 10.
 तत्रापारिवृत्तं धान्यम् 380, 1.
 तत्रासीनः स्थितो वापि 23, 3.
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्
 (व्याख्या) 211, 26.
 तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् 212, 21.
 तथातथा दमः कार्यो 425, 10.
 तथैव सप्तमे भक्ते 444, 17.
 तथोपनिधिहर्तारम् 285, 2.
 तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो 431, 2.

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं 27, 11.
 तद्भूत सर्वं सत्येन 108, 2.
 तपत्यादित्यवच्चैव 3, 18.
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते 578, 2.
 तस्मादभिभवत्येष 3, 17.
 तस्मादस्य वधं राजा 209, 15.
 तस्य कर्मानुरूपेण 308, 14.
 तस्य दण्डविशेषं तु 114, 17.
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं 29, 16.
 तस्य सीदति तद्राष्ट्रम् 29, 14.
 तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ 470, 8.
 तस्येह भागिनौ दृष्टौ 518, 18.
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति 109, 13.
 तादृशान् संप्रवक्ष्यामि 94, 3.
 तान् सर्वान् घातयेद्राजा 577, 18.
 तामनेन विधानेन 521, 5.
 ताम्नरूप्यसुवर्णान्ताः 156, 11.
 ता राजसर्षपस्तिस्तः 156, 15.
 तावतः संख्यया तस्मिन् 111, 15.
 तावानेव स विज्ञेयो 285, 9.
 तावुभौ चोरवच्छास्यौ 286, 2.
 तावुभौ चोरवच्छास्यौ 314, 2.
 तासां चेद्वरुद्धानाम् 376, 7.
 तासां पुत्रेषु जातेषु 504, 8.
 तीरितं चानुशिष्टं च 214, 4.
 * तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
 तृतीयं धनदण्डं च 206, 2.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in Manu (IX. 233).

तृतीयिनस्तृतीयांशः 307, 9.
 तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या 237, 20.
 ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः 392, 8.
 तेषां न दद्याद्यदि तु 286, 15.
 ते षोडश स्याद्धरणं 156, 21.
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ 201, 9.
 त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया 156, 14.
 त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः 529, 19.
 त्र्यंशं दायार्द्धरेद्विप्रो 505, 1.
 त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो 415, 5.
 दक्षिणासु प्रदत्तासु 309, 1.
 दण्डशुल्कावशिष्टं च 266, 11.
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य 444, 2.
 दर्शनप्रातिभाव्ये तु 266, 12.
 दश स्थानानि दण्डस्य 205, 5.
 दापयेद्धनिकस्यार्थं 202, 8.
 दायोदेभ्यो न तद्दद्यात् 558, 12.
 दास्यं तु कारयेन्मोहात् 343, 1.
 दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ 343, 7.
 * दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् 93, 19.
 देवब्राह्मणसानिध्ये 111, 4.
 देवराट्वा सपिण्डाट्वा 519, 9.
 द्यूतं समाह्वयं चैव 577, 17.
 द्यूतं समाह्वयं चैव 578, 4.
 द्यौर्भूमिरापो हृदयम् 109, 14.
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं 293, 1.

द्वयोर्हि कुलयोः शोकम् 473, 4.
 द्विकं त्रिकं चतुष्कं च 221, 14.
 द्विगुणा वा चतुःषष्टिः 442, 13.
 द्विजान्विहाय यः पश्येत् 29, 15.
 द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः 444, 12.
 द्वितीये हस्तचरणौ 440, 15.
 द्विशतं तु दमं दाप्यः 470, 10.
 द्वे कृष्णले समधृते 156, 20.
 धनं तत्पुत्रिकाभर्ता 555, 6.
 धनं यो विभूयाद्भ्रातुः 532, 14.
 धरणानि दश ज्ञेयः 157, 2.
 धर्मप्रवक्ता नृपतेर् 29, 12.
 धर्मस्याव्यभिचारार्थम् 115, 4.
 धर्मासनमधिष्ठाय 52, 3.
 धर्मेण व्यवहारेण 256, 8.
 धर्म्यं विभागं कुर्वीत 505, 4.
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो 442, 15.
 धान्ये शदे लवे बाह्ये 226, 11.
 धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्चो 149, 2.
 ध्वजाहतो भक्तदासो 337, 10.
 न कश्चिद्योषितः शक्तः 473, 9.
 न च वासांसि वासोभिः 456, 4.
 न चाधः कालसंरोधात् 239, 6.
 न चासारं न च न्यूनम् 371, 8.
 न चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
 न तं भजेरन् दायदा 562, 19.

न तत्र प्रणयेद्वण्डम् 380, 2.
 न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धम् 498, 4.
 न तस्य वितनं देयम् 326, 7.
 न दद्याद्यदि तस्मात्सः 282, 14.
 न वृष्टदोषाः कर्तव्याः 96, 13.
 न द्वितीयश्च साध्वीनाम् 272, 6.
 न ब्राह्मणवधाद्व्यान् 209, 14.
 न भोक्तव्यो बलादाधिर 237, 15.
 न भ्रातरो न पितरः 272, 1.
 न भ्रातरो न पितरः 518, 4.
 नयेत् तथानुमानेन 39, 15.
 न विवाहविधायुक्तम् 38, 19.
 न विवाहविधायुक्तम् 519, 19.
 न वृद्धो न शिशुर्नैको 97, 4.
 न श्रमार्तो न कामार्तो 97, 6.
 न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थो 97, 2.
 नष्टं विनष्टं कृमिभिः 374, 7.
 न साक्षी नृपतिः कार्यो 97, 1.
 नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः 446, 2.
 नाततायिवधे दोषो 467, 5.
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति 207, 13.
 नाधिकं दशमाह्वयात् 507, 9.
 नान्यदन्येन संसृष्टरूपम् 371, 7.
 नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या)
 38, 16.
 नान्यस्मिन्विधवा नारी 519, 16.
 नान्याधीनो न वक्तव्यो 97, 3.

नामजातिगृहं त्रैषाम् 434, 10.
 नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो 97, 5.
 नार्थसंबन्धिनो नाप्ता 96, 12.
 नासौ विभागो विज्ञेयः 566, 13.
 निक्षिप्तस्य धनस्यैवं 287, 1.
 निक्षेपस्यापहर्ताग्निम् 285, 1.
 निक्षेपस्यापहर्ताग्निम् 285, 16.
 निक्षेपो यः कृतो येन 285, 8.
 निखेयोऽयमयः शङ्कुः 434, 11.
 निगृह्य दापयेदेनम् 357, 14.
 निबध्नीयात्तथा सीमाम् 392, 9.
 नियोज्यपत्यार्थम् 520, 4.
 निरन्वयं भवेत् स्तेयम् 435, 3.
 नेत्रवक्त्रविकरिश्च 55, 13.
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 38, 18.
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 519, 18.
 पक्वानानां च सर्वेषाम् 444, 8.
 पञ्चकुण्डलको मासः 156, 18.
 पञ्च पञ्चवृते हन्ति 111, 16.
 पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे 461, 6.
 पञ्चशतस्त्वभ्यधिके 443, 1.
 पञ्चाशत्तु भवेद्वण्डः 424, 9.
 पञ्चाशद्वाहणो दण्ड्यः 431, 14.
 पणानां द्वे शते सार्धे (व्याख्या)
 211, 18.
 पणानां द्वे शते 212, 9.
 † पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं 534, 6

- पत्न्यौ जीवति यत्स्त्रीभिः 562, 18.
 पथि क्षेत्रे परिवृते 378, 10.
 परस्परस्यानुमते 463, 18.
 परिभाषणमर्हन्ति 402, 2.
 परेण तु दशाहस्य 364, 9.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 156, 19.
 पशुषु स्वामिनां चैव 372, 3.
 पशुषु स्वामिनां दद्यात् 376, 13.
 पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् 566, 3.
 पाणिमुद्यम्य दण्डं वा 418, 3.
 पादः सभासदः सर्वान् 19, 11.
 पादयोर्दीढिकायां च 419, 2.
 प्रादेन प्रहरन् कोपात् 418, 4.
 पादो धर्मस्य कर्तारम् 19, 19.
 पापोपपापवक्तारः 433, 13.
 पिताचार्यः सुहन्माता 207, 12.
 पिता हरेदपुत्रस्य 272, 2.
 पिता हरेदपुत्रस्य 526, 14.
 पिता हरेदपुत्रस्य 531, 19.
 पितृवेदमनि कन्यां तु 513, 8.
 पुत्रिकायां कृतायां तु 514, 5.
 पुत्रे नियोगादुत्पन्ने 519, 14.
 पुत्रैः सह विभक्तेन 499, 18.
 पुनर्विभागः कर्तव्यः 571, 12.
 पुरुषाणां कुलीनानाम् 443, 3.
 पूर्वभुक्त्या च सततम् 388, 7.
 पृथग्विवर्धते धर्मः 488, 4.
 पैतृकं तु पिता द्रव्यम् 498, 3.
 पैतृको दण्डदासश्च 337, 11.
 पौत्री मातामहस्तेन 525, 13.
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा 467, 6.
 * प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः 293, 2.
 प्रकाशमेतत्तात्पर्यम् 578, 1.
 प्रजेप्सिताधिगन्तव्या 519, 10.
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः 52, 4.
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वम् (व्याख्या)
 441, 19.
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो 518, 20.
 प्रत्यहं देशदृष्टैश्च 40, 17.
 प्रत्यहं देशदृष्टैश्च 23, 5.
 प्रथमं तत्प्रमाणानाम् 156, 13.
 प्रदिशेद्भूमिमेकेषाम् 396, 2.
 प्रयुक्तं साधयेदर्थम् 256, 9.
 प्रयोगः कर्मयोगश्च 483, 10.
 प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति 94, 5.
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा 115, 6.
 प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः 422, 4.
 प्राड्विवाको नियुञ्जीत 107, 17.
 प्राणभृत्सु महत्स्वर्धम् 424, 7.
 प्राणिभिः क्रियते यस्तु 572, 10.
 प्रातिभाव्यं वृथादानम् 266, 10.
 प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः 446, 1.
 फलं त्वनभिसंधाय 518, 19.

- बहुत्वं प्रतिगृहीयात् 116, 7.
 बालोऽपि नावमन्तव्यो 4, 1.
 बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः 40, 1.
 बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः 55, 10.
 विभृयादानृशंस्येन 342, 12.
 ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका 111, 10.
 ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् 506, 3.
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः 442, 12.
 ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यम् 581, 12.
 ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण 504, 7.
 ब्राह्मणान् बाधमानं तु 582, 3.
 ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु 465, 12.
 ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या 552, 15.
 ब्राह्मणो वा मनुष्यागाम् 108, 5.
 ब्राह्मदैवार्षिगान्धर्व 553, 5.
 भजेरन् पैतृकंमृकथम् 478, 11.
 भजेरन् मातृकंमृकथम् 551, 15.
 भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो 114, 19.
 भृत्योऽनातो न कुर्याद्यो 326, 1.
 भ्रातरो ये च संसृष्टा 539, 6.
 भ्रातृमातृपितृप्राप्तम् 547, 12.
 मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर् 215, 6.
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः (व्या.) 209, 12.
 211, 19.
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः 212, 10.
 † मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 9.
 मनुष्यमारणे क्षिप्रम् 424, 6.
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो 519, 21.
 मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव 23, 2.
 मन्यन्ते वै पापकृतो 109, 12.
 महती देवता ह्येषा 4, 2.
 महापक्षे धनिन्याप्ते 280, 9.
 मांसच्छेदे शतं निष्कान् 415, 6.
 मांसस्य मधुनश्चैव 444, 6.
 मातरं पितरं जायाम् 431, 5.
 मातर्यपि च वृत्तायाम् 527, 13.
 माता पिता वा दद्याताम्
 (व्याख्या) 513, 14.
 मातामह्या धनार्त्तिकवित् 551, 2.
 मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् 552, 9.
 मात्रमंस्थाः स्वमात्मानम् 109, 11.
 माषिकस्तु भवेद्दण्डः 425, 2.
 मासस्य वृद्धिं गृहीयात् 221, 15.
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य 111, 11.
 मिथो भजेताप्रसवात् 521, 7.
 मूल्येन तोषयेदेनम् 237, 3.
 मूल्येन तोषयेदेनम् 249, 1.
 मृन्मयानां च हरणे 444, 4.
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो
 209, 12.
 म्रियेतान्यतरो वाऽपि 539, 4.
 यः साधयन्तं छन्देन 201, 4.
 यः स्वामिनाननुज्ञातम् 237, 19.
 यतन्ते रक्षितुं भार्याम् 473, 6.

- यत्र वायुपधिं पश्येत् 216, 2.
 यत्रापवर्तते युग्यम् 421, 9.
 यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम् 553, 7.
 यथानयत्यसृक्पातैः 39, 14.
 यथाविध्यधिगम्यैनाम् 521, 6.
 यथाश्रुतं यथादृष्टम् 112, 6.
 यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा 326, 6.
 यदा स्वयं न कुर्यात्तु 27, 10.
 यदि देशे च काले च 374, 12.
 यदि संशय एव स्यात् 388, 8.
 यदेवास्य पिता दद्यात् 506, 4.
 यद्वयोरनयोर्वैत्य 108, 1.
 यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो 507, 8.
 यद्येकरिक्थिनौ स्याताम् 516, 18.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 3, 16.
 यस्मिन्देशे निषीदन्ति
 (व्याख्या) 26, 16.
 * यस्य पश्येत्तु सप्ताहात् 115, 7.
 यस्य यत्पैतृकं रिक्थं 516, 19.
 यस्य वायुपधिं पश्येत् 320, 12.
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते 29, 13.
 यस्या म्रियेत कन्यायाः 521, 4.
 यां प्रसह्य वृको हन्यात् 376, 2.
 याजनाध्यापनेनापि 482, 2.
 या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री 470, 13.
 यादृशा धनिभिः कार्या 94, 2.
 यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात् 376, 8.
 यावती संभवेद्बृद्धिस् 260, 4.
 यावतो बान्धवान्यस्मिन् 111, 14.
 यास्तासां स्युर्दुहितरः 551, 1.
 येन केनचिदङ्गेन 417, 12.
 येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा 539, 3.
 योऽकामां दूषयेत्कन्याम् 471, 6.
 योगक्षेमं प्रचारं च 562, 8.
 योगाधमनविक्रीतम् 216, 1.
 योगाधमनविक्रीतम् 320, 11.
 यो ग्रामदेशसंघानाम् 357, 12.
 यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत 567, 3.
 योऽदत्तादायिनो हस्तात् 482, 1.
 यो निक्षेपं नार्पयति 286, 1.
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायाम् 467, 12.
 यो यथा निक्षिपेद्धस्ते 281, 8.
 यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् 247, 12.
 यो यावन्निह्नुवीतार्थम् 201, 8.
 यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात् 529, 7.
 रक्षार्थमस्य लोकस्य 3, 13.
 रत्नानां चैव मुख्यानाम् 443, 4.
 रत्नानां चैव सर्वेषाम् 442, 18.
 रथं हरेत् बाध्वर्युः 307, 4.
 राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यम् 148, 2.
 राजान्तकारिणावेतौ 578, 5.
 राजा भवत्यनेनास्तु 33, 13.

राज्ञः कोशापहर्तृश्च 581, 1.
 राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् 26, 17.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 258, 6.
 रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च 109, 15.
 † रोगोऽग्निर्जातिमरणम् 115, 8.
 ललाटे चाभिशास्ताङ्गः 581, 13.
 लोकसंन्यवहारार्थं 156, 10.
 लोभात्सहस्रं दाड्यस्तु 114, 18.
 लोभान्मोहाद्दयान्मैत्रात् 114, 14.
 वनस्पतीनां सर्वेषाम् 425, 9.
 वर्णक्रमेण सर्वाणि 60, 4.
 वर्णानां संकरं चक्रे 520, 2.
 वस्त्रं पत्रमङ्कारम् 562, 7.
 वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् 206, 1.
 बाह्यन्साहसं पूर्वम् 424, 5.
 विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च 578, 8.
 विघुष्य तु हतं चौरैः 374, 11.
 विधवायां नियुक्तस्तु 519, 11.
 विनीतवेषाभरणः 23, 4.
 विप्रुतौ शूद्रवह्ण्ड्यौ 465, 11.
 विभक्तजस्य तत्सर्वं 499, 19.
 विभक्ताः सह जीवन्तो 537, 1.
 विभागे तु कृते किञ्चित् 566, 12.
 विभागे यत्र संदेहो 571, 11.
 विवादं संप्रवक्ष्यामि 372, 4.
 विषयेषु च सज्जन्यः 473, 2.

विसंवदेन्नरो लोभात् 357, 13.
 वेणुवैणवभाण्डानाम् 444, 3.
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् 465, 13.
 वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम् 467, 11.
 वैश्याजः सार्धमेवांशम् 505, 2.
 वैश्यापुत्रो हरेद् द्वयंशम् 505, 6.
 वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् 431, 15.
 वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा 431, 13.
 व्यपोह्य किञ्चिद्विषं सर्वम् 583, 12.
 व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु 23, 1.
 व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्
 391, 1.
 व्यालघाहानुञ्छवृत्तीन् 391, 2.
 शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य 431, 12.
 शतमश्नानृते हान्त 111, 17.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् 403, 5.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् .
 464, 13.
 शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं 467, 4.
 शाल्मलीकलके श्लक्ष्णे 456, 3.
 शाल्मलीसालतालांश्च 387, 2.
 शिक्षाविदलरज्ज्वाद्यैर् 209, 9.
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वाम् 393, 9.
 शिष्येण वापि दासेन 101, 11.
 शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् 470, 12.
 शुल्कं दद्यात्सेवमानः 471, 5.

- शूद्रं तु कारयेद्वास्यम् 343, 6.
 शूद्रविद्वत्क्षत्रविप्राणां 113, 8.
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः 464, 15.
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा 466, 1.
 शेषाणामानुशंस्यार्थम् 515, 17.
 शेषास्तमुपजीवेयुः 489, 9.
 शेषे त्वेकादशगुणं 443, 2.
 शेषेऽप्येकादशगुणं 442, 16.
 शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च 473, 12.
 षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम् 516, 4.
 षोडशैव तु वैश्यस्य 442, 11.
 संक्रमध्वजयष्टीनाम्
 (व्याख्या) 441, 18.
 * संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.
 संप्रीत्या भुज्यमानानि 149, 1.
 संसृष्टास्तेन वा ये 500, 1.
 संभूय स्वानि कर्माणि 306, 17.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 470, 9.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 471, 7.
 स कुबेरः स वरुणः 3, 21.
 सकृदंशो निपतति 571, 15.
 सकृदाह ददामीति 571, 16.
 स क्रीतकः सुतस्तस्य 514, 12.
 स च राजा चतुर्भागम् 201, 5.
 स चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
 स तथैव ग्रहीतव्यो 281, 9.
 सत्यं सत्ये ब्रुवन् साक्षी 108, 3.
 सत्येन शापयेद्विप्रं 111, 8.
 स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ 326, 2.
 स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं 259, 13.
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 513, 15.
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् 401, 13.
 सपालः शतदण्डार्हो 378, 11.
 सपालान्वा विपालान्वा 383, 3.
 सप्त वित्तागमा धर्म्या 483, 9.
 सभान्तः साक्षिणः सर्वान् 107, 16.
 सभामेव प्रविद्याग्याम् 27, 13.
 समक्षदर्शनात्साक्षी 93, 8.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 514, 6.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 532, 17.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 537, 2.
 स महीमखिलां भुञ्जन् 520, 1.
 समीक्ष्य कुलधर्मांश्च 46, 12.
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यः 401, 12.
 समुद्रे नामुयात्किंचित् 283, 1.
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् 116, 8.
 समोपकृष्टजातिश्च 257, 16.
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति 112, 2.
 सर्वं वा ऋक्थजातं तत् 505, 3.
 सर्वं एव विकर्मस्था 273, 17.
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा 94, 7.
 सर्वेषामपि तु न्याय्यं 545, 3.

* Referred to as Manu's but not found in the Niryayasāgar edition of the Manusmṛiti.

सर्वेषामप्यभावे तु 529, 18.
 सर्वेषामर्धिनो मुख्याः 307, 8.
 सर्वैरुपयिरान्विच्छेत् 285, 17.
 सर्षपाः षड्यवो मध्यः 156, 16.
 सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् 471, 17.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम् 464, 14.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो 464, 12.
 सहासनमभिप्रेप्सुः 419, 3.
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् 388, 9.
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो 388, 10.
 सामन्तानामभावे तु 390, 11.
 सीमां प्रति समुत्पन्ने 396, 7.
 सीमायामविषयायाम् 396, 1.
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः 388, 11.
 सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत 387, 1.
 सुकृतैः शापिताः स्विः स्विः

393, 10.

सुदीर्घस्यापि कालस्य 329, 7.
 सुवर्णरजतादीनाम् 442, 17.
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 473, 3.
 सूत्रकार्पास किण्वानाम् 444, 1.
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च 3, 20.
 सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च 567, 4.
 सोदर्या विभजेयुस्तम् 539, 5.
 सोऽन्तर्दशाहान्तद्द्रव्यं 364, 2.
 सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य 532, 15.
 सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्
 27, 12.
 स्तेये च श्वपदं कार्यम् 445, 7.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः 463, 17.
 स्त्रियाप्यसंभवे कार्यम् 101, 10.
 स्त्रियास्तु यद्भवेद्विचम् 552, 14.
 स्त्रीवालोन्यमत्तवृद्धानाम् 209, 8.
 स्यात्साहसं त्वन्वयवत् 435, 2.
 वं च धर्मं प्रयत्नेन 473, 8.
 स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 13.
 स्वभावेनैव यद्भूयुः 113, 16.
 स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च 517, 10.
 स्वयमीहितलब्धं तत् 558, 13.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारैः 40, 2.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारैः 55, 11.
 स्वां प्रसृतिं चरित्रं च 473, 7.
 स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागम् 509, 11.
 स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः
 509, 10.

हन्ति जातानजातांश्च 112, 1.
 हन्याच्चित्रैर्वधोपायैः 582, 4.
 हस्त्यश्चरथहर्तृश्च

(व्याख्या) 441, 15.

हीनं पुरुषकारेण 374, 8.
 होता वापि हरेदश्वम् 307, 5.

२२. मरीचि.

अर्थप्रत्ययहेतुर्यः 231, 13.
 अविज्ञातनिवेशत्वात् 301, 1.
 आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा 231, 14.
 गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु 231, 12.
 चतुःपञ्चाब्दिकं ज्ञेयम् 148, 17.
 तदधीनकुटुम्बिन्यः 51, 7.

दिवा गृहीतं यत्केत्रा 298, 12.
 धनबाह्यालंकरणम् 148, 16.
 निष्कुला याश्च पतिताः 51, 8.
 प्रतिग्रहे च क्रीते च 128, 19.
 वणिग्वीथीपरिगतम् 298, 11.
 श्रावणात् पूर्वलिखितो 231, 11.
 सर्ववर्णोत्तमा कन्या 51, 6.
 स्थावरे विक्रियाधाने 128, 18.
 हानिस्तत्र समा कल्प्या 301, 2.

२३. महाभारत.

न तत्सत्यं यत् 35, 16.
 न सा सभा यत्र 35, 13.
 नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
 मयेन निर्मिता दिव्या
 (व्याख्या) 26, 13.
 वृद्धा न ते ये 35, 14.

२४. यम.

एवं धर्मप्रवृत्तस्य 583, 8.
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् 477, 9.
 न वधं न च वैरूप्यम् 477, 8.
 बलाहत्तं बलाद्भुक्तम् 216, 7.
 यशोऽस्मिन्प्रथते लोके 583, 9.
 सर्वान्वलकृतानर्थान् 216, 8.
 स्वच्छन्दगा तु या नारी 475, 1.
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः 477, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

अकारणे च विक्रोष्टा 451, 12.
 अकूटं कूटकं ब्रूते 457, 13.
 अक्षतायां क्षतायां वा 513, 1.
 अगृहीते समं दाप्यो 324, 14.
 अजातौ जातिकरणे 458, 6.
 अत्राहममुकः साक्षी 126, 12.
 अदेशकालसंभाषा 463, 8.
 अधिविन्नस्त्रियै दद्यात् 488, 12.
 अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः 291, 17.
 अनिश्चित्य भृतिं यस्तु 322, 5.
 अनेकपितृकाणां तु 495, 6.
 अन्तरेण तयोर्यः स्यात् 457, 4.
 अन्तेवासी गुरुप्राप्त 339, 6.
 *अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः 471, 10.
 अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या 544, 15.
 अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या 436, 15.
 अन्योदर्यस्तु संसृष्टी 538, 18.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यम् 565, 14.
 अपश्यता कार्यवशात् 27, 6.
 अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो
 (व्याख्या) 38, 13.
 अपुत्रा योषितश्चैषां 546, 5.
 अपुत्रेण परक्षेत्रे 518, 9.
 अप्रजायामतीतायां 547, 2.
 अप्राप्तव्यवहारं च 457, 18.
 अवध्यं यश्च बध्नाति 457, 17.

- अभावे ज्ञातृविज्ञानाम् 395, 13.
 अभिगन्तास्मि भगिनीम् 433, 5.
 अभिघाते तथा छेदे 428, 1.
 अभियुक्तं च नान्येन 85, 11.
 अभियोगमनिस्तीर्य 85, 10.
 अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा 56, 6.
 अभिलेख्यात्मनो वंश्यात् 122, 15.
 अभ्रातृको हरेत्सर्वम् 522, 14.
 अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयुत 413, 5.
 अयुक्तं शपथं कुर्वन् 451, 14.
 *अयोनौ गच्छतो योषाम् 471, 12.
 अराजदैविकं नष्टम् 328, 1.
 अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः 459, 2.
 अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा 458, 12.
 अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् 451, 7.
 अर्धत्रयोदशपणः 375, 11.
 अलंकृतां हरन्कन्याम् 469, 1.
 अवरुद्धासु दासीषु 467, 15.
 अविज्ञातहतस्यापि 453, 8.
 अविभक्तैः कुटुम्बार्थे 270, 15.
 अशक्तस्तु वदन्नेवं 432, 11.
 अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् 221, 9.
 असंबद्धकृतश्चैव 215, 2.
 असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् 539, 15.
 असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् 538, 19.
 असंस्कृतास्तु संस्कार्या 509, 2.
 असाक्षिके हते चिह्नैः 40, 5.
 असाक्षिकहते चिह्नैः 412, 12.
 असाक्षिणस्ते वचनात् 101, 3.
 आगमेनोपभोगेन 294, 10.
 आगमेनोपभोगेन 298, 2.
 आगमेनोपभोगेन
 (व्याख्या) 298, 19.
 आगामिभद्रनृपति 122, 2.
 आजीवन् स्वेच्छया दण्डो
 284, 12.
 आज्ञासंपादिनीं दक्षाम् 474, 10.
 आधानं विक्रियं चापि 458, 8.
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे 238, 11.
 and 244, 6.
 आधिवेदनिकाद्यं च 546, 17.
 आधिसीमोपनिक्षेप 147, 16.
 आधेः स्वीकरणात्सिद्धी 233, 1.
 आधौ प्रतिग्रहे क्रीते 235, 12.
 आरामायतनग्राम
 (व्याख्या) 403, 8.
 आवेदयति चेद्राज्ञे 52, 18.
 उत्तमो बाधमो चापि 452, 6.
 उत्पन्ने स्वाभिनो भोगः 406, 13.
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु 513, 5.
 उद्धूर्णे प्रथमो दण्डः 417, 7.
 उद्धूर्णे हस्तपादे तु 414, 6.
 उपजीव्यद्रुमाणां च 426, 11.
 उपपातकयुक्ते तु 433, 10.

उपस्थितस्य मोक्तव्यः 243, 10.
 उभयाभ्यर्थितेनैव 126, 13.
 उभयोः प्रतिभूर्माद्यः 57, 1.
 उभयोरप्यसाध्यं नेत् 323, 10.
 उभयोरप्यसौ क्रकथी 518, 10.
 ऋणं दद्यात् पतिस्तासाम्

269, 15.

एकं घृतां बहुनां च 416, 3.
 एकच्छायाश्रितेष्वेवं 251, 10.
 एकादशगुणं दाप्यो 358, 11.
 एभिस्तु व्यवहर्ता यः 457, 12.
 एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गम् 189, 15.
 एष एव विधिर्ज्ञेयः 577, 6.
 एष एव विधिर्दृष्टो

(व्याख्या) 403, 9.

एषामपतितान्योन्य 452, 3.
 एषामन्यतमाभावे 150, 8.
 एषामभावे पूर्वस्य 523, 11.
 औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम् 546, 1.
 औरसो धर्मपत्नीजः 512, 1.
 कन्धराबाहुसक्थ्नां च 416, 2.
 करपाददतो भङ्गे 415, 11.
 करौ विमृदितव्रीहि 179, 10.
 कर्तव्यं वचनं सर्वैः 354, 5.
 कलहापहतं देयम् 420, 6.
 कानीनः कन्यकाजातो 512, 4.
 कान्तारगास्तु दशकं 222, 1.
 कारयेत्सर्वदिव्यानि 167, 6.
 काले कालकृतो नश्येत् 238, 12.
 कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु 85, 18.

कुलानि प्रकृतौश्चैव 46, 15.
 कृतशिल्पोऽपि निवसेत् 339, 5.
 क्रमादभ्यागतं द्रव्यम् 557, 16.
 क्रमेणाचार्यसच्छिष्य 542, 8.
 क्रयो वा निःस्वस्तस्मात्
 458, 16.
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः 513, 3.
 क्रीत्वा नानुशयः कार्यः 362, 14.
 क्रीबोऽथ पतितस्तज्जः 544, 14.
 क्षेत्रजालिङ्गेकभागा 503, 11.
 क्षयं वृद्धिं च वणिजा 362, 13.
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 512, 2.
 क्षेत्रवेदमवनयाम 452, 11.
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डा 402, 12.
 क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः 430, 7.
 गणद्रव्यं हरेद्यस्तु 355, 9.
 गते तस्मिन्निमग्नाङ्गम् 185, 10.
 गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः
 467, 16.

गुल्मगुच्छक्षुपलता 427, 3.
 गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता 555, 19.
 गृहीतमूल्यं यः पण्यम् 365, 17.
 गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो 256, 18.
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो 512, 3.
 गृहीत्यादूर्तकितवादि 573, 17.
 गोपशौण्डिकशैलूष 269, 14.
 गोपाः सीमाकृषाणा ये 391, 7.
 गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः 237, 6.

ग्रामेच्छया गोपचारो 377, 5.
 ग्राहकैर्गृह्यते चोरो 436, 13.
 ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु 573, 16.
 घातितेऽपहते दोषो 447, 7.
 चतुर्विंशतिको दण्डः 471, 13.
 चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं 16, 4.
 चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर् 503, 10.
 चरित्रबन्धककृतम् 241, 13.
 चेष्टाभोजनवायोधे 416, 1.
 चैत्यश्मशानसीमास्तु 427, 1.
 छलं निरस्य भूतेन 40, 10.
 जातद्रुमाणां द्विगुणो 427, 2.
 जातोऽपि दास्यां शूद्रेण 522, 12.
 जितं तद्वाहयेज्जेत्रे 574, 12.
 जितं ससामिके स्थाने 575, 9.
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन 485, 13.
 ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः 87, 3.
 तत्कालकृतमूल्यो वा 244, 11.
 तत्पुनस्ते समैरंशैः 565, 14.
 तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं 130, 7.
 तत्र स्यात्सदृशं स्वाभ्यम् 496, 17.
 तत्सत्यं वद कव्याणि 171, 17.
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः 523, 10.
 तथा शक्तः प्रतिभुवं 432, 12.
 तथोपनिधिराजस्त्री 147, 17.
 तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः 211, 22.

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः 212, 15.
 तदा तु स्वामिनच्छन्दो 323, 2.
 तद्बुद्धिगुणं प्रसूता चेत् 550, 12-13.
 तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो 451, 2.
 तपस्विनो दानशीलाः 94, 15.
 ताम्य ऋतेऽन्वयः 499, 6.
 तुलाभ्यापो विषं कोशो 151, 11.
 तुलाधारणविद्वद्भिर् 171, 14.
 तुलाशासनमानानाम् 457, 11.
 त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशम् 474, 11.
 त्रायस्वास्मादभीशापात् 189, 18.
 त्रैविद्यानृपदेवानाम् 434, 2.
 त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात् 348, 13.
 त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः 95, 1.
 त्वं तुले सत्यधर्मासि 171, 16.
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः 189, 17.
 दण्डं तस्य पणं चैव 204, 8.
 दण्डं दद्यात्सवर्णासु 469, 2.
 दण्डं स दाप्यो द्विशतम् 458, 2.
 दण्डः क्षुद्रपशूनां तु 422, 9.
 दण्डनीया तदर्धं तु 380, 10.
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो 513, 4.
 दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् 487, 18.
 दत्ते त्वर्धांशहारिणी 502, 1.
 दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रम् 128, 15.

- दत्त्वेण पाटयेल्लेख्यम् 262, 7.
 दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर् 446, 7.
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव 256, 19.
 दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा 122, 1.
 दद्याच्चापहरेच्छांशम् 538, 2.
 दद्याद्दूते कुटुम्बार्थान् 286, 5.
 दद्यान्माता पिता वा यम् 513, 2.
 दद्युर्वा स्वकृता वृद्धिं 222, 6.
 दद्युस्तद्विन्धिनः प्रेते 270, 16.
 दर्शनप्रतिभूर्यत्र 250, 1.
 दशकं पारदेश्ये तु 458, 18.
 दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं 202, 13.
 दाप्यस्तु दशमं भागम् 322, 4.
 दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् 420, 8.
 दायादेभ्यो न तद्दद्यात् 557, 17.
 दीयमानं न गृह्णाति 225, 15.
 दुःखमुत्पादयेद्यस्तु 420, 7.
 दुःखे च शोणितोत्पादे 422, 8.
 दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यम् 428, 3.
 दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा 213, 4.
 दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च 555, 18.
 दूषणे तु करच्छेदः 469, 11.
 दृश्याद्वा तद्विभागः 500, 5.
 देयं प्रतिश्रुतं चैव 318, 12.
 देवानुग्रान्समभ्यर्च्य 191, 10.
 देशं कालं च योऽस्तीयात् 323, 1.
 देशकालातिपत्तौ वा 292, 4.
 देशादेशान्तरं याति 56, 1.
 देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये 129, 5.
 दैवराजोपघातेन 368, 7.
 द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च 436, 16.
 द्रव्यं तदौपनिधिकं 280, 3.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 40, 6.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 412, 13.
 द्रष्टारो व्यवहाराणां 575, 14.
 द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो 415, 2.
 द्विगुणं प्रतिदातव्यम् 252, 12.
 द्विनेत्रभेदिनो राजत् 581, 15.
 द्विपणे द्विशतो दण्डो 458, 10.
 द्वे शते खर्वटस्य स्यात् 377, 11.
 धनी वोपगतं दद्यात् 138, 5.
 धनुःशतं परीणाहो 377, 10.
 धर्मप्रधाना ऋजवः 94, 16.
 धर्मशास्त्रानुसारेण 6, 2.
 न चाहूतो वदेत् किञ्चित् 84, 7.
 न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर् 250, 2.
 न तत्र कारणं भुक्तिः 145, 5.
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै 488, 13.
 न दत्तं स्त्रीधनं यासां 487, 13.
 न दाप्योऽपहतं तं तु 282, 10.
 न निषेधोऽल्पबाधस्तु 405, 1.
 न पतिः स्त्रीकृतं तथा 269, 11.
 नयेयुरेते सीमानम् 391, 8.
 न योषित् पतिपुत्राभ्याम् 268, 4.
 नष्टापहतमासाद्य 292, 3.
 नष्टो देयो विनष्टश्च 237, 7.
 नाभिदग्धोदकस्थस्य 185, 6.
 निजधर्माविरोधेन 349, 10.

- निगाया व्ययवन्तश्च 436, 18.
 निर्वास्या व्यभिचारिण्यः 546, 6.
 निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 2.
 निह्वये भावितो दद्यात् 201, 13.
 निह्वये लिखितं नैकं 202, 12.
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थि 463, 7.
 न्यूनं वाभ्यधिकं वापि 580, 1.
 पञ्चकं तु शतं दाप्यः 257, 5.
 पञ्चग्रामो बहिः क्रोशात् 447, 10.
 पञ्चवन्धो दमस्तस्य 294, 11.
 पञ्चवन्धो दमस्तत्र 298, 3.
 पञ्चवन्धो दमस्तत्र
 (व्याख्या) 298, 20.
 पञ्चाशत्पणिको दण्डः 451, 10.
 पणान्दाप्यः पञ्चदश 428, 2.
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य 459, 1.
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनम् 458, 4.
 पतनीयकृते क्षेपे 433, 9.
 पत्नी दुहितरश्चैव 523, 9.
 परद्रव्यगृहाणां च 436, 17.
 परभूमिं हरन् कूपः 405, 2.
 परस्परं तु सर्वेषां 414, 7.
 परिशुष्यस्खलद्वाक्यो 56, 3.
 परेण भुज्यमानाया 147, 5.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 9.
 पशून् गच्छन् शतं दाप्यो
 469, 13.
 पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर् 147, 4.
 पादकेशांशुककरो 415, 9.
 पारदारिकचोरं वा 580, 2.
 पालिदोषविनाशे तु 375, 10.
 पालो येषां न ते मोक्ष्या 383, 8.
 पिण्डदोशहरश्चैषां 513, 6.
 पिण्डाकर्षांशुकविष्ट 415, 10.
 पितारं प्रोषिते प्रेते 265, 13.
 पितापुत्रविरोधे तु 457, 3.
 पितुरुर्ध्वं विभजताम् 501, 13.
 पितृद्रव्याविरोधेन 557, 14.
 पितृभ्यां यस्य यद्वत् 501, 10.
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ 452, 2.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 546, 16.
 पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम् 265, 14.
 पुत्रहीनस्य रिक्थिनः 273, 3.
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः 271, 8.
 & 272, 9.
 पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः 463, 5.
 पूर्वकर्मापराधी च 436, 14.
 पूर्वपक्षेऽधरीभूते 118, 8.
 पूर्वस्मृतादर्धदण्डः 427, 4.
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागम् 328, 3.
 प्रतिग्रहपरीमाणं 122, 16.
 प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम् 270, 7.
 प्रतिभूर्दापितो यत्र 252, 11.
 प्रतिमानसमीभूतो 171, 15.
 प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यम् 60, 10.
 प्रपन्नं साधयन्नर्थं 255, 9.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 89, 1.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 150, 7.

प्रमादमृतनष्टांश्च 374, 3.
 प्रयोजकेऽसति धनं 243, 11.
 प्ररोहिशाखिनां शाखा 426, 10.
 प्रव्रज्यावसितो 344, 10.
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य 453, 9.
 प्रसह्य घातकांश्चैव 441, 7.
 प्रसह्य दास्यभिगमे 468, 14.
 प्रस्थानविघ्नकृच्चैव 328, 2.
 प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यम् 254, 12.
 & 571, 2.

प्रातिलोम्यापवादेषु 418, 9.
 प्रातिलोम्ये वधः पुंसो 464, 5.
 प्राप्ते नृपतिना भागे 575, 8.
 फालाहतमपि क्षेत्रम् 407, 9.
 बन्दिग्राहान् तथा वाजि 441, 6.
 बन्धुदत्तं तथा शुल्कम् 547, 1.
 बलादासीकृतश्चेरिः 346, 13.
 बलोपाधिविनिर्वृत्तान् 214, 14.
 बहवस्तु यदि स्वांशैः 251, 9.
 बहूनां यद्यकामासौ 468, 15.
 बाहुग्रीवानेत्रसक्थि 432, 9.
 ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः 257, 11.
 भक्तावकाशाग्न्युदक 446, 6.
 भक्षयित्वोपविष्टानाम् 380, 11.
 भगिन्यश्च निजादंशात् 509, 3.
 भस्मपङ्कुरजःस्पर्शो 413, 4.
 भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने 129, 6.
 भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यः
 457, 15.

भूतमप्यनुपन्यस्तं 40, 11.
 भूर्या पितामहोपात्ता 496, 16.
 भूतिमर्धपथे सर्वाम् 328, 4.
 भेषजस्नेहलवण 458, 3.
 भ्रातृणामथ दम्पत्योः 571, 1.
 भ्रातृणामपि दम्पत्योः 254, 11.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 126, 7.
 मत्तोन्मत्तार्तव्यसिनि 215, 1.
 मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 3.
 मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात्
 225, 16.
 मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे 415, 12.
 मर्यादायाः प्रभेदे च 402, 11.
 महापराधिनमपि 445, 2.
 महापशूनामेतेषु 422, 11.
 महाभियोगेष्वेतानि 151, 12.
 महोक्षोत्सृष्टपशवः 383, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 550, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 494, 11.
 मानुषे मध्यमं राज 457, 16.
 मानेन तुलया वापि 458, 1.
 माषानष्टौ तु महिषी 380, 9.
 मिथ्याभियोगी द्विगुणम् 201, 17.
 मृच्चर्ममणिसूत्रायः 458, 5.
 मृतायां दत्तमादद्यात् 554, 12.
 मृते पितरि कुर्युस्तं 522, 13.
 मृत्युदेशसमासज्ञम् 453, 11.
 मैत्रमौद्वाहिकं चैव 557, 15.
 मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने 245, 6.

यः साहसं कारयति 451, 3.
 यथानाति यथावर्ण 95, 2.
 यथार्पितान्पशून्गोपः 372, 13.
 यदा तु द्विगुणीभूतम् 245, 5.
 यदि कुर्यात्समानंगान् 487, 12.
 यद्यस्मि पापकृन्मातर 172, 1.
 यश्चैवमुक्तवाहं दाता 451, 4.
 यस्तत्र विपरीतः स्यात् 354, 6.
 यस्य वैगैर्भिना जीयेत् 189, 16.
 याचितान्वाहितन्यास 288, 1.
 यातश्चेदन्य आधेयो 233, 2.
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्न 133, 11.
 योज्या व्यस्ताः समस्ता वा
 205, 15.
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात् 145, 4.
 यो यावत्कुरुते कर्म 323, 9.
 रक्तस्रग्वसनाः सीमाम् 393, 2.
 रागाहोभाद्भयाद्वापि 34, 4.
 राजनि स्थाप्यते योर्ध्वः 458, 15.
 राजपत्न्यभिगामो च 452, 13.
 राजयानासनारोढुः 580, 12.
 राजा कृत्वा पुरे स्थानम् 348, 12.
 राज्ञाधमर्णिको दान्यः 257, 4.
 राज्ञा सन्निहं निर्वास्याः 576, 8.
 राज्ञा सभासदः कार्या 26, 7.
 रिक्थयाही ऋणं दान्यो 271, 7.
 & 273, 1.
 रुच्या वान्यतरः कुर्यात् 152, 16.
 ललाटं स्विद्यते तस्य 56, 2.

लाभालाभौ यथाद्रव्यम् 303, 14.
 लिखितं ह्यमुकेनेति 126, 14.
 लिङ्गस्य छेदने मृत्तौ 422, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् 260, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् 138, 4.
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि 221, 10.
 वर्णानामातुलोभ्येन 418, 10.
 वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो 455, 12.
 वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तम् 253, 6.
 वस्त्रधान्याहिरण्यानाम् 226, 2.
 वाक्चक्षुः पूजयति नो 56, 4.
 वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः 205, 14.
 वानप्रस्थयातिव्रज 542, 7.
 वासनस्थमनाख्याय 280, 2.
 विकर्णकरनासौष्टीम् 452, 10.
 विक्रयावक्रयाधान 455, 13.
 विक्रीणतां च विहितो 458, 14.
 विक्रीतमपि विक्रेयम् 369, 7.
 विनापि साक्षिभिर्ज्ञेयं 130, 6.
 विप्रचिह्नेन शूद्रस्य 581, 16.
 विप्रदुष्टां वियं चैव 452, 7.
 विप्रपीडाकरं छेद्यम् 417, 6.
 विभक्तेषु सुतो जातः 499, 1.
 विभजेयुः सुताः पित्रोः 489, 1.
 विभजेरन् सुताः पित्रोर् 551, 10.
 विभागं चेत्पिता कुर्यात् 485, 12.
 विभागनिह्वे ज्ञातेबन्धु 569, 7.
 विभागभावना ज्ञेया 569, 8.
 विवादयेत्सद्य एव 71, 12.

विधीतभर्तुस्तु पथि 447, 8.
 विषामिदां पतिगुरु 452, 9.
 वृथादानं तथैवेह 267, 2.
 वृषक्षुद्रपशूनां च 451, 15.
 व्यवहारान्नृपः पश्येत् 6, 1.
 शक्तस्यानीहमानस्य 494, 7.
 शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् 469, 12.
 शतमानं तु दशभिर् 158, 1.
 शत्यस्तदर्धिकः पाद 432, 10.
 शपन्तं दापयेद्राजा 433, 6.
 शस्त्रावपाते गर्भस्य 452, 5.
 शुद्धश्रेष्ठमयोर्ध्वं मां 172, 2.
 शूद्रप्रव्रजितानां च 451, 13.
 *शूद्रस्तथाङ्ग्य एव स्यात्
 471, 11.
 शोणितेन विना दुःखम् 415, 1.
 श्रुताध्ययनसंपन्ना 26, 6.
 श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम् 68, 10.
 श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा 101, 2.
 षोडशाद्यः पणान् दाप्यो 428, 4.
 संततिः स्त्रीपशुष्वेव 253, 5.
 संततिस्तु पशुस्त्रीणा 226, 1.
 संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्
 133, 10.
 संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः 84, 6.
 संदिष्टस्याप्रदाता च 451, 8.

संभूय कुर्वतामर्घम् 458, 11.
 संभूय वणिजा पण्यम् 458, 13.
 संश्राव्य पाययेत्तस्मात् 191, 11.
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टी 538, 1.
 सकामास्वनुलोमासु 469, 3.
 सविह्नं ब्राह्मणं कृत्वा 445, 1.
 सचैलं स्नातमाहूय 167, 5.
 सजातावुत्तमो दण्ड 464, 4.
 स तमादाय सप्तैव 176, 1.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 241, 14.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 371, 4.
 सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः 430, 6.
 सत्येन मामभिरक्ष त्वं 185, 5.
 सदानमानसत्कारैः 358, 9.
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः 463, 6.
 स नाणकपरीक्षी तु 457, 14.
 सपणश्चेद्विवादः स्यात् 204, 7.
 सपिंडो वा सगोत्रो वा (व्याख्या)
 38, 14.
 सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि 179, 11.
 स प्रदाप्यः कृष्टफलम् 407, 10.
 सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः 34, 5.
 सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः 213, 5.
 सभ्यैः सह नियोक्तव्यो 27, 7.
 समकालमिषुं मुक्तम् 185, 9.
 सममेषां विधीतेऽपि 380, 12.
 समवायेन वणिजाम् 303, 13.

* Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

- समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम 126, 7.
 समामासतदर्धाहर् 60, 11.
 समुद्रपरिवर्त च 458, 7.
 समूहकार्य आयातान् 358, 8.
 समूहकार्यप्रहितो 358, 10.
 समेष्वेवं परस्त्रीषु 413, 6.
 सर्वस्वहरणं कृत्वा 355, 10.
 सर्वेष्वर्थविवादेषु 236, 1.
 स सम्यक्पालितो दद्यात् 574, 11.
 साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा 262, 8.
 साक्षिणश्च स्वहस्तेन 126, 11.
 साक्षिषूभयतः सत्सु 118, 7.
 साधारणस्यापलापी 452, 1.
 साध्यमानो नृपं गच्छेत् 255, 10.
 सामन्तकुलिकादीनाम् 451, 9.
 सामन्ता वा समग्रामाः 393, 1.
 साशीतिपणसाहस्रो 211, 21.
 साशीतिपणसाहस्रो 212, 14.
 साहसस्तेयपारुष्य 71, 11.
 सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य 391, 6.
 सुताश्चैषां च भर्तव्या 546, 4.
 सुराकामद्युतकृतम् 267, 1.
 सेतुभेदकरीं चाप्सु 452, 8.
 सेतुवल्मीकनिम्नास्थि 391, 9.
 सोदयं तस्य दाप्योऽसौ 365, 18.
 सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो 349, 11.
 स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा 453, 10.
 स्त्रीनक्तमन्तरागार 214, 15.
 स्मृत्याचारव्यपेतेन 52, 17.
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु 39, 3.
 स्वं कुटुम्बाविरोधेन 314, 16.
 स्वं लभेतान्यविक्रीतम् 292, 11.
 स्वच्छन्दं विधवागामी 451, 11.
 स्वदेशपण्ये तु शतम् 458, 17.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 46, 16.
 स्वभावाद्भिकृतिं गच्छेत् 56, 5.
 स्वयं कृतं वा यदृणम् 270, 8.
 स्वयंतस्य ह्यपुत्रस्य 523, 12.
 स्वसीमि दद्याद्ग्रामस्तु 447, 9.
 स्वामिने योऽग्निवेद्यैव 406, 12.
 हानिर्विक्रेतुरेवासौ 368, 8.
 हानिश्चेत् क्रेतुदोषेण 369, 8.
 हीनजातिं परिक्षीणम् 257, 10.
 हीनाद्रहो हीनमृत्यु 292, 12.
 हीने पणे तु पञ्चाशत् 458, 9.
 हीनेष्वर्धदमो मोह 413, 7.
 हतं प्रनष्टं यो द्रव्यम् 291, 16.
 २६. लौगाक्षि.
 अविभाज्ये च ते प्रोक्ते 563, 18.
 क्षेमं पूर्तं यागमिष्टम् 563, 17.
 २७. वसिष्ठ.
 अक्षया वृद्धिरेतेषाम् 229, 16.
 अथ चेदनृतं ब्रूयात् 110, 1.
 अथ भ्रातृणां दायविभागो 501, 4-5.
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्टे 513, 24.

- अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः 543, 4.
 544, 10, 545, 11.
 अभ्रातृकां प्रदास्यामि 512, 9.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 512, 10.
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रम् 121, 15.
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे 125, 5.
 उभौ क्रियानुसारेण 236, 11.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्य 125, 8.
 एकैकं वादयेत्तत्र 113, 14.
 कार्यं निवेदितं येन 125, 9.
 कार्यमादिश्यते येन 125, 7.
 कालं निवेद्य राजानं 126, 1.
 किमेतयोर्बलीयः स्यात् 236, 6.
 कृतं यत्रैकदिवसे 236, 8.
 कृमिकीटपतङ्गेषु 110, 11.
 क्लीबोन्मत्तपतिताश्च 545, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 चतस्रस्तु परित्याज्याः 475, 4.
 चतुर्थभागभागी स्यात् 515, 2.
 जातिं गोत्रं च शाखां च 126, 3.
 तन्मायान्तं पुनर्जित्वा 213, 17.
 तस्मिंश्चेत्यतिगृहीते 515, 1.
 ताम्रायःकांस्यरीतीनां 227, 15.
 तुल्यकाले निष्ठानां 234, 1.
 तृतीयः पुत्रिकैवेति (व्याख्या)
 512, 14.
 त्रयाणामिति संदेहे 236, 9.
 त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं 236, 10.
 त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः 227, 16.
 दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां 229, 15.
 दायकं ग्राहकं चैव 126, 2.
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य 110, 14.
 द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं
 226, 8.
 द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः 227, 14.
 न त्वेकं पुत्रं दद्यात् 315, 4.
 न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् 513, 18.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 316, 1.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 513, 22-24.
 पुष्पमूलफलादीनि 226, 9.
 प्रतिध्नी तु विशेषेण 475, 5.
 प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी 112, 9.
 प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्गं 124, 11.
 भिन्नकाले तु यत्कार्यं 113, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 मृतो नरकमायाति 110, 2.
 यं पूर्वतरमाधाय 236, 5.
 यदेकदिवसे तौ तु 234, 4.
 येन त्रैषां यदुपार्जितम् 560, 11.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वं 234, 2.
 यो मन्येताजितोऽस्मीति 213, 16.
 लौकिकं राजकीयं च 119, 16.
 वचशुक्तिप्रवालानां 227, 13.
 विभज्याधिः समं तत्र 234, 5.
 विभिन्नैरेव तत्कार्यं 113, 12.
 वृद्धिं ग्राहकहस्तं च 126, 4.

व्यवाये तीर्थगमने 475, 12.
 शासनं प्रथमं ज्ञेयम् 121, 14.
 आ चैव दशवर्षाणि 110, 10.
 समवेतैस्तु यदृष्टं 113, 11.
 स हि संतानाय 315, 5.
 सामन्तेष्वथ भृत्येषु 125, 6.
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात् 124, 12.
 सृकरो दशवर्षाणि 110, 9.
 हिरण्यं गोशकृद्दर्भान् 112, 10.

२८. विपतन्त्र.

तस्योर्ध्वं तत्परो द्वौ 190, 5.
 यो वेगः पञ्चमोऽसौ 190, 6.
 वेगो रोमाञ्चमाद्यो 190, 4.
 यश्चो निश्वासमोहौ 190, 7.

२९. विष्णु.

अनुक्तानां द्विगुणा 228, 8.
 अपुत्रपौत्रसंताने 525, 8.
 अपुत्रस्य ऋक्थस्य 508, 2.
 अप्रशस्तास्तु कानीन 515, 12.
 असमग्रदाने लेख्या 260, 13.
 उत्तमर्णश्चेद्राजानम् 200, 17.
 उपाधिदोत्रिनाम् 576, 18.
 ऊनां चेत्योडश 234, 13.
 करौ विमर्दितव्रीहि 179, 1.
 किण्वकार्पासिसूत्रचर्मवर्मा
 229, 11.
 कितवेष्वेव तिष्ठेरन् 576, 1.

कोशवर्जं चतुर्गुणे 156, 2.
 गृहीतमूल्यं यः पण्यं 367, 10.
 गोतर्भमात्राधिकां 234, 11.
 ग्राम्यपशुघाते कार्ष्णीपणम्
 420, 11.
 तत्र कृष्णलोने शुद्रम् 155, 10.
 तदनपत्यस्य स्वयतिस्य 527.
 16-19.
 तदनं संशयादस्मात् 184, 18.
 तमशुद्धं विजानीयात् 193, 3.
 तस्मादनिर्मोन्यान्यस्य 234, 12.
 तिलकरं त्रिकृष्णलोने 155, 12.
 तुलाधारस्य ते लोकाः 172, 11.
 त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य 156, 1.
 त्वमन्तः सर्वभूतानाम् 184, 15.
 त्वमेवान्मो विजानीये 184, 16.
 दूर्वाकिं शापयेत् 155, 11.
 कृते कृदाक्षदेविनाम् 576, 17.
 द्विजार्तानां शौद्रस्त्वेकः 508, 1.
 न दशाल्लोभतः पश्चात् 222, 12.
 पथि ग्रामप्रान्ते च 380, 6.
 पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी 423, 5.
 पूर्वेषां तु स्वधाकारे 525, 9.
 पौनर्भवश्च तेनैव 515, 13.
 प्राकृतानि च गुहानि 179, 4.
 प्राप्रार्थश्चोत्तमर्णो 200, 19.
 फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमम्
 526, 3.

ब्रह्मदानां स्मृता लोका 172, 10.
 † भर्त्रा प्रीतेन यद्वत् 483, 17.
 म्रियते तत्र तद्वद्वत् 134, 12.
 य एव तत्र द्रष्टारः 576, 2.
 यत्राणां धनिको वापि 134, 11.
 यथाभिहिता समयक्रिया 155, 16.
 यथोर्नाक्षत्र आधिस्तौ 233, 15.
 यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् 193, 1.
 यस्य भुक्तिर्जगत्तस्य 233, 16.
 यो गृह्णात्वा व्रतं पूर्वं 222, 11.
 रजतकरं चतुः कृष्णलोने 155, 13.
 राज्ञे धनदशभाग 200, 18.
 रोगोऽर्धज्जातिभरणम् 193, 2.
 लक्षणेत्तस्य विज्ञानं 179, 3.
 व्यवहागभिगस्तोऽयं 184, 17.
 शिरोऽद्वैतमहाकरं 155, 15.
 समक्षदर्शनात् साक्षी 93, 11.
 सव च पुरुषपीडाकराः
 420, 15.
 सर्वेषु चार्थजातेषु 155, 9.
 † सा यथाकाममभ्यायात् 483, 18.
 सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने
 155, 14.
 स्त्रीब्राह्मण.....व्याध्युपसृष्टे च
 162, 13-18.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.

३०. वृद्धमनु.

अथ तस्यापि देयं स्यात् 329, 13.
 अपुत्रा शयनं भर्तुः 524, 1.
 उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात्
 327, 13.
 न तु दाप्यो हतं चोरैः 327, 6.
 पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डम् 524, 2.
 पथि विक्रीय तद्भाण्डम् 329, 12.
 प्रातिश्रुत्य न कुर्याद्यः 325, 12.
 प्रमादान्नाशितं दाप्यः 327, 5.
 भाण्डं न दद्यात्परतो 330, 9.
 मुषितः शपथं दाप्यो 449, 5.
 सः कर्मकाले संप्राप्ते 327, 12.
 यदि तस्मिन्दाप्यमाने 449, 4.
 यो भाटयित्वा शकटम् 330, 8.
 स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म 325, 12.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

विभागधर्मसंदेहे 571, 7.
 विभागभावना कार्या 571, 8.

३२. वृद्धविष्णु.

अपुत्रधनं पत्न्यभिगाभि
 526, 7.
 अपुत्रस्याथ कुलजा 526, 9.
 तदभावे पिता माता 526, 10.

३३. व्याघ्र.

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये 101, 18.
साहसेषु च सर्वेषु 101, 17.

३४. व्यास.

अगृहीते धने तत्र 90, 13.
अगोपयन्तो भाण्डानि 304, 5.
अजिता अपि दण्ड्याः स्युः 199, 13.
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा 244, 1.
अतोऽर्वाक्पिण्यदोषस्तु 361, 11.
अधरीकृत्य तत्पत्रम् 90, 11.
अधोगतो न शुद्धयेत्तु 174, 1.
अन्यथा द्विगुणं दाप्याः 304, 6.
अन्यथा नश्यते लाभो 232, 10.
अप्रकाशोत्साधियुक्तम् 137, 11.
अवश्यं तेन वक्तव्यम् 139, 2.
अविज्ञातनिवासाश्च 438, 16.
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैः 42, 2.
असंस्कृतास्तु ये तत्र 508, 7.
असुतास्तु पितुः पत्न्यः 502, 8.
आधिपत्रं चतुर्थं च 126, 19.
आवेदयित्वर्णिकुले 240, 7.
उत्कोचजीविनो द्रव्य 580, 10.
उत्क्षेपकः संधिभेत्ता 438, 17.
ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशो 232, 11.
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः 251, 2.
ऋणं पैतामहं पौत्रः 250, 8.
ऋणं सलाभं संशोध्य 236, 14.
एतत्सर्वं समासेन 124, 9.

एवं निष्कप्रमाणं तु 158, 15.
एवं निःसंशयज्ञानात् 174, 4.
करोत्युत्तरकार्याणि 580, 9.
काले काले पालनीयः 123, 13.
कालेऽतीते मुक्तपाशाः 110, 7.
किंचिदूनं प्रदाप्यः स्यात् 283, 15.
कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ 123, 5.
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम् 137, 10.
कुर्वीत पुनराह्वानम् 51, 19.
क्रमायातो दृढः शूद्रः 30, 10.
क्रियाकारकसंबन्धम् 122, 11.
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च 42, 3.
गृहीतदोषो नष्टश्च 236, 13.
गृहीतबन्धोपस्थाने 249, 13.
गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं 240, 6.
गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं 244, 3.
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् 283, 19.
ग्रामयोरुभयोः सीम्नि 386, 3.
चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र 361, 3.
चीरकं च स्वहस्तं च 126, 18.
जङ्गमं स्थावरं येन 124, 4.
जयपत्रं ततो दद्यात् 124, 3.
जितं तु दण्डयेद्राजा 199, 12.
ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् 454, 2.
ज्ञेया सा प्रतिपात्तिश्च 202, 5.
तदन्तरा धनं दत्त्वा 239, 3.
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यम् 109, 5.
तस्य भागद्वयं देयम् 562, 5.
तस्य राज्ञा प्रदातव्यम् 124, 6.

ताम्रपट्टे पटे वापि 122, 10.
 तुषाङ्गारकपालैस्तु 386, 7.
 ते च चण्डालपर्यन्तान् 123, 6.
 तेषां वर्षशते पूर्णे 110, 6.
 त्रिपूरुषी त्रिगुणिता 142, 3.
 त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं 30, 4.
 त्र्यहोहोऽहं परीक्षेत 361, 7.
 दत्तं मयामुकायाथ 123, 8.
 दशाहात्सर्वबीजानां 361, 10.
 दानवादप्रतिभुवौ 251, 3.
 दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डम् 298, 8.
 देशाध्यक्षादिना लेख्यम् 137, 13.
 दैवराजोपघाते तु 232, 9.
 द्रव्यभेदप्रमाणं च 125, 14.
 द्वित्रिलिपिज्ञैः स्वकृतम् 137, 9.
 द्विपदामर्धमासं स्यात् 361, 9.
 धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः 94, 10.
 न मयैतत्कृतं पत्रम् 90, 10.
 न वर्धते प्रयत्नस्य 225, 7.
 नानापण्यानुसारात्ते 304, 4.
 निगदं स्मृतिवाक्यं च 124, 8.
 निराधारे द्विकशतम् 221, 19.
 निहते तु यदा वादी 202, 4.
 न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं 580, 8.
 पण्यमेव निवृष्टं तत् 370, 17.
 परानीकहते देशे 51, 18.
 पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात् 158, 14.
 पालग्रहे ग्रामघाते 374, 15.
 पितरश्चावलम्बन्ते 109, 3.

पितामहश्च सर्वास्ताः 502, 9.
 पितृपूर्वं नामजाती 125, 13.
 पूर्वोत्तरे क्रियापादम् 124, 7.
 प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं 89, 8.
 प्रतिग्रहीतृजात्यादि 123, 2.
 प्रत्यक्षप्रवाहिनी यत्र 386, 6.
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् 96, 5.
 प्रमाणान्तरमिष्टं हि 137, 8.
 प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धम् 225, 6.
 फलभोग्यं पूर्णकालम् 243, 16.
 बध्यन्ते वारुणैः पाशैः 110, 4.
 बन्धकस्य धनी स्वामी 239, 2.
 ब्राह्मणास्तु तथैवान्यान् 123, 4.
 भाक्षिते सोदयं दाप्यः 283, 14.
 भागाभिशापसंदिग्धे 124, 5.
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया 142, 2.
 भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः
 123, 15.
 मणिमुक्ताप्रवालानां 361, 8.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 123, 11.
 मातापित्रोरात्मनश्च 123, 7.
 मूलेन सह वादस्तु 295, 13.
 मूले समाहते क्रेता 295, 12.
 यच्चान्यस्य कृतं लेख्यम् 139, 1.
 यत्पणष्टं हतं वा स्यात् 374, 16.
 यन्नामलेख्यं तल्लेख्यम् 90, 12.
 याचनानन्तरं नाशे 283, 18.
 याज्वाधर्मेण यदुक्तम् 149, 5.
 युवानः साक्षिणः कार्यं 94, 13.

रहःकृतं प्रकाशं च 89, 7.
 राजवंशक्रमयुतं 125, 12.
 राजा तु स्वयमादिष्टः 122, 9.
 लिखेज्जानपदं लेख्यम् 125, 11.
 लेख्ये कृते च दिव्ये च 249, 12.
 लोकप्रसादात्स्वकृतात् 137, 12.
 वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु 42, 1.
 वदन्त्यष्टगुणान् काले 228, 2.
 वर्षाणि विंशतिं भुक्ता 142, 1.
 वस्त्ररूप्याहिरण्यानाम् 361, 4.
 वादी चोन्मार्गं द्रव्यम् 298, 7.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 361, 12 &
 363, 12.
 विद्याप्राप्तं शौर्यधनम् 559, 1.
 विप्रत्यये लेख्यदिव्यदर्शने 251, 1.
 विभागकाले तत्तस्य 559, 2.
 विभिन्नमातृकास्तेषाम् 503, 2.
 विवादं नैव पश्येयुः 42, 4.
 विशुद्धिपत्रकं चैव 127, 2.
 व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा 124, 2.
 शाककार्पासबीजेक्षौ 228, 1.
 शिष्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च 174, 3.
 शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः 96, 4.
 शौर्यादिनाप्रोति धनम् 562, 4.
 श्रुताध्ययनसंपन्नम् 30, 5.
 श्रोत्रिया न पराधीनाः 94, 12.
 श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता 94, 11.
 षड्भूतं तु तयोः प्रोक्तम् 169, 11.
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि 110, 5.

षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यम् 127, 1.
 सत्यंकारं च यो दत्त्वा 370, 16.
 सत्यवाक्ये व्रजन्यूर्ध्वम् 109, 4.
 संनिवेशं प्रमाणं च 123, 10.
 संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः 508, 8.
 सबन्धे भाग आशीतः 221, 18.
 समं दद्यात्तत्सुतौ तु 250, 9.
 समकालं पश्चिमं वा 137, 14.
 समक्षमसमक्षं वा 304, 3.
 समानजातिसंख्या ये 503, 1.
 समामासतदर्धाहर् 123, 1.
 समुच्छ्रिता ध्वजाकारा 386, 4.
 समोऽपि न विशुद्धः स्यात् 174, 2.
 सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्
 123, 14.
 साक्षिणा धर्मसंस्थेन 109, 1.
 साक्षिभावे नियुक्तानां 109, 2.
 साधनाङ्गान्विता रात्रौ 438, 15.
 साधारणं समाश्रित्य 562, 3.
 साध्यपालस्तु कर्तव्यो 30, 9.
 सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणाम्
 123, 12.
 सीमात्र चिह्निता कार्या 386, 8.
 सुहृद्भिर्वान्धवैश्चापि 149, 6.
 स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी 438, 18.
 स्थानवंशादिपूर्वं च 123, 3.
 स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं 30, 7.
 स्फुटलेखं नियुञ्जीत 30, 6.
 स्वच्छन्दगा बहुजला 386, 5.

स्वहस्तकाज्ज्ञानपदम् 137, 7.
 हन्याच्चित्रवधोपायैः 454, 3.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 10.
 हिरण्ये द्विगुणीभूते 239, 1. and
 240, 4.

३५. शङ्ख.

अकामे पितरि ऋक्थविभागे
 487, 2.
 अदण्ड्यौ मातापितरौ 206, 15.
 अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्
 479, 19.
 तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणम्
 151, 1.
 त्रयाणामपि वर्णानाम् 208, 15.
 न जीवति पितरि 479, 17.
 पूर्वनष्टां तु यो भूमिं 558, 7.
 यथाभागं लभन्त्यन्ये 558, 8.
 यद्यपि स्यात्पश्चात् 479, 18.
 लोहधारणम् 151, 2.
 वानप्रस्थौ जन्मकर्म 206, 16.
 विभज्यमाने दाये 511, 11.
 विवासनं धिक्करणम् 208, 16.
 वैवाहिकं स्त्रीधनं च 511, 12.
 स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य 540, 19.

३६. शङ्खलिखितौ.

इष्टापूर्तप्रदानम् 151, 8.
 केशकेशिग्रहणात् 119, 1.
 दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् 382, 4
 रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च 382, 3.

शस्त्रपाणिर्घातकः 119, 2.
 समं सर्वे सहोदरा मातृकं....
 551, 20.
 सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्
 404, 7.

३७. श्रुति.

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्
 जायते 263, 11.
 तस्मास्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा
 536, 5.
 यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वै न
 स यदि वै न चयतेऽथ पुत्रमथ
 पौत्रं चयते. 566, 17-18.

३८. संग्रहकार.

अन्यस्वमन्यहस्तेषु 481, 12.
 अर्थवद्धर्मसंयुक्तम् 63, 1.
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टम् 127, 5.
 असत्यामपि तस्यां तु 530, 13.
 असाधयन्साधयन्वा 199, 9.
 अस्वतन्त्रतयास्वाम्यम् 479, 8.
 आगमे क्रयदानादौ 141, 4.
 आचार्यस्याप्यभावे तु 530, 18.
 उक्तप्रकाररूपेण 199, 5.
 एवमेवोपरितनां 530, 14.
 काथितं दायशब्देन 478, 8.
 कृतागमस्योक्तकाले 146, 4.
 क्षमालिङ्गात्मपीडावत् 63, 9.
 गुर्वदिशनियोगस्था 533, 7.

- ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्ताः 141, 2.
 चीरकं नाम लिखितम् 127, 4.
 तथोद्धारविभागोऽपि 492, 9.
 तदभावेऽसपिण्डाः स्युर् 530, 15.
 तस्यामविद्यमानायां 530, 12.
 तस्यैवात्मतृतीयस्य 146, 5.
 दृष्टकारणदोषो वा 199, 10.
 धटादीनि विषान्तानि 153, 13.
 परात्मपूर्वजानेक 63, 8.
 परित्यक्तागमा भुक्तिः 146, 7.
 पितर्यविद्यमानेऽपि 530, 11.
 पितृद्रव्यविभागस्य 479, 7.
 पितृद्वारागतं द्रव्यम् 478, 7.
 प्रतिनामाभिराक्रान्तम् 127, 7.
 प्रसिद्धमविरुद्धं च 63, 3.
 भाषाक्षरसमं साध्यम् 199, 8.
 भुक्तिप्रसाधने मुख्याः 141, 1.
 भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य 146, 6.
 भ्रातृषु प्रविभक्तेषु 533, 6.
 मातृद्रव्यविभागोऽपि 479, 9.
 यथा नियोगधर्मोऽयम् 492, 8.
 यदावेदयते राज्ञे 63, 10.
 यो यथोक्तान्यतमया 199, 7.
 राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च 199, 6.
 लिखितं साक्षिणो भुक्तिः 141, 3.
 वर्तते यस्य यदस्ते 481, 11.
 वर्षर्तुमासपक्षाहो 63, 5.
 शूद्रस्यैकोदकाभावे 530, 17.
 संक्षिप्तं निखिलार्थं च 63, 4.
 सत्स्वपत्येषु यस्मान्न 479, 10.
 सत्रह्यचारी सद्विप्रः 530, 16.
 साध्यप्रमाप्यसंख्यावत् 63, 7.
 साध्यवद्वाचकपदम् 63, 2.
 स्थानावसथसाध्याख्या 63, 6.
 स्पष्टावगमसंयुक्तम् 127, 8.
 स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः 127, 6.
 ३९. संवर्त.
 आसेधं प्रतिभङ्गं च 44, 13.
 कन्यापहारकं पापं 44, 15.
 गोब्राह्मणनिहन्तारम् 45, 1.
 चतुर्दशी ह्यमावास्या 23, 13.
 तिथिष्वासु न पश्येत्तु 23, 14.
 दशैतानपराधांश्च 45, 2.
 न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे 224, 16.
 परार्थवादसंयुक्तम् 44, 16.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन 144, 5.
 भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य 146, 17.
 भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे 146, 16.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 144, 4.
 षड्भागकालं शुक्लार्थे 44, 17.
 संदिग्धे प्रातिभाव्ये च 224, 17.
 स्वयमन्वेषयेद्राजा 44, 14.
 स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च 44, 18.

४०. स्मृतिःस्मृत्यन्तरंस्मरणंवा.

- अकूरो मधुरः क्षिग्धः 29, 2.
 अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः 499, 13.
 अनुक्तसंख्या यत्र 166, 14.
 अन्तर्हितं हरन् शुद्धः 180, 9.
 अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थम् 536, 2.
 अप्रसिद्धं निराबाधम् 61, 16.
 अप्सु प्रवेशने यस्य 186, 13.
 अयस्तप्तं तु पाणिभ्याम् 180, 8.
 अवष्टम्भाभियुक्तानाम् 152, 1.
 असाध्यं वा विरुद्धं वा 61, 17.
 आगमस्तु कृतो येन 145, 13.
 आपत्काले कुटुम्बार्थे 485, 9.
 आमन्त्रिता च नागच्छेत् 333, 8.
 उत्साहवानलुब्धश्च 29, 3.
 ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात् 156, 5.
 एकोऽपि स्थावरे कुर्यात् 485, 8.
 कर्णौ चर्म च वालाश्च 377, 2.
 कलौ युगे त्विमान् धर्मान् 522, 10.
 कुलीना ऋजवः शुद्धा 95, 5.
 कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो 160, 13.
 जनन्यस्वधना पुत्रैर् 502, 4.
 तथाजाविकवत्सानां 381, 4.
 तदङ्गच्छेद इत्येको 404, 4.
 तदप्यन्यायविहितम् 582, 18.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 152, 2.
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रम् 357, 4.
 तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ 175, 19.

- व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः 95, 6.
 दत्तौरसेतरेषां तु 522, 8.
 दूर्वायाः सप्तपर्णानि 180, 2.
 देवरेण सुतोत्पत्तिः 522, 9.
 द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् 581, 19.
 धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर् 190, 1.
 न तत्सुतस्तत्सुतो वा 145, 14.
 न प्रतिग्रहभूद्देया 564, 9.
 निष्के तु सत्यवचनं 156, 4.
 न्यायापेतं यदन्येन 582, 17.
 पणस्य पादौ द्वौ गां तु 381, 3.
 पण्यस्त्रीणां व्यसनिनाम् 160, 12.
 पत्रैरञ्जलिमापूर्य 179, 14.
 पशुस्वामिषु दद्यात् 377, 3.
 प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्
 568, 13-14.
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते 95, 8.
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् 175, 20.
 प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 77, 19.
 बहिर्वासिषु बाह्याश्च 95, 10.
 बान्धवादप्रजाद्यस्तु 295, 2.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 95, 7.
 मिथ्या क्रिया पूर्ववादे 77, 14.
 यस्य राजस्तु कुरुते 357, 3.
 लब्धं दानक्रमप्राप्तम् 295, 1.
 ललाटे चाभिशास्ताङ्कः 205, 11.
 वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः 381, 11.
 वधः सर्वस्वहरणं 404, 3.
 वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् 142, 10.

वाक्पारुष्ये महीवादे 395, 6.
वाक्पारुष्ये य एवोक्तः (व्याख्या)
416, 17.

व्याधिता संभ्रमा व्यग्रा 333, 6.
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ 177, 1.
शिरसो मुण्डनं दण्डः 205, 10.
शिरोमात्रं तु दृश्येत 186, 12.
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः 95, 9.
स एव दण्डपारुष्ये (व्याख्या).
416, 18.

सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 1.
स्वग्रामज्ञातिसामन्त 568, 11.
हिरण्योदकदानेन 568, 12.

४१. हारीत.

अकल्पबालस्थविर 50, 15.
अधरीकृत्य तत्पत्रम् 137, 17.
अनल्पमव्यस्तपदम् 69, 11.
अनादेयास्तु ते सर्वे 215, 16.
अन्यथा नश्यते लाभो 231, 19.
अन्यायेनापि यद्भुक्तम् 144, 7.
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम 215, 15.
अभक्षणे प्रत्यये दाने 249, 6.
अर्थिश्रवमगूढार्थम् 69, 13.
आगमस्तु भवेन्मूलम् 140, 2.
आदाने वा विसर्गे वा 217, 7.
आयुषो रक्षणार्थं तु 535, 13.

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव 178, 10.
उत्तरं तत्र विज्ञेयम् 79, 3.
कार्यातिपातिव्यसनि 50, 16.
कोशतन्दुलधर्मास्तु 161, 16.
गर्भघ्नीमधमवर्णाम् 475, 8.
जीवति पितरि पुत्राणां 480, 4.
दाने वाधमने वा पि 217, 6.
* देवब्राह्मणराज्ञां च 436, 10.
धर्मास्तुकाञ्जडानार्त 50, 18.
न तच्छक्यमपाकर्तुं 144, 8.
न त्वङ्गभेदं विप्रस्य 208, 13.
न मयैतत्कृतं पत्रम् 137, 16.
न मूलेन विना शाखा 140, 1.
न विषं ब्राह्मणे दद्यात् 161, 15.
न्यायेन क्रियते यत्तु 7, 15.
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु 249, 7.
पुत्रदारादिशपथान् 161, 17.
पूर्वपक्षार्थसंबद्धम् 69, 10.
प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत् 178, 9.
बन्धं यथा स्थापितं स्यात् 231, 18.
बिन्दुमात्राविहीनं यत् 131, 5.
मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च 50, 17.
मिथ्याकारणयोर्वापि 80, 11.
मिथ्योत्तरं कारणं च 78, 16.
* मृद्गाण्डासनखट्वास्थि 436, 5.

* Those marked with an asterisk are given as Hārīta's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

यच्च काकपदाकीर्णम् 131, 4.	व्यवहारस्वरूपं च 46, 2.
यत्प्रभृतार्थविषयम् 79, 2.	*शमी धान्यं कृतान्नं च 436, 6.
राजन्येऽग्निं घटं विप्रे 161, 14.	शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु 46, 1.
राजा विवर्जितो यस्तु 215, 13.	सत्यं वापि सहान्येन 78, 17.
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 215, 14.	सारभूतमसंदिग्धम् 69, 12.
*वासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.	स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः 7, 14.
विधवा यौवनस्था चेत् 535, 12.	*हिरण्यरत्नकौशेय 436, 9.
विभजिष्यमाण एकविंशं	*हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.
कामीनाय दद्यात् 517, 1.	

* Those marked with an asterisk are given as Hārita's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS

VOL. III, PARTS I AND II.

अ.	अग्निः शिशिरहेमन्त	...	१६२		
अंशमंशं यवीयांसः	...	४८९	अग्निवर्णं तु तच्चोरः	...	१९७
अकल्पबालस्थविर	...	५०	अग्निवर्णमयःपिण्डं	...	१७७
अकल्पादीनपि शनैः	...	५०	अग्निहोत्रं गवालम्भं		
अकामे पितरि ऋक्थ	...	४८७	(व्याख्या)		
अकारणे च विक्रोष्टा	...	४५१	अग्नेः पश्चिमभागे तु	...	१६५
अकूटं कूटकं ब्रूते	...	४५७	अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि	...	१७५
अकृतं तदपि प्राहुः	...	२१६	अभ्यादिलोकपालांश्च	...	१६४
अकृतः स तु विज्ञेयः	...	२९१	अघशंस्यात्मविक्रेतु	...	९८
अकृता वा कृता वापि	...	५२५	अघशंस्यात्मविष्कम्भ		
अक्रमेण तु संगच्छेत्	...	३३३	(व्याख्या)		९८
अक्रमोढासुतश्चैव	...	५४६	अङ्कयित्वा भगाङ्केन	...	४७२
अक्रियाकारिणश्चैव	...	४३८	अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थं	...	२१२
अक्रूरहृदयः शान्तः	...	१८३	अङ्गादङ्गात्संभवति	...	५२४
अक्रूरो मधुरः स्निग्धः	...	२९	अङ्गावपीडने चैव	...	४२०
अक्षतायां क्षतायां वा	...	५१३	अङ्गलीर्ग्रन्थिभेदस्य	...	४४०
अक्षभङ्गे च यानस्य	...	४२१	अङ्गुल्योरेव वा छेदं	...	४७०
अक्षया वृद्धिरेतेषां	...	२२९	अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन	...	१९५
अक्षवध्रशलाकाद्यैः	...	५७२	अच्छलेनैव वान्विष्येत्	...	२८७
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी	...	४६६	अजातश्वास्मि तत्काले	...	७३
अगृहीतं च दित्सतः	...	२२५	अजातष्वेव शस्येषु	...	३७८
अगृहीते धने तत्र	...	९०	अजातौ जातिकरणे	...	४५८
अगृहीते धने तत्र	...	१३८	अजानां पक्षिणां चैव	...	४४४
अगृहीते समं दाप्यः	...	३२४	अजाविके तु संरुद्धे	...	३७६
अगोपयन्तो भाण्डानि	...	३०४	अजिता अपि दण्ड्याः स्युः	...	१९९
अग्निं शिशिरहेमन्त	...	१६२	अजैकपादहिर्बुध्न्यः	...	१६५

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु ..	४३९	अत्राहममुकः साक्षी	१२६
अज्ञानतिमिरोपेतान् ...	३२	अथ कार्यविपात्तिस्तु	२९०
अज्ञाननाशितं चैव ..	२८३	अथ चेदनृतं ब्रूयात्	११०
अज्ञानाद्बालभावाच्च ..	११४	अथ चेदनृतं ब्रूयुः	३९७
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे ..	११५	अथ चित्प्रातिभूर्नास्ति	५८
अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा ..	३९८	अथ तस्यापि देयं स्यात्	३२९
अतः क्रिया तदा प्रोक्ता ..	८७	अथ पञ्चत्वमापन्ने	१३४
अतः परं प्रवक्ष्यामि ..	१९१	अथ प्रागेव दत्ता स्यात्	३१९
अतः पुत्रेण जातेन ..	२६३	अथ भ्रातृणां दाय	५०७
अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ...	४८६	अथ मूलमनाहाय	२९६
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात् ...	५२९	अथ मूलमनाहार्थ	२९८
अतश्च सुतदाराणां ...	३१५	अथ वा कितवो राज्ञे	५७३
अतस्तस्य तु पत्राणि ...	१८०	अथवा शुद्धभावेषु	१७८
अतस्तान्वातयेद्राजा ...	४१२	अथ विंशतिवर्षाणि	१३६
अतस्त्वं दर्शयात्मानं ...	१८५	अथ शक्तिविहीनः स्यात्	२५८
अतिक्रमेऽप्याते च ...	५८	अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८
अतिक्रान्ते सप्तरात्रे ...	८१	अथारूढविवादस्य	१४५
अतीतकालः पक्षोऽसौ ...	६४	अथावेद्य प्रयुक्तस्तु	४०७
अतीतकालोद्दिष्टश्च ...	६४	अदग्धं तं विदुर्देवाः	१८१
अतोऽन्तरा धनं दत्वा ...	२४४	अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च	३८४
अतोऽन्यथा भावनायाः ...	१०६	अदण्ड्यान्दण्डयनराजा	३२
अतोऽन्येषु तु कार्येषु ...	१६३	अदण्ड्या मृतवत्सा च	३८४
अतोऽन्येषु विवादेशु ...	११५	अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः	३८४
अतो यदन्यद्विब्रूयुः ...	११३	अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः	३८३
अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु ...	३२१	अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च	३८३
अत्यारात्परकुड्यस्य ...	६००	अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा	२९६
अत्युज्ज्वलं विरकृतं ...	१३१	अदण्ड्यो मातापितरौ	२०६
अत्र यद्युक्तं	५२६	अदत्तं तु भयक्रोध	३१७
अत्र साक्षी त्वमस्माक	१०३	अदत्तत्यक्तविक्रीतं	२९५

अदत्तेऽन्यत्र समयात्	.... ३७०	अनंशौ क्लीबपतितौ	.... २७३
अदत्त्वा तु मृते दाप्यः	... ३२०	अनंशौ क्लीबपतितौ	.... ५४४
अददद्याच्यमानस्तु	.... २६१	अनद्धाहं तथा धेनुं	.... ३०१
अदर्शयन्स तं तस्य	.... २४७	अनन्तरः सपिण्डाद्यः	.... ५२७
अदर्शयित्वा तत्रैव	.... २६०	अनन्तरः सपिण्डाद्यः	... ५४१
अदायिकं राजगामि	.... ५३५	अनपत्यस्य धर्मोऽयं	.... ५४१
अदास इति चोक्त्वा त्रिः	.... ३४७	अनपत्योऽशभाग्योऽपि	.... ५३१
अदुष्टं दूषयन्वादी	.... १०५	अनयन्माटयित्वा तु	.... ३३०
अदुष्टां लभते त्यक्तुं	... ४७५	अनयन्वाहकोऽप्येवं	... ३३०
अदृष्टाश्रावितं लेख्यं	.... १३५	अनर्थनिचयो भिक्षुः	.... ५४३
अदेयं यश्च गृह्णाति	.... ३१४	अनर्थशीलां सततं	.... ४७६
अदेयदायको दण्ड्यः	.... ३२१	अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते	... ३०१
अदेयदेयदत्तानां	.... ३१२	अनल्पमव्यस्तपदं	.... ६९
अदेयमथ देयं च	.... ३१३	अनाकारितमप्यूध्वं	.... २२२
अदेयान्याहुराचार्याः	.... ३१३	अनाख्यातं व्यवहितं	.... २७९
अदेशकालसंभाषा	.... ४६३	अनागमं तु यद्भुक्तं	.... १४९
अदेशकाले दत्तानि	... १६३	अनागमं तु यो भुङ्क्ते	.... १४३
अधनस्य ह्यपुत्रस्य	.... २७५	अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः	.... ३४९
अधमो भारवाही स्यात्	.... ३३६	अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं	१२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	.... ९०	अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं	.... १२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	.... १३७	अनादेयास्तु ते सर्वे	.... ६७
अधिकान्छेदयेदर्थान्	.... ६५	अनादेयास्तु ते सर्वे	.... २१५
आधक्रियत इत्याधिः	.... २३०	अनादेयो भवेद्वादः	२१५
अधुना संप्रवक्ष्यामि	.... १९७	अनावृतं चेत्तन्नाशे	३७९
अधोगतो न शुद्धेत्तु	.... १७४	अनावेद्य तु राज्ञे यः	२५८
अध्यक्षः सभ्यसहितः	.... १०३	अनिच्छतः प्रभावत्वात्	३४३
अध्यक्षाणां च निक्षेपः	... ३८	अनिच्छन्शुल्कदातापि	३३३
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं	.... ५४७	अनिच्छया त्वपकृतं	४६२
अध्यावाहनिकं नाम	.... ५४८	अनियम्यांशकर्तृणां	३१२
अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः	५४४	अनियुक्तप्रभाषी च	४३

अनियुक्तासुतश्चैव	....	५४६	अनेन विधिना लेख्यं	१२४
अनिर्गते दशाहे तु	....	२४०	अनेन विधियोगेन	३०६
अनिर्णीते तु यद्यर्थे	....	३५	अन्तःपुरं वासगृहं	४३
अनिर्दशाहां गां सूतां	...	३८३	अन्तरं तु तयोर्हिस्तः	१६८
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानः	...	३०१	अन्तरेण तयोर्थः स्यात्	१५७
अनिर्दिष्टं तु यद्भव्यं	...	३०१	अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामात्	५९३
अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा	....	५७७	अन्तर्जलगतं सम्यक्	१८६
अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टं	....	२३५	अन्तर्धनं तु यद्भव्यं	२४०
अनिर्दिष्टो वार्यमाणः	....	३०५	अन्तर्हितं हरन्शुद्धः	४८०
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः	....	२९१	अन्तिमा स्वैरिणीनां या	२७५
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु	....	३२२	अन्तेवासी गुरुप्राप्त	३३९
अनिषिद्धेन यद्भुक्तं	....	१४१	अन्त्याभिगमने त्वङ्मयः...	४७१
अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यः	....	४४४	अन्धशस्यात्मावक्रतु	
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्	....	४५५	(व्याख्या)	९८
अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः	....	४९९	अन्धोचिकित्स्यरोगाद्याः	५४४
अनुकूलामवाग्दुष्टां	....	४७४	अन्नाकालभृतस्तद्वत्	३३६
अनुक्तमेतन्मन्यन्ते	....	७४	अन्नाकालभृतो दास्यात्	३४५
अनुक्तसंख्या यत्र स्यात्	...	१६६	अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थं	५३६
अनुक्तानां द्विगुणा	....	२२८	अन्यं संश्रावयेत्तं तु	१०३
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः	...	४९	अन्यक्षेत्रे तु जातानां	४०४
अनुपन्नन्पितृद्रव्यं	...	५५८	अन्यग्रामात्समाहृत्य	३९८
अनुपस्थापयन्मूलं	...	२९७	अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चित्	५३५
अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं	...	८७	अन्यत्र स्वामिसंदेशं	२१७
अनुमानेन निर्णीतं	...	१९८	अन्यथा द्विगुणं दाप्याः	३०४
अनुमानेन विज्ञेयं	...	५७०	अन्यथा न प्रवर्तेत	३१५
अनेकधा कृताः पुत्राः			अन्यथा न भवेह्लामः	३९८
(व्याख्या)	....	५२०	अन्यथा न विशुद्धिः स्यात्	१८६
अनेकपदसंकीर्णः	...	६५	अन्यथा नश्यते लाभः	२३१
अनेकपितृकाणां तु	...	४९५	अन्यथा नश्यते लाभः	२३२
अनेकार्थाभियुक्तेन	...	२०३	अन्यथा शास्त्रकारी च	४८७
अनेकार्थाभियोगे तु	...	२०३	अन्यवादी क्रियाद्वेषी	८१

अन्यवादी पणान्पञ्च ..	८३	अपदिश्याभियोगं यः ...	६५
अन्यवाद्यादिहीनेभ्यः ..	१२५	अपन्यायप्रवृत्तं तु ...	३३
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना ..		अपराधानुरूपं तु ...	१९८
(व्याख्या)	३८	अपश्यता कार्यवशात् ...	२७
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना..	५१९	अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं ...	४६२
अन्यस्वमन्त्रहस्तेषु ..	४८१	अपात्रे पात्रमित्युक्ते ...	३१८
अन्यहस्तात्परिभ्रष्टं ..	४३७	अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं ...	५३५
अन्यहस्ते च विक्रीय ..	३६९	अपि सर्पेण वा दष्टः ...	३८२
अन्यायवादिनः सभ्याः ..	३४	अपुत्रधनं पत्न्य ...	५२६
अन्यायवादिनः सभ्याः ..	४३९	अपुत्रपौत्रसंताने ...	५२५
अन्यायनाप त यान्तं ..	३३	अपुत्रस्य ऋक्थस्य ...	५०८
अन्यायेनापि यद्भुक्तं ..	१४४	अपुत्रस्याथ कुलजा ...	५२६
अन्यार्थमर्थहीनं च ..	६३	अपुत्रस्याथ कुलजा ...	५२८
अन्याहितं हतं न्यस्तं ..	१४३	अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो ..	
अन्यूनं चेन्निगदितं ..	११४	(व्याख्या)	३८
अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्याः..	४३६	अपुत्रायां कुमार्यां च ...	५५५
अन्ये वा ये पुरग्राम ..	६७	अपुत्रायां मृतायां तु ...	५५५
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम ..	२१५	अपुत्रा योषितश्चैषां ...	५४६
अन्येषां चैवमादीनां ..	४४४	अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	५२४
अन्योर्दयस्तु संसृष्टी ..	५३८	अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	५३४
अन्योन्यं त्यजतो रागः ..	४७४	अपुत्रेण परक्षेत्रे ...	५१८
अन्योन्यपरिगृहीताः ..	५७३	अपूर्णे तु प्रकुर्यातां ...	२४६
अन्योन्यमनुरागेण ..	४६२	अपृष्टसत्यवचने ...	११६
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ..	५६५	अप्रकाशोत्साधियुक्तं ...	१३७
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ..	५६६	अप्रगल्भभयार्तीनां ...	१३५
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं ..	५४८	अप्रजां दशमे वर्षे ...	४७६
अन्वाहितं च निक्षेपं ..	३१३	अप्रजायामतीतायां ...	५४७
अन्वाहितं याचितकं ..	३१३	अप्रजायामतीतायां ...	५५३
अन्वाहितादि वाहृत्य ..	२५६	अप्रतिपन्नापि सा दाप्या... ..	२७०
अन्वाहिते याचितके ..	२८८	अप्रत्ता चेत्समूढा तु ...	५५२
अपचारक्रियायुक्ता ..	५३२	अप्रत्तायास्तु दुहितुः ...	५५२

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं	१४३	अभियुक्तोऽभियोगस्य ...	७२
अप्रयच्छन् तथा शुल्कं	३३३	अभियोक्ता धनं कुर्यात् ...	३००
अप्रशस्तास्तु कानीन	५१५	अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् ...	६६
अप्रसिद्धं निराबाधं	६१	अभियोक्ता शिरस्थाने	१५२
अप्रसिद्धं विरुद्धं यत्	७३	अभियोगमनिस्तोर्य	८५
अप्राणिभिर्यत्क्रियते	५७२	अभियोगानुरूपेण	५१
अप्राप्तव्यवहारं च	४५७	अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा	५६
अप्राप्तव्यवहारश्च ...	५०	अभिलेख्यात्मनो वंद्यान्	१२२
अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले	३६७	अभिवन्द्य च गुर्वादोन्	२२
अप्राप्ते वेसकाले तु	२९०	अभिशपे समुत्तोर्ये	१२८
अप्रियं चास्य यो वक्ता	५८०	अभिषह्य तु यः कन्यां	४७०
अप्सु प्रवेशने यस्य	१८६	अभीक्षणं बोद्यमानोऽपि ...	९१
अप्सु भूमिवदित्याहुः	११२	अभीषणेन दण्डेन	४१२
अबध्यं यश्च बध्नाति	४५७	अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु ...	५७८
अबन्धलम्बकं वैव	१३५	अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन ...	१९७
अब्जेषु चैव रत्नेषु	११२	अभ्युत्थानमधर्मस्य ...	३
अभक्षणे प्रत्यये दाने	२४९	अभ्युपेत्य च शुश्रूषां ...	३३४
अभक्ष्यापेयकथनं	४३०	अभ्रातृकां प्रदास्यामि	
अभावयन्धनं दाप्यः	१०६	(व्याख्या)	५१२
अभावे ज्ञातृविज्ञानां	३९५	अभ्रातृको हरेत्सर्वं	५२२
अभावे तदपत्यानां	५५४	अमात्यः प्राङ्निवाको वा	२१२
अभावे बीजिनो माता	२१७	अमूलैर्वाथ मूलैर्वा	४२९
अभिगन्तास्मि भगिनां	४३३	अमेध्यं शोधयित्वा तु	४०२
अभिघाते तथा च्छेदे	४२८	अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूत ...	४१३
अभियुक्तं च नान्येन	८५	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः ...	५१९
अभियुक्तस्ततश्चैकं	१९८	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः	
अभियुक्तस्तथान्येन	४९	(व्याख्या)	३८
अभियुक्ताय दातव्यं	१५२	अयशो महदामोति ...	३२
अभियुक्ताय दातव्यं	१८७	अयस्तप्तं तु पाणिभ्या ...	१८०
		अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् ...	३५४
		अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् . .	८४

अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	४५१	अर्थिनाभिहितो योऽर्थः ...	७२
अयुक्तं साहसं कृत्वा ...	२११	अर्थिना संनियुक्तो वा ...	५३
अयोनौ गच्छतो योषां	४७१	अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं ...	१२७
अयोनौ यः समाक्रामेत् ...	३३३	अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि ...	१०३
अरत्निद्वयमुत्सृज्य ...	४००	अर्थिप्रत्यर्थिवचने ...	१०२
अराजके हि लोकेऽस्मिन् ३		अर्थिश्रवणमगूढार्थं ...	६९
अराजदैविके चापि ...	२८२	अर्थी तु लेखयेत्तावत् ...	६६
अराजदैविकं नष्टं ...	३२८	अर्थी तृतीयपादे तु ...	८७
अरिक्थभाजस्ते सर्वे ...	५३४	अर्थेऽपव्ययमानं तु ...	२०२
अरुन्तुदः सूचकश्च ...	३५५	अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् ...	३४०
अर्घश्चेदवहीयेत ...	३६६	अर्घं द्वयोरपहतं	३००
अर्घस्य ज्हासं वृद्धिं वा	४५८	अर्घं द्वयोरपहतं ...	२९७
अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः	४५९	अर्घक्षयात्तु परतः ...	४५६
अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत्	४५१	अर्घत्रयोदशपणः ...	३७५
अर्घ्यादिपञ्चादङ्गानां	१६६	अलंकारो भार्याया	४९३
अर्घ्येत्तु धटं पूर्व....	१७१	अलंकृता हरन्कन्यां ...	४६९
अर्जुनस्तिलकोऽशोकः	१६९	अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात्	१२९
अर्थकालबलापेक्षं....	९२	अलेख्यासाक्षिके दैवीं ...	३००
अर्थदण्डवधावुक्तौ	३२	अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य ...	४३९
अर्थप्रत्ययहेतुर्यः	२३१	अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धः ...	६१
अर्थप्रत्ययहेतुश्च	२३१	अवकृष्य च सर्वत्र ...	४४९
अर्थवद्भर्मसंयुक्तं....	६३	अवगूरुणनिःशङ्क ...	४१०
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८	अवधित्यागमात्रेण ...	८२
अर्थस्य निचयं कुर्यात्	५४३	अवनिष्ठीवतो दर्पात् ...	४१८
अर्थस्य संग्रहे चैनां	४७३	अवमूत्रयतो मेढ्रं... ..	४१८
अर्थस्योपारि वक्तव्यं ...	११३	अवरुद्धासु दासीषु ...	४६७
अर्थानर्थावुभौ बुद्धा ...	६०	अवलम्बौ च कर्तव्यौ ...	१६९
अर्थापकर्षणं दण्डः ...	६९	अवश्यं तेन वक्तव्यं ...	१३९
अर्थार्थी चान्यविषये ...	१४८	अवश्यकार्याः संस्काराः...	५११

अवष्टब्धस्योत्तरणे	६७	अशुभं दासकर्मोक्तं .	३३५
अवष्टम्भाभियुक्तानां	१५२	अशुश्रूषाकरीं नारीं .	४७७
अवष्टम्भाभियुक्तानां	१५३	अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत् .	३३४
अवस्करस्थलश्वभ्र	४०१	अश्रुतार्थमदृष्टार्थं .	१३५
अविज्ञातं तु यत्कीतं	३६१	अश्वः खरो वृषो दासः .	२६२
अविज्ञातक्रयो दोषः	३००	अश्वस्तनविधानेन .	४४४
अविज्ञातनिवासाश्च ...	४३८	अष्टभिर्मण्डलैरेवं .	१७५
अविज्ञातनिवेशत्वात्	३०९	अष्टमं फालमित्युक्तं .	१५०
अविज्ञातस्थानकृतं ...	३००	अष्टमं मण्डलं गत्वा .	१७६
अविज्ञातहतस्यापि ...	४५३	अष्टमं मण्डलं गत्वा .	१८०
अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं ...	२९७	अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः .	१०४
अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे ...	५११	अष्टव्यक्तिकलाधरो नव .	१
अविभक्तविभक्तानां	४९६	अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घं	१९७
अविभक्तेऽनुजे प्रेते ...	४९५	अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः	१०
अविभक्तैः कुटुम्बार्थे ...	२७०	अष्टादशक्रियाभेदात्	२०
अविभाज्यं सगोत्राणां ...	५६४	अष्टादशपदाभिज्ञः	२८
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ...	५६३	अष्टादशसु मार्गेषु	२३
अविशुद्धागमो भोगः ...	१४०	अष्टादशसु मार्गेषु	४०
अव्याख्यागम्यमित्येतत् ...	६९	अष्टानां परमाणूनां	१५७
अव्यायच्छन्नविक्रोशन्	३७५	अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य	४४२
अशक्तप्रेतनष्टेषु ...	४०८	असंख्यातमविज्ञातं	२७९
अशक्तस्तु वदन्नेवं ...	४३२	असंबद्धकृतश्चैव	२१५
अशक्तितो न दद्याच्चेत् ...	४०९	असंभूय सुतान्सर्वान्	४८५
अशक्तौ बन्धनागारे ...	२०९	असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत्	१७६
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैः ...	४२	असंयतं चास्त्रहीनं	१७६
अशिवांसि च दिव्यानि ...	१५३	असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् ५३८-५३९	
अशीतिभागं गृह्णीयात्	२२१	असंस्कृतास्तु ये तत्र	५०८
अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् २२१		असंस्कृतास्तु संस्कार्याः	५०९
अशीतिस्तु विनाशे वै	१५५	असक्तालसरोगार्तं	३०३
अशुभं कर्म विज्ञेयं	३३५	असत्याः सत्यसंकाशाः	४३७

असत्याः सत्यसदृशाः .	३९	अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्या	४७३
असत्यामपि तस्यां तु .	५३०	अस्वतन्त्रेण मूढेन ..	३७०
असत्सदीति यः पक्षः .	२१४	अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त .	५१
असत्सु देवरेषु स्त्री .	२७४	अस्वामिना कृतो यस्तु .	२९१
असमग्रदाने लेख्यास .	२६०	अस्वामिविक्रयं दानं	२९१
असमाहार्यमूलस्तु .	२९७	अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां	४८०
असम्यग्भावितः कार्यः .	१३८	अस्वाम्यनुमताहासात्	२९४
असवर्णे तु विप्रस्य .	३४२	अस्वाम्यनुमतेनैव	४०७
असाक्षिकहते चिह्नैः .	४१२	अहंपूर्विकया यातौ	५९
असाक्षिके हते चिह्नैः .	४०	अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये	१७३
असाक्षिणस्ते वचनात् .	१०१	अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं	५३०
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः .	१००	अहीनक्रमचिह्नं च	१२९
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः .	१०१	अहोरात्रोषिते ज्ञाते	१६७
असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये .	११८	अहो मासस्य षण्णां वा	५४३
असाक्षिप्रत्यया ह्येते	११८	आ	
असाक्षिमत्साक्षिमच्च	१३०	आकाममननुज्ञातं	२३८
असाध्यन्साध्यन्वा	१९९	आकारणे रक्षणे च	३१
असाध्यं वा विरुद्धं वा	६१	आकारैरिङ्गितैर्गत्या	५५
असारमिति तत्त्वेन	७५	आकाशभूतमानेन	२३५
असुतस्य प्रमीतस्य	५२३	आकृष्टस्तु समाक्रोशन्	४१२
असुतास्तु पितुः पत्न्यः	५०२	आक्रन्दे चाप्यपैहीति	४२१
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं	७३	आक्षारयन्शतं दाप्यः	४३१
अस्मै दत्तं मया सार्धं	७४	आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा	१८४
अस्यां यो जायते पुत्रः		आगतस्तु शरग्राही	१८६
(व्याख्या).	५१२	आगतानां विवदतां	५२
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः	२१७	आगमं च प्रमाणं च	३९२
अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिः	२१७	आगमः प्रथमः कार्यः	४७
अस्वतन्त्रतया स्वाम्यं	४७९	आगमस्तु भवेन्मूलं	१४०
अस्वतन्त्रजडोन्मत्त	७०	आगमस्तु कृतो येन	१४५
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः	२१७		

आगमे क्रयदानादौ	.... १४१	आदानकालादारभ्य	.... १४७
आगमेन विशुद्धेन	.... १४०	आदाने वा विसर्गे वा	.... २१७
आगमेनोपभोगेन	.... २९४	आदाने वा विसर्गे वा	.... ५५६
आगमेनोपभोगेन ...	.... २९८	आदाय दापयेच्छाद्धं	.... ५२४
आगमो दीर्घकालश्च	.... १४०	आदाय दापयेच्छाद्धं	.... ५३६
आगामिभद्रगृपति	.... १२२	आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च	१७३
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं	.... १७५	आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्	.... १७८
आचारेणावसन्नोऽपि	.... ७२	आदौ तु कारणं दानं	.... १४६
आचार्यः शिक्षयेदेनं	.... ३३८	आदौ मध्येऽवसाने च	.... ३२१
आचार्यस्य पितुर्मातुः	.... २०६	आद्यमध्येऽन्तमान्दण्डान्	.... ४३३
आचार्यस्य वसेदन्ते	.... ३३८	आद्यौ तु वितथे दाप्यौ	.... २५०
आचार्यस्याप्यभावे तु	.... ५३०	आधर्यं पूर्वपक्षस्य	.... ११७
आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यः	२८४	आधाता यत्र न स्यात्तु	.... २४१
आज्येन हविषा चैव	.... १६६	आधानं विक्रयं चापि	.... ४५८
आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा	.... २३१	आधानं विक्रयो दानं	.... २३४
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं	.... १२१	आधानसहितं यत्र	.... १३६
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे	.... १२५	आधिं कृत्वा तु यो द्रव्यं	.... १२७
आज्ञालङ्घनकर्तारः	.... ४४	आधिः पत्रं विक्रयो वा	.... ५८
आज्ञालेख्ये पट्टके शासने वा	५८	आधिः प्रणश्येद्विगुणे	.... २३८
आज्ञासंपादिनीं दक्षां	.... ४७४	आधिः प्रणश्येद्विगुणे	.... २४४
आढकं भर्तृहीनायाः	.... ५३५	आधिक्यं न्यूनता चांशे	.... ३८६
आढ्यस्य निकटस्थस्य	.... १३४	आधिपत्रं चतुर्थं च	.... १२६
आतृतीयात्तथा वर्षात्	.... १०४	आधिमेकं द्वयोः कृत्वा	.... २३४
आत्मनैव लिखेज्जातं	.... १०४	आधिरन्योऽथवा कार्यः	.... २३२
आत्मपितृष्वसुः पुत्राः	.... ५२८	आधिर्बन्धः समाख्यातः	.... २३०
आत्ममातुलपुत्राश्च	.... ५२८	आधिवेदानिकाद्यं च	.... ५४६
आत्मार्थं विनियुक्तं वा	.... ३५९	आधिसीमाबलधनं	.... १४८
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	.... १०९	आधिसीमोपनिक्षेप	.... १४७
आददानः परक्षेत्रात्	.... ४४४	आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	.... २३१
आददानो ददचैव	.... ३६४		

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः....	२३३	आर्तिस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	३२९
आधिस्तु सोदये द्रव्ये .	२४४	आर्द्रवासाः शुचिश्चैव	१७८
आधेः स्वीकरणात्सिद्धिः	२३३	आर्यस्यभिगमने	४६६
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते .	२३५	आवाहनादि पूर्वं तु	१९४
आनुलोम्येकपुत्रस्तु .	५०७	आवाहयेत्ततो देवान्	१९८
आनृत्यं कर्मणा गच्छेत् .	२०२	आवाह्य तु धटे धर्म ...	१६४
	२०९	आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः	३३७
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता		आविशेत्सलिले नित्यं ...	१८४
(व्याख्या)	२५	आवेदयति चेद्राज्ञे	५२
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः....	२८	आवेदयति यः पूर्वं	४५
आपञ्चमात्तथा सिद्धिः	१०४	आवेदयित्वर्णिकुले	२४०
आपत्काले कुटुम्बार्थे	४८५	आवेद्य प्रगृहीतार्थ ...	८४
आपत्कालेऽपि कर्तव्यं	३१५	आश्रयः शस्त्रदाता च	४५५
आपद्रुतोऽथवा वृद्धः	४०२	आश्रितस्तदृणं दद्यात्	२७५
आपत्स्वपि न देयानि	३१३	आसंवत्सरात्सिद्धिं च	१०४
आपत्स्वपि हि कष्टासु	३१३	आसंस्काराद्धरेद्भागं	५३८
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं	३२४	आसङ्गी मुक्तकेशश्च	४४
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	९४	आसन्ने सैनिकः सङ्गृहे	४९
आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयः	९६	आसामन्यतमां गच्छन्	४६५
आमान्विता च नागच्छेत्....	३३३	आसिद्धस्तं परासेधं	४८
आयव्ययज्ञैः शुचिभिः	३०२	आसुरादिषु यल्लब्धं	५५४
आयसं द्वादशपल-	१९७	आसेधं प्रतिभङ्गं च	४४
आयुधान्यायुधीयानां	५८५	आसेधकाल आसिद्धः	४८
आयुषो रक्षणार्थं तु	५३५	आसेधयेदनासेधैः	४८
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः....	२४	आसेधयेद्विवादार्थी	४७
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५	आस्वेव तु भुजिष्यासु	४६८
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५	आहरन्मूलमेवासो	२९७
आरम्भात्संग्रहं यावत्	४९	आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि	१४५
आरामञ्छन्दसश्चैव....	४५	आहार्यं वर्जयेत्तोयं	१८४
आरामायतनग्राम (व्याख्या)	४०३	आहितोऽपि धनं दत्वा	३४५
आरुह्य संशयं यत्र	५६१		

आहूतव्यपलापी च ..	८२	इन्द्रो विवस्वान्पूषा च ...	१६५
आहूतप्रपलायी च ..	८१	इमं निगृह्य दाप्यः स्यात्...	२८६
आहूतप्रपलायी च ..	८३	इमं हि सर्ववर्णानां	४७३
आहूतस्त्ववमन्येत ..	५१	इमानप्यनुयुञ्जीत	३९०
आहूतो यस्तु नागच्छेत् ..	५१	इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान्	१८३
आहूतो यस्तु नागच्छेत् ..	११५	इष्टं विना तु प्रथमं ..	४२९
आहूय यः कृतः साक्षी ..	१०२	इष्टकाभस्मपाषाण	१७०
आहत्य स्थापयेत्तत्र ..	३४८	इष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च	१५१
आहैको दर्शयामीति ..	२४६	इह कीर्त्तिं राजपूजां	३२
आह्वानादनुपस्थानात् ..	८२	इह चानुत्तमां कीर्त्तिं	१०८
इ ..		इहैव तस्य देवत्वं	१०८
इच्छतः श्रद्धाधानस्य ...	१९१	ई ..	
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैः ...	३३५	ईशानस्तु भवेद्रक्तः	१६५
इच्छन्ति पितरः पुत्रान् ...	२६३	उ ..	
इतरानितरः कुर्यात् ...	१५३	उक्तं तुष्टिकरं तत्तु	२६६
इतरेषां तु देवानां....	१९२	उक्तप्रकाररूपेण	१९९
इतरेषां तु वर्णानां....	२०९	उक्ता पञ्चगुणा शाके	२२७
इतरेषां तु वर्णानां....	२१०	उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु	१०६
इतरेषां तु वर्णानां....	५३०	उक्तो नियोगो मनुना	
इति संप्रतिपत्त्याख्यं ...	७३	(व्याख्या)	५२०
इति कस्मिन्कथं कस्मात् ..	५२	उत्कृती सस्यघाती च ..	४५
इत्येते द्वादशादित्याः	१६५	उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ	४६६
इत्येवमादयो ज्ञेयाः	४३८	उत्कोचकाः सौपधिकाः	४३८
इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य ...	१६४	उत्कोचजीविनो द्रव्य ..	५८०
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो	१६४	उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र ..	३७९
इन्द्रवित्तेशयोश्चैव	३	उत्क्रोशतां जनानां तु ..	४४७
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६३	उत्क्षेपकस्तु संदेशैः ..	४४०
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६८	उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता ..	४३८
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे	१६५	उत्क्षेपकाः सस्यहराः ..	४३८
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य		उत्तमं चेति शास्त्रेषु ..	४५०
		उत्तमः कार्यकर्ता च ..	३३६

उत्तमर्णश्चेद्राजानं....	....	२००	उन्मत्तजडमूकानां	१३६
उत्तमर्णधिमर्णभ्यां	....	२६३	उन्मत्तजडमूकाश्च	२७३
उत्तमां सेवमानस्तु	....	४७१	उन्मत्तजडमूकाश्च	५४४
उत्तमेषु च सर्वेषु....	....	९०	उन्मत्तमत्तनिर्धूताः	६८
उत्तमेषु समस्तेषु....	....	१२८	उन्मत्तलुब्धक्रुद्धाश्च	२७
उत्तमे साहसे दण्डः	....	४५०	उन्मत्तेनैव मत्तेन	२१६
उत्तमो वाधमो वापि	....	४५२	उपगच्छेत्परं कामात्	.... २७४
उत्तरं तत्र विज्ञेयं	....	७९	उपजीव्यद्रुमाणां च	४२६
उत्तरौ तु विसंवादे	....	२५०	उपधौ कूटसाक्ष्ये च	७२
उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्....	....	४८४	उपन्यस्तेषु यल्लब्धं	५५९
उत्पन्नसाहसान्यस्मै	....	२७४	उपपातकयुक्ते	४३३
उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे	....	५१५	उपप्लवनिमित्तं च	२६९
उत्पन्ने स्वामिनो भोगः	....	४०६	उपभोक्ता तु तं द्रव्यं	३०१
उत्साहवानलुब्धश्च	....	२९	उपलिप्ते शुचौ देशे	१९८
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु	....	५१३	उपश्रवणसंभोग	३९०
उदकं च प्रदातव्यं	....	१७०	उपस्थमुदरं जिह्वा	२०५
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा	....	१८९	उपस्थितस्य मोक्तव्यः	२४३
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा	....	१११	उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः	१०७
उद्गूढे तु हस्तस्य	....	४१४	उपस्थिते ततस्तस्मिन्	६१
उद्गूढे प्रथमो दण्डः	....	४१७	उपहन्येत वा पण्यं	३६८
उद्गूढे हस्तपादे तु	....	४१४	उपांशुजनविक्रीतं....	२९१
उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं	....	३०१	उपाधिदेवीनां	५७६
उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वं	....	६४	उपानयेद्वा गोपालः	३७२
उद्धरान्ति पुनर्यस्मात्	....	३९०	उपायैर्विविधैरेषां....	४३५
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं	....	१२०	उपायैश्चोद्यमानस्तु	८१
उद्धारादिकमादाय	....	२६१	उपेक्षमाणाः सनृपाः	३३
उद्धारेऽनुद्धृते तेषां	....	४८९	उपेक्षाकारकश्चैव....	४५५
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः	....	५६४	उपोषितं ततः स्नातं	१९६
उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात्	....	३२७	उभयानुमतं	२४
उद्युक्तः कर्षकः सस्ये	....	४९	उभयानुमतो यः स्यात्	९६

उभयाभ्यर्थितेनैव....	१२६	ऋक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः	५५३
उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः ...	५७	ऋक्थिनः सुहृदं वापि	२००
उभयोः संमतः साधुः ...	१०२	ऋज्वी धटतुला कार्या	१६९
उभयोरपि संदिग्धौ ...	५७६	ऋणं तयोः पतिकृतं	२७५
उभयोरप्यसाध्यं चेत् ...	३२३	ऋणं तु दापयेत्पुत्रं	२६४
उभयोरप्यसौ रिक्थी (व्याख्या)	५१८	ऋणं दद्यात्पतिस्तासां	२६९
उभयोरलिखिते वाक्ये ...	८४	ऋणं दमं च दाप्यः स्यात्....	११५
उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं ...	१०३	ऋणं दातुमशक्तो यः	२५९
उभावपि तु तावेव ...	४६५	ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे	२३२
उभौ क्रियानुसारेण	२३६	ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः	२५१
उभौ तौ नार्हतौ भागं	५४६	ऋणं देयमदेयं च	२२०
उभौ वा श्रोत्रियो ख्यातौ ...	९५	ऋणं पुत्रकृतं पित्रा	२६८
उलूखले पणार्धं तु	३०२	ऋणं पैतामहं पौत्रः	२५०
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः....	११८	ऋणं प्रीतिप्रदानं च	५५७
उषरं मूषिकव्याघ्रं	३०९	ऋणं बौद्धः स भजते	२७५
ऊ		ऋणं सलामं संशोध्य	२३६
ऊढया कन्यया वापि ...	५४९	ऋणमात्मीयवत्पुत्रं ...	२६५
ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात्	१५६	ऋणमेवंविधं शोध्यं ...	५५७
ऊनमभ्यधिकं वार्थं		ऋणात्पिता मोचनीयः ...	२६३
ऊनां चेत्योडश	२३४	ऋणादानं ह्युपनिधिः ...	१३
ऊनाधिकं पूर्वपक्षे....	६५	ऋणादानप्रधानानि ...	२१९
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	४७८	ऋणादिकेऽपि समये ...	११९
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	४८९	ऋणादिषु हरेत्कालं ...	७१
ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य	२२३	ऋणानुरूपं परतः ...	२४०
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात्	१९३	ऋणिकः सधनो यस्तु ...	२००
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	४९९	ऋणिकः सधनो यस्तु ...	२५८
ऊर्ध्वं संवत्सरान्तस्य	२२३	ऋणिकस्तु प्रातिभुवे ...	२५२
ऋ		ऋणिकस्य धनाभावे ...	२५९
ऋक्थं ऋणं सममिति	५५७	ऋणिको दाप्यते यत्र ...	२५६
ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः	५५४	ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु ...	२४८

ऋणिसाक्षिलेखकानां	११९	एकद्वित्रिचतुर्भागान्	.... ३१०
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१२९	एकपाकेन वसतां	.... ४८८
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१३४	एकमुत्पादयेत्पुत्रं	.... ५१९
ऋणस्वहस्तसंदेहे	१३४	एकमेव दहत्यग्निः	.... ४
ऋणी न लभते बन्धं ..	२४६	एकवासास्तथाभ्यक्तो	.... ४३
ऋणे धने च सर्वस्मिन् ..	५६६	एकशय्यासनं क्रीडा	.... ४६३
ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा .	९१	एकस्थाली सहावासी	.... ९७
ऋणोपनिधिनिक्षेप .	७१	एकस्मिन्तो लयेन्मर्त्यं	.... १७०
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् .	२२४	एकस्मिन्यत्र दृश्येते	.... ६७
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य .	१२५	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	.... ५६३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् .	१६८	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	.... ५६५
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् .	१७४	एकादशगुणं दाप्यः	.... ३५८
ऋत्विक्पुरोहितामात्याः .	२०७	एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः	.... ४८९
ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे .	३०८	एकाहं ग्रहपञ्चाहं	.... ७०
ऋत्विजः समवेतास्तु .	३०६	एकैकं वादयेत्तत्र	.... ११३
ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवं .	३०९	एकैकानेकधा भिन्ना	.... ८७
ए		एकैको द्विविधः प्रोक्तः	.... १९८
एकं घ्नतां बहूनां च	४१६	एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्....	४८५
एकं चेद्बहवो हन्युः	४५४	एकोऽप्यनीशः सर्वत्र	.... ३१६
एकं भवेद्विभक्तानां	४८८	एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्	१००
एक एव प्रमाणं स्यात्	९६	एको ह्यनीशः सर्वत्र	.... ५६८
एक एव प्रमाणं स्यात्	१०३	एतत्संग्रहणं प्रोक्तं	.... ४६३
एक एवौरसः पुत्रः	५१५	एतत्सर्वं पिता पुत्रैः	.... ४९८
एकक्रियाविरुद्धं तु	२३४	एतत्सर्वं प्रदातव्यं	.... २६९
एकच्छायां प्रविष्टानां	२५२	एतत्सर्वं विभागे तु	.... ५६१
एकच्छायाश्रितेष्वेवं	२५१	एतत्सर्वं समासेन....	.... १२४
एकजातिर्द्विजातीस्तु	४३४	एतदाकुलमित्युक्तं	.... ७५
एकत्र कूलपातं तु	३९९	एतद्दशाङ्गकरणं	.... ३१
एकत्र शिक्ये पुरुषं	१६९	एतद्वयं समाख्यातं	.... ३००
एकदेशोपभोगेऽपि	१४९	एतद्विद्याधनं प्राहुः	.... ५५९

एताद्ब्रह्ममाख्यातं	१३९	एवं पृष्ठः स यद्ब्रूयात्	....	५५
एताः प्रकृतयः प्रोक्ताः	४६	एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु	....	१३२
एतानाहुः कूटसाक्ष्ये	११५	एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं	....	१६७
एतानि धर्मशास्त्राणि	३७	एवंविधं राजकृतं	....	१२१
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं	११२	एवंविधानि काष्ठानि	....	१६९
एतान्येव प्रमाणानि	२१७	एवं विधायोपलिप्य	....	१९७
एतासां देवतानां च	१६६	एवं शास्त्रोदितं राजा	....	२१९
एते कर्मकरा ज्ञेया	३३५	एवं संख्या निकृष्टानां	....	१५४
एते च शपथाः प्रोक्ताः	१५१	एवं समासतः प्रोक्तं	....	१९८
एतेनैव प्रकारेण	४५०	एवं सम्यक्समुत्थानं	....	२१
एतेषामपराधे तु	२०६	एवं सर्वानिमात्राजा	....	५८३
एतेष्वेवाभियोगेषु....	१६१	एवं सह वसेयुर्वा	....	४८८
एते सनाभयस्तूक्ताः	९९	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं	....	१८९
एते साधारणा मासाः	१६२	एवमेवोपारितानां	....	५३०
एतैरुपाययोगैस्तु	४७३	एष एव विधिर्ज्ञेयः	....	५७७
एतैरेव नियुक्तानां	१६१	एष एव विधिर्दृष्टः	....	२८७
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां	३८८	एष एव विधिर्दृष्टः (व्याख्या)	....	४०३
एनः संश्रावयित्वा तु	१९२	एष एवोदितो धर्मः	....	२८८
एनो गच्छति कर्तारं (व्याख्या)	१९	एष दण्डो हि शूद्रस्य	....	२१२
एनो गच्छति कर्तारं	.... ३३	एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां	....	३५
एभिस्तु व्यवहर्ता यः	.... ४५७	एषाखिलेनाभिहिता	....	३१२
एवं कारयिता राजा	.... १७४	एषामन्यतमाभावे	....	१५०
एवं दण्डविधिं कुर्यात्	.... ३५८	एषामन्यतमे स्थाने	....	११४
एवं दुष्टं नृपस्थाने	.... १३२	एषामपाततान्यान्य	....	४५२
एवं धर्मप्रवृत्तस्य	.... ५८३	एषामभावे पूर्वस्य	....	५२३
एवं धर्मो दशाहातु	.... ३६७	एषामेव प्रभेदोऽन्यः	....	१५
एवं निष्कप्रमाणं तु	.... १५८	एषु कोशः प्रदातव्यो	....	१५४
एवं निःसंशयज्ञानात्	.... ४१७	एषोदिता घातकानां	....	४५३
एवं परंपराज्ञाते	.... ३८८	एह्येहि भगवन्धर्म	....	१६४

ऐ		कर्णोष्ठघ्राणपादादि	४१७
ऐन्द्रजालिकलुब्धोऽत्र	.... ९८	कर्णौ चर्म च बालांश्च	३७६
औ		कर्णौ चर्म च बालांश्च	३७७
औरसः क्षेत्रजश्चैव	.... ५१७	कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र	३३
औरसाः क्षेत्रजास्तेषां	.... ५४६	कर्तव्यं वचनं सर्वैः ...	३५४
औरसा अपि नैतैऽशं	.... ५४४	कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु	३८९
औरसो धर्मपत्नीजः	.... ५१२	कर्ता ममायं कर्मेति	३१८
औरसो विभजन्दायं	.... ५१६	कर्तुः शरीरसंस्थास्तु	१९०
औषधीमन्त्रयोगाश्च	.... १९०	कर्तृनथो साक्षिणश्च	११
क		कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं ...	३४०
कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः	४१९	कर्मणापि समं कुर्यात् ...	२५७
कण्ठेऽक्षमालामासज्य	.... ५७६	कर्म तत्स्वामिनः कुर्यात् ...	३३९
कथितं दायशब्देन	.... ४७८	कर्मवियोगविख्यापन ...	२०८
कनीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां	.... ५३२	कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य ...	३२५
कन्धराबाहुसक्त्रां च	.... ४१६	कर्माणि ते करोमीति ...	१२०
कन्यापहारकं पापं	.... ४४	कर्मानुरूपं निर्वेशं ...	३१०
कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं	.... ५१०	कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं ...	३३५
कन्याया दूषणे स्तेये	.... ७२	कर्मारम्भं तु यः कृत्वा ...	३२५
कन्यावैवाहिकं चैव	.... २६९	कर्मोपकरणं तेषां	३२४
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्	४७०	कलहापहतं देयं ..	४२०
कन्यैवाक्षतयोनिर्या	.... २७४	कलानुबन्धव्याधान	५७०
करणं कारयेद्वापि	.... ३०६	कलौ युगे त्विमान्धर्मान्....	५२२
करपाददत्तो भङ्गे	.... ४१५	कवाटबीजसंयुक्तां	१६८
कराग्रं यो न धुनुयाद्	.... १९६	काकस्य दन्ता नो सन्ति....	७५
करीषास्थितुषाङ्गार	.... ३८७	काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः	२०४
करोत्युत्तरकार्याणि	.... ५८०	काणं खञ्जं विना दद्यात्....	३१०
करौ विमर्दितव्रीही	.... १७९	काणं वाप्यथवा खञ्जं	४३१
करौ विमृदितव्रीही	.... १७९	कानीनः कन्यकाजातः	५१२
कर्कटानि च देयानि	.... १६९	कानीनश्च सहोढश्च	५१७

कान्तारगास्तु दशकं ..	२२२	कालं विवादे याचेत	६९
कामं तदपि गृह्णीयात् ..	६५	कालः प्रमाणं दानं च	१४०
कामक्रोधास्वतन्त्रार्त- ..	३१९	कालः संवत्सरादर्वाक्	७०
कामतो नाभिनन्देत ..	४७६	कालकूटमथाशुद्धं	१८७
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च ..	११	कालहीनं ददद्दण्डं	२८६
कामात्पुत्रीषं कुर्याच्चेत् ..	४०१	काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	५२
कामात्समाश्रयेदन्यं ..	२७४	काले कालकृतो नश्येत्	२३८
कामाद्दशगुणं पूर्वं..... ..	११५	कालेऽतीते मुक्तपाशाः	११०
कारिका कर्मसंयुक्ता ..	२२०	काले तु विधिना देयं	२६३
कारिका कालिका चैव ..	२२०	कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म	३२६
कारणं भुक्तिरेवैका ..	१४६	काले प्रतीते प्रतिभूः	२४८
कारणात्पूर्वपक्षोऽपि ..	८७	काष्ठभाण्डतृणादीनां	४४३
कारयेत्सर्वदिव्यानि ..	१६७	कासत्यकस्माच्च भृशं	१०७
कारयेदायसं पात्रं ..	१९५	किं कार्यं का च ते पीडा	५२
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ ..	१७५	किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्यात्	२८३
कारिता च शिखावृद्धिः ..	२२०	किण्वकार्पास	३२९
कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च ..	४	कितवान्कुशीलवान्कौलान्	५७८
कार्यं निवेदितं येन ..	१२५	कितवेष्वेव तिष्ठेरन्	५७६
कार्यः परीक्षकैर्नित्यं ..	१७०	किं तेनैव सदा देयं	७५
कार्यगौरवमासाद्य ..	१०१	किमेतयोर्बलीयः स्यात्	२३६
कार्यमादिश्यते येन ..	१२५	कीर्तिते यदि भेदः स्यात्	३९७
कार्याणां निर्णयार्थे तु ..	१७	कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुः	५६०
कार्यातिपातिव्यसनि ..	५०	कुटुम्बभरणाद्भव्यं	३१४
कार्षापणसहस्र तु..... ..	१५९	कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं	२६७
कार्षापणस्तु विज्ञेयः ..	१५७	कुटुम्बार्थमशक्ते तु	२६९
कार्षापणान्ता सा दिव्ये ..	१५९	कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि	२१८
कार्षापणो दक्षिणस्यां ..	१५८	कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ	१२३
कालं निवेद्य राजानं ..	१२६	कुड्यव्यवहितो यस्तु	१०२
कालं प्रार्थयते यत्र ..	७०	कुडालपाणिर्विज्ञेयः	११८

कुनखी श्यावदन्तश्च	....	९८	कुल्येषु विद्यमानेषु	....	५२३
कुबेरस्तु सुवर्णाभिः	....	१६५	कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं	....	१६०
कुबेरादित्यवरुण	....	१०९	कुसीदकृषिवाणिज्ये	....	२१८
कुरुते दानहरणं....	....	३९८	कुसीदनिधिदेयाद्यं	....	२१
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं	....	४	कुसीदवृद्धिद्वैगुण्यं	....	२२८
कुर्याच्च प्रतिभूवादिं	....	२५२	कुहकः प्रत्यवासितः	....	९८
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम्	....	१३७	कुहकादिभयाद्राजा	....	१९०
कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु	....	८५	कूटलेख्यं तु तत्प्राहुः	....	१३१
कुर्याद्विनिर्णयं राजा	....	२८७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	....	१०३
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा	....	३९७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	....	१०७
र्यिथार्हं ते कर्म	....	३०६	कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्	....	११५
र्यिथेष्टं तत्सर्वं....	....	५६७	कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः	....	४३९
कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण	....	३०४	कूटाक्षदेविनः पापान्	....	५७६
कुर्वीत कर्णमात्रं तु	....	१८३	कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं	....	१३८
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षं	....	४६१	कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात्	....	१३४
कुर्वीत जीवनं येन	....	४९५	कृतं तद्धर्मतो विद्यात्	....	२१४
कुर्वीत पुनराह्वानं	....	५१	कृतं तु यद्गुणं कृच्छ्रे	....	२६९
कुलं दहति राजान्निः	....	४	कृतं यत्रैकदिवसे	....	२३६
कुलजे वृत्तसंपन्ने	....	२८०	कृतं रूपार्थलोभेन....	....	४६२
कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः	....	२१८	कृतं सद्धर्मतो ज्ञेयं	....	५८२
कुलशीलवयोवृत्त	....	३१	कृतकालव्यपगमात्	....	३४६
कुलानां तु समूहो यः	....	३५२	कृतकालोऽपनेयश्च	....	२३०
कुलानि कुलिकाश्चैव	....	२४	कृतमस्वामिना यच्च	....	१३१
कुलानि प्रकृतीश्चैव	....	४६	कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	....	३३९
कुलानि श्रेणयश्चैव	....	४२	कृतागमस्योक्तकाले	....	१४६
कुलायनं निरोधश्च	....	३५०	कृतान्नं वा कृतान्नेन	....	५६४
कुलिकाः सार्थमुख्याश्च	....	२४	कृते कर्मणि यः स्वामी	....	३३२
कुलीना ऋजवः शुद्धाः	....	९५	कृत्वा तदाधिलिखितं	....	१२८
कुलीनदक्षानलसैः	....	३०२	कृत्वा तदाधिलिखितं	....	२४२
कुले विनीतविद्यानां	....	५६०	कृत्वोद्धारमदत्त्वा यः	....	२२३

कृत्स्नमेव लभेतांशं	३०९	क्रयत निर्णयस्तत्र ...	१८
कृमिकीटपतङ्गेषु	११०	क्रियमाणे तु कर्तव्ये ...	१०३
कृमिचोरव्याघ्रभयात्	३७५	क्रियाकारकसंबन्धं ...	१२२
कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च	३१०	क्रिया तु दैविकी प्राप्ता ...	८८
कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु	४०९	क्रियापादस्तृतीयस्तु ...	१६
केन कस्मिन्कथं कस्मात्	५२	क्रियाभेदान्मनुष्याणां ...	१५
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	३९	क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं ...	५१८
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	२०३	क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात्	६५
केशाकेशिगृहीतश्च	११८	क्रियासमूहकर्तृत्वे ...	१५४
केशाकेशिग्रहणात्पारदारिक	११९	क्रियासमूहकर्तृत्वे ...	५५७
केशेषु गृह्णतो हस्तौ	४१९	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं	
कैवतकर्त्रे विज्ञेयः	४६	(व्याख्या)	५१४
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यः	१६०	क्रीतं तत्स्वांभिने देयं ...	३६१
कोशतन्दुलधर्मास्तु	१६१	क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः	५१३
कोशमल्पेऽपि दापयेत्	१५१	क्रीतानुशय इत्येतत्	३६०
कोशवर्जं चतुर्गुणे	१५६	क्रीते क्रयप्रकाशार्थं ...	१२८
कोशेन लेख्यक्रियया	३५३	क्रीत्वा नानुशयः कार्यः	३६२
कोष्ठागारायुधागार		क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात्	३६७
(व्याख्या) ...	४४१	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६०
कोसेदिका भारूपदाः	४६	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६३
कौपीनाच्छादनार्थं तु	५४३	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	३६४
कौमारं पतिमुत्सृज्य	२७४	क्रूरं धनुः सप्तशतं ...	१८२
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि	२१९	क्रेता पण्यं परीक्षेत ...	३६०
क्रमाप्पितृणां नामानि	६२	क्रेतारश्चैव भाण्डानां ...	४४६
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं	५५७	क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते ...	४४०
क्रमादव्याहतं प्राप्तं	२६५	क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ ...	२९५
क्रमायातो दृढः शूद्रः	३०	क्लान्तसाहासकश्चान्त ...	९८
क्रमेणाचार्यसच्छिष्य	५४२	क्लीबान्दीनान्सत्त्वहीनान् ...	१५९
क्रयविक्रयधर्मेषु	३६५	क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः	५४४
क्रयविक्रयानुशयः	२१	क्लीबोन्मत्तपतिताश्च ...	५४५
क्रयो वा निःश्वस्तस्मात्	४५८	क्षत्रजास्त्रिह्येकभागाः ...	५०३

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु	२०९	ख	
क्षत्रियं चैव वैश्यं च	३४२	खादको वित्तहीनश्च	.... २४८
क्षत्रियं मध्यमं चैव	.... ४३२	खादिरीं कारयेत्तत्र	.... १६८
क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्	.... २	खिलोपचारं तत्सर्वं	.... ४०९
क्षत्रियस्य विजितम्	.... ४८०		
क्षत्रियादीनां ब्राह्मण	.... ४५४		
क्षमालिङ्गानि वाक्यानि	.... ६२	गगनस्पर्शनो वायुः	.... १६६
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्	.... ६३	गच्छेत्तोरणमूलं तु	.... १८६
क्षयं वृद्धिं च जानीयात्	.... ३६२	गच्छेत्तोरणमूलात्तु	.... १८७
क्षयं वृद्धिं च वणिजा	.... ३६२	गणकः पश्चिमास्यस्तु	.... ३५
क्षयहानिर्यदा तत्र	.... ३०५	गणका वञ्चकाश्चैव	.... ४३९
क्षयोदयौ जीवनं च	.... ३९८	गणको गणयेदर्थं	.... ३२
क्षितिं धर्मेण पालयेत्	.... २	गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	.... ३५५
क्षिपन्स्वस्नादिकं दद्यात्	.... ४३१	गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्	.... ३५९
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	.... ४२४	गणाः पाखण्डपूगाश्च	.... २६
क्षुद्रमध्यममुख्यानां	.... ४३६	गणिते तुलिते मेये	.... ६४
क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित्	.... ४०८	गणिनां शिल्पिवर्गाणां	.... ३५९
क्षेत्रं चेद्विकृषेत्कश्चित्	.... ४०८	गणिमं तुलिमं मेयं	.... ३६५
क्षेत्रकूपतडागानां (व्याख्या)	४०३	गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं	.... १८५
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु	.... ५१२	गत्वा तु तज्जलस्थानं	.... १८३
क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे	.... २३३	गन्तुश्चापि च कर्तुश्च	.... १८५
क्षेत्रवदमवनग्राम	.... ४५२	गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य	.... ५६२
क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य	.... ३९९	गन्धमाल्यैः सुरभिभिः	.... १८४
क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः	.... ४०२	गन्धादिकां नैवेद्यान्तां	.... १६६
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं	.... २४४	गम्याः स्युरानुलोम्येन	.... ४६८
क्षेत्रादीनि तथैव स्युः	.... २१८	गम्या अपि हि नोपेयाः	.... ४६८
क्षेत्राभावे तथारामः	.... २५९	गम्यास्वापि पुमान्दाप्यः	.... ४६७
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः	.... ४३०	गरदश्छद्ममिदाता	.... ९७
क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यः	.... १८३	गरदाश्चाग्निदानाश्च (व्याख्या)	९७
क्षेम पूर्तं यागमिष्टं	.... ५६३	गर्दभाजाविकानां तु	.... ४२५
		गर्भघ्नीमधमवर्णा	.... ४७५

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः	२१६	गृहप्रासादावसथ (व्याख्या)	४०३
गर्भस्य पातनं चैव	४४	गृहवार्यर्पिणादीनि	३३१
गवां प्रचारे गोपालः	४९	गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रात्	२२१
गवां शताद्वत्सतरी	३७३	गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	९४
गव्यं घृतमुपादाय	१९५	गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता	५५५
गव्यं घृतमुपादाय	१९६	गृहीतबन्धोपस्थाने	२४९
गहनत्वाद्विवादानां	७१	गृहीतदोषो नष्टश्च	२३६
गात्रं च कम्पते यस्य	१९५	गृहीतमिति वाच्ये तु	७४
गुडे मधुनि चैवोक्ता	२२७	गृहीतमूल्यं यः पण्यं	३६७
गुणधर्मान्तो राज्ञः	४	गृहीतवेतनः कर्म	३२४
गुणहीनस्य पारुष्ये	४३४	गृहीतशिल्पः समये	३३९
गुणाधिकाय वा दत्ता	३९९	गृहीतानुक्रमाद्वाप्यः	२५६
गुणिद्विधे क्रियायुक्ताः	११६	गृहीत्वा बन्धकं यत्र	२५१
गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्	२२	गृहीत्वा वेतनं वेदया	३३४
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च	४२	गृहीत्वोपगतं दद्यात्	२६१
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात्	५१	गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः	५१२
गुरुतल्पे भगः कार्यः	२१०	गृहोद्यानतडागानां	४०७
गुरुतल्पे भगः कार्यः	४४५	गृहोपस्करवाह्यानां	५४८
गुरुतल्पे सुरापाने	२१०	गृहोपस्करवाह्याश्च	५५७
गुरुत्वादस्य कार्यस्य	३९४	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३१४
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०६	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३२१
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०७	गृह्णीयाद्धूर्तकितवादि	५७३
गुर्वादेशनियोगस्था	५३३	गोकुमारीदेवपशून्	४२४
गुल्मगुच्छक्षुपलता	४२७	गोचर्ममात्राधिकां	२३४
गुह्याङ्ग-स्पर्शनोच्छिष्ट	३३५	गोचरे यस्य पुष्येत	४४८
गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः	१३२	गोचोरस्य प्रदातव्यं	१५४
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च	५१७	गोत्ररिक्तानुगः पिण्डः	५२२
गृहं तडागमारामं	४०३	गोत्ररिक्थे जनयितुः	५२२
गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा	१२०	गोपः क्षीरभृतो यस्तु	३७३
गृहजातस्तथा क्रीतः	३३६	गोपशौण्डिकशैलूष	२६९
गृहद्वाराशुचिस्थान	३३५		

गोपाः शाकुनिका व्याधाः	३९१	ग्रामयोरुभयोः सीप्ति	३८६
गोपाः सीमाकृषाणा ये ...	३९१	ग्रामश्रेणीगणानां च	३८०
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तं ...	१२०	ग्रामसीमादिषु तथा	३९७
गोप्याधि द्विगुणादूर्ध्वं ...	२४४	ग्रामसीमासु च बहिः	३९१
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः ...	२३७	ग्रामादिसमयात्कुर्यात्	१२०
गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं ...	२४०	ग्रामीयककुलानां च	३९२
गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु ...	२३१	ग्रामेच्छया गोप्रचारो	३७७
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं ...	१११	ग्रामे दृष्टः पुरे याति	
गोब्राह्मणनिहन्तारं ...	४५	(व्याख्या)	१०
गोभिर्विनाशितं धान्यं ...	३८५	ग्रामे दृष्टः पुरे यायात्	४२
गोभिस्तु भक्षितं शस्यं ...	३८५	ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं	३७९
गोमयेन कृतानि स्युः ...	१७५	ग्राम्यपशुघाते	४२०
गोमयेन मृदा वापि ...	१९७	ग्रामाच्छादनमत्यन्तं	५४५
गोरसेक्षुविकाराणां ...	४४३	ग्राहकेण स्वहस्तेन	१२७
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः ...	३७३	ग्राहकैर्गृह्यते चोरः	४३६
गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात् ...	४४०	ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु	१९६
गौः प्रसूता दशाहं च ...	३८२	ग्राह्यस्तूपनिधिः काले	२८६
गौरवानुक्रमात्तस्य ...	४२९	ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं	४४८
ग्रीता निह्रुते यत्र ...	२८५	ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं	१६२
ग्रीता प्रतिदाप्यः स्यात्	२८३	ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु	५७३
ग्रीतुः सह भाण्डेन ...	२८२	घ	
ग्रीतुः सह योऽर्थेन ...	२८२	घातयेद्विविधैर्दण्डैः	५८१
ग्रीतुरावहेद्भ्रमं	३३२	घातितेऽपहृते दोषः	४४७
ग्रीतुरेवापहतम् ...	२८२	घृतेन योजितं श्लक्ष्णं	१८८
ग्रीतुर्द्रव्यसहितं	२८१	च	
ग्रामजातिसमूहेषु....	३५८	चक्षुर्नासा च कर्णौ च	२०५
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्ताः ...	१४१	चणकव्रीहिगोधूम	४४४
ग्रामपौरगणश्रेण्यः ...	२४	चतसस्तु परित्याज्याः	४७५
ग्रामयोरुभयोर्यत्र ...	३९८	चतुश्चकारः प्रतिभूः	२४६
		चतुःपञ्चाब्दिकं देयं	१४८

चतुःप्रकारोऽभिहितः	१९८	चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युः	५०३
चतुःशतेऽभियोगे तु	१५४	चतुस्त्रिव्येकमेवं च	२०४
चतुःशालं स्यन्दनिकां	४००	चन्द्रानिलयमार्काणां	३
चतुःसुवर्णान्ध्रणिष्कान्	३५७	चन्द्रार्कसमकालीनं	१२०
चतुःसौवर्णिको निष्कः	१५७	चरित्रं तु स्वीकरणे	१०
चतुरङ्गुलखातं तु....	१९५	चरित्रबन्धककृतं....	२४१
चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैः	१६९	चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र	३६१
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रः	५०५	चर्मसस्यासवद्युते	.... २२५
चतुरोऽशान्भजेन्मुख्यः	३११	चारश्च द्युसदां द्विधा(व्याख्या)	३०
चतुर्गुणोत्तमानां तु	१५४	चारितानि च जीर्णानि	.... १८७
करणादिषः	११	चिरन्तनोपांशुकृते	.... ९०
चतुर्गमिपि वर्णानां	११	चिरस्थाने द्वैगुण्यं....	.... २२८
चतुर्गमिपि वर्णानां	२०८	चिरावसन्ने दशमं	.... ४०८
चतुर्थभागभागी स्यात्	५१५	चिह्नाकारसहस्रं तु	.... ७३
चतुर्थेन न दातव्यं	२६५	चीरकं च स्वहस्तं च	.... १२६
चतुर्दशी ह्यमावास्या	२३	चीरकं नाम लिखितं	.... १२७
चतुर्दिक्षु तथा होमः	१६६	चीर्णा पीताश्च ता गावः	.... ३७२
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः	६६	चेष्टाभोजनवाग्रेधे	.... ४१६
चतुर्विधः कर्मकरः	३३५	चैत्यश्मशानसीमासु	.... ४२७
चतुर्विधः पूर्वपक्षः....	६६	चैत्रो मार्गशिरश्चैव	.... १६२
चतुर्विधः स्यादासेधः	४७	चोदना प्रतिकालं तु	.... ९१
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता	२४	चोदनाप्रतिघाते तु	.... ९१
चतुर्विंशतिको दण्डः	४५१	चोरतः सलिलादग्नेः	.... ३०५
चतुर्हस्ता तुला कार्या	१६८	चोरदण्डेन तं पापं	.... १४३
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी....	९	चोरहतमवजित्य	.... ४४९
चतुष्पथसुरस्थान....	४०१	चोराणां भक्तदा ये स्युः	.... ४४६
चतुष्पादश्चतुःस्थानः	९	चोरापहतविक्रीताः	.... ३४७
चतुष्पादेष्वयं धर्मः	११३	चोरेणापि परिक्षिप्तं	.... ४३७
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं	१०	चोरोऽचौरः साध्वसाधुः	.... ३९
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं	१६	चोराणां मुख्यभूतस्तु	.... ३११
चतुष्प्रकारोऽभिहितः	१६		

चौर्ये तु तण्डुला देयाः ...	१९४	जातकर्मकरस्तूक्तः	३३६
च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः ..	९८	जातद्रुमाणां द्विगुणः	४२७
छ		जातसस्यास्त्रिभागं तु	३२२
छद्मना कारयेद्यस्तु ...	४७२	जातसस्यात्तथा क्षीरात्	३४०
छद्मना गृहमानीय ..	४६२	जातिं गोत्रं च शाखां च	१२६
छद्मना याचितं चार्थं ..	२५६	जातिजानपदान्धर्मान्	४६
छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः ..	४१३	जातिनामामिलिखितं	१०२
छलं निरस्य भूतेन ..	४०	जातिभ्रंशकरी वाथ	४२९
छलानि वापराधांश्च ..	४२	जातिमात्रोपजीवी वा	२९
छलान्येतानि पञ्चाशत् ..	४४	जातिसंज्ञाधिवासांश्च	६२
छित्त्वा तु याज्ञिकं वृक्षं	१६८	जातोऽपि दास्यां शूद्रेण	५२२
छिन्ननास्ये भग्नयुगे ..	४२१	जात्यन्धपतितोन्मत्त	२६४
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य ..	४१७	जात्यैव लोहकारो यः	१७७
छेदने चैव यन्त्राणां ..	४२१	जायमानो वै ब्राह्मणः	२६३
छेदने चोत्तमो दण्डः ..	४१७	जालान्तरगते भानौ	१५६
ज		जितं तद्वाहयेज्जेत्रे	५७४
जङ्गमं स्थावरं बन्धं ..	१२०	जितं तु दण्डयेद्राजा	१९९
जङ्गमं स्थावरं येन ..	१२४	जितं स सभिके स्थाने	५७५
जङ्गमं स्थावरं हेम ..	५२४	जितः पुरा मयायं तु	७४
जङ्गमं स्थावरं हेम ..	५३६	जितः स विनयं दाप्यः	१०६
जङ्गमः स्थावरश्चैव ..	२३०	जितश्चायं मया तत्र	७३
जठरस्थो हि भूतानां ..	१७७	जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं	४३४
जडातिवृद्धबालाश्च ..	६८	जीवति पितरि पुत्राणां	४८०
जनन्यस्वधना पुत्रैः ..	५०२	जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्	४९३
जनन्यां संस्थितायां तु ..	५५१	जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात्....	२१६
जन्मनाम स्मृतेरेके ..	५२८	जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं	५७५
जन्मप्रभृति यत्किंचित् ..	१११	ज्ञातं मयेति लिखितं	१२१
जन्मविद्यागुणैर्ज्यैष्ठः ..	४९०	ज्ञातिभिर्भागलेख्येन	५६९
जयपत्रं ततो दद्यात् ..	१२४	ज्ञातृविह्वैर्विना साधुः	३९३

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्....	४५४	ततः पौण्ड्रबालानां	३८८
ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान्....	१११	ततः प्रभृति यो मोहात्	५२०
ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु	२८३	ततः प्रभृति वक्तव्यः	३४७
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५६	तत आवाहयेद्देवान्	१६४
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५५	तत आवाहयेद्देवान्	१७०
ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यः	३७०	ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येत्	१८१
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा	४५४	ततस्तं समुपादाय	१८०
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः	१७३	ततस्त्रिपुरुषो भोगः	१४४
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च	२०२	ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः	१६५
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन	४८५	ततस्त्वावाहयेद्देवान्	१८४
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन	४९१	ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः	८७
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	४८९	ततोऽर्थं मध्यमस्य स्यात्....	४८६
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८६	ततोऽर्थं मध्यमस्य स्यात्....	४८९
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८९	ततो लभ्येत यत्किञ्चित्	३८८
ज्येष्ठेन जातमात्रेण (व्याख्या)	५१३	ततो विंशतिवर्षाणि	१३६
ज्येष्ठे मासे नयेत्सीमां	३९१	तत्कालकृतमूल्यो वा	२४४
ज्येष्ठो दाय्याद इत्येके	४९३	तत्किं तामरसं किञ्चित्	७४
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातं	४३९	तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं	२१८
ज्योतिर्विद्वाह्मणः श्रेष्ठः	१७३	तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं	५४
त		तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत्	१११
तं कानीनं वदेन्नाम्ना (व्याख्या)	५१३	तत्पुत्राः पितृदायांशं	५४५
तं ततः कारितां वृद्धिं ...	२२३	तत्पुत्रा विषमसमाः	४९५
तच्छास्त्रविप्रतिविद्धं	४९३	तत्पुनस्ते समैरंशैः	५६५
तज्जानीयादुपनिधिं	२७९	तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं	४५०
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा	५३६	तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं	४६२
तडागोद्यानतीर्थानि	४०२	तत्प्रदेशानुमानाच्च	३९४
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	१९४	तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं	१३०
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्	१९४	तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं	१३०
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु	१९४	तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि	१६१
ततः कोटिशते पूर्णे	२६२		

तत्र कर्म च यत्कुर्यात् ...	३३९	तत्समुत्थेषु कार्येषु ...	३३४
तत्र कालो भवेत्पुंसां ..	७१	तत्साहसमिति प्रोक्तं ...	४४९
तत्र कृष्णलोने शूद्रम् ..	१५५	तत्सिद्धयर्थं तु यद्देख्यं ...	१२८
तत्र दासकृतं कार्यं ..	२१७	तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः ...	५२३
तत्र दिव्यं नाम तुला ..	१५१	तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु ...	१४५
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण ..	३२	तत्सुतो वा धनं तासां ...	५५५
तत्र नैवागमः कार्यो ..	१४१	तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात् ...	५३५
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः	३४३	तत्स्यात्पालयतो न्यासं ...	२८१
तत्र मूलं दर्शनीयं ..	२९५	तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् ...	२१२
तत्र राजाज्ञया सन्धिः ..	८५	तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः ...	१३४
तत्रर्णी चामुयाद्बन्धं ..	२४५	तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नं ...	१३३
तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् ..	५६१	तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां ...	१३४
तत्र वक्तव्यमनृतं ..	११३	तत्स्वामिना पणो देयः	५७७
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो ..	१०	तथा कुठारपाणिस्तु	११८
तत्र सभ्योऽन्यथावादी ..	३४	तथाजाविकवत्सानां	३८१
तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ..	१८	तथा तथा दमः कार्यः	४२५
तत्र सोपाधि यद्दत्तं ..	५४९	तथा तथा विधातव्यं	४९०
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं ..	४९६	तथादृष्टं स्फुटं दोषं	१३६
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यः ..	४२१	तथादोषाः प्रयोक्तव्याः	१३२
तत्राधिं दापयेद्दद्यात् ..	२३२	तथानाथ दरिद्राणां	३५०
तत्रापारिवृतं धान्यं ..	३८०	तथा पान्थमुषो वृक्षे ...	४४०
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्..	२८४	तथा राज्ञा नियन्तव्याः ...	३७
तत्रापि नामुयात्काम्यं ..	५७७	तथा शक्तः प्रतिभुवं ...	४३२
तत्रापि नाशुभं किञ्चित् ..	३४२	तथाष्टगुणमन्यस्मिन् ...	२२७
तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात्..	५८	तथा सवर्णापुत्रोऽपि ...	२७३
तत्रासीनः स्थितो वापि ..	२३	तथैव तस्य दातव्यं ...	२८१
तत्रोपशमनं कार्यं ..	३५०	तथैव ते पालनीयाः ...	४९२
तत्समूयसमुत्थान	३०२	तथैव दण्डपारुष्ये ...	४१८
तत्ससक्तस्तु कर्तव्यः	३८९	तथैव निर्कृतिः इयामः ...	१६५
तत्सत्यं वद कल्याणि	१७१	तथैव भोजनैर्भाष्यं .	३६०

तथैव सप्तमे भक्ते	... ४४४	तदर्धार्धस्य तण्डुलाः	... १९४
तथोत्कोचपरीहास	... ३१७	तदर्धार्धस्य नाशे तु	... १५५
तथोद्धारविभागोऽपि	... ४९२	तदष्टभागहीनं तु....	... ४०९
तथोपनिधिराजस्त्री	... १४७	तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे	... २४४
तथोपनिधिहर्तारं	... २८५	तदा तुष्टिकरं देयं	... ४१९
तथ्येन हि प्रमाणं तु	... १३२	तदा तु स्वामिनश्छन्दः	... ३२३
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यः	... ४३१	तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु	... २७७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	... ४४२	तदा न व्यवहारोऽभूत्	... ७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	... ४५०	तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं	... २७
तदङ्गच्छेद इत्येकः	... ४०४	तदा भवति संशुद्धः	... १९०
तदधीनकुटुम्बिन्यः	... ५१	तदा राजा द्वयोः सीमां	... ३९५
तदध्यमिकृतं सद्भिः	... ५४७	तदा विचारयेद्राजा	... ३५५
तदनपत्यस्य स्वर्गा	... ५२७	तदुच्यते संसरणं....	... ४०१
तदन्तरा धनं दत्त्वा	... २३९	तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी	... २८८
तदपि त्रिविधं ज्ञेयं	... ४३६	तदेनं संशयादस्मात्	... १७१
तदप्यकृतमेवाहुः	... २१७	तदेनं संशयादस्मात्	... १७८
तदप्यन्यायविहितं	... ५८२	तदेनं संशयादस्मात्	... १८४
तदप्यपार्थं लिखितं	... १३५	तदेनं संशयारूढं	... १७२
तदप्रमाणं लिखितं	... १३१	तदेव द्विगुणं दाप्यः	... ३७०
तदभावे तु चिह्नस्य	... ११३	तदेव यच्चनुज्ञाप्य	... ५५६
तदभावे तु दुहिता	... ५२४	तदैव तस्य प्रोक्तव्यः	... २४३
तदभावे पिता माता	... ५२८	तदोमिति लिखेत्सर्वं	... ५४
तदभावे पिता माता	... ५२६	तदुहितृणां प्रसूता	... ५५०
तदभावे भवेन्मातुः	... ५५४	तद्वैयमुपरुधान्यत्	... ३१४
तदभावेऽसपिण्डाः स्युः	... ५३०	तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यं	... ३५६
तदर्थं गुरुशुश्रूषां....	... ३३८	तद्व्यं वर्धते तावत्	... २६२
तदर्थानुक्तविज्ञेयं	... ११४	तद्व्यमृणिकेनैव	... २५९
तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं	... ४३२	तद्वत् सर्वं सत्येन	... १०८
तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः	... १५९	तद्वक्षितं यदुर्भिक्षे	... ३४५
तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः	... २१२	तद्भोगः स्थिरतां याति	... १४१

तद्वृत्तिगुरुदारेषु	३३७	तवाहमित्युपगतः	३४६
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१५२	तवाहमित्युपगता	२७५
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१५३	तस्माच्छास्त्रानुसारेण	४१
तन्दुलैर्न नियुञ्जीत	१६०	तस्मात्पितृधनं त्वन्यः	५२४
तन्मूलत्वात्तु ते मौलाः	३९०	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०८
तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः	४५१	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०९
तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं	३११	तस्मात्सर्वेषु कार्येषु	३९८
तपत्यादित्यवच्चैव....	३	तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः	५३६
तपश्चैवाग्निहोत्रं च	२६१	तस्मादनिर्मोच्यान्यस	२३४
तपस्विनो दानशीलाः	९४	तस्मादभिभवत्येष	३
तपस्वी चाग्निहोत्री च	२६१	तस्मादर्थ्यात्स हीयते	२५८
तपोज्ञानसमायुक्ताः(व्याख्या)	५२०	तस्मादस्य वधं राजा	२०९
तप्तमाषकदिव्ये च	२०४	तस्माद्धर्मासनं प्राप्य	३६
तप्तमाषस्य वक्ष्यामि	१९५	तस्माद्धर्णाश्रमाणां तु	५
तप्तमासिञ्चयेत्तैलं	४३४	तस्मान्मां संशयारूढं	१७८
तमशुद्धं विजानीयात्	१९३	तस्मिन्नेत्यतिगृहीते	५१५
तमष्टभागहीनं तु	१८८	तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन	५६१
तमायान्तं पुनर्जित्वा	२१३	तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि	१८६
तमाहूयाभिशस्तं तु	१९२	तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे	३१९
तमेवानाययेद्राजा	५०	तस्मिन्नष्टे मृते वापि	२९०
तया धेनुभृतः क्षीरं	३७३	तस्य कर्मानुरूपेण	३०८
तया प्राप्तं धनं यत्तु	५५९	तस्य कालः प्रदातव्यः	६६
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं	२३४	तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं	५१
तयोः पैतामहं पूर्वं	२६४	तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः	५९
तयोरन्ते सदस्यास्तु	५८	तस्य तन्नापहर्तव्यं	५६१
तयोरपि पिता श्रेयान्	२१७	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	४५०
तयोर्नित्यं प्रतीघाते	५७८	तस्य दण्डविशेषं तु	११४
तरुगुल्मलतावल्ली	१८३	तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं	२९
तवाहमिति वात्मानं	३४७	तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं	३५७
तवाहमित्युपगतः	३३६	तस्य भागद्वयं देयं	५६२

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं	१२४	तालज्ञो लभते ह्यर्धं	३१२
तस्य सर्वाणि भूतानि	४	तावतः सङ्ख्यया तस्मिन्	१११
तस्य सा नापहर्तव्या	१४७	तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः	४९६
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं	२९	तावत्सर्वमसंभूतं	७२
तस्यांशं दशमं दत्त्वा	३०६	तावानेव स विज्ञेयः	२८५
तस्यांशो दशमो देयः	३०५	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	२८६
तस्यानुरूपं मूल्यं वा	४२५	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	३१४
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं	४१०	तावुभौ पुण्यकर्माणौ	५६९
तस्यामविद्यमानायां	५३०	तासां वेदवरुद्धानां	३७६
तस्यार्थवादो दातव्यः	५९	तासां पुत्रेषु जातेषु	५०४
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ	४७०	तिथिष्वासु न पश्येत्तु	२३
तस्यास्तु साधनं लेख्यं	८८	तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ	१७५
तस्येह भागिनौ दृष्टौ	५१८	तिलकरं त्रिकृष्णलोने	१५५
तस्यैकस्य तु सर्वस्य	१९२	तीरितं चानुशिष्टं च	२१३
तस्यैवात्मतृतीयस्य	१४६	तीरितं चानुशिष्टं च	२१४
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्	८२	तीरितं चानुशिष्टं च	५८२
तां ग्राममध्ये विख्याप्य	४७७	तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु	२१४
तां दमं दापयेद्दद्यात्	३३४	तुलाग्निरुदकं चैव	१५०
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति	१०९	तुलाभ्यापो विषं कोशः	१५१
ताडनं बन्धनं चैव	२१२	तुलादीनि नियोज्यानि	१५३
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि	९४	तुलाधारणाविद्वद्भिः	१७१
ता द्वादश सुवर्णस्तु	१५८	तुलाधारस्य ते लोकाः	१७२
तान्सर्वान्धातयेद्राजा	५७७	तुलाशासनमानानां	४५७
ताभ्य ऋतेऽन्वयः	४९२	तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं	१७४
तामनेन विधानेन	५२१	तुलितो यदि वर्धेत	१७३
ताम्रकर्षकृता मुद्रा	१५८	तुल्यकाले निसृष्टानां	२३४
ताम्रपट्टे पटे वापि	१२२	तुषाङ्गारकपालैस्तु	३८६
ताम्ररूप्यसुवर्णान्ताः	१५६	तृणकाष्ठेष्टकासूत्र	२२९
ताम्रायः कांस्यरीतीनां	२२७	तृणशैवालरहिते	१८४
ता राजसर्षपास्तिस्रो	१५६	तृतीयं धनदण्डं च	२०६

तृतीयं वायुदैवत्यं	१७५	तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि	१८२
तृतीयः शपथः प्रोक्तः	९१	तोरणे तु तयोः कार्यं	१६९
तृतीयतापे ताप्यन्तं	१७७	तोलयित्वा नरं पूर्वं	१७०
तृतीयिनस्तृतीयांशाः	३०७	तोलयित्वेप्सिते काले	१८७
ते च चण्डालपर्यन्तान्	१२३	तौ च तत्र नियोक्तव्यौ	१८६
तेजोमात्रां समुद्धृत्य	४	तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ	२०१
तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं	१३३	त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान्	३९८
तेन लेख्येन तत्सिद्धं	१३६	त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः	४७७
तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या	२३७	त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशं	४७४
तेनैव तद्भवेद्देयं	३०५	त्यजन्भार्यामिवस्थाप्यो	४७४
तेनैव सा प्रदातव्या	३१०	त्यजेत्पथि सहायं यः	३३२
तेऽपि तद्भागिनस्तस्मात्	३३	त्रयाणामपि वर्णानां	२०८
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः	३९२	त्रयाणामिति संदेहे	२३६
तेषां चैत्प्रसृतां यो यः	३११	त्रयोदशमनद्धाहं	३०१
तेषां न दद्याद्यदि तु	२८६	त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं	२३६
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्	९३	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	१५६
तेषां पतितवर्ज्येभ्यः	५४५	त्रसरेणुः स विख्यातः	१५७
तेषां वचनतो गम्यः	१७३	त्रायस्वास्मादभीशापात्	१८९
तेषां वर्षशते पूर्णे	११०	त्रायस्वैनं नरं पापात्	१८९
तेषां स एव धर्मः स्यात्	४९१	त्रिंशद्दशविनाशे वै	१५५
तेषां स्वसमयैर्धर्मः	४१	त्रिंशत्समा या तु भुक्ता	१४२
तेषामपि न बालः स्यात्	१००	त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः	२२७
तेषामभावे सामन्ताः	३८९	त्रिगुणेष्ये राजन्यस्य	१५६
तेषामभावे सामन्ताः	३९०	त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा	९१
तेषामेकोऽन्यथावादी	११६	त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं	३९५
ते षोडश स्याद्धरणं	१५६	त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थ	२५३
तैः कृतं यत्स्वधर्मेण	३५६	त्रिपुरुषं भुज्यते येन	१४७
तैलानां चैव सर्वेषां	२२८	त्रिपुरुषी या स्वतन्त्रा	१४१
तोय त्वं प्राणिनां प्राणः	१८५	त्रिपूरुषी च त्रिगुणा	१४२
तोयप्रवर्तनाख्येयः	४०६	त्रिपूरुषी त्रिगुणिता	१४२

त्रिभागं पञ्चभागं वा ...	३२२	त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः	१७७
त्रिभागोने तु सलिलं ...	१५४	त्वमन्तः सर्वभूतानां	१८४
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात्	११	त्वमेव देव जानीषे	१७२
त्रियोनिर्द्यभियोगश्च ...	१०	त्वमेव धृष्ट जानीषे	१७१
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात् ...	१९०	त्वमेव सर्वं जानीषे	१७८
त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा ...	१९२	त्वमेव सर्वभूतानां	१७८
त्रिरात्रोपोषितयैव ...	१६७	त्वमेवाम्भो विजानीषे	१८४
त्रिराहूतमनायातं	८३	त्वरमाण इवात्यर्थ	१०७
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य ...	१२९	त्वरमाणो न गच्छेत	१८०
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य ...	१३४		
त्रिशते तन्दुलं देयं ...	१५४	दक्षिणासु प्रदत्तासु	३०९
त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं ...	३०	दण्डं चैकादशगुणं	३१९
त्रीण्येव साहसान्याहुः ...	४१०	दण्डं तत्र तु नैव स्यात्	२११
त्रुट्यादिप्रलयान्तकाल		दण्डं तस्य पणं चैव	२०४
(व्याख्या)	३०	दण्डं दद्यात्सवर्णासु	४६९
त्रावद्यनृपदवाना	४३४	दण्डः क्षुद्रपशूनां तु	४२२
त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः..	५२९	दण्डं वा दण्डशेषं वा	२६७
त्रैविद्यान्वृत्तिमद्भूयात् ..	३४८	दण्डं स दाप्यो द्विशतं	४५८
त्र्यंशं दायान्दरेद्विप्रः ..	५०५	दण्डनीया तदर्धं तु....	३८०
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः..	९५	दण्डनीयावुभावैतौ	३१४
त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत ..	३६१	दण्डयेज्जयिना साकं	२१३
त्वं तुले सत्यधर्मासि ..	१७१	दण्डशुल्कावशिष्टं च	२६६
त्वं धृष्ट ब्रह्मणा सृष्टः ..	१७१	दण्डस्थानेऽभिशास्तानां	१६३
त्वं मुखं सर्वदेवानां ..	१७७	दण्डाजिनादिभिर्युक्तं	४३९
त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः ..	१८९	दण्ड्यः स राज्ञो भवति	२८४
त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं ..	१८९	दत्तं मयामुकायाथ	१२३
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां ..	१७२	दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु	१३३
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः ..	४१५	दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं	३१७
त्वमग्ने देव जानीषे ..	१७८	दत्तमूल्यस्य पण्यस्य	३७०
त्वमग्ने सर्वभूतानां ..	१७८	दत्तमेव ममानेन	७३

दत्तस्य पुनरादानं ..	१४	दर्शनप्रतिभूर्यत्र	२५०
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ..	५१३	दर्शनप्रतिभूर्यस्तु	२४७
दत्तादत्तेषु भृत्यानां ..	८८	दर्शनप्रातिभाव्ये तु	२६६
दत्ताप्रदानिकं नाम ..	३१२	दर्शने प्रत्यये दाने	२४६
दत्तेऽपि काले देयं स्यात्..	७१	दर्शनोद्धृत्तनष्टस्य	३२०
दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ..	४८७	दर्शयेयुश्च लिङ्गानि	३९२
दत्ते त्वर्धांशहारिणी ..	५०२	दर्शितं प्रतिकालं यत्	१३६
दत्तौरसेतरेषां तु	५२२	दशकं पारदेश्ये तु	४५८
दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रं ..	१२८	दशगुर्वक्षरः प्राणः	१७३
दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं ..	२६२	दश स्थानानि दण्डस्य	२०५
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः..	४४६	दश स्थानानि वादानां	२४
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव ..	२५६	दशानामपि चैतेषां	३१
दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः ..	३१२	दशाहात्सर्विबीजानां	३६१
दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ..	१२०	दशैतानपरिधांश्च	४५
दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा ..	१२२	दह पावक पापं त्वं	१९६
ददतो यद्भवेत्पुण्यं....	२८१	दाताहमेतद्भविष्यं	२४६
दद्याच्चापहरच्चाश	५३८	दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं	१२१
दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं....	६८	दानं न लभते तत्तु	२५५
दद्यादपुत्रा विधवा ..	२७०	दानग्रहणधर्माश्च	२२०
दद्यादृते कुटुम्बार्थात् ..	२६८	दानग्रहणपञ्चन ...	५६९
दद्यादण्डं तथा राज्ञे ..	२९६	दानवादप्रतिभुवौ	२५१
दद्याद्धनं च पर्याप्तं ..	५४९	दाने वाधमने वापि	२१७
दद्यान्माता पिता वा यं ..	५१३	दानोपस्थानवादिषु	२४९
दद्युः पैतामहं पौत्राः ..	२६५	दापयेच्छिल्पिदोषान्तत्	२८८
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं ..	२२२	दापयेद्धनिकस्यार्थं	२०२
दद्युस्तद्विक्थिनः प्रेते ..	२७०	दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं	२०२
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य ..	४४४	दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं	२९८
दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां ..	२२९	दाप्यस्तु दशमं भागं	३२२
दन्तोल्लेखनकश्चैव....	४४	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्	४२०
दर्पाद्वा यदि वा मोहात् ..	४६४	दाप्यो भृतेश्चतुर्भागं	३३०

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात्	३२७	दीप्यमानः स्ववपुषा	२८
दायकं ग्राहकं चैव ...	१२६	दीयमानं न गृह्णाति	२२६
दायभाग इति प्रोक्तं ...	४७७	दीयमानं न गृह्णाति	३६९
दायादानां विभागे तु ...	५५६	दुःखमुत्पादयेद्यस्तु	४२०
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् ...	५५७	दुःखे च शोणितोत्पादे	४२२
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् ...	५५८	दुःखेन विनिवार्यन्ते	३७८
दारपुत्रपशून्बद्धा ...	२५६	दुःखोत्पादिगृहे द्रव्यं	४२८
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वं ...	३१५	दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात्	२१
दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य ...	११०	दुर्गायाः पाययेच्चोरान्	१९२
दासत्वात्स विमुच्येत ...	३४६	दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं	१९२
दासनैकृतिकक्रुद्ध....	९७	दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा	२१३
दासस्त्रीभ्रातृशिष्यैर्वा ..	२६८	दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च	५५५
दासाः कर्मकराः शिष्याः..	५४	दुहिताचार्यभार्या च	४६५
दासी नौका तथा धुर्यः ..	३०१	दूतकः खटिकाग्राही	१०३
दास्यं तु कारयेन्मोहात् ..	३४३	दूर्वाकरं शापयेत्	१५५
दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ..	३४१	दूर्वायाः सप्त पर्णानि	१८०
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ..	३४३	दूषणे तु करच्छेदः	४६९
दिगन्तरप्रपन्ने च	७०	दूषयन्सिद्धतीर्थानि	४०२
दिनमासार्धषण्मास ..	३४०	दूषितो गर्हितः साक्षी	१३१
दिवसस्य तु पूर्वार्द्धे ..	१६३	दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः	३९
दिवसस्याष्टमं भागं ..	२३	दृश्यन्ते विविधा भावाः	४३७
दिवसे द्विपणं दासीं ..	३०१	दृश्यमाना विभज्यन्ते	५५७
दिवा गृहीतं यत्क्रेत्रा ..	२९८	दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात्	५००
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव ..	१६१	दृष्टकारणदोषो वा	१९९
दिव्यमालम्बते वादी ..	९	दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र	१७७
दिव्यान्येतानि सर्वाणि ..	१५०	दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्	९३
दिव्येन शोधयेत्तत्र ..	९०	दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता	३८
दिव्येषु सर्वकार्याणि ..	१६४	दृष्टिपातं प्रणालीं च	४००
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत ..	८९	दृष्टे साधारणेऽप्येकः	६३
दिव्यैर्विशोधितः सम्यक् ..	१९८	देयं तद्धनिके द्रव्यं	२६४

देयं प्रतिश्रुतं चैव	३१८	देशाचारविरुद्धं यत्	१३१
देयं बधिरवृद्धान्ध	३५९	देशाचारानभिज्ञा ये	२७
देयं ममेति वक्तव्ये	७४	देशाचाराविरुद्धं यत्	१३०
देवखातेषु यत्तोर्यं	१८४	देशाचारेण चान्यांस्तु	२००
देवब्राह्मणपादाश्च	१५१	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५४
देवब्राह्मणराज्ञां च	४३६	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५६
देवब्राह्मणसान्निध्ये	१११	देशादिकं यस्य राजा	१२१
देवराज्ञा सपिण्डाद्वा	५१९	देशाद्देशान्तरं याति	५६
देवरेण सुतोत्पत्तिः	५२२	देशाध्यक्षादिना लेख्यं	१३७
देवरेण सुतोत्पत्तिः (व्याख्या)	५२०	देशानुरूपतः पक्षं	२४७
देवानुग्रान्समभ्यर्च्य	१९१	देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये	१२९
देवासुरमनुष्याणां	१७२	देहेन्द्रियविनाशे तु	४१९
देवैशेशानयोर्मध्ये	१६५	दैवराजकृते तद्वत्....	२८२
देशं कालं च योऽतीयात्....	३२३	दैवराजकृतो दोषः	८२
देशं कालं च विज्ञाय	५०	दैवराजभयाद्यस्तु....	३०६
देशं कालं तथात्मानं	६२	दैवराजोपघाते तु....	२३२
देशकालवयोद्रव्य	११४	दैवराजोपघाते च....	२३२
देशकालविहीनश्च	६१	दैवराजोपघातेन	२८१
देशकालातिपत्तौ वा	२९२	दैवराजोपघातेन	३६८
देशकालार्थसंबन्ध	९१	दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता....	९१
देशग्रामकुलादीना	४२९	दैविके वापि निदिष्टं (व्याख्या)	२८२
देशजातिकुलादीनां	४२८	दैवोत्पातविदो भद्राः	४३८
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री	२७४	दोलायमानयोः सन्धिः	८५
देशपत्तनगोष्ठेषु	४१	दोषकारी तु कर्तृत्वं	१६
देशविशेषे सुवर्ण....	४९३	दोषवत्करणं यत्स्यात्	३५६
देशस्थानसमामास	६१	दोषानुरूपं संग्राह्यः	८३
देशस्थित्या तृतीयस्तु	१९९	दोषो भवेत्तथान्यासे	२८१
देशस्थित्याऽनुमानेन	१८	द्यूतं निषिद्धं मनुना	५७८
देशस्याचरणं नित्यं	१७	द्यूतं प्रकीर्णकं चैव	१५
देशाचारयुतं वर्ष....	११९	द्यूतं समाह्वयं चैव	५७७

द्यूतं समाह्वयं चैव	५७८	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	....	४९१	
द्यूतकः शटिकाग्राही	९६	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	....	४९७	
द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च	४३६	विंशतिपदान्याहुः	....	४५	
द्यूते कूटाक्षदेविनाम्	५७६	द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशः	....	४५६	
द्यूते समाह्वये चैव	८८	द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	....	२२१	
द्यूर्भूमिरापो हृदयं	१०९	द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि	....	३६३	
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च	२६४	द्विगुणं त्रिगुणं चैव	....	२२७	
द्रव्यं तदीय संगृह्य	२४०	द्विगुणं दण्डमास्थाय	....	२१३	
द्रव्यं तदौपनिधिकं	२८०	द्विगुणं न प्रतिभुवे	....	२५३	
द्रव्यं वित्तानुसारेण (व्याख्या)	९	द्विगुणं प्रतिदातव्यं	....	२५२	
द्रव्यभेदप्रमाणं च....	१२५	द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं	....	२२६	
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९१	द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः	....	२२७	
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९३	द्विगुणा वा चतुःषष्टिः	....	४४२	
द्रव्यसंख्योदयं पीडां	६१	द्विजातिः प्रतिभूहीनः	....	५८	
द्रव्ये पितामहोपात्ते	४९६	द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्	....	५८१	
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४०	द्विजातीनां गृहाभावे	....	२५९	
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४१२	द्विजातीनां शौद्रस्त्वेकः	....	५०८	
द्रष्टारो व्यवहाराणां	५७५	द्विजानां संनिधानेन	....	१८९	
द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चित्	५७७	द्विजान्विहाय यः पश्येत्	....	२९	
द्वयोः संतप्तयोः सन्धिः	८५	द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	....	४४४	
द्वयोः समानो धर्मज्ञः	१०२	द्वितीये चैव यच्छेषं	....	४४१	
द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं	४११	द्वितीयेऽह्नि दुर्बुद्धेः	....	८२	
द्वयोर्विवदतोरर्थे	११६	द्वितीये हस्तचरणौ	....	४४०	
द्वयोर्हि कुलयोः शोकं	४७३	द्वितीयेऽह्नि ददस्केता	....	३६३	
द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यः	४१५	द्वित्रिलिपिज्ञैः स्वकृतं	....	१३७	
द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुः	१७५	द्विनेत्रभेदिनो राज	....	५८१	
द्वादश द्वादशाद्येभ्यः	३०८	द्विपणे द्विशतो दण्डः	....	४५८	
द्वादशाहः सपिण्डानां	३६४	द्विपणो द्वादशपणः	....	४२४	
द्वापरे च कलौ नृणां (व्याख्या)	५२	द्विपदामर्धमासं स्यात्	....	३६१	
द्वाग्मार्गक्रियाभोगे	....	८९	द्विपदे साध्यभेदात्	....	२०

द्विपदो व्यवहारः स्यात्	२०	धनिकस्य तु विक्रीय ...	२५९
द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता	८७	धनिकस्य धनं दाप्यः ...	२५२
द्विप्रकारो भागभूतः	३४०	धनिकस्यापि वै दोषात् ...	१३१
द्विशतं तु दमं दाप्यः	४७०	धनिकस्यैव वर्धेत....	२६१
द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु	२०	धनी तावत्समादद्यात् ...	२३०
द्वे कृष्णले समधृते	१५६	धनी धनेन तेनैव	१२८
द्वे शते खर्वटस्य स्यात्	३७७	धनी धनेन तेनैव	२४२
द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः....	३५४	धनी वौपगतं दद्यात् ...	१३८
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा	५०७	धनुःशतं परीणाहो ...	३७७
द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः	१२	धरणानि दश ज्ञेयः ...	१५७
ध		धरोध्रुवस्तथा सोमः	१६५
धटं तु कारयेन्नित्यं	१७०	धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः	९४
धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तः	१६२	धर्मप्रधाना ऋजवः	९४
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं	१७१	धर्मप्रधानाः पुरुषाः	७
धटकोशादिभिस्तासां	१५९	धर्मप्रवक्ता गृपतेः	२९
धटमामन्त्रयेच्चैव	१७१	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य	४७
धटादीनि विषान्तानि	१५३	धर्मशास्त्रविचारेण	२२
धटादीनि विषान्तानि	१५४	धर्मशास्त्रानुसारेण	६
धटादुच्चतरे स्यातां	१६९	धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यां	३७
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता	५५५	धर्मश्च व्यवहारश्च	१०
धनं भवेत्समृद्धानां	५६४	धर्मश्चार्थश्च कीर्त्तिश्च	
धनं मूलीकृतं दत्त्वा	२४३	(व्याख्या) ३६	
धनं यो बिभृयाद्भ्रातुः	५३२	धर्मसंस्थापनायाय	३
धनं वृद्धा गृहीत्वा तु	१२०	धर्मस्यार्थस्य यशसः	११
धनदानासहं बुद्धा	२०९	धर्मस्याव्यभिचारार्थं	११५
धनदारापहाराणां	१६१	धर्मस्योत्तरभागे तु	१६६
धनबाह्यालंकरणं	१४८	धर्माद्विचलिता दण्ड्याः	२०७
धनस्त्रीहारिपुत्राणां	२७६	धर्मावाहनपूर्वं तु	१९८
धनिकर्णिकसंदिग्धौ	४	धर्मासनमधिष्ठाय	५२
धनिकर्णिकयोरेवं	२६२	धर्मासनगतः पश्येत् ..	३६
		धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात्	१९८

धर्मेण व्यवहारेण	१६	न कश्चिदभियोक्तारं	१५२
धर्मेण व्यवहारेण	१९८	न कश्चिद्योषितः शक्तः	४७३
धर्मेण व्यवहारेण	२५६	न कालनियमं पश्येत् (व्याख्या) २३	
धर्मेणोद्धरतो राज्ञो (व्याख्या) ३६		न क्षेत्रगृहदासानां .	२१७
धर्मैकतानाः पुरुषाः	७	नगरग्रामदेशेषु	१००
धर्मोऽक्षयः श्रोत्रियस्य	१४९	न च दिव्यावतारोऽस्ति .	४१
धर्मोऽसुकानभ्युदये	५१	न च दिव्यावतारोऽस्ति .	९३
धर्मोऽसुकान् जडानार्त	५०	न च वासांसि वासोभिः .	४५६
धर्मोपदेशं धर्मेण	४३४	न चाधेः काल	२३९
धर्मोपधिवलात्कारैः	२५५	न चान्यत्कारयेत्कर्म	३३८
धर्म्यं विभागं कुर्वीत	५०५	न चापि हारयेदग्निं .	१६०
धातार्यमा च मित्रश्च	१६५	न चार्थसिद्धिरुभयोः	७७
धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः	१९०	न चासारं न च न्यूनं .	३७१
धात्राक्षराणि सृष्टानि	११९	न चाहूतो वदेत्किंचित् .	८४
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः	४४२	न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं .	१३८
धान्यं हिरण्यं लोहं वा	२५९	न चैकस्मिन्निवादे तु	७७
धान्यहर्ता दशगुणं	४४०	न चैतत्क्षत्रविप्राणां	२११
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता	२२६	न चैनं भुवि शक्नोति .	३
धान्ये शदे लवे वाह्ये	२२६	न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् ..	४७७
धारयेदुत्तरे पार्श्वे	१७०	न जातु ब्राह्मणं हन्यात् ..	२०८
धूपोपहारमन्त्रैश्च	१८९	न तं भजेरन्दायादाः .	५६२
धृतो भावयते यस्मात्	१७१	न जीवति पितरि पुत्रा .	४७९
धेनावनडुहि क्षेत्रे	७१	न तच्छक्यमपाकर्तुं ..	१४४
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्चः	१४९	न तत्पुत्रा ऋणं दद्युः ..	२५०
धौम्यो धर्मसुतस्य	१	न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धं ..	४९८
ध्वजाहतं भवेद्यत्तु	५६१	न तत्र कारणं भुक्तिः ..	१४५
ध्वजाहतो भक्तदासः	३३७	न तत्र दोषः पालस्य ..	३८२
ध्वजिनी मत्स्थिनी चैव	३८५	न तत्र प्रणयेद्दण्डं	३८०
न		न तत्र विद्यते दोषः ..	२९३
न कर्षको बीजकाले	४९	न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता	२९६

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता	२९९	न पतिः स्त्रीकृतं तथा	....	२६९	
न तत्सत्यं यच्छलेन	....	३५	न पातयेत्तामप्राप्य	....	१७६
न तत्सिद्धिमवाप्नोति	....	१३५	न पुत्रेण कृतं पिता	....	२६८
न तत्सुतस्तत्सुतो वा	....	१४५	न प्रतिग्रहभूदेया	....	५०५
न तथ्येन प्रमाणं तु	....	१०६	न प्रतिग्रहभूदेया	....	५६४
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति	....	३४४	न प्राप्तव्यवहारस्तु	....	२६३
न तस्य वेतनं देयं	....	३२६	न प्रावृषि विषं दद्यात्	....	१६२
न तु दाप्यो हृतं चौरैः	....	३२७	न बान्धवो न चारातिः	....	१००
नत्वङ्गभेदं विप्रस्य	....	२०८	न ब्राह्मणवधाद्भूयान्	....	२०९
नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रति	....	३१५	न ब्रूयादक्षरसमं	....	११४
नत्वेवं लिख्यते यत्र	....	६४	न भर्ता नैव च सुतः	....	५५६
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियात्	....	१९७	न भोक्तव्यो बलादाधिः	....	२३७
न दण्डं दापयेच्छुद्धं	....	२०४	न भ्रातरो न पितरः	....	२७२
न दत्तं स्त्रीधनं यासां	....	४८७	न भ्रातरो न पितरः	....	५१८
न ददाति हि यः साक्ष्यं	....	११४	न मज्जनीया स्त्री बाला	....	१५९
न दद्यादुत्तरं यावत्	....	६५	न मण्डलमतिक्रामेत्	....	१७६
न दद्याद्यदि तस्मात्सः	....	२८२	न मण्डलमतिक्रामेत्	....	१८०
न दद्याद्याच्यमानो वा	....	२८३	न मयाभिहितं कार्यं	....	८१
न दद्याल्लोभतः पश्चात्	....	२२२	न मयैतत्कृतं पत्रं	....	९०
न दातव्यं तु पुत्रेण	....	२६७	न मयैतत्कृतं पत्रं....	....	१३७
न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात्	....	३२०	न मूलेन विना शाखा	....	१४०
न दाप्योऽपहतं तत्तु	....	२८२	न याचते च यः कश्चित्	....	३०६
नदीतीरे प्रकुरुते	....	३९९	नयेत्तथानुमानेन	....	३९
नदीसंतारकान्तार	....	४८	नयेयुरेते सीमानं	....	३९१
नदीस्रोतःप्रवाहेण	....	३९९	न योषित्पतिपुत्राभ्यां	....	२६८
न दृष्टं यच्च	....	५७९	न रागेण न लोभेन	....	४२
न दृष्टदोषाः कर्तव्याः	....	९६	नर्तकानामेष एव	....	३१२
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता	....	३९८	न लङ्घयेत्पशुर्वाञ्श्वः	....	३७८
न द्वितीयश्च साध्वीनां	....	२७२	न लेखकेन लिखितं	....	१३२
न निषेध्योऽल्पबाधस्तु	....	४०५	न लेखयति यस्त्वेवं	....	६७

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति	१३५	न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात्	१००
न लोहशिल्पिनामग्निं	१६०	न साक्षी नृपतिः कार्यः	९७
न वधं न च वैरूप्यं	४७७	न सा चालयितुं शक्या	१४४
न वर्धते प्रयत्नस्य	२२५	न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः ३५	
नव सप्त च पञ्च स्युः	९५	न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः	२५५
न विज्ञातो ग्रहीतव्यः	२५४	न स्वामी न च वै शत्रुः	५७
न विवाहविधावुक्तं (व्याख्या) ३८		न स्वामी न च वै शत्रुः	२५३
न विवाहविधावुक्तं	५१९	न हीनपक्षां युवतिं	५१
न विषं ब्राह्मणे दद्यात्	१६१	नाङ्गुचा राज्ञा ललाटे स्युः ४४६	
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	२२२	नाततायिवधे दोषः	४६७
न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे	२२४	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति २०७	
न वृद्धो न शिशुर्नैकः	९७	नाधिकं दशमाह्वयात्	५०७
न शक्तो धनिने दातुं	२५४	नानापण्यानुसारात्ते	३०४
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं (व्याख्या) ५२०		नानायुधधरा व्राताः	३५२
न शङ्कासु शिरः कौशे	१५३	नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ	३०
न शारीरो ब्राह्मणस्य	२०८	नानासदहहरणात् . .	७
न शीते तोयसिद्धिः स्यात् १६२		नान्यदन्येन संसृष्टरूपं . .	३७१
न श्रमार्तो न कामार्तः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या) ३८	
न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी	५१९
नष्टं विनष्टं कृमिभिः	३७४	नान्याधीनो न वक्तव्यः	९७
नष्टस्यान्वषणार्थं तु	२४८	नापराह्णे न मध्याह्णे	१८७
नष्टस्यान्वेषणे कालं	२४७	नाभिदग्धोदकस्थस्य	१८५
नष्टापहतमासाद्य	२९२	नाभियोज्यः स विदुषा	१९३
नष्टे धर्मे मनुष्येषु	७	नामजातिग्रहं चैषां	४३४
नष्टे मृते प्रव्रजिते (व्याख्या) ३९		नाराजके कृषिवणिक्	५
नष्टो देवो विनष्टश्च	२३७	नार्तो न मत्तो नोन्मत्तः	९७
न स तं प्राप्नुयात्कामं	३४७	नार्थसंबन्धिनो नाप्ता	९६
न स तं प्राप्नुयात्कामं	५७७	नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः	५७
न सन्ति साधवो यत्र	१६१	नाविद्यानां तु वैद्येन	५६१
न स राज्ञा नियोक्तव्यः	२८७		

नाशक्तो धनिने दातुं	....	५७	नियोजयत्यपत्यार्थं	५२०
नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत	....	२९४	निरन्वयं भवेत्स्तेयं	४३५
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति	....	३५	निरवद्यं सप्रतिज्ञं	६१
नासौ विभागो विज्ञेयः	....	५६६	निरर्थकः स वै पक्षः	६४
नास्ति सत्यात्परो धर्मः	....	१०८	निरस्ता तु क्रिया यत्र	१२४
नास्तिकब्राह्म्यदाराभि	....	९७	निराधारे द्विकशतं	२२१
निक्षिप्तं वा परद्रव्यं	....	२९०	निरामयान्यः कुरुते	३२
निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च	....	२२४	निराया व्ययवन्तश्च	४३६
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं	....	२८७	निरुद्धो दण्डितश्चैव	५७
निक्षेपं पुत्रदारं च	....	३१३	निरुद्धो दण्डितश्चैव	२५४
निक्षेपस्यापहर्तारं	....	२८५	निर्ऋतेरुत्तरे भागे	१६५
निक्षेपस्यापहर्तारं	....	२८५	निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि	३३१
निक्षेपान्वाहितन्यास	....	२९१	निर्गतं पुनरेतस्मात्	४४८
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं	....	२७९	निर्णयं येन गच्छन्ति	२४
निक्षेपो यः कृतो येन	....	२८५	निर्णयं सा तु राजाज्ञा	१८
निखेयोऽयोमयः शङ्कुः	....	४३४	निर्णये कालनियमः	१०४
निगदं स्मृतिवाक्यं च	....	१२४	निर्णीते व्यवहारे तु	१०३
निगूढार्थं तु तत्प्रोक्तं	....	७५	निर्दिश्य कालं वर्षं च	६२
निगृह्य दापयेदेनं	....	३५७	निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु	११४
निग्रहाद्बडवायास्तु	....	३४६	निर्दोषं दर्शयित्वा तु	३६९
निजधर्माविरोधेन	....	३४९	निर्दोषं प्रथितं यत्तु	१३६
नित्यं देयानि दिव्यानि	....	१६७	निर्मुक्तः सहसा वापि	१७४
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं	....	३४९	निर्ययेत्कृतकृत्यः सन्	३३०
नित्यकर्म्मोपरोधस्तु	....	५८	निर्वपेत्तत्सकुल्येषु	२७७
निपानस्य विनाशी च	....	४३	निर्वति वृष्टिरहिते	१७२
निबध्नीयात्तथा सीतां	....	३९२	निर्वासं कारयेद्विप्रं	३४५
निबध्यमानं त्रैदृष्टं	....	३९०	निर्वासनाङ्ककरणे....	२१०
निबन्धं वाऽवहेत्तत्र	....	२४७	निर्वासनं वधो वापि	२०६
निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु	....	१८६	निर्वास्या व्यभिचारिण्यः	५४६
निमगापहतोत्सृष्ट	....	३९४	कारो दिनस्यान्ते	१९०

निर्विकारो दिनस्यान्ते	१८१	नत्रवक्रविकारैश्च	५५
निर्विशङ्केन तेषां तु	१८१	नैकः समुन्नयेत्सीमां	३९४
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः	४८०	नैगमा वैद्यकितवाः	४३८
निवार्याः स्युः प्रयत्नेन	३८२	नैतन्मया कृतं कार्यं	२११
निवासं च समुद्दिष्टं	१०२	नैव याचेत ऋणिकं	१३५
निवृत्ते वापि रमणे	४८६	नैव रिक्थी न रिक्थश्च	५७
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः	५८२	नैव रिक्थी न मित्रं च	२५४
निवेशकालादारभ्य	३९९	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु (व्याख्या)	३८
निवेशसमयादूर्ध्वं	४००	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	५१९
निवेष्टुकामो रोगार्तः	४९	नोपभोगे बलं कार्यं	१४७
निश्चितं लोकसिद्धं च	६१	नोपस्थाता दश द्वे च	८३
निश्चित्य बहुभिः सार्धं	२१३	नौकामश्वं च धेनुं च	३०१
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युः	९३	न्यग्भावकरणं वाचा	४२९
निषाद एकपुत्रस्तु	५०७	न्यायं पश्येत्कृतमतिः	३१
निष्कं सुवर्णाश्वत्वारः	१५८	न्यायं वा नेच्छते कर्तुं	६७
निष्कुला याश्च पतिता	५१	न्यायमार्गादिपेतं तु	३३
निष्के तु सत्यवचनं	१५६	न्यायशास्त्रमतिक्रम्य	३२
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्	४२९	न्यायशास्त्राविरोधेन	१७
निष्ठुष्टाः कृत्यकरणे	२१८	न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं	५८०
निह्वे भावितो दद्यात्	२०१	यायाङ्गान्यग्रतः कृत्वा	२८
निह्वेते तु यदा वादी	२०२	न्यायापेतं यदन्येन	५८२
निह्वेते लिखितं नैकं	२०२	न्यायेन क्रियते यत्तु	७
नीवीस्तनप्रावरणं	४६३	न्यासदोषाद्विनाशः स्यात्	२८८
नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं	३३८	न्यासद्रव्येण यः कश्चित्	२८४
नृपद्रोहप्रवृत्तानां	१६३	न्यासवत्परिपाल्योऽसौ	२३२
नृपस्य समर्थं ज्ञात्वा	४५	न्यासादिकं परद्रव्यं	२८३
नृपापराधिनां चैव	१४८	न्यासे याचितके दत्ते	७१
नृपेणैव नियुक्तो यः	४५	न्यूनं वाभ्यधिकं वापि	५८०
नृपोऽधिकृतसभ्याश्च	३१	न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्	१८२
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः	१०२		

प		पटहाघोषणाच्छादी	४५
पक्वान्नानां कृतान्नानां	.... ४४३	पणक्रीडा वयोभिश्च	५७२
पक्वान्नानां च सर्वेषां	.... ४४४	पणस्य पादौ द्वौ गां तु	३८१
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयः	.... ६८	पणानां द्वे शते सार्धे	२१२
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात्	.... १२	पणान्दाप्यः पञ्चदश	४२८
पक्षस्य व्यापकं सारं	.... ६९	पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं	२२४
पक्षैकदेशे यत्सत्यं	.... ७७	पण्यं तद्विगुणं दाप्यः	४३९
पङ्ग्वन्धवधिरो मूकः	.... ११०	पण्यमूल्यं भृतिन्यासः	२२४
पञ्चकं तु शतं दाप्यः	.... २५७	पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या	३१७
पञ्चकृष्णलको माषः	.... १५६	पण्यमेव निसृष्टं तत्	३७०
पञ्चग्रामी वहिःक्रोशात्	.... ४४७	पण्यस्त्रीणां व्यसनिनां	१६०
पञ्चतालशतं कालं	.... १९०	पण्यस्योपरि संस्थाप्य	४५९
पञ्च पञ्चनृते हन्ति	.... १११	पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं	४५८
पञ्चबन्धो दमस्तस्य	.... २९४	पतनीयकृते क्षेपे	४३३
पञ्चबन्धो दमस्तत्र	.... २९८	पतिव्री तु विशेषेण	४७५
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं	.... १७५	पत्नी दुहितरश्चैव	५२३
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं	.... ८३	पत्नी पत्युर्धनहरी	५२४
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे	.... ४६१	पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं	५२४
पञ्चवर्षावसन्नं तु	.... ४०९	पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं	५३४
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः	१	पत्यौ जीवति यत्स्त्रीभिः	५६२
पञ्चस्वापत्सु नारीणां (व्याख्या)	३९	पत्रं कारयते यत्र	१२०
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु	.... २४९	पत्रस्थैः साक्षिभिर्वाचा	१३३
पञ्चाधिकस्य वा नाशे	.... १५५	पत्रे विलिख्य तान्सर्वान्	१०६
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके	.... ४४३	पथि क्षेत्रे परिवृते	३७८
पञ्चाशतो धावकानां	.... १८६	पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या	३७८
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः	.... ४२४	पथि ग्रामप्रान्ते च	३८०
पञ्चाशत्पणिको दण्डः	.... ४५१	पथिभङ्गी कराक्षेपी	४३
पञ्चाशत्पलिकं भूयः	.... १७७	पथि विक्रीय तद्ग्राण्डं	३२९
पञ्चाशदाब्दिको भोगः	.... १४८	पदांशसहितस्त्वेषः	२१९
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः	.... ४३१	पदान्यष्टादशतान्	२१

परं निरस्य यल्लब्धं ..	५५९	परीक्षका नियोक्तव्याः ..	१७०
परं पवित्रममृतं	१९६	परीक्षकाः साक्षिणश्च ..	३०५
परक्षेत्रस्य मध्ये तु ..	४०५	परीक्षाभिमतं क्रीतं ..	३६०
परगात्रेष्वभिद्रोहः ..	४०९	परीक्षितं बहुमतं	३६०
परतो व्यवहारज्ञः ..	२१६	परीक्षितार्द्रपर्णेन	१९६
परद्रव्यगृहाणां च ..	४३६	परेण तु दशाहस्य....	३६४
परपूर्वस्त्रियै दत्तं	२६६	परेण भुज्यमानायाः ...	१४७
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः ..	२७४	पत्रैरञ्जलिमापूर्य....	१७९
परभक्तोपयोगेन	५५९	परैरप्रार्थितानर्थान् ..	४२
परभूमिं हरन्कूपः ..	४०५	पर्यङ्कासनबन्धाश्च....	४३
परभूमौ गृहं कृत्वा ..	३३१	पर्याप्तं दित्सतस्तस्य ...	२८९
परराष्ट्राद्धनं यस्य ..	३११	पर्वते नगराभ्याशे ...	३०९
परस्परं तु सर्वेषां....	४१४	पलं सुवर्णाश्चत्वारः ..	१५६
परस्त्रीगमनं चौर्यं	४४	पलं सुवर्णाश्चत्वारः ..	१५८
परस्परस्यानुमते	४६३	पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात् ...	१५८
परात्मपूर्वजानेक	६३	पशुषु स्वामिनां चैव ...	३७२
परानीकहते देशे	५१	पशुषु स्वामिनां दद्यात् ...	३७६
परार्थवादसंयुक्तं	४४	पशुस्त्रीपुरुषादीनां ...	१४७
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात्..	५४	पशुस्त्रीभूम्यृणादाने ...	८३
परावरस्मृतजगदीहिता ..	२	पशुस्वामिषु दद्यात्तु ...	३७७
पराशरस्मृतिवि ..	२	पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी...	४२३
परिखापूरकश्चैव ..	४३	पशून्गच्छन्शतं दाप्यः ...	४६९
परित्यक्तागमा भुक्तिः ...	१४६	पश्चात्कारो भवेत्तत्र ...	१२५
परित्राणाय साधूनां ...	३	पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं ...	२००
परिपूर्णं गृहीत्वाधिं ...	२२०	पश्चात्प्राप्तं विभज्येत ...	५६६
परिभाषणमर्हन्ति	४०२	पश्चादात्मविशुद्धयर्थं ...	३००
परिभाष्य यदा क्षेत्रं ...	२४४	पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् ...	५६६
परिमुक्तं च यद्वासः ...	३६४	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी ...	८६
परियोक्ता शिरःस्थाने ...	१५३	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी ...	४११
परिशुष्यत्स्वलङ्कायः ...	५६	पश्यतोऽब्रुवतो भूमेः ...	१४७
परिहासकृतं यच्च	५७७		

पश्यन्ति लोकपालाश्च	.. १०९	पाषण्डनैगमश्रेणि	... ३५१
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा	.. ४१८	पाषण्डनैगमश्रेणि	.. ५७९
पाण्डुलेखेन फलके	. ६७	पाषण्डनैगमादीनां	.. ३४८
पातनीयैरुपक्रोशैः....	. ४२९	पिटकं पूरयेत्तत्र	.. १७०
पादः सभासदः सर्वान्	. १९	पिण्डं तु तापयेदग्नौ	.. १७६
पादकेशांशुककरो	. ४१५	पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धाः	.. ५३३
पादयोर्दाढिकायां च	. ४१९	पिण्डदोऽशहरश्चैषां	.. ५१३
पादवन्दनिकं चैव....	. ५४८	पिण्डाकर्षांशुकावेष्ट	.. ४१५
पादेन प्रहरन्कोपात्	. ४१८	पितरश्चावलम्बन्ते	. १०९
पादो धर्मस्य कर्तारं	. १९	पितरस्तस्य नाश्रन्ति	. ३८५
पानीयादिसमायुक्तां	. १६८	पितरि प्रोषिते प्रेते	. २६५
पापं पुनासि वै यस्मात्	. १७७	पितर्यविद्यमानेऽपि	. ५३०
पापमूलं संग्रहणं	. ४६२	पितर्युपरते पुत्रः	. ४८०
पापेषु दर्शयात्मानं	. १७८	पितर्युपरते पुत्राः....	. २६४
पापेषु दर्शयात्मानं	. १८९	पिताचार्यः सुहृन्माता	. २०७
पापोपपापवक्तारः	. ४३३	पिता पितामहो यस्य	. १४२
पारदारिकचोरं वा	. ५८०	पितापुत्रविरोधे तु	. ४५७
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु	. ३४५	पितापुत्रविवादश्च	. ५७९
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं	. ४३०	पिता बन्धुः पितृव्यश्च	. १००
पारुष्यदोषावृतयोः	. ४११	पितामहपितृभ्यां च	. ५६१
पारुष्यमुभयं चैव....	. ४५०	पितामहश्च सर्वास्ताः	. ५०२
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं	. ४३०	पिता माता सुहृद्वापि	. ५३
पारुष्ये द्वे साहसं च	. २१	पिता हरेदपुत्रस्य	. २७२
पारुष्ये सति संरम्भात्	. ४१०	पिता हरेदपुत्रस्य	. ५२६
पार्थिवैः शङ्कितानां च	. १५३	पिता हरेदपुत्रस्य	. ५३१
पालः शास्यो भवेत्तत्र	. ३७९	पितुः पितृष्वसुः पुत्राः	. ५२८
पालग्रहे ग्रामघाते....	. ३७४	पितुरुर्ध्वं विभजतां	. ५०१
पालदोषविनाशे तु	. ३७५	पितुरेव नियोगाद्वा	. २६९
पालनीया समस्तैस्तु	. ३५१	पितुर्मातुलपुत्राश्च	. ५२८
पालो येषां न ते मोक्ष्याः	. ३८३	पितृद्रव्यं समाश्रित्य	. ५६१

पितृद्रव्यविभागस्य	....	४७९	पीडयेत्तु धनी यत्र	....	२५८
पितृद्रव्याविरोधेन	....	५५७	पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव	....	२३८
पितृद्वारागतं द्रव्यं	....	४७८	पीडातिशयमाश्रित्य	....	६८
पितृद्विट् पतितः षण्ढः	....	५४४	पीडितः स्वयमायातः	....	५२
पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ	....	४५२	पुण्यानि पावनीयानि	....	४०२
पितृपूर्वं नामजाती	....	१२५	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	....	३१६
पितृपैतामहं चैव	....	६२	पुत्रः पत्युरभावे वा	....	२१७
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते	....	४८४	पुत्रदारधनानां च	....	१९३
पितृभ्यां यस्य यज्ञत्वं	....	५०१	पुत्रदारादिशपथान्	....	१६१
पितृमातृपतिभ्रातृ	....	५४६	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं	....	२६५
पितृमातृपतिभ्रातृ	....	५४८	पुत्रवत्परिपाल्यं तु	....	२८१
पितृमातृष्वसृवर्गे	....	५५०	पुत्रस्तु नैव लभते	....	५५२
पितृवेदमनि कन्या तु			पुत्रहीनस्य रिक्थिनः	....	२७३
(व्याख्या)	....	५१३	पुत्राभावे तु दातव्यं	....	२६५
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	....	५२४	पुत्रिकायां कृतायां तु	....	५१४
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	....	५३६	पुत्रेण च कृतं कार्यं	....	२१७
पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री	....	२६७	पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यात्	....	१४५
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री	....	४६५	पुत्रे नियोगादुत्पन्ने	....	५१९
पितृव्येणाथवा प्रीत्या	....	५३७	पुत्रैः सह विभक्तेन	....	४९९
पितृव्येणाविभक्तेन	....	२७१	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	....	२७१
पितृणां सृनुभिर्जातैः	....	२६३	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	....	२७२
पितैव पूर्वधनहारी	....	५२६	पुत्रोऽस्ततोः स्त्रीधनिनोः	....	२७६
पितैव वा स्वयं पुत्रान्	....	४९१	पुनः पत्युर्गृहं यायात्	....	२७४
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं	....	१६०	पुनः प्रमाणसंभेदः	....	५७९
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या	....	५४९	पुनरारोहयेद्धोहं	....	१८१
पित्रा विवदमानश्च	....	९८	पुनरेव प्रभिन्नानि	....	२१
पित्रैव तु विभक्ता ये	....	४९१	पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता	....	२७४
पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तं	....	३१६	पुनर्भूस्त्रिविधा तासां	....	२७४
पित्र्यमेवाग्रतो देयं	....	२६४	पुनर्विभागः कर्तव्यः	....	५७१
पित्र्यर्णे विद्यमाने तु	....	२६४	पुनस्तत्र निमज्जंस्तु	....	१८६
पिप्पलाज्जायते वह्निः	....	१८०	पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः	....	४६३

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च	६५	पूर्व वा पीडितो वाथ	४१२
पुरराष्ट्रविरुद्धश्च	२१५	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	८६
पुरश्रेणिगणाध्यक्षाः	३५६	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	४११
पुरस्तान्नवमं यत्तु	१७५	पूर्वमावेदेद्यस्तु (व्याख्या)	८६
पुरा गृहीतं यद्भव्यं	७४	पूर्वमावेदितं न चेत्	१०५
पुरा मया च प्रमितं	७४	पूर्वरूपे संनिविष्टे....	८४
पुरुषाणां कुलीनानां	४४३	पूर्ववादं परित्यज्य	८१
पुष्पमूलफलादीनि	२२६	पूर्ववादक्रियां यावत्	७४
पूगश्रेणिगणादीनां	८८	पूर्ववादस्तयोः पक्षः	१२
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां	५२४	पूर्ववैरानुमानेन	४५३
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां	५३६	पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु (व्याख्या)	८६
पूजयेद्धृततैलाभ्यां	१९५	पूर्वस्मृतादर्धदण्डः....	४२७
पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यं	२४६	पूर्वस्वामी तु तद्भव्यं	२९५
पूर्णेऽवधौ शान्तलाभं	२६२	पूर्वमुखस्तु पविशेत्	३५
पूर्णे विधौ शान्तलाभे	२४०	पूर्वाशिनीं च यां भर्तुः	४७६
पूर्वकर्मापराधी च	४३६	पूर्वाह्निऽग्निपरीक्षा स्यात्	१६३
पूर्व नष्टां तु यो भूमिं	१८१	पूर्वाह्निं सर्वदिव्यानां	१६७
पूर्वपक्षं लेखयतः....	५५८	पूर्वाह्निं सोपवासस्य	१९१
पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं	६५	पूर्वेषां तु स्वधाकारे	५२५
पूर्वपक्षः स्मृतः पादः	६७	पूर्वोक्तशीतले देशे	१८८
पूर्वपक्षेऽधरीभूते	१६	पूर्वोक्तेन विधानेन	१९१
पूर्वपक्षे यथार्थं तु....	६९	पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं	२००
पूर्वपक्षो भवेत्तस्य	६९	पूर्वोत्तरक्रियावाद	१२१
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य	५९	पूर्वोत्तरे क्रियापादं	१२४
पूर्वपादे विलिखितं	११६	पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते	८५
पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नं	८७	पृथक्कर्मगुणोपेताः....	५६७
पूर्वभुक्त्या च सततं	४०६	पृथगायव्ययधनाः....	५७०
पूर्वं मयेयं भुक्तेति	३८८	पृथग्विवर्धते धर्मः	४८८
	४६४	पैतामहं च पित्र्यं च	५५६
		पैतामहं समं देयं	२६५

पैतामहं हतं पित्रा	.... ४९८	प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः	.... ४३७
पैतृकं तु पिता द्रव्यं	.... ४९८	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	.... ५२
पैतृको दण्डदासश्च	.... ३३७	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	.... १६८
पौत्री मातामहस्तेन	.... ५२५	प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं (व्याख्या)	४४१
पौनर्भवश्च तेनैव	.... ५१५	प्रतिकूलं च यद्राज्ञः	.... ३५६
पौराणां कर्म कुर्युस्ते	.... ३४९	प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	.... ५६८
प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्	.... २९६	प्रतिग्रहपरीमाणं	.... १२२
प्रकाशं देवनं कुर्यात्	.... ५७३	प्रतिग्रहविलोपश्च	.... ५७९
प्रकाशं न क्रयं कुर्यात्	.... २९९	प्रतिग्रहीतृजाल्यादि	.... १२३
प्रकाशं वाप्रकाशं वा	.... ४६७	प्रतिग्रहे च क्रीते च	.... १२८
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं	.... ८९	प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं	.... ६१
प्रकाशचिह्नान्येतानि	.... ३८७	प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च	.... ४९
प्रकाशतत्स्करा ह्येते	.... ४३८	प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते	.... ६८
प्रकाशमेतत्तात्स्कर्यं	.... ५७८	प्रतिदत्तं तदर्धं यत्	.... ७४
प्रकाशवञ्चकास्तत्र	.... ४३८	प्रतिदत्तं मया बाल्ये	.... ७३
प्रकाशवधका ये तु	.... ४५४	प्रतिदत्तमितीदृक्च	.... ७३
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च	.... ४३७	प्रतिदानं तथैवास्य	.... २८०
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः	.... २९३	प्रतिनामभिराक्रान्तं	.... १२७
प्रकीर्णकेषु विज्ञेयाः	.... ५७९	प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वम्	.... १०६
प्रकुर्युः सर्वकर्माणि	.... ३५३	प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं	.... २७०
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	.... ३२८	प्रतिमुवा तु यद्वत्तं	.... २५३
प्रक्रान्ते साहसे वादः	.... ९१	प्रतिभूर्दापितो यत्र	.... २५२
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि	.... ३८७	प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात्	.... २४८
प्रचारश्च यथांशेन	.... ५६५	प्रतिमानसमीभूतः	.... १७१
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां	.... १७८	प्रतिमालेख्यदेवैश्च	.... २२
प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं	.... ४३९	प्रतिरूपकराश्चैव	.... ४३८
प्रजाभ्यो बहुमानं च (व्याख्या)	३६	प्रतिवर्णं भवेयुस्ते	.... ९५
प्रजेषिताधिगन्तव्या	.... ५१९	प्रतिवादी प्रपद्येत	.... १९८
प्रज्वालैनाभिशस्तश्चेत्	.... १८१	प्रतिवेदं द्वादशाब्दः	.... १४८
प्रज्ञामूलमही विवेक	.... १	प्रतिवेदयानुवेदयौ च	.... ४५३

प्रतिशीर्षप्रदानेन	३४६	प्रदद्यात्सोपवासाय	१८९
प्रतिश्रुतमथान्यस्य	३१३	प्रदाप्यापहतं दण्ड्यः	४३९
प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः	३२५	प्रदिशेद्भूमिमेकेषां....	३९६
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां	४२	प्रदुष्टेष्वनुमानेषु	९०
प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे	२४	प्रदेशिनीं च तस्याथ	१९७
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता	२४	प्रनष्टागमलेख्येन	१४०
प्रतिसंवत्सरं गोपे	३७३	प्रपद्य कारणं ब्रूयात्	७२
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र	३८६	प्रपन्नं साधयन्नर्थं	२५५
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थः	५१८	प्रपलायी तु पक्षेण	८२
प्रत्यक्षं दापयेद्विव्यं	१६४	प्रभाते कारिणो देयाः	१९४
प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य	१०२	प्रभेदमेषां वदयामि	१०२
प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो १		प्रमाणं तत्कृतं सर्वं	२१८
प्रत्यग्रचिह्नैर्विज्ञेयः	११८	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	८९
प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं	६०	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	१५०
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि	१०६	प्रमाणं सर्व एवैते....	२१८
प्रत्यर्थिसंनिधानश्च	१४०	प्रमाणसमता यत्र....	८५
प्रत्यर्थिसम्भ्यानयनं	३२	प्रमाणसमतायां तु	१९९
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात्	६९	प्रमाणनिश्चितो यस्तु	१९८
प्रत्यहं गृह्यते या तु	२२१	प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं	१७५
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	२३	प्रमाणमेकोऽपि भवेत्	९६
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	४०	प्रमाणमेव लिखितं	१३७
प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य	१९३	प्रमाणरहितां भूमिं	३९९
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च	१६५	प्रमाणस्य हि ये दोषाः	१३२
प्रथमं तत्प्रमाणानां	१५६	प्रमाणहीनवादे तु	२९९
प्रथमे ग्रन्थिभेदानां	४४१	प्रमाणहीने वादे तु	१५०
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	१४४	प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः	९२
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	३९९	प्रमाणान्तरमिष्टं हि	१३७
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	१२१	प्रमादमृतनष्टांश्च	३७४
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	२००	प्रमादान्नाशितं दाप्यः	३२७

प्रमाणे प्राणभृतां....	.... ४२५	प्रस्तुतार्थोपयोगेन	१०६
प्रमुखा ज्यंशमर्हन्ति	.... ३१२	प्रस्थानविघ्नकृच्चैव	३२८
प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने	.... ६	प्रहरन्ते कृतपणाः....	५७३
प्रयुक्तं साध्येदर्थं....	.... २५६	प्राकृतानि च गूढानि	१७९
प्रयुक्ते शान्तिलभे तु	.... १३५	प्राक्तनस्याधमर्गस्य	३५९
प्रयोगं कुर्वते ये तु	.... ३०३	प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य	२१
प्रयोगः कर्मयोगश्च	.... ४८३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	७७
प्रयोजकेऽसति धनं	.... २४३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	८०
प्ररोहिशमखिनां शाखाः	.... ४२६	प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः	७२
प्रलये यत्तु रहसि....	.... ४६२	प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा ...	१९१
प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति	.... ९४	प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा ...	१६४
प्रवर्तकः स्मृति	.... २	प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत् ...	१७८
प्रवासयेद्दण्डयित्वा	.... ११५	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	१६३
प्रविशत्यनियुक्तो यः	.... ४३	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	१६८
प्रवृत्तमपि तद्राजा	.... ३५६	प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी....	११२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... २१२	प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः....	४२२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... ५८२	प्रा वाकस्तथा शल्यम्	२८
प्रव्रज्यावसितश्चैव	.... ५४६	प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत्	५२
प्रव्रज्यावसिता ये तु	.... ३४५	प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं	१२४
प्रव्रज्यावसितो राज्ञः	.... ३४४	प्राङ्निवाकोऽथ दण्ड्यः स्यात्	३५
प्रशमं ये मिथो यान्ति	.... ८४	प्राङ्निवाको नियुञ्जीत .	१०७
प्रष्टव्या योषितश्चास्य	.... ४५३	प्राणः प्राणेशजीवौ च .	१६६
प्रष्टव्या राजपुरुषैः	.... ४५३	प्राणभृत्सु महत्स्वर्ध	४२४
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि	.... ३९२	प्राणात्यये तु यत्र स्यात् .	२११
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थ	.... २९७	प्राणान्तिकविवादेशु	९०
प्रसह्य घातकाश्चैव	.... ४४१	प्राणिभिः क्रियते यस्तु	५७२
प्रसह्य दास्यभिगमे	.... ४६८	प्राणोपरोधि यच्चान्यत्	४५०
प्रसह्य स विनेयः स्यात्	.... २५८	प्रातरुत्थाय नृपतिः	२२
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र	.... ३४३		
प्रसाधिते क्रये राज्ञा	.... २९६		
प्रसिद्धमविरुद्धं च	.... ६३		

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्	२५३	प्राषितस्यामेतनापि	२६८
प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कं	२६५	प्राषिते तत्सुतः सर्व	२६२
प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धं	२२५	फ	
प्रातिभाव्यं वृथादानं ...	२६६	फलं त्वनभिसंधाय	५१८
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं	२५४	फलं पुष्पं च सामान्यं	४०४
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं	५७१	फलभोग्यं पूर्णकालं	२४३
प्रातिलोभ्यप्रसूतानां	१६१	फलमूलोदकादीनां	४५०
प्रातिलोभ्यप्रसूतानां	१६३	कालाहतमपि क्षेत्रं	४०७
प्रातिलोभ्यापवादेषु	४१८	ब	
प्रातिलोभ्ये वधः पुंसः	४६४	बध्यन्ते वारुणैः पार्श्वैः	११०
प्रापणीयस्तदा तेन	२४८	बन्दिग्राहांस्तथा वाजि	४४१
प्राप्तं वानेन चेत्किंचित्	१३७	बन्धं यथा स्थापितं स्यात्	२३१
प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं	५५०	बन्धकस्य धनी स्वामी	२३९
प्राप्तकाले कृते कार्ये	२९०	बन्धुदत्तं तथा शुल्कं	५४७
प्राप्तमेतैस्तु यत्किंचित्	३२०	बन्धुदत्तं तु बन्धूना	५५३
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता	२७५	बलात्कारयितव्योऽसौ	३२५
प्राप्तार्थश्चोत्तमर्गो	२००	बलात्कारेण यो भुङ्क्ते	३०१
प्राप्ते नृपतिना भागे	५७५	बलाद्वत्तं बलाद्भुक्तं	२१६
प्राप्त्यात्साहसं पूर्वं	३३२	बलाद्वासीकृतश्चैरैः	३४६
प्राप्त्यात्साहसं पूर्वं	३३८	बलावलेन चैतेन	७४
प्राप्नोति तत्र दातव्यः	५३७	बलाद्वातयितव्यः स्यात्	३३९
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	४४६	बलेन चतुरङ्गेण	२८
प्रायेण धनिने दातव्यः	२५५	बलोद्भूतेषु कार्येषु	९१
प्रियपूर्वं वचः साधु	६९	बलोपाधिकृते द्वे तु	४६२
प्रियपूर्वं प्राग्बदति....	२८	बलोपाधिविनिर्वृत्तान्	२१४
प्रीतिदत्तं न वर्धेत	२२३	बहवस्तु यदि स्वांशैः	२५१
प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचित्....	५४८	बहो ज्ञातयो यत्र	५२९
प्रेतानां पुत्रिकानां तु ...		बहिर्वासिषु बाह्याश्च	९५
प्रेतेशरक्षामध्ये च ...	१६५	बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात्	११६
प्रेषणं गन्धमाल्यानां ...	४६२		

बहुधार्थभृतः प्रोक्तः	....	३३९	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	..	५०६
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं	....	६५	ब्राह्मणस्तु पारिक्षीणः	..	२५७
बहुमूल्यं यत्र नष्टं	....	२३२	ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	..	४४२
बहूनां तु गृहीतानां	....	३९७	ब्राह्मणस्य तु यद्देयं	..	२७७
बहूनां यद्यकामासौ	....	४६८	ब्राह्मणस्य धटो देयः	..	१५९
बहूनां संमतो यस्तु	....	३०६	ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं	..	५८१
बह्वचः समांशतो देयाः	....	५६३	ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं	..	४८०
बह्वचः समांशतो देयाः	....	५६५	ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण	..	५०४
बाधां कुर्युर्यदैकस्य	....	३५५	ब्राह्मणस्यापराधे तु	..	२१०
बाधाकाले तु सा कार्या	....	३५०	ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्	..	१२३
बान्धवादप्रजाज्जातं	....	१३९	ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः..	९५	
बान्धवादप्रजाद्यत्तु	....	२९५	ब्राह्मणानां श्रुतवतां	..	१६४
बाल आषोडशाद्वर्षात्	....	२१६	ब्राह्मणान्बाधमानं तु	..	५८२
बालपुत्राधिकार्या वा	....	२७५	ब्राह्मणायैव दातव्यं	..	५३०
बालमूढास्वतन्त्रार्थ	....	३१८	ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे	..	५३०
बालवृद्धस्त्रियोऽन्धांश्च	....	१५९	ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु	..	४६५
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री	....	१००	ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या	..	५५२
बालोऽपि नावमन्तव्यो	....	४	ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु	..	२९
बाहुग्रीवानेत्रसक्थि	....	४३२	ब्राह्मणो वा मनुष्याणां	..	१०८
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ	....	३५	ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व....	..	५५३
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः	....	४०	ब्राह्मी माहेश्वरी चैव	..	१६५
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः	....	५५	ब्रूयात्सर्वं वा सदसि	..	२११
बिन्दुमात्राविहीनं यत्	....	१३१	ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्..	८२	
बिभृयादानृशंस्थेन	....	३४२	भ		
बुभुक्षितः शत्रुगृहे	....	११०	भक्तदासश्च विज्ञेयः	..	३३६
बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र	....	४३२	भक्तस्योत्क्षेपणेनैव	..	३४५
ब्रह्मघ्नानां स्मृता लोकाः	....	१७२	भक्ताच्छादभृतः सीरात्	..	३२२
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका	....	१११	भक्तावकाशाभ्युदक	..	४४६
ब्रह्मचारी चरेत्कश्चित्	....	१४८	भक्तो यो यस्य देवस्य	..	१९२
ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि	....	४६६	भक्षयित्वोपविष्टानां	..	३८०

भक्षिते तु यदा स्वस्थः	१९०	भारद्वाजं कुलं यस्य	२
भक्षिते सोदयं दाप्यः	२८३	भाविताः साक्षिणः सर्वे	१०६
भगिनीमातृसंबन्धं	४३०	भाषाक्षरसमं साध्यं	१९९
भगिनीशुक्लं सोदर्याणां	५५४	भाषान्तरेण वा प्रोक्तं	७३
भगिन्यश्च निजादंशात्	५०९	भाषाया उत्तरं यावत्	६६
भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं....	१३१	भास्करस्य च यत्तोयं	१९२
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः ...	४५०	भिद्यते मुखवर्णोऽस्य	१०७
भजेरन्यैतृकं रिक्थं	४७८	भिन्नकाले तु यत्कार्यं	११३
भजेरन्मातृकं रिक्थं ...	५५१	भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः	६४
भयाद्भोगाय कल्पन्ते	४	भिन्नवृत्तासमावृत्य	९८
भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो	११४	भिन्ने दग्धेऽथवा च्छिन्ने	१२९
भयार्तः पातयेद्यस्तु	१८०	भिषङ्घिथ्या चरन्दण्ड्यः	४५७
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३१	भुक्तभाव्याश्च नृपतिः	३४९
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३८	भुक्ताधिर्न वर्धते	२२५
भर्तुः प्रतिनिवेशेन....	४७७	भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया....	१४२
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र	५५०	भुक्तिप्रसाधने मुख्याः	१४१
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५२४	भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्....	८९
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५३२	भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्....	१४६
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं	४७६	भुक्तिर्बलवती शास्त्रे	१४५
भर्तृद्रोहे यथा नार्याः ...	२८१	भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं	४८३	भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं	५४९	भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता....	१४१
भस्मपङ्कुरजःस्पर्शं	४१३	भुक्तिश्चैपुरुषी यत्र	१४१
भस्मादीनामुपक्षेपैः	४०९	भुक्ते वासारतां प्राप्ते	२३२
भागं विद्याधनात्तस्मात्	५६०	भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे	१४६
भागदानक्रयाधानं....	११९	भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता	५३४
भागाभिशापसन्दिग्धे	१२४	भुवनाधीश्वरश्चैव	१६५
भाण्डं न दद्यात्परतः	३३०	भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं	१३
भाण्डं व्यसनमागच्छेत्	३२७	भूतकालमतिक्रान्तं	६४
भाण्डपिण्डव्ययोद्धार	३०४	भूतच्छलानुसारित्वात् .	१३

भूतमप्यनुपन्यस्तं	४०	भोक्ता तत्स्वयमेवेदं	५५६
भूताविष्टनृपद्विष्ट	९८	भागच्छलापदेशन	१४०
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च (व्याख्या)	३०	भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यः	३४७
भूभागलक्षणं चैव	३९२	भ्रमद्वीचित्ररङ्गाढ्ये	१९६
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः	५४०	भ्रातरः संविभक्ता ये .	१२०
भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं	१२०	भ्रातरो ये च संसृष्टाः .	५३९
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति	५६९	भ्राता वा जननी वाथ .	५३२
भूमिजातानि सर्वाणि	१८७	भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा	५४९
भूमेर्दशाहे विक्रेतुः	३६४	भ्रातृमातृपितृप्राप्तं	५४७
भूमौ निवेशयेत्तावत्	६५	भ्रातृषु प्रविभक्तेषु	५३३
भूमौ विवादयेत्क्षिप्रं	७१	भ्रातृणामथ दम्पत्योः	२५४
भूयो दायविभागः स्यात् ...	४९६	भ्रातृणामपि दम्पत्योः	५७१
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य ...	१९५	भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्	५३१
भूर्या पितामहोपात्ता ...	४९६	भ्रातृणामविभक्तानां	५६९
भूषावसानं धर्माय ...	१६६	भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा	६६
भृतकस्तु न कुर्वीत ...	३२४	म	
भृतावनिश्चितायां तु ...	३२१	मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च	१८२
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणः ...	३२५	मज्जनसज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः	१
भृतिर्धर्मपथे सर्वा ...	३२८	मणिमुक्ताप्रवालानां	८९
भृतिहानिं समाप्नोति	३२४	मणिमुक्ताप्रवालानां	३६१
भृत्यदानमशुश्रूषा	२१	मणिमुक्ताप्रवालानां	४८४
भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः ...	३४०	मण्डलं चाष्टमं गत्वा	१७६
भृत्यानां वेतनस्योक्तः	३२१	मण्डलं धूपदीपाभ्यां	१८२
भृत्याय वेतनं दद्यात् ...	३२१	मण्डलं रक्तसंकाशं	१८१
भृत्यो नातो न कुर्याद्यः ...	३२६	मण्डले मण्डले देयाः	१७५
भृष्टं च चारितं चैव ...	१८७	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२३
भेदेनोपेक्षया न्यासं ...	२८३	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२६
भेषजक्षेहलवण	४५८	मतिरुपव्यधते यावत्	६६
भोक्ता कर्मफल दाप्यः ...	२३८	मत्ताभियुक्तस्त्रीबाल	१३१
		मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त	९७

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च	५०	मयन निर्मिता दिव्या	
मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि	२१५	(व्याख्या)	२६
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्	२१५	मर्तुकामेन या भर्त्रा	२७०
मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं	३७०	मर्दितो यदि नो दग्धः	१८१
मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च	४९	मर्मघाती तु यस्तेषां	४५४
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः	२१२	मर्यादातिक्रमे सद्यः	४११
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः	४५०	मर्यादायाः प्रभेदे च	४०२
मध्यमेन तु चापेन	१८२	मला ह्येते मनुष्याणां	४१२
मध्यमो जातिपूगानां	४३४	महतीं कीर्तिमाप्नोति	१७४
मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात्....	२२५	महती देवता ह्येषा	४
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं	४४०	महागुणोऽल्पबाधश्चेत्	४०५
मध्यस्थितमनाजीव्यं	५६४	महानद्याऽथवा राज्ञा	३९८
मध्याह्ने तु जलं देयं	१६३	महापक्षे धनिन्याप्ते	२८०
मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं	२००	महापथिकसामुद्रि-	९७
मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु	२०६	महापराधिनमपि	४४५
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे	४१५	महापशूनामेतेषु	४२२
मनुः पुत्रेभ्यो दायं	४९३	महापातकयुक्तानां	१६०
मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्	७	महापातकयुक्तोऽपि	२९०
मनुष्यमारणं शौर्यं	४५०	महापातकयोक्ती च	४२९
मनुष्यमारणे क्षिप्रं	४२४	महापापाभिशापेषु....	८९
मनुष्यविषमांसास्थि	९८	महाभियोगेष्वेतानि	१५१
मनुष्यहारिणो राज्ञा	४४०	महोक्षोत्सृष्टपशवः	३८३
मनुष्याणां पशूनां च	४१७	मांसच्छेदे शतं निष्कान्	४१५
मनुष्यागामपि प्रोक्तः	५१९	मांसस्य मधुनश्चैव	४४४
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव	२३	मातरं पितरं जायां	४३१
मन्त्रयोगविदां चैव	१६०	मातर्यपि च वृत्तायां	५७२
मन्त्रेणानेन सहितं	१६७	माता पिता वा दद्यातां	
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा	१	(व्याख्या)	५१३
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयं	१८२	मातापित्रोरात्मनश्च ..	१२३
मन्यन्ते वै पापकृतः	१०९	मातामह्या धनात्किंचित् ..	५५१
मया गृहीतं पूर्वं नो	७४	माता मातृष्वसा श्वश्रूः ..	४६५
		मातुः पितृष्वसुः पुत्राः ..	५२८

मातुः स्वसुः सुताश्चैव	९९	मिथ्या चैवैकदेशे यत्	७७
मातुर्दुहितरः शेषं	४९४	मिथ्या तत्तु विजानीयात्....	७२
मातुर्दुहितरः शेषं	५५०	मिथ्याभियोगी द्विगुणं	२०१
मातुर्दुहितरोऽभावे	५५१	मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्	१३२
मातुर्निवृत्ते रजसि	४८६	मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्	१०६
मातुर्मतुलपुत्राश्च....	५२८	मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च	७२
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्....	५५२	मिथ्यैतन्नाभिजानामि	७३
मातृद्रव्यविभागोऽपि	४७९	मिथ्योत्तरं कारणं च	७८
मातृपितृद्विजगुरु	१६०	मुख्यैः सह समूहानां	३५५
मातृष्वसा मातुलानी	५५५	मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्	५५
मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे	२७१	मुद्राङ्कितं च यद्दत्तं	२७९
मानुषत्वं यदाप्नोति	११०	मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता	२४
मानुषीं तत्र गृह्णीयात्	८७	मुमूर्षुहीनलुप्तार्थैः	१३१
मानुषे मध्यमं राज	४५७	मुषितः शपथं दाप्यः	४४९
मानेन तुलया वापि	४५८	मूलं वा साक्षिणो वाथ	७०
माल्यधूपासनोपेतां	२२	मूलं सर्वविवादानां	२१
मावमंस्थाः स्वमात्मानं	१०९	मूलमर्थं परित्यज्य	६४
माषं गां दापयेद्दण्डं	३८१	मूलमेव स दाप्यः स्यात्....	५५६
माषानष्टौ तु महिषी	३८०	मूलानयनकालश्च	२९६
माषिकस्तु भवेद्दण्डः	४२५	मूले समाहृते क्रेता	२९५
माषो विंशतिमो भागः	३८१	मूलेन सह वादस्तु....	२९५
मासं चतुष्टयं वर्ष....	७०	मूलोदयं प्रविष्टं चेत्	२४४
मासं त्रिंशत्समातीते	७०	मूल्यं तद्विगुणं दाप्यः	३६९
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात्	२२१	मूल्यं तस्य भवेद्द्वयं	२४८
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य	१११	मूल्यं लब्धं तु यत्किंचित्....	५४८
मित्रादिषु प्रयुञ्जीत	२०६	मूल्याष्टभागो हीयेत	४५६
मिथो भजेताप्रसवात्	५२१	मूल्येन तोषयेदेनं	२३७
मिथ्याकारणयोर्वापि	८०	मूल्येन तोषयेदेनं	२४९
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे	७७	मृगस्तु दशवर्षाणि	११०

मृच्चर्ममणिसूत्रायः	४५८	यं चार्थमभियुक्तः स्यात्	१६७
मृण्मये भाजने कृत्वा	१९४	यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः	१
मृण्मयौ सूत्रसंबद्धौ	१६९	यं पूर्वतरमाधाय	२३६
मृतं साक्षिप्रमाणं तु	१३६	यः कर्मकाले संप्राप्ते	३२७
मृतप्रजां पञ्चदशे	४७६	यः कश्चित्कारयेत्किंचित्	५४
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र	१३५	यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां	३०५
मृतायां दत्तमादद्यात्	५५४	यः साधयन्तं छन्देन	२०१
मृते तु स्वामिनि पुनः	४०६	यः साहसं कारयति	४५१
मृते पतौ तु भार्याः स्युः	५४१	यः स्वामिनाननुज्ञातं ...	२३७
मृते पितरि कुर्युस्तं	५२२	यः स्वामिना नियुक्तस्तु	२१८
मृते भर्तरि तु प्राप्तान्	२७४	य एव तत्र द्रष्टारः	५७६
मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेत्	५४२	यच्च काकपदाकीर्णं	१३१
मृतो नरकमायाति	११०	यच्च यस्योपकरणं	५८१
मृत्युदेशसमासन्नं	४५३	यच्चान्यस्य कृतं लेख्यं	१३९
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि	१८९	वृत्त्युपादान ..	३५६
मृद्गाण्डकेऽनुपहते	१९७	यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं ..	५३४
मृद्गाण्डासनखट्वास्थि	४३६	यज्ञार्थं विहितं वित्तं ..	५३४
मृन्मयानां च हरणे	४४४	यतन्ते रक्षितुं भार्या ..	४७३
मृषायुक्तं क्रियाहीनं	६५	यत्तत्र क्रियते लेख्यं ..	१२७
मेथिकस्त्रिरवव्यालः	४६	यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा ..	३५९
मैत्रमौद्वाहिकं चैव	५५७	यत्पुनर्लभते नारी	५४७
मोक्षितो महतश्चर्णात्	३३६	यत्पुनष्टं हतं वा स्यात्	३७४
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने	२४५	यत्प्रभूतार्थविषयं	७९
प्राणान्तिको दण्डः	२०९	यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं	२५६
मौलवृद्धादयस्त्वन्ये	३९७	यत्रर्णी धनिको वापि	१३४
म्रियते तत्र तल्लेख्यं	१३४	यत्र वाप्युपधिं पश्येत्	२१६
म्रियेतान्यतरा वापि	५३९	यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	३८
यं चार्थं प्रतिभूर्दद्यात्	२५२	यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्	२९
		यत्र संख्या न निर्दिष्टा	६४

यत्र साक्षी दिशं गच्छन्	१०३	यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः....	१३०
यत्रस्थो नोपहन्येत	१६८	यथास्थाननिवेशेन	६४
यत्र स्यादुभयं सर्वं	६४	यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा	३२६
यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं	९०	यथोक्तेन नयन्तस्ते	३९८
यत्र हिंसां समुत्पाद्य	२६६	यदा तु द्विगुणीभूतं	२४५
यत्राधिक्रियते स्थाने	२२	यदा तु न विभाव्येते	१८१
यत्राधिकं गृहक्षेत्रं....	२४५	यदा तु न सकुल्याः स्युः	२७७
यत्रापवर्तते युग्यं	४२१	यदा तु न स्युर्जातारः	३९५
यत्रार्थं साधयेत्तेन	२८४	यदा त्वेवंविधः पक्षः	६८
यत्रैतानि न लिख्यन्ते	६४	यदा दुहितरस्तस्याः	५३८
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः	२७	यदा मूलमुपन्यस्येत्	२९७
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं	५५३	यदा यदा हि धर्मस्य	३
यत्त्वेवं लिखितं पत्रं	३५०	यदा वायुप्रणुन्नं वा	१७४
यथा च पथि तद्भाण्डं	३२९	यदा विद्वेषिणस्ते तु	५७६
यथाजाति यथावर्णं	९५	यदा वेदयते राज्ञे....	६३
यथा नयत्यसृक्पतैः	३९	यदासामौरसो न स्यात्	५५५
यथानियोगधर्मोऽयं	४९२	यदा स्वगृहमानीय	२५६
यथाभागं लभन्त्यन्ये	५५८	यदा स्वयं न कुर्यात्तु	२७
यथाभियोगं धनिने	२९७	यदि कुर्यात्समानंशान्	४८७
यथात्रिहिता समयक्रिया	१५५	यदि कुर्युरुपस्थानं	५३
यथा यथा भवेद्दुःखं	४१७	यदि चैकतरोऽप्येषां	५५६
यथायथा विभागप्रं	४९०	यदि तत्कार्यमादिश्य	२८९
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ	३७	यदि तस्मिन्दाप्यमाने ..	४४९
यथार्पितान्पशून्गोपः	३७२	यदि देशे च काले च ..	३७४
यथार्हमेतान्संपूज्य	२२	यदि पापविमुक्तोऽहं	१९८
यथाविध्यधिगम्यैनां	५२१	यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्	२४६
यथाशक्त्यनुरूपं तु	४५५	यदि लब्धं भवेत्किंचित्	१३७
यथाशक्त्या द्विसाहस्रात्....	५४८	यदि वादी निराकाङ्क्षः	१०६
यथा शल्यं भिषक्कायात् ..	२८	यदि वा नोपरि लिखेत् ...	२६१
यथाश्रुतं यथादृष्टं....	११२		

यदि संशय एव स्यात्	३८८	यद्विभक्ते धने किञ्चित्	५३३
यदि स्वं नैव कुरुते	२९७	यद्व्यस्तपदमव्यापि	७३
यदि स्वं व्यवहारं ते	२१८	यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं ...	९०
यदृच्छास्मारिताः कुल्याः	१०३	यमेव ह्यतिवर्तेत	४११
यदृच्छोत्तरसाक्षी च	१०२	ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ ..	२३३
यदेकदिवसे तौ तु	२३४	यवाः सप्त प्रदातव्याः ..	१८७
यदेवमाह विज्ञेयं	७३	यशोऽस्मिन्प्रथमे लोके ..	५८३
यदेवास्य पिता दद्यात्	५०६	यश्चापद्वारेण प्रविशेत् ..	४३
यद्वृहीतं कुटुम्बार्थं	२६७	यश्चैवमुक्त्वाहं दाता ..	४५१
यद्वृत्तं यत्कृतं वाथ	२१६	यश्चैषां स्वामिनं कश्चित् ..	३४६
यद्वृत्तं स्यादविज्ञानात्	३१८	यस्तत्र विपरीतः स्यात् ..	३५४
यद्व्ययं तत्स्वकं देयं	३१४	यस्तत्र संसरे श्रमं ..	४०१
यद्वयोरनयोर्वेत्य	१०८	यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं ..	३३८
यद्धर्मं स्थापयेद्राजा	१७	यस्तु साधारणं हि स्यात्..	३५४
यद्दालः कुरुते कार्यं	२१६	यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः ..	४२९
यद्यत्पुरःसरश्रेणी	१२८	यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वात् ..	१०७
यद्यदाचर्यते येन	१७	यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं ..	२३८
यद्यद्यदास्य विद्येत	२३५	यस्त्वासन्नतरस्तेषां ..	५२९
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	५०७	यस्त्विन्द्रियनिरोधेन ..	४८
यद्यप्येषां पिता दद्यात्	५०५	यस्मात्तदागृहं स्यात् ..	५४९
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र	२४८	यस्मादेषां सुरेन्द्राणां ..	३
यद्यस्मि पापकृन्मातः	१७२	यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि ..	१५०
यद्येकजाता बहवः	५०३	यस्मिन्देशे निषीदन्ति	
यद्येकजाता बहवः	५६७	(व्याख्या)	२६
यद्येकदेशप्राप्तापि	८८	यस्मिन्न प्लवते तोयं ..	१७०
यद्येकरिक्थिनौ स्यातां		यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं ..	६५
(व्याख्या)	५१६	यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये ..	१३३
यद्येकशासने ग्रामे	१४९	यस्य तत्पैतृकं रिक्थं	
यद्येको मानुषीं ब्रूयात्	८७	(व्याख्या)	५१६
यद्वचः प्रतिकूलार्थं	४२८	यस्य त्रिपुरुषा मुक्तिः ..	१४४
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरू		यस्य देशस्य यो धर्मः ..	४१

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः	१३६	याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च	५६४
यस्य द्रव्येण यत्पण्यं	२५९	यातश्चेदन्य आधेयः	२३३
यस्य नोपहता बुद्धिः	१०४	या तस्य भगिनी सा तु	५४१
यस्य पश्येत्तु सप्ताहात्	११५	या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री....	४७०
यस्य पश्येद्विसप्ताहात्	१९३	या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थ....	३१९
यस्य बौधायनं सूत्रं	२	या तु सप्रधनैव स्त्री	२७५
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य	२३३	यादृग्वदी यश्च पक्षः	६८
यस्य राजस्तु कुरुते	३५७	यादृच्छिकः सावधिश्च	२३०
यस्य वाप्युपधिं पश्येत्	३२०	यादृशा धनिभिः कार्या	९४
यस्य विस्फोटका न स्युः	१९७	यान्त्यायान्ति जना येन	४०१
यस्य शूद्रस्तु कुरुते	२९	यान्येव तृणकाष्ठानि	३३१
यस्य स्यादधिका पीडा	५९	यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	३७६
यस्याभियोगं कुरुते	५०	या राज्ञा क्रोधलोभेन	१४४
यस्या म्रियेत कन्यायाः	५२१	या राज्ञा क्रोधलोभेन	३९९
यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः	११४	यावती संभवेद्बुद्धिः	२६०
यस्यैतदेवमेवैतं	७३	यावतो बान्धवान्यस्मिन्....	१११
यस्यै वेगैर्विना जीर्येत्	१८९	यावत्क्षीणदशं जीर्णं	४५६
यां प्रसह्य वृको हन्यात्	३७६	यावदावेदितं किञ्चित्	७२
यांस्तत्र चोरान्गृह्णीयात्	४४९	यावानध्वा गतस्तेन	३२९
याचनानन्तरं न्यासे	२८३	या सा तद्विषयमादद्यात्....	२७०
याचमानाय दातव्यं	२६२	यास्तासां स्युर्दुहितरः	५५१
याचितान्वाहितन्यास	२८८	युक्तिं विना विचारेण	३९
याचितोऽर्धकृते तस्मिन् ...	२८९	युक्तिप्राप्तिक्रियाविह्न	१३३
याज्जाधर्मेण यद्भुक्तं ...	१४९	युक्तियुक्तं च यो हन्यात्	३५४
याच्यमानं न दद्याद्यत् ...	२६२	युक्तिष्वप्यसमथासु	९२
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२३	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	५७१
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२४	युक्तिहीने विचारे तु	३९
याच्यमानस्तु यो दातुः ...	२८४	युक्त्या विभजनीयं तत्	५६४
याजनाध्यापनेनापि	४८२	युक्तो विरोधिकरणे	६१

युगहासादशक्योऽयं

(व्याख्या) ....

युवानः साक्षिणः कार्याः	९४	यो निक्षेपं नार्पयति	२८६
ये जाता येऽप्यजाताश्च	४८५	यो निरुद्धस्तु विज्ञेयः	१८१
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः	३९०	यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां	४६७
येन केनचिदङ्गेन	४१७	यो भाटयित्वा शकटं	३३०
येन क्रीतं तु मूल्येन	२९३	योऽभियुक्तः परेतः स्यात्	१४५
येन दैषां यदुपार्जितम्	५६०	यो भुङ्क्ते परदासीं तु	३३९
येन ते कूटतां यान्ति	१३३	यो मन्येताऽजितोऽस्मीति	२१३
येन दोषेण शूद्रस्य	२११	यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	२८१
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	२३३	यो यथोक्तान्यतमया	१९९
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	२३४	यो यस्य प्रतिभूत्वा	२५२
येन यावद्यथा भुक्तं	३९९	यो यस्य प्रतिस्तिष्ठेत्	२४७
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	५३९	यो यस्यार्थे विवदते	५३
येषामेताः क्रिया लोके	५७०	यो याचितकमादाय	२२३
ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं	३०९	यो यावत्कुरुते कर्म	३२३
येश्च संस्क्रियते न्यासः	२८८	यो यावन्निह्नुवीतार्थं	२०१
योऽकामां दूषयेत्कन्यां	४७१	यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्	५२९
योगक्षेमं प्रचारं च	५६२	यो विद्यमानं प्रथमं	२३५
योगक्षेमवतो लाभः	५६५	यो वेगः पञ्चमोऽसौ	१९०
योगसंभारभेदांश्च	५४३	यो वै भागिनं भागात्	५६६
योगाधमनविक्रीतं	२१६	र	
योगाधमनविक्रीतं	३२०	रक्तमाल्याम्बरधरः	३९३
यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं	२२२	रक्तस्रग्वसनाः सीमां	३९३
यो ग्रामदेशसंधानां	३५७	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	१७१
योज्या व्यस्ताः समस्ता वा	२०५	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	५३१
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	५६७	रक्षार्थमस्य लोकस्य	३
योऽदत्तादायिनो हस्तात्	४८२	रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु	२४०
यो ददाति स मूढात्मा	३१३	रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः	२३२
यो धर्मः कर्म यच्चैषां	३५६	रजकश्चर्मकारश्च	४६
यो न भ्राता न च पिता	५४	रजतकरं चतुः कृष्णलोने...	१५५

रत्नानां चैव मुख्यानां	४४३	राजाज्ञया समाहूय	१२९
रत्नानां चैव सर्वेषां	४४२	राजा तु स्वामिने विप्रं	२५६
रथं हरेत बाधवर्युः	३०७	राजा तु स्वामिने वित्तं	२००
रथः पितुः परी	४९३	राजानमामन्त्र्य ततः	४०६
रथ्यानिर्गमनद्वारे	१४६	राजान्तकारिणावेतौ	५७८
रहःकृतं प्रकाशं च	८९	राजा भवत्यनेनास्तु	
रहो दत्ते निधौ यत्र	२८५	(व्याख्या)	१९
रागादज्ञानतो वापि	३३	राजा भवत्यनेनास्तु	३३
रागादिना यदैकेन....	५४	राजाभिषेकसंयुक्तो	३६
रागाहोभाद्भयाद्वापि	३४	राजावलीढद्रव्यं च	४५
राजकार्यनियुक्ताश्च	५७	राजाविरोधि धर्मार्थं	१२०
राजकार्यनियुक्ताश्च	२५४	राजा सत्पुरुषः सभ्याः	१३
राजक्रीडासु ये सक्ताः	५८०	राज्ञ एव हि दासः स्यात्	३४४
राजग्रहगृहीतो वा....	३८२	राज्ञः कोशापहर्तृश्च	५८१
राजचोरातिभयात् .	२७९	राज्ञः प्रसादलब्धं च	३५९
राजतं कारयेद्धर्मं .	१९७	राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्	
राजनि स्थाप्यते योऽर्घः .	४५८	(व्याख्या)	२६
राजन्यवैश्यशूद्राणां .	३४१	राज्ञस्ततः स विख्यातः	२४१
राजन्यासन्नशयने .	४३	राज्ञां च क्रमशो नाम	६२
राजन्येऽग्निं धटं विप्रे .	१६१	राज्ञा तु स्वयमादिष्टः	१२२
राजपत्न्यभिगामी च .	४५२	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	२००
राजयानासनारोढुः .	५८०	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	२५८
राजलेख्यं स्थानकृतं .	११९	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	३३२
राजवंशक्रमयुतं	१२५	राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा	
राजशासननीता च .	३८५	(व्याख्या)	१०
राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं .	१४८	राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा ...	४२
राजा कार्याणि संपश्येत् .	२८	राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः ...	२५७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं .	३४८	राज्ञान्यायेन यो दण्डः ...	५८२
राजा क्रियां समीक्ष्यैव .	१०७	राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च ...	१९९
		राज्ञापवर्जितो यस्तु ...	६७
		राज्ञामाज्ञाप्रतीघातः ...	५७९
		राज्ञा मोचयितव्यास्ते ...	३४७
		राज्ञा ये विदिताः सम्यक्	३२

राज्ञा विवर्जितो यस्तु	२१५	लब्धामाकलयन्प्रभात	१
राज्ञा सचिह्नं निर्वस्यः	५७६	लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहः	६६
राज्ञा सभासदः कार्याः	२६	लभते दक्षिणाभागं	३०९
राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः	३५५	लभेत तस्मिन् वापि	४९६
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री	४५५	लभेतांशं स पित्र्यं तु	४९३
राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं च	५९	ललाटं स्विद्यते तस्य	५६
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं	३११	ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य	२१०
राज्ञे दशाशमुद्धृत्य	३११	ललाटे चाभिगस्ताङ्कः	२०५
राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च	४३	ललाटे चाभिगस्ताङ्कः	२८१
राज्ञो विद्विष्टसेवी च	४३	लवणस्वेदमधेषु	२२५
रात्रिः संध्ये च धर्मश्च	१०९	लाभं गोवीर्यशस्यानां	३२१
रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च	३८२	लाभालाभौ यथावयव्य	३०३
रात्रौ तु पश्चिमे ग्रामे	१६३	लिखितं तत्प्रमाणं तु	१३४
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	६७	लिखितं मुक्तकं वापि	२६६
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	२१५	लिखितं लिखितेनैव	१३४
राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात्	२०८	लिखितं सर्वकार्येषु	१३०
रिक्थग्राहं ऋणं दाप्यः	२७१	लिखितं साक्षिणो भुक्तिः ...	१४१
रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः	२७३	लिखितं ह्यमुकेनेति	१२६
रिक्थिनं सुहृदं वापि	२५६	लिखितस्याधुना वचिम	११९
रुच्या वान्यतरः कुर्यात्	१५२	लिखिते लेखितो गुः	१०२
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः	१५९	लिखितो द्वौ तथा वृद्धौ	१०३
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते	४३९	लिखेज्जानातं लेख्यं	१०७
रोगोऽग्निर्जातिमरणं	११५	लिखेज्जर्जे पदे वापि	१०७
रोगोऽग्निर्जातिमरणं	१९२	लिङ्गस्य हेतवे कुर्यात्	४७२
रोगोऽग्निर्जातिमरणं	१९३	लिङ्गिनी प्रशङ्का तु	१००
लक्षयेत्तस्य विद्वानि	१०५	लिङ्गादेशस्तु युक्तिः साध	११
लभकं कारयेद्वयं	२४३	लेख्यस्य तु नी नाशं	२४
लब्धं दानक्रमप्राप्तं	२९२	लेख्यस्य तु नी नाशं	८१
लब्धं दानाक्रमाप्राप्तं	१३५	लेख्यस्य तु नाशं	२३

लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं	११९	वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तं	४७
लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं	१३०	वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता	३१
लेख्यं त्रिंशत्समातीतं	१३५	वच्चशुक्तिप्रवालानां	२२७
लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धेत्	२६२	वणिक्पथं च ये कुर्युः	५७०
लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं	१३९	वणिक्प्रभृतयो यत्र	३०२
लेख्यं यत्र न विद्येत	४१	वणिक्प्रशिल्पिप्रभृतिषु	४२
लेख्यं यत्र न विद्येत	९३	वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः	३१
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र	१३६	वणिग्विक्रीतपण्यस्तु	५०
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं	१९९	वणिग्वीथीपरिगतं	२९७
लेख्यदोषास्तु ये केचित्	१०६	वणिग्वीथीपरिगतं	२९८
लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं	६३	वणिजः कर्षकाश्चापि	२५६
लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत्	१३८	वणिजां कर्षणानां च	३१२
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्	२६०	वणिजो हेमकाराश्च	१७०
लेख्याचारेण लिखितं	१०७	वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः	३८१
लेख्याचारेण लिखितं	१२९	वदन्त्यष्टगुणान्काले	२२८
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा	२२०	वदेद्वादी स हीयेत	८१
लेख्ये कृते च दिव्ये च	२४९	वधः सर्वस्वहरणं	४०४
लेख्ये च प्रतिवादिषु	८८	वधः सर्वस्वहरणं	४४२
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते	१२९	वधः सर्वस्वहरणं	४५०
लोकप्रसादात्स्वकृतात्	१३७	वधकश्चित्रकृन्मूर्खः	९८
लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः	२६	वधार्हकः स्वर्णशतं	२१२
लोकसंव्यवहारार्थं	१५६	वधे चेत्याणिनां साक्ष्यं	११३
लोकापवाददुष्टानां	१५३	वधेन गमयेत्पापं	२१२
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं	३६५	वधेन गोपो मुच्येत	३८४
लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा	३२	वधेन शासयेत्पापं	५८२
लोभद्वेषाभिभूतानां	७	वनस्पतीनां सर्वेषां	४२५
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु	११४	वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्ध्यां	४७६
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्	११४	वरुणं पश्चिमे भागे	१६४
लौकिकं राजकीयं च	११९		

वरुणस्योत्तरे भागे	....	१६६	वस्त्रालंकारशय्यादि	५६२
वरुणाय प्रकुर्वीत	....	१८४	वाक्चक्षुः पूजयति नो	५६
वर्चःस्थानं वह्निचयं	....	४००	वाक्छलानुत्तरत्वेन	१९८
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि	....	२२१	वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं	१५
वर्णक्रमेण सर्वाणि....	....	६०	वाक्पारुष्यमवाच्यं यत्	४४
वर्णवाक्यक्रियायुक्तं	....	१२९	वाक्पारुष्ये महीवादे	३९५
वर्णसंकरजातानां	....	१६०	वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः	४१८
वर्णसंकरदोषश्च	....	५७९	वाक्याभावे तु सर्वेषां	४१
वर्णानां प्रातिलोम्येन	....	३४१	वागीशाद्याः सुमनसः	१
वर्णानां संकरं चक्रे	....	५२०	वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात्	२०६
वर्णानामानुलोम्येन	....	३४१	वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये	१०१
वर्णानामानुलोम्येन	....	४१८	वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डः	३२
वर्णानामाश्रमाणां च	....	४६	वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः	२०५
वर्तते यस्य यद्धस्ते	....	४८१	वाग्दृष्टदोषशैलूषाः	९७
वर्षर्तुमासपक्षाहः	....	६३	वाग्धिग्दमं परित्यागं	३५६
वर्षाणि पञ्चत्रिंशत्	....	१४२	वाटचोरभये बाधा	३५०
वर्षाणि विंशतिं भुक्ता	....	१४२	वागिज्याद्याः सहैतैस्तु	३०३
वर्षाणि विंशतिं यावत्	....	१३६	वातायनं प्रणालीश्च	४००
वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात्	....	४०९	वादकाले तु वक्तव्याः	१०६
वर्षे चतुर्यवा मात्रा	....	१८८	वादसंक्रमणाज्ज्ञेयः	८१
वह्निभाश्च न पृच्छेयुः	....	१००	वादान्पश्येन्नात्मकृतान्	५२
वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यः	....	४५५	वादित्रतूर्यघेषिश्च	१७०
वह्निं चतुर्गुणं प्रोक्तं	....	२५३	वादिनो न च दण्ड्याः स्युः....	५४
वह्निं पत्रमलंकारं....	....	५६२	वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं	१३०
वह्निं भूर्दासवर्गं च	....	२५९	वादी चोन्मार्गं द्रव्यं	२९८
वह्निधान्यहिरण्यानां	....	२२६	वादी वा प्रतिवादी वा (व्याख्या)	९
वह्निरूप्यहिरण्यानां	....	३६१	वादो वर्णानुपूर्व्येण	.... ५९
वह्नादयोऽविभज्या यैः	....	५६४	वानप्रस्थयतिब्रह्म	.... ५४२
वह्नान्नहीनः कान्तारे	....	१२०	वानप्रस्थौ जन्मकर्म	.... २०६
वह्नाभरणेऽथैव	....	४३	वापीकूपतडागानि	.... ३८७

वामहस्तेन वा स्रग्वी	....	५३	विक्रेता दर्शितो यत्र	२९५
वाराही च महेन्द्राणी	....	१६५	विक्रेता ब्राह्मणश्चैव	९८
वार्धके च शिशूनां ते	....	३८८	विक्रेता स्वामिने यत्स्वं	२९६
वासः कौशेयवर्जं तु	....	४३६	विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	३६१
वासः पञ्चन्नपानानां	....	४५०	विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	३६३
वासनस्थमनाख्याय	....	२८०	विक्रेतुरेव सोऽनर्थः	३६८
वाहयन्साहसं पूर्वं....	....	४२४	विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा	१२८
वाह्यबीजात्ययाद्यस्य	....	३१०	विधुष्य तु हतं चैरिः	३७४
वाह्यवाहकबीजाद्यैः	....	३०९	विघ्नयन्वाहको दाप्यः	३२७
विंशतिभागो ज्येष्ठस्य	....	४८९	विचारयति यः सम्यक्	४
विंशत्यब्दे दशाहं तु	....	७०	विचारयति येनासौ (व्याख्या)	२७
विंशत्संवत्सराहेयं	....	२६४	विचारो निर्णयश्चेति	४७
विकर्णकरनासौष्टीं	....	४५२	विचार्य तस्य वा वृत्तं	२८७
विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च	....	५७८	विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च	४४
विक्रयं चैव दानं च	....	३१५	विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया	१४५
विक्रयावक्रयाधान	....	४५५	विज्ञानमुच्यते शिल्पं	३३८
विक्रये चैव दाने च	....	२१९	विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात्	४०३
विक्रये चैव दाने च	....	३१५	विष्णुमूत्रश्लेष्मघातानां	४३
विक्रये चैव दाने च	....	५४९	विष्णुमूत्रोदकचक्रं च	४००
विक्रियादानसंबन्धे	....	८८	वितत्येह यशो राजा	२१९
विक्रीणतां च विहितः	....	४५८	वितत्येह यशो लोके	२१९
विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन्....	....	३४४	विद्यमानेऽपि रोगार्ते	२६४
विक्रीतमपि विक्रेयं	....	३६९	विद्यमानेऽपि लिखिते	१४६
विक्रीय पण्यं मूल्येन	....	३६५	विद्यया क्रयबन्धेन	१३९
विक्रीय पण्यं मूल्येन	....	३६७	विद्या तीर्थमुपाश्रयन्	१
विक्रीयते समक्षं यत्	....	२९०	विद्या त्रयी समाख्याता .	३३८
विक्रीय वस्त्राभरणं	....	५६४	विद्याधनं तु तद्विद्यात्	५५९
विक्रियासंप्रदानं च	....	१४	विद्याप्राप्तं शौर्यधनं .	५५९
विक्रियासंप्रदानं तत्	....	३६५	विद्याबलकृतं चैव	५५९
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे	....	३३६	विद्याशौर्यादिना प्राप्तं	४९८
			विद्याश्चतस्र एवैताः (व्याख्या)	२५

विद्वेषिणो व्यसनिनः	३५३	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	२५५
विधवायां नियुक्तस्तु	५१९	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	५६९
विधवा यौवनस्था चेत्	५३५	विभक्ता वाविभक्ता वा	३१६
विधिः पञ्चविधस्तूक्तः	४१०	विभक्ता वाविभक्ता वा	५६८
विनयोऽभिहितः शास्त्रे	४३०	विभक्ता ह्यविभक्ता वा	२६४
विनष्टे मूलनाशः स्यात्	२३६	विभक्तेषु सुतो जातः	४९९
विना विह्वैस्तु यत्कार्यं	४५३	विभक्ते संस्थिते द्रव्यं	५३२
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः	१७३	विभक्तो यः पुनः पित्रा	५३७
वि नानार्थेऽव संदेहे	७	विभजिष्यमाण एकविंशं	५१७
विना पित्रा धनं तस्मात्	२५१	विभजेयुः सुताः पित्रोः	४८९
विनापि मुद्रया लेख्यं	१३७	विभजेरन्धनं तस्य	५३१
विनापि साक्षिभिर्लेख्यं	१३०	विभजेरन्सुताः पित्रोः	५५१
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं	३३१	विभज्यमाने दाये कन्या	५११
विनिश्चिते पूर्वपक्षे	६८	विभज्याधिः समं तत्र	२३४
विनिह्वते यथाभूतं	१०२	विभागं चेत्पिता कुर्यात्	४८५
विनीतवेषाभरणः	२३	विभागकाले तत्तस्य	५५९
विनेयाः प्रथमेनैव	३९७	विभागधर्मसंदेहे	५६९
विपरीतं नयन्तस्तु	३९८	विभागधर्मसंदेहे	५७१
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य	५८१	विभागनिह्ववे ज्ञाति	५६९
विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता	४०	विभागपत्रं कुर्वन्ति	१२०
विप्रत्यये लेख्यदिव्य	२५१	विभागभावना कार्या	५७१
विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव	४५२	विभागभावना ज्ञेया	५६९
विप्रपीडाकरं छेद्यं	४१७	विभागे तु कृते किञ्चित्	५६६
विष्णुतौ शूद्रवह्ण्ड्यौ	४६५	विभागे दान आधाने	१०२
विब्रुवंश्च भवेदेवं	८१	विभागे यत्र संदेहः	५७१
विब्रूयुर्बन्धवाः स्नेहात्	१००	विभागे सति धर्मोऽपि	५६९
विभक्तजस्य तत्सर्वं	४९९	विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य	४७७
विभक्ताः सहजीवन्तः	५३७	विभावकं तत्र दिव्यं	२८५
विभक्तानवगच्छेयुः	५७०	विभावितैकदेशेन	२०३
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया	५६९	विभाव्य दापयेज्यासं	२८५
		विभिन्नमातृकास्तेषां	५०३

विभिन्नैरेव तत्कार्यं	११३	विशेषतः स्थावराणां	१४६
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत्	५५	विशेषलिखितं ज्यायः	२३५
विमृश्यते क्रियाभेदात्	६५	विशेषश्चेन्न लक्ष्येत	४११
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धं	१३३	विश्वस्तवञ्चकाश्चैव	४३९
विमोक्षस्तु यतस्तस्मात्	२६३	विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव	३४
विरुद्धं चाविरुद्धं च	६७	विश्वासं प्रथमं कृत्वा	३५३
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां	१०७	विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिः	२४८
विवादं नैव पश्येयुः	४२	विषं सहसेऽपहते	१५४
विवादं संप्रवक्ष्यामि	३७२	विषमस्थाश्च ते सर्वे	४८
विवादकारणान्यस्य	२१९	विषमस्थाश्च नासेध्याः	४९
विवादयेत्सद्य एव	७१	विषमस्थाश्च नासेध्याः	५०
विवादसंश्रितं धर्मं	२८	विषमे वा प्रदेशे च	१८३
विवादानुगतं दृष्ट्वा (व्याख्या)	२७	विषयेषु च सज्जन्त्यः	४७३
विवादिनो नरांश्चान्यान्	२०६	विषस्य पलषङ्गागात्	१८८
विवादिनो नरांश्चापि	२०६	विषस्यापि प्रवक्ष्यामि	१८७
विवादे पृच्छति प्रश्नं	२८	विषामिदां पतिगुरु	४५२
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र	१६	विषे तोये हुताशे च	२०४
विवादे साक्षिणस्तत्र	११७	विषोपधिवलात्कार	१३१
विवादे सोत्तरपणे	२०४	विसंवदेन्नरो लोभात्	३५७
विवासनं धिक्करणं	२०८	विस्रम्भे सर्वशङ्कासु	१५४
विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यः	५४७	विहाय चरिताचारं	१८
विवाहात्परतो यत्तु	५४८	विहायोपानदुष्णीषं	११२
विवाहादिविधिः स्त्रीणां	४७२	वीरभद्रश्च शम्भुश्च	१६५
विवीतभर्तुस्तु पथि	४४७	वृक्षपर्वतमारुढाः	४८
विवृत्य वै परीक्ष्यं तत्	१३९	वृत्तानुवादलेख्यं यत्	१२८
विवेचयति यस्तस्मात्	२८	वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति	४८५
विवेसकः कुमार्यश्च	४५	वृत्तिराभरणं शुल्कं	५५६
विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां	१६८	वृत्तेर्देशकुलानां वा	४२९
विशुद्धिपत्रकं चैव	१२७	वृत्ते वादे पुनर्न्यायः	६६
विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं	१२८		

वृथादानं तथैवेह	२६७	वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां ...	४६७
वृथादानाक्षिकपणाः	२२४	वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशो ...	४३२
वृथा मोक्षे च भोगे च	५५६	वैश्यस्य सलिलं देयं ...	१५९
वृद्धा न ते ये	३५	वैश्याजः सार्धमेवांशं ...	५०५
वृद्धानुवादसंसिद्धिः	१२५	वैश्यापुत्रो हरेद्वचंशं ...	५०५
वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च	३५३	वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् ...	४३१
वृद्धा वा यदि वावृद्धाः	३९०	वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा ...	४३१
आहकहस्तं च	१२६	बोदुमर्हति गोपस्तां ...	३७५
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया	२२८	व्यङ्गैकश्रोत्रियाचार ...	९७
वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता	२२०	व्यत्यासपरिहासाच्च ...	३१९
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः	२२०	व्यपोह्य कित्विषं सर्वं ...	५८३
वृषक्षुद्रपशूनां च	४५१	व्यभिचारं सदार्येषु ...	१६३
वेगो रोमाञ्चमाद्यः	१९०	व्यभिचाररता या च ...	५३२
वेणुकाण्डमयांश्चैव	१८३	व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात् ...	३०३
वेणुवैणवभाण्डानां	४४३	व्ययं स्वामिनि चायाते ...	४०७
वेणुवैणवभाण्डानां	४४४	व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा ...	१२४
वेतनस्यानपाकर्म	१४	व्यवहारः कृतोऽप्येषु ...	२१४
वेतनस्यानपाकर्म	३२१	व्यवहारः स विज्ञेयः ...	१८
वेदविद्याविदो विप्रान्	३४८	व्यवहारः स विज्ञेयः ...	२०३
वेदाः साङ्गास्तु चत्वारः	३७	व्यवहारस्वरूपं च	४६
वेलां प्रवेशं विषयं	६२	व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ...	२३
वेद्याप्रधाना ये तत्र	३३४	व्यवहारानृपः पश्येत् ...	६
वेद्यास्त्रीणामलंकारान्	५८१	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं ...	१७१
वेष्टयीत सितैर्हस्तौ	१७९	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं ...	१७२
वैकृतं यत्र दृश्येत	१९२	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽहं ...	१७८
वैद्यो वैद्याय नाकामः	५६०	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं ...	१८४
वैवाहिके क्रमायाते	३१७	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं ...	१७८
वैश्यं पञ्चाशतं कुर्यात्	४६५	व्यवहारेषु विज्ञेयः ...	३१३
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं	२९	व्यवाये तीर्थगमने....	४७५
वैश्यमाक्षारयन्शूद्रः	४३२		

व्यस्ता समस्ता एकस्य	२०६	शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य	४३१
व्याख्यागम्यमसारं च	७३	शतं स्त्रीदूषणे दद्यात्	४६९
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि	३८२	शतमश्वानृते हन्ति	१११
व्याधाञ्जशाकुनिकान्गोपान्	३९१	शतमानं तु दशभिः	१५८
व्याधितः कुपितश्चैव	४८७	शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४०३
व्याधिता संभ्रमाव्यग्रा	३३३	शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४६४
व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यां....	४७५	शते हते निहृते वा	१५४
व्याधिना पीडितो यस्तु	२११	शत्यस्तदर्धिकः पाद	४३२
व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च ..	४९	शदश्च सदमं चीर्णे	३८४
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः ..	४५०	शपथार्थी हिरण्याग्नी	३१
व्याप्नोति पादशो यस्मात्	११	शपथैः स विशोध्यः स्यात्	४५३
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्	३७५	शपथैः स विशोध्यः स्यात्	३०५
व्यालग्राहानुज्ज्वृत्तान् .	३९१	शपन्तं दापयेद्राजा	४३३
व्युषितं छादितं यत्र .	१०३	शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ	३०
व्रीहीनतिप्रयत्नेन	१८१	शमादीनां प्रयोगे च	१०१
श		शमीधान्यं कृतान्नं च	४३६
		शय्यासने पादुके च	४३
शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने	५५	शरद्रीष्मे तु सलिलं	१६२
शक्तस्य संधावर्थः	१३६	शरस्य पतनं ग्राह्यं	१८३
शक्तस्यानीहमानस्य	४९४	शरानप्यायसैरथैः	१८३
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते	४४७	शरान्संपूजयेद्भक्त्या	१८२
शक्तितश्चानुमान्यैनं	३३९	शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं	४६७
शक्तिभक्तानुसाराभ्यां	३४०	शस्त्रावपाते गर्भस्य	४५२
शक्त्यपेक्षमृगं दाप्यः	२५८	शस्यते न स पक्षस्तु	६४
शक्त्या कोरकिता यशः सुर	२	शस्यान्निवारयेद्वास्तु	३८४
शङ्काभियोगस्तत्त्वं च	६६	शाककार्पासबीजैश्चौ	२२८
शङ्काविश्वाससंधाने	१५४	शाकानामार्द्रमूलानां	४४३
शङ्काविश्वाससंधाने	५५७	शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ	१७७
शङ्काशुद्धिपराणां च	१५३	शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः	३९२
शङ्कासतां तु संसर्गात्	१२		

शारीरधनसंयुक्तं	२०८	शिल्पाकरज्ञकुशलाः	....	३१०
शारीरश्चार्थदण्डश्च	.... २०४	शिल्पिनश्चापि तत्काले	....	४९
शारीरस्ताडनादिस्तु	.... २०४	शिल्पिषूपनिधौ न्यासे	....	२८७
शारीरो दशधा प्रोक्तः	.... २०४	शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं	....	५५९
शालीनत्वाद्भयार्तत्वात्	.... ७०	शिल्पेनापि च यत्कर्म	....	२८९
शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे	.... ४५६	शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य	....	४६५
शाल्मलीसालतालांश्च	.... ३८७	शिष्यादाल्बिज्यतः प्रभात्	....	५५९
शासनं कारयेद्धर्मं	... १२०	शिष्यान्तेवासिदासस्त्री	....	२६७
शासनं प्रथमं ज्ञेयं	... १२१	शिष्यान्तेवासिभृतव	....	३३५
शास्त्रं केवलमाश्रित्य	.... १८	शिष्येण वापि दासेन	....	१०१
शास्त्रविद्विर्गथा प्रोक्तं	... १९१	शीर्षकस्थो यदा न स्यात्	....	१५२
शास्त्रसभ्याविरोधेन	... १९९	शुचयो वेदधर्मज्ञाः	....	३५३
शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु	... ४६	शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः	....	९६
शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं	.... ४५	शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे	....	१९५
शास्त्रोदितेन विधिना	... ३२	शुद्धर्णशङ्कया तत्तु	....	१३४
शिशिपा तदभावे तु	... १६८	शुद्धश्चेदमयोर्ध्व मां	....	१७२
शिक्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च	... १७४	शुद्धेषु साक्षिषु ततः	....	१०५
शिक्यद्वयं समासाद्य	.... १६९	शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं	....	१८५
शिक्षयन्तमदुष्टं च	... ३३९	शुद्धो भवति धर्मेण	....	१९६
शिक्षितोऽपि कृतं कालं	... ३३९	शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री	...	३३३
शिखावृद्धिं कायिकां च	... २३०	शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्	...	४७०
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैः	.... २०९	शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यः	....	३३३
शिरःप्रच्छादनश्चैव	.... ४४	शुल्कं दद्यात्सेवमानः	....	४७१
शिरसो मुण्डनं दण्डः	.... २०५	शुश्रूषकः पञ्चविधः	....	३३५
शिरस्थायिविहीनानि	.... १५४	शूद्रं तु कारयेद्दास्यं	...	३४३
शिरोद्धृतमहीकरं....	.... १५५	शूद्रप्रव्रजितानां च	...	४५१
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी	.... ३९३	शूद्रविदक्षत्रविप्राणां	....	११३
शिरोमात्रं तु दृश्येत	.... १८६	शूद्रस्तथाङ्ग्य एव स्यात्	....	४७१
शिरो वा सर्वगत्राणां	.... १०८	शूद्रस्यैकोदकाभावे	..	५३०
शिल्पविद्यार्थिनां चैव	.... १४८			

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य	४३२	श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी ..	७२
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्	५८	श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति ..	४४७
शूद्रायां क्षत्रियविशोः	४६४	श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं ..	६९
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	४६६	श्रेणिपूगनृपद्वेष्टा	३५५
शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातः	५०६	श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः ..	९५
शूरोऽशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ	३११	श्रेयस्करमिहामुत्र ..	१११
शूर्पस्य च पणार्धं तु	३०२	श्रोतारो वणिजस्तत्र ..	३१
शृङ्गिणो वात्सनाभस्य	१८७	श्रोत्रिया न पराधीनाः ..	९४
शृणोति यदि नो राजा	३३	श्रोत्रिया ब्राह्मणस्या ..	५२९
शेषाणामानृशंस्यार्थं	५१५	श्रोत्रियास्तापसा वृद्धाः ..	१०१
शेषास्तमुपजीवेयुः	४८९	श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ताः ..	९४
शेषेऽप्येकादशगुणं	४४२	श्रपदेनाङ्कयित्वा तं ..	३४५
शेषे त्वेकादशगुणं	४४३	श्रपाकषण्डपाषण्ड ..	४११
शोणितं दृश्यते यत्र	१९५	श्रभूः पूर्वजपत्नी च ..	५५५
शोणितेन विना दुःखं ...	४१५	श्रश्वादिभिर्गुरुस्त्रीभिः ..	४७४
शोधयेत्पूर्ववादं तु....	६७	श्रा चैव दश वर्षाणि ...	११०
शोधयः शुद्धः स सत्कृत्यो	१८१	ष	
शोषमागच्छतश्चोष्टौ ...	१०७	षट्पञ्चाशत्समधिकं ...	१७५
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च ...	४७३	षडब्दिके त्रिरात्रं तु ...	७०
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं ...	५६०	षड्गुणः कायमध्ये तु ...	४१३
शौर्यप्राप्तं विद्यया च ...	५६१	षड्गुस्तं तु तयोः प्रोक्तं ...	१६९
शौर्यादिनाप्नोति धनं ...	५६२	षड्भागकालं शुक्लार्थं ...	४४
श्रावणात्पूर्वलिखितः ...	२३१	षड्विधस्तस्य तु बुधैः ...	३६५
श्रावयन्त्यर्थलोभेन ...	४३९	षड्विधास्मिन्समाख्याता ...	२२०
श्रीमती जननी यस्य ...	२	षण्डः परिहार्यो राज्ञा ...	२०७
श्रुताध्ययनसंपन्नं	३०	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	११०
श्रुताध्ययनसंपन्नं ...	३४२	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	१२१
श्रुताध्ययनसंपन्नाः ...	२६	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं ...	५१६
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं ...	६८	षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं ...	१२७
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन ...	४१		

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः	१५०	संभाषणं रहसि च ..	४६३
षष्ठ्या नाशो जलं देयं	१५५	संभूय कुर्वतां तेषां ..	३१०
षाङ्गुण्यस्य प्रयोगश्च	३८	संभूय कुर्वतामर्घं	४०८
षाण्मासिकं वत्सरं वा .	३५९	संभूय वणिजा पण्यं ..	४५८
षोडशाब्दः पणान्दाप्यः .	४२८	संभूय स्वानि कर्माणि ..	३०६
षोडशैव तु शूद्रस्य .	४४२	संभोगं केवलं यस्तु ..	१४०
स		संमील्य कारयेत्सीमां ..	३९८
संक्रमध्वजयष्टीनां (व्याख्या)	४४१	संयोगः क्रियते यत्तु ..	४६२
संक्षिप्तं निखिलार्थं च	६३	संरक्षेत्समयं राजा ..	३५१
संख्या रश्मिरजोमूला	१५९	संवत्सरं जडोन्मत्ते ..	७०
संग्रामादाहतं यत्तु ..	५६१	संवत्सरेणार्धखिलं ..	४०९
संततिः स्त्रीपशुष्वेव ..	२५३	संवित्क्रियां विहन्याच्च ..	३५४
संततिस्तु पशुस्त्रीणां ..	२२६	संश्राव्य पाययेत्तस्मात् ..	१९१
संदंशेन नियुक्तोऽथ ..	१८०	संसक्तकास्तु सामन्ताः ..	३८९
संदिग्धमिव लिख्येत ..	६४	संसक्तसक्तदोषे तु ..	३८९
संदिग्धमुत्तरं देयं ..	७४	संसक्तसक्तसंसक्ताः ..	३८९
संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्	१३३	संसक्तसक्तसक्तास्तु ..	३९७
संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः ..	८४	संसर्गत्रिह्ररूपैश्च	४३९
संदिग्धासंभवाव्यक्तं ..	७३	संसृष्टानां तु यः कश्चित् ..	५३७
संदिग्धे प्रातिभाव्ये च	२२४	संसृष्टानां तु यो भागः ..	५३१
संदिग्धेऽर्थे वञ्चनार्थः	३०५	संसृष्टास्तेन वा ये स्युः ..	५००
संदिग्धेषु च कार्येषु	९३	संसृष्टिनि प्रेते	५४०
संदिष्टस्याप्रदाता च	४५१	संसृष्टिनस्तु संसृष्टी ..	५३८
संधिक्रिया क्रियाभेदैः	१०२	संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः ..	३११
संधिच्छिदः पान्यमुषः	४३८	संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः ..	५०८
संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा	४४०	स एव चान्द्रिका प्रोक्ता ..	१५८
संनिवेशं प्रमाणं च	१२३	स एव तत्र साक्षी स्यात् ..	१०३
संप्रति स्थावरप्राप्तेः	१३९	स एव दण्डः स्तेयेऽपि ..	४४२
संप्राप्ता भूवि भाति	२	स एव द्विगुणः प्रोक्तः ..	४१४
संप्रीत्या भुज्यमानानि	१४९	स एवांशस्तु सर्वेषां ..	४९६
संभवन्ति गुणाः सर्वे (व्याख्या)	३६		

स एवास्य भवेद्दोषः	...	३६९	सतां वाहनशस्त्राणि	....	१५१
स एव विनयं कुर्यात्	...	४११	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	....	२४१
स एष बहुश्रुतो	....	२०७	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	....	३७१
सकामां दूषयंस्तुल्यः	...	४७०	सत्यंकारं च यो दत्त्वा	....	३७०
सकामां दूषयंस्तुल्यः	...	४७१	सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	....	६
सकामास्वनुलोमासु	....	४६९	सत्यं वापि सहान्येन	....	७८
स कालो व्यवहाराणां	....	२३	सत्यं शौचं बन्धुजनं	....	२८०
स कुबेरः स वरुणः	....	३	सत्यं सत्ये ब्रुवन्साक्षी	....	१०८
स कूटसाक्षिणां पपैः	....	११४	सत्यमेव परं दानं....	....	१०८
स कृतोऽपि भवेत्साक्षी	...	१०३	सत्यमेव परो धर्मः	....	१०८
सकृदंशो निपतति	...	५७१	सत्यवाक्ये व्रजन्त्यध्वं	....	१०९
सकृदाह ददामीति	...	५७१	सत्यव्रतः सोपवासः	....	३९३
सकृद्याचितमर्पयेत्	...	२८६	सत्यसंधो हि भगवान्	....	१७२
स क्रीतिकः सुतस्तस्य			सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः....	....	४३०
(व्याख्या)	...	५१४	सत्येन पूयते साक्षी	....	१०८
स च तत्कारणं ब्रूयात्	...	१०६	सत्येन माभिरक्ष त्वं	....	१८५
स च राज्ञा चतुर्भगिं	...	२०१	सत्येन शापयेद्विप्रं....	....	१११
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा	...	४४५	सत्येन शापयेद्विप्रं	....	३९२
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म	...	३२५	सत्यैकव्रतपालको द्विगुण....	....	१
स चैनं भुवि शक्नोति	...	३	सत्रोद्यताश्चैव तथा	....	५०
सचैलं स्नातमाहूय	..	१६७	सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी	....	४९
सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्ट	..	४३४	सत्स्वपत्येषु यस्मान्न	....	४७९
स जघन्यतमस्तेषां	..	३४४	स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ....	....	३२६
स जातावुत्तमो दण्डः	..	४६४	स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं	....	२५९
स तथैव ग्रहीतव्यः	..	२८१	सदानमानसत्कारैः	....	३५८
स तद्रहीत्वा निर्गच्छेत्	..	३३१	सदृशं प्रीतिसंयुक्तं		
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्..	...	२४८	(व्याख्या)	....	५१३
स तमादाय सप्तैव	..	१७६	सदृशी सदृशेनोढा	....	५२४
स तयोर्दण्डमाप्नोति	..	४११	सदोषमपि तत्क्रीतं	....	३६४
सतस्तत्कालकरण	..	१२९	सद्भिः परिवृतो राजा	....	१७४
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री.	...	२६१	सद्यः कृते तदा वादः	....	७०

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः	४६३	सभायाः पुरतः स्थान्यः ..	५५
सद्यो वा सभिकेनैव	५७५	सभाराजकुलद्वार ..	१६३
स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्	४०१	सभाराजगृहद्वार ..	१६८
स नरो जायते पश्चात्	११०	सभासदां प्रसिद्धं यत् ..	१०५
स नाणकपरीक्षी तु	४५७	सभिकाधिष्ठितं कार्यं ..	५७३
सपणश्चेद्विवादः स्यात्	२०४	सभिकाधिष्ठितं कार्यं ..	५७८
स पालः शतदण्डार्हः	३७८	सभिको ग्राहकस्तत्र ..	५७४
सपालान्वा विपालान्वा	३८३	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः ..	३४
सपिण्डता तु पुरुषे	५२८	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः ..	२१३
सपिण्डस्याप्रजस्यांशं	१३९	सभ्याधीनः सत्यवादी ..	३१
सपिण्डाभावे आचार्यः	५२९	सभ्याश्च साक्षिणश्चैव ..	८२
सपिण्डो वा सगोत्रो वा (व्याख्या)	३८	सभ्येनावश्यकर्तव्यं ..	३३
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२३०	सभ्यैः सह नियोक्तव्यः ..	२७
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२८०	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः ..	३३
सप्रधा लौकिकं लेख्यं	११९	समं दद्यात्तत्सुतौ तु ..	२५०
सप्र पिप्पलपत्राणि	१८०	समं सर्वे सहोदरा ..	५५१
सप्रमं सोमदैवत्यं	१७५	समः स्यात्सर्वभूतेषु ..	३६
सप्र वित्तागमा धर्म्याः	४८३	समकालं पश्चिमं वा ..	१३७
सप्रागमाद्बृहक्षेत्रात्	३१६	समकालमिषुं मुक्तं ..	१८५
सप्राश्चत्यस्य पर्णानि	१७९	समक्षदर्शनात्साक्षी ..	९३
सप्राहाद्वा द्विसप्राहात्	१९३	समक्षमसमक्षं वा.... ..	३०४
सप्राहाभ्यन्तरे यस्य	१९३	समजातिगुणानां तु ..	४३०
स प्रदाप्यः कृष्टफलं	४०७	समत्वं साक्षिणां यत्र ..	९०
सप्राद्विवाकः सामात्यः	३२	समदण्डाः स्मृता ह्येते ..	४४६
सबन्धे भाग आशीतः	२२१	समन्यूनाधिकत्वेन ..	२९९
सब्रह्मचारी सद्भिः	५३०	समन्यूनाधिका भागाः ..	४९२
सभान्तः साक्षिणः सर्वान्	१०७	समन्यूनाधिकैरंशैः ..	३०३
सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं ..	११२	समभावे तु देवानां ..	१९२
सभा प्रपा देवगृहं.... ..	३५०	सममंशित्वमाख्यातं ..	६४६
सभामेव प्रविश्याम्यां	२७	सममेषां विव्रीतेऽपि ..	३८०

समयस्यानपाकर्म	१५	समुत्सृजेद्राजमार्गे	४०१
समयस्यानपाकर्म	३४८	समुद्रपरिवर्त च	४५८
समये दायभागे च	७१	समुद्रा वर्षमासादि	१२१
समयैः परिगृह्याथ.....	१७२	समुद्रे नामुयात्किंचित्	२८३
समर्थश्चेद्दम् दाप्यः	३२४	समुद्रेऽपि यदा लेख्ये	१३४
समर्थस्तु हेरद्वयंशं	३११	समूलशस्यनाशे तु	३८४
समवायेन वणिजां.....	३०३	स मूल्याद्दशभागं तु	३६७
समविद्याधिकानां तु	५६१	समूहकाये आयातान्	३५८
समवेतैस्तु यद्वत्तं	३०६	समूहकार्यप्रहितः	३५८
समवेतैस्तु यद्वृष्टं	११३	समूहस्थाश्च ये चान्ये	२६
समस्तत्र विभागः स्यात्	५१४	समूहस्थोऽशभागी स्यात्.....	३६०
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३२	समूहानां तु यो धर्मः	३५३
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३७	समेषु तु गुणोत्कृष्टान्	११६
स महीमखिलां भुञ्जन्	५२०	समेष्वेवं परस्त्रीषु.....	४१३
स माधवः सकलपुराण	२	समो न्यूनाधिको वांशः	३०३
समानजातिसंख्या ये ...	५०३	समोपकृष्टजातिश्च.....	२५७
समानोदकभावस्तु	५२८	समोऽपि न विशुद्धः स्यात्	१७४
स मान्यते यः क्षमते	४११	समो वा हीयमानो वा	१७३
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम	१२६	स सम्यक्पालितो दद्यात्	५७४
समामासतदर्धाहः.....	६०	स रक्षितो दिनस्यान्ते	५८
समामासतदर्धाहः.....	१२३	स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः	५७२
समा मासस्तथा पक्षः	६४	सर्पमार्जारनकुल	४२४
समा विंशत्यवधिका	१४७	सर्पन्सर्पन्शरो यायात्	१८३
समावृत्तोऽब्रती कुर्यात्	१४८	सर्वं तु दिव्यदृष्टेन	९०
समाहितमतिः पश्येत्	४७	सर्वं भूम्यगृते हन्ति	११२
समीक्षमाणो निपुणं	३७	सर्वं वा ऋक्थजातं तत्	५०६
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च	४६	सर्व एव विकर्मस्थाः	
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा	३८६	(व्याख्या)	२७३
समुत्थानं व्ययं चासौ	४२०	सर्वकार्यप्रवीणाश्च	३५३
समुत्थानव्ययं दाप्यः	४२०	सर्वधर्मविदोऽलुब्धाः	९४
		सर्ववर्णोत्तमा कन्या	५१

सर्वसाक्षिष्वयं धर्मः	....	११२	स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्	....	४८
सर्वस्वं गृहवर्जं तु	....	३१४	सवृद्धिकं गृहीत्वा तु	....	२४१
सर्वस्वहरणं कृत्वा	....	३५५	सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात्	....	५५६
सर्वस्वहरणं दण्डः	....	३५१	सत्रतानां कृशाङ्गानां	....	१६१
सर्वस्वहरणेऽप्येतत्	....	५८१	सशूकस्याव्यसनिनः	....	१९१
सर्वानेतान्भाविनः पार्थ	....	१२३	ससखोऽनुत्तरीयो वा	....	५३
सर्वान्वलकृतानर्थान्	....	२१६	ससभ्यः प्रेक्षको राजा	....	३२
सर्वे च पुरुषपीडाकराः	....	४२०	ससाक्षिकं रहोदत्तं	....	२८१
सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः	....	८४	स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे	....	९६
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याः	....	३९७	सहसा कामयेद्यस्तु	....	४६६
सर्वेषामपि तु न्यायं	....	५४५	सहसा क्रियते कर्म	....	४४९
सर्वेषामप्यभावे तु	....	५२९	सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्	....	४७१
सर्वेषामर्धिनो मुख्याः	....	३०७	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं	....	४६४
सर्वेषामल्पमृत्यानां	....	४४३	सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	....	४६४
सर्वेषामेव सा प्रोक्ता	....	३०५	सहस्रं षट्शतं नैव	....	२०४
सर्वेषु चार्थजातेषु	....	१५५	सहासनमभिप्रेप्सुः	....	४१९
सर्वेषु सर्वदिव्यं वा	....	१५९	सहितो लोकपालैश्च	....	१६४
सर्वेष्वर्थविवादिषु	....	८३	स हि संतानाय	....	३१५
सर्वेष्वर्थविवादिषु	....	२३६	सहेमाभ्यम्बुपुरुषाः	....	३१
सर्वे सपिण्डास्तद्वायं	....	५४२	साक्षताभिः सपुष्पाभिः	....	३४७
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं	....	५४१	साक्षाद्भट्टरि संज्ञायाम्	....	९३
सर्वैरुपायैरन्विच्छेत्	....	२८५	साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा	....	२६२
सर्वोपायविनाशोऽपि	....	२८३	साक्षिणः साधनं प्रोक्तं	....	८८
संसर्षपाः षड् यवो मध्यः	....	१५६	साक्षिणश्च निरोद्धव्याः	....	११६
सलिलेन सकृद्द्वीतां	....	१९६	साक्षिणश्च स्वहस्तेन	....	१२६
सवर्णलिङ्गसंख्या ये	....	५०३	साक्षिणश्चान्यथा वृयुः	....	४४०
सवर्णा असवर्णा वा	....	५१५	साक्षिणां दूषणं ग्राह्यम्	....	१०६
सवर्णयासपिण्डाय	....	२७४	साक्षिणां लिखितानां च	....	११६
स विनेयो जितः पूर्व	....	७२	साक्षिणा धर्मसंस्थेन	....	१०९

साक्षिणामेष निर्दिष्टः	११९	सांनिध्येऽपि पितुः पुत्रैः ...	२६४
साक्षिणो दूषणं हार्यं	१०५	सा तु संप्रतिपत्तिस्तु ...	७२
साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः...	१७३	साधनाङ्गान्विता रात्रौ ...	४३८
साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् ...	१०५	साधारणं समाश्रित्य	५६२
साक्षिणो लिखितं भुक्तिः...	९१	साधारणः समस्तानां ...	१५९
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च ...	२५४	साधारणस्यापलापी	४५२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च ...	२५५	साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च	६२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च ...	५६९	साध्यपालस्तु कर्तव्यो	३०
साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः	१०६	साध्यप्रमाणहीनश्च....	६१
साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं	१३१	साध्यप्रमाण्यसंख्यावत्	६३
साक्षिद्वैधे प्रभूताः स्युः	११६	साध्यमानो नृपं गच्छेत्	२५५
साक्षिधर्मे विशेषेण	१०८	साध्यमूलस्तु यो वादो	६
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्	३८८	साध्यवद्वाचकपदं	६३
साक्षिभावे नियुक्तानां	१०९	सा न्याय्या न तु	८८
साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव ...	८२	सामन्तकुलिकादीनां	४५१
साक्षिभिस्तावदेवासौ ...	२०३	सामन्तात्परतो ये स्युः	३९७
साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्याख्या)	२३	सामन्तानामभावे तु	३९०
साक्षिलेखनकर्तारः ...	१३२	सामन्तानुमते देयम्	३८५
साक्षिलेख्यानुमानं च	८७	सामन्तान्मार्गपालांश्च	४४८
साक्षिलेख्यानुमानेन ...	२१९	सामन्ता वा समग्रामाः	३९३
साक्षिषूभयतः सत्सु ...	११८	सामन्तेष्वथ भृत्येषु	१२५
साक्षिसभ्यविकल्पस्तु	८५	सामादीनामुपायानां	३८
साक्षिसभ्यावसन्नानां	२१५	सामाद्युपायसाध्यत्वात्	११
साक्षी द्वादशभेदस्तु	८७	सामान्य पुत्रदाराद	३१३
साक्षी वा साक्षिणान्येन	१२९	सामान्यं याचितं न्यासः	३१३
साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात्	११५	सामान्यमस्वतन्त्रत्व	३३५
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयं	४२९	सामान्यार्थसमुत्थाने	५६०
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	३८८	सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां	१२३
सांतानिकादिषु तथा	३५९	सायणो भोगनाथश्च	२

सा यथाकाममश्रीयात् ...	४८३	सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैः	३९३
सा यथाकाममश्रीयात् ...	५४९	सुतखेदेन वा दद्यात्	२६८
सारभूतमसंदिग्धं	६९	सुतस्य सुतदाराणां	२१९
सावित्र्या प्रणवेनाथ	१६६	सुताश्रिपां न भर्तव्याः	५४६
साशीतिपणसाहस्रः	२१२	सुदीर्घस्यापि कालस्य	३२९
साहसं स्थावरस्वाम्य	५७०	सुदीर्घेणापि कालेन	१०४
साहसन्यायवर्ज्यानि	३२	सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः	४३६
साहसस्तेयपारुष्य	७१	सुराकामभृतकृतं	२६५
साहसेऽप्यागतानेतान्	१६०	सुवर्णकरं पथ	१५५
साहसेषु च सर्वेषु	१०१	सुवर्णमापकं तस्मिन्	१९५
साहसेषु य एवास्ते	४४२	सुवर्णरजतादीनां	४४२
सिकतेष्टकगोवाल	३८७	सुसंस्कृते तु पशं स्यात्	४०८
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात्	१९७	सुहृत्संबन्धिर्मादृष्टिः	२५५
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र		सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च	१४९
(व्याख्या)	३०	सुहृद्विबन्धुभिर्भ्रिपां	१४८
सिद्धिरस्योभयस्यापि	२३३	सुहृद्विबन्धुविभ्रापि	१४९
सिद्धेनार्थेन संयोज्यः	१९९	सूकरो दशवर्षाणि	११०
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्	१२४	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४५३
सीदन्ति हि प्रमेयानि	९२	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४५४
सीमां प्रति समुत्पन्ने	३९६	सूत्रकार्पासकिण्वानां	४४४
सीमाचङ्क्रमणे कौशे	३९५	सेतुं प्रवर्तयेत्कथितं	४०६
सीमात्र चिह्निता कार्या	३८६	सेतुभेदकरीं चाप्नु	४५२
सीमान्तवासिसामन्तैः	३९७	सेतुकण्टकभेत्तारः	४५
सीमामध्ये तु जातानां	४०४	सेतुवल्मीकनिष्ठास्थि	३९१
सीमायामविषयायां	३९६	सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः	४०६
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	३८८	सेवाशीर्यादिना तृष्टः	१०१
सीमाविवादे निर्णीति	१२८	सैनिकाः सैनिकैरेव	२४
सीमाविवादे निर्णीति	१३६	सोऽग्निरभवति वायुश्च	३
सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत	३८७	सोऽज्यी स्यादन्यनीतं	११४
सीमा व्यतिक्रमे	४०४	सोऽज्येष्टः स्यादभागश्च	५६५
सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य	३९१		

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति ...	८	स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं	१०१
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र ...	८	स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं	५५२
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ ...	३६५	स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां	४७६
सोदर्या विभजेयुस्तं ...	५३९	स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं	३१७
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः ...	३४०	स्त्रीणां तु न भवेद्विव्यं	१६१
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यम् ...	३६४	स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं	१५९
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य ...	५३२	स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा	४५३
सोपवासः सूर्यग्रहे....	१९५	स्त्रीधनं तदपत्यानां	५५२
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यः ...	२५२	स्त्रीधनं दुहितृणाम्....	४९५
सोऽपि तद्विगुणं दाप्यः ...	३६९	स्त्रीधनं दुहितृणाम्....	५२५
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यः ...	३४९	स्त्रीनक्तमन्तरागार ...	२१४
सोमाभ्यर्कानिलेन्द्राणां ...	४	स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत् ...	४७२
सोल्लेखनं वा लभते ...	६६	स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च	२१
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत् ...	२७	स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी ...	४३८
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुः ...	२७५	स्त्रीपुंसयोर्नचोढायाः ...	४७४
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थं ...	१	स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धः	१५
सौदायिकं क्रमायातं ...	३१७	स्त्री प्रसूताप्रसूता वा	२७४
सौदायिकं धनं प्राप्य ...	५४९	स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति ...	४३९
सौराक्षिकं वृथा दानं ...	२६५	स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां ...	२०९
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं ...	१९६	स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च ...	१००
सौवर्णे राजते ताम्रे ...	१९६	स्त्रीब्राह्मणविकला ...	१६२
स्कन्धादादाय तस्यासौ ...	३४७	स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च ...	३१७
स्तेनसाहसिकोद्धृत ...	३२०	स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् ...	२२५
स्तेनाः साहसिकाः षण्ढाः...	१००	स्त्रीषु रात्रौ बहिर्गमात् ...	२१४
स्तेये च श्रपदं कार्यं ...	२१०	सयुतास्व	५६३
स्तेये च श्रपदं कार्यं ...	४४५	स्थलनिम्नदीप्तोतः ...	३८७
स्तेयेऽपि साहसे चैव ...	१०१	स्थाणुर्भगश्च भगवान् ...	१६५
स्तोमवाहीनि भाण्डानि ...	३३२	स्थानं गृहं स्थलं चैव ...	२८०
स्तोमाद्विना वसित्वा तु ...	३३१	स्थानभ्रष्टाः स्त्रकान्तिस्थाः ...	१३०
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः ...	४६३	स्थानवंशादिपूर्वं च ...	१२३

स्थानात्स्थानान्तरं गच्छत्...	१०७	स्मार्यते च मुहुस्तच्च	...	१०२	
स्थानादन्यत्र गमनात्	...	१८६	स्मृतिर्विनिर्णयं व्रूते	...	३१
स्थानावसथसाध्याख्या	...	६३	स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित्...	...	१७
स्थानासेधः कालकृतः	...	४७	स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वं	....	१०४
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु....	...	५३४	स्मृत्याचारव्यपेतेन	....	५२
स्थापयेत्प्रथमं तोये	...	१८४	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु	....	३९
स्थापितं येन विधिना	...	२८१	स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	....	४३५
स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु	....	२७९	स्वं कुटुम्बाविरोधेन	....	३१४
स्थायिनामेष नियमः	...	३६६	स्वं च धर्मं प्रयत्नेन	....	४७३
स्थावरं तु न भुज्येत	...	४८४	स्वं च शुल्कं वोढाहति	....	५५४
स्थावरं द्विपदं चैव	....	४८५	स्वं लभेतान्यविक्रीतं	....	२९२
स्थावरस्य तथाख्यातं	....	१५०	स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं	....	३३८
स्थावरस्य तु सर्वस्य	...	४८४	स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः	....	१२७
स्थावरस्योदयं दाप्यः	....	३६७	स्वग्रामज्ञातिसामन्त	....	५६८
स्थावरे विक्रयाधाने	...	१३८	स्वच्छन्दं विधवागामी	....	४५१
स्थावरे विक्रयो नास्ति	...	५६९	स्वच्छन्दगा तु या नारी	....	४७५
स्थावरे विक्रियाधाने	...	१२८	स्वच्छन्दगा बहुजला	....	३८६
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि	...	३९०	स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः	....	४७७
स्थावरेषु विवादेषु	...	६२	स्वजातिप्रभुकां चैव	....	५१
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि	१७६	स्वज्ञानशासनाद्वादात्	....	५५९	
स्थिरतोये निमज्जेत्तु	...	१८४	स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात्	....	३४०
स्नानोदकेन संमिश्रान्	....	१९४	स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुं	....	३४७
स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु	....	१४९	स्वदेशपण्ये तु शतं	....	४५८
स्नेहादज्ञानतो वापि	....	३४	स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु	....	२२३
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां	....	४६२	स्वदेशे वा विदेशे वा	....	२१८
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं	....	३०	स्वद्रव्यं यत्र विस्मम्भात्...	...	२७९
स्पष्टावगमसयुक्त....	१२७	स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं	....	५०३	
स्फुटलेखं नियुञ्जीत	३०	स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र	...	३४१	
स्मार्तकर्म क्रिया भूमेः	१४२	स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः	....	७	
स्मार्तोऽश्रायधुरन्धरो		स्वधर्माच्चालितान्गजा	....	४६	

स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्य	....	१३८	स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं	....	५०९
स्वपणं स्वकृतं दाप्यः	....	२०४	स्वामिदोषादकरणे	....	३२६
स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा	....	३४६	स्वामिनं तं विजानीयात्	....	४०४
स्वबलेनैव भुञ्जानः	....	३०१	स्वामिने योऽनिवेद्यैव	....	४०६
स्वभागान्यदि दद्युस्ते	....	५६७	स्वामिने सशदं दाप्यः	....	४०८
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत्	....	५६	स्वामिनो नार्पयेद्यावत्	....	३३१
स्वभावेनैव यद्भूयुः	....	११३	स्वामी दत्त्वाधर्ममूल्यं तु	....	२९७
स्वयं कृतं वा यद्वृणं	....	२७०	स्वामी रिक्थक्रय	....	४८०
स्वयंप्राहेण ताम्बूलं	....	४३	स्वामी शतदमं दाप्यः	....	३८४
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च	....	५१७	स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा	....	५६१
स्वयमर्जितं चैव	....	५६०	स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः	....	३११
स्वयमन्वेषयेद्राजा	....	४४	स्वार्थसिद्धिपरो वापि	....	६८
स्वयमीहितलब्धं तत्	....	५५८	स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु	....	३८९
स्वयमेव तु यो दद्यात्	....	२८७	स्वेच्छाकृतविभागो यः	....	५७२
स्वयमेव निगृह्णीयात्	....	४२	स्वेच्छादेयं स्वयं	....	३१६
स्वरवर्णेद्भिः ताकारैः	....	४०	स्वेभ्योऽशोभ्यस्तु कन्याभ्यः	....	५०९
स्वरवर्णेद्भिः ताकारैः	....	५५	स्वैरिण्यत्रात्मणीवेद्या	....	४६८
स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च	....	४४	ह		
स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य	५४०,	५२३	हतः संवदयते यत्र	....	४५३
स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डः	....	२०६	हत्वापराधिनं चैव	....	४१२
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च	....	८२	हन्ति जातानजातांश्च	....	११२
स्ववाचैव जितानां तु	....	२१५	हन्यान्नित्रैर्वधोपायैः	....	४५४
स्वशक्त्यापहतं द्रव्यं	....	४९८	हन्यान्नित्रैर्वधोपायैः	....	५८२
स्वसीमि दद्याद्भामस्तु	....	४४७	हर्म्यं देवगृहं वापि	....	३१०
स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं	....	३२०	हव्यं वहसि देवानां	....	१७८
स्वस्वभोगस्थावरस्य	....	५७०	हस्तक्षतेषु सर्वेषु	....	१७९
स्वहस्तकाज्जानपद	....	१३७	हस्तद्वयं निखेयं तु	....	१६९
स्वहस्तकाज्जानपदं	....	१४४	हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र	....	१८०
स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं	....	१२७	हस्तानां तु शते सार्धे	....	१८२
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च	....	४७३			

हस्ताभ्यां तं समादाय	१७६	हिरण्योदकदानेन	५६८
हस्तिपत्रात्यदासेषु....	४११	हीनं पुरुषकारेण	३७४
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्	३३०	हीनजातिं परिक्षीणं	२५७
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च (व्याख्या) ४४१		हीनमध्योत्तमत्वं च	३३९
हानिर्विक्रेतुरेवासौ....	३६८	हीनमध्योत्तमानां तु	४१०
हानिश्चेत्क्रेतुदोषेण....	३६९	हीनमूल्यं च यत्क्रीतं	२९३
हानिस्तत्र समा कल्प्या	३०१	हीनमूल्यमवेलायां	२९४
हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी	८९	हीनाद्रहो हीनमूल्ये	२९२
हिंसन्तदङ्गना नृणां	४३९	हीने कर्मणि पञ्चाशत्	५१
हिंसोद्भवपदान्येवं	२१	हीने पणे तु पञ्चाशत्	४५८
हिरण्यं गोशकृद्भान्	११२	हीनेष्वर्धदमो मोह	४१३
हिरण्यकुप्यसूत्राणां	३११	हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	२९१
हिरण्यमग्निरुदकं	१३	हेमकारादयो यत्र....	३१०
हिरण्यरत्नकौशेय	४३६	हेतिपुष्पफलानां च	२२९
हिरण्यवर्जं लोहं च	४३६	हेमन्ते सा सप्रयवा	१८८
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	२२६	हेमरत्नप्रवालाद्यान्	४४०
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२३९	हेमाभ्यम्ब्वन्नपुरुषाः	३५
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२४०	होता चापि हरेदश्वं....	३०७

हस्ताभ्यां तं समादाय	१७६	हिरण्योदकदानेन	५६८
हस्तिपत्रात्यदासेषु....	४११	हीनं पुरुषकारेण	३७४
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्	३३०	हीनजातिं परिक्षीणं	२५७
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च (व्याख्या) ४४१		हीनमध्योत्तमत्वं च	३३९
हानिर्विक्रेतुरेवासौ....	३६८	हीनमध्योत्तमानां तु	४१०
हानिश्चेत्केतुदोषेण....	३६९	हीनमूल्यं च यत्क्रीतं	२९३
हानिस्तत्र समा कल्प्या	३०१	हीनमूल्यमवेलायां	२९४
हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी	८९	हीनाद्रहो हीनमूल्ये	२९२
हिंसन्तदङ्गना नृणां	४३९	हीने कर्मणि पञ्चाशत्	५१
हिंसोद्भवपदान्येवं	२१	हीने पणे तु पञ्चाशत्	४५८
हिरण्यं गोशकृद्भान्	११२	हीनेष्वर्धदमो मोह	४१३
हिरण्यकुप्यसूत्राणां	३११	हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	२९१
हिरण्यमग्निरुदकं	१३	हेमकारादयो यत्र....	३१०
हिरण्यरत्नकौशेय	४३६	हेतिपुष्पफलानां च	२२९
हिरण्यवर्जं लोहं च	४३६	हेमन्ते सा सप्रयवा	१८८
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	२२६	हेमरत्नप्रवालाद्यान्	४४०
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२३९	हेमाभ्यम्ब्वन्नपुरुषाः	३५
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२४०	होता चापि हरेदश्वं....	३०७